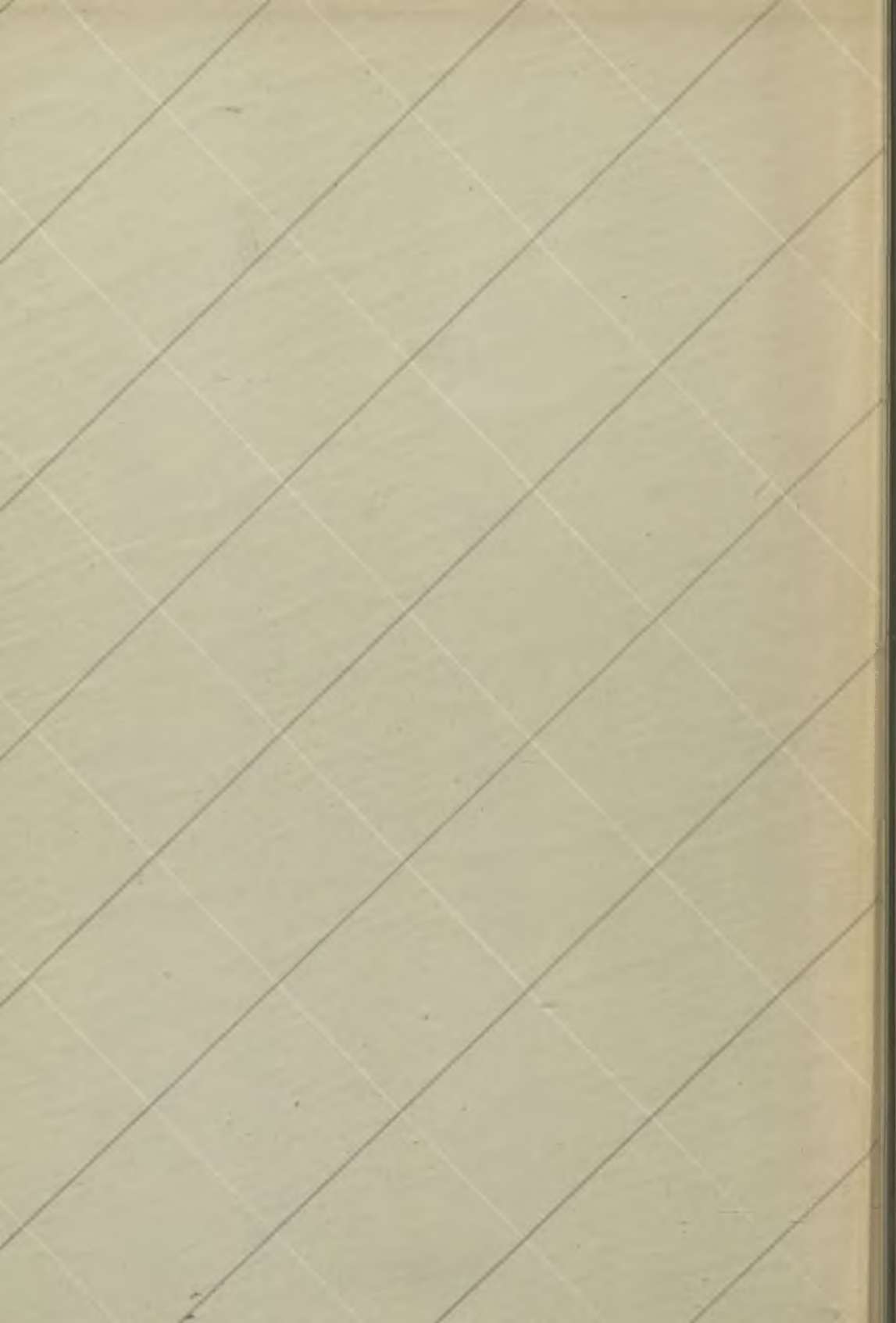
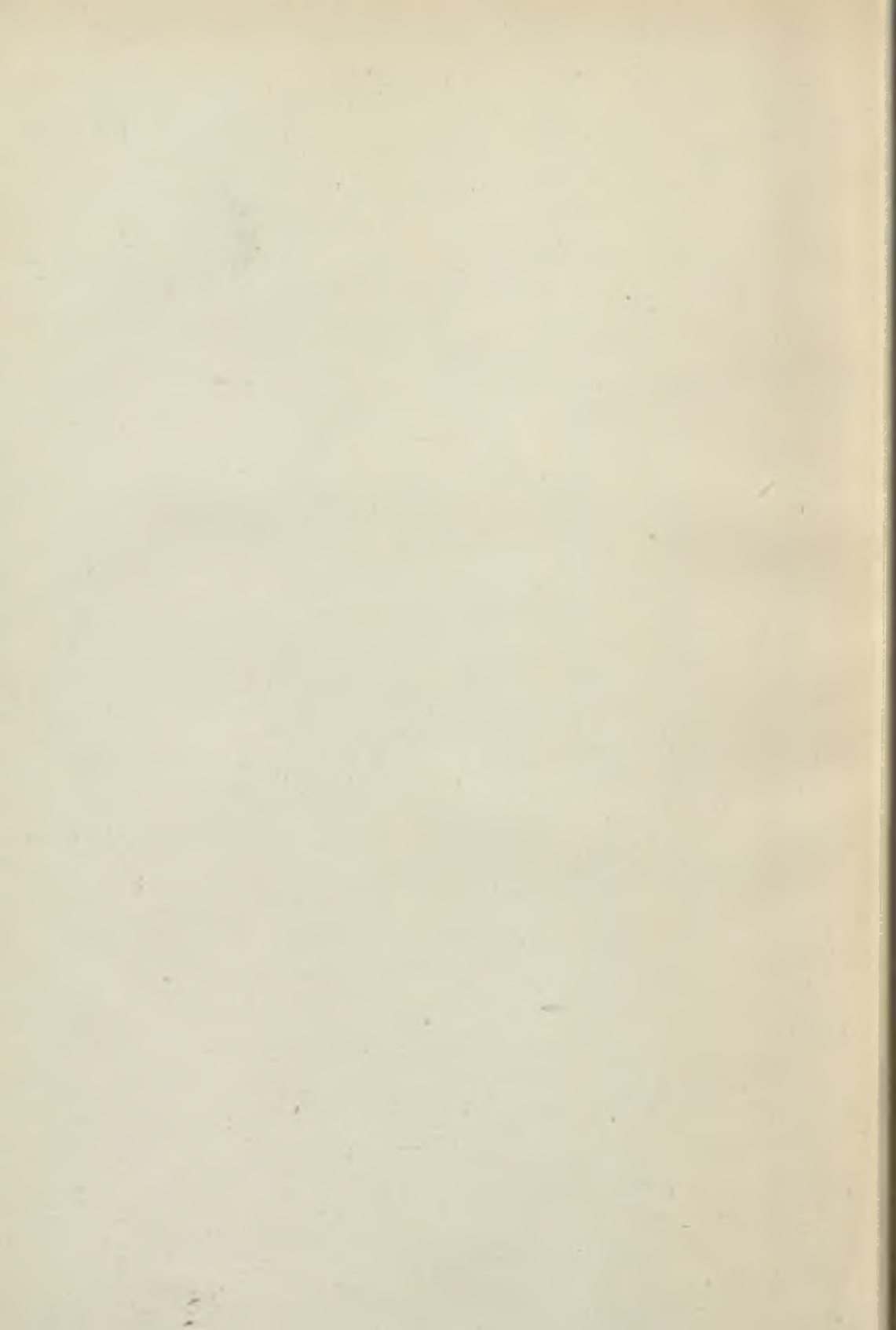

MAGYARORSZÁG
TÖRTÉNETE

Magyarország története I

Egyetemi tankönyv

Magyarország története

I

A Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézete

Holl Imre és
H. Gyürky Katalin
könyvtárából

Magyarország története

Az őskortól 1526-ig

Írta

Elekes Lajos
Lederer Emma
Székely György

Tankönyvkiadó, Budapest
1961

Az 5—35, 184—218, 220—232, 258—275, 368—435 . lapot

Székely György

a 37—183, 218—220. lapot

Lederer Emma

a 233—258, 276—367. lapot

Elekes Lajos

írta

A kép- és térképmelléleteket tervezte és összeállította

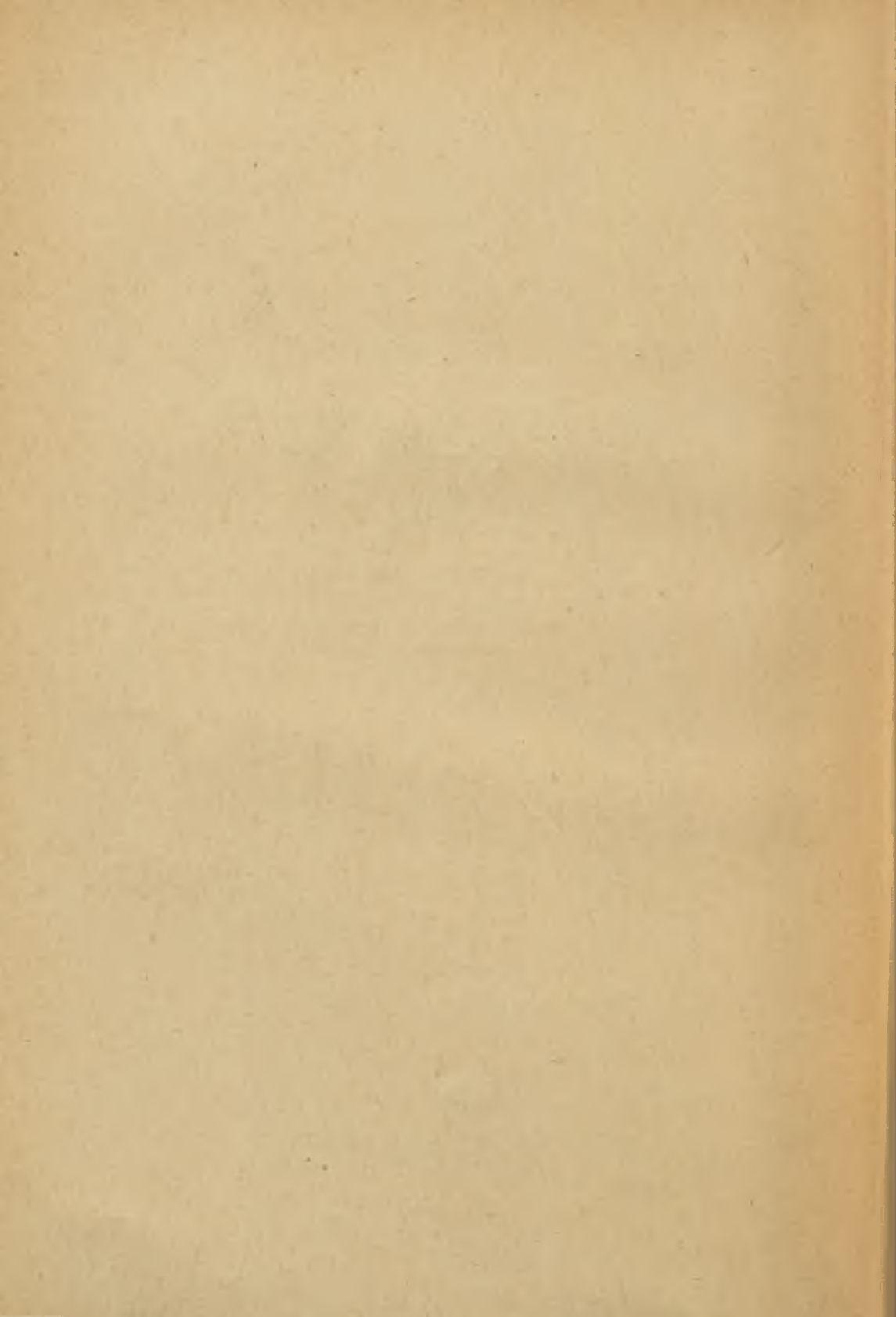
Györffy György

A kronológiai táblát készítette

Benczédi László

Kiadását a művelődésügyi miniszter rendelte el

A Kárpát-medence és a magyar nép
története a honfoglalás előtt
(Őstörténet)

Több mint ezer éve, hogy a magyar törzsszövetség átlépte a Kárpátok hágóit, s a bércekről a legeltetésre alkalmas területekre nyomult. A több évezredes fejlődés, hosszú vándorlás után ide érkező törzsszövetség nagy utat tett meg nyelvi, etnikai és társadalmi alakulásában is. Az új földön olyan területre lelt, ahol változatos egymásutánban cserélődtek addig népek és társadalmi formák, ahol Róma civilizációja, a népvándorlás egymás után hömpölygő törzsei s az avar-szláv világ tartósabb fejlődése ötvöződött egybe azon a tájon, ahol s amelynek népelemeivel együtt végső formában létrejött a magyar etnikum, néppé váltak a honfoglaló magyar törzsek, majd kialakult az osztálytársadalom és az állam. Hogy megérthessük a honfoglalás utáni eseményeket és változásokat, előbb külön-külön kell megvizsgálni a megszállt föld honfoglalás előtti történetét (1. fejezet) és a magyar őstörténetet (2. fejezet).

A magyar föld történetével foglalkozunk, ez azonban sok esetben nem érthető a szomszédos területek viszonyainak ismerete nélkül; ilyen esetekben kiterjesztjük figyelmünket a Kárpát-medence egészére.

I. A Kárpátok medencéjének lakói a magyarok előtt

1. A Kárpát-medence őstörténete

Kőkorszak

Magyarország földjének barlangjaiban már több mint százezer évvel ezelőtt élt ember. Állatbőrbe öltözve, az egyenletesebb hőmérsékletű barlangokba húzódva és fenyőféléket tüzelve vészelte át az időjárás küzdelmesen elviselhető szélsőséges változásait. Pattintott kőeszközökkel vadászott és harcolt az *őskőkör* őshordában élő embere. Gazdag emlékei maradtak a Bükk hegység több barlangjában. A legrégebb kőeszközleletek mintegy 150 ezer esztendősek. Az Istállóskői-barlang embere már ismerte a csonthegyű nyilat is. Fő foglalkozása a vadászat volt csapdákkal, csonthegyű lándzsával. E fegyverek és a tűz birtokában is csak nagyobb vadászcsoporthoz győzhettek a hatalmas vadállatokon (mammut, barlangi medve). A családi közösség központjában az asszony állott (matriarchátus). A férfiak vadásztak, az asszonyok gyűjtögettek. A kései őskör itt élt embereinek kezdtek kialakulni bizonyos vallásos (totemisztikus) elképzelései és szertartásai (pl. medvetotemek). Az őskörvégi ember jellegzetes életmódjának leleteit a Szeleta-barlangban fedezték fel. A szeletai műveltség kései emléke egy dunántúli vörösföld-festékbánya (Lovas határában), ahol mintegy 100 bányászcszközt is letek csontból. A lovasi festékbánya termékei részben csere céljaira is szolgálhattak.

Kevesebb leletünk van az *átmeneti kőkorból*. A kezdetleges kőeszközöket már földművelésre is használták, de a fő foglalkozás a gyűjtögetés, a vadászat és a növekvő halászat volt. Halászszigonyát az ember csontból faragta, és nedves homokkal csiszolta (Fejér megyei leletek). Az emberi települések újabb területekre is kiterjedtek a Tisza középső folyása táján.

A csiszoltkő-korszaknak is nevezett *újkör* alatt meggyorsult az emberi fejlődés. Az ember most a kapás földművelésre, háziállatok nevelésére, hálós halászatra kezdett rátérni. Dombos folyópartokra települt. Értett már a kő csiszolásához és fúrásához (kőbalta, kőkapu előállítás), az agyagedény készítéséhez. A Kárpátok medencéje részben északról, részben a Balkán felől erősebben benépesedett, több „műveltség” (régészeti kultúra) alakult ki. A Körös-kultúra hordozói földműveléssel, halászáttal, háziiparral is foglalkozó pásztorok. A legrégebb dunántúli újköri műveltség jellemzője az ún. vonaldíszes kerámia. Egymástól függetlenül létrejött, érintkező műveltségek a bükki és a tiszai, ez utóbbit hazai eredetűnek tekinthetjük. A Tisza vidéki lakosság halászott, szarvasra, őzre, vaddisznóra vadászott, ismerte a szövést, a fonást, a bőrmegmunkálást. Hódmezővásárhely tájékán földművelésre is mutató őrlő- és zúzó-

kövek, gabonátároló edények, égett gabonaszemek jutottak felszínre. A lakosság különféle jellegű és nagyságú kunyhókat, házakat emelt.

Az újkőkor az anyajogú nemzetség virágkora. Hazánkban ennek kultikus emléke az ún. „kökénydombi Vénusz”, a női termékenységet jelképező nő alakú edény.

A fémfeldolgozás kezdetei

Az újkőkor mind a Tiszántúlon, mind a Dunántúlon tovább fejlődött a rezet már ismerő *kőrézkori* műveltségekben.

A magyar föld ősi történetének sajátos fejezete a *rézkor*. (Az újkőkort általában a bronzkor közvetlenül követte; rézkorunkat még Pulszky Ferenc elismertette a külföldi tudományossággal.) Az első, rézből készült tárgyak ékszerek voltak, a rézkort csak az évszázadok múltán terjedő rézeszközökkel datálják. Ehhez a réztechnika tökéletesedése, a kőeszközök felülmúlása volt szükséges. Persze a rézeszközök mellett az átfúrt, csiszolt kőeszközöket is tovább használták. A fémeszközök felhasználása, elterjedése nyomán a társadalom fejlődése is meggyorsult. A helyi lakosság értett a réz feldolgozásához, kiolvasztásához, felhasználva a kárpáti és az erdélyi réz- vagy rezet tartalmazó érc lelőhelyeit. De az Alföldön is használtak, az odaszállított nyersrézből feldolgozott rézeszközöket. A tiszapolgári műveltség a rézkor korai szakaszára esik. A dunántúli lengyeli kultúra művészeti emlékei a matriarchális nemzetség továbbélő uralmát jelzik. Az ország területén sokfelé megtalálható péceli kultúra hordozója a vándorló életről kapás földművelésre áttérő, a lovat és a szarvasmarhát mint háziállatot tenyésztő társadalom volt. A matriarchális rendszer bomlásával előtérbe nyomult a férfiak vezető szerepe. Erre a korra tehető a kocsi megismerése. (Tanúsítja a kocsit ábrázoló budakalászi edény.) A tiszapolgári műveltség folytatása a Tisza vidéki bodrogkeresztúri kultúra. A gazdagabb és szegényebb sírok a vagyoni különbségek kezdődő kialakulását mutatják. A rézkorban az emberi telephelyek száma megnőtt, a házépítés tökéletesedett, a népesség megszaporodott: a kapás földművelés, a fejlődő állattenyésztés több ember eltartását biztosította.

Bronzkor

A *bronzkor* nagy jelentőségű az emberi társadalom és technika fejlődésében, meggyorsulván az ősközösségi társadalom bomlása. A korszak technikai fejlődését előmozdította a Kárpátok medencéjében bőven előfordult réz és a hozzáadott ón, illetve antimon. A bronzkor maga is *három nagy szakaszra* bontható, és számos műveltség képviseli. A kapás földművelés, az állattenyésztés, a fonásszövés jelentősége megnőtt már a korai bronzkorban. A Duna-vonal és a Duna-Tisza köze is kezdett benépesülni. Az újabb bronzkorban már erősített telepek is voltak. A technikai fejlődést mutatja a Sztálinvárosban lelt bronzkori raktár. (Csákányok, véső, karvédő tekercs.) A Garamtól a Sajóig terjedő hatvani mű-

veltség agyag állatszobrocskái (ló, szarvasmarha, kecske) az állattenyésztés fellendülését mutatják.

A késő bronzkori edényművesség, házépítés jelentősen fejlődött. A nagybányai temető leleteiből egy helyben települt, a kapásnál fejlettebb földművelést űző népesség képe tárul elénk. A nemzetséggfő már erősen kiemelkedően volt, sőt a nemzetségek vezető tagjai is elkülöníthetők az átlagos nemzetségi tagoktól. A növekvő vagyoni különbségek belső társadalmi feszültségek mellett kiválthatták a szomszédok zsákmányolási vágyát; ezzel függhet össze a fegyverleletek, illetve az elrejtett ékszerek mennyisége. (Pl. Székesfehérvár.) A bronzkor végén új népek vándoroltak be a Kárpátok medencéjébe: északról a Dunántúlra is telepedtek *illyrek*, a lausitzi műveltség hordozói, délkeletről a Tiszántúlra talán *trák* törzsek kerültek.

Vaskor

A bronzkort felváltó *korai vaskor* már a történeti időkbe vezet át, fejlődése részben már meghatározható népekhez kapcsolódik. Első századaiban (hallstatti kultúra) még nagy arányokban divott a bronz használata, sőt a bronzöntés virágzott, viszont a vaseszközök ritkák. Fémedények Itáliából kerültek a Dunántúlra. A helyi bronzművesség (pl. Velem, Sághegy) készítményeinek alakjával és díszítésével összefüggenek a helyileg előállított aranytárgyak, amelyek gazdag kincsleletekben fordulnak elő, mutatva a társadalmi tagozódást is (pl. angyalföldi aranycsészék). A bronz kardok, török, kések, lándzsák, nyilak, sisakok sokasága sem mentette meg a bronzkorvégi erődöket (Sztálinváros) a pusztulástól. Az illyrek bevándorlása a korai vaskorban is folytatódott. Elűzték vagy harcban pusztították el a bronzkori őslakosság vezető elemeit, a legyőzött népet pedig mint uralkodó réteg termény- és állatadó szolgáltatására, valamint az új földvárak építésénél végzett munkára kényszerítették. Olykor igen nagy terjedelmű, sok ember és állat befogadására alkalmas földvárak keletkeztek. (Pécsvárad, Pécs-Jakabhegy, Pogányvár, Vál, Érd, dél-tiszántúli „Nagytatársánc”.) A győzők csak egyes helyeken semmisítették meg a korábbi lakosságot, egyébként a régi kerámia, bronzipar tovább élhetett, az ekés földművelés kifejlődhetett. Az új társadalom már nemzetségi arisztokrácia vezette törzsszervezetben élt. A törzs egyszerű harcosai a levert őslakossághoz hasonlóan urnasírokba temetkeztek. Később érkező harcias illyr törzsek az elsőket is függésbe vonták vagy kiszorították. Az újabb letelepülők honosították meg a vezető réteg halomsíros temetkezését: a máglya hamva fölé sírkamrát emeltek (Sághegy, Somlóvásárhely stb.).

A korai vaskorban különféle bevándorló, hódító népek jelennek meg. Egyes feltevések szerint a szkíta törzsek elől menekülő kimmerek nyitják meg a sort (ún. *preszkíta kor*). A mai Dél-Oroszországból előretört iráni nyelvű *szkiták* az i. e. 7. századtól nyomultak az Alföldre. Kisebb csoportjaik az Észak-Dunántúlra is behatoltak, de felszívódtak. A Marostól északra egészen a mai Borsod és Nógrád megyéig nagyobb számban telepedtek meg közel 300 évre, több

telepüket és temetőjüket sikerült feltárni, Gyomán s Ártádon fejedelmi sírjukat is. Korai emlékü a Szentes-vekerzúgi temető híres ló- és négykerekű szekér-temetkezésével. A szkíta fémművesség nagy értékei a nyilván fejedelmi sírból eredő, zöldhalompusztai és tápiószentmártoni arany-, illetőleg ezüstötvetből készült szarvasok. A szkíták természetfeletti erőt tulajdonítottak az állatöszökként tisztelt szarvasoknak (totemállat). Fegyvereik, lószerszámaik vasból készültek, előkelőik bronzpikkelyekből készült páncélt viseltek. A fazekaskorongot talán a szkíták hozták be a Kárpátok medencéjébe (a Dnyeper-vidéken ez a technikai ismeret már a 6. században megvolt). Együtt éltek a trák lakossággal, hatottak egymásra, s a nomád szkíták egy része is megtelepült földművessé, állattenyésztővé válhatott. Törzseiket kiemelkedő nemzeti arisztokráciájuk irányította.

A kelták

A szkíták uralmát a mintegy i. e. 400 óta Sopron vidékére érkező *kelták* kiterjedése zsugorította össze, majd döntötte meg. 370-re meghódították a Dunántúlt, s az illyrek egy részét a Drávától délre szorították. 300 körül a kelták újonnan érkezett törzseikkel megtámadták a szkíta területeket. A szkíták ellenállása sikertelen volt. Az illyrek és a szkíták nagy része lakóhelyén maradhatott, s lassan összeolvadt a hódítókkal. Az illyr vezető réteg sem tűnt el. A Balkánra benyomult, de visszavert kelták a Dél-Dunántúlon telepedtek meg. A kelták régészeti emlékei a késő vaskort („La Tène” műveltség) jelzik. Mezőgazdaságuk és iparuk fejlettségét bizonyítják az ekevas, a vasból készült sarló, ásó, kasza, kés, balta, fűrész, reszelő, ácskapcsok, teknővájó, birkanyíró olló, a két kerek malomkövel működő kézi daráló. Fejlett volt korongos fazekasságuk (gellérthegyi, tabáni leletek). A lovat és a kocsit harci eszközül is használták, ismerték a vaszablát és sarkantyút. Fegyvereik (vaslándzsa, hosszú kétélű kard, csúcsos sisak, vas nyílhegyek) gyártásában egyöntetűsége törekedtek. Agyagházakból építették falvaikat.

A kelta törzsek nem jutottak el az államalapításig. A folyami átkelőhelyek, útvonalak mellett (ahol élénk kereskedelmet is űztek), illetve kora vaskori fémműves központokban (Velem, Regöly, Szalacska a Kapos völgyében) telepedtek meg egymástól szétszórva falvakban, kisebb városokban, erődökben. A Gellérthegyen, Tabánban eraviszkusz törzsük élt. Ezek i. e. 60 körül görög mintára már pénzt vertek, amint az észak-dunántúli azalusz törzsbelié is. Dénárvereteikre latinul írtak. Az Alföld nagyobb részét az i. e. 2. század végén elvesztették; ezt ekkor a dákok szállták meg.

A dákok

A dákok uralma Erdély földjén jelentős korszaka az emberi életnek. A bronzkortól fogva trák törzsek, később a vasművességet ismerő szkíta (600–300) és kelta (300–150) elemek hagyták hátra alkotásaik nyomát. De az i. e. 3. szá-

zad közepétől a trák eredetű dák nép válik uralkodóvá. Törzsei az Al-Dunától a Dnyeszterig éltek.

A 2. század elejéig a dákok jelentékeny társadalmi és művelődési előrehaladást értek el. Az 1. században fejlődésükben a rabszolgatartásnak már szerep jutott.

A dák törzsek első, átmeneti egyesítése Burebista „király” (i. e. 70–44) nevéhez fűződik. Hatalma kiterjedt egyes fekete-tengeri görög gyarmatvárosokra és Trákia némely részére, szarmaták is szolgálták ezt a királyt. A dákok és a geták alatta kezdték először veszélyeztetni Róma expanziós érdekeit. A különféle fejlettségű törzsek egyesítése szorosabb gazdasági kapcsolatok híján nem lehetett tartós. Ekkor nyomultak be a Duna torkolatvidékére a szarmata jazigok. Erdélyben azonban a dákok társadalma szilárdan állt és fejlődött. Virágzó településeik közé tartoztak Sarmizegethusa főváros (ma Grădiștea Muncelului – Várhely, Dél-Erdélyben), továbbá Napoca. A dák fénykorra vallanak Sarmizegethusa i. e. 1. és i. sz. 1. századi vaseszköz- (kapa, sarló, csákány, fogók, lapát, gereblye, fahántoló, horog), fegyverleletei, kő- és téglapítkezéseik, házépítéshez használt vaseszközeik. Jelentős fejlődési szintet mutatnak a nagyszabású várak, kövezett utcák a várakban, cserép és fa vízvezetékek, egyes kiépült utak, az ekevasak és a nagyszámú gabonatarló köhombár, a pénzverés és az írás kezdetei vagy műalkotásaik (pl. a csíkszeredai dák ezüstkincs).

A dák társadalom, amelyben a rabszolgatartásnak növekvő szerep jutott, ekkorig erősen megközelítette az Engels értelmezésében vett civilizáció fokát. Kialakult és *Decebal* (i. sz. 80–106) harcaiban új nagy kiterjedését érte el a dák állam, amely sokáig eredményesen védekezett a fejlettebb rabszolgatartó római birodalom hadjárata ellen is (84-ben). Domitianus császárt 89-ben béke fejében évi adófizetésre kényszerítette. Nem vívott ki győzelmet első hadjárata során (101–102) Trajanus császár sem. Az állami függetlenséget Trajanus súlyos második hadjáratában (105–106) a dákok elvesztették, királyuk öngyilkos lett. A római Trajanus-oszlop e hadjárat eseményeit szemléltetően fenntartotta. A dák társadalom római iga alá került.

2. Pannónia és Dacia a rómaiak, az Alföld a lovas nomádok uralma alatt

A római hódítás

A rabszolgatartó formáció teljesen kifejlődött alakja a római világbirodalom terjeszkedésével jelent meg a Kárpátok medencéjében. Kelták és rómaiak már vagy másfélszáz év óta kereskedelmi kapcsolatban álltak, mikor bekövetkezett a római benyomulás. A római kereskedők eleinte iparcikket hoztak rabszolgákért és nyersanyagokért. Azonban az időszámításunk kezdete kö-

rüli években a birodalom fejlődése (amivel együtt járt a civilizáció fokát elérő szomszédok letiprása) szükségszerűen vezetett a dunai országok bekebelezéséhez. A római támadás kiváltó oka részben a dákok terjeszkedése volt, részben az a körülmény, hogy a balkáni római előrenyomulást a Dunántúl alsó vidékétől délfelé élő szkordiszkuszok törzsei lassították. Augustus a római határokat i. e. 12–9. években a Dunáig nyomta. I. sz. 20-ban Aquincumban már állandó katonai tábor épült.

Az 1. században kialakult *Pannónia* római tartomány, kezdetben katonai vezetés alatt, utóbb fokozatosan kiépülő polgári közigazgatással. A helytartó az óbudai hajógyári szigeten emeltetett palotát. A rómaiak az eraviszkuszokat a Gellérthegyről eltelepítették, valószínűleg a könnyebben figyelemmel tartható mai Albertfalva közelébe, ahol romanizálódtak. Pannónia kezdetben erdőiről volt nevezetes („makkos Pannónia”). Fejlődött a földművelés (vas ekepapucs, sarló, kasza, ásó), s főleg a Balaton vidékén elterjesztették a szőlőművelést.

A városiasodás is hamarosan utat tört. A katonák rokonai, továbbá iparosok és kereskedők alkották az új településeket. A római ipar versenye összezugorította a kelta ipart. A római nagybirtok terjeszkedése és a katonai telepítés a kelta parasztbirtokot az utaktól távolabbra szorította. Kiépítették a kereskedelmi és hadi célt egyaránt szolgáló kövezett utak hálózatát (pl. Sopianae–Aquincum, Sopianae–Brigetio, Savaria–Aquincum). A legyőzött törzsek fokozatosan a római jogú városok (coloniák) befolyása alá kerültek. De a *bennszülött törzsek* belső életét saját előkelőik vezették, s a romanizálódó felső réteg a városi vezetésben is részt kapott. (A kelta és illyr elem ez időben olvadt össze. A kelták sokáig megőrizték műveltségük sajátos vonásait a romanizáció közepette is.) A Visztula torkolatától az Adriához vezető borostyánkőút mellett virágzott Savaria (Szombathely) és Scarabantia (Sopron). Savaria már az 1. században colonia rangra emelkedett, Aquincum polgári telepe 124-ben municipium, 194-ben colonia lett, s művelődési, katonai, gazdasági központ is Alsó-Pannóniában. Északon jelentős hely volt Brigetio (Ószőny). A városok életét a decuriók felső rétege irányította, a kézművesek kollégiumokat (önsegélyező, temetkezési és tűzoltási szervezet) alkottak. A szegényebbek elismert szervezkedési formái a nőket s a rabszolgákat is befogadó temetkezési kollégiumok voltak.

Társadalmi fejlődés és ideológia

Pannónia két világ: a fejlett rabszolgatartó birodalom és az annak új rabszolgákat szállító, ugyanakkor menekültjeit befogadó barbár világ határán feküdt. Ez sajátosan színezte a tartomány belső viszonyait, a legyőzött lakosság nem szünetelő ellenállását (latrones a 2. század közepén). Pannóniában a rabszolgaság jelentősége kisebb volt, mint a régi római tartományokban. A rabszolgatartó formáció kezdődő hanyatlása kihatott a rabszolgatartás pannóniai formáira. Római gazdagoknak házi rabszolgái, parcellával jutalmazott katonáknak mezőgazdasági munkát végző rabszolgái voltak. Kelta törzseknek is voltak rabszolgái. Ipari műhelyekben elsősorban a nyugat-pannóniai városok gazdagabb

iparosai dolgoztattak rabszolgákkal: Aquincumban ez a forma rövidebb ideig tartott, s a rabszolgákat nagyrészt felszabadították. A felszabadított rabszolga is nyújtott gazdasági előnyöket patrónusának. Aquincum szabad iparos rétege jelentékeny volt, főleg fazekasok. A pannóniai fazekasság virágkorát a 2–3. század fordulójának évtizedeiben érte el, ekkor kivitelre is termelt. A már általában kőből épülő városok a római civilizáció központjai Pannóniában is. Fürdők, színházak, vízvezetékek épültek.

A sajátos körülmények közt fejlődő rabszolgatársadalom viszonyait fejezi ki azoknak a vallásoknak a terjedése, amelyeknek nyomait Pannóniában kimutatták. Bár szentélyeket emeltek a birodalom hivatalos istenségeinek (Iuppiter, Iuno, Minerva; császárkultusz) s mellettük régi kelta istenségeknek (Aquincumban az anyaistenségnek), megjelentek keleti misztériumkultuszok: perzsa Mithras, egyiptomi Isis, Anubis, Serapis, illetve zsidó szórványok (Sztálinváros, Szombathely) is. A 2. századtól indult meg a *kereszténység* terjedése. A Mithras-kultusz már a jó győzelmét hirdette a gonoszon. A keleti misztériumvallások is a túlvilági boldogság felé terelték az elnyomottakat. A kereszténység előretörését a 3. század végi üldözés sem tudta visszavetni. A 4. században ókeresztény bazilikák és temetői kápolnák is létesültek, e korból való püspöki pásztorbot is előkerült. A hivatalos egyház ekkor már megbékült a rabszolgatartó állammal. Nevezetes a savariai Szent Quirinus-templom (mozaikpadlóval), az itteni keresztény község sok sírkömléke, valamint Aquincum, Sopianae (Pécs), Fénékpusztá ókeresztény, Csopak arianus emlékei, a Székesfehérvárt házbontáskor előkerült márvány oltárkorlát.

A pannóniai vidék építészeti díszai azok a villák, amelyeket a gazdag római birtokosok és romanizált bennszülött arisztokraták építettek birtokaik középpontjában. Gazdagon festett villa volt Balácán, a legnagyobb pannóniai villaépület pedig Tác falu határában került elő a föld alól (a római Gorsium). Pannónia viszonylag gyors – bár felületi – romanizációja és városainak fennmaradása mellett is erősen katonai jellegű tartomány maradt. Ezt megmagyarázza barbár szomszédsága.

A barbaricum

Pannóniát északról germánok fenyegették, keletről a korábbi századokban a Dontól az Aral-tóig élt iráni eredetű *szarmata törzsek*. Egy időben a Duna jobb partjának római megszállásával a bal partot ellepték a szarmata jazigok. Először a Duna–Tisza közének a mai Egertől Szolnokon át Kiskőrösönig terjedő részét szállták meg, szolgává téve az alföldi szkíták dákokkal és keltákkal kevert maradékát, kereskedve a rómaiakkal és a keltákkal. Ez megfelelt Rómának, sőt a szarmaták ellensúlyozták a dák erőket is. A szarmaták törzsszövetségben éltek, élükön az ún. királyi törzs főnöke állt. Jó ideig békén maradtak, de rómaiak, germánok és dákok közé beszorítva, nomádok lévén területbővülést és zsákmányt kerestek. Terjeszkedtek a Tiszántúlon is. Sőt római területre is törtek főleg a befagyott Dunán át. 80 körül már nagy római csapatokat von-

tak össze a szarmaták ellen, a 90-es években pedig megkezdték a Duna menti palánk-, majd kőerődök és őrhelyek, híd főállások kiépítését: Aquincum, Albertfalva, Nagytétény, Százhalombatta, Adony, Sztálinváros stb. A szarmaták viszont nem messze a Dunától tartották fenn telepeiket (pl. Rákospalota). A rómaiak elleni germán-dák támadásokba is bekapcsolódtak, előkelőik pikkelypáncélos, tömegük könnyű lovasként harcolt. A rómaiak szíriai íjászokat vetettek be a szarmaták ellen. 106-ban kettéosztják Pannóniát, a keleti Alsó-Pannónia székhelye Aquincum, a nyugati Felső-Pannóniáé kívül esik hazánk határain. Dacia római kézre kerülésével a szarmaták birtokukba vették a Tiszántúlt. A jazigok ismét támadtak, de 118 után elszigetelték és megfékezték őket. Kereskedésük ezután a rómaiakkal megerősödött. Római táborhelyek mellett kijelölt piacokon bonyolódott le forgalmuk. A Dunaszekcsőtől az Alföldön keresztül Daciáig vezető római kereskedelmi út alföldi állomáshelye a mai Szegeden volt. Mikor azonban keleti háborúkra csapatokat vontak el Pannóniából, 162-ben germánok és jazigok rontottak Pannóniára, és végigpusztították. Marcus Aurelius kiszorította a barbárokat, a kereskedelmi kapcsolatok helyreálltak, békeidő többé mégsem volt a határokon. A 2. század végén a Duna mellett a rómaiak növelték őrőrtönyaik számát a túlparti „bandák” ellen. De pár évtizeddel utóbb a belső felkelések (*defectores et rebelles*) is sok gondot okoztak.

A szarmaták lassanként felhagytak a nomád állattartással. 3. századi, félig földbe vájt kunyhóik, gabonás vermeik is erre vallanak. A jazigok ez időben eltűnnek forrásainkból. A szarmatáknak Szentes vidékére újabb törzse telepedett be, majd 260 körül az al-dunai roxolánok szarmata törzse is átvonult az Alföldre. Ez időben a gót előretörés elvágja a szarmaták fekete-tengeri kereskedelmi kapcsolatait. 260-ban a Dunántúl számos helyén elrejtett kincsek jelzik a barbárok berontását.

Dacia provincia

A magyar földnek az ókori történetben szerepet játszó részei: a pannóniai provincia és az alföldi barbaricum mellett a történetükkel szervesen érintkező Daciára is ki kell vázlatosan terjeszteni figyelmünket. Ezt 107-ben nagyrészt provinciává tették; erdélyi fele *Dacia Superior*, amely nem terjedt ki a Tiszántúltra, sem a későbbi székely hegyvidékre. A dák fővárosból Ulpia Trajana lett, s nagyobbra nőtt. A megtizedelt dákok mellé római, görög és keleti telepesei tömegek, továbbá környékbeli barbárok jöttek. Kiépült a római utak hálózata. A római ipari termékek elárasztották a tartományt, de egyes sírleletek a dák kerámia továbbélését is bizonyítják, amint a dákok sajátos temetkezési szokásai is éltek a római szokások mellett (2–3. század). A tartomány főútvonalai mellett jelentékeny települések alakultak a római uralom korában: Napoca (Kolozsvár), Potaissa (Torda), Apulum (Gyulafehérvár) s az északi határerőd Porolissum (Moigrad). Az útkereszteződésnél elterülő Napoca római castruma a Kis-Szamos legalsó teraszán feküdt; itt keletkezett később a kolozsvári város-település ősi magva is. Ebben a városban az őslakók mellett külön testületben

élő kisázsiai telepések laktak. A 2. századból a dák népesség Apulumban is kimutatható. Róma kiaknáztatta Erdély arany- és sóbányáit. A bányaiigazgatás góca Ampelum (Zalatna) volt. E célra illyr bányászokat is telepítettek Daciába a Balkánról. Az alávetett tömegek harca (dák felkelések 139–161, 189–192), a provincián kívüli vagy a hegyekbe vonult szabad dák törzsek támadásai és főképpen a germánok növekvő nyomása arra kényszerítették Aurelianus császárt, hogy a Dunától délre vonja vissza daciai seregét és tisztviselőit. A provincia római élete tehát viszonylag rövid volt, így a romanizáció foka a pannóniai mögött is elmaradt.

A pannóniai uralom hanyatlása

A római Dacia feladása (271) után a pannóniai limesnek kellett a csapásokat felfognia. Erre az időre vall „a hazát megtartó isteneknek” emelt helytartói emlékmű. Egyre sűrűbben telepedtek be a provincia közelébe barbár törzsek. 248 körül a Visztula torkolatvidékéről jövő gepidák a Felső-Tisza vidékére érkeztek. A Kárpát-medence északkeleti területeiről a Körös-vidékre levonult vandálok 270-ben törtek Pannóniára, ez idő tájt a szarmaták is ismételten betörték. Diocletianus (284–305) kiverte a szarmatákat. 294-ben Aquincummal szemben felépítette a mai pesti Március 15-e téren feküdt erődöt. Alsó-Pannóniát két részre osztották, a határvédő rész (Valeria-tartomány) katonai székhelye Aquincum maradt, de polgári igazgatása Sopianae-ban székelt. Ez utóbbi város ettől fogva a Dél-Dunántúl legfontosabb helye. Nevezetesen későrómai keresztény temetőterületének maradványai (a pécsi székesegyház körzetében), amelyek feltehetően 380 után freskóval gazdagodtak. A 4. század elején újjáépítik az erődöket Szentendre és Visegrád helyén. De 322-ben a limesen áttört szarmaták elpusztították Camponát (Nagytétény), s negyedszázadon át állt a harc velük. A rómaiak azonban ki tudták használni a szabad és szolga szarmaták belső harcat. 358-ban a rómaiak nagy győzelmet arattak, de évekkel később újra a szarmaták támadtak. I. Valentinianus császár megegyezés helyreállította a pannóniai limest, újabb erődöket is emelt. De a birodalom kiszorulását Pannóniából csak elhalaszthatta. Közben (336-ban) a gepidák a Tiszántúl jelentékeny részeit szállták meg a Marosig. A század végén a hun nyomás Pannóniára zúdította a menekülő germán tömegeket, amelyek egy ideig a szarmatákat is felsőbbbségük elismerésére kényszerítették. A nyugati gótokkal keleti gót, alán, sőt már hun elemek is betörték. De egyelőre a rómaiak a limes mögé telepítve, zsoldba tudták fogadni a germánokat. 395-ben a római katonaság még tartotta Aquincumot. Ekkor újabb germán törzsek törtek át, dúlva az Adriáig. Ezután Pannónia katonai-közigazgatási szervezete megindult a végleges pusztulás útján.

A pannóniai római települések és romanizált elemek visszaszorulása nem vezethető le pusztán a népvándorlás dúlásaiból. A római termelés és műveltség egyébként sem eresztett olyan mély gyökereket, mint a Földközi-tenger melléki országokban. A békés iparágak (pl. fazekasság) a 3. század közepétől már ha-

nyatlottak, nagyrészt a nomád becsapások folytán. A 4. században Pannónia belső települési formái is megváltoztak. A római villákat védekezés céljára megerősítették, tornyokkal látták el. A határok mentén széles sávban katonákat, környékbeli és Rajna vidéki germánokat, alánokat és szarmatákat telepítettek, a régi és az új lakosság közti különbség kezdett elmosódni. A limes mögöttes területén élő lakosság egy része a provincia belső területére kezdett visszahúzódni, s a hirtelen ellenséges támadásoknak ki nem tett, fallal megerősített táboroszerű települések bontakoztak ki, ahová szükség esetén a környező terület lakói is behúzódhattak. Igaz, hogy a század második felében a limes katonai táborait is megerősítették, nagyméretű, védhető őrtornyokat építettek. A limes melletti városok mégis hanyatlottak, a lakosság a városfalaktól távolabb eső lakásait lassanként feladta, s a települések részben kiürültek. Ebben a helyzetben Aquincumban a városfalak mellé temetkeztek, sőt a római uralom végén a házak közé is helyeztek sírokat. A lakosság valószínűleg a katonai táborba költözött. Aquincum katonai amphiteatrumának 20 kapunyílását a 4. század második felében elfalazták, s így körerődítménnyé alakították. De a század végén mégis lerombolták. A tartomány egyik legtisztábban polgári jellegű városa, Savaria iparos- és kereskedőnegyedének helyén már a 4. században temetkeznek, és sírépületek kerültek egyes utak helyére. Ez a folyamat készítette elő Savaria pusztulását, amit 455-ben földrengés tetőzött be. A későbbi középkori erődítés már falával és árkával kettévágta az egykori város egyik legfontosabb keresztény kultushelyét, a legépebb hazai római útrészlet pedig a szombathelyi püspökkertben maradt meg. Ez tisztán mutatja a római kori építmények használaton kívül kerülését a középkor első századaiban. A korábbi jelentős városok sorvadásával összekapcsolódik a Pannónia belsejében kialakuló új központok telepítése. A Keszthelytől délre eső Fcnékpusztá, a Balatontól délre fekvő Ságvár, a limestől 20 km-re eső észak-dunántúli Környe, valamint a Somogy és Tolna megyék határán levő Felsőhetény-pusztá s a Győrtől délnyugatra fekvő Kisárpás táborhoz hasonló elrendezésű, bástyáktól védett, utak mellett fekvő késő római erődjci a 4. század második harmadában váltak fontos központokká.

3. A népvándorlás hullámai a Kárpátok medencéjében

A hunok

A 4-5. század fordulóján a kettészakadt római birodalom határain kibontakozott a hunok nomád több nyelvű birodalma. Az európai hunok valószínűleg a kínai források *hiung-nu* népével, Belső-Mongólia és a Góbi-sivatag lakói-val azonosíthatók. Ez az i. e. 318-tól szereplő néz állattenyésztő, félelmetes lovas íjász harcos, vezető csoportjaiban török nyelv törzsszövetség volt. A hunok ellen építették a kínai Nagy Falat. A hunoknál ismert ábrázolás volt a sarvas-

üldöző szárnyas griff, amely a hun nép képzelt állatőse lehetett. Az osztályok kialakulása már az ázsiai hunoknál előrehaladt. Erős nemzetségi arisztokráciájuk kezdettől a meghódított népek kizsákmányolására építette „birodalmát”, s szinte szakadatlan foglaló vagy portyázó háborúban állt. Alkalmazták az ázsiai nomádok később is jellegzetes hadviselési módszereit: a nyílzáporral bevezetett lovasrohamot, a látszólagos megfutamodást az üldöző ellenség sorainak megbontására s az újabb villámgyors támadást. Ismerték a vaslemezekkel kivarrott bőrpáncélt. Valahányszor Kína erejét az uralkodóház összefogta, visszaverték őket. Hosszú harcok után a hun birodalom Kína szomszédságában megszűnt (i. e. 54), a Kínának hódolni nem akarók az Aral és Balchas tavak vidékére húzódtak, ahol újra összeszedték erejüket, számos népet vetettek alá, mígnem a kínaiak ezúttal is leverték őket, és továbbkényszerítették nyugatra. Évszázadok múltán a hunok – az előlük menekülő alánok nyomában – a Káspi-tó és a Don folyó között tűntek fel.

A 370-es években Balambér vezetésével a Don melletti keleti gótokra mértek vereséget, mire azok a Dnyesztertől nyugatra húzódtak. A nyugati gótok ellenállás nélkül vonultak a Balkánra és Erdélybe. De nyomukban a hunok – fő szállásaikat még a Dontól keletre tartva – alávetették Erdély délkeleti részét, és az Al-Dunáig nyomultak. 391-ben a római birodalom elleni hun támadásban már az alföldi szarmaták is részt vettek. De a század végén nagy a mozgás a Tiszatájon. Az Erdélyből menekülő nyugati gótok a Tisza mellé vonulnak, a szarmaták egy része s a Felső-Tisza és Maros közti vandálok zsoldosként kérnek bebocsátást a Dunántúlra. A hunok is benyomultak az Alföldre, 401 és 411 között megszállták, birodalmuk középpontját az észak-balkáni Morava-torkolatnál, Szendrő táján helyezve el. A hun uralmat elismerve, a germánokkal keveredett szarmaták alföldi szállásaikon maradhattak, átélve a hun korszakot. A Tisza menti nyugati gótokat Pannóniába lökik (401), mire ezek az alán-vándál határőröket a birodalom belsejébe űzik. Ekkor az Itáliát fenyegető germánok ellen éppen Uldin hun fejedelem engedett át csapatokat Róma segítségére. Itália így megmenekült. De a rómaiak 409-ben Pannónia keleti részét a hunoknak voltak kénytelenek átadni, negyedszázad múltán pedig a nyugati részeket is át kellett engedniök (433). Ezt Aëtius, a kiváló római hadvezér juttatta nekik a javára tett zsoldos szolgálat fejében: Attila segítségét is megszerezte a burgundok leverésére (436). 6. századi burgund sírokból előkerült, hun szokás szerint torzított koponyák mutatják, hogy egy burgund néprész is belekerült a hunok embergyepű rendszerébe. A hunok az idegen zsoldban végrehajtott hadjáratokat is felhasználták hódításokra, „birodalmuk” szervezésére; ennek során kifejlesztették a nomád népeknek azt az ismert gyakorlatát, hogy a levert, hódoltatott népeket katonai védőgyűrű, illetve előhad szolgálatra embergyepüként használták fel.

A barbár hódítók Pannóniában ugyan nem minden várost dúltak fel, hiszen rá voltak utalva azok bizonyos iparágaira, de a települések tovább hanyatlottak. A hunokkal kezdődő évszázadokban a dunántúli mezőgazdaság termelőerői az alá a színvonal alá süllyedtek, amely még feltétele ipari városok fennállásá-

nak. A késő római kevert lakosság egyes helyeken mégis túlélte a népvándorlás hun szakaszát. (A csákvári későrómai temető sírjai közt hun tárgyakat találtak.) De a mai magyar területen a városok római neve egy szálig eltűnt, jelezve, hogy a lakosság etnikuma alapjában átalakult.

Attila birodalma

Az *európai hunok*nál Attila idejében már meglehetősen előrehaladt az osztálykülönbségek kialakulása. Az 5. század II. negyedében a hun törzsi társadalom osztálytársadalommá kezdett válni, bár a régi formák egy része szívósan megmaradt. Az európai hun törzsszervezet bomlásának előrehaladtával a hunokat *szinte állami formákban* fogták össze. Az európai hunok gazdasága részben nomád állattenyésztésen, részben kezdetleges földművelésen alapult. Az alakuló uralkodó osztály és a hadsereg a zsákmányból és a legyőzöttek terményjárakéból részesült. A szegény hunok a gazdagok barmait őrizték, és a nekik jutott földdarabokon földet műveltek. Házi rabszolgáik is voltak, akik a hadban uruk szolgálói, otthon pedig földet is műveltettek velük.

A nyugatra tolódó hun birodalom a meghódolt népek katonai erejét alaposan felhasználta. A 391. évi támadásban a Káspi-tó mellett alávetett népeket is a római birodalom ellen parancsolta. A Rómával mindvégig dacoló felvidéki germán kvádok alávetését keleti gót csapatokkal csikarták ki. De különös jelentősége volt ennek a politikának *Attila* „királysága” alatt, aki hazánk földjére helyezte a hunok központját. A fejedelmi törzs tartózkodására utal a csonkán is 166 darabból álló Szeged-nagyszéksői aranykincs. (A Dunántúlon a római utak mellett kisebb hun őrségek állomásozhattak a leletek szerint.) Már Attila előtt szervezett törzsszövetségi formák voltak, s a bizánci, római diplomáciai kapcsolatok fokozták az uralmi formák erősödését. A társadalom belső átalakulása tette lehetővé, Attila erőszakos egyeduralkodóra jutása (bátyja, Bleda és számos nemzetségtagja megöletésével) tette szükségessé, hogy a régi vezetés (nemzetségi arisztokrácia) rendszerét módosítsa, uralmát hun és germán híveire alapítsa. Így az alávetett germán törzsek vezetői (pl. a gepidák „királya”) is nagy befolyásra jutottak, de mint Attila megbízottai, az aranyjé hatalmi jelvény birtokában. Hun leletekben germán tárgyak, hunkori germán temetkezési szokásra utaló sír (Keszthely), a hun uralkodó családban germán nevek, egyes germán vezetők török neve jelzik ezt az érdekszövetséget. Maga Attila (gótul atyácska) neve is valószínűleg egy hun uralkodónév gót népetimológiája. Felesége, Kréka (Réka) neve mongol szónak (feleség) felelhetett meg. A hun-germán vezető réteg szakadatlanul harcban állt, csak újabb hódítások zsákmánya tarthatta fenn, s ez csillapíthatta a tőle függő szabad harcosokat. Viszont a leigázottak és a szegény hunok egyaránt munkára kényszerültek.

Attila 447-ben hun-germán csapatokkal csaknem Bizáncig nyomult. Ezután seregeit a nyugat-római birodalom ellen vezette. Hatalma tetőpontján azonban támadásai megrekedtek. Nem sikerült éket vennie a császári udvar és Aëtius, a rómaiak és germán szövetségeseik közé, Bizánc pedig megtagadta a

megalázó békéfeltételek teljesítését. A Troyes mellett lefolyt catalaunumi csata nem hozott döntést (451). A következő évi itáliai hun hadjárat Róma előtt megtorpant. 453-ban pedig Attila meghalt, s ezzel a nomád birodalmat összetartó abroncok szétpattantak.

Attila fiai felosztották a hun területeket, a germánok vezetői Ardarich gepida vezérrel az élükön felmondták az engedelmességet (454). A dél-oroszországi hun és gót támogatás sem tarthatta fenn a kisszámú hun vezető réteg uralmát a Kárpátok medencéjében. A volt Alsó-Pannóniában azonban még maradtak hunok. A keletre menekültek a Dunántúlra szorították a keleti gótokat. Pannóniát 455-ben a nyugati birodalom megegyezésre alávettette, de már a következő évben a Rómával „szövetséges” keleti gótok foglalták el. Ezek visszatartották a hun alávétési kísérletet, a Balaton mellett visszaverték a germán támadókat, majd 469-ben számos germán és szarmata törzs északról és keletről indított támadását. De győzelmeik ellenére a keleti gótok nemsokára a Balkánon át elvonultak.

Germán törzsek uralma

Attila fiainak vereségét a *germánok évszázada* követte hazánk földjén. Jelentős hun népesség is helyben maradt, a Duna–Tisza közének déli részén pedig a szarmaták visszanyerték függetlenségüket. De a Tiszától keletre fekvő területek a gepidák hatalma alá jutottak (nagyszámú sírleleteiket tárták fel Szolnok mellett s Gyulán), ezek a szarmaták szállásait is elfoglalták, s a gepida seregben katonáskodásra kényszerítették őket. A Duna–Tisza köze északi részét a szkírek lakták. A germán törzsek gyalog harcoltak, széles karddal, lándzsával, nehéz pajzsral. A gótok elvonulása után (471 táján) a gepidák lettek a Kárpát-medence legerősebb törzsévé, a Duna–Tisza köz szarmatáit, majd a Dráva–Száva közét vetették uralmuk alá. De 527 táján a Dunántúl északi részén a longobardok vetik meg lábukat mint Bizánc szövetségesei. Átmenetileg Aquincum katonai amphiteatrumát is használhatták. A longobardok egy kincsleletét az amphiteatrum déli főkapujának kövezete alól tárták fel, amiből következtetni lehet, hogy a népvándorlás idején a kapun át nem zajlott le sűrű forgalom. Bizánc a gepidák megsemmisítésére törekedve, a longobardokat ismételtén háborúra ingerelte, sőt Justinianus császár 558-ban tárgyalásra lépett a dél-oroszországi avarokkal, akik a kazárok elől vonulva hagyták el a Volga-vidéket. Az avarok kagánja, Baján, a longobardok nagy ígéretei ellenében megrohanta a gepidákat (567), s a Duna–Tisza közén vívott ütközetben uralmukat megsemmisítette. Az el nem menekült gepida és szarmata szórványok avar fennhatóság alá kerültek. De a heves avar előretörés a longobardok dunántúli uralmának is véget vetett. Megriadva a nomád szomszédtól, ezek 568-ban Itáliába vándoroltak.

A germánok uralmát az *avarok* mintegy 250 éves hatalma követte. Az avaroknál a totemizmus emléke a szíjvégeken található állatküzdő-ábrázolás (pl. ragadozó állatok támadása örzre, szarvasra). Élt náluk az ég rétegeibe nyúló életfa hite, ami összevethető az égig érő fa keleti hagyományával népünkénél. Az avarok feltehetően török nyelvű lovas nomád népet, mely etnikumát tekintve rokon volt a hunokkal, s a hunok területét foglalta el, nyugaton – mint krónikák, helynevek is mutatják – gyakran összetévesztették a hunokkal. Az avarok alkotóeleme volt hazánkba jöttük idején a Perzsia északi határán élt var és hunni törzs is. Velük együtt jött be a Tisza-vidékre az előhadnak állított kuturgurok törzse (ez az 5–6. századi ukrainai hun kultúrához tartozott). A Szed és Szentés környéki nagy avar temetők tanúi törzsszövetségük egyik súlypontjának. Az avarok elfoglalták a hadiutakat és a dunai átkelőket, s megszállták a kiűritett Dunántúlt. Így 567–582 között sok törzsből álló „birodalmat” hoztak létre Baján kagán alatt, harcot indítva Bizánc ellen is. A mai Becstől a Donig terjedő avar törzsszövetség élén álló nagyhatalmú kagán (khakán) örökletessé tette hatalmát, amely egyben vallási jellegű is volt. Az avarok vezető rétege a gazdag és szegény sírleletek aránya szerint a társadalomnak mintegy 10%-át tette ki, beleértve a rangot kapott helyi törzsfőket. Mindezek együtt zsákmányolták ki az alávetett törzseket, amelyek nemcsak termény- és állatadóval tartoztak, hanem (mint a frank Fredegár-krónika fenntartotta) asszonyaikat is rendelkezésre kellett bocsátaniuk. Az avar előkelők kizsákmányolták az avar szegényeket is, akik a temetők tanúsága szerint össze is házasodtak az alávetett népekkel. Az előkelők gazdagsága – a termelőerők szintje folytán – mégis elsősorban zsákmányból és a bizánci „ajándékokból” (aranyadó) credt. Rablóhadjárataik Itáliáig és Thüringiáig terjedtek ki.

Az Alföldön és nagyobb számban a későbbi Bánát területén eddig szarmaták is éltek. Erről a népiségről a 7. század elején esik utoljára szó, ezután feloldódtak az Alföld nomádjaiban. A gepidák mellett a szláv elemeknek lett egyre nagyobb szerepük, akiket az alávetett terület szegélyein széles terület-sávra telepítettek át az avarok, különösen Bizánc felé, hogy ne maguk vérezenek ellenséges támadás esetén. Az avar uralommal összefügg, hogy a mai délszlávok ősei elhagyják a Kárpátoktól északra fekvő hazájukat, Fehér-Horvátországot és Fehér-Szerbiát. (Az északi részen maradtak a szorbok és a fehérhorvátok.)

Az avarok az alávetett népek harcosait Bizánc elleni támadásaikra is magukkal hurcolták. A bizánci háborúk miatt az avarok nagyobb számban költöztek a Dunántúl délkeleti szegletébe. A települések viszonylag sűrűn keletkeztek: avar temetők gyakran két-három km távolságra fekszenek. A régebbi települések, bár megváltozott népességgel, sok esetben tovább éltek: egyes avar települések római telepek helyén jelentkeznek. Néhol aránylag kis távon belül találhatók a római telepmaradványok, avar- és Árpád-kori temetők, Árpád-kori sírban római pénzek és avar hajdíszek is lelhetők.

Az avar társadalom a 7. század második negyedében súlyos politikai változást ért át. Ismételt avar-szláv támadások után az avarok 626-ban végre Konstantinápolyt vették ostrom alá (gepida csapatokat is magukkal hurcolva), de vereséget szenvedtek. A kudarcra az alávetett népek felkelései s a törzsszövetség vezetéséért vívott harcok következtek. A kagánt visszaszorította alvezéreinek (tudun, tarkhán) hatalma. Ez időben válhattak ki az avarok uralma alól a horvátok és a szerbek is. Nyugaton Samo, Dél-Oroszországban Kuvrát vezetésével szláv, illetve török törzsek szakadtak el. De az avar törzsszövetség szervezete még oly szívós volt, hogy kiheverte a megrázkódtatásokat. A törzsi szervezet a fejlődés során területi elemekkel fonódott össze, és kialakult egy tisztí ranglétra. A hazánk területén élt főkagán mellett alkagán állt, aki esetleg a Kárpátokon túl tartotta szállását. A további részfejedelmek sírjainak aranykincse mellett 25 nyíl, a vezéreknél aranykard és 11 nyíl, a kisebb seregvezéreknél ezüstkard jelzi a rangsort. Katonai és nemzeti rangjelzők az arany, ezüst és bronz övveretek is. Az avar vezető réteg más népelemekkel is keveredett. Hazai avar leletben előfordul, hogy fejedelmi személy pogány lovas temetkezést kapott, feleségét és kislányát bizánci aranykeresztekkel mellükön temették el.

A Balaton környékén az avarokban is beszélhetünk bizonyos települési folytonosságról. A fenékpusztai római castrum *egymást váltó és részben összeolvadó népelemek* megszakítás nélküli lakóhelye volt az 5–9. században. Az itteni kézművesek által készített karperecek, a késő római bronzművességből vezethetők le. A fenékpusztai és a keszthelyi Dobogó-magaslaton kiásott fibulák az avar műparba vezetnek át, megállapítható ugyanakkor a fémművesség ábrázolásbeli eldurvulása a nemzedékek során. A 7. században építették át a fenékpusztai bazilikát, ez is folyamatos településre utal. A Keszthely környéki kultúra avar-szláv világa később Zalavárott folytatódott. Az itt bekövetkezett morcsarasodás a római kori szabályozások félbeszakadásának volt következménye.

A 7. század végétől részben az avarok belső fejlődése, részben hatalmuk keleti, kazár előretörés miatti összeszűkülése folytán erre a területre érkező avar és bolgár törzsek új technikai és művészeti eredményeket hoztak létre. Az ún. keszthelyi műveltség bronzművességének griffes-indás alkotásai avar eredetűek, de a hun kuturgurok hatását is mutatják az avarokra. Mivel a bolgár állam kialakulása elvágtá az avarokat Bizánctól, a legveszélyesebb ellenfél a feudális állammá fejlődő frank hatalom lett. A nyugat-dunántúli kései avar temetők e terület feltöltésére, a régi és új (mongolos) elemek egymás mellé településére utalnak. Másrészt a nomád avarok sírjainak ló- és marhacsont-leletei, s a földművelő, kisállattartó réteg sírjainak disznó-, juh-, libacsontjai a foglalkozásbeli fejlődésre mutatnak. Ez időben építhették fel az avar gyűrűket. A 8. század végétől valók a békés avar-szláv együttélés első világos jelei (Pilismarót melletti temető).

A nyugati avar területek emberanyaggal és erődökkel való megerősítése csak egy ideig tartóztatta fel a 791-ben megindult frank támadást. Két frank hadjárat, bolgár támadás és egyes feltevések szerint szláv alattvalók felkelése 803-ra a Tisza-vidéken is megdöntötte a kagán uralmát, irigyelt kincsei a frankok kezére jutottak. A leverett vidék pacifikálására a frankok az Enns és a Lajta közt felállították az avar őrgrofságot, Ausztria magvát. Az avar törzsszövetség összeomlása után területei nyugaton frank (bajor), keleten bolgár befolyás alá jutottak. A Kárpát-medence legfontosabb elemévé a jelentős társadalmi fejlődést elért szláv népesség lett. Az igen alacsony sorban élő avar függő réteg is helyben maradt. De a háború pusztításaitól és a nomádok keletre húzódásától megfogyott népességű Dunántúlra újabb, szlovén telepesek jöttek. A dunántúli avarok megkeresztelkedett tudunja a szlávoktól szorongatva 805-ben frank császári engedély alapján avarjaival a mai Petronell és Szombathely közti területre (ún. Hunalant, hun ország) húzódott vissza. Északnyugat-Dunántúlon avar, szláv és bajor elemek éltek ezután. Az avarok megkeresztelkedése csak színlelés lehetett, mert a Moson és Bécs melletti nagy avar temetőkből a kereszténységnek nyoma nincs.

Erdély a népvándorlás korában

A népvándorlás viharai alól az egykori Dacia sem vonhatta ki magát, hegyei nem tartották távol az új néphullámokat. Az elnyomott romanizált lakosság persze nem követte az elnyomó rómaiakat, városias telepeire húzódott vissza, s az új hódítók (274: gótok, 4. század: hunok) közt morzsolódva, etnikai jellegét lassan elveszítve termelt tovább. 3–5. századi – részben a fenékpusztai késő római leletekhez hasonló – leletek igazolják pl. Napoca, Apulum, Ulpia Trajana, Po aissa lakottságát. De az apulumi római település egyes részein már nem laktak, hanem temetkeztek. Tartós volt a lakottság a Háromszéki-medence több helyén is. Ellenben a 3. századra jellemző sajátos paraszti temetkezési módok a 4. századdal eltűnedeztek, ebből a századból romanizált falusi népesség telep-leleteit nem sikerült kimutatni, csak elszórt keresztény tárgyakat. Ez megfelel a kontinuitás magasabb szintjével rendelkező nyugat-európai területeknek is, ahol a vidéki változások ugyancsak mélyrehatóbbak voltak. Daciában azonban a városias telepek római neve is idővel eltűnt, jelezve a romanizáció nagyobb pusztulását. Éppen a következő századokat nem tudja megnyugtatóan kitölteni az erdélyi románok származtatásának ún. dákoromán elmélete, amely a neolatin románokat Dacia romanizált őslakosságából vezette le, és a múltban a római kontinuitáselmélet egyik sajátos polgári válfaját alkotta.

Az 5–6. században az Alföldről kiterjeszkedő gepidák uralma következett Erdély területén. A Maros völgye volt fő közlekedési és katonai súlypontjuk, de növekedett a Kis-Szamos völgyének jelentősége is. A 6. század utolsó harmadában Erdélyre is kiterjedt az avarok hatalma és települése. Az ezzel kezdődő

időszakból való jelentékeny erődített telepet és temetőjét tárták fel újabban Morești-n (Malomfalva) nem avarokra jellemző, de népességhez pontosan nem köthető leletekkel. A romanizált népesség maradványairól forrásaink már nem szólnak, s nincs rájuk vonatkozó kellő számú és egyértelmű leletanyag sem. Gondolni lehet szórványos jelenlétükre, de nem annyira az erdőkben és a hegyi völgyekben, mint inkább az addig germán vezető réteg által kihasznált fejlettebb vidékeken. Ez esetben azonban azt kell feltenni, hogy leletanyaguk sajátosságait már elvesztve, iparosaik a vezetők ízlése szerint dolgoztak. A 700 körüli avar leletek Erdélyben részben uralmi góc jellegűek, részben a sólőhelyek (Torda, Marosújvár stb.) biztosítására szolgáló őrségeké. A megtelepedett lakosság számukra termelte ki a sót.

Az avar uralom alatt Erdélyben is megindult a *szlávok betelepülése*, s a 7. században a gyér lakosság növekvő részét szlávok alkották. Alighanem ezzel összefüggésben a gepida szórványok leletei már eltűnnek a 7. század második felében. A korai szláv települések egyelőre régészetileg nem egyértelműen meghatározhatók. A 9. századtól megsokasodó leletek mutatják, hogy Erdélyben is a szláv széttelepedés hozott új életet. (Apulum helyén Belgrad szláv vár keletkezett.) Ezek a szlávok a középkori erdélyi románságnak is egyik alkotóelemét tették ki aszerint a felfogás szerint is, amely a román etnikum balkáni (az albánok akkori lakóterületéhez közeli) kialakulását vallotta. Ez utóbbi felfogás a 7–12. századra teszi a románok felbukkanását mai lakóhelyeik különböző pontjain. A két felfogás vitáit a polgári tudományosságban káros nemzeti elfogultság, a régészeti és nyelvészeti módszer összezavarása jellemezte. Közben a tervszerű munka hiányzott. Így 1941-ig Erdélyben csak 28 lelőhelyet tártak fel a 3–7. századból. A Román Népköztársaság éveiben a tervszerű régészeti munka lehetővé vált, egyebek mellett a szláv periódus kutatása is. Így ma már mintegy 100 lelőhely ismeretes a 275–650 közötti időszakból (az avar leletek nélkül), s vagy 50 szláv lelőhely Erdélyben. Mindamellett a marxista tudományosságban sem tekinthető még lezártnak Erdély népvándorláskori története.

II. A honfoglaló magyarság kialakulása

1. A magyar nép kialakulásának finnugor és ugor szakasza

A finnugor nyelvrokonság

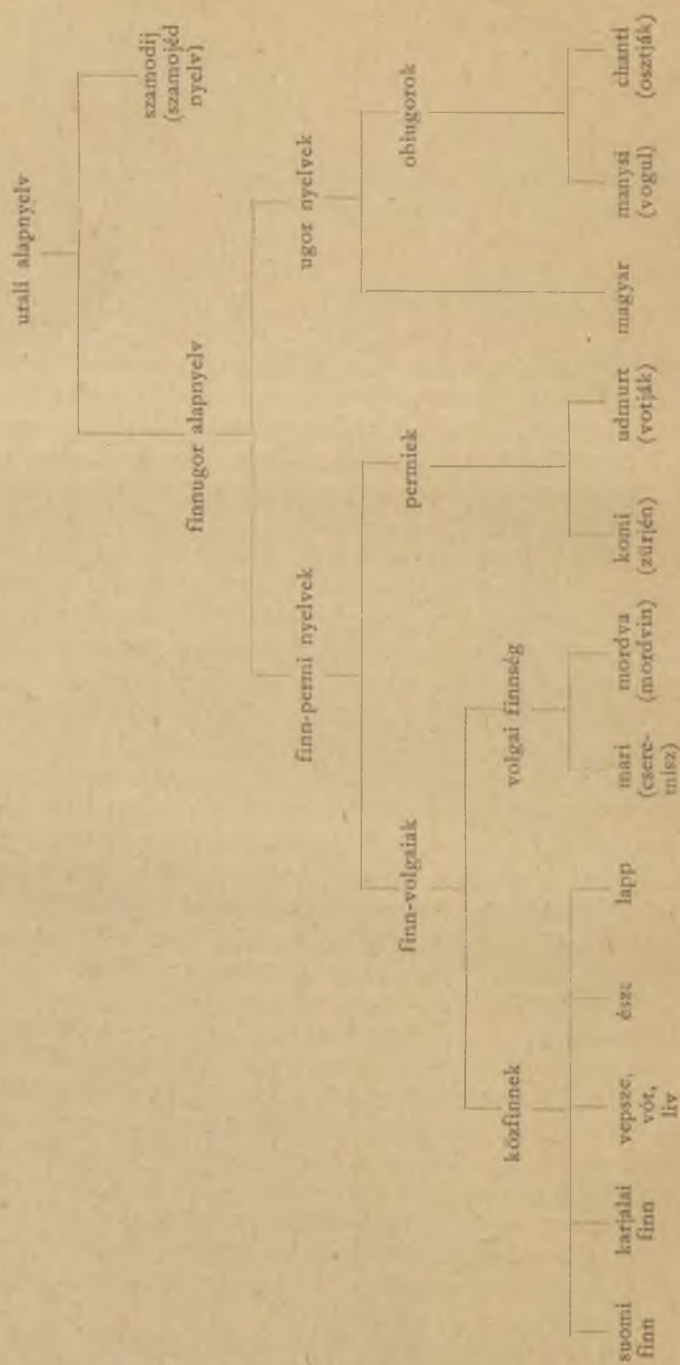
A magyar honfoglalást az őstörténet előzi meg: „a magyar nép kialakulása történetének, etnogenezisének az a korszaka, amely az őskommunista rend fejlődésének és bomlásának idejére esik”. (Molnár Erik, 1954.) A magyar nép több évezredet felölelő őstörténete a Szovjetunió földjén folyt le. Az ősi hazák máig eldöntetlen kérdéseit csak az ott végzett további ásatások eredményétől és rendszerezésétől várhatjuk.

A magyar nép a finnugor nyelvű népek rokonságába tartozik. A finnugor nyelvrokonságra a humanista tudományosság, majd a 18. század nyelvtudománya már adatokat és összefüggéseket hozott. A magyar nyelv finnugor rokonságát e század végén Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel felismerték és bizonyították, de még Körösi Csoma Sándor (meghalt 1842) is Belső-Ázsiában kereste a magyarok rokonait. Reguly Antal 1843-ban azonban már az Urál vidékére indult, s az obiugorok nyelvi és népköltészeti kincseit jegyezte fel.

A magyar nyelv szerkezeti sajátosságai (pl. magánhangzó-illeszkedés; ragok, névutók használata; a jelző változatlan alakban a jelzett szó előtt, kivéve a közfinneket; birtokos személyragok használata; számnevek után egyes szám) és a finnugor nyelvek megfelelő szavaival rokon magyar szavak (pl. testrészek, közvetlen rokon kapcsolatok, számjegyek) tanúsága szerint finnugor eredetű. Eredetét és rokonságát a mellékelt táblázatba lehet foglalni. (26. l.)

A lappok népe a finnugor nyelvet utóbb vette át. Kihaltak a merják és a muromák. A nyelvrokonság határozott megállapítása a nyelvtudomány egyik legfontosabb hozzájárulása volt a magyar őstörténet megalapozásához. Ez a tudományág persze nem állhat meg a pusztán nyelvi összefüggéseknél: „... valamely nyelv fejlődésének számtalan mozzanatát csak úgy tisztázhatjuk, hogy igen gyakran a legtüzetesebb aprólékossággal figyelembe vesszük a nép vagy népek történetének alakulását, mégpedig ezen a téren is különösen anyagi és szellemi műveltségének változásait...” (Pais Dezső, 1925). De ezt a ma is elfogadható programot csak a felszabadulás utáni vitákban és a marxizmus térhódítása folytán megújuló tudományunk teljesítheti. A nyelvtudomány szerepe továbbá nem is egyedüli az őstörténetben: a régészet, az embertan, a földrajz, a néprajz, az ősnövénytan nélkül ez nem művelhető.

A magyar nyelv legközelebbi rokonaival (manysi és chanti) együtt az ugor nyelvek csoportját alkotta. E rokonai kipusztulását a szovjethatalom az utolsó

pillanatban akadályozta meg, külön nemzeti körzetet is biztosítva számukra. A magyar népnév egyik része is őrzi az ugorkori manys frátria emlékét. Az obi-ugorok a közelmúltban is *mos* (az eredeti manys megfelelője) és *por* frátriára oszlottak. Utóbbit paleoszibériai népelemnek tarthatjuk. A frátria a matriarchátus korában a vérkonok nagyobb egysége, a nemzetség ennek csupán egy része. A frátrián belül tilos volt a házasság. Még a 19. század végén is megütököztetett a manysiknál, ha egy mos frátriabeli nő ugyanabból a frátriából származó férfihoz ment feleségül, noha az esetleg több száz kilométerre élt. A 19. század eleji chantikról is feljegyezték, hogy semmi áron nem házasodnak össze még távoli rokonnal sem.

Társadalomfejlődés a finnugor együttélés korában

Az ősi együttélés helye vitatott. Legrégibb korszakait Molnár Erik magyar őstörténete egy sor szovjet földön föltárt régészeti kultúrához kísérelte kapcsolni. Az általa feltételezett szajáni őshaza kérdése véglegesen tisztázottnak nem tekinthető. De a finnugor törzsek egy ideig *Ázsiában* tartózkodása a szovjet őstörténetírásban kevésbé elszigetelt álláspont, mint az utóbbi évtizedek hazai irodalmában. V. N. Csernyecov (1953) az Ob és az Irtisz vidékét tekinti az ugor népek kialakulása színhelyének. Szerinte a magyarok ősei is Nyugat-Szibéria területein éltek az i. e. I. évezredben. A. V. Arcihovszkij (1954) is a finnugor törzsek Európába vándorlását vallja. Nyelvészeink zöme a finnugor őshazát valahol a Közép-Volga és a Káma folyók vidékén keresi.

A nyelvi kincs közös anyaga alapján és a feltételezett területek földrajzát ismerve úgy tarthatjuk, hogy az ősi társadalom gyűjtögető, vadász, halász foglalkozást űzött. Ismerték az íjat és a nyilat, ezek vadászatuk fő fegyverei. Valamennyi finnugor nyelvű csoport szomszédos élete idejéből való az *íj*, *nyíl*, *ideg*, *lő* szavunk. Háziállatuk a kutya volt. – *A társadalom anyajogú volt*, a rokonságot anyaaгон tartották számon. Az asszonyok a közösen végzett gyűjtögetésben és házi munkájukkal lényeges szerepet játszottak. A nemzetségi csoportot egy idősebb asszony irányította. Az ősi matriarchátus néhány maradványa a magyar hagyományban és népeletben is kimutatható volt. A mordvák fontos istenei a Tűzanya, a Vízanya, a Földanya, a Gabonaanya, a komik és az udmurtok egykor női főistenséget tiszteltek. A nemzetségek őse gyakran nőstény állat. (Totem: az obiugoroknál nőstény medve, nyúl- vagy libaasszony, a békanepe nemzetség a Nagy Asszony Békájától származtatja magát.) A magyar eredetmondában ősanaként szerepel Enech (ünő, már török jövevényszó). A Maeotísba költözésnél szerepet játszik a szarvasünő, a magyar csodaszarvas monda egyik változata a manysiknál és a chantiknál is megtalálható. Az Árpád-nemzetség eredetmondájában a nemzetség emberi ősanját, Emesüt sólyom teremkenyíti meg: ez a nemzetség állatőse, a turul, képmása a pogány magyar fejedelmek jelvénye volt. A totemisztikus elképzelések továbbéltek, mint a matriarchátus. De erre a korra nyúlnak vissza a vallás samanisztikus formájának kezdetei. Finnugor korból valók *révül* és *átkoz* szavaink.

A finnugorok teljesen ki nem dolgozott állati bőrből készíthették ruházatukat. Idővel már ismerték a kötést és fonást: fák héjjának, ágaknak, gyökereknek, állati idegekből s talán csalánból készült fonalaknak fonását (*fon* szavunk finnugor eredetű). Fák héjjából és bőrszalagokból halfogó hálókat tudtak kötni (*háló* szavunk ősi nyelvkincsünkbe tartozik). Feltehetően finnugor eredetű halászszerszám a vejsze, amelyet talán hálószárnnyak alkottak. A csalánfeldolgozás technikáját vihették át később a kenderre. S az obiugoroknál máig meglevő nyírfakéreg edények vezettek át a faedényhez s a *fazék* szó finnugor megfelelői szerint a primitív fazekassághoz agyagedény készítéssel. A lakás kezdeti formái is létrejöttek korabeli szavaink, *báz* (kunyhó), *ajtó*, *küszöb* tanúsága szerint.

A kor társadalma a bomlatlan ösközösség volt: a termelőerők alacsony szintje még nem tette lehetővé felesleg kialakulását, amit bárki is elsajátíthatott volna. Ősi egyenlőség uralkodott. Ez felelt meg az önellátó, természeti gazdálkodásnak. A szomszéd társadalmakkal legfeljebb véletlenszerű, elszigetelt csere fordult elő. Ennek meglétét azonban korabeli *ár* szavunk igazolhatja. A csere a természeti különbségeken alapulhatott, mint *ezüst*, *arany*, *vas* (az utóbbi jelentése nem világos, eredetileg valószínűleg rezet vagy általában fémeket jelentett, s csak az i. e. századokban mehetett át a vásra), ugorkori *ólom*, *ón* szavaink mutatják.

Az ugorkori fejlődés

Az idők során az ugorok eltávolodtak a többi finnugor nyelvektől. A továbbiakban a permi nyelvek az ugor nyelvek közül elsősorban a magyarral mutatnak egyezéseket, a magyarok elődjével érintkeztek, míg a többi ugor törzsekkel már csak közvetve. (Jóval későbbi időpontra, amikor a komi nyelv már önállósult, vall a manyisi nyelv nagyszámú komi jövevényszava.)

A réz és az ón egyidejű ismerete alapján feltehető, hogy a bronzkorszak a finnugor együttélés befejező szakaszában vagy röviddel utána megkezdődött.

Az i. sz. kezdete körüli évszázadokban nagy fejlődés ment végbe a magyar-ugorok termelőerőiben: a lovas pásztorkodásra való áttérés. Régebbi történet- és nyelvtudományunk egyes képviselői (pl. Hóman Bálint) ezt az ugorok török (nyugati török) leigázásához kapcsolták. A nyelvtudomány azonban már a felszabadulás előtt megállapította, hogy halász-vadász néppel egy török pásztornép nem tudott volna mit kezdeni. Különbö is a lóhasználatot őseink nem törököktől tanulták, a rá vonatkozó szavaink (*ló*, *másodfű*, *barmadfű*, *nyereg*, *fék*) az ugor egység idejéből valók. A ló csodálatos szerepe az obiugor énekekben hasonló az ázsiai lovas vidékek meséihez, tehát a ló egykor hasonló szerepet játszhatott náluk is. Egyébként csak hódításra nem elég erős török törmeléknek mutatathatók ki az idő tájt őseink szomszédságában. A marxista történettudomány pedig megállapította, hogy vadásznépre nem lehet erőszakkal rátelepedni, az elmenekülhet az erdőségekbe, egyébként sem termel olyan felesleget, hogy ezzel a leigázó nép uralkodó rétegét elláthattá. (Persze a kereskedelem tárgya, a prém, olykor adó is lehetett. Erre az időre eshetett a *bód* török jövevényszó átvétele.) Valószínű, hogy a magyarok ősei már ekkor érintkezésbe

kerültek török törzsekkel, s ez hatott nyelvük és etnikumuk további alakulására, de bizonyos, hogy a pásztorkodásra áttérés belső fejlődés során, a termelőerők fejlődésével következett be.

Fő fegyver még mindig a nyíl volt: ugorkori szavunk a *tegez*. De ez a szó nem az erdei vadász hátitegzéhez, hanem a lovasoknak övön függő tegzéhez kapcsolható nyelviileg és néprajzilag is. A prémes állatok vadászata *csereeszköz-höz* juttatta az ugor-magyarokat. A közös vadászat eredményéért, a prémért cserélt állat még közös lehetett. Az obiugoroknál a 19. századig közös volt a zsákmány és az áldozati állat. De a prém idővel a vagyonelkülönítés eszközeként is számba jöhetett. A pásztortársadalomban is szerepel a prémvagon a növasárlással kapcsolatban.

A még vadászattal, de már lótenyésztéssel is foglalkozó őseink az erdő és a szeppe határára kerültek, így a gyűjtögetés, a hússzerző vadászat eredményessége csökkent, a halászat jelentős maradt, a pásztorfoglalkozás jelentősége megnőtt. Fejlődött a textiltechnika: eredetileg talán fonást jelentő *szöni* szavunk ugorkori (de *orsó* szavunk már török jövevényszó). Erre a társadalomra, talán a még együttélő ugorokra vonatkoztatható az i. e. I. évezred közepéről Hérodotosz leírása a jürkákrol, akik ritkás, erdős területen élnek, és lovas vadászok. A *jürka* mögött esetleg az ugor név (vö. ugra, jugra) lappang.

Az állattenyésztésre áttérés következményei

Idővel növekedett az állattenyésztés jelentősége. E foglalkozási ágban már a férfiak munkája játszik döntő szerepet. Az ősi társadalmi rend *apajogúvá* vált (patriarchális társadalom), de ez nem vezetett egyhamar korlátlan hatalmú főnökök uralmához. Már a matriarchátus uralma idején is a férfiakat vadászat, hadjáraton – mikor huzamosan voltak távol lakóhelyüktől – egyikük irányította képességei és tapasztalatai alapján. A patriarchális viszonyok kifejlődésével ez a katonai vezető lett a nemzetség főnöke, de még nem követelhetett senkitől sem engedelmességet a vadászat, hadjáraton kívül, a közügyekben a nemzeti gyűlés döntött, ahol a felnőtt férfiak és nők egyenlő joggal vettek részt. A finnugor-korban a nemzetség önálló, a törzsi élet kifejezései ismeretlenek voltak. Az apaági nemzetségeken belül a nagycsaládok alkottak mozgó települési egységet: az apa felnőtt fiainak családjai is vezetése alá kerültek. A nagycsalád alkotóelemeinek sátrai mindig együtt maradtak, állataiknak együtt kerestek legelőt, ivóvizet. Az állattenyésztéssel megindult az állatrablás is. Ez háborúk forrása lett. A foglyokat vagy megölték, vagy egyenlő joggal befogadták a nemzetségi csoportba, de nem tették rabszolgává. Ilyen viszonyok között kerültek a magyar nyelvbe török jövevényszavaink. Ezek az állattenyésztésre vonatkoznak: *bika*, *ökör*, *tinó*, *ünő* (= tehén), *borjú*, *barom* (eredetileg: vagyon), *kos*, *ürü*, *toklyó*, *gyapjú*, *disznó*, *ártány*, *serte*, *kecske*, *kecske-olló* (= gida), *teve*, *tyúk*, *sajt*, *túró*, *iró* (a vajköpülés mellékterméke), *karám*, *ól*. A nyelvkincs is mutatja, hogy az állattenyésztésben olyan állatok is szerepet játszottak, amelyek a szó szoros értelmében vett nomadizálást lehetetlenné tették.

2. A magyar pásztortársadalom vándorlása A katonai demokrácia

Vándorlás a mai Szovjetunió földjén

A pásztortársadalom klasszikus alakjában az i. sz. I. évezred első századaiban állhatott fenn a magyaroknál. Ez a rend legkésőbb a 6–8. századokban a felbomlás állapotába jutott. A vas ebben az időben vált a munkaeszközök és a fegyverek alapanyagává. A pásztortársadalom fokának megfelelően az ázsiai samanizmus motívumai a magyarok hitvilágában, babonáiban és meséiben is fellelhetők átvett vagy azonos társadalmi fokon önállóan létrejött elemek formájában. Ilyen a vasorrú bába (etetésre alkalmas házi bálvány volt), a kacsalábon forgó várkastély, az égbe nyúló „tetejetlen” fa, a levegőben állatalakban viaskodó táltosok (samánok) motívuma. Solymossy Sándor hívta fel rá a figyelmet, hogy Európában nem ismert magyar mesék ugyanígy élnek Ázsia középső részein, a török népek ajkán, némelykor párbeszédekig azonosak.

A fejlődésnek ezen a fokon a magyarok már a Bjelaja vidékén, az Urál erdős tájékán laktak, itt írják le a későbbi arab források (Ibn Ruszta, Al Balhi) a magyarok (vagy baszdsirdok) „első határát”.

A magyar pásztortársadalom teljes kifejlődése már Dél-Oroszország fában és ingoványokban bővelkedő, vizenyős talajú részein ment végbe. A pásztorrá vált ősi magyarság állattenyésztést űzve, egyik legelőterületről a másikra vonult, nagyobb időközökben elhagyva addigi szállásterületeit. Viszonylag jól ismerjük életüket az Azovi-tenger (Maeotis) vidékétől *északra*, ahol a 8. század táján tartózkodhattak. Ehhez a vidékhez kapcsolható a mondai hagyomány, amelyből a nővétel és a nőrablás (Hunor és Magyar elrabolják Belar fiainak feleségeit, Dula leányait), valamint a többnejség (Ménrót, Hunor és Magyar apja) szokására lehet következtetni. Az iráni nyelvű és szarmata eredetű *alán* törzscsoport területei északkelet felé a Bjelaja alsó folyását is elérték. A magyarok pedig a 8–9. században alán jövevényszavakat is átvettek. Ide kapcsolható az alán Dula alakja is a magyar hagyományban. A kapcsolatok kezdete még Baskíria szomszédságában kereshető. A kazár birodalom befolyása alá jutott alán törzsek ellenőrzésük alá vonták a Közép-Volga vidékét és az Ural hegység szomszédságát. Dél-oroszországi alán jövevényszavunknak tekinthető már az *asszony* (= úrnő, királyné), *gazdag*, *vért* (= pajzs), *bíd*. Baskíria szomszédságába vezet a másik szomszéd, Belar alakja is: a volgai bolgárok népnévének változata. A volgai bolgár ország három fő helye közül az egyik Bilar település volt. Erre az érintkezésre nyúlik vissza a csuvassal egy értelemben használt török eredetű *kölcsön* szavunk.

Don környéki hazájukban bizánci forrás szerint Levedi volt a magyarok első „vajdája”, azaz seregvezetője (finnugor eredetű nevét szlávból, kazárból is magyarázzák). Molnár Erik Levediát az erdős sztyeppe és a sztyeppe határvidékére helyezi a Fekete-tengertől északra, a szeverjánok és a vjaticsok tele-

pülésterületétől keletre, a Don két partján. Ilyen terület felelt meg a ló és a disznó egyidejű tenyésztésének. Levedia alapterülete Kijev és Voronyezs között húzódott, mintegy háromszázezer km²-nyi. A magyarok szláv szomszédjainak határa nagyjából egybeesett az erdős sztyeppe déli határával. A magyarok és talán az oroszok között alánok is éltek itt a 9. században. Az alánokhoz kell kapcsolni a szaltovói (a Donyecnél, Harkovtól 50 km) kultúráját. A magyarok közelében tanyáztak az uzoktól és kazároktól szorongatott besenyők, akik viszont a magyarokat szorították nyugat felé.

Levediába csak a nép egy része (a nagyobb) jutott el, más része keletre szorult (vagy még előbb visszamaradt) az ún. Nagy-Magyarországba, ahol éltek a 13. századig nyomon követhető. Ezt a keleti országot különféle források Baskíriának nevezik. A baskírok eredetmondája is az obiugorokkal közös eredetüket sejteti. Az arabok a 10–13. században a magyarokat és a baskírokat egy népnek tekintették. A keleti magyarok maradékaira utalhat a magyar Jenő és Gyarmat törzsnek megfelelő baskír Jenej és Jurmaty név. A 13. századi keleti magyarok még őrizték annak emlékét, hogy a nyugaton élők onnan indultak el. A tatárjárástól szétszórva, elemeik mescser és mozsar néven éltek tovább az Oka és Felső-Volga vidékén, míg el nem oroszosodtak.

Majd az ún. folyamközben (Etelköz, Etelköz) tűnnek fel a magyarok a 9. század vége felé. Ez az utolsó honfoglalás előtti haza, nevében az Etel a Prut vagy Dnyesztr jelölése olyan összetételben, mint a Bodrogköz vagy Rábaköz. Az idevándorlás előtt csatlakozás (kabarok), de elszakadás is történt. Konstantin császár szerint a Levediából elvonuláskor is elszakadt egy néprész, Perzsia vidékére húzódott (ez esetleg korábbi esemény feljegyzése). Ezzel kapcsolatban említi a magyarok egy régi elnevezését: szavarti aszfali (= rendíthetetlen szavárdok?). Örmény eredetű alakban (sevortii) is feljegyezték. Itt olyan töredékről lehet szó, amely átvirgódott a Kaukázuson. Ezek is a 13. század elejéig tartották magukat, talán velük azonosítható az 1219–25 között a mongoloktól megvédett magyar (at) nép a Kaukázusban.

A dél-oroszországi területeken vándorló, *sátorlakó-pásztor* magyarság már nyári és téli szállásokkal rendelkezett. A nyári legelők *nemzetiségenként* elhatárolódtak, s a jobb legelőért minden tavasszal versengés folyt.

A mezőgazdaság fejlettsége

A nagy állatfajták szilaj tartásúak voltak. A munkaképes férfiak együtt jártak a ménesekkel, gulyákkal, nyájakkal. De disznót és baromfit is tartottak. A magyar pásztortársadalom érett fokán nem volt teljesen ismeretlen a földművelés sem. Ősi, török eredetű *eke* szavunk bizonyítja ezt. Ez minden valószínűség szerint könnyű faekét jelentett. Az orosz irodalomban már a múlt század végén felmerült, hogy az ekét a *régi bolgároktól* vették át őseink. Tény, hogy a régi magyarok mezőgazdasági tanítómestere nyelvünk tanúsága szerint török nép volt. A földművelés közülük fejlett volt a volgai bolgároknál s a kazár törzsszövetségben. Egy értékes arab forrásunk is megemlékezik a ma-

gyarok „szántóföldjeiről”. A földművelés a téli szállás szomszédságában folyt, egy kisebb darab föld megmunkálásával (esetleg fölszántásával) mint *kiegészítő foglalkozás az állattenyésztés mellett*. Elsősorban gyorsan érő *kölest* termelhetek (e szavunk valószínűleg még az ugorkorra nyúlik vissza, eredetileg talán még nem termesztett növényként ismerték); a bizonytalan gabonaféléhez kapcsolódó *dara* szavunk török jövevény. A tavasszal elvetett magból kikelő növény gondját kezdetben a téli szállás helyén maradt öregek, majd az állataikat vesztett rokonok is elláthatták, erre következtethetünk a közép-ázsiai nomádok újkori gyakorlatából is. A földművelésben a fejlődés magasabb fokán nemcsak a szolgák, nem is csak az adózásra kényszerített szláv szomszédok játszottak szerepet, hanem a pásztorok egy része is foglalkozott vele alkalmilag. Az állattenyésztés kiegészítője, a földművelés nem volt megalázó számukra, míg szabad munka volt. A honfoglalás előtti magyarok földművelési és gyümölcsstermesztési ismereteire fényt vetnek török (volgai bolgár?) jövevénytavaink: *árpa*, *búza*, *tarló* (= szántóföld), *sarló* (honfoglalás kori sarlóleleteink a bolgár formákkal vethtők egybe), *szérű* (= kerek alakú hely), *szór* (= gabonatisztítás módja), *kölyű* (= mozsár, zúzomalom), *öröl*, *ocsú*, *kender*, *komló*, *borsó*, *torma*, *gyümölcs*, *alma*, *körte*, *szőlő* (= bogyó, de a magyar nyelvben bizonytalan, hogy eredeti értelmében került-e át), *szűr* (vö. szűret), *bor*, *seprő* (= must alja).¹⁰ E szavak a mezőgazdaság egész munkafolyamatáról képet adnak. Szőlőművelésünkről azonban az arab, perzsa írók nem tesznek említést. A folyómenti téli szállásokon folyt a halászat is (halászati eszközt jelentő *gyalom* szavunk török eredetű). A Dnyepr vidéki oroszok nagy hatást gyakoroltak a magyar halászati szerszámok és halfogó eljárások (a jégen léket vágó halászat, tapogató halászat) fejlődésére. Valószínűleg szláv jövevénytavó a *szégye*, ez az eszköz font sövényfalaival terelte a halakat.

A honfoglalás előtt magas fokot ért el a magyarság a *vasfeldolgozásban*. A honfoglaláskori vastárgyleletek között remekművek is vannak. A késeket némelykor több vasréteg összekovácsolásával készítették. A szakrális tevékenységgel is összekapcsolódó mesterségből született a „vasgyúró” népmeseci alakja (a szóösszetétel második tagja török jövevénytavónk).

Társadalmi és szervezeti változások

Dél-oroszországi vándorlásai során a magyarság része volt az igen jelentős kereskedelemmel rendelkező *kazár kaganátus*nak. Ennek az alakulatnak központja a Volga alsó folyása és a Kaspi-tenger nyugati partvidéke. Legfontosabb települései a Volga alsó folyásánál és Dagesztánban voltak. A kazár arisztokrácia fő jövedelmét az átmenő kereskedelemből, vámbevételekből, az alávetett népek adóztatásából nyerte. Ez magyarázza meg, hogy itt a kereskedelmi forgalomra vonatkozó további fontos szavak jelennek meg a magyar szókincsben: iráni *vám* (perzsa: tartozás, kötelesség), perzsa *vásár*, *vásárnap*, török *tengely* és *szatócs*. Ez a fogalomkincs részben a kereskedelembe való bekapcsolódás, részben karavánkísérés ellenében az átmenő kereskedelemből haszonhúzás kö-

vetkezménye lehet. A földművelés és a kereskedelem is előmozdították a községi egyenlőség bomlását.

Az osztályviszonyok előzményei azonban elsősorban a társadalom fő foglalkozásához, a pásztorkodáshoz kapcsolódnak. Ez lehetővé tette a vagyoni különbségek kialakulását, az állat-magántulajdon lassú létrejöttét. A differenciálódás jelei *kincs*, *bársony* (akkor selymet jelentett), *gyöngy*, *gyűrű*, *tükör*, *üveg* jövevéyszavaink. Ezek a vezető réteg külsőleges elkülönülésére is fényt vetnek. Az *állatvagyon nemzetségenkénti különbsége* véletleneken múltott (természeti csapások, farkasok támadása, legelő minőségi különbsége, háborús pusztítás), s ezek hatása változékony volt. A legelőket ellenőrző, az állatfeleslegeket kezelő nemzetségfő is csak lassan tehetette jogát tulajdonszerűvé, kirekesztve a legelőhasználatból az állataikat elvesztő nemzetségi tagokat. A folyamat azonban törvényszerűen haladt előre. A társadalom zöme még megélt saját állatainak termékeiből, s munkájával ellátta, fegyverével védte állatállományát. (Űn. középsorú szabadok.) De a társadalom területén kezdett kialakulni az a vékony réteg, melynek nagyobb munkaerő- és harcosszükséglete volt, s ezt a szükségletet a szegény, a maga javaiból megélni nem tudó, állataikat elvesztett családok elégítették ki. A gazdag rokontól kapott segély, kamatadás vagy munkavégzés vállalásával kötötte le a szegényebb rokont. A legelőszerzésre indított portyákon foglyul ejtett emberek egy része is kiegészítette ezt a munkaerőt; ezzel megjelent a patriarchális rabszolgaság szórványos eleme is. A foglyok más részét a gazdagok eladták a görögöknek aranyos szövetekért, díszes szőnyegekért. Ilyen rabszolgavásár folyt a krími kikötőkben. A rablóportyákat a gazdagok indítják, de a kíséret harcos tagjai is nyernek belőle.

A háborúk gyakoribbá válását – állatrablás, legelőszerzés céljával – jelzik *bátor*, *sereg*, *tömén* (= 10 ezer főnyi hadiegység, vö. türk *tümen*) szavaink. A magyarokra is vonatkoztatható Leó császár jellemzése a nomádok „telhetetlen bírvágyáról”. Az új viszonyoknak megfelelően alakult a honfoglalás előtti magyar társadalom szervezeti formája, a *törzsszövetség*. Ez állam előtti, laza szervezet. Alapsejtjei a *nemzetségek*, melyek már a patriarchális társadalom teljes kialakulása idején *törzsekbe tömörültek*. A leghatalmasabb nemzetségfő volt a törzsfő. A *hadi vállalkozások* szükségessé tették a törzsszövetségi vezetés kialakítását. A vezetők hatásköre nem volt teljesen körülhatárolt, hadi, bírói, szakrális teendőkön osztozkodtak. A 9. századból ismerjük a kündü és az ügyintéző hadvezér gyula rangját (török méltóságnevek). A törzsfők hatalmának alapja gazdasági és katonai volt, de az eredetmondából ismert mitikus hiedelmek tekintélye övezte. A törzsszövetség felülemelkedett a rokonsági és nyelvi korlátokon, de a meghódítottatott vagy utóbb csatlakozott törzsek nem élveztek egyenlőséget: rosszabb legelők, ellenséggel szomszédos határterületek jutottak nekik, s elől kellett járniuk a hadban. A törzsszövetséget, a belőle kialakuló népet forrásaink gyakran jelzik azoknak a nomád birodalmaknak nevével, amelyekhez korábban tartozott. A számos európai nyelvben *hungarus*, *ungroi* stb. alakban fennmaradt népnév az *onogur*, a görög szövegben említett *szavárd* az 5. század óta az Irtis–Tobol vidékén élt *szabir*, a görögöknél használt *turk* név

az ázsiai türk birodalom emlékét őrzi, amelynek utódja volt a kazár birodalom. De saját népnévvé a vezetővé lett törzs neve vált. (Megyer-magyar. Az ehhez kapcsolódó dentümgögyer esetleg alán nyelven a folyamok közt lakó magyart jelentette.) A magyar törzsszövetség korábban *bét törzsből* állt: Nyék (finnugor: árok, sövény), Megyer (finnugor: manys frátriabeli férfi?), Kürtgyarmat (kürt = hólavina, Jenyiszej vidéki török; gyarmat = fáradhatatlan, bolgár-török), Tarján (török: alkirály, szoros összefüggésben a kovácmesterséggel), Jenő (török: tanácsadó), Kér (török: roppant nagy, óriás), Keszi (török: töredék, ág).

A honfoglalás előestéjén

A 9. század második felében csatlakozott a *kabarok* (kavarok) három törzse. Ezek az utóbb egyesült törzsek karaita, muzulmán és pogány elemekből álltak. Közös nevüknek jelentése: fellázadó, ami a kazár uralomtól elszakadásukra utalt. Török nyelvűek voltak, a 10. századra már magyarul is beszéltek. Velük együtt vált ki népünk a kazár kaganátusból, az utolsó nagy nomád alakulatból, amelybe tartozott, amelyben katonai szerepet játszott. A kazárok „a megelőző időben” a magyarok támadásai ellen sáncokkal védekeztek. (Lehet, hogy ez magyar lázongásra, esetleg éppen a kabarok elszakadására céloz.) Abból az adatból, hogy a magyarok hadvezére 20 000 (két tömén) lovassal indul hadjáratra, Molnár Erik az egész törzsszövetség létszámát maximális becsléssel 150–200 ezer főre tette. Ez még a kazárok szemében is tekintélyes erő lehetett. Tény, hogy a kazárok a 9. században látták jónak felépíteni bizánci mérnökök tervei alapján Sarkel erődjét kazár civil lakossággal és katonai őrséggel. Ez volt a kazár törzsterület nyugati határvára a Don mentén.

Már a legrégebbi történetíróinknál találunk olyan adatokat és fejtegetéseket, amelyek a magyar törzsszervezet fejlődésére vonatkoznak (Anonymus, Kézai Simon). Ilyen a *vérszerződés* említése Anonymusnál. Eszerint Álmosnak (Árpád atyja), aki a Bíborbanszületett Konstantin szerint előbb rangban második volt, és ivadékainak hűséget fogadván a törzsfők, egy edénybe csurgatták vérüket fogadalmuk megerősítéséül. E szerződés szerint mindig Álmos ivadéka lesz vezérük, a hűtlennek vagy a vezér és rokonai közt egyenlenséget szítónak vére ontassék. Biztosították azonban, hogy a közös szerzeményből mindegyiküknek része lesz, hogy utódjaik sem csnek ki soha a vezér tanácsából s a tisztségekből, ha pedig a fejedelmi utódok közül valamelyik megszegné a megállapodást, átök sújtsa. A vérelegyítés tényét elfogadhatjuk. Értelme a vérbosszú kirekesztése volt, és a testvérekként kötelező kölcsönös védelem. Jelenthette továbbá a kazároktól elszakadt szövetség önkéntes megújulását is a besenyőkkel szemben. A pontokat azonban nyilvánvalóan módosította a krónikás, hogy az uralkodó hatalmát korlátozza a nagybirtokosok javára. Hiteles magva a vezéri tiszt öröklése, az egyenlő osztozkodás és a tanácskozás kikötése lehetett, ez felel meg a nomád szokásoknak. Más forrásból azt tudjuk, hogy a fejedelmet pajzsra emeléssel választották.

A 9. század során a magyarság már ismereteket szerzett – részben a szlávokon át – egyes európai népekről. Így *lengyel* szavunk óorosz szó honfoglalás előtti átvétele. Bizonytalan időben vettük át *német* és *jász* (= alán) szavunkat is valamelyik szláv nyelvből. Honfoglalás előtti magyar népnevek a *besenyő*, *böszörmény* (= muzulmán), *görög*, *kazár*, *zsidó*. Fekete-tenger vidéki hazájukból hozták a honfoglalók türk típusú rovásírásukat is, amely görög és glagolita betűkkel egészült ki. *Betű* és *ír* szavaink török eredetűek. A magyar kultúra kiegészítő elemeinek körét jelzik még a következő események: 861 körül a szláv apostol Konstantin (Kyrill) találkozott egy magyar kalandozó csapattal. A 880-as években pedig egy „magyar király” Methodios apostolt hívatta magához, mikor a Duna táján járt, a szláv apostolt fényesen, ünnepélyesen fogadta, beszélt vele, ajándékokkal bocsátotta el.

A zsákmányszerzés érdekében a törzsszövetség vagy egyes részci olykor idegen szolgálatban is álltak. A levediai magyarok már a 830-as években megjelentek az *Al-Dunánál* mint a dunai bolgárok „szövetségesei”. (A Duna: orosz jövevényszó nyelvünkben.) A honfoglalás előestéjén *Árpád* (ekkor még talán rangban második) és *Kuszan* (neve törökül: keselyű, azonos jelentésű a későbbi Kartal-Korszan nemzetségnévvel) etelközi magyar főnökök egyességre léptek a bizánci császár követével a dunai bolgárok ellen. Ez az akció vezetett a besenyők támadására, s arra a súlyos vereségre, mely Etelköz kényszerű elhagyását (895) és új honfoglalást eredményezett.

Anonymus leírja, hogy a magyarok Kijevnél átkeltek a Dnyepren, és innen indultak Magyarország felé. A legrégebb orosz évkönyv is megemlékezik a sátorlakó magyarok elvonulásáról Kijev mellett, s két helyen is említi az Ugor-helyet Kijevnél. Az ún. fekete magyarok vonultak ezen a tájon. A honfoglalók egyik útja tehát a Kijev felől Vereckén át vezető kereskedelmi úttal lehetett azonos. Az innen Pest felé vezető vidéken kerültek elő a honfoglaló vezető réteg legszébb emlékei (tarsolylemezek). Erre az irányra vall a beregszászi, zempléni, rakamazi honfoglaláskori sír. Más néprészek az erdélyi hágókon át jöhettek.

Magyarország története
a feudalizmus korai szakaszában

(A honfoglalástól kb. a 13. század derekáig)

III. A feudális viszonyok fejlődése (A honfoglalástól az államalapításig)

1. A honfoglalás

Magyarország történetének tárgyalását azzal a nagy jelentőségű eseménnyel kezdjük, amikor a magyarság elfoglalta helyét későbbi hazájában (896). A honfoglalás egy sokévezredes korszak befejezését jelentette. A magyarság, illetve azok a népcsoportok, amelyek közül a magyar nép származott az ősközösségi társadalom viszonyai közt élve, óriási területeken vándoroltak át, míg vándorlásuk utolsó előtti helyére: Levediába, majd Etelközbe érkeztek. Innen 895-ben a besenyők támadása kényszerítette őket tovább nyugat felé. A későbbi haza, Magyarország, már a megelőző évezredekben és évszázadokban a keletről nyugat felé vándorló népek átvonulási területe volt. A bronzkő- és a bronzkorszakban ismeretlen eredetű népek, majd később kelták, trákok stb., a nagy népvándorlás idején (i. sz. 4–6. század) pedig különböző germán népek, hunok stb. éltek időlegesen ezeken a területeken. A rabszolgatartó világ legnagyobb hatalma, a római birodalom, katonai provinciákat épített itt további terjeszkedése és a barbár népek feltartóztatása céljából. (Pannónia i. e. 1. évtizedtől az i. sz. 4–5. századig, Dacia az i. sz. 1-től 3. századig.) A honfoglalást megelőző évszázadokban a terület egy ideig avar uralom alatt állt, az avarokat Nagy Károly verte le (791–99 közt). Ekkor azonban már a lakosság zöme szlávokból állt; a honfoglalás idején az előretörő magyarok leginkább szlávokat találtak többé-kevésbé sűrű településekben.

Évezredes fejlődés eredményeként a honfoglaló magyar nép ősközösségi társadalmában az igen előrehaladott bomlás jelei mutatkoztak. A nomád pásztorkodás viszonyai között kialakult az állat-magántulajdon, a társadalom gazdagokra és szegényekre kezdett felbomlani. Kialakult egy törzsi nemesség, mely a hatalmat mindinkább a maga kezébe akarta kaparintani; rablőháborúkat vezetett, és szerzett hadifoglyai egy részét eladta, másokat mint patriarchális rabszolgákat használt fel. De az osztályviszonyok még nem alakultak ki, a fejlődés csak a katonai demokrácia fokára jutott el; a törzsek, nemzetségek tagjai elvben még azonos szabadságban éltek. „...feltehetőleg az 1. évezred második felében, a fejlett patriarchátus fokán a szabadok társadalmá is széthasadt, a gazdagok, a középmódúak és a szegények rétegére. A gazdagok, a nemzetségi arisztokrácia tagjai kezükbe ragadták a nemzetségek és törzsek vezetését, és a köztisztviségeket további gyarapodásukra használták fel. Viszont a szegények a gazdagok szolgálatába süllyedtek. A közszervezet felöltötte a katonai demok-

rácia alakját, amely a nemzeti arisztokrácia vezetése alatt állott, de lényegileg még mindig a szabad törzstagok jólétének biztosítását szolgálta.” (Molnár Erik: A magyar nép őstörténete, Budapest, 1954, 173–174. l.)

A honfoglalás történetét csak akkor érthetjük meg, ha megnézzük Európa akkori olyan államainak helyzetét, amelyeknek a magyarokkal kapcsolataik voltak.

A honfoglalókkal kapcsolatban álló országok helyzete

A kelet-római birodalom (Bizánc). Az i. sz. 4. és 5. században a nagy népvándorlás hullámai elsöpörték a belső gazdasági helyzetében megrendült s a rabszolgaforradalmak következtében meggyöngyült nyugat-római birodalmat. Tovább fennmaradt a kelet-római, bizánci birodalom. A szláv népek előretörése a 6–9. századig átalakító hatással volt a bizánci birodalom fejlődésére. A rabszolga- és colonusréteg mellett, a főképpen a határvidékekre betelepült és katonáskodás céljából betelepített szláv parasztokból, a személy szerint szabad falusi dolgozók nagy tömege alakult ki. Ugyanakkor azonban megindult a feudalizálódás folyamata. Itt a szlávok töltötték be azt a szerepet, amelyet a nyugat-római birodalomban a germánok.

A 9. században a bizánci birodalmat nemcsak az ún. barbár népek előretörésének veszélye fenyegette, hanem kelet felől a nagyhatalommá fejlődött arab birodalom. A bizánci császároknak, hogy birodalmukat fenn tudják tartani, állandóan növelniök kellett katonai erejüket. A fokozatosan előrehaladó feudalizálódás következtében a 9. században ez már csak részben sikerült, és a bizánci császárok egyre inkább visszatértek a régi római birodalom „divide et impera” (oszd meg és uralkodj) elvéhez. Az ún. barbár népek egymás ellen uszítása és egymással szemben való felhasználása tette lehetővé ebben a korszakban az egyre inkább harapófogóba szoruló bizánci birodalom fennmaradását, amelyet az arab kalifátus és a bolgár állam fenyegetett. A magyarokat is ekként használták fel a bolgárok ellen. Mindennek ellenére a kelet-római birodalom még igen komoly erőt jelentett, amellyel az ún. barbár népeknek s így a magyaroknak is számolniuk kellett.

A keleti frank birodalom. A nyugat-római birodalom helyébe lépő germán államszervezetekből a 9. századig kifejlődött Karoling-birodalom már teljesen fejlett feudális állam volt. A Karoling-birodalom két részre (nyugati és keleti) hasadása a 9. század első felében következett be, és mindkét részben a feudális széttagoltság rohamosan növekedett. A keleti frank birodalmat nemcsak a belső bomlás, de a szlávokkal folytatott állandó harcok is erősen gyengítették. A keleti frank birodalom királya, Arnulf, a honfoglalás idején állandóan harcban állt a nagy-morva birodalommal, és 892-ben a magyarok egy csapatát – nem sok sikerrel – fel is próbálta használni ezekben a harcokban. Arnulfnak 899-ben bekövetkezett halála után, utódja, Gyermek Lajos idején a feudális széttagoltság fokozódott, a keleti frank birodalom egyre inkább gyengült.

A nagy-morva birodalom. A nyugati szlávok első nagy kiterjedésű állama a 9. század elején I. Moimir uralkodásának idején jött létre. A nagy-morva birodalom, amely idővel a mai Csehországot, Lengyelország egy részét és a mai Szlovákiát kb. a Garamig egyesítette, Rostislaw idején a 9. század közepén állt hatalma csúcspontján. A Rostislawot megbuktató és őt a keleti frankoknak kiszolgáltató Szvatopluk idején a keleti, ószláv egyház háttérbe szorult. A feudális uralkodó osztály Szvatoplukkal az élén utat engedett a frank befolyásnak. Ennek ellenére Szvatopluk is állandó harcban állt Arnulffal, és főképpen uralkodásának végén igyekezett gyengíteni a frank fennhatóságot országa felett. A nagy-morva birodalom területi terjeszkedése Szvatopluk uralkodásának második felében érte el csúcspontját. A magyar honfoglalás idején Szvatopluk már nem élt, birodalmában halála után kezdődött meg a szétesés. Idősebb fia, II. Moimir megkísérelte a harcot a frank behatolás ellen, de belső feudális frakcióharcok gyengítették uralmát ugyanakkor, amikor a magyar támadás ellen is kellett védekeznie. Végso soron a magyarok előrenyomulása adta meg a kegyelemdőfést a nagy-morva birodalomnak, amelyről ez idő után nem hallunk semmit.

A pannónszláv állam. A források tanúsága szerint Nagy Károly frank császár (768–814) az avar hatalom megsemmisítése után a 9. század első években kiterjesztette a frank fennhatóságot a Dunántúl szláv lakosságára, és itt frank örgrófságot hozott létre. Az itt élő szlávoknál azonban a termelő crök fejlettsége következtében ebben az időben már az osztályviszonyok erősen kibontakoztak. Az ásatások e területen is kimutatták egy várrendszer nyomait. Valószínű, hogy ezekben a várakban feudális urak tanyáztak, kik már uralmat gyakoroltak a régóta kizárólag földműveléssel foglalkozó szláv parasztok fölött. Bár a frank feudális fennhatóságot ezen a területen nem sikerült teljes mértékben kiküszöbölni, valószínű, hogy a nagy-morva birodalommal szembehelyezkedő és hercegségből elkergetett nyitrai „herceg” Pribina itt egy szláv állam élére került. Nem eldöntött tény, hogy a szláv lakosság a szlávok melyik csoportjához tartozott. Nyelvészeti viták folynak még ma is arról, hogy az ottani szlávok a nyugati vagy a déli szlávok közül kerültek-e ki. A burzsoá történetírás – főképpen Németországban – arra törekedett, hogy a „Drang nach Osten” sovíniszta jelszavának megtelelően német lakosság nyomait mutassa ki, a helynevek tanúsága azonban kizárólag szláv lakosságot igazol. Ennek nem mondanak ellent az olyan helynevek, mint Mosapurc. Ez csupán az úri réteg egy részének frank voltát igazolja, ami természetesen nem tagadható. A frank királyok által megadományozott urak jelentős részének szláv neve viszont az egykorú adatok tanúsága szerint tagadhatatlan. Az egykorú oklevelek és krónikák bizonyítják azonban azt is, hogy a keleti frank birodalomnak, mely Nagy Károly birodalmának felbomlása után keletkezett, itt jobban sikerült hatalmát elfogadtatnia, mint a nagy-morva birodalomban. De ez az állam mégis szláv várrendszeren épült fel. Szláv várak nyomai megmaradtak a magyarok honfoglalása után is (Esztergom, Visegrád stb.), és a magyar fejedelmi székhely is Belgrádon (Fehérvár) jött létre. Székesfehérvár területén honfoglalás előtti korból származó nagy kiterjedésű temetőket ástak ki, bizonyítékául annak, hogy itt népes szláv település volt. Pribina államának

középpontja minden valószínűség szerint Mosapurc volt, a mai Zalavár. A felszabadulás után megindult ásatásoknak már eddigi eredményei is azt mutatják, hogy itt a honfoglalás előtt nagy favár állt, de ugyanekkor a Szt. Adorjánnak szentelt kőtemplom alapjait is megtalálták. Mosapurc, „mocsárvár” neve a szláv vártelepülések jellegzetességére mutat; váraikat előszeretettel építették olyan területekre, amelyeknek védelmét a mocsaras környezet megkönnyítette. Az eddigi ásatások eredményeit még csak részleteiben ismerjük, ezeknek teljes közzététele fog csupán világos képet adni az itteni szervezetről.

A pannóniai szláv államban a kereszténység a 9. században már uralkodó vallás volt. A nagy-morva birodalomból előzőtt Methódot a pápa Sirmium püspökévé nevezte ki azzal, hogy fennhatósága Pannónia területére is kiterjedjen. A valóságban azonban itt a frank-bajor egyháznak sikerült hatalmát megerősíteni. A salzburgi érsek és a passai püspök folytattak éles harcot a terület fölötti fennhatóságért, s ez a harc még a magyarok bejövetele után is folyt.

A dunai bolgár birodalom. A bolgár uralom volt a Balkánon a bizánci császárság fő ellenfele a 9. században. Cárjai közül már Boris a 9. század közepén felvette a kereszténységet, és a bizánci egyházhoz csatlakozott. Konstantin és Methód ószláv egyháza, amely bizonyos mértékig szembekerült a bizánci egyházzal, itt a bolgár államban fejlődött ki a legerősebben. A bolgár állam hatalma kiterjedt a mai Szerbiára s a későbbi Magyarországból a Szerémségre és a Tiszántúlra. Kérdés, hogy Erdélyt ebben az időben mennyiben érintette a bolgár fennhatóság. Az újabb kutatások eredményeiből arra következtethetünk, hogy az összeköttetés a Szerémséggel a közbeeső területeket is bolgár fennhatóság vagy legalábbis erős befolyás alá kényszerítette. Mint tudjuk, Simeon cár idején, még a honfoglalás előtt a magyarok bizánci felbújtásra harcoltak a bolgárok ellen, akiket előbb legyőztek ugyan, de végül megsemmisítő vereséget szenvedtek tőlük. Bolgár behatások a magyar fejlődésre a honfoglalás utáni időkben nagyon erősek voltak.

A honfoglaló magyarság tehát különböző államokkal került kapcsolatba, illetve összeütközésbe. Ez államok fejlettségi foka különböző volt, egyben azonban megegyeztek, mindegyik fejlettebb társadalmi szervezettel rendelkezett, mint a magyarok.

A honfoglaló magyarok hadszervezete

Miképpen sikerült a magyaroknak a környező fejlettebb államokkal szemben katonai sikereket elérni? Ennek megértéséhez szükséges megvizsgálnunk a magyar hadi szervezetet. A legmegbízhatóbb forrás erre vonatkozóan Bölcs Leó bizánci császár „Taktika” című műve. Tudott dolog, hogy Leó császár Taktikáját (a 9. század végén) egy régebbi, 6. századbéli hasonló című munka alapján írta, és innen igen gyakran szó szerint is átvett részeket, de néhány, nem is lényegtelen ponton, kiigazította az eredeti Taktikát. Így a könyv a magyarok hadi szervezeteire is megbízható világot vet. Leó császár ezt a munkát éppen a bizánci császárok már említett külpolitikájának: a barbár népek egymás elleni felhasználásának szolgálatában írta. Nyilvánvalóan érvényes volt mind a magyarokra,

mind az egykori türkökre Leónak az a megállapítása, hogy lovakon harcolnak, „azon nőttek fel”, hogy sok gondot fordítanak arra, hogy gyakorolják magukat a lóháton való nyilazásban. „Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig a sokaság látszatának keltése végett.” Ez is természetes a sztyeppei pásztornépeknél. Nyilvánvalóan a magyarokra is vonatkozik, hogy „taktikájuk” az, hogy lesből gyorsan támadnak, az ellenséget törbe csalják, színlelt megfutamodással és hirtelen támadással érik el a legnagyobb sikereket. Leó személyes megfigyelésén alapulhat, hogy a magyarok csatarendjét nem szó szerint az eredeti taktika szöveg szerint, hanem saját megváltoztatott szövegével ekként írja le: „a türkök, nem úgy, mint a rómaiak, három hadosztályban állnak fel, hanem különböző ezredekben, tömören összekötve egymással az ezredeket, hogy valahogyan egyetlen csatasornak látszódjanak, melyeket kis közök választanak el.”

A magyarokkal szemben álló államok közül a hadszervezet a bizánci birodalomban volt a legfejlettebb. Ebben a hadszervezetben keveredtek a régi római szabad paraszti katonaságnak, a zsoldos seregnek és a feudális hadszervezetnek különböző elemei. Nyugaton, így elsősorban a keleti frank birodalomban is, a hadszervezet – megfelelően a társadalmi fejlődésnek – egyre inkább feudalizálódott. A seregek fő ereje itt már a talpig páncélba öltözött nehéz lovasság volt. A feudalizálódás folyamatának megfelelően itt az egymással és a központi hatalommal szemben álló hatalmas földesurak magánhaderegei mint különálló egységek vonultak fel. Ez volt a helyzet Itáliában is. A morva birodalomban, de még inkább a frank fennhatóság alatt álló pannónszláv államban is már ilyen hadszervezetnek az elemei találhatók.

A magyar könnyű lovasság tömegtámadásai, gyors nyilazási technikájuk, hirtelen rajtaütéseik, színlelt megfutamodásból végrehajtott támadásaik teljesen ismeretlenek voltak a nyugati hadseregek előtt. Elsősorban az ismeretlenség és a meglepetés ereje tette olyan félelmetessé a magyarok rohamait, és könnyítette meg számukra a sikerek elérését.

A honfoglalás története

A honfoglalás eseménytörténetét, a területek megszállásának történeti egymásutánját mai tudásunk szerint nem tudjuk ábrázolni. Még a honfoglaló magyarság által követett út vonalát sem tudjuk meghatározni. A források egy része, de ásatási emlékek is az északkeleti, a Vereckei-hágón át történt bevonulás mellett szólnak, de ugyanakkor lehet érveket felsorakoztatni a Balkánról (az Al-Duna vonalán) való behatolásra is. (Valószínűleg 896-ban.)

A birtokba vett területek kiterjedéséről, a birtokbavétel sorrendjéről és az ekörül lefolyt harcokról hiteles források igen kevés tájékoztatást nyújtanak. Anonymus, ki krónikaíróink közül egyedül foglalkozik a honfoglalás részletes leírásával, nem tekinthető megbízható forrásnak. Ő a 13. századeleji nagybirtokosság érdekeinek megfelelően írta meg a honfoglalás történetét; ha elbeszélésében találunk is fontos néphagyományi elemeket, ezek legnagyobb része nem a

honfoglalás történetére vonatkozik. Bizonyosnak tekinthető, hogy a magyarok hét törzse – s ezt Konstantinos elbeszélése is igazolja – (Nyék, Megyeri, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kéri, Keszi) és a hozzájuk csatlakozott kabar törzs (a kazárok elpártolt törzse) ekkor már állandó törzsszövetségben élt. A magyarok honfoglalása idején a törzsszövetség feje a fejedelem Árpád volt. A szállás-területet a legbővebben Konstantinos Porphyrogennitos bizánci császár (945–959) írja le „A birodalom igazgatásáról” (De administrando imperio) című munkájában. Ez a munka lényegében ugyanazt a célt szolgálta, mint Bölcs Leó Taktikája. Konstantinos a magyarok régebbi történetéről is ír. Leírja a magyaroknak a bizánci–bolgár háborúban játszott szerepét, a besenyő támadást és menekülésüket, majd letelepedésüket. Ezzel kapcsolatban említi azokat a folyókat és határokat, amelyek a magyar letelepedés területét megjelölik. „Ezek az Isztrosz folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik, ahol Turkia egész szállás-területe van, azt mostmáron az ott folyó folyók nevére nevezik el. A folyók ezek: első folyó a Temes, második folyó a Tutisz, harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös és ismét egy másik folyó a Tisza. A türkök közelében vannak keleti oldalon a bolgárok, ahol őket az Isztrosz folyó választja el, amelyet Dunának is neveznek, észak felé a besenyők, nyugatabbra a frankok, dél felé pedig a horvátok.” A „Tutisz” folyót még ma sem tudjuk pontosan azonosítani, a többi folyónév azonban megkönnyíti a legrégebbi települési terület meghatározását. A területek megszállásával kapcsolatban meg kell említenünk azt, hogy a magyarok bizonyára – a többi nomád vagy félnomád pásztornépekhez hasonlóan – az általuk megszállott területek határain széles sávokat betelepítetlenül hagytak. Ezeket a területeket, a „gyepüket”, az ellenséges támadásokkal szembeni védekezés céljából meg is erősítették (kivágott fákkal, árkokkal stb.).

Konstantinos leírásából és az igen gyér nyugati forrásokból, amelyek közül kiemelkedik Regino prümi apát krónikája, csupán annyit lehet kétséget kizáróan megállapítani, hogy a magyarok honfoglalása, a területek első meghódítása a 9. század végén, a 10. század első éveiben a Maros és a Tisza völgyére, egyes tiszántúli területekre, a Duna–Tisza köze egyes részeire terjedt ki. A Dunántúl folyamatos megszállása a 10. század első felére esik. Ezeknek a hódításoknak a végrehajtásához is azonban szükséges volt 1. a nagy-morva birodalom még meglevő erőivel való leszámolásra, amiről már az előzőekben beszéltünk, 2. a pannónszláv állam teljes leverésére, 3. a bolgár birodalommal való harcra és annak legalább részben győzelmes megvívására. Ezeknek a harcoknak lefolyásáról azonban még mondák is csak igen kevéssé tájékoztatnak bennünket. Amikor a 10. század első évtizedeiben a forrásanyag bővebb lesz, ez már leginkább a magyaroknak nyugat felé irányuló, ún. kalandozó hadjáratairól számol be.

A honfoglalás azt jelenti, hogy a magyarság végleg megtelepedve, hazát talált. Igazi jelentősége nem a terület meghódításában, az itt talált népek „leigázásában” – ahogyan ezt a polgári történetírás tárgyalta –, hanem abban van, hogy a magyar és az itt talált népeknek hatalmas alkotó munkájukkal sikerült ezt a nagy, részben még megműveletlen földet termőterületté, e népek hazájává változtatni.

2. Az osztályviszonyok fejlődése

A honfoglalás után a nomád pásztorkodásnak vége szakadt. Ez nem történt azonban egyik napról a másikra. Még Konstantinos a 10. század közepén arról beszél, hogy az avarok valaha a Duna folyón túl tanyáztak, „ahol most a nomád életet élő türkök yannak”. De az állattenyésztés keretein belül már a vándorlás idején jelentkeztek az osztályviszonyok csírái, már megjelent a magántulajdon, és nemcsak rabszolgáknak, de szegény szabadoknak alkalmazása is a pásztorkodásban mind általánosabbá vált. Már a vándorlás idejének utolsó szakaszára érvényes Engelsnek az a megállapítása, amit az ún. katonai demokráciában élő népekről tesz: „Katonai ez a demokrácia, mert a háború és a háborúra való szervezkedés most a nép életének állandó funkciója lett. A szomszéd népek gazdagsága izgatja a népek kapzsiságát, mert a gazdagság megszerzése már a legfőbb életcélok egyikévé lett számukra. Barbárok ezek: a rablást könnyebbnek, sőt tiszteletre méltóbbnak tekintik, mint a termelőmunkát. Azelőtt csak támadások megbosszulására vagy a szűkebbé vált terület kiterjesztésére vezettek háborúkat, most a pusztá rablás céljából – a háború állandó kereső foglalkozássá lesz... A rablóhadjáratok megnövelik a fővezér és az alvezérek hatalmát... (Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx–Engels Válogatott Művek II., 1949, 309. l.) A „fő- és alvezérek” hatalmát már a levediai vagy etelközi területeken valóban megnövelték a rablóháborúk. A háborúban szerzett kincs, zsákmány jelentős része ezeknek a vezéreknek gazdagságát és hatalmát gyarapította. Ekként nőtt magántulajdonuk és lehetőségük arra, hogy nemcsak rabszolgáikat zsákmányolják ki, hanem hogy hatalmukat a szegényebb szabadok felett is érvényesítsék. A honfoglaló magyarok társadalma tehát, bár lényegében még ősközösségi, nemzetségi társadalom, azonban már ennek előrehaladott felbomlási szakaszában. A letelepedés után a felbomlás üteme rohamosan meggyorsult.

A pásztortársadalom válsága

Engels megállapítja az ún. katonai demokráciából álló népekről: „A rablóhadjáratok megnövelik a fő- és alvezérek hatalmát. Abból a szokásból, hogy utódjukat ugyanabból a családból választják, az apajog győzelme után először megtűrt, azután megkövetelt, végül bitorolt hivatalöröklés lesz. Ezzel lerakták az örökletes királyság és nemesség alapjait.” (Engels: fenti helyen.) Konstantinos arról beszél, hogy a magyaroknál minden törzsnek megvan a maga fejedelme, de Árpád személyében „főfejedelmet” választottak, és azóta ennek a családjából kerül ki a főfejedelem. Mint örökletes hivatalokról beszél Konstantinos – a 10. század közepén – a „jíláról és karcháról” (magyarul gyula és horka értendő ez alatt), akik bizonyos bírói, talán hadszervezői szerepet tölthettek be. A magyarságnál tehát a honfoglalás ideje körül már „lerakták az örökletes királyság és nemesség alapjait”. A törzsek „fejedelmei”, a nemzetségek fejei, a

„fő- és alvezérek” hatalma, vagyona szabja meg már a letelepedés idején a meghódított földeknek, mint legelőterületeknek az igénybevétele. A letelepedés elvben még a régi nemzetségi rend szerint történt. A legelőterület elvben a nemzetségek közös tulajdona lett, de ezen belül döntő jelentőségű volt a törzsfők, a nemzetségfők magántulajdona, hatalmukból, vagyonukból eredő kiváltságos helyzete.

Nem szabad elfelednünk azt, hogy a magyarok fő foglalkozása ebben az időben még mindig az állattenyésztés, a nomád vagy legjobb esetben félnomád pásztorkodás volt. Ennek a foglalkozásnak üzéséhez azonban igen kiterjedt legelőkre volt szükség. A magyarok a letelepedéskor megszállott földeknél legelőbb csak arra voltak tekintettel, mennyire felel meg a pásztorkodó életmódnak. Az Erdős-Kárpátok hegyes vidékeit, a Nagyalföld mocsaras tájait éppen ezért nem szállták meg a kezdeti időkben. Viszont a megszállt terület rendkívül szűknek bizonyult, különösen, ha arra gondolunk, hogy ennek a területnek igen jelentős részét a szláv parasztság már szántóföldnek törte fel. Ezek a szláv parasztok pedig földjükkel együtt jutottak a magyar hódítók kezébe, mégpedig akként, hogy ezekre a területekre a „fő- és alvezérek” tették rá a kezüket. Valószínű, hogy a szlávok által legsűrűbben lakott Dunántúl középső részére a fejedelmi törzs (a „Megyeri törzs”) telepedett le, és a szláv parasztok, a szláv megyék jelentős része magának a fejedelemnek jutott osztályrészül. Ezzel csökkent a szabad magyar nemzetségek számára fennmaradó legelőterület ugyanakkor, amikor a fejedelem hatalma növekedett a szláv népektől elsajátított termékelesleggel. De egyéb területeken is a szlávok által lakott részekre a nemzetségfők, törzsfők teszik rá a kezüket, a nemzetség többi tagját lehetőleg kiszorítva ezeknek birtoklásából. A nemzetségek szabad tagjai, a középréteg és a szegények számára ekként méneseik, gulyáik számára igen szűk földterület maradt, amelyen ezek a ménesek, gulyák pusztulásra voltak ítélve. A középrétegek, a nemzetségi „szabadok” tehát megélhetésüket egyre kevésbé tudják biztosítani a régi pásztoreletmód fenntartásával. Egyre többen szorulnak ki a termelésből. Ha arra gondolunk, hogy ebben a társadalomban „a rablás könnyebb és becsületesebb mesteriség, mint a munka”, hogy itt már régen „öncéllá vált a háború”, akkor megérthetjük azt, hogy ezek a szegényebb szabad dolgozók vonakodnak attól, hogy a magától értetődő útra, a földművelésre térjenek át. A földet kemény munkával kellett megművelni, és fenyegető veszélyként lebeghetett előttük a szláv parasztok sorsa, akik ekkor már régen földesuraik hatalma alatt állottak, elvesztették szabadságukat.

A középsorsú magyar szabad pásztorok tehát termelési válságukból a kivezető utat a rablóháborúban látták. A rablóháborúk meggyorsították a nemzetségi társadalom teljes bomlását, meggyorsították az osztályviszonyok kialakulását.

A magyarok által megszállott területek jelentős részén ugyanekkor szláv lakosság élt. A magyarországi helynévkutatás régebben bebizonyította, hogy a Dunántúltól Északnyugat-Magyarorszáig, Erdélytől a Tiszántúlig és a Duna-Tisza közéig, nem beszélve az ún. déli vidékekről, mindenütt szláv lakosság élt, többé vagy kevésbé sűrű településekben. A nagy-morva birodalom déli nyúlványain; de főképpen a Dunántúlon ez a szlávság már kifejezetten feudális viszonyok között élt, hiszen tudjuk, hogy államszervezete már korábban kialakult. De még azokon a részeken is, ahova ez az államszervezet nem terjedt ki, a szlávok már régen földműveléssel foglalkoztak. A szláv lakosság tehát fejlettebb termelőerőkkel rendelkezett, mint az őt meghódító magyarság. A szlávok ekkor már ekés földművelést folytattak. A magyarok ekkor már nyilván ismerték és időleges mellékfoglalkozásként téli szálláshelyeiken gyakorolták a föld művelését. Bár ismerték az ekét is, valószínűleg inkább kapás földművelést folytattak. Az effajta földművelés nem ismeri az ugarolást. A talajt legtöbbször csak felszínesen kapával dolgozzák meg. Ezzel szemben a szlávoknál elterjedt az igásállat vonta eke használata, valószínű, hogy pl. a dunántúli pannónszlávok már részben az ún. szabályozott talajváltó rendszerre tértek át, amelynél a terület egy részét ugaron hagyják. Valószínű, hogy a nem államszervezetben élő szlávoknál ez a rendszer nem terjedt el. Nyilvánvalónak kell tekintenünk, hogy a szláv parasztok között már specializálódó háziiparosok csoportjai is előfordulhattak. Nem lehet véletlen az, hogy a magyarok igen sok iparost jelző szót, mint mészáros, bognár, kádár, takács, esztergályos, pohárnok, gerencsér stb., a szlávból vették át. A szlávok fejlettebb termelésére mutatnak a szlávból átvett „mérték”, „zálog” és valószínűleg a „pénz” szó is. Természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy bizonyos iparokat a magyarok a honfoglalás előtt is ismertek. Ezt az ács, kovács stb. szavak bizonyítják, hasonlóképpen a „fonás”, ismeretét „fon” szavunk.

A szláv várak körül „mezdek” (megyék) alakultak ki, amelyeknek az élén egy-egy zsupán, span állt. A későbbi magyar államszervezetbe átkerült „megye” és „ispán” szavak mutatják, hogy ennek a megyerendszernek nyomai a magyarok által megszállt területeken továbbéltek. A szláv állam erőszakszervezetének egyes szavai a magyarba átkerültek. Ilyen szavak a csiszt (tiszt), temnica (tömlöc), pristav (poroszló), kaloda stb.

A szláv államnak szétzúzását bizonyára megkönnyítette a magyarok félelmetes haditechnikája, de biztosnak kell tekintenünk a magyarok számbeli túlsúlyát a szlávok felett. Ezt elsősorban igazolja a nyelv, amely – ha számtalan, a mindennapi élet megnyilvánulásaira vonatkozó jövevényszóval bővülve is – a magyar maradt.

A szláv megyék zsupánjaikkal meghódoltak a magyaroknak. A szláv urak behódolását igazolja Teotmár salzburgi érsek levele IX. János pápához. Ebben a levélben azt halljuk, hogy a szlávok (bizonyára a főemberek) átálltak a magyarokhoz, és hozzájuk hasonlóan ismét pogányok lettek.

A magyarok által megszállott területek jelentős részén tehát mindenütt szláv lakosság élt, ha a népesség sűrűsége nem is volt egyenlő. A szlávok fejlettebb termelőerőinek nagy hatással kellett lenniük a magyar társadalom további fejlődésére. Ez siettette a nemzeti társadalom gyors és teljes felbomlását, az osztályviszonyok kialakulását és a feudalizálódás útjára lépést. A fejlődés alapja azonban az a belső válság volt, amely a magyar pásztortársadalmon belül fellépett.

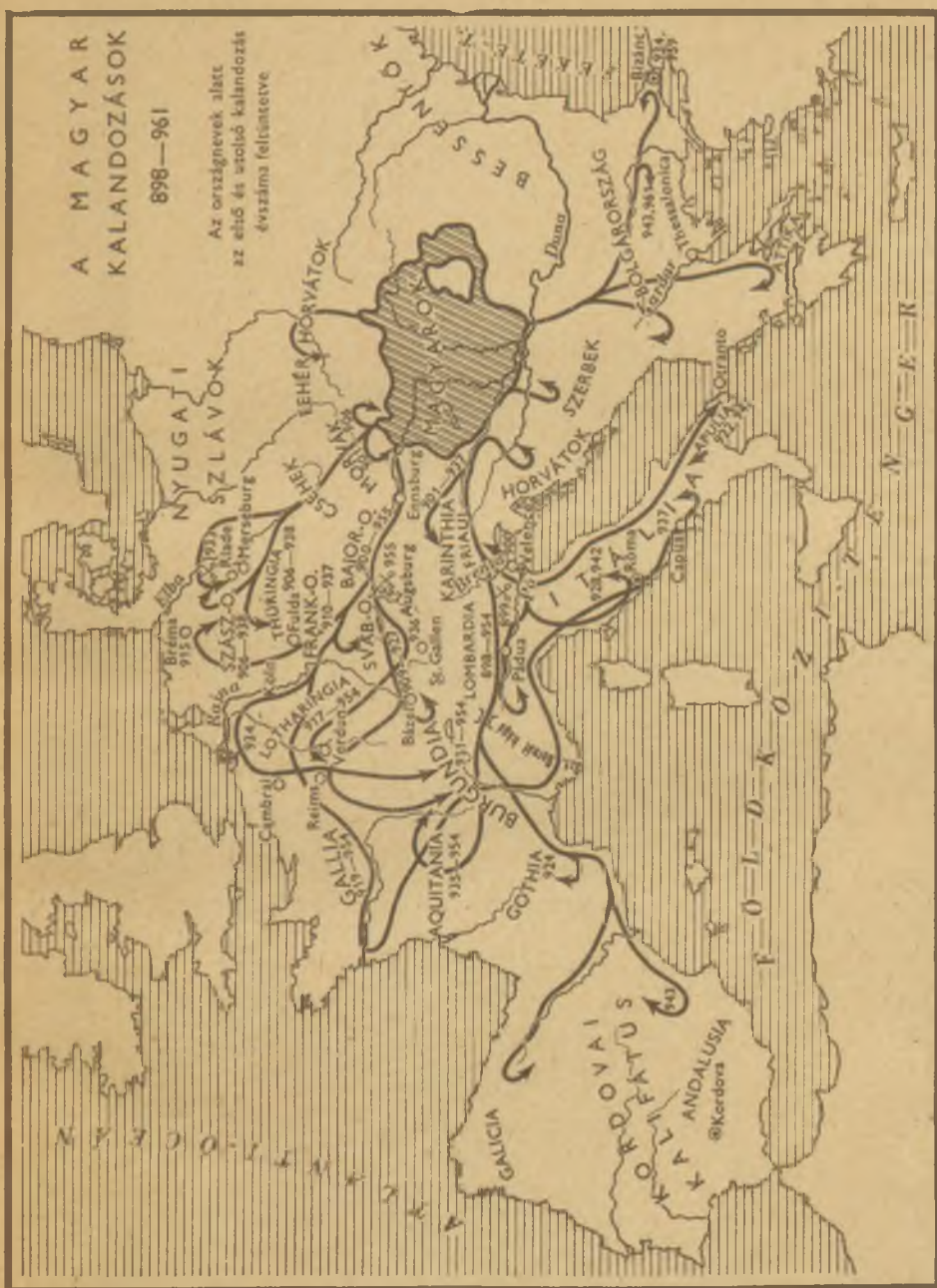
Az ún. kalandozó hadjáratok

Az ún. kalandozások leírásánál is Engels már ismertetett tételéből kell kiindulnunk, a társadalomban „öncéllá vált rablóháborúkból”. A magyar társadalom már a vándorlás idején rátért erre az útra. Lényegében változott meg azonban ezeknek a rablóháborúknak jellege, és nőtt meg jelentőségük a honfoglalás utáni időben. A pásztor-termelőmód belső válsága, a szlávokkal való érintkezés fokozatosan züllesztette szét az egykori ősközösségi társadalmat, fokozatosan bontotta fel a nemzeti „egyenlőség”-et, szüntette meg a nemzeti szabadságot. A rablóháborúk kincsszerző jellegének helyére egyre inkább a rabszolgaszerző jelleg lép. Kik azok, akiknek rabszolgákra szükségük volt? Természetesen nem azok a szabad magyar szegénysorsú vagy középrétegek, amelyek megkísérlik a maguk szűkké vált területén a pásztor-életmód további fenntartását, hanem a maguk számára nagyobb földterületet kihaló törzsi arisztokraták. Ezeknek a területe ugyanis szintén szűk volt nagyszámú méneseik legeltetésére, és a számukra jutott földterületnek csak aránylag kis részében élt szláv földművesség. Láttuk, hogy a legsűrűbben lakott területeket, ahol a legtöbb volt a szláv paraszt, a fejedelem és a leghatalmasabb „vezérek” vették birtokukba. A kisebb „alvezérek”, a kisebb nemzetségek azok, akik a számukra jutott legelőnek szűk, de szántóföldnek hatalmas területet most már mint ilyent akarják felhasználni. Természetesen nem akként, hogy ezt a földterületet maguk műveljék meg, hanem úgy, hogy behurcolt rabszolgákat ültetve a földre, a rabszolgáktól a termékelesleget elsajátítsák. Rabszolgákat rablóháborúban lehetett szerezni. Az ilyen háborúk folytatásához azonban a vezéreknek aránylag nagyszámú katonaságra volt szükségük. Ez viszont magától kínálkozott azokból a szegényebb pásztorokból, akik a válságból sehogysem tudtak kijutni, és egyre inkább kiszorultak a termelésből. A vezérek eleinte ezek felé a nemzeti egyenlőség, szabadság jelszavát hangoztatták. A szákmány egyenlő megosztásáról azonban természetesen szó sem lehetett. Sem a rabolt kincseket, még kevésbé az elhurcolt embereket nem osztották fel egyenlően egymás között, hanem az oroszlanrész a vezérnek jutott, míg a szegényebbeknek meg kellett elégedniük a nekik juttatott morzsákkal. A rablóháborúkból tehát egyre inkább kizárólag a vezéreknek volt hasznuk, egyre kevesebb az ezekben részt vevő szabad harcosoknak. Lassanként kifejlődik a szabad harcosokból egy-egy vezető katonai kísérete, kialakul a jellegzetes viszony: a vezérek eltartják a harcosokat, hogy állandóan maguk mellett kössék le őket.

A MAGYAR KALANDOZÁSOK

898—961

Az országnevek alatt
az első és utolsó kalandozás
évszáma feltüntetve

Ezeknek a háborúknak következménye azután, hogy egyrészt megnő a „fő- és alvezérek hatalma”, másrészt egyre nagyobb lesz a termelésből kiszoruló szegények száma. Mert a behurcolt rabszolgák számának növelésével a nemzetség, illetve törzsfők egyre nagyobb földterületeket műveltetnek meg, kisajátítva ezeknek a földeknek mint szántóföldeknek a magántulajdonát, és egyre inkább kiszorítva innen a kisebb szabadok tömegeit. Bármennyire megduzzad ugyanis a vezérek „kalandozó” kísérete, még mindig nagyon kevés az olyan szabad, aki ezekben a katonai kíséretekben el tud helyezkedni. A többi szabad elszegényedik, és ennek gyakori következménye, hogy függő helyzetbe jut. Egyre gyakoribbá válik a „saját törzsbeli” leigázása is.

Mi tette lehetővé a kalandozások aránylag hosszú időtartamát, s mi vágta el ezeknek a további folytatását?

A kalandozó hadjáratokról a magyar polgári történetírás igen színes képet rajzolt. Pauler Gyula arról beszél, hogy a kalandozásokban a magyarság terjeszkedő „hajlama” nyilvánult meg, amely a Nyugat területeire ki akarta terjeszteni hatalmát. Pauler azt állítja, a „hatalmas agresszív” nép, amelynek harci szervezete a vezérek kezében, „Árpádnak mint vezérnek és úrnak” irányításával működött, a kalandozások befejezte után „defenzív földet művelő” néppé változott át. A polgári történetírás a kalandozó hadjáratokat „nemzeti hadjáratok”-nak tekintette, amelyben az „egész magyar nép” a vezérek irányítása alatt részt vett. Ennek azonban a tények, az erről a korszakról már aránylag nagyobb számban rendelkezésünkre álló források adatai ellene mondanak.

A különböző nyugati, kolostori évkönyvek, krónikások tájékoztatnak bennünket a kalandozások útirányáról, kiterjedéséről. A keleti frank birodalmat, de Itáliát és a nyugati frank területeket is ekkor (a 10. század első évtizedeiben) a feudális anarchia részekre szaggatta. A feudális magánhadseregek egymással folytattak véres és állandó harcokat, az állam központi ereje teljesen meggyengült. A magyarok ijesztő támadása, a nyugatiak előtt ismeretlen haditechnikája bénítólag hatott ezekre a haderőkre. Ehhez járult, hogy az egymással szemben álló feudális erők nem egy esetben a magyar csapatokat egymás ellen használták fel, helyesebben, a szemben álló ellenfél területét kalandozó magyar csapatokkal dúlatták fel. Ezeknek a különböző magyar csapatoknak más és más német feudális úr által való felhasználása, az a tény, hogy előfordult, a magyar csapatok ilyen alkalmakkor egymással is szembekerültek, legélesebb cáfolata a „nemzeti hadjárat” elméletének. (Vidukind krónikája a 10. század húszas éveiben számol be egy ilyen szászországi összetűzésről.)

Hogy a feudális anarchiában mennyire nem törődtek az egyes urak a nép érdekeivel, amelyet a magyar becsapások súlyosan érintettek, jellemző eset pl. a bajor Arnulf hercege (akinek apját, Luitboltot, a magyarok ölték meg). A herceg, amikor Konrád királlyal összevészett, magyar csapatokat használt fel ellene. Ugyancsak magyar csapatokkal harcolt még 954-ben is I. (Nagy) Ottó ellen lázadó fia, Liudolf és veje, a „vörös” Konrád.

A kalandozó magyar vezérek nem „nemzeti” hadvezérek, hanem saját céljaikat szolgáló zsákmányszerző hadjáratok vezetői voltak. A krónikák, évköny-

vek több ízben számolnak be arról, hogy a magyarok „sok kincset zsákmányoltak, sok asszonyt, férfit magukkal fogságba elhurcoltak”.

Források tanúsítják, hogy hadifoglyaikat, amikor a területeket feldúlták, magukkal vitték hazájukba. Csak kivételes esetekben – főképpen olyankor, amikor hazaszállításuk reménytelenül vált, vagy gyors menekülésre volt szükség, került arra sor, hogy foglyaikat megöljék. Egyes kiemelkedő embereket nagy váltságdíj ellenében persze szabadon is bocsátottak.

A források beszámolnak arról, hogy a kalandozó hadjáratok milyen óriási területekre terjedtek ki. 900–925 között a kalandozás útiránya háromfelé vitt: a közvetlen szomszédságba, Bajorországba, Szászországba és különösen elcinte Olaszországba is.

Sajnos, a források nem tájékoztatnak a kalandozó csapatok létszámáról. A középkori krónikák számbeli adatai mindenkor teljesen megbízhatatlanok. Valószínűnek látszik, hogy a kalandozó csapatok létszáma eleinte kisebb volt, majd később az ellenállás fokozódásával némileg megnőtt. Tulajdonképpen komolyabb csapatokkal csak a kalandozások befejezése előtti időkben számolhatunk. A hadjáratok néha elég hosszú ideig tartottak, a kirajzás ideje majdnem mindig a nyár, ami bizonyítéka annak, hogy a termelésből kiszorultak vettek részt ezekben a hadjáratokban. A kalandozások a 30-as években megtorpantak. I. (Madarász) Henrik szász királynak sikerült ekkor az egymással véres harcban álló feudális urakat maga mellé csoportosítani, a feudális anarchia erői ebben az időben bizonyos nyugvópontra jutottak. Ez lehetővé tette I. Henriknek, hogy jelentős feudális hadsereget gyűjtsön össze, és így az egyik nagyobb kalandozó csapattal szembeállva, azt 933-ban Merseburgnál (Riade mellett) teljesen szétverje. Ez egy időre elvette a kedvét a magyar vezéreknek újabb csapatok indításától. Ekkor kísérelték meg a kalandozások új vonalának kiépítését. Úgy látszik, megpróbálták a Bizánc felé való hadakozást is. Itt inkább talán arról van szó, hogy egyes vezérek megkísérelték felajánlani szolgálataikat Bizáncnak más barbár népek elleni harcra, amiből – ha nem is olyan eredményeket, mint a nyugati „kalandozásoktól” –, de mégis némi hasznót remélhettek. Erre mutat Konstantinosnak az az adata, amely szerint Termacsu (Árpád unokája) és Bulcsu a bizánci udvarban jártak. A bizánci megegyezés azonban, úgy látszik nem vezetett eredményre. A magyar vezérek, akik ekkor még nem látnak más utat maguk előtt, kényszerülnek arra, hogy a veszélyekkel dacolva is, folytassák a nyugat felé irányuló hadjáratokat. Erre módot nyújtott az is, hogy a teljesen el nem csituló feudális anarchiában, még 954-ben is magyar csapatokat használtak fel, különösen a központi hatalmat igen erősen kiépítő I. (Nagy) Ottó ellen. E hadjárat alkalmával az egyik nyugati forrás arról számol be, hogy „Liudolf egyik gazdag hívétől” (tehát tulajdonképpen megbízójuk hívétől) „több mint ezer parasztszaládót” hajtottak el rabszolgaságba. Itt természetesen nem a számadat a fontos, de a „parasztszalád”, ami mutatja, hogy a kalandozó hadjáratok célja most már mindinkább „parasztszaládok” rabszolgaságba hurcolása, vagyis munkaerő megszerzése volt. A vezérek számára egyre fontosabb, egyre szükségesebb volt rabszolgák szerzése egyre növekvő földjeik megművelésére. E célból a leg-

nagyobb kockázatot is kénytelenek voltak vállalni. Madarász Henrik utódja, I. Ottó, ugyanis még sokkal nagyobb eréllyel lépett fel a hatalmaskodó nagyurak ellen, még sokkal inkább megerősítette a feudális anarchián belül a központi hatalmat. A király rendelkezésére álló feudális haderő megnőtt, számbeli súlya fokozódott. A magyar vezérek ezt jól látták, de éppen gazdagságuk, hatalmuk megtartása érdekében mégis kénytelenek voltak folytatni a rablóhadjáratokat. Igyekeztek azonban – úgy látszik – nagyobb haderőt kiállítani, nagyobb csapatokat szembeállítani a nyugati szervezett haderőkkel. Ezért többen összefogtak, és egy eddig nem látott számú csapattal kísérelték meg a betörést. Ennek csúfos vége volt az augsburgi (lechmezei) vereség 955-ben. A lechmezei vereség fő oka a megerősödött (később német-római birodalomnak nevezett) német államszervezet és ennek hadereje, de bizonyára más okok is közrejátszottak. Az egyik ilyen ok: a magyarok taktikája, felvonulása már nem hatott a meglepetés és a megfélemlítés erejével. A másik ok, hogy valószínűen a honfoglalás óta eltelt idő alatt a magyar lovastechnika is visszafejlődött; már nem száguldozhattak a szabad sztyeppéken, nem voltak megfelelő hasonló technikájú ellenfeleik.

Az augsburgi csatáról a német krónikások sok színes leírása maradt ránk. Ebből tudjuk azt is, hogy a csatában több vezér vett részt; három ilyennek fogságba eséséről és kivégzéséről számolnak be ezek a leírások. Bulcsu, Lél és Sur nevét említik. Közülük Bulcsuról Konstantinos is említést tesz, bizonyítva, hogy egyike volt a kiemelkedő törzsfőeknek, a másik kettő közül a magyar monda ismeri Lél nevét. Az augsburgi vereség útját vágta a nyugati kalandozásoknak; itt sok jó harcos esett áldozatul, és jelentős csapatvezérek pusztultak el, az előbb említettekről tudjuk, hogy őket a németek kivégezték. Liutprand cremonai püspök, aki krónikájában leírta az augsburgi vereséget, az utána következő időről így ír: „a magyar nép, amelynek kegyetlenségét minden nép megsínylette..., megrémülve, moccanni sem mer.”

A nagy kalandozások útja nyugat felé tehát el volt vágva, kisebb kalandozó hadjáratokról Bizánc felé hallunk még (így 963-ban), de ebben csak egészen kis létszámú csapat vehetett részt. 970-ben Szvjatoszlav kijevi fejedelemmel harcoltak magyar csapatok a bizánciak ellen. Lényegileg a kalandozások 955 után megszűntek; az a helyzet, amely 900–955 közt mindig megújuló lehetőségeket nyújtott a pásztortársadalom válságának levezetésére, már nem volt meg.

A „kibékíthatetlen osztályellentéték” kialakulása

A kalandozások után egyre gyorsabban haladt előre a nemzeti szervezeti teljes bomlásának, a társadalom osztályokra szakadásának szükségszerű folyamata.

Engels a klasszikus társadalmi fejlődés e korszakáról így ír: „... a vagyon gyorsan összpontosult és központosult egy kisszámú osztály kezében, és ezzel együtt egyre nőtt a tömegek szegénysége és a szegények tömege. Az új vagyoni arisztokrácia, ha nem volt eleve azonos a régi törzsi nemességgel, végleg háttérbe

szorította azt (Athénben, Rómában, a németeknél). ... Vizsgáljuk meg mármint, mi lett e társadalmi átalakulás közepette a nemzeti szervezetből. Tehetetlenül állott azokkal az új elemekkel szemben, amelyek közreműködése nélkül alakultak ki." (Marx–Engels Válogatott Művek II., 1949, 312. l.)

Magyarországon a fejlődés más körülmények közt, tehát némileg másként folyt le, mint az Engels által elemzett görög és római példák esetében. De ha megvizsgáljuk a kalandozások utáni magyar fejlődést, azt láthatjuk, hogy lényegében itt is hasonló folyamattal állunk szemben.

955 után a rablőhadjáratok csak igen kisszámú réteget tudnak eltartani, ezeknek a száma egyre csökkent a kalandozások végleges megszűnésével. A szabad pásztorok közül mind többen kényszerültek a végleges letelepedésre, a föld megművelésére, és váltak egyelőre szabad parasztokká, akiknek szabadságát azonban már ekkor egyre inkább veszélyeztette a felgyülemelő katonai vezető réteg, amely mindinkább kiépítette a föld magántulajdonát. Ez a réteg az egykor neki jutott és hatalmi úton egyre inkább megnagyobbított földterületet mint föld-magántulajdont akarta kihasználni. A behurcolt rabszolgák jelentős része a kialakuló nagybirtokoknak a keretei közt dolgozott; ezeknek az új uraknak vagyonát és hatalmát növelte. Az urak pedig most már békeidőben, minden rablőháború nélkül is igyekeztek állandó katonai kíséretet tartani, és ennek meglétét mint hatalmuk biztosítékát állandósítani. A katonai kísérekben helyezkedtek el azok a már nem termelő szabad pásztorok, akiknek megélhetését egyedül az úri eltartás tudta biztosítani. Azok a szabad, még mindig pásztorkodással foglalkozó középrétegek, amelyek nem akartak áttérni a földművelésre, nem váltak parasztokká (egyelőre még szabad parasztokká), természetesen nem mindannyian tudtak elhelyezkedni a katonai kísérekben. Egy részük tovább tengeti életét a pásztorkodás folytatásával, amire az ország egyes területei – földrajzi adottságuknál fogva is – módot nyújtottak. Magyarországon is egyre inkább kifejlődik tehát a „kisszámú uralkodó osztály”, amellyel szemben „a szegények tömege és a tömegek szegénysége” egyre nő.

Kikből áll ez az uralkodó osztály? Egy részét az a „törzsi nemesség” teszi ki, amely a földbirtok magántulajdonának alapján még elsősorban a háborúkban behurcolt rabszolga munkafeleslegét sajátítja ki. A törzsi nemességnek jelentős része azonban csatlakozik már Géza fejedelem idején (970 körül) a fejedelem „kíséretéhez”, s ezeknek földtulajdona fokozatosan feudális jellegűvé válik. A fejedelem, mint láttuk, a Dunántúl legfejlettebb területein döntően a szlávok által legsűrűbben lakott területeken szerezte meg birtokait, és a szláv uralkodó osztály tagjainak jelentős részét, a szláv zsupánokat, katonai kíséretébe véve, zsákmányolja ki a szláv parasztokat, szláv jobbágyokat. Ezenkívül azonban a fejedelmi birtok bizonyára egyre inkább terjeszkedett az egykor szabad nép földterületeire is, amelyeket a fejedelmek még Géza előtt birtokukba vettek. Ugyanakkor azonban a „törzsi nemesség” egy kisebb része a maga területein különálló hatalmat akar kiépíteni saját rabszolgáinak kizsákmányolása útján. A „kisszámú uralkodó osztály”, zömmel a fejedelem kísérete, szemben áll a törzsi arisztokrácia egy részével, az egyes „vezérekkel”. Kikből áll a szegények

növekvő tömege, a kialakuló elnyomott osztály? Rabszolgákat bizonyára már a honfoglaló magyarság is hozott magával, de ezeknek a száma és a termelésben elfoglalt szerepük még lényegtelen volt. Nagymértékben nőtt meg jelentőségük, termelésben elfoglalt szerepük a kalandozások lezárta után, a háborúkban szerzett és behurcolt, a földbirtokokon felhasznált rabszolgákkal. Emellett állnak a szláv parasztok, jobbágyok a fejedlem és a többi „vezérek” birtokain, akik ezeknek a „közvetlen termelőknek” termékfeleslegét már a „föld-magántulajdon” jogán (Marx) sajátítják el. A szegények tömegének jelentős részét teszi ki azonban a lesüllyedt, egykor teljesen szabad pásztoroknak az a rétege, mely paraszttá válva, még mint „szabad” paraszt műveli földjét, már állandóan kitéve a fejedlem és az uralkodó osztály többi tagjai kísérletének, hogy termékfeleslegüket elsajátítva, még látszatszabadságukat is elvegye. A szabad pásztorok gyérülő tömegéből kiválnak az előbb említett fegyveres szabad harcosok, akik részben a „vezérek” kíséretéhez tartoznak, részben ezen kívül állva tengetik egyre nyomorultabbá váló létüket. A szabadokból már nagyon könnyen válik rabszolga, egyre gyakrabban megtörténhetik, hogy valakit valamely elkövetett „bűnéért” szolgának „adnak el”.

Egyre jobban kialakult tehát az a két csoport, amelyek közül az egyik a másikkal a munkáját állandóan kisajátítja, egyre inkább kialakulnak az egymással szemben álló osztályok. Ennek bekövetkeztével pedig egyre inkább szükségessé válik, hogy kialakuljon „az emberek kényszerítésére szolgáló különleges szerv”, kialakuljon az állam.

„A történelem tanúsítja, hogy az állam mint az emberek kényszerítésére szolgáló különleges szerv csakis ott és akkor keletkezett, ahol és amikor megjelent a társadalomnak osztályokra tagozódása, vagyis az emberek olyan csoportjaira, ahol egyesek állandóan kisajátíthatják mások munkáját, ahol egyik ember kizsákmányolhatja a másikat.” (Lenin: Marx, Engels, marxizmus; Idegennyelvű kiadó 1947, 402. l.) Engelset idézve Lenin még így beszél az állam kialakulásáról: „Az állam inkább a társadalmi fejlődés bizonyos fokának terméke, annak elismerése, hogy ez a társadalom megoldhatatlan ellentmondásokba bonyolódott önmagával, kibékíthetetlen ellentétekre szakadt, amelyekből képtelen megszabadulni.” (Állam és forradalom, Szikra, 1948, 8. l.)

Került-e sor Magyarországon állam kialakítására még Géza fejedlem idején, amikor már ezekkel a „kibékíthetetlen osztályellentétekkel” nyilvánvalóan találkozunk? Nem, és ennek fő oka az uralkodó osztály gyengesége volt. Mint láttuk, az uralkodó osztálynak azzal a részével, amely a fejedlem kíséretéből, hozzá csatlakozott törzsi nemességből és a szláv zsupánokból állt, s amelynek létérdeke volt a központi hatalom, a „néptől elszakadt fegyveres közhatalom” kiépítése, szemben állt a törzsi nemesség egy nem is jelentéktelen része, azok a „vezérek”, akik a maguk részhatalmát a régi nemzetségi ideológia jelszavaival igyekeztek tovább fenntartani. Ennek a törzsi arisztokráciának sikerült maga mellé állítani a fegyveres harcosok tömegeit és a lesüllyedni nem akaró szabad pásztorokat, akiket éppen a „nemzetségi szabadság” jelszavainak hangoztatásával nyert meg magának. Ez a harcos tömeg pedig nem kis erőt jelentett. Az

uralkodó osztálynak tehát, ha az államot, a központi hatalmat létre akarta hozni, ha biztosítani akarta az elnyomottak kizsákmányolását és a még szabadok le-süllyesztését, először ezekkel a „vezérekkel” kellett leszámolnia. A kettős feladathoz azonban az uralkodó osztálynak erősítésre volt szüksége. Egyrészt fegyveres erősítésre, olyanra, amely fejlettebb, mint a szabad harcosok fegyveres ereje, másrészt valami olyan ideológiára, amelyet szembe tudott szegezni a nemzetségi szabadság ideológiájával.

Az uralkodó osztály ilyen megerősítésére Géza fejedelem idején került sor. Miképpen szólnak a történeti források Gézáról? A pozsonyi krónika azt mondja: „Géza, Isten által megintve, megkezdte a magyarok keresztény hitre térítését. És minthogy őket intéssel megtéríteni nem tudta, szüksége volt, hogy ezt fegyverrel regye. Minek végrehajtására, minthogy többen voltak a megtérni nem akarók, mint a hitre térők, szüksége volt külső urak segítségére. Ezek pedig nemcsak segítséget küldtek, hanem személyesen jöttek Magyarországra . . .”

A krónikának ez az adata rávilágít arra, honnan szerezte meg a fejedelem, illetőleg a körülötte kialakuló uralkodó osztály a szükséges erősítést. A fegyveres erőt képviselték a „külső urak”, akik „személyesen jöttek Magyarországra”, vagyis azok az idegen, leginkább német feudális urak, akik fegyveres kíséretükkel, fejlettebb haditechnikájukkal alkalmasak voltak a „vezérek”, a régi magyar könnyűlovas hadszervezet megtörésére. A „nemzetségi szabadság” ideológiája ellen pedig mozgósította az uralkodó osztály a kereszténység ideológiáját, amely a felsőbbség előtt való meghunyászkodást, az alázatosságot hirdette, amely a „földi lét” szenvedéseivel a „túlvilág” gyönyöreit állította szembe, és igyekezett elhíttetni a szabadságukat elvesztők tömegeivel ennek a tannak az igazságát.

Az István-legenda, amikor Gézáról elmondja, hogy „... igen hatalmasan járt el övéi ellen, de kegyes és megbocsátó volt az idegenek, elsősorban a keresztények iránt . . .”, amikor arról beszél, hogy Gézának megjelent az Úr, és közölte vele, hogy nem nyerheti el a koronát, vagyis a királyságot, mert „keze embervértől szennyezett”, rámutat arra, hogy Gézának és a mellette álló uralkodó osztálynak milyen véres harcokat kellett vívniuk a lázadó vezérek és a mellettük felvonuló, a nemzetségi szabadságot védő tömegek ellen. A lázadó vezérek ugyan saját részhatalmukat, saját elnyomottaik feletti uralmukat védték, s ebből a célból igen gyakran maguk is átvették a keresztény ideológiát, de a szabadok felé a nemzetségi ideológiával, a „szabadság” jelszavának demagóg hirdetésével léptek fel, ezeket csak így tudták maguk mellett felvonultatni.

Sajnos, a krónikák nem tájékoztatnak bennünket a Géza idején lefolyt ilyen harcoknak részleteiről. Csak a következményekből tudjuk megállapítani, hogy bizonyára igen sok ilyen harcot kellett megvívnia Gézának, és hogy ezeknek során a vezérek földjének igen nagy területei kerültek a fejedelem hatalmába. A magyarokra is áll, amit Engels az 500 évvel előbbi frank királyokról elmond: „... A frank királyok mint a nép képviselői vették birtokukba a hatalmas, az egész nép tulajdonát képező területet, főleg erdőket, hogy udvari cselédeknek, hadvezéreknek, püspököknek és apátoknak ajándékozva, elkótyavetyéljék...” (Engels: A mark . . . Német parasztháborúk, Szikra, 1949, 164. l.)

Az államszervezet csírái tehát már Géza idején kifejlődtek. A „kibékíthetetlen ellentétek” egyre erősebbekké váltak, az elnyomottak tömegei egyre jobban nőttek, ugyanakkor már annyira megerősödött az uralkodó osztály, hogy lehetővé vált ennek az elnyomott osztálynak a fékentartására alkalmas erőszak-szervezet, az állam kiépítése. Ezt a feladatot Géza fia, az első magyar király, I. (Szent) István valósította meg.

3. Az állam megszervezése

Harcok az államszervezésért

Az állam megszervezéséért I. Istvánnak még súlyos és véres harcokat kellett vívnia. Folytatnia és befejeznie kellett a „lázadó vezérek” leverését, meg kellett szüntetnie a törzsi arisztokrácia szembenállását az uralkodó osztály fő részével, amely a központi szervezet, az állam létrejöttét kívánta. Az osztály nélküli, nemzeti társadalom túlélte magát, az osztálytársadalom kialakulása a fejlődésnek ezen a fokon szükséges volt. Minden erőt, amely ez ellen lépett fel, meg kellett törni. Így kívánta a fejlődés. A lázadó vezérek pedig a szabad fegyveresekre támaszkodva, a nemzeti társadalom ideológiájának hirdetésével akarták megakadályozni a fejlődést, akarták lehetetlenné tenni az állam megszervezését. „Az erőszak minden régi társadalom bábája, amely új társadalommal terhes” – mondja Marx. (A Tőke I. k. 812. l.) Ez áll a történeti fejlődés e korai szakaszára is. Géza és később István tűzzel-vassal kellett hogy kiirtson minden lázadó vezért, kellett hogy leverje a szabadok fegyveres felkeléseit.

Istvánnak le kellett vernie a leghatalmasabb lázadót, Koppányt, „Tar” Zerind fiát, aki a somogyi területen kelt fel István ellen. Koppány bizonyára még a régi pogány ideológiát is hangoztatta fegyveres harcosai felé, a nemzeti szabadságon kívül még a kereszténység elleni felkelést is hirdette, és így a „megtérni nem akarókat”, akikről az István-legenda beszél, nagy tömegekben állította maga mellé. (Tar másképpen kopaszt jelent, a kopaszra megnyírt fej pedig a pogányság jelképe volt ebben az időben.) István Koppányt, mint erről a krónikák is beszámolnak, a német feudális urak haderejének segítségével verte le. A krónika ugyanis azt mondja, hogy saját testőreül kirendelte Huntot és Pázmánt, az egész sereg vezéréül pedig Vencellinust, német eredetű vendégét jelölte meg. Hunt és Pázmán az első idegen lovagok közé tartoztak, akik még Géza idején jöttek az országba. István – a krónika szerint – Koppány testét négyfelé vágatta.

Kemény harcokat kellett vívnia Istvánnak a Maros-vidék hatalmas urával, Ajtonnyal. Erről a harcról a Gellért-legenda számol be, ahonnan megtudhatjuk, hogy Ajtony a régi pásztorkodó törzsfők sorába tartozhatott, mert a legenda szerint sok pásztora, hatalmas, idomíthatlan lovakból is álló ménesei voltak. Magáról Ajtonyról a legenda úgy számol be, mint aki a látszat kedvéért a keresztény hitet is felvette, mégpedig a bulgáriai Viddin városában, ennek ellenére

azonban számtalan neje, háreme volt. Ajtony valószínűleg kapcsolatban állhatott az ekkor még igen erős bolgár birodalommal, annak cárijával, Samuellel, aki támogathatta István elleni harcaiban. Ajtony s az István ellen lázadó erdélyi vezér, Gyula kereszténysége, akinek elődje Skylitzes bizánci krónikaíró szerint Bizáncban tért meg a görögkeleti kereszténységre, bizonyítéka egyúttal annak, hogy ezek a lázadó vezérek a nemzeti szabadságot, a régi osztály nélküli társadalmat a maguk számára már nem tartották szükségesnek. Saját népeik felett uralkodni kívántak, és csak a fegyveres szabadok, a még szabad pásztorok felé hirdették a „szabadság” jelszavát, hogy ezeket fellázítva, harcba vihessék az uralkodó osztály egésze, a kialakuló állam ellen. A Gellért-legenda az Ajtonnyal való harcokat igen komolynak és elég hosszúnak vázolja. Ugyanitt hallunk arról, hogy István leszámolt Kean bolgár vezérrel. Az újabb kutatók Kcannak a nevében a kán szó változatát vélik felfedezni, és Keant Sámuel bolgár cárral azonosítják, aki valószínűleg Ajtony pártfogója volt. Tény, hogy a 11. század második évtizedében István szövetségben állott II. Basileios bizánci császárral, feltehető, hogy Ajtony elleni harcának folytatásaképpen a bizánci császárral együtt részt vett Sámuel cár leverésében.

Az erdélyi Gyula meghódolásáról a krónikák úgy írnak, mintha ez hosszas harcok nélkül következett volna be. Arról beszélnek, hogy István nagybátyját, az erdélyi Gyulát feleségével és két fiával együtt elfogatta, és Magyarországra hozatta, mert „nem tért meg a keresztény hitre, és nem szűnt meg kellemetlenkedni a magyaroknak”. Gyula valószínűleg keresztény volt, tehát nyilván nem ez az oka leveretésének, hanem inkább az, hogy „kellemetlenkedett” a magyaroknak, helyesebben az István körül kialakult magyar uralkodó osztálynak.

A legyőzött vezérek földterületeivel a király birtokai bővültek. A király ezeket birtokába vette, hogy azután „udvari cselédceinek, püspököknek, apátoknak...” elkótyavetyélje. Ennek első nyomát már Koppány leverése után is látjuk, amikor a krónika elmondja, hogy „minden népet, aki Koppány vidékén élt, a szabadok, állatok és termények tizedét a pannonhalmi kolostornak adományozta”. Nyilvánvaló, hogy a Koppányt legyőző Vencellinus is kapott részt ebből az új szerzeményből. Koppány, a somogyi vezér azonban még a legrégibb szállásterületen élt, mint látni fogjuk, az állam szervezete ezen a területen szilárdult meg legelőbb, természetesen, hogy itt kerülhetett sor az első nagyobb adományozásokra. A később megszállt földeken, mint Ajtony és a Gyula területein, a Maros-vidéken, Erdélyben nagyobbbrészt a királyi birtokok erősödtek meg, a királyi megyeszervezet terjedt ki.

A nagy lázadó vezérek leverése, az ellenük folyó harc befejezése jelentette tulajdonképpen az állam megszervezését. A polgári történetírás más dátumot jelöl István államalapításának, az 1001. esztendő, amikor István II. Szilveszter pápától elnyerte a „szent koronát”, és ezzel királlyá koronáztatta magát. A régebbi történetírás ennek kétszeres jelentőséget tulajdonított: 1. A klerikális beállítottságú történetírás István keresztény királyságának, nyugathoz való tartozásának, a római katolikus egyház magyarországi elterjedésének fontosságát kívánta ezzel bizonyítani. 2. A polgári történetírás egyes képviselői a feudális-

musban kiépült szent korona-tan (amely felfogás a nemesség és uralkodó egy-ségének szimbólumát jelentette) továbbbszélesítésével a polgári nemzet és ural-kodó összetartozásának kifejezését látták, ismét mások viszont sovíniszta cél-jaiknak (szentistváni birodalom) igazolását keresték ebben. A koronázásnak megvolt a maga külpolitikai jelentősége. A megkoronázott magyar „király” nagyobb súllyal léphetett fel feudális ellenfelei ellen, mint a még a nemzeti társadalmat kifejező, részben azt képviselő „fejedelem”, tagadhatatlan tehát annak az államszervezet fejlődésében betöltött szerepe. De magának az állam-nak megszervezése belső, társadalmi okok következménye volt.

A klerikális magyar történetírás mindig igen erősen hangoztatta, hogy Ist-ván szigorúan ragaszkodott a római katolikus egyházhoz, hogy a hit terjesztői kizárólag ehhez az egyházhoz tartozó szerzetesek, papok lehettek. Tagadhatatlan tény persze, hogy István egyházszervezésében a főszerep a római egyháznak ju-tott. A általa megszervezett egyházmegyéek élére (ezeknek száma nem biztosan határozható meg) nyugatról jött papokat állított. Az első magyar kolostorok szerzetesek döntően a nyugati bencés rend tagjai voltak. Ugyanakkor nem feled-kezhetünk meg arról, hogy a kereszténység korai századaiban a római egyház-nak még nem volt kizárólagos fölénye Magyarországon. Itt nem csak arra kell gondolnunk, hogy a vezérek területén, minthogy ők maguk a görögkeleti ke-reszténységre tértek meg, nyilvánvalóan ez a hit terjedt el, hanem arra is, hogy maga István és utódjai több görögkeleti kolostort alapítottak, így István a veszprémvölgyi görög apácakolostort, I. Endre a visegrádi bazilita monostort, sőt újabb kutatások eredményei szerint ilyennek indult a tihanyi apátság is. Itt kell megjegyeznünk, hogy I. István idején a római és a görögkeleti egyház még formálisan nem szakadt el. Az ún. egyházszakadás csak 1054-ben következett be, de a két egyház egymással való szembenállása, ellenségeskedése már jóval előbbi keletű. A szláv területek egy részén, főképpen, amelyek régebben a bolgár bi-rodalomhoz tartoztak, így pl. a Szerémségben, a bolgár ószláv egyház volt el-terjedve, és ennek továbbéléséről több dokumentummal rendelkezünk.

Az István-kori állam gazdasági alapja

(A feudális földtulajdon kialakulása)

Elmondottuk, hogyan fejlődtek az osztályviszonyok a honfoglalás után, és jutottak el addig, amíg a kibékíthetetlen osztályellentétek már szükségessé tet-ték az állam megszervezését. Kérdés, milyen volt az a gazdasági alap, amelyen az István-kori állam felépült, az osztályok ellentéte mögött milyen gazdasági szervezet állt.

Az osztályviszonyok elemzésénél azt láttuk, hogy a magyar és szláv urak, a behívott idegen lovagok és az újonnan szerveződő keresztény egyház főpapjai állnak szemben szláv parasztokkal, elnyomorodó szegény magyar pásztorokkal és rabszolgákkal. A rabszolgaság különböző módon keletkezhett; a vándorlás alatt hadifoglyok szerzésével, a kalandozó hadjáratokon emberek elhurcolásával s a „saját törzsbeli” leigázásával.

I átszatra tehát különbözőek a termelőviszonyok, amelyeknek alapján az uralkodó osztály az elnyomottaktól munkájukat elsajátíthatja, látszatra nincs közös gazdasági alap. A valóságban azonban egyre erősebben kialakulóban van a föld feudális tulajdona, és mindinkább ez válik a kizsákmányolás alapjává. Vizsgáljuk meg tehát ebben ezt a fő kérdést: a feudális földtulajdon alakulását a II. század első évtizedeiben.

Forrásaink, mind írott, mind tárgyi forrásaink erről az időszakról rendkívül gyérek, szákszavúak. István törvényein és egy-két hitelesnek tekinthető oklevélen kívül a kevés régészeti emlék szól csak hozzánk. Így a kérdés megközelítésében sokszor logikai összefüggésekre, későbbi korok adataiból levont következtetésekre szorulunk. Ezekből a forrásokból a termelőerők állapota és ezen belül a föld tulajdonának helyzete a következőképpen tükröződik.

A törzsi nemesség egy része – a kalandozók – a nemzeti földből elsajátított föld tulajdonát nagyrészt rabszolgáival műveltette meg, akiknek állatokat (ökröket) és ekéket adott. Amennyiben a földterület egy részén éltek szláv parasztok, ezektől nyilván a már előző uraiknak szolgáltatott termékeknek vagy munkának a szolgáltatását követelte. Sajnos, annak megállapítása, hogy a földterületek milyen hányadán éltek ilyen szláv parasztok, mai tudásunkkal lehetetlen. Ez a földtulajdon tehát még nem tekinthető teljes egészében feudális földtulajdonnak, hiszen részben még a rabszolgák munkájával műveltették meg. De a törzsi nemesség, a „lábadó vezérek” leverésével e földterületek rabszolgákkal s esetleg szláv parasztokkal együtt a fejedelem (Géza), majd a király (István) kezére kerültek. A fejedelmi birtokok, mint erre már az előzőkben utaltunk, nagyrészt a legfejlettebb dunántúli területeken feküdtek, ahol a feudális osztályviszonyok már a honfoglalás ideje előtt kialakultak. Mikor a fejedelmi, illetőleg királyi birtokok kiterjeszkedtek a törzsi arisztokrácia földjeire, szükségzerű volt, hogy itt is feudális viszonyok terjedjenek el, bár ez nem következett be egyszerűen egyik napról a másikra. A megszerződő állam alapját azonban már nyilván a feudális földtulajdon képezte. A királyi birtokain (az eredeti birtokokon régtől fogva, az újonnan szerzettekben fokozatosan fejlesztve) a feudális viszonyok váltak uralkodóvá. Az egyházaknak tett királyi adományokban ugyan kezdetben még föld nélkül ekékkel adományozott rabszolgákról hallunk, akik előzőleg valószínűen a levert vezérek birtokain éltek. Az eladományozás után azonban az egyházak ezeket már a feudális földtulajdon alapján zsákmányolják ki – mint erről még szó lesz –, termék- és munkajáradékot követelve tőlük. Az idegenből bejött lovagok, a hazájukban már régen meghonosodott feudalizmus alapján állva, a királytól nyert adománybirtokaikon a rabszolgákat mint földreültetett és ahhoz kötött jobbágyokat használják fel. Ugyanerre a gazdálkodásra térnek rá azok az „ősi szállásbirtokok”, tehát a nemzeti földből elsajátított birtokokkal rendelkező egykori törzsi nemések, akik a királyhoz, az uralkodó osztályhoz csatlakoztak.

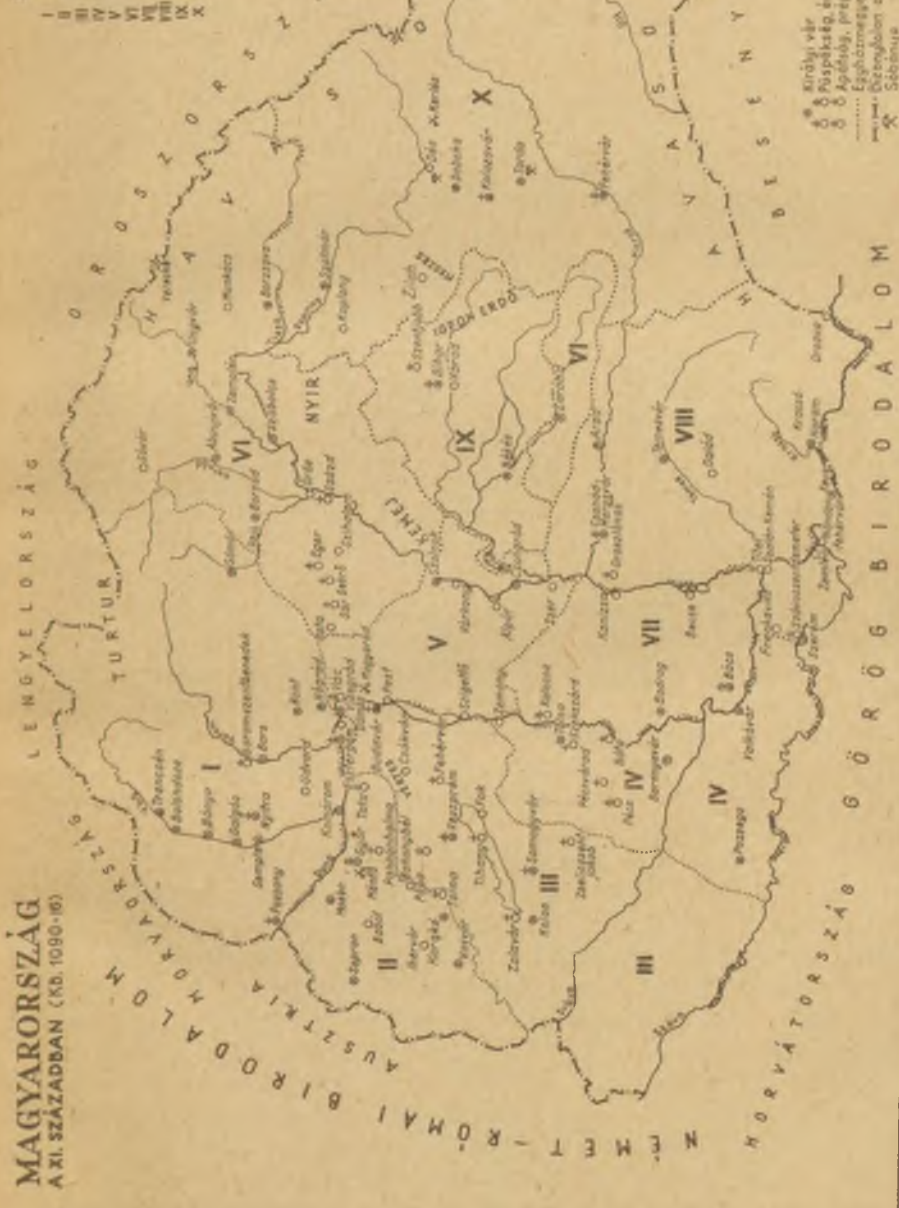
A földterületek jelentős része ez időben még magának a királynak tulajdonában van. Ez következménye a még nem teljesen kialakult feudalizmusnak, amikor még a világi és az egyházi nagybirtokosok nem tudták a földtulajdon

teljes egészét magukévá tenni, nem alakult még ki a földtulajdon teljes monopóliuma. Ennek pedig döntő oka: a szabadok még aránylag nagy tömege. A törzsi arisztokrácia lázadó részének leverésével az általuk elsajátított földterületek a király kezére jutottak, de e földek közelében bizonyára éltek szabad pásztorok vagy egyes alkalmas területeken már parasztok, akiknek földközösségei szívésen védték jogaikat. A királyi, központi hatalom csak fokozatosan terjeszkedhetett ki ezeknek a szabadoknak földjeire. István uralkodása idején († 1038) és az azt követő fél évszázadban a királyi hatalom fő feladata a szabadok lesüllyesztése és földjeiknek a királyi birtokokba való beolvasztása volt. Mint látni fogjuk ezt a feladatát sikerrel végezte el, de ennek eredményei még nemigen mutakozhattak meg István uralkodásának idején: Ez az oka annak, hogy István törvényeiben még a szegény szabad is valódi szabadságának birtokában jelentkezik. A rabszolgaság bizonyos mérvű továbbélésére mutat, hogy az István törvényeiben szereplő rabszolgák még valóban rabszolgák, adható, vehető, megölhető, termelőeszközökkel nem rendelkező vagyon tárgyak.

A feudális földtulajdon monopóliuma teljes elterjedésének nem a rabszolgaság továbbélése állott útjába, hiszen a rabszolgák fokozatos jobbágyá válása a különböző jellegű nagybirtokokon szükségszerű volt. A szabadok tömegei azok, amelyek gátat állítanak a feudális földtulajdon terjeszkedésének, és fegyverrel is szembe szállnak az úri hatalommal, legyen az király, egyház vagy magánbirtokos. A lázadó vezérek leverése csak egyik útja volt a feudális földtulajdon terjeszkedésének, és István (elődjét, Gézát követve) ezen az úton haladt. De a szabadok földjeinek nagyobb mérvű beolvasztására még István idejében nem kerülhetett sor. Éppen ez az oka annak, hogy a királyi birtokok teljes és végleges megszervezését az ő uralkodása alatt nem lehetett elvégezni. Ebben a vonatkozásban mind polgári, mind marxista történeti feldolgozásaink egyes megállapításai módosításra szorulnak. A megye forrásainkban mint katonai és jogi szervezet lép elénk, és így a felépítményhez tartozik. Ugyanakkor a megye gazdasági és területi egység is, amely a királyi birtokokat a feudális földtulajdon monopóliuma alapján fogja össze, s a katonai és jogi szervezet éppen ezen az alapon épül fel. A legfejlettebb királyi területeken, ahol a szláv megye továbbéléséről beszélhetünk, a régi frank-szláv udvari gazdálkodás már a feudális földtulajdon alapján állt. A szláv „dvor”-ok (latinul curia, curtis) mint gazdasági központok körül szláv jobbágyok – különböző udvari szolgálatokra kötelezve –, mint udvornikok (udvarnokok), tavarnikok (tárnokok), poharnikok (pohárnokok) stb., teljesítettek szolgálatot. Ezeken a területeken a magyar állam megszervezésének idején az udvari gazdálkodás tovább fejlődik. Az udvari gazdasági központokon kívül az egykori frank-szláv területek várai (gród, grad latinul civitas, castrum) körül valószínűleg már régebben katonai központok alakultak ki, és ezek új formát öltve élnek tovább az istváni államszervezés idején. Ez a kétféle szervezet a királyi megye két fő alkotó része. Ebből következik, hogy a királyi megyék fejlettebb formájukban először a királyi birtokok legrégibb részén, a hajdani frank-szláv területeken jöttek létre. Valószínű, hogy

MAGYARORSZÁG A XI. SZÁZADBAN (Kb. 1090-16)

EGYHÁZMEGYÉK
I Esztergomi
II Győri
III Veszprémi
IV Pécsi
V Váci
VI Egeri
VII Kaposi-őrségi
VIII Csanádi
IX Sárospataki
X Erdélyi

• Királyi vár
• Püspökség, érsekség
• Apátság, prelátság
..... Egyházmegyehatár
- - - - - Bizánci Birodalom
X Székelyföld

azokon a földeken, amelyek lázadó vezérek leverésével vagy szabadok kiszorításával jutottak a király kezére, a megye szervezetét ekkor csak körvonaláiban építhették ki.

A vári szervezetek élén az uralkodó osztály kiemelkedő tagjai állnak mint comesek. A comesnek mint királyi tisztviselőnek szerepe hasonlít a régi germán (frank) államban szereplő „graf”-hoz is. Ez vezette polgári történetírásunkat, hogy az egész megyeszervezetet a frank „comitatus”-ból vezesse le. De már a század elején helyesen mutatott rá Erdélyi László arra, hogy a magyar állam-szervezés idején a szomszédos német területeken ez a „comitatus” régen eltűnt, és helyét a feudális nagybirtok-rendszer váltotta fel. Így tehát egészen világos, hogy a magyar megyerendszer a szláv megyerendszer folytatása, amelyben a pannónszláv állam területén bizonyos frank hatások nyilvánultak meg.

A régebbi történetírás, a várakat és a curiákat (udvarokat) azonosnak tekintve arról beszélt, hogy István II. törvényének sokat emlegetett 16. fejezete, amely szerint a curiák, curtisok élére „servust” (szolgát) is lehet állítani, akiknek tanúvallomását a comesek közt kell elfogadni, azt mutatja, hogy „comes” lehetett szolga eredetű is. A curia alatt azonban nyilván csak egy kisebb gazdasági körzet központját kell értenünk, amelynek élére – mint ahogyan ez a magán-nagybirtokokon is gyakori – egy a többi szolga közül kiemelt embert állítottak.

A feudális földtulajdon igen jelentős része ekkor még a királynak a birtoka, ami összefügg a feudális viszonyok fejletlenségével. Már egészen korán megkezdődött azonban nálunk is, mint nyugaton az eladományozás, elsősorban egyházaknak. A legnagyobb feudális birtokos, az első hatalmas adománybirtokok haszonélvezője Magyarországon is az egyház volt, mint ahogyan ezt az egyházzól Engels a Nyugatra vonatkozóan megállapítja: „Az egyház már jóval Nagy Károly előtt Franciaország egész földjének egyharmadát tartotta birtokában, kétségtelen, hogy a középkorban ez a viszony érvényesült csaknem az egész katolikus Nyugat-Európában.” (Engels: A mark. id. h.) Az istváni törvények lehetőségét adnak mindenkinek, hogy még életében birtokait az egyházra hagyományozhassa, és „ezt halála után senki se merje érvénytelené tenni”. (I. törvénykönyv 6. cikk.)

Az osztályviszonyok megszilárdítása, a feudális állam megerősítése ebben az időben feltétlenül a haladást jelentette. Ezt szolgálta az egyház ideológiájával, de talán még erősebben a feudális birtokszervezet megerősítésével. Az egyháznak adományozott birtokok kezdettől fogva és szükségszerűen mint feudális birtokok fejlődtek. Az egyházi nagybirtok szervezete csak István idején épült ki, ő szervezi meg a püspökségeket, alapítja az apátságokat, és adományozza meg mindezeket hatalmas birtoktestekkel. Az egyházsszervezés tehát szorosan kapcsolódik a feudális viszonyok erősítéséhez, s ennek a ténynek világánál haladónak kell tekintenünk mind István egyházsszervező ténykedését, mind magának az egyháznak ebben a korszakban játszott szerepét. Azok az idegen papok – javarészükből Német- és Olaszországból hozzánk került bencés szerzetesek –, akik az István által alapított egyházmegyéket, püspökségeket, kolostorokat élére

kerültek, püspökök, apátok lettek, igen fontos előmozdítói a feudalizmus Magyarországon való kibontakozásának.

Az „ősi szállásbirtokok” tulajdonosai, egykori szláv zsupánok és adományokat nyert külföldi lovagok feudális földtulajdona már István idején nagy szerepet kapott a királyi és az egyházi birtok mellett. Ehhez csatlakoznak még a királyhoz állt olyan kisebb birtokosok földjei, akik a „lázadó vezérek” hadjárataiban, kalandozásaiban részt vettek, és onnan kisebb zsákmánnyal és rabszolgával tértek vissza. A vezérek leverése után ezek a „milesek” a királynak ajánlva fel katonai szolgálataikat, mint a királyi alsóbb kíséret tagjai megőrzik birtokaikat. Ezek a birtokok is természetesen a feudális földtulajdon részét képezik; ezek a birtokosok is rabszolgáikat csakhamar mint jobbágyokat zsákmányolják ki. A megszerveződő királyi megye területét tehát már István idején a szórt birtokrendszer jellemzi. A királyi megyében is már kezdettől fogva a királyi birtokok közé ékelődve, azokat szétszaggatva a királyi felső és alsó kíséret tagjainak különböző nagyobb vagy kisebb birtokai és az egyházi és a világi nagybirtokosok földjei terültek el. De egy-egy királyi megye legnagyobb birtokosa e korai szakaszban még a király, aki saját föld-magántulajdona alapján gyakorol hatalmat a neki alávetett, egykor szabad népek felett, tőlük termékeleslegüket elsajátítva. A termékelesleg elsajátításával és a megyeszervezet közigazgatási és katonai feladatainak ellátásával minden egyes megyében a királyi tisztségviselő, a király feudális kíséretének egy-egy kiemelkedő tagja, az ún. comes volt megbízva. A comes, az ispán nem tulajdonosa a felügyelete alatt álló királyi birtokoknak, a beszedett jövedelemnek csak egy része illeti meg; a későbbi források tanúsága szerint egyharmad része. A királynak jogában állott a comest bármikor elmozdítania.

Az istváni állam gazdasági alapja a feudális földtulajdon, de ez még nem terjedt ki az ország egész területére, még nem alakult ki a feudális földtulajdon monopóliuma. A gazdasági alap igen gyenge, és az állam feladata ennek erősítése.

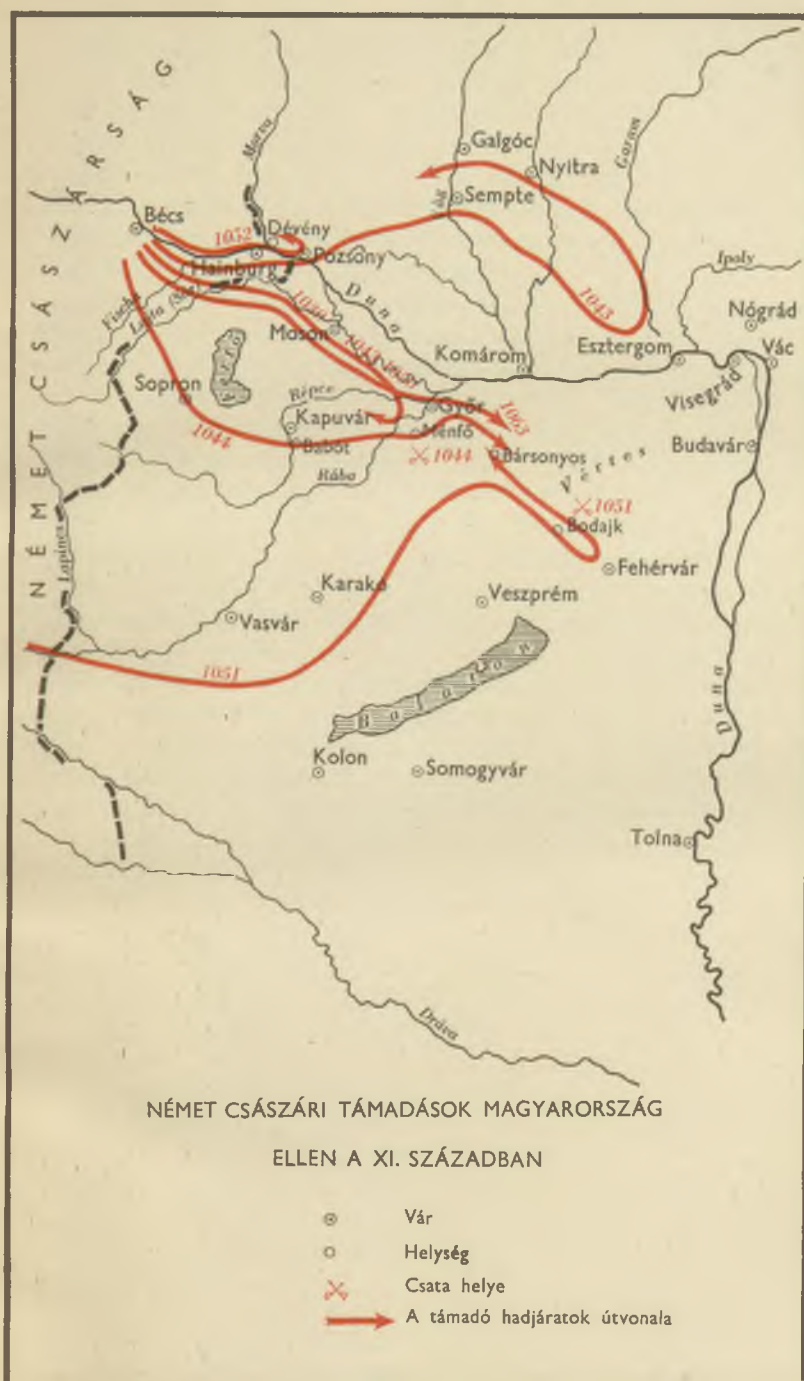
Az új magyar állam harca az idegen hódítók ellen

István király államalapítását a magyar polgári történetírás úgy értékelte, hogy annak értelme és lényege a Kelettel való szembefordulás és a magyarságnak a Nyugathoz való kapcsolása volt. Az ellenforradalmi történetírás pedig még szorosabban aláhúzta, hogy a nagy lépés, amelyet István a haladás irányában tett, abban állott, hogy a „barbár” Kelettel szemben a „civilizált” Nyugathoz csatlakozott. Az istváni államalakítás valóban nagy lépés volt előre a haladás irányába, mert az ősközösség elavult formáival szemben az osztálytársadalom útján vitte előre a magyar népet egy olyan fejlettebb rend felé, amely biztosította fennmaradását és továbbhaladását. Ez az istváni állam a szláv állam-szervezet alapjain épült fel a belső fejlődés törvénye szerint, és nem a nyugattól való egyszerű átvétel következményeképpen. Az istvánkori feudális állam kezdetlegessége megmutatkozik egész szervezeti felépítésében. Maga a megyeszerve-

vezet is, az ezen belül kialakuló hadszervezet is kezdetleges. Még nem fejlődhetett ki a feudális haditechnika, csak annak egyes nyomai a királyi első kíséretben belül. Az állam igazgatása is ezt a kezdetlegességet tükrözi. A király mellett nem működhetett még állandó tanács. Csak esetlegesen összehívott (főképpen egyháznagyokból és a király közvetlen környezetéhez tartozó előkelőkből) álló „tanácsról” (senatus) beszélhetünk és egy még kevésbé kialakult bírói szervezetről. István törvényeinek megfogalmazói valószínűen az idegenből behívott papok lehettek, és közülük kerülhettek ki István néhány oklevelének megfogalmazói is. Ezek az oklevelek sajnos eredetiben nem maradtak ránk. Ennek a kezdetleges feudális államnak azonban nagy feladatai voltak. Elsősorban a gazdasági alap erősítésében, amelyet a szabadok elleni akciókkal, a szabadok lesüllyesztésével kellett elvégeznie.

Ezenkívül az államnak kellett megvédenie saját területét éppen elsősorban a Nyugat felől fenyegető veszély ellen. A német-római birodalom, amely a keleti frank birodalom szétesett részeiből és Itáliából jött létre, igen erős feudális államszervezet volt. Ez az állam kezdettől fogva „területét . . . más államok rovására” akarta kiterjeszteni, és e más államok a fejletlenebb keleti államok voltak. Csehország, Lengyelország és Magyarország voltak a német-római birodalom terjeszkedésének fő célpontjai. Ha a magyar államot István nem erősítette volna meg kellőképpen, az ország függetlensége menthetetlenül elveszett volna.

A német-római birodalom már István előtt is fenyegette az új magyar államot, ha a közvetlen támadás István uralkodásának kezdetén nem is indult meg. 1030-ban, István uralkodásának vége felé sor került azonban egy nagy szervezett hadjárat megindítására. II. Konrád német-római császár vezette a birodalom színe-javát képviselő erős feudális hadsereget Magyarország ellen. Az István által kiépített hadszervezet azonban már elég erős volt ahhoz, hogy ne kerülhessen sor egy második augsburgi csatára. Itt már nem a kalandozó csapatvezéreknek a régi nomád haditechnikával harcoló serege állt szembe a német-római császárral, hanem a kiépült államszervezet hadereje. Ha ez még nem is volt teljesen feudális hadsereg, elég ügyesen keverte a feudális és a régi haditechnikát ahhoz, hogy győzelmet arasson, és Konrád császárnak fejvesztetten kellett menekülnie az országból. Az egykorú német krónika (Altaichi évkönyvek) így számol be erről az eseményről: „Konrád császár, aki hadsereggel ment Magyarországra, innen visszatérve, az altaichi kolostorban töltötte az éjszakát. Magyarországról sereg nélkül (sine militia) és minden eredmény nélkül tért vissza, mert a sereg az éhség folytán elpusztult . . .” Az altaichi évkönyvek írója arról beszélt, hogy a magyarok a németek előtt a falvakat felgyújtották, és minden élelmiszert elpusztítottak, ez okozta vereségüket. Valószínű, hogy a felégetett föld taktikáját, ami a később Magyarország ellen intézett német támadások elhárításánál visszatér, már István is gyakorolta, és ez bizonyára hozzájárult a sikerhez. Ez különben valószínűsíti azt is, hogy a nép egésze részt vett a honvédő harcokban. Hiszen nélkülük a felégetett föld taktikáját nem lehetett volna megvalósítani. Bizonyos azonban az is, hogy ez önmagában nem cred-

ményezte volna a „sine militia”, a hadsereg nélkül való visszavonulást, hanem ebben a magyar csapatok győzelmének is közre kellett játszania. Ez a súlyos vereség nem vette el a német-római császárok kedvét attól, hogy újból meg újból ne kíséreljék meg a magyar állam feudális függésbe vetését. Az István halálát követő évtizedek ezeknek a harcoknak a jegyében állnak. De az István által 1030-ban Konrád császárra mért súlyos csapás állandóan intő jelként lebegett a hódító császárok előtt; a magyar függetlenséget nem egykönnyen tudják megszüntetni, a magyar állam elég erős, hogy a még oly hatalmas német-római birodalom ellen is meg tudja védeni magát.

A polgári történetírás sokat beszélt arról, hogy a magyar függetlenség megővésében, a német-római behatolás meggátolásában mennyire fontos volt a pápa szerepe. Különösen a klerikális történetírás hangoztatta: azzal, hogy István II. Szilveszter pápától nyerte el a „szent koronát”, megakadályozta, hogy a német-római császárok hűbéri fennhatóságot gyakorolhassanak Magyarországon felett. Ennek az állításnak semmi alapja nincs. Elsősorban azért, mert a korona elnyerésének időpontjában, az 1000. év körül a pápák még teljesen a német-római császárok függvényei voltak. Az Itália felett úgyszólván korlátlan hatalommal uralkodó császár maga nevezi ki a pápákat, akik készséges kiszolgálói a német-római birodalom minden hatalmi törekvésének. A német-római hatalom Magyarország fölé való kiterjesztésének útját tehát a pápa semmiképpen sem tudta, de nem is akarta ebben az időpontban keresztezni. Ha viszont az ország függetlenségének általános szempontjából nézzük meg a kérdést, a pápától elnyert korona bizonyos, később eléggé fontossá váló veszélyt rejtett magában. Amikor a pápaság világalomra tört, harcát a császárság ellen győzelmesen megvívta, Magyarország feletti fennhatóságának bizonyítékául igen gyakran éppen a korona pápai adományozását hozta fel. Természetesen ez a kérdés végig formális kérdés volt, és a harcot sem jobbra, sem balra nem döntötte el.

IV. A feudális földtulajdon monopóliumának kialakulása

1. A „pogánylázadások”

István király 1038-ban halt meg, követve nemrég elhunyt fiát és kijelölt utódját, Imrét. Imre hercegről úgyszólván semmit sem tudunk, legendája mint szüzies életet élő, légius alakot állítja elénk, és a magyar klerikális történetírás ekként tartotta is fent „Szent” Imre alakját. Az egyetlen történeti forrás – a hildesheimi évkönyvek, amely haláláról beszámol –, azonban arról beszél, hogy vadkanvadászaton halt meg. Valószínű, hogy István fiában látta azt az embert, aki művét, az államszervezést erős kézzel folytatni tudja. Apja öccsének, Mihálynak családjában – úgy látszik – a lázadó vezérek hagyománya élt tovább. Ez vezethetett ahhoz, hogy unokafivérét, Vazult, megvakíttatta és megsekketíttette, hogy így az uralkodásra képtelenné tegye. Ugyanakkor utódjául nővérének, a velencei doge nejének fiát, Orseolo Pétert jelölte ki.

István halálakor a feudális államon belül az ezt jellemző feudális anarchia is feltűnik. Az uralkodó osztály nem egységesen áll ki Péter mellett, akitől a krónika azt állítja, hogy „német dühvel dühöngött a magyarokra”, és a nagyobb tisztségekre „németeket és olaszokat (latinokat)” ültetett. Vele szemben az uralkodó osztály egy része István sógorát, Abát (Sámuel) választotta meg, s ültette trónra (1041), bizonyára azért, mert érdekeiket, növekvő birtok- és hatalmi igényeiket nem elégítette ki. Abában egyesek a lázadó vezérek utódját, sőt egy népi felkelés megszervezőjét látják, viszont a polgári történetírás a „magyar” Abában a nemzeti eszme bajnokát látja a „német” Péterrel szemben. Ez utóbbiról már azért sem lehet szó, mert az Aba-párt vezéreinek neve: Wisce, Toyzlau és Pezli mutatja, hogy kettő közülük valószínűleg szláv, a harmadik német volt. Az első következtetésre a krónika, főképpen a néphagyományokat gondosabban megőrző Bécsi Képes Krónika adatai adnak lehetőséget. Ez ugyanis elbeszéli, hogy Aba ellen csakhamar fellázadtak az urak, és ő közülük ötvenet kivégeztetett, ugyanakkor „nemtelenekkel és parasztokkal étkezett együtt”. Végül, miután a krónika még sok rosszat elmondott Abáról mint lázadóról, minden megjegyzés nélkül közli, hogy mikor Aba halála után sírját felnyitották, sebeit begyógyulva, testét és ruházatát érintetlen állapotban találták. Ezzel a szenteket szokták jellemezni. A krónika, az uralkodó osztály szócsöve, legkevésbé sem ábrázolja szentnek Abát, ez a leírás tehát csak a nép hagyományából kerülhetett a krónikába. Ki volt tehát valóban Aba; a lázadó vezérek, Koppány és társai utódja, vagy a későbbi nagy pogánylázadások vezetőinek elődje? Felte-

hetően egyik sem. A feudális állam, az uralkodó osztály már eléggé kialakult ahhoz, hogy a feudális frakcióharcok kiéleződjenek, de ugyanakkor még igen nagyok a szabadok tömegei, akik egykori szabadságuk elvesztésétől félnek, és főképpen igen erős még az a fegyveres, a termelésből kiszorult réteg, amelyet mindenki, aki az uralkodó osztály egésze vagy annak egy része ellen lázad, maga mellé állíthat. Abát a feudális frakcióharc segítette a trónra, ő maga mint István sógora, részese az István körül kialakult uralkodó osztálynak. A krónika arról is beszél, hogy a kolostoralapítók közé tartozott, Sár mellett az általa alapított kolostorban temették el. A külföldi krónikások arról számolnak be, hogy eleinte a német-római császárral, III. Henrikkel kísérelte meg a megegyezést, de miután ez Pétert támogatta, a kísérlet nem járt sikerrel. A mellette álló frakció egy része bizonyára szembefordult vele, mert igényeiket nem elégítette ki, vagy mert Péter és III. Henrik ígéreteitől többet vártak. Ekkor fordulhatott Ába a szabad fegyveresekhez, akiknek a segítségével akarta uralmát megerősíteni. Ez nem sikerült. Péter III. Henrik segítségével leverte és újra elfoglalta a trónt (1045). A később lesüllyedő szabadok, az egykori fegyveres harcosok utódjai közt azonban továbbélhetett valami népi ének a mellettük álló Abáról, és valószínű, hogy ennek a nyomait őrizte meg a krónika.

Péter, aki német segítséggel foglalta el újra a trónját, III. Henriknek felajánlotta Magyarországot hűbérül. Hogy ez volt-e az oka az ellene kitört úri lázadásnak, eldönteni nem tudjuk. Valószínűbb az, hogy az urak reményeikben ismét csalatkoztak, és újból Péter ellen fordultak. Behívták Vazul fiait, az elűzött hercegeket, akik még István idején hagyták el az országot. A három herceg: Endre, Béla és Levente az országból való távozása után északkeleti, illetve keleti szomszédainkhoz indult. Béla Lengyelországba ment, Endre és Levente a kijevei nagyfejedelem, Bölcs Jaroszlav udvarában találtak otthonra. Endre itt a fejedelem leányát, Anasztáziát nőül is vette, ez lett anyja fiainak, Dávidnak és Salamonnak. Endre herceg azután Kijevből magával hozott orosz segélycsapatokkal megvervén a Péter mellett felvonuló németeket, elfoglalta a magyar trónt.

Az ifjabb hercegek közül Leventéről később alig hallunk. Béláról tudjuk, hogy szintén bejött az országba, és Endre mellett részt kért az uralomból. A feudális állam szervezetében szükségszerűen bekövetkező szétdarabolódás – az országnak részuralmakra való törése – első látható nyoma a hercegség, a „ducatu” létrejötte. A herceg rendszerint az ország egyharmad részén uralkodik, és a királyhoz teljesen hasonló jogokat gyakorol a maga területén. Ez azonban állandósult harcokhoz vezet a király és a herceg között, mint ez már Endre és Béla közt is bekövetkezett. Endre ezekben a harcokban hátat fordított eredeti keleti, orosz orientációjának, és a hatalmas német-római császárhoz fordult segítségért, különösen miután fiának, Salamonnak akarta biztosítani az utódlás jogát. Salamonnal el is jegyezte III. Henrik leányát, Juditot, a későbbi német-római császárnak, IV. Henriknek hűgát. Közben Endre tovább igyekezett szervezni a feudális államot, kolostorokat alapított. A Bélával folytatott harcokban azonban alul maradt. A német segítség ellenére sem sikerült megvédenie trón-

ját, Béla megverte, és 1060-ban ő foglalta el a magyar trónt. III. Henrik ellen, a német-római behatolás elleni harcok vezére Béla herceg volt. Endre trónralépése után a Péter mellett felvonuló német csapatok visszaverését a krónikák Bélának tulajdonítják. Mikor Endre éppen Béla ellen szövetséget kötött a németekkel, ugyanúgy, mint Péter, hűbérül ajánlotta fel neki az országot, Béla, amikor leveri Endrét, lényegében a német behatolás ellen is harcol. Ezekben a harcokban a magyar nép Béla mellé állt. A Bécsi Képes Krónika, a népi hagyományaink leghívebb megőrzője tartotta fent ebből az időből egy egyszerű harcosnak, Zotmundnak a történetét, aki mint bűvár a Pozsonyt ostromló császárnak a Dunán állomásozó hajóit megfúrta, elsüllyesztette, és ezzel lehetetlenné tette a katonák átkelését.

Az István halálát követő évtizedekben a feudális állam erősen tör célja, a szabadok lesüllyesztése felé. Az egyház hatalma is egyre nagyobb lesz, az egyházi adománybirtokok száma és jelentősége egyre nő. A papok könyörtelenül behajtvák a már István törvényében elrendelt tizedet, és birtokaikon egyre inkább jobbággyá teszik a szabad parasztokat, tőlük mindenféle szolgáltatást követelve. Az egyház „térítő” papjai tűzzel-vassal, kényszerrel hajtvák az „idomítatlan” tömegeket – mint a Hartvik-legenda nevezi a szabadokat –, hogy meghunyászkodjanak Isten és a felsőbbség előtt. István II. törvénykönyve elrendelte (1. cikk), hogy minden „tíz falu építsen templomot”, amelyet rabszolgákkal és megfelelő számú állattal kellett ellátni. (Bár ennek még a megtelepültség adott fokán kevés lehetősége volt.) Az elnyomást a szabadok szemében elsősorban az egyház képviselte, benne látták a legnagyobb veszélyt, szabadságuk legnagyobb fenyegetőjét. Az egyházi elnyomó ideológia egy pregnáns példáját éppen az első pogánylázadást leíró Gellért-legenda egy epizódja őrizte meg. Ez a híres „éneklő leánykáról” szóló rész, amelyről polgári történetírásunk sokat írt, helyesen kiemelve, hogy ez a magyar munkadal létezésének első emléke. Ugyanakkor teljességgel figyelmen kívül hagyta, mennyiben tükrözi ez a jelenet az egyházi ideológiának elnyomást és kizsákmányolást szentesítő szerepét. Eszerint a „szent püspök” Walter nevű társával megszállt egy úri házban, ahol éjjel énekszóra ébredt fel. Walter, akit kiküldött, hogy nézze meg mi történik, jelentette neki, hogy egy leány énekel, miközben éjnek idején egy kézi malmot hajt. A „szent püspök” erre felkiált: „Óh, mi boldogok a szegények, akik más szolgátságban állva nehéz munkájuk terhét zokszó nélkül viselik.”

A nép, a még szabadok, de a már elnyomottak is joggal azonosították a feudális elnyomást az egyházzal, hiszen annak képviselői álltak az előtérben. Ez az oka annak, hogy I. Endre és I. Béla idején a nagy népi mozgalmak, amelyeket történetírásunkban a „pogánylázadások” néven szoktak említeni, elsősorban az egyház és annak ideológiája ellen irányultak.

Az első pogánylázadás közvetlenül I. Endre, a második I. Béla trónrajutása után következett be. A zavaros viszonyok mindkét esetben lehetővé tették a nagy néptömegek megmozdulásait. Ezeket a pogánylázadásokat semmiképpen sem lehet a „lázadó vezérek” mozgalmait folytatásának tekintenünk. A vezérek a maguk rész hatalmát kiépíteni akaró, lényegében magához az uralkodó

osztályhoz tartozó nagyurak voltak, akik saját céljaikra használták ki az elégedetlen, főképpen fegyveres harcosok erejét. Az 1046 körüli pogánylázadás vezetője Vata és az 1061-es lázadás feje, Vata fia, János, semmiesetre sem lehetnek Koppányhoz és társaihoz hasonló hatalmas urak, hanem valószínűleg már birtokaikon a régi módon gazdálkodni nem tudó, az uralkodó osztályba beilleszkedni nem akaró urak, akik meg tudták szervezni a tömegek mozgalmait. De míg a Koppány, Ajtony-féle lázadások főszereplői a „vezérek”, ez utóbbi lázadásoké már a tömeg, amely az erősödő állam, a fejlődő, kibontakozó feudális osztaályelnyomása ellen kísérli meg a maga harcát. Ideológiája: a pogányság, a nemzeti „szabadság” lényegében reakciós elmélete, amely a fejlődő újjal szemben az elhaló régir akarta volna fenntartani, illetve új életre kelteni. De lényegük tiltakozás az elnyomás ellen. Egyébként a két lázadás közt ebben a vonatkozásban is különbség van.

A pogánylázadásokról hazai és külföldi források számolnak be. Az altaichi évkönyvek arról írnak, hogy mikor Endre bejött az országba, a fegyveres néptömeg „halálra ítélte az ország összes előkelőit”, és a „pogányok és névtelenek” kergették el a „törvényes királyt, Pétert”. A tömeg gyűlése az előkelőkön kívül elsősorban az egyház ellen irányult: „ennek a földnek majdnem összes papját kiirtották, a szerzeteseket is”. A Gellért-legenda arról beszél, hogy a magyarok azzal a feltétellel harcoltak Endre és Levente mellett, ha ezek megengedik nekik, hogy a „püspököket és papokat megölhessék, az egyházakat lerombolhassák”. A sereg vezére Vata volt, aki „fejét megorotválva és három csimbókra eresztett hajjal pogány szokás szerint élt”. A Képes Krónika az Endrével szemben állított feltételeket bővebben adja elő, mint a Gellért-legenda: „A püspököket és az egész klérust öljék meg, a tizedszedőket pusztítsák el, engedjék meg a visszatérést a pogánysághoz, és minden adószedés a németekkel és latinokkal (olaszokkal) együtt tűnjön el.” A Vata-lázadást, amelyben a krónikák szerint lényegileg a fegyveres tömegek vettek részt, Endre leverte, és – mint már említettük – a feudális állam további kiépítését, az egyház további megszervezését tűzte ki céljául, és valószínűleg meg. Azonban éppen az ő idejében az erősödő feudalizmus és osztaályelnyomás nem sok idővel az első után egy még sokkal nagyobb erejű és némileg más jellegű pogányfelkelést váltott ki. Ennek a pogánylázadásnak a vezetője a krónika szerint Vata fia, János volt. A krónika ezt a felkelést nagy részletességgel írja le: „A kegyes király hírnököket küldött szerte egész Magyarországon, hogy minden faluból hívjanak két vént, akik a király tanácsában részt vegyenek. Ennek hírére nemcsak azok, akiket hívtak, hanem az összes parasztok és rabszolgák Magyarország egész népével Székesfehérvárra gyűltek a királyhoz...” (sed etiam omnes rustici et servi cum universa plebe Hungarie). „Plebs”, a krónika szóhasználatában, szemben a „populus”-szal, mindig a dolgozó népet jelenti. A krónika tehát általános népi felkelésről beszél, szemben az első pogánylázadás „fegyveres tömegeivel”. Ebben a népi felkelésben a szabadok mellett részt vettek úgy látszik a már nem szabad parasztok és a rabszolgák is. A krónika azután elmondja, hogy a „plebs” előjárókat választott, ezeknek fából szószékeket készítettek, és innen beszéltek

a tömegekhez. A krónika szerint az előljárók a „királyhoz és az előkelőkhöz” követeket küldtek a következő követeléssel: „Engedd meg nekünk, hogy atyáink szokása szerint a pogányságban élhessünk, a püspököket megkövezhessük, a papokat és egyháziakat kiirthassuk, a tizedszedőket felköthessük, a templomokat lerombolhassuk, a harangokat összetörhessük.” A tömeg mindenféle szerszámokkal felfegyverkezve – mondja a krónika – állt Fehérvárott, amikor a király három napi gondolkodási időt kért. Ennek elteltével katonáival, tehát a feudális osztályrend fegyveres erejével, rárohant a lázadókra, és ezeket „gyilkolva, vesszőzve, összekötözve”, mint a krónika mondja, teljesen szétverte és elpusztította.

A krónika színes leírásából tehát az derül ki, hogy ez utolsó pogányláadás osztálytartalmában eltért az összes megelőzőktől. Bár vezetői nyilvánvalóan még mindig szabad fegyveresek voltak, már részt vettek benne a kialakuló feudális osztályrend összes elnyomottjai, a parasztok és a rabszolgák is. A megmozdulás éle még nem a feudalizmus egésze, csak annak legpregnansabb, számukra legszembetűnőbb képviselői, a püspökök, a papok, a tizedszedők ellen irányult. Az ideológia még mindig a régi: „atyáik szabadságát”, a pogány életmódot akarják helyreállítani. De e mögött a reakciós ideológia mögött már meghúzódik az egész elnyomott osztálynak, parasztnak és rabszolgának harca az egész úri osztály, az alakuló feudalizmus ellen.

Az 1061-i pogányláadás fordulópontot jelent a feudalizmus kialakulásában; a szabad fegyveresek által vezetett ez utolsó felkelés leverése megkönnyítette a szabadok lesüllyesztését, lehetővé tette a feudális földtulajdon monopóliumának kifejlődését.

2. A korai feudális állam megszilárdulása

Az utolsó pogányláadás leverésével I. Béla alatt a magyar feudális állam megerősödött, és nagy lépésekkel haladhatott előre a feudális földtulajdonnak az egész ország területére való kiterjesztése útján. Bár a feudális földtulajdon monopóliuma még nem alakult ki teljesen, a feudális urak magánbirtokai s az egyházi és a világi adománybirtokok következtében egyre erősebben kibontakozik a feudális anarchia. Minden magánnagybirtok gazdaságilag önálló egység lévén, függetlenedik a központi hatalomtól. Minthogy ahhoz, hogy jobbágyaiktól, akik úgy képzelik, hogy saját földjüket művelik, akik – különösen a szabadokból lesüllyesztettek – művelt földjüket saját tulajdonuknak is tekintik, szolgáltatást csikarhasson ki, gazdaságon kívüli kényszert, erőszakot kellett alkalmaznia, szükségszerű minden nagybirtokon egy bizonyos erőszakszervezet kiépítése. Bár ez a kezdetleges viszonyoknak s magának az államszervezet kezdetlegességének következtében ekkor még gyenge is, mégis alapját képezi a főurak és a király közt fellépő ellentétnek, a feudális anarchiának. Réteg- és csoportharok a feudalizmus kibontakozása óta szükségszerű velejárói a fejlődésnek.

I. Béla 1063-ban bekövetkezett halála után (ezt magát is újabb harcok előzték meg) ezek a csoportharcok élesednek. I. Endre fia, Salamon vallja magát a trón jogos örökösének, és mellette áll az uralkodó osztály egyik része, míg Béla fiai: Géza, Lampert és László mellett a másik rész. A polgári történetírás az ún. jogos és jogtalan trónigénylestről beszél, amely szerint egyházi felfogás alapján a király.elsősülött fia a trón „jogos” örököse, viszont a „pogány” nemzet-ségi jog szerint a fivérek lennének ezek, s csupán ezzel indokolja a trónviszályokban egymással harcoló csoportok ellentétét. Ha igaz is, hogy ilyen egymással szemben álló felfogás a trónöröklés kérdésében fennállott, nem ez a döntő, hanem az, hogy a feudális anarchiában az uralkodó osztály felső rétegéből egyes csoportok tömörültek, és szemben álltak egymással, ezek mindenkor saját érdekeik szolgálatában kiszolgálták azt az uralkodót vagy trónigénylőt, akitől a legtöbbet várhatták. Feudális frakcióharcok segítették a trónra már I. Bélát, aki mellett azonban bizonyára a szabadok, a nép egy része is állt, amikor az ország földjét pusztító és Endre mellett bevonuló német csapatok ellen harcolt. Valószínűen éppen erről a népmozgalomról lehetett szó a krónika vázolta, az 1061-es pogánylázadást megelőző, állítólag Béla által összehívott népgyűlésben. Béla-ban a nép, elsősorban a szabad fegyveresek, saját vezérét látta, ezért gyűlhettek össze – nem mint a krónika mondja – a király hívására, hanem hivatlanul Fehérvárra, hogy a királytól követeléseik elismerését kérjék. A felkelést leverő Béla azonban természetesen már nem támaszkodhatott ilyen népi erőkre, és nem támaszkodhattak fiai sem. A Salamont támogató és vele sógorságban levő német császár mellett állt ekkor az uralkodó osztály nagy része, és ez tette lehetővé, hogy Salamon elfoglalja a trónt. Az uralkodó osztály ugyanis ekkor többet várt és remélt Salamontól, mint Béla fiaitól. A már Béla idején létrejött, az ország harmadrészére kiterjedő hercegség most a három herceg: Géza, Lampert és László birtokába került. Ennek a területnek birtoka, az itt gyakorolt hatalom azonban a hercegek mellé állítja az uralkodó osztály kisebb részét. Így állandó harcok vannak a király és a hercegek között. 1069-ben a két frakció fegyveresen is összecsapott, és ebből a király mellett álló hatalmasabb rész került ki győztesen. Ekkor a hercegek közül Lampert Lengyelországba, László pedig Oroszországba ment segítségért, és Géza ekként magára maradt. Salamon ekkor nem támadja meg Gézát, a hercegek viszont újabb frakcióharcokban maguk mellett felvonultatták az uralkodó osztály jelentős részét. Hogy mennyiben álltak rendelkezésükre külföldi (orosz vagy lengyel) segélyhadak, nem tudjuk, de tény, hogy 1074-ben a hercegek seregei megverték Salamon királyt, aki menekülni kényszerült. A trón a legidősebb hercegé, Gézáé lett, aki Salamon német támogatói ellen a bizánci császárhoz fordult, és tőle nyerte el a koronát, amely a későbbi „szent” koronának alsó részét képezte. Géza 1077-ben meghalt, utódja öccse, László herceg lett, akit a magyar történelemben Szent László néven ismerünk.

László trónralépésének idején döntő fordulat következett be az európai külpolitikában. A mintegy 100 év óta Európa kelete felé terjeszkedni kívánó hatalmas német-római birodalmat a feudális anarchia kezdte szétszaggatni. Az

egymás ellen fellépő fejedelmek érdekellentéteit ügyesen használja ki a német-római császárság itáliai gyámságát lerázni akaró pápaság. VII. Gergely pápa kezdi hangoztatni az államok felett álló „isten birodalom” jelszavát és ennek gyakorlati megvalósítását. A gyakorlati megvalósítás pedig az ún. investitúraharc volt. Az egyháznak az egész katolikus Nyugat- és Közép-Európában óriási birtokai voltak. Amennyiben a pápának sikerül minden országban e birtokok felett teljesen szabadkezet nyerni, vagyis, ha e birtokokba csak a saját embereit ültetheti be az ország uralkodójának beleszólása nélkül, és ezekkel az emberekkel saját maga rendelkezik, ez a pápaság hatalmi fölényt jelentette ezekben az országokban, lényegileg egész Nyugat- és Közép-Európában. Az investitúra tehát, hogy az egyházi birtokokba csak a pápa „investálhatja”, vezetheti be a birtokost, ennek a célnak a megvalósítását szolgálta. A német-római császárságon belül mutatkozó feudális anarchia nagy segítséget nyújtott a pápának célja eléréséhez. Magától értetődően a hatalmas német-római császár azonban nem fogadhatta ellenállás nélkül a pápai beavatkozást. Az ellenálló császárt, IV. Henriket (Salamon király sógorát) a pápa kiátkozta. A kiátkozás ekkor, de még ezután is elég sokáig súlyos fegyver volt az egyház kezében. A kiátkozott a társadalomból kiközösítettnek tekinthette magát, hiszen nem részesülhetett az ún. szentségek kiszolgáltatásában; nem keresztelheték meg gyermekeit, nem köthetett házasságot, és ha meghalt, beszentelés nélkül, a temető árkában hantolták el. Az egyházi ideológia kizárólagos uralma idején, a középkor századaiban, különösen a korábbi középkorban a kiközösített ember valójában a belpoklussal volt egyenlő. A császár éppen I. László trónraléptének évében, 1077-ben került ebbe a súlyos helyzetbe, amelyből csak úgy tudott megszabadulni, hogy elment a pápához Canossába, s mezítláb vezekelve kérte a bűnbocsánatot, amit bár kellettlenül, VII. Gergely meg is adott. Bár ez pillanatnyilag a helyzeti fölényt IV. Henriknek juttatta, a küzdelem, amely fegyveres harccá fejlődött, ettől kezdve állandóan folyt a császár és VII. Gergely és ez utóbbi utódjai között. Ebben a harcban a német-római császárságnak eddigi hatalmi fölénye igen nagymértékben csökkent. Kelet-európai törekvéseit egy időre felfeksznie kellett, s így Magyarország is időlegesen megmenekült a német-római császárság állandó nyomása alól.

A magyar királyok, így László is – legalábbis uralkodása kezdetén – helyesen ismerték fel a helyzetet, a pápa és a császár harcában a pápa oldalára álltak. Az adott pillanatban ez volt a helyes politika, a császárság gyöngítése, a magyar függetlenséget a német-római birodalom részéről állandóan fenyegető veszély elhárítását jelentette. A német nyomás időlegesen megszűnése, de még sokkal inkább a feudalizmus hazai erősödése arra vezetett, hogy a magyar állam már arra is törekedett, hogy az állam területét más államok területének rovására kiterjessze.

László uralkodása idején kezdődött meg a magyar királyok feudális dinasztikus hódító politikája előbb dél, majd délkelet és kelet felé. E feudális hódító politikának a jellemző vonása – ugyanúgy, mint a német feudális hódító politikának Magyarország, Csehország, Lengyelország felé –, az volt, hogy az

illető ország. feudális pártharcaiba avatkozva, valamelyik trónkövetelőt támogatva, azzal dinasztikus családi összeköttetésbe lépve, igyekezzenek megszerezni a hűbéri fennhatóságot az illető ország felett. Ez a politika természetesen rendszerint fegyveres harcokban, hódító hadjáratokban kulminált. László első ilyen hódítása Szlavónia, majd Horvátország volt. Az ellenforradalmi történetírás ezeket a hadjáratokat jogosaknak és indokoltaknak állította be,⁶ hangsúlyozva – s ebben utánozva a hasonló német elméleteket –, hogy a „kulturált és fejlett Magyarország” jogosan terjesztette ki határait az államot „alakítani nem tudó szlávok” felé. E szerint a történetírás szerint a „horvát államot a magyarok szervezték meg”. A valóságban a horvát állam már régen létrejött, a feudalizmus ott teljesen kibontakozott, és László éppen a feudális pártharcokba avatkozva, nővérének, a horvát király özvegyének „jogán” szerezte meg a fennhatóságot Horvátország felett. Meg kell jegyezni, az ellenforradalmi történetírás is megállapította, hogy a horvátok jóval a magyarok előtt tértek meg a kereszténységre. Horvátország teljes meghódítására különben már nem László, hanem utódja, Kálmán idején került sor.

Lászlónak és utódjainak ezeket a hadjáratait semmiképpen sem sorozhatjuk az igazságos háborúk közé. Amikor a régi magyar történetírás László nagyságát ebből kívánta levezetni, a maga sovíniszta, imperialista törekvéseinek adott hangot. Tény azonban, hogy László alakját a néphagyomány megőrizte, s legendájába a csodás történet egy része ezekből a néphagyományokból került be. Mi volt az oka annak, hogy Lászlót a nép saját hősének tekintette?

Azok a keleti népek, amelyek elől a magyarok a honfoglalás idején elmenekültek, így a besenyők, majd később a kunok egy része, az uzok, még továbbra is a katonai demokrácia fokán élő nomád sztyeppéi népek maradtak. Ezek az ország keleti határait csakúgy, mint a lengyelekét, oroszokét is állandóan veszélyeztették, betöréseikkel súlyos károkat okoztak. Az, hogy a hozzájuk hasonló többi nomád népek mintájára betöréseik idején hadifoglyaikat magukkal elhurcolták, ezeket gyakran rabszolgáknak eladták, a magyar népet is sújtotta. A nép tehát természetszerűen védelmezőjét látta abban, aki ezek ellen a nomád népek ellen a harcot felvette, és sikeresen folytatta. László már hercegsége idején igen sikeres harcokat folytatott a besenyők és az uzok ellen, akiknek egy részét még ebben az időben letelepítették az ország különböző területein. Ezekből a letelepített besenyőkből, magyarokhoz hasonlóan, a következő időkben parasztok, jobbágyok lettek. A nép a „kunokat” leverő Lászlóban hőst látott, és népi énekekben megénekelte.

László halála idején a feudális anarchia erősödött. Fiutódja nem lévén, két unokaöccse közt folyt a harc a trónutódlásért. Álmos és Kálmán közt a trónért folyó harcban Kálmán lett győztes, de uralomra jutása után is tovább folyt a küzdelem az urak két csoportja, az Álmos- és a Kálmán-párt közt.

3. A feudális földtulajdon monopóliumának kifejlődése

A pogánylázadások leverése után, amely harcokban a fegyveres szabadok egy része elesett, más részük szétszórva, az elnyomottaktól elkülönülve, újabb felkelés megszervezésére alkalmatlanná vált. Ezek a fegyveres szabadok föld- és termelőeszközök nélkül kóborolnak, és ekként igyekeznek életüket fenntartani. De a felkelésben részt nem vett, földközösségben élő szabad pásztorokat is különböző oldalakról fenyegette a lesüllyedés veszélye. Ez természetesen nem a pogánylázadások leverése után, hanem még István idején megkezdődött. Egyik legkorábbi hiteles oklevelünkben, a veszprémvölgyi apácakolostor István által kiadott (görög nyelvű) alapítólevelében arról hallunk, hogy azok, akik nem akarják elfogadni az egyház fennhatóságát, „kedvük és akaratuk ellenére” üzesse- nek el ezekről a birtokokról. Ugyanilyenről hallunk néhány évvel az utolsó nagy pogánylázadás után. (Péter comes valószínűen 1067-ből eredő, a százdi monos- tort alapító oklevelében.) Kálmán törvényeiben feltűnik az „előzött” colonus, ebben az esetben nyilván szabad kisbirtokos, akiről egyes földek nevüket is kap- ták, mint ezt I. László pannonthalmi összeírásában láthatjuk. Az előzött szabad, aki valószínűleg állataival kényszerül kóborlásra, a 11. század második felében együtt kóborolhat a levert fegyveresekkel, bár nyilván itt semmiféle komolyabb szervezkedésre számukra már mód nem nyílhatott. Az erősödő feudális állam- nak teljesítenie kellett feladatát: a földjétől megfosztott szabadot, a szabad pásztort elsősorban állataitól is megrabolva, mint jobbágyot földre kellett ül- tetni, hogy így munkájuk gyümölcséből részesedjen. Az első törvény, amely István halála után keletkezett, de törvényeink gyűjteményében I. László III. törvényeként ismeretes, intézkedik ebben az irányban. (Ez a törvénykönyv va- lószínűleg Salamon uralkodása idején keletkezett, a 11. század 70-es éveinek elején.) A törvény arról beszél, hogy még Endre királysága és Béla hercegsége idején indult meg a „Sarchas” bíró összeírása, a kóborok összegyűjtése, amely továbbfolyt Béla uralkodásának idején, és nyilván továbbfolyik Salamon alatt is. A kiküldött „johszedő”, a kóbor javak összegyűjtője szerte járt az ország- ban, és gyűjtötte össze a kóbor embereket és állatokat. Az összegyűjtött embe- reket és állatokat a király birtokára ültetik, mert hiszen a törvény szavai szerint emberből és állatból egyaránt két rész járt a királynak, egy rész az ispánnak, de természetesen az egyház nem maradhatott ki a haszonból: mindenből a püspö- köt illeti meg a tized. Az egyház azonban nem csupán a tized szedésének útján igyekszik hasznát kivenni a kóborok összegyűjtéséből, a szabadok lesüllyesztésé- ből. A Salamon-kori törvénnyel kb. egyidejű, 1075-ben kelt garamszentbenedeki alapítólevelében arról hallunk: „ha valaki kóborok és szökevények közül, em- ber, jószág vagy bármilyen állat a kolostorba vagy Szent Benedek családjába, avagy állatai közé kerülne, ezek fölött nincs hatalma sem a király, sem a her- ceg kiküldöttjének, de semmilyen ispánnak vagy előkelőnek sem, hanem ezek maradjanak Szent Benedeknek és az ő apátjának hatalmában.” „Szent Benedek családjá” familiája alatt a garamszentbenedeki kolostor szolgáltató népeit, job-

bágyait kell értenünk, aki tehát ide kerül, az itt marad „Szent Benedek és az ő apátjának hatalma alatt”. Nyilvánvaló, hogy nem egyedül a garamszentbenedeki kolostornak volt ez a követelése és joga, hanem az ország minden egyházi, valamint világi feudális nagybirtokosának is. Ez következik a forrásnak abból a kitételéből, hogy a kóborok és jószágaik felett pedig nem lehet hatalma semmilyen ispánnak vagy „előkelőnek” sem, ha a jószágokat és embereket Garamszentbenedek fogta össze. Természetesen, ha az „előkelő” saját területén fogta össze ezeket az embereket és jószágokat, Garamszentbenedeknek nem lehetett joga fölőrtük. A kóbor szabadok nagy rétegeit tehát a feudális állam és uralkodó osztály hatalmi szerveivel is kényszeríti a letelepedésre. Ez a szabad lényegében már elvesztette szabadságát. Menekülni csak az ország peremterületeire tudott. Ilyen, a kialakuló osztálytársadalom elől menekülő, a peremterületeken, ahová az államszervezet, a megyeszervezet is későbbben terjeszkedett ki, régi nemzeti „szabadságukat” fenntartani kívánó elemeknek tekinthetjük a székelyeket. Egyes adatok utalnak arra, hogy nemcsak későbbi ismert területükön, Erdélyben, hanem az ország északnyugati vidékein is voltak székely telepek. A székelyek a nemzeti, önkormányzati társadalom maradványait aránylag késői időben, még a 13. században is megőrizték. Mint könnyű lovasok, a régi nomád módon hadakoztak a 12. század folyamán is. Nyilvánvaló azonban, hogy a legtöbb esetben ez a menekülés csak nagyon időleges lehetett, hiszen láttuk, hogy a megyeszervezet, az államhatalom egyre jobban terjeszkedett az ország peremterületei felé is.

A szabad lesüllyesztésének folyamatát tovább tudjuk követni László második, uralkodásának vége felé, 1092 körül létrejött törvényéből. (Ezt a törvényt a Corpus Juris László II. Törvénykönyvének nevezi.) A Salamon-kori törvény és a garamszentbenedeki oklevél arról számol be, hogy a feudális állam miként kényszerítette a szabad pásztort a paraszttá válásra, és miként fosztotta meg kényszereszközökkel szabadságától, viszont a László-féle második törvény már egy következő lépésről tudósít. Arról beszél ui., hogy a szabad paraszt hogyan kényszerül arra, hogy „önként” mondjon le szabadságáról. A törvény 30. cikke a következőképpen szól: „A szabadok pedig bármely püspökhöz vagy ispánhoz szegődtek, ahogy ezeknek tetszik, úgy bánjanak velük, mégis szabadságuk épségben tartásával.” Ugyanennek a törvénynek 27. cikke kimondja, hogy az apátok szabadjaik után adjanak tizedet a püspöknek, a 30. cikk 1. pontja pedig kimondja, hogy a „püspökök a szabadoktól szedjenek tizedet”.

A törvény szavait helyesen értelmezve tehát a „szabad” paraszt arra kényszerül, hogy valamelyik apáthoz vagy ispánhoz „szegődve”, a feudális nagybirtok ún. védelmét kérje, ami a valóságban azt jelentette, hogy ez a nagybirtokos „tetszése szerint” bánhatott vele, tetszése szerint követelhetett tőle bármilyen szolgáltatást, csak éppen „szabadságát” kellett megőriznie. Ez a „szabadság” az adott körülmények között nem jelenthetett többet, mint a földesúr felszámolásának jogát. Az apát, a püspök „szabadjai” olyan emberek, lényegileg jobbágyok, akiktől a termékefelesleget a földtulajdon kizárólagosságának jogán tudta elsajátítani. A szabadok egy részét ekként mint földhöz kötött jobbágyot

állítja szolgálatába a feudális földtulajdon egyre erősödő terjeszkedésével az uralkodó osztály. De a szabadok jelentős része nem vált földönfutóvá és kóborlóvá, hanem tovább igyekszik életét tengetni a legelőnek régen szűkké vált földközösségi földjein. A pásztorkodásról igen sok helyen bizonyára a földművelő életre tért át, talán eleinte akként, hogy erre nemigen alkalmas lovait ekébe fogta. Sajnos forrásaink adatai erről nem tájékoztatnak bennünket, és így a szabad életformájának erre a megváltozására csak következtetni tudunk. Arról azonban beszámolnak forrásaink, hogy a szabad lovaival tűnik fel a nagybirtokokon. Mi történik a szabadok e földközösségeivel a 11. század második felében a feudális földtulajdon egyre erősödő terjeszkedésének idején? Hogy erre felelni tudjunk, meg kell vizsgálnunk a feudális nagybirtok különböző változatainak gazdálkodási rendjét.

A világi magánnagybirtok

A régebbi történeti felfogás abból indult ki, hogy Magyarországon a történet korai korszakában minden föld tulajdonosa a király volt, ő rendelkezett szabadon az ország egész földterületével, s így tulajdonképpen mindenki neki egyforma alattvalója volt a „szabad magyar paraszttól” kezdve a leghatalmasabb főúrig. Ez a felfogás e korszak dolgozó osztályának az „idegen”, elsősorban szláv „rabszolgákat” tekintette. Ilyeneknek tartotta a királyi birtok várnépcit és az egyházak jobbágyait csakúgy, mint a világi magánbirtokosok „servus”-ait. Ugyanakkor az ország területe magánkézen levő részének az ún. ősi honfoglaló „nemzetségek” földterületét tekintette, s erről is úgy beszélt, mintha a legnagyobb úri „nemzetségek”, a magukat később „genus”-nak („de genere”) nevező nagybirtokos családok és a szabad parasztok együttes birtoklásáról lenne szó. Marxista történetírásunk sem látta egészen világosan a helyzetet. Azt ugyan helyesen állapította meg, hogy „rabszolgák” a feudalizmus idején már nem foglalhatnak el a termelésben jelentős helyet, és hogy a szabad parasztok sem képezhetnek az úri „genus”-szal egységes „nemzetséget”, de nem tisztázta eléggé az „ősi szállásbirtok”, „az adománybirtok” jellegét, és túl csekély szerepet juttatott a feudalizmus kibontakozásának időszakában a világi magánnagybirtoknak. Kétségtelen tény, mint arra az előzőekben rámutattunk, és mint azt még a következőkben megvilágítjuk, hogy mint egész Nyugat-Európában, nálunk is a legnagyobb adománybirtokosok az egyháziak voltak. Az is tény, hogy a feudális viszonyok a legkorábban az egyházi birtokokon érték el a legnagyobb fejlettségi fokot, de nem elhanyagolható az a szerep sem, amelyet a világi magánnagybirtok a feudális földtulajdon monopóliumának kifejlesztésében játszott.

A magánnagybirtok gazdálkodási rendjéről csak olyan alkalmakkor értesülünk, mikor gyermektelen birtokosok, özvegyek birtokaikat egyházakra hagyományozzák, vagy esetleg „lelki üdvösségükért” kolostorokat alapítanak. Hogy ilyen kolostoralapító főurak már egész korai időben előfordulhattak, bizonyítja Aba esete, aki még királlyá választása előtt „ősi” birtokán, Sárban (Abasár) alapított kolostort. Aránylag sok ilyen esetről értesülünk a ránk ma-

radt oklevelekből a 11. és 12. század folyamán. Ezekből kiderül, hogy már a 11. század vége felé igen szélesen kiterjedt lehetett a magánnagybirtok az országban, hiszen ezek a végrendeletek, alapítólevelek csak a meglevő birtoktestek egy töredékéről számolhatnak be. „Ösi szállásbirtok”, vagyis a nemzetségi közös földből kisajátított birtokok mellett sok már az adománybirtok, amelyeket a királyok nem oklevelek, hanem személyes adományozás útján (kijelölt pristaldusokkal) juttattak az uraknak. De már a 12. század legelején feltűnnek vásárolt birtokok, ha a vételárát gyakran nem pénzben vagy nemcsak pénzben, hanem egyéb értékekben (pl. lovak) fizették is meg. Ezekben a birtokokon a gazdálkodás már a feudális földtulajdon monopóliumának alapján történik. Úgy tűnik, hogy ezeknek a birtokoknak zöme a nagybirtokosok „allódiuma”, saját kezelésükben van.

Hajdan, az egykori törzsi arisztokrácia földjeit rabszolgákkal (servusokkal) műveltette, akiknek ő adott ekéket és ökröket. Most a feudális földtulajdon kizárólagossá válásának idején megváltozik a munkaviszony. Mind az uralkodó osztályhoz csatlakozott egykori törzsi arisztokraták birtokán, mind a levert vezéreknek a király által tulajdonba vett földjein (amelyeket a király továbbadományozott vagy megtartott), a „servus” már jobbággyá, egyelőre ekékkel és ökrökkel ellátott jobbággyá lesz, akinek lassanként az eke és az ökör tulajdonába megy át. Ilyen jobbággyok munkajáradéka alapján művelik az allódiumot. Az oklevelek tanúsága szerint egy-egy ilyen allódium középpontjában az urak udvarháza (curia) állt, és ekörül éltek a servusok, akikről pl. heti három napon át a vetemények aratását, más három napon szénagyűjtést és hordást követelnek, de ezenkívül minden belső házi szolgálatot, sőt szállítást is el kellett látniuk. (Nyilvánvaló azonban, hogy ekkor már a jobbágnak valamiféle földdel is kell rendelkeznie, amelyből magát és családját eltartja.) Eddig a forrásokban előforduló „aratrum” kifejezés az ekét jelentette, amellyel megművelték a földet; ekkortájt megváltoztatja értelmét: a földet kezdi jelenteni, amelyet egy ekével meg lehet művelni. (Ekealja a későbbi időben is szereplő földmérték.) A „servus” tehát már jobbágy, de a legősibb és legprimitívebb formák közt, munkajáradék alapján kizsákmányolt jobbágy.

A munkajáradékra vonatkozik Marx klasszikus meghatározása: „Ami a munkajáradékot, a földjáradék legegyszerűbb, legősibb formáját illeti, annyi világos, hogy itt a földjáradék az értéktöbblet eredeti formája, és egybeesik vele. De azt a körülményt, hogy az értéktöbblet egybeesik a meg nem fizetett idegen munkával, ebben az esetben nem kell elemezni, mert az még látható. kézzelfogható formájában létezik, mivel a közvetlen termelőnek az a munkája, amelyet magának végez, itt még térben és időben elkülönül a földesúrnak végzett munkájától, és az utóbbi közvetlenül a más számára végzett kényszermunka brutális formájában jelenik meg.” (Marx: A Tőke III. kötet, Szikra, 1951, 858. l.)

Ugyanekkor ezeken a birtokokon is feltűnnek az egykori szabadok, legtöbbször a lovas szolgák képében, aki saját lovaikkal fuvarozási és egyéb szolgáltatásokra kötelezhetők. Eléggyé gyakoriak már a 12. század első felében a szőlőművelők, akik rendszerint „saját” szőlőikkel együtt kerülnek a földes-

uraktól a megadományozott egyházakhoz. A nagyobb birtokok középpontjában egy-egy udvarház (curia, curtis) áll, amelyhez gyümölcsös, szőlők, szénakaszló helyek is tartoznak. Magánnagybirtokokon is találunk mesterségesen ásott halastavakat hozzájuk adományozott halászokkal. A „servus”-okat „mansió”-ként adományozzák. Egy-egy mansio alatt a servus családját és nyilván házát, telephelyét kell értenünk; semmi esetre sem a későbbi értelemben vett jobbágyselket. Szabadokról is hallunk ezeken a nagybirtokokon. A szabadok már nem valódi szabadok, hanem ugyancsak jobbágyok, akiknek azonban kisebb kötelezettségeik vannak. Így hallunk egy szabadról, aki (családjával együtt) évi 12 öl szőnyeg szövésére köteles. Hallunk arról, hogy a birtokosnak jogában áll szabadokat és „servus”-okat összeházasítani, de arról is, hogy a szolgák (servusok) közt külön megjelölik azt, akinek „szabad” a felesége. Gyakran hallunk arról, hogy egyes birtokosok – főképpen végrendeletekben – „szabadság”-ot adnak „lelki üdvükért” haláluk után „servusaik”-nak. Ez a szabadság azt jelenti, hogy a felszabadított „szabadon szolgálhat ott és annak, akinek akar”. Tehát míg régebben elűzték a szabadot, ha nem akart az adományozott egyháznak szolgájává válni, most már mint külön kiváltság tűnik fel a „szabadság”, vagyis a szabad költözési jog. Magánnagybirtokon az ilyen szabad aránylag kevés, a földhöz kötött, munkajáradékot szolgáltató jobbágyság (Leibcigenschaft) a jellemző, nevezzék ezeket a jobbágyokat „servus”-nak vagy „libertinus”-nak. A libertinus nem különbözik lényegében a servustól, neki sincs szabad költözési joga, nem ún. szabad jobbágy, akit a német a Leibcigener-től megkülönböztetve, „Hörig”-nek nevez.

Az egyházi birtok

Már hangsúlyoztuk, hogy a feudális termelőviszonyok tekintetében az egyházi birtok kiemelkedő helyet foglal el; a feudalizmus kialakulásában igen nagy szerepe van. Egyházak kezére jutnak az ország földterületének különböző jellegű részei: így a legkorábbi királyi adományokkal (pl. Pannonhalma) megkapják a lázadó vezérektől elvett földeket az azokon élő rabszolgákkal, de kapnak ehhez különböző termelőeszközöket (állatokat, felszerelést) és egyházi szereket, könyveket stb. Kapnak olyan földeket, amelyekeken még szabadok földközösségei élnek és kapnak – mint előbb láttuk – már feudálissá vált földbirtokokat magánnagybirtokosok hagyatéka vagy adományaképpen. Mindezeket a különböző jellegű birtokokat az egyházak egységesen, már a fejlett feudalizmus módszereivel igyekeznek felhasználni. Az egyházi birtokokon már a 12. század elején nem találjuk a munkajáradékot olyan elterjedtnak, mint a világi magánbirtokokon.

Az adománybirtok jellegéből következik az egyházi birtokok rendkívül nagy kiterjedése és szétszórt volta. Gyakran egy-egy faluban csak egy-két ember felett kapja meg a fennhatóságot (veszprémvölgyi görög oklevél) – más falvakban több más birtokossal kénytelen osztozni (veszprémvölgyi 1109. renovatio, pannonhalmi László-féle összeírás, dömösi oklevél stb.). Az ország legkülönbözőbb területein, eredetileg más és más módon élő emberek, másként megművelt vagy

megműveletlen földek jutnak így az egyház tulajdonába. A feudális földtulajdon monopóliumának kiépítésében rendkívül fontos az egyházi birtok szerepe. Rendkívül fontos az a szerep is, amelyet az egyházi birtokok a szabadok földközösségeinek a feudális földtulajdonba való beolvasztása terén játszanak. Az első királyi adománybirtokokban (veszprémvölgyi, tihanyi oklevelek, garamszentbenedeki oklevél hitelesnek tekinthető részei szerint) külön tűnik fel az adományozott föld és külön a különböző szolgáltatásokra adományozott emberek, „servus”-ok, akik még sokszor valóban rabszolgáknak látszanak. De ha sikerül szemmel követnünk egy-egy birtok továbbfejlődését (Tihany, Veszprémvölgy stb.), ez a rabszolgajelleg rövidesen eltűnik, az egyház szolgáló népei már mindenütt a földhöz kötött jobbágyság jellegét mutatják. A legkorábbi adományokban is szerepelnek „földdel adományozott” emberek, akik a „falú népeivel közösen művelik földjeiket”. Ezek azok a volt szabadok, akik kényszerűen elfogadják az egyházi fennhatóságot, akiket már nem „űznek el” földjeikről.

1111-ben arról hallunk, hogy I. István a zobori egyháznak adományozta az egyház népeinek, „szabadoknak és servusoknak” minden tizedszolgáltatását, de 1113-ban azt jegyzi fel egy oklevél, hogy a zobori egyház népei egybegyűltek, és „önhittségükben” magukat szabadoknak nyilvánították, amit az apátság erőlyesen visszautasít. Persze „szabadoknak” nyomai feltűnnek még az 1138-i dömösi összeírásban is (egy-egy faluban néhány ember), és még esküvel erősítik meg a király és a királyné jelenlétében, hogy ezeket nem teszik át a „servus”-ok csoportjába. Itt nyilván az előbb említett László-törvény formális betartásáról van szó, hogy a szabad „szabadságát” meg kell őrizni. De éppen az egyházi birtokok területén tűnik el a leggyorsabban a szabad, és válik szabadsága a szabad költözés jogává.

A 1075-ös garamszentbenedeki oklevél hitelesnek tekinthető részében még arról hallunk, hogy a „nagy, széles és hosszú” be nem népesített földterületekre „helyezzen” az apát tetszése szerint „ekékkel ellátott embereket”. (Ezek egy része nyilván azokból az összefogdosott kóborokból állt, akikre Garamszentbenedek igényt tartott.) Ezek az emberek természetesen munkajáradékra voltak kötelezettek. Azonban az egyházi birtokon a munkajáradék csakhamar háttérbe szorult a termékjáradék mellett. Marx a termékjáradékról a következőket mondja: „A munkajáradék átváltozása termékjáradékká gazdasági szempontból semmit sem változtat a földjáradék lényegén. Ez az itt vizsgált formákban abban áll, hogy a földjáradék az értéktöbblet vagy a többletmunka egyedül uralkodó és normális formája; – ami ismét abban nyilvánul meg, hogy a földjáradék az egyedüli többletmunka vagy az egyedüli többletermék, amelyet a közvetlen termelő, aki a saját úratermeléséhez szükséges munkafeltételek birtokosa, a föld mint az adott állapotban mindent magába foglaló munkafeltétel tulajdonosának szolgáltatni köteles; és hogy másrészt csak a föld áll vele szemben mint idegen tulajdonban levő, tőle elkülönült és a földtulajdonosban megtestesült munkafeltétel. Egyébként, ha a termékjáradék uralkodó és legfejlettebb formájává válik és a földjáradéknak, többé-kevésbé ott lesznek mellette mindig a korábbi formának, vagyis annak a járadéknak csökevényei, amelyet közvetlenül munkával,

tehát robottal kell leróni, mégpedig függetlenül attól, hogy a földesúr magán-személy-e vagy pedig az állam.”

Az egyházi birtokon az a fejletlen termelési rendszer, amelyet a világi magánnagybirtokon a munkajáradék alapján megművelt primitív allódium jelentett, nem maradhatott meg. A feudális egyházi birtokon már a legkorábbi időben a különböző művelési ágakban előállított és a jobbágyok által beszolgáltatott termékek elégitik ki az egyházi földesúr udvartartását. A primitív allódium csak a birtok központja körül mint az egyházi földesúr közvetlen szükségleteit ki-elégítő kis egység maradhatott meg. Az első olyan összeírás, amelyből képet kaphatunk egy nagyobb egyházi birtok termeléséről, életéről, az 1138-i dömösi összeírás. Ez annival érdekesebb, mert képet ad arról, hogy az egyház aránylag rövid idő alatt miként szervezte meg az adományul kapott birtokot, Dömöst ui. Álmos herceg alapította 1108 előtt, az összeírás viszont harmint évvel későbbi. Az összehasonlítás módot ad annak a felismerésére, hogy az oklevél második részében a II. Béla által az összeírás idejében adományozott birtokon mennyivel szervezetlenebb, kezdetlegesebb viszonyokkal találkozunk. A dömösi egyházhoz tartozó mintegy 100 faluban az ország területén Somogytól, Tolnától Csongrádig, Zarándig, sőt az erdélyi részekig különböző szolgáltatásokra, „kenyéradásra”, méhsőr (márc), állatok és gabonaneműek beszolgáltatására kötelezett emberek élnek. A halászok és a vadászok zsákmányuk egy részének beadására kötelezettek, csakúgy, mint az iparosok, akik – többek között – zsindeleyeket, edényeket kell hogy adjanak az egyház számára. Az erdélyi részek sóvágói sóval szolgálnak, másokat ennek a sónak a szállítására köteleznek. A munkajáradéknak ez a – az egyházi birtokokon később olyan általánossá váló – formája, a fuvarozás, már ebben a korai időpontban jelentkezik. Természetesen a közvetlen munkajáradék sem tűnik el; még Dömösön is találkozunk – bár már csak el-vétve – ekékkel és ökrökkel ellátott servusokkal, olyanokkal, akik az „apátnak bármilyen szolgáltatásra kötelezettek”. És feltűnik a munkajáradéknak olyan formája is, hogy egyesek az egyház épületeinek (gazdasági és egyéb épületeknek) a javítására, sőt építésére kötelezettek. Ezek közt vannak ácsok, akik faházakat építenek és kőművesek, akik a kőépületek építésében tevékenykednek. A dömösi egyház szolgáltnak jelentős részéről (kivéve az ekés szolgákat) azt halljuk, hogy „saját földjeikkel” jutottak az egyház tulajdonába. A „saját föld” a különböző falvakban a többi falubelivel többnyire közös föld, mint ahogyan ezt az egyházak korai okleveleiben mindenütt láthatjuk. Az egykori szabadok földközösségei megőrződnek az egyházi és az egyéb (mint látni fogjuk királyi) birtokok fenn-hatósága alá kerülésének idején is. A földközösségi művelési rendszert, a földek-nek időleges, visszatérő kiosztását a közösség tagjai között nem tudja megszü-n tetni a feudális földtulajdon egyre jobban tért hódító monopóliuma sem.

Engels a „Mark” című tanulmányában mutatott rá annak a jelentőségére, hogy a nemzeti földközösség a jobbágyi viszonyok között is továbbél, s a parasztok e földközössége, a falusi földközösség az, amely a feudális viszonyok között bizonyos fajta és bizonyos fokú ellenállást tudott adni a jobbágyságnak, amely ekként a paraszti szabadság bizonyos nyomait a jobbágykor viszonyai kö-

zött is megőrizte. Azokban az országokban, ahol a feudalizmus nagyon későn, nagyon elkészen bomlott fel, a falusi földközösségek a 18., 19. századig megmaradtak, ha néhol csak nyomokban is. Ilyen ország volt Magyarország is.

A reakciós polgári történetírás általában igyekezett eltitkolni a falusi földközösségek fennállásának történeti folyamatát. Ezt azért tette, hogy elleplezze: a kapitalizmus nem örökké és öröktől fennálló társadalmi formáció, hogy a magántulajdont megelőzte a közös tulajdon. Az elmaradt magyar polgári történetírásban egy olyan tudós akadt, aki már a múlt század végén behatóan foglalkozott a földközösség és annak folyamatos fennállása történetével. Tagányi Károly azonban 1894-ben megjelent munkájában, amely a földközösségről szól, természetesen nem szabadulhatott osztálykorlátaitól, és már itt megmutatkozik, ami későbbi munkáinál még nyilvánvalóbbá lesz – a faluközösségben, a falusi földközösségekben a valóságos szabad parasztság továbbélését vélte felfedezni, azt igyekezett bizonyítani, hogy nálunk a társadalom két osztályra szakadt: a szabad földbirtokosok, vagyis a nemesek és a parasztok és ezzel szemben a rabszolgák osztályára. Ami tehát lényegében azt jelentette Tagányi felfogása szerint: a nemzet, a magyarság egy osztály a mágnástól a parasztig, és ezzel szemben áll az idegen eredetű rabszolga. Ez a súlyos félrcéltetés, a későbbi idők sovíniszta ellenforradalmi történetírásában tudatos ferdtéssé válva, egyre túlzottabb formában látott napvilágot. A valóságban természetesen minderről szó sincs. A feudalizmus kibontakozása éppen a földtulajdonnak kizárólagosan az úri osztály kezébe való jutását jelentette; az a folyamat, amelyet az előzőekben vázoltunk, éppen erre mutat rá. A földtulajdon kizárólagossága, monopóliuma azonban szükségtelenné teszi a rabszolgát, hiszen azért, hogy a termelésben érdekeltébbé tegye, bátran adhat kezébe termelőeszközöket, és a nem tulajdonát képező földre is ültetheti. Így tehát a feudalizmus kibontakozása éppen a szabad paraszt és a rabszolga eltűnésével jár együtt.

Az egyházi birtok már a 12. század elején az ország területének aránylag nagy részére kiterjedt. Sajnos a rendelkezésünkre álló források alapján területének még csak megközelítően pontos meghatározására sem vállalkozhatunk. Az egyházi birtok már ebben az időben a fejlett feudalizmus termelési viszonyai közt él. A primitív „allódium”, a munkajáradékra kötelezett jobbágyság által megművelt földterület jelentéktelen, viszont a sokszor az egész ország területén szétszórta élő jobbágyság termékjáradéka teszi az egyházak hatalmas jövedelmét. Éppen a területi szétszórtság idézi elő azt, hogy az egyházi birtokon már egészen korai időben feltűnik a munkajáradék fejlettebb formája: a fuvarozási robot. Ennek a nagyságát fokozza – különösen a püspökségek területén – a tizedek behajtása, amelyet az egyház nemcsak saját jobbágyaitól, de az egyházmegye területén élő összes jobbágyoktól behajtott. Igen jelentős szerepe volt az egyházi birtoknak abban a folyamatban is, amelynek során a szabadok földterületeit, földközösségét beolvasztották a feudális földtulajdonba. De ezen a területen – történetünk korai korszakában – a vezető szerep még a királyi birtoké.

A feudális földtulajdon monopóliumának kiépülését vizsgálva megállapítottuk, hogy ezt I. István idején még meggátolta a szabadok tömegeinek ellentállása, a valóban szabadok, szegény szabadok földközösségeinek megmaradása. Rámutattunk arra, hogy István feudális államának egyik legfontosabb feladata saját gazdasági alapjának, a feudális földtulajdon monopóliumának megerősítése, illetve kiépítése volt, és hogy ezt éppen a szabadok lesüllyesztése, földjeiknek a feudális földtulajdonba való beolvasztása útján kellett elérnie. A pogánylázadások leverése után a szabadok erőszakos lesüllyesztése csak az egyik út volt. A másik út már István idején, de főképpen az uralkodást követő fél évszázadban a szegény szabadok földközösségének a királyi birtokba való beolvasztása. Ennek kétféle formája közül a láthatóbb a várszervezet kiépítése, amelybe beolvadnak a szabadok földközösségei is. A vár őrzését szolgáló katonai szervezetben a szabadokból a várat, illetőleg a király itteni birtokait védő katonák lettek. Fokozatosan, de aránylag gyorsan szükségessé vált, hogy ezek a volt szabadok a földeket megművelve, a várat ellássák, illetve a vár fenntartására építési, fuvarozási munkát szolgáltatassanak. Ezek a „várnépek” (forrásaink, főképpen László és Kálmán törvényei, „civis, castrensis” néven említik őket) így királyi parasztokká, jobbágyokká válnak, bár szolgálataik közt még eleinte legfontosabb a katonai, hadiszolgálat. Már a 11. század 70-es éveiben századokban, tizedekben (centurionatus, decurionatus) szervezve tűnnek fel, élen tisztjeikkel, a centuriókkal, decuriókkal, akik ebben az időben még nyilván az úri osztály tagjai. Ez a várak (civitas) körüli szervezet a királyi „megye”-szervezet alapja. De a királyi birtok terjeszkedése a szabadok földjeire az „udvari” gazdálkodás vonalán is bekövetkezik. Az egykori szláv „udvornik”-hoz hasonló szolgáltatásra lesznek kötelezettek az udvarok (curia, curtis) körül élő szabadok, akiket a királyi birtok földközösségeikkel együtt szív fel. Ezek is centurionatusokba és decurionatusokba szervezve tűnnek fel már a 11. század végén, és ezeknek az élén is centuriók, decuriók állnak. Ezeket a tiszteket – mind a várszervezet, mind a különböző udvari népek tisztjeit – összefoglaló névvel később „jobagio”-nak nevezik, magyarul „jobbágyinak”. Ezek a „jobbágyok” (várjobbágy, udvarnokjobbágy stb.) megkülönböztetendők a feudalizmus kizsákmányolt osztályától, amelyet később ugyanezzel a névvel jelöltek.

A királyi birtokok végleges megszervezéséről, a megyeszervezet teljes kialakulásáról csak akkor beszélhetünk, amikor már a feudális földtulajdon monopóliuma a szabadok földjeinek beolvasztása útján kiépült, tehát Kálmán uralkodásának idején. A szabadok lesüllyesztésének folyamata azonban nem szorítkozik egyedül a királyi birtokra, hanem ebben a műveletben részt vesznek az egyházi és bizonyos mértékig a világi nagybirtokosok is. Ezek a birtokosok tehát a feudális földtulajdon monopóliumának részeseiként tűnnek fel a király mellett. A középkori nagybirtok szórt jellege (amelyet az egyre erősödő adományozási rendszer mégjobban kiélez) következtében a királyi birtokok mindenütt össze-

fonódnak, keverednek az egyéb nagybirtokkal. Bár Kálmán idején a királyi birtok túlsúlya a magánnagybirtok felett még fennáll, de ez utóbbi egyre komolyabb versenytársaként lép fel. A nagybirtoknak a központi hatalommal szembeni különállása ebben az időben szükségszerűen erősödik. Az erőszakszervezetek a nagybirtokon akkor már sokkal fejlettebbek, és a birtokosok egyre inkább szembehelyezkednek a királyi hatalommal. A feudális anarchia, amelynek csirái már az előző időben kibontakoznak, egyre jobban tért hódít. A kálmáni törvényekben tükröződő királyi birtokszervezésben, a kálmáni királyi megyében tehát már ez az ellentmondásos helyzet tárul elénk. A megye mint szervezet a királyi birtokokból (vári és udvari birtokokból) áll, élükön a comeszel, akinek bíraskodási joga valószínűen elsősorban a várszervezet népeire terjedt ki. Nem teljesen bizonyított, de valószínűnek tekinthető, hogy a curialis comes (aki későbbben a comes helyetteseként lép elénk) ebben az időben a megye udvari szervezetű népeinek bírója volt. Területileg azonban a megye (parochia, mega) szélesebb, mint a királyi birtokok szervezete. Világi és egyházi nagybirtokok, az aránylag nagyszámú kisebb birtokos földbirtoka is ebbe a területbe tartozik. Nem egészen meghatározható, hogy mennyiben terjedt ki a comes, illetve a curialis comes joghatósága erre az egész területre. Az valószínű, hogy az adománybirtokok népei felett a bíraskodási jogot ebben a korai időben még kezükben tartják. A különböző birtokok népeinek összefonódása nyilvánvaló. Az istváni törvények valódi szabadja mindinkább eltűnik, és helyét átadja a „király szabadjainak”, a „püspökök szabadjainak” és a „comesek szabadjainak”, ami azt jelenti, hogy ezek a szabadok már a feudális földtulajdon alapján a nagybirtokok különböző formái közt függő emberekké változtak. A Kálmán-kori királyi „megye” (parochia, mega) területén különböző birtokok és a rajtuk élő jobbágyok különböző rétegei (szabad, servus, civis, castrensis, udvornik és egyéb udvari szolgáltató népek) földközösségben élnek egymással, sokszor ugyanabban a faluban több különböző birtokos különböző szolgálatra kötelezett népe. A megyeszervezet központjában azonban Kálmán idején még a várszervezet elsősorban katonai, de emellett a vár szolgálatában különböző egyéb kötelezettségekkel tartozó (megszállás, vagyis a királyi kíséret időleges ellátása termékkel, fuvarozás, építés stb.) népei (civis, castrensis) állnak. Ezek ekkor már a várföldre kötött jobbágyok, akiket a törvény ugyanolyannak tekint, mint a magánföldesurak földre kötött jobbágyait. Ezek közt is élnek azonban „szabadok”, akiket a törvény pénzbeli szolgáltatásra (évi 8, illetve 4 dénár) kötelez éppúgy, mint a munkajáradékkal sújtott „civilis”-ek egy rétegét (a hetes civiliseket), akiknek munkajáradékát ekkor már nem olyan mértékben veszik igénybe (Kálmán I. törvénye 45. c.). De úgy tűnik, hogy Kálmán a megszervezett királyi megye egész területén, tehát a többi birtokos földjein élő szabadoktól is igyekezett ilyen pénzbeli szolgáltatást szerezni, ami azonban törvényében már csak a „más földjén dolgozó szabad hospesek”-re, tehát az idegenből bevándorolt parasztságra terjedt ki (80. c.). [A 11. század végétől kezdve a munkaerő-hiánnyal küzdő magyar uralgó osztály (király, egyház, magánföldesúr) állandóan törekszik ilyen idegen, külföldi jobbágyok szerzésére, akik kedvezőbb feltételek (szabad költözés és

bizonyos fokú autonómia) következtében nagyobb vagy kisebb csoportokban jöttek az országba.]

A Kálmán-kori megye eredeti formájában, a kezdeti ellentmondásosságot megőrizve, mintegy a 12. század harmadik harmadáig állt fenn. Eddig az időpontig beszélhetünk a királyi birtok viszonylagos túlsúlyáról. Eddig állt fent úgyszólván bomlatlanul a vári szervezet, a várnépek eladományozásáról csak a 12. század utolsó harmadában hallunk. Ezzel szemben a királyi birtokok „udvari” részei az ezeken élő udvornik és egyéb hasonló szolgálatot teljesítő népekkel már a 11. század vége óta gyakori eladományozás tárgyai, ami fokozatosan vezet a királyi birtok csökkenéséhez. Kálmán megyeszervezése idején világos az a törekvése, hogy egyrészt a királyi birtokokat megőrizze, másrészt, hogy a királyi hatalmat a nem királyi birtokok népeire is kiterjessze. Ezt szolgálták volna a „szabadok dénárjai” – tehát a világi és az egyházi nagybirtokok összes „szabadjaitól” követelt pénzszolgáltatás, amely azonban, mint láttuk, végül csak szűk körre (a szabad hospesekre) korlátozódott. A földesurak kezére jutott szabadokból Kálmán más úton igyekezett hasznot szerezni, és ezt összekötni a feudális haditechnika ekkor már mind időszerűbbé vált fejlesztésével. Megköveteli ui., hogy azok a „comesek”, akik saját falvaikban a szabadoktól lovakat és 100 pensát tudnak összeszedni, állítsanak a királynak egy páncélos fegyverest (40. c.). „Comes” alatt itt nyilván nem a megyék élén álló és még ebben az időben is a királyi tisztviselő szerepét betöltő „comes parochianus”-t kell értenünk, hanem általában a nagybirtokost. István ideje óta a comesnek ez a kétféle értelmezése minden forrásunkban tükröződik.

A 12. század 70-es éveig a kálmáni királyi megyeszervezet lényegében azonos formában fennmarad. A várak és várföldek eladományozására addig nem kerül sor; ugyanakkor az „udvar” ellátását szolgáltató népek és földek már ebben az időben egyre sűrűbben jutnak eladományozás útján főképp az egyházak tulajdonába. Ezzel a megye területén még bonyolultabbá válik a birtokok „intermixtió”-ja (összevegyülése), ahogyan ezt II. Endre egy 1211-i oklevele nevezi. A királyi birtokok háttérbe szorulása a 12. század folyamán fokozatosan bekövetkezik. A század közpe óta az egyházi és a világi magán nagybirtokok egyre élesedő harcukban igyekeznek minél nagyobb darabokat letörni a királyi birtoktestekből.

4. A honfoglaláskori pogány műveltség és a keresztény egyházi művelődés kezdetei

A honfoglalást követő első századok kulturális fejlődését mind az anyagi, mind a szellemi kultúra területén eddig csak igen kevésbé világították meg. Annak ellenére, hogy a múlt század vége óta a régészek elég nagy sora foglalkozott a honfoglaláskori emlékek feltárással, hogy az etnográfusok és a nyelv-

vészek igyekeztek némi fényt vetni a honfoglalást közvetlenül megelőző és azt követő idők vallásos hiedelmeire, mindezek a kutatások nem sok sikerrel jártak. A régészeti kutatások eredményességét főképpen két szempont gátolta: 1. nem igyekeztek szétválasztani a magyarokat megelőző szlávság emlékeit, sőt egyesek akaratlanul összezavarták az emlékcsoportokat, 2. mint polgári történetfelfogás követői, nem is törekedhettek arra, hogy a honfoglaláskori emlékekből következtessenek a magyarok és a szlávok társadalmi helyzetére, rétegződésére. Mindezek mellett a korai sírok feltárásánál még az is sok zavart okozott, hogy a lovas sírokat, vagyis azokat, amelyekben az eltemetett halottat lovával, fegyvereivel együtt találták meg, minden további nélkül honfoglaláskori magyar emlékeknek tekintették, holott ezek között – mint az újabb kutatások erre rá is mutattak – avarok és más pusztai népek maradványait is fellelhetjük. A legújabb, felszabadulás utáni ásatások eredményeiként ma már látjuk azt, hogy a Dunántúlon a szláv és a magyar lakosság keveredése milyen fokozatosan ment végbe. A különböző kiásott temetők mutatják, hogy eleinte a szlávok és a magyarok külön temetőbe temetkeztek, és csak kb. a 11. század végén következett be, a valószínűleg állandósult együttlakás következményeképpen is, a közös temetkezés. Ennek ellenére pl. egy Vas megyei temetőben – még a 11. század végén is – teljesen külön temetkeztek a szlávok (ebben a temetőben már Kálmán-korabeli pénzzel is találkozunk), és semmi magyar hatásnak nyomát sem találjuk. A székesfehérvári és a zalavári ásatások eddigi feltárt eredményei bizonyítják ezeken a területeken a nagy kiterjedésű szláv telepek létezését, mint erre már annak idején rámutattunk. A legújabb ásatások még ki nem értékelt eredményei mind a szláv őslakosságra, mind az avar-szláv együttélésre vonatkozó új megállapításokra vezettek, amelyekről azonban még végleges véleményt nem alkothatunk. A Dunántúl egyik félreeső (Bakony-vidék) falvában legújabbban kiásott temető is igazolja a szláv és a magyar temetkezés korai időben (10. század) való elkülönülését, majd a 11. századi közös temetkezést. (Halimbai ásatások.)

Mai tudásunkkal még mindig csak eléggé homályos képet tudunk rajzolni a honfoglalás körüli időszakban a magyarok kulturális fejlettségi fokáról. A sírokban talált emlékek főképpen fegyverek és ékszerek. Mindenesetre megállapítható, hogy a honfoglaló magyarok fegyvereinek jelentős része, csakúgy, mint a lószerszámokhoz tartozó egyes tárgyak (zabla, kengyel stb.), vasból készültek. Nyilvánvaló, hogy a vaskikészítés már régóta elterjedt a magyarok közt, és a sírokból feltárt emlékek már eléggé fejlett technikára mutatnak. Ugyancsak fejlett ötvösművészet nyomait mutatják a sírokban talált ékszerek (bronz- és ezüstitűk), de főképpen az ún. tarsolylemezek. Sajnos igen nehéz megállapítani azt, hogy a megtalált emlékek mennyiben magyar emberek művei. Eltekintve attól, hogy egyes ékszerek – mint pl. az ún. állatfejes karperecek –, amelyeket azelőtt magyar ötvösök munkáinak tekintették, nyilvánvalóan szláv készítmények, bizonyos, hogy az ékszerek egy része Bizáncból és más területekről kerülhetett Magyarországra. Igen megnehezíti tájékozódásukat, hogy a honfoglaláskori feltárt sírok, amelyeknek emlékeit gondosan megőrizték, csak

a gazdagok sírjai voltak. A régészeti kutatások azt igyekeztek bizonyítani, hogy a magyarok az arab források leírásainak megfelelően pompaszerető, selyembe, bársonyba öltözködő emberek voltak, s így elhanyagolták a szegények sírjának feltárását. A tömegekről tehát egyáltalán nem nyújtanak tájékoztatást a sírok, csak a törzsi arisztokráciáról, a „fő- és alvezérek”-ről. A már említett felszabadulás utáni ásatások, amelyek a dunántúli temetőket, sírmezőket tárták fel, gondosabban értékelik anyagukat, de ennek az értékelésnek közzétételére még nem került sor.

Még sokkal kevésbé tárták fel az eddigi kutatások a szellemi kultúra emlékeit. Így lényegében csak sötétben tapogatózunk a honfoglalást megelőző és azt közvetlenül követő idők vallásos hiedelmeit illetően. A totemizmus emlékeit a krónikában elmesélt népmondák megőrizték. A magyarok ősvallásáról azonban – a továbbélő hagyományok rendkívül gyér voltának következtében is – alig tudunk valami többé-kevésbé bizonyosat. A reformkor írói és történetírói egyaránt fantasztikus meséket költöttek a magyar mitológiáról (Vörösmarty, Horvát István stb.). Ezek a mesék a nemzeti megújulást szolgálva, e korban haladók voltak. A dualizmus korában, a 19. század végének ezzel a kérdéssel foglalkozó tudósainak, pl. Ipolyi Arnoldnak mitológiai kutatásaiba is még sok mesés elem vegyült, ezek a gyakran kevésbé megalapozott megállapítások könnyen a sovinizmus szolgálatába voltak állíthatók. A néprajzi és nyelvészeti kutatások részben a finnugor, részben a török népek vallási hagyományainak a magyar nyelvben és népi hagyományokban, pl. népmesékben való továbbélését kutatva próbálták rekonstruálni a magyar „ősvallást”. Solymossy Sándornak kétséget kizáróan sikerült bebizonyítani a samanizmus továbbélését a honfoglalás utáni időkben. A magyarok „pogányságának”, a pogánylázadásoknak ideológiai hátterében tehát nyilván valamilyen samanisztikus jellegű vallás állt. A samanizmus rendkívül kiterjedt vallási forma. Kelet-Ázsiától Közép-Ázsiáig sokáig fennmaradt a népi hagyományokban. Sámánokon varázslókat értenek, akik az „égi” hatalmak szolgálatában állva, meg tudják változtatni pl. az időjárást, viharokat, zivatarokat tudnak előidézni vagy ezeket megszüntetni. Az emberek egymás közti háborúiban fel tudják idézni a „szellemeket”, akik jobbra vagy balra döntenek el a háborúk sorsát, de az egyes emberek egymás közti párvíadalaiban, pereiben is döntőbíróként szerepelnek. Az ázsiai népeknél a samanizmus mögött tulajdonképpen a „jó” és a „rossz” hatalmaknak az emberekért vívott harca áll. Vannak ún. fekete sámánok, akik a rossz szolgálatában állnak, viszont a fehér sámánok a jó szolgálatának hívei. A magyar népmesék a táltosok alakjában őrizték meg elsősorban a fehér sámánok alakját. A táltosok – mondják a népmesék – olyanok, mint a többi emberek, csak foggal jönnek a világra, és előjelek jelzik születésüket. A táltosnak – a magyar népmese szerint – mindig meg kell küzdenie a rossz hatalmakkal, amelyek rendesen kék láng alakjában jelentkeznek, a táltos viszont vörös lánggá változik. A táltos alakja a kereszténység felvétele után beleolvadt az ún. garabonciás diák alakjába, de azért a népi hagyományokban még ma is el lehet választani a pogánykori ősalakot. Ilyen pogánykori ősalak a „vasorrú bába”, akinek figurájában

inkább a fekete sámán emléke kísért: ez a mesealak később a kereszténység boszorkányával olvadt egybe.

A samanisztikus maradványok sorába tartozik és valószínűleg még a régi pogánykor szertartásai közé tartozott a varázsigemondás, amelyet népi hagyományainkban az ún. regölés őrzött meg. A „ráolvasás”, a varázsigemondás kiegészítője minden samanisztikus kultusznak, és a regölés továbbélése is bizonyítéka annak, hogy a magyar ősvallásban valami ilyen samанизmus lehetett az uralkodó. Hogy ezt mennyiben egészítette ki a krónikákban említett „erdőkben, fáknál való áldozat”, ma már nem tudjuk megállapítani, de ez az áldozási szertartás lényegében majd minden pogányságnak ismertetője, kiegészítő jegye.

Igen nehezen magyarázható és mindeddig eléggé tisztázatlan kérdés, hogy kik tartották fenn a népi mondákat, néphagyományokat. Az ma már nyilvánvaló, hogy a régi elképzelés a „regős”-ről semmiképpen sem helytálló, ezek a regösök nem népi énekmondók voltak. A pogánykori mondák emlékei ma már népünk tudatából teljesen kivesztek, tehát azok a népi énekmondók, akik a 11–12. században még fenntartották ezeket a népi mondákat, s akiknek meséiből ezt a krónikaíróink átvették, később eltűntek.

Igen érdekes problémája legrégibb kultúránknak az írás kérdése. Kétségtelenül bizonyított tény, hogy a magyaroknak volt valamilyen régi írásuk, hasonlóan a germánok runáihoz. Ezt a rovásírást azonban teljesen elfelejtették akkor, amikor a latin nyelvvel a latin írás is bevonult, és amikor magyar nyelvű feljegyzéseket már csak a nép fiai készíthettek volna. A rovásírás a 15–16. században bukkant fel újra a székelyeknél, és amikor ennek tudományos értéklésére sor került, két szempont állt élesen szemben egymással. Az egyik „tudományos” szempont azt igyekezett bizonyítani, hogy az egész rovásírás hamisítvány, mesterséges szerkezet, és nem folytatása valamilyen ősi magyar írásnak. Németh Gyulának azonban sikerült bebizonyítani, hogy a régi türk (orchoni) feliratok és a székely rovásírás közt nemcsak szoros kapcsolat van, hanem hogy lényegében a két írás azonos. Nyilvánvaló tehát, hogy a magyarság ezt a törökökkel való együttélés során sajátította el. A székelyeknél a nemzeti, ös-közösségi társadalom sokáig fennmaradt, továbbélt tehát az ősi írás is, viszont ezt a magyarság többi részénél a kereszténység mint a feudális elnyomás ideológiája teljesen elpusztította.

Az elmondottakból kiderül, hogy nálunk a keresztény ideológia pusztítóban hatott a pogánykor ideológiájának emlékeire, mint más népeknél. A magyar ősvallásnak úgyszólván minden nyomát, az ősi írást pedig teljesen kitörölte a nép tudatából.

A keresztény ideológia kialakulásáról, annak hatásáról és kezdeti haladó jellegéről már beszéltünk. Ugyancsak beszéltünk arról, hogy kezdetben még hatott a bizánci, később görögkeletinek nevezett kereszténység főképpen annak szláv változata a bolgár ószláv egyház közvetítésével. Emellett azonban tagadhatatlan tény, hogy az uralkodó osztály ideológiájának terjesztői, a feudális alapot erősítő ideológiai irodalom első művelői latin nyelven írtak, a római egyház tanait hirdették. A latin nyelv, a római egyház liturgiai nyelve, eredeti-

leg kizárólag a papok tulajdona volt, azt természetesen nemcsak a nép, de magának az uralkodó osztálynak tagjai sem értették meg. Sőt az alsóbb papság jelentős része számára is – mint erre a Gellért-legenda utal – csak ennek a latin nyelvnek elemei voltak hozzáférhetőek. (Az alsóbb papságot nem tanították meg írni, csak olvasni.) Nyilvánvaló, hogy ezeknek az alsóbb papoknak, akik a nép között éltek, és ennek megtérítését tekintették feladatukul, prédikációkat a nép nyelvén kellett elmondaniuk.

A latin nyelv írása, az irodalom művelése tehát lényegében a felsőbb papság és az ideológiai irányítást ebben az időben kézben tartó szerzetesek tulajdona volt. (A szerzetesrendeket Magyarországon e korai korszakban döntően a bencések képviselték, csak a korszak második felében váltak jelentőssé a cisterciták.) Szerzetesek és főpapok, pl. Hartvik püspök, a szerzői a legrégebb, Magyarországon fennmaradt irodalmi termékeknek, a legendáknak. Legenda: a szentek életrajza, Magyarországon főleg a szentté avatott uralkodók, főpapok története, amelynek célja tudatossá tenni, hogy ezek az uralkodók, főpapok a „földi élet javait megvetve”, magukat az „égi törekvések szolgálatába állítva”, a népért küzdöttek. A legendák feladata volt elterjeszteni a keresztényi alázatosságot, a felsőbbség előtt való meghunyászkodás ideológiáját, ugyanakkor felmagasztalni a „szent” királyok és püspökök személyét. A magyar legenda-irodalom nagy korszaka a 11. század vége (1083 és 1116 közt íródott a legtöbb legenda: a nagyobbik és kisebbik István-legenda, a Szent Imre-legenda, az István királyról szóló, Hartvik püspök nevéhez fűződő ún. Hartvik-legenda, a kisebbik Gellért-legenda). A legendák a történeti eseményeket nem híven adják vissza, a főszereplő személyét teljesen eltorzítják. Pl. a nagyobb István-legendából István mint örökké imádkozó, könnyező aggastyán tűnik elénk. A kisebb István-legenda rajzol csak realisabb képet. Ennek ellenére hasznos és fontos forrásai a legendák történetünk e korai korszakának nemcsak azért, mert a korbeli írott forrásanyag rendkívül gyér voltánál fogva, minden feljegyzésnek nagyobb súlyt kell tulajdonítanunk, hanem éppen azért a célért, amelyet fentebb vázoltunk. Hogy az egyház érdekei szerint tudja irányítani a népet, szükséges volt bizonyos jellegzetes, a nép körében előforduló szokásoknak a leírása, s mert tudatosan irányított a felsőbbség előtt való meghunyászkodásra, erre néhány tipikus eset megmutatása. Így került be pl. a kisebb Gellért-legendába a már tárgyalt rész az éneklő leánykáról.

Ugyanakkor azonban nemcsak a vallásos ideológia mezébe burkoltan igyekszik az uralkodó osztály a maga hőseinek tetteit megmutatni, hanem már a feudalizmus teljes kibontakozásának kezdetétől fogva arra törekszik, hogy feljegyezze, megőrizze az uralkodó osztály kiemelkedő tagjainak történetét. E történeti irodalom feljegyzői ugyancsak egyháziak, szerzetesek, papok. A latin nyelv és írás tudása kezükben lévén, csak ők lehettek a feudális kor e korai szakaszának történetírói is.

A korai feudalizmus történetírásának legjellegzetesebb termékei az ún. évkönyvek, annalesek. Minden nagyobb kolostorban általában vezettek ilyen annaleseket, amelyekbe évről évre feljegyezték mind a kolostor történetének

kiemelkedőbb eseményeit, mind pedig az országban előfordult nagyobb eseményeket: hadjáratokat, uralkodók születését, halálát, házasságkötését stb. Magyarországon ilyen annalesek nem maradtak ránk, egyedül a Pray-kódex bejegyzéseiben találunk ilyenre utalást. Az annalesek mellett az események időbeli sorrendben történő feljegyzése, az ún. krónika a korai középkori történetírás jellegzetes válfaja, és ennek olyan változata, amikor az egyszerű felsorolás mellett történeti megokolást, szélesebb „társadalmi” hátteret is igyekszik felvázolni. Ez utóbbi változat az ún. gesta, valamilyen nép vagy hős „viselt dolgairól” szóló elbeszélés.

A legkorábbi magyarországi Gesta megírására minden bizonnyal már a feudalizmus kibontakozásának első szakaszában, a 11. század második felében sor került. A kutatók jelentős része ennek az ősi gestának a keletkezését I. Endre vagy I. László korára teszi, a legújabb vizsgálatok eredményei azonban inkább a 11. század hatvanas éveinek közepe, Salamon uralmának ideje mellett szólnak. Ez a legkorábbi gestaszerkesztés nem maradt ránk, szövegét a későbbi folytatások magukba olvasztották, átdolgozták, helyenként megcsonkították, helyenként kibővítették. Ezért rekonstrukciója igen nehéz, bonyolult feladat, amelynek megoldását a későbbi krónikák gondos elemzésével lehet csak megkísérelni.

V. A korai feudális állam a széttagolódás útján

1. A bel- és külpolitika fejlődése Kálmántól III. Béláig

A feudális földtulajdon kiterjesztésével, a monopólium megteremtésével a feudális uralkodó osztály, csakúgy, mint az állam ereje, növekedett. A feudális széttagolódás előrehaladása ekkor még nem csökkenti olyan mértékben a központi hatalmat, hogy külső hódító terveit korlátozza, ugyanakkor az anarchia egyre erőteljesebben bontakozik ki.

Nem véletlen, pillanatnyi helyzet, politikai cselszövények következménye, hogy a 12. század elejétől az egymással szemben álló nagybirtokos csoportok ereje növekszik, harcaik egyre élesebbekké, kíméletlenebbekké válnak. A régi történetírás itt az ún. Álmos- és Kálmán-párt harcairól beszél, mindent abból vezet le, hogy I. László utódjának kijelölésében határozatlan volt. Tény, hogy a trónviszály lehetőséget ad az úri csoportok egymással és az uralkodóval szembeni küzdelmeire, ugyanakkor azonban igen nagy lehetőséget nyújt az egyes úri csoportokhoz tartozó nagybirtokosoknak birtokaik, hatalmuk növelésére. Kálmánnak, de fiának és utódjának, II. Istvánnak (1116–31) uralkodását át- meg át- szövik az ún. Kálmán- és Álmos-párt, az uralkodó osztály felső rétegének, a nagybirtokosságnak egymással vívott véres harcai. Uralkodásának második felében Kálmán egy megfélemlítő gesztussal végét akarta vetni ezeknek a harcoknak, ki akarta irtani vagy legalábbis meg akarta bénítani a királyi hatalom ellen, saját külön útjait járó úri csoport, az Álmos-párt erjét. Ezt célozta öccsének, Álmosnak és Álmos fiának, Bélának megvakítása. Álmos, már megvakítva, Bizáncba menekült, de innen nem sikerült a pártharcokat felelevenítenie, és így Kálmán uralkodása végén látszólagos szélcsend állott be, II. István minden ellenkezés nélkül foglalhatta el a trónt. De az urak egymás elleni harca már István uralkodásának kezdetén újra felélénkült. István ellen az Álmos-párt trónkövetelőt állított. Hogy mennyire nem személyi kérdés, nem Álmos személye volt a központi probléma, kivüláglik abból, hogy a trónkövetelőnek semmi köze sem volt Álmoshoz vagy családjához. Kálmán utolsó felesége Eufemia orosz hercegnő volt – ez kapcsolatban van Kálmánnak még tárgyalandó orosz politikájával –, akit Kálmán házasságtörés miatt hazaküldött atyjához. Eufemia fiát, Boriszt, Kálmán nem ismerte el fiának. Ezt a Boriszt állítja most már az Álmos-párt trónkövetelőnek, és érdekében igyekszik a feudális dinasztikus külföldi erőket is megmozdítani, nem sokat törődve azzal, hogy ez mennyiben ártalmas az ország függetlenségének. Ezeknek az erőknél harca azután – mint

látni fogjuk – különösen a 12. század közepe táján kezd nagymértékben erősödni.

Ugyancbben az időben a német-római császárság tovább gyengült, IV. Henrik creje felmorzsolódott a pápa ellen folytatott állandó harcokban, a kelet felé irányuló terjeszkedés ebben az időszakban szünetelt.

A pápaság – világhatalmi törekvéseinek érdekében – ebben az időben indítja meg a keresztes hadjáratokat a „Szentföldnek” a „hitetlen”-ektől való visszafoglalására. Ugyanakkor azonban a pápaság fokozza az egyes országok belügyeibe való beavatkozás politikáját, az investitúráért folytatott harcot is. Már Kálmán halála után került sor a wormsi konkordátumra (1123), amely lényegében a pápaság diadala volt; az egyházi birtokba a birtokos csak a pápa- és az illető ország uralkodójának közös engedélyével investálható, vezethető be.

A magyar külpolitikának Kálmán és közvetlen utódjai alatt két iránya van; 1. a László által megindított hódító politika folytatása dél, délkelet felé, és ennek kibővítése az északkelet felé való terjeszkedéssel, 2. a nyugati „nagypolitikával”, a pápa és a császár harcával kapcsolatos állásfoglalás.

Kálmán befejezte Horvátországnak László által elkezdett meghódítását, és hódító hadjáratait kiterjesztette a dalmát városokra is. A dalmáciai szláv városok az Adriai-tenger partján már a 11. században fejlett kereskedővárosok voltak, az Adriai-tenger olasz városainak, főképpen Velencének versenytársai. A 12. században a dalmát városok [Split (Spalato), Dubrovnik (Raguza), Jadra (Zara), Trau stb.] szoros kapcsolatot tartottak a Balkánon kiépülő szláv feudális államokkal, Szerbiával, Bulgáriával. A velencei polgárság, amelynek ereje éppen a meginduló keresztes hadjáratok következményeképpen állandóan növekedett, igyekezett hatalmát egykori versenytársaira kiterjeszteni, s a 12. századtól kezdve egyre inkább igyekezett ezeket a dalmát városokat hatalmi fölége elismerésére kényszeríteni. Kálmán hódítása megelőzte a velenceiek dalmáciai előretörését, s egy időre arra kényszerítette a dalmát városokat, hogy a magyar király hűbéri fennhatóságát ismerjék el. Velence erősödésével kapcsolatosan a dalmát városok politikájához tartozott, hogy időlegesen a magyar királynak ezt a hűbéri fennhatóságát játszották ki Velencével való harcaikban. A magyar királyoknak végül is az a szerep jutott, hogy e városok érdekében igen sokszor teljesen feleslegesen pazarolják erejüket, felesleges hadjáratokba bonyolódjanak Velencével. A magyar hódítás azonban a dalmát városok felett tulajdonképpen soha nem jelentette ezeknek a városoknak végleges leigázását, nem jelentette a „magyar birodalom kiterjesztését az Adriai-tenger partjaira”, amivel a sovíniszta magyar történetírás mindig érvelt, amikor ezeknek a harcoknak nagy jelentőségét hangsúlyozta.

Kálmán kezdte meg az északkelet irányába való terjeszkedést. Itt a közvetlen cél az oroszországi feudális széttagolódás következtében keletkezett, Magyarországgal közvetlen határos, halics-volhíniai fejedelemségbe való behatolás volt. Ezt a hódító politikát Kálmán utódjai a 12. század folyamán állandóan folytatták, és ebből a célból szították a halicsi fejedelemség belüli feudális

párharcokat. Az itteni trónviszályokba beavatkozva, valamelyik trónkövetelő családjával házassági kapcsolatba lépve, folytatták a királyok hódító hadjárait, amelyeknek során soha sem sikerült Halics végleges meghódítása, bármennyire címeik közé vették „Halics fejedelmének” címét is. Az oroszországi hadjáratok igen sok vérbe és pénzbe kerültek, az időleges sikerek nem sok hasznot hajtottak még az uralkodó osztálynak sem. Ennek ellenére a magyar polgári történetírás, főképpen az ellenforradalmi korszakban, a „magyar birodalom” Árpád-kori egyik legnagyobb sikereként éppen ezeket a hadjáratokat könyvelte el.

A hódítást megindító Kálmánnak halicsi hadjárata nem sok sikerrel járt. Kálmán halicsi hódító politikáját utódja, II. István is folytatta, szintén nem sok sikerrel, aminek fő okát a krónika abban látja, hogy egyik hadjáratán az urak egyszerűen megtagadták neki az engedelmisséget, mondván, hogy „harcoljon egyedül”, ha neki tetszik. Ez a tény különben a II. István alatti frakcióharcok élesedését is mutatja, s mutatja az Álmos-párt megerősödését, a Kálmán-féle frakció gyengülését. Ennek következménye, hogy II. István halála után, miután Boriszt nem sikerült elfogadtatni az uralkodó osztály zömével, a megvakított II. Béla került a trónra (1131). Vak Béla azután, valószínűleg főképpen sógorának, Belus szerb hercegnek segítségével, véglegesen le akart számolni a Kálmán-frakcióval. Erre mutat a krónika feljegyzése a híres aradi gyűlésről, amelyen állítólag 68 urat mézároltattak le.

A magyar külpolitika másik vonalában, mint említettük, a Nyugattal szemben való állásfoglalás kérdése áll. Az ezzel kapcsolatos fő probléma ebben a korszakban a pápával, az egyházzal szemben elfoglalt álláspont, az ún. gregorianizmus kérdése. [Gregorianizmusnak a 11. század vége óta a VII. Gergely pápa (Gregorius) világuralmi politikájának követését értik.] Kálmánról polgári történészeink jelentős része megállapította, hogy gregoriánus álláspontot foglalt el, és ezt egyházi neveltetésével, tudós, „Könyves” voltával magyarázták. Szerintük Kálmán volt az első a magyar királyok közül, aki az egyháznak a magyar állam ügyeiben nagyobb szerepet engedélyezett, aki az „apostoli” király egyház feletti szerepét az egyház kiszolgálójának szerepével cserélte fel. Az egyház szerepét vizsgálva megállapítottuk, hogy az egyház részvétele az uralkodó osztály erősítésében, az állam létrehozásában igen jelentős volt. Ennek a ténynek a haladás szempontjából pozitív volta ugyan tagadhatatlan, de ugyanakkor le kell szögeznünk azt is, hogy a vallásos ideológia a nép elnyomását szolgálta történetünk e korai időszakában is. Ugyanakkor az első királyok, amikor püspökségeket, apátságokat alapítottak, ezzel az ország földjének jelentős részét az egyház, a főpapság kezére juttatták ugyanúgy, mint az egész „katolikus Nyugat-Európában” (Engels). Az egyházfők szerepe tehát az állam irányító szerveiben kezdettől fogva jelentős, eleinte úgy mondhatnók döntő. Az I. István-féle „senatus”-ban a legfontosabb szerep az idegen származású egyházfőké lehetett, és nem véletlen, hogy az I. István nevéhez fűződő, állítólag fia számára megszerkesztett „Intelmekben” azt ajánlja fiának, hogy fogadja el a királyok „senior”-jaiul a püspököket. A „senior” szó az egész középkorban hűbérurat

jelent a vazalussal, a hűbéressel szemben. István nevében tehát a 11. századi forrás arról beszél: a királyok felett álló, szinte hűbéruruk a püspökök. Az egyháznagyoknak a királyra gyakorolt erős befolyása, az egyháziak nagy szerepe az állam hatalmas szerveiben nem mond ellent annak, hogy első királyaink még bizonyos önállóságra törekedtek a pápai hatalommal szemben. Nem tudjuk eldönteni, hogy mennyiben érvényesülhetett Istvánnak és közvetlen utódjainak idejében Magyarországon az akkoriban Európa-szerte gyakorolt „magánegyházi” elv. Bizonyos azonban, hogy uralkodóink a legkorábbi korszakban igyekeztek érvényt szerezni saját döntéseiknek az egyházi stallumok eladományozása terén. Ezen a téren viszont nem Kálmán uralkodása, hanem a pápai világhatalom megerősödése (a 12–13. század fordulóján) hoz a magyar királyokra nézve hátrányos változást.

Külpolitikailag Kálmán azt a helyes vonalat követte, hogy a császárral szemben a pápa mellé állt, ami a magyar függetlenség érdekét szolgálta. A német-római császárság volt az állam megalakulása óta annak függetlenségét legközvetlenebbül fenyegető veszély, ennek gyengítése tehát mindenképpen helyes külpolitika. Hogy ekképpen Kálmán bizonyos engedményekre kényszerült ebben az időpontban Európának minden katolikus állama. A pápai behatolás jelentősége és annak súlya csak a Kálmánt követő időkben vált fontossá, és ekkor már természetesen a régi politika nem volt helyes. Meg kell jegyeznünk, hogy Kálmán törvényei a papok nőülésének kérdésében megközelítik a „gregoriánus” álláspontot. Kálmán ugyan nem vezeti be a teljes papi cölibátust, de a püspökök nőülésének megtiltásával egy lépéssel hozzájárul az egyházi nagybirtok sértetlenül egy kézben való maradásához.

A feudális állam Kálmán idején és az őt követő évtizedekben sokkal erősebb, mint létrejöttékor: I. István uralkodásának korában. Ez nemcsak a külső funkció, a más államok területére való terjeszkedés tekintetében mutatkozik, hanem a belső erőszakszervezet lényegesen fejlettebb voltában. Az István idején még csak csíráiban létező királyi tanács állandósult. A Kálmán idején tartott tarcali gyűlés bevezetőjének szerzője, Albericus arról beszél, hogy a király „összehívta az ország előkelőit” (regni principibus congregatis) és a „senatus” határozatai alapján hozta meg a törvényeket. A feudális földtulajdon monopóliumának, a feudalizmus teljes kibontakozásának megfelelően az egyházi és a világi nagybirtokosok legjelentősebb képviselőit érthetjük ezeken a „princepek”-en. Még nem látjuk az országos főméltóságok (nádor, országbíró, vajda, bán stb.) szerepének teljes állandósulását, de nyilvánvaló, hogy ezek a tisztségek már alakulóban vannak. De a kálmáni törvények részletesen szabályozzák az igazságszolgáltatás rendjét, és megmutatják, hogy ezen a téren elég széles hálózat épült ki. A bíráskodás rendjében megkülönböztetik az egyházi és a világi bíráskodást, bár az egyháznak igen nagy szerep jut a világiak feletti bíráskodásban. Ennek bizonyítéka az ún. zsinati bíráskodás; a kálmáni I. törvény 2. cikke elrendeli, hogy kétszer egy évben (május 1-én és szeptember 29-én) mindegyik „püspökség területén zsinatot kell tartani, amelyen úgy az ispán,

illetőleg ispánok, mint a többi tisztségek viselői az ő püspökökhöz összegyűljenek”, s itt bíráskodnak a világi urak felett is. A későbbi pontok szabályozzák ennek a bíráskodásnak rendjét. Ez a bíróság azonban csak a nagyobb urak felett ítélezik, a kisebb urak vagy a „népek” felett a megyéspispán bírósága illetékes a megye ismertetett szervezetének keretei között. Ez a törvény szabályozza, hogy a bírák poroszloi és a perekben szereplő tanúk csak birtokosok, tehát urak lehetnek. Már nincsen szó a „váltságdíjakról”, csupán a bírósági illeték megfizetéséről. (I. törvény 32. c.) Szabályozza ez a törvény az ún. istenítéletek, a tüzesvas- és forróvíz-„próbák” helyét, amelyeket csak püspöki székhelyeken vagy a nagyobb prépostságoknál lehet tartani. A feudális széttagolódás erősödésével, a nagybirtok terjeszkedésével szükségszerűen változott meg a hadszervezet rendje is. A kálmáni törvények még megmutatják a királyi megye várkatonai szervezetének fennállását. Ez a haderő nyilvánvalóan még a könnyűlovas hadszervezet maradványa, és valószínűleg ilyen lehetett a király alsóbb kísérete, a királyi „milesek”-ből, „serviensek”-ből kiállított királyi sereg is. Emellett azonban bizonyára egyre nagyobb jelentősége van a nehézfegyveres lovasságnak, amely a világi nagybirtokosok magánhadseregének magját alkotta. A király törekvését a nehézfegyveres páncélosok számának növelésére mutatja az I. törvény 40. cikke, amelyben kötelezi a „comes”-eket páncélosok állítására. Nem sokkal Kálmán ideje után, II. Géza idején hallunk a király „kiválasztott vitézeiről”, akik az osztrákokat megverik, ezek alatt nyilvánvalóan nehézfegyvereseket kell értenünk, különösen miután ezeket szembeállítják a besenyők és székelyek „rossz és csúf”, tehát már elavultnak tekintett könnyűlovas seregével. Természetesen a 12. század folyamán, de még a későbbi időkben is a magyar király hadseregének jelentős részét teszik ki a könnyűlovasok, akik részben a várkatonaság maradványai, továbbá a székely határőrök, de részben az egykor az országot támadó és leverő pusztai nomád népek, besenyők és kunok maradványai, akiket a királyok mint haderőt állandóan felhasználtak. A 12. századi magyar hadszervezettel foglalkozik Magyarországról szóló leírásában Ottó freisingi püspök, a német-római császárságban ekkor uralkodó Hohenstaufen-család rokona. Freisingi Ottó a második keresztes hadjárattal vonult át Magyarországon, és így bizonyos személyes tapasztalatok alapján ír az ország viszonyairól. Írásán azonban átvonul az a régi ellenséges hangulat, ami még a kalandozások korabeli német krónikákból sugárzott: a magyarok szörnyetegek, durva, alantas lények. Amit a hadszervezetről mond, egyaránt alátámasztja többi forrásadatainkat: a király és a magyar urak csapatainak egy része már a feudális haditechnikát tette magáévá. Sokszor idézett, de még ma sem eléggé tisztázott a német püspöknek leírása, hogy a magyar „colonusok” közül minden 9-ik a 10-iket vagy a 7-ik a 8-ikat felszereli fegyverekkel, és hadba szállás idején a seregbe küldeti, míg a többiek otthon maradnak a „föld művelésére”. Bár a colonus kifejezés a korabeli németországi szóhasználatban jobbágyot jelent, valószínűnek tekinthető, hogy Freisingi Ottó utalása a várkatonai szervezetre vonatkozik, amely ekkor még (a 12. század közepén), némileg változott formában, fennállott.

Az úri csoportok a század közepén élesedtek. Az egyházi nagybirtok nem akar lemondani arról a vezető szerepről, amelyet az államalapítástól eltelt 150 évben játszott, viszont az egyre erősödő világi nagybirtok szembeszáll az egyháziakkal, és a század 40-es éveitől a 70-es évekig a két szemben álló birtokos réteg küzd a hatalomban való részesedésért. Az úri csoportok élesedése II. Géza uralomra jutása után fokozódott; egyházi és világi nagybirtok, egymás és a király, illetve királyok ellen folytatott kíméletlen harcukba ebben az időben kezdenek fokozott mértékben idegen, külföldi hatalmakat bevonni saját pártjuk erősítésére. A keletről és nyugatról az ország függetlensége ellen indított támadások ebben a korszakban erősebbek, mint valaha; az úri frakciók éppen ezeket az erősödő támadásokat használják fel saját hatalmuk növelésére.

A magyar királyok ez időben folytatják az I. László idején megkezdett és Kálmán alatt kifejlődött hódító politikát elsősorban az orosz földek felé. A magyar „nagybirodalmi” gondolat egyik jelentős történész képviselője, Pauler Gyula úgy látja, 1146-ig helyes volt a magyar hódító politika, „mert előkészítette az utat arra, hogy a független, de elszigetelt Halics előbb-utóbb Magyarország hatalma alá kerüljön”. Pauler szerint II. Géza uralma alatt ezt a „sógorsági” érzelmeken alapuló politika váltotta fel, amely „cél nélküli”, haszontalan hadjáratokba keverte Magyarországot. Valójában természetesen ez a politika változatlan volt Kálmántól IV. Bélaig: a „sógorsági”, dinasztikus kapcsolatok teremteték meg az alapot az orosz ügyekbe való beavatkozásra, az egész időszakban „haszontalan”, de főképpen igazságtalan és értelmetlen hadjáratokban pazarolták az erőt és vért Halics meghódításáért. Paulernek és a polgári történészeknek azért tűnik olyan céltalannak éppen a II. Géza idején folytatott orosz hadjárat, mert ebben az időben a dinasztikus hódító hadjáratokban leplezetlenülbbül mutatkoznak meg a „sógorsági” kapcsolatok, mint előzőleg.

A feudalizmus kialakulásának legkorábbi szakaszában a széttagolódás fő haszonélvezője az egyház volt. Ez a helyzet a 11. század vége óta a feudalizmus teljes kibontakozásával a világi nagybirtok javára megváltozik, ugyanakkor, amikor az egyházi birtok politikai jelentősége – a pápai világalom törekvéseinek hatására – megnő, és az egyes egyházi birtokok érinthetetlensége a cölibátus következményeképpen állandósul. A pápaság világalommi törekvései a 12. században egyre fokozódnak, a pápák a katolikus uralkodók „hűbéruraivá” és ez országok kül- és belpolitikájának irányítóivá igyekeznek válni. A pápaság világalomért folytatott harca a 12. század közepén Hohenstaufen I. Barbarossa Friggyessel folytatott küzdelemben élesedik, s a harc győzelmes kimenetele erősítette meg Európa összes katolikus országai felett a pápai főhatóságot. Az egyházi főméltóságok viselői, a főpapok, az egyházi nagybirtokok tulajdonosai ebben a korszakban készséges kiszolgálói a pápai világalomnak, hiszen ez az illető országban saját hatalmuknak a központi királyi hatalommal szemben való erősödését jelentette. Ugyanakkor egészen természetes, hogy ezeknek az egyházi nagybirtokosoknak szembe kell kerülniük az ugyan a királyi hatalmat csorbitó, de az egyházi birtok rovására is növekedni igyekvő világi nagybirtokkal. Ezen természetesen mit sem változtat, hogy a főpapi stallumok birtok-

kosai ebben az időben már ugyanazokból a családokból származnak, mint a világi nagybirtokosok. Viszont azt is természetesnek kell tekintenünk, hogy amikor az egyházi nagybirtok hatalmát a királlyal és a világi nagybirtokkal szemben a pápa hatalmának védőpajzsa alatt növeli, a világi nagybirtok hasonló erős védőpajzsot, külföldi támaszt kíván magának szerezni a királlyal és az egyházzal szemben. A világi nagybirtokosság jelentős részének ezt a törekvését használja fel Mánuel bizánci császár, amikor a magyar területekre akarja kiterjeszteni hatalmát.

Mánuel nem az első külföldi hatalom, amelyet a világi nagybirtokosság frakcióharcai során maga mellett akar felvonultatni. Már II. Géza uralomra jutásakor az ellene lázadó magyar nagyurak Borisz trónkövetelésének érdekében a szomszédos osztrák hercegséghez fordultak. A magyarok betörései ellen kiépített Ostmark ebben az időben már a német-római császárságon belüli feudális széttagoltság következtében egyre inkább önálló fejedelemséggé fejlődött a Babenberg-ház uralma alatt. Innen, Ausztriából indultak ki a 12. század második felétől kezdve a német hatalmi törekvések Magyarország felé, amelyek azután a Habsburgok uralomra jutása után állandósultak. Jasomirgott Henrik osztrák herceg támogatja Boriszt, de Gézának feudális seregével sikerült (1146) győzelmet aratnia az osztrák herceg és a vele szövetséges magyar urak felett.

Mánuel azonban a római katolikus vallással szemben a „schismát” a görög-keleti vallást, a pápasággal szemben a pápa nélküli egyházat jelentette. A nyugati források ebben az időben arról beszélnek, hogy a magyar király követni fogja a görög császár példáját, „aki, mint állítják, a rómaiak kapzsisága miatt szakadt el az igazi hittől”.

A pápa tehát és az őt képviselő magyar egyházi nagybirtok Mánuelban és a mögötte álló magyar nagybirtokosságban, illetve az ezek által állított trónkövetelőkben teljes joggal saját hatalmi törekvései közvetlen támadóját láthatta, és látta is. Mánuel viszont kitűnően használhatta fel a magyar világi nagybirtokosság félelmét az egyházi nagybirtok túlerejétől, saját hatalmi törekvéseire, a Magyarország feletti uralom megszerzésére. Mánuel már 1150 előtt megkezdte a terjeszkedést Magyarország felé. Hatalmát előbb a Balkánra, a magyarokkal szövetséges szerbekre igyekezett kiterjeszteni, de ugyanakkor Borisz trónkövetelését és a mögötte álló magyarországi frakciót is védelmébe vette.

Nyílt harcban 1151-ben Zimonynál megverte a magyar és a szerb csapatokat, bevonult a Szerémségbe és Szlavóniába, és onnan igen nagyszámú hadifoglyot hurcolt el. (A források tízezrekről beszélnek, amit természetesen túlzásnak kell tartapunk.)

Az 50-es évek elején a belső frakcióharcok erősödtek, és ezek Géza és öccse, István herceg közötti nyílt összeütközésben nyilatkoztak meg. István és öccse, László nem kapott „hercegséget”, Géza igyekezett uralmát együtt tartani, valószínűleg éppen az uralkodó osztály legfelső rétegének széttagoló kísérleteivel szemben. De István volt az egyik nagyúri csoport jelöltje, ez a csoport tőle várta Gézával szemben hatalmának növelését, ezért igyekszik István szembenállását Gézával erősíteni. Géza azonban rájött az összeesküvésre, de

mielőtt komolyan felléphetett volna, István és pártjának többi tagja Görögországba, Mánuelhez menekült (1154). Az európai külpolitikai helyzet ebben az időben élesedett ki. Barbarossa Frigyes ekkor kezdi meg támadását a pápával szövetséges északolasz városok, elsősorban Milánó ellen. Ugyanakkor Mánuel közeledni próbál Frigyeshez; valamiféle osztozkodásra gondolhatott a „keleti” és „nyugati” római birodalom között, mindenképpen a pápaság rovására. A magyar külpolitikában ezekben az években bizonyos ingadozás látható. Az erősödő világi nagybirtokosság már felismeri a pápai veszélyt, azt, hogy a pápaság túlerőre kapása, az egyes országok feletti hatalmának növekedése nagymértékben erősíti az ez országokban levő egyházi nagybirtokosságot, és ezzel gyengíti a világi nagyurak hatalmát. Lényegében ez a politika a 12. század közepén nem volt helytelen; a 11. század végén és a 12. század elején a császárság gyengítése a pápaság javára a Magyarország függetlensége ellen törő hatalom gyengítését jelentette, s így elvben helyes politika volt, viszont a 12. század közepén a pápaság előretörése már fenyegetőbb erő volt, mint a császárság. A világi nagybirtokosságnak császárbarátsága, bár önérdeket szolgált, az ország szempontjából sem lett volna helytelen. II. Géza még 1157-ben – mint a külföldi krónikákból értesülünk – valamiféle nem nagy segítséget küld a császárnak Milánó elleni harcaihoz. De ekkor már arról hallunk, hogy Barbarossa Frigyes mellett tűnik fel a trónkövetelő István herceg, ami azt jelenti, hogy „párthívei”, a világi nagybirtokosság egy jelentős része nem bízott II. Géza politikájának tartósságában, és látta, hogy mind erősebben felülkerekedik az egyházi nagybirtokosság, annak legintranszigensebb képviselője, Lukács esztergomi érsek révén. Lukács érsekről a korabeli források mint VII. Gergely irányzatának, tehát a pápaság világalmai törekvéseinek legkövetkezetesebb hívéről beszélnek. Természetesen az egyházi források ezt mindenféle kegyes jelszavakkal, Lukács „szent” életéről, „kegyességéről”, aszketikus hajlamairól szóló frázisokkal kendőzik. De hallunk ugyanakkor arról is, hogy Lukács korának egyik legműveltebb férfija, aki a párizsi, ekkor már teljesen pápai irányítás alatt álló főiskolán tanult, és innen visszatérve, 1156-ban egri püspök, 1158-ban pedig esztergomi érsek lett. Pauler szavaival élve, „az esztergomi érseki széken egész befolyását, pedig nagy volt, II. Gézára, arra használta fel, hogy az egyház szabadságát tisztelje, püspököt pápai becegyezés nélkül le ne tegyen, át ne helyezzen”, vagyis hogy teljesen szabad utat engedjen a pápai befolyásnak Magyarországon.

A világi nagybirtokosság, helyesebben annak jelentős része Lukács ellen foglalt állást, kivéve azokat, akik szoros kapcsolatban álltak vele, mint fivére, Apa bán. Az egyházi birtok elleni harc létérdeke volt ennek az újonnan erősödő világi nagybirtoknak. Ez a harc nem lehetett egyenletes, céltudatos. Igen sok ellentmondással telített. De mégis ez vitte a hatalomra törő urak jelentős részét a római katolikus vallás ellensége, a „szakadár” görög császár oldalára. 1157-ben István herceg ismét Mánuelnél tűnik fel, aki őt mindenféle kitüntetésekkel elhalmozva, görög hercegnőt adva hozzá feleségül, előkészíti a magyarországi trón követelésére. Ebben Mánuel joggal számíthatott István híveire a magyarországi világi nagybirtokosság egy jelentős részére.

A pápai befolyás erősödése, a pápai világalom feltétel nélküli támogatása akkor vált nyilvánvalóvá, amikor felmerült a kettős pápaválasztás kérdése. A Barbarossa Frigyes császár befolyása alatt álló német püspökök 1159-ben a páviai zsinaton ellenpápát választottak a már megválasztott III. Sándor pápával szemben. Ez az ellenpápa, IV. Adorján, képviselte volna a német-római császárság fölényét, befolyását a pápai törekvésekre. A „gregorianizmus” Európa katolikus államaiban, az egyházi nagybirtokosok körében szükségszerűen elterjedt, hiszen ez lényegében saját erejüket, befolyásukat, a központi királyi hatalommal szemben való fölényüket szolgálta. A párizsi főiskolán éppen ezekkel az elvekkkel ismerkedtek meg, ezt tanulták meg érvényesíteni saját országukban. Jellemző, hogy pl. a páviai zsinat határozataival élesen szembeforduló Eberhard salzburgi püspökről tudjuk, hogy Lukács érsek tanuló társa volt a párizsi főiskolán. Lukács érsek keresztülvitte, s itt Pauler szavait idézzük, hogy – „... Magyarország... III. Sándor német híveit megelőzte. Még mielőtt Eberhard megkísérelte volna, hogy a magyar egyházat megnyerje III. Sándor pápának, Lukács már kivitte, hogy – 1161 elején – II. Géza és a magyar egyház határozottan III. Sándor részére állott”. Lukács befolyására Géza teljes erejével felkarolta „Szent Péter hányatott hajójának ügyét”, buzgalmában egészen odáig ment, hogy VII. Lajos francia királynak szövetséget kínált fel Barbarossa Frigyes ellen a pápaság, III. Sándor érdekében. Erre a pápa legátusai megjelentek Magyarországon, elhozták Lukácsnak az érseki palliumot, és természetesen a pápa teljes mérvű támogatásáról biztosították.

Ekkor halt meg – 1162-ben – II. Géza. Mánuel jól előkészítette a helyzetet, amely rendkívül kedvező volt számára. A pápaság előtt való hódolás, az egyház rendkívül erős hatása II. Gézára most már a világi nagybirtokosság igen jelentős részét Géza, illetve a politikáját várhatóan követő fia, István (történetünkben III. István) ellen fordította.

Mánuel ugyan sereggel kísérte trónkövetelőjét, István herceget (történetünkben IV. István) Magyarországra, de mellette volt a második trónkövetelő, a valamivel kevésbé kompromittált, nem görög házasságban élő, de lényegében éppúgy Mánuel befolyása alatt álló fiatalabb László herceg (történetünkben II. László). A világi nagybirtokosság ingadozó része azt a kompromisszumot köti, hogy nem IV. Istvánt, hanem II. Lászlót fogadja el királynak, akit különben még inkább bábnak tekintett. Ugyanakkor a nagybirtokosság egy része IV. István mellé áll, aki mint „herceg” az ország harmadrésze felett gyakorol hatalmat. Az egyházi nagybirtokosok közül nem tudjuk, hogy hányan álltak II. László mellé. A krónikák arról beszélnek, mintha egymagában Lukács érsek állt volna ellent; ez azonban nem valószínű, sokkal inkább az, hogy Lukács mögött a belső pártharcokat szította az egyházi nagybirtokosság jelentős része. Annak, hogy II. Lászlót, majd fél évvel későbbi halála után IV. Istvánt miért éppen a bács-kalocsai érsek koronázta meg, igen egyszerű magyarázata van. A legújabb kutatások nyilvánvalóvá tették, hogy Magyarországon ebben az időben főképpen annak délvidéki, nagyrészt szlávok által lakott területén még sok görögkeleti rítusú egyház, bazilita kolostor stb. állott fenn. A bács-kalocsai ér-

sekség hatásköre éppen ezekre a területekre terjedt ki, és az érsekség ekkor még – bár ezt még nem sok adattal tudjuk alátámasztani – nem teljesen állt a római pápaság befolyása alatt. Egészen érthető, hogy minden komolyabb ellenállás nélkül hajlandó volt a világi nagybirtok és a bizánci császár jelöltjeit megkoronázni. Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a magyarországi világi nagybirtokosság jelentős részén kívül, akiknek élén Belos bán, szerbiai nagyzsupán, II. Béla sógora – maga is nyilvánvalóan „schizmatikus” görögkeleti vallású – állt, a csanádi, a pécsi és a váradi püspökök, tehát azok, akiknek területén a legnagyobb számúak voltak a görögkeleti egyházak, maradtak még II. László, majd később IV. István oldalán. Nyilvánvaló, hogy az egyházi nagybirtokosoknak csak a római pápasággal szemben álló kisebb része maradhatott meg a bizánci hatalom által támogatott királyok oldalán. De nyilvánvaló az is, hogy az egyházi nagybirtokosság nagyobbik része szította a belső pártharcokat, az „ellenállást” a görögbarát királyokkal szemben. Lukács érseket II. László elfogatta, a krónika szerint ez őt megátkozta, és rá negyven napra (1163. január 14-én) László meghalt. A krónika arról is beszél, Lukács érsek „lehelletével” ölte meg a görögbarát fiatal királyokat.

1163 januárjában IV. István követte II. Lászlót, ekkor még III. István pártja elég gyenge lehetett, Mánuel fegyveres beavatkozása természetesen nagymértékben támogatta a magyar urakat. De közben az egyház által erősített, belső pártharcokban a Pozsonyba menekült III. Istvánt visszahozták, IV. Istvánt elfogták, és 1163 júniusában III. István – Lukács érsek és a pápa támogatottja – került a magyar trónra. IV. István és pártja Mánuel segítségével tovább is kísérelte, míg IV. István 1165-ben valószínűleg méreg áldozata lett.

Mánuel ekkor, miután az egész Délvidéket (Szerémséget, Dalmáciát) magának megszerezte, III. István öccsét, Béla herceget udvarába vitette, hogy itt felnevelve, tulajdonképpen új trónkövetelőt állíthasson III. István ellen. A magyar világi nagybirtokosság ekkor Bélába helyezte reménységét, míg III. István egyre inkább egyházi befolyás alá került. Ezt az 1169-ben kötött constitutio mutatja, amelyben a király kimondja, hogy „mi magunk és utódjaink soha nem fogunk az egyházi vagyontól semmit a saját hasznukra fordítani, hacsak, amitől az Isten mentsen, ellenséges haderők nem jönnek országunkra, vagy más igen égető szükség nem szorít rá, és akkor sem tesszük a püspökök tanácsa nélkül”. Ez a constitutio teljes mértékben biztosította az egyházi nagybirtok csorbíthatatlanságát és sérthetetlenségét, lényegében biztosította az egyházi nagybirtok fölényét, és szabad utat engedett a pápai befolyás érvényesülésének.

Mindez azonban természetesen nem gátolhatta meg a világi nagybirtok terjeszkedését, hatalmának állandó és szükségszerű növekedését, nem állhatott útjában a királyi birtok fokozódó felaprózódásának. Nem gátolhatta meg természetesen ez a constitutio a feudális széttagolódás előrehaladását, az uralkodó osztályon belül egyre élesebbé váló pártharcokat sem. A III. István halálakor (1172) trónra került III. Bélában az egész világi nagybirtokosság a bizánci befolyás újraillesztőjét, saját törekvéseinek képviselőjét látta. Béla a bizánci udvarban megtanulta a diplomáciai mesterkedéseket. Nem árulta el igazi céljait,

sikerült neki trónralépte után a különböző úri csoportokat egy ideig bizonyos fokig egyensúlyban tartani. A helyzet megoldását jelentette, hogy Mánuel halálával (1176) a bizánci befolyás újraéledésétől már nem kellett tartani.

2. Az állam III. Béla idején

A feudális széttagolódás folyamata, amely a 12. század elején indult meg nagyobb méretekben, nem állhatott meg, hanem a feudalizmus egyre erősebb kibontakozásával csak fokozódhatott. A világi nagybirtokosság egyre erősebb lesz, és Béla szükségszerűen erősítette a világi nagybirtokosságot, annak magán-hadseregét is, mert azt a maga céljaira is igénybe kívánta venni. Teljes megye eladományozásával először Béla idejében találkozunk. Modrus megye eladományozása Bertalan comesnek mutatja egy folyamat megindulását, illetve folytatódását. A világi nagybirtokosságnak ez a megerősödése és megerősítése Béla által nem zárja ki Béla egyházi, pápabarát politikáját. Béla idejében növekszik meg a pápák közvetlen beavatkozása az egyházi nagybirtokok ügyeibe, az ország belügyeibe, és Béla idejéből tudunk arról, hogy ő maga küld ki hallgatókat a párizsi főiskolára, akik azután a pápai világhatalom tanait hozzák magukkal. (1192. Elvin.)

Az időleges egyensúlyi helyzet tette lehetővé a terjeszkedő háborúk folytatását, amelyek egyúttal a pápai világhatalmi törekvéseket is előmozdították. Amikor Béla 1187-ben beavatkozik a halicsi belső dinasztikus ellentétekbe, és a hozzá menekülő Vlagyimir fejedelem állítólagos „védelmében” leveri ennek ellenfelét, Romant, maga ül be Halicsba, felveszi a „halicsi király” címét, és kisebbik fiát, Endrét „kormányzó”-nak teszi meg, egyúttal a pápai politikát szolgálja. A pápák ekkor, a 12. század végén kezdik meg mind céltudatosabban az orosz földek irányában terjeszkedő politikájukat, amelynek célja a szkizmatikus oroszoknak a római katolikus egyház fennhatósága alá vonása volt. Ezt támogatták éppen Béla óta a magyar királyok is, akik „saját határaikkal a római egyház határait is előbbre vitték”, mint egy kiváló polgári történészünk, Marczali Henrik a múlt század végén megállapította. Béla Mánuel halála után viszszafooglalta Dalmáciát, és időlegesen Magyarország fennhatóságát – Velence minden kísérlete ellenére – elismertette a dalmát kereskedővárosokkal.

Bélának külső hódításai, az előző idők véres pártharcai után időlegesen beállott egyensúlyi helyzet vezetett azokra az igen túlzó következtetésekre, amelyeket a magyar polgári történetírás Béla koráról levont. III. Béla államának ebben a túlzó értékelésében a legmesszebb az ellenforradalmi korszak történetírása ment, az ellenforradalmi történetírás dicsőítette a leginkább III. Béla „biródomának” európai, sőt világjelentőségét, annak „külpolitikai erejét”.

Az ellenforradalmi történetírásnak ez a felfogása nem III. Béla valódi érdemeinek értékelésén alapult. Ez a történetírás nem értékelte Béla ügyes belpolitikai

káját, amellyel időlegesen valóban a központi hatalmat erősítette, hanem első-sorban agresszív és – mint az előbbiekben kifejtettük – a pápai politikát szolgáló külpolitikáját állította előtérbe. Ez a történeti felfogás III. Bélában a kelet s délkelet felé törő expanzió képviselőjét, az Oroszország (vagy legalább annak egy része) és a délkeleti szláv népek felett „korlátlan hatalommal rendelkező” magyar uralkodót látja. A magyar imperializmus sovíniszta, szovjetellenes álláspontjának alátámasztására történeti előzményt igyekezett formálni III. Béla személyéből és politikájából. Ez a legvilágosabban Hóman III. Béla értékeléséből derül ki, amely így szól: (III. Béla holttestének 1900-ban való megtalálásáról és újraeltemetéséről beszelve) „Sajátos játéka a sorsnak, hogy a középkori magyar külpolitikának Kálmán és Nagy Lajos mellett legnagyobb reprezentánsát, a magyar nagyhatalom alapítóját, az Árpád-ház politikai hagyományait kisajátító Habsburg-hatalom utolsó nagy képviselője, a magyar királyok egykori horvát, dalmát, bosnyák, halicsi és ladoméri tartományain újra uralkodó Ferenc József kísérete második, végső nyugóhelyére.”

Ahhoz, hogy a „magyar birodalom” e külpolitikai súlyáról szóló elméletüket belpolitikailag megalapozzák, az ellenforradalmi korszak történészei igazolásul III. Béla híres jövedelmi kimutatására támaszkodtak. Ennek az okmány-nak elemzésével bizonyították, hogy a magyar királyok pénzbeli jövedelme ebben az időben meghaladta vagy legalábbis egyenlő volt az angol és francia királyokéval. Eszerint tehát a magyar feudalizmus már olyan fejlettségi fokon állt volna, a pénzgazdálkodás, az árucseré olyan mérvű lett volna, mint az e kor-beli Franciaországban vagy Angliában. Ezt azonban a tények egyáltalában nem bizonyítják. A jövedelmi kimutatás egy 15. századbéli másolatból ismeretes. Ez a másolat a párizsi Bibliothèque Nationale (Nemzeti Könyvtár) egy kódexében található, amely XIV. Lajos híres gazdasági minisztere, Colbert hagyatékából került oda. Anélkül, hogy magának a kimutatásnak hitelességét kétségbe von-nánk, meg kell állapítanunk, hogy annak számszerű adatai túlzottak, hihetetlenek, és vagy valamilyen korabeli hamisítás következménye, vagy pedig a többszöri másolás folytán a másoló elírásából kerültek a kimutatásba. Itt csak egy-két adatára, a legszembeszökőbb elírásokra kell rámutatnunk. A jövedelmi ki-mutatás szerint a királynak vámokból 30 000 márka jövedelme lenne. Ez azt jelentené, hogy az országban fejlett áruforgalom van, ha mintegy 7500 kg ezüst jövedelem juthat a királynak a vámokból. Még talán ennél is szembetűnőbb a jövedelmi kimutatás másik tétele, amely szerint a királynak „az erdélyi német vendégektől” (hospesektől) 15 000 márka évi jövedelme van. Erdély területére II. Géza idejében telepedtek a később szászoknak nevezett vallon vagy német telepesek. Az a néhány évtized, amely a betelepülésüktől eltelt, semmiképpen sem indokolja, hogy III. Béla idején itt olyan gazdag városi polgársággal vagy ehhez hasonló réteggel álljunk szemben, amely évente 15 000 márkát (kb. 3800 kg ezüstöt) tudna adni a királynak. Még az 1224-i Andreanum (II. Endre kiváltságlevele az erdélyi szászoknak) is csak 500 márka fizetéséről be-szél, pedig 1224-ig nagy fejlődésen ment át az erdélyi szászság, de a ma-gyar társadalom egésze is.

A magyar „birodalom” külpolitikai tekintélyének elméletét a polgári történetírás III. Béla fejlett udvartartásával is igyekezett alátámasztani. Bár közzismert volt a tény, hogy III. Béla egyik oklevelét tanácsosai jelenlétében „egy tölgyfa alatt” állította ki, mégis azt állították, hogy udvara fejlett lovagi udvar, s ennek élén a király mint „korlátlan hatalmú” despota áll. Ez a beállítás önmagának is ellentmond. Ebben a korban a feudalizmus már eléggé fejlett volt ahhoz, hogy lehetetlenné tegye az uralkodó korlátlan hatalmát, ahhoz viszont még nem volt eléggé fejlett, hogy kialakult lovagi udvart lehessen benne elképzelni. Nem állhat meg, hogy ez az udvartartás, ha bizonyos külsőségekben pompásabb is volt, mint az előző magyar királyoké – hiszen már állt az esztergomi királyi palota –, hasonló lett volna pl. Barbarossa Frigyes udvarához. Bizonyos, hogy Béla a bizánci udvarból magával hozott külsőségekben utánozni igyekezett az ottani szokásokat, azonban ez nem változtatta és változtathatta meg a belső fejlődés irányát.

Meg kell állapítanunk, hogy III. Béla idejére a feudális széttagolódás a feudalizmus általános fejlődésével kapcsolatban nagymértékben haladt előre. A világi magánnagybirtok szerepe megnőtt anélkül, hogy az egyház predomináló szerepét ez még lényegében megváltoztatta volna. Béla politikájával, amellyel igyekezett egyensúlyi helyzetet teremteni a különböző úri csoportok között, szükségszerűen alkalmazkodott az ekkor hatalma csúcsán álló pápai politikához, s ezzel a magyarországi egyházi nagybirtokosság álláspontjához is. Terjeszkedő, agresszív külpolitikájának egyik fő vonása éppen a pápai politikához való alkalmazkodás volt. Béla helyeslő álláspontot foglalt el az ebben az időben újra meginduló keresztes hadjáratok kérdésében is. Fiai ebben csak követték az ő politikáját.

Az állam s ezen belül a nagybirtok erősödésével függ össze a főbb országos tisztségek (nádor, országbíró, bán, vajda stb.) állandósulása. A Kálmán uralma alatt szervezetileg megerősödött királyi tanácsban a főpapok mellett ezeknek a nagy tisztségviselőknek jut a vezető szerep. A nagybirtokosság, elsősorban a világi nagybirtokosság érdekei, a megszerzett feudális földtulajdon jogi elismeretése ebben az időben szükségessé teszi, hogy az előző időszakokkal szemben az írásbeliség fokozódjon, erősödjék. Nemcsak adományt, hagyatékot, de vásárlást is írásba kellett foglalni. Hogy ehhez mennyiben járult hozzá Béla bizánci neveltetése, műveltsége, a bizánci udvarból magával hozott szokások ismerete, nem eldönthető, de némi hatással bizonyára volt arra, hogy a már az előző királyok idején lassan kibontakozó kancellária III. Béla idején állandósult. Ez az állandósulás nem jelenti azt, hogy a királyi udvarban állandó tisztségviselőkkel állandó hivatal alakult volna ki oklevelek kiadására, hitelesítésére. De a király udvari kápolnájának papjai rendszerint Párizst járt, művelt emberek, akik innen hozzák magukkal nemcsak az egyszerű írástudást, de a kancelláriai stílus ismeretét is, rendszeresen állítottak ki okleveleket. Ezek a capellanusok, akiknek élén a kancellár (eleinte a fehérvári prépost) állt, igen fontos szerepet tölthettek be Béla udvarában, ismerték és előmozdították az egyes úri csoportok törekvéseit. Legfontosabb szerepük azonban az lehetett, hogy (mint erre Párizsban ala-

posan kioktathatták őket), a pápai világuralom törekvéseit Magyarországon is elterjesszék. A kancelláriai stílus (sőt a betűformák) azonossága a 12. század különböző fejlettségű államaiban is igazolni látszik: a pápaság Párizsban nevelte a maga harcosait, akiket azután Európa összes katolikus udvaraiba szétküldött, hogy hirdessék és képviseljék politikáját.

III. Bélának 1196-ban bekövetkezett halála nem jelent törést a fejlődésben, nem jelent valami ugrásszerű hirtelen változást. Béla korára már megérett a feudális széttagolódás egy bizonyos foka, amelyet Bélának ügyes politikájával sikerült egyensúlyban tartania, főképpen az egyházi nagybirtok és a pápai politika segítségével és annak előmozdításával. Ezt az egyensúlyi helyzetet azonban a legkisebb politikai bonyodalom, trónviszály vagy ellentét az uralkodóházon belül ismét felboríthatta. Ez történt meg azután Béla halála után. Nem fiainak egymástól eltérő egyénisége vagy hasonló személyi ellentétek okozzák, hogy Imre (1196–1204) uralkodása idején már nyilvánvalóvá válik: a királyi birtok elvesztette egykori jelentőségét, az erősödő világi nagybirtok, amely az egyházi birtokkal való harcban alulmaradt, főképpen ennek a királyi birtoknak rovására igyekszik hatalmi pozícióit erősíteni.

3. A feudális anarchia éleződése a 13. század elején

Imre trónraléptével az úri csoportok egymással vívott harcai túlnőttek az eddig ismert méreteken. Ehhez járult, hogy Béla egyensúlyozó ügyes politikáját a két királyi testvér, Imre és Endre késhegyig kiélezett, állandó harca váltotta fel. A nagybirtokosság, amely eddig is szépen gyarapodott a királyi birtokok rovására, elérkezettnek látta az időt ennek teljes felaprózására. A király és öccse, hogy maguknak párthíveket szerezzenek, az eladományozásokat rendszerré teszik, az urak pedig igyekeznek ebből minél több hasznot húzni. A polgári történetírás a két testvér egyéniségéből magyarázza ennek a folyamatnak bekövetkezését, úgy látja, hogy egyszerre, robbanásszerűen széthullik a királyi birtok. Ez a folyamat már régen, még a 11. században megkezdődött, a 12. század közepétől egyre fokozódó iramban folytatódott, a 12. század és a 13. század fordulóján lényegében a folyamat befejeződésénél vagyunk, s ezt meggyorsítja, szemmel láthatóbbá teszi a kiélezett testvérharc a trónért a koronás király Imre és öccse, a trónt követelő Endre között. Ennek a folyamatnak haszonélvezői ekkor elsősorban a világi nagybirtokosok voltak. Az egyház már kezdettől fogva igen nagymértékben részesült az eladományozásokban, a királyi birtokokból már régóta nagy részt hasított ki magának. Az egyházi nagybirtokosok, akik már a 12. század közepén is fokozódó féltékenységgel látták a világi nagyurak előretörését, nem könnyen és szívesen mondtak le előnyös helyzetükről. Annál kevésbé, mert látniuk kellett, hogy a világi nagybirtokosság erejének gyarapodásával igyekezni fog nemcsak a királyi, hanem az egyházi nagybirtokok rovására is tovább

gyarapodni. A 12. század végén a pápai világuralom csúcspontján állt. A német-római császárság felett aratott győzelme III. Ince pápa idején arra vezetett, hogy Európa katolikus államfői (a francia, az angol, a magyar királyok stb.) minden elhatározó lépésükben a pápa „gyámolítását” élvezték. A királyoknak az a joga, hogy a pápától kinevezett egyházi funkcionáriust ők iktassák be a birtokba, ebben az időben fikcióvá süllyed. A pápai elhatározás a döntő, az az egyházfő jut birtokhoz, akit a pápa erre kijelöl. A pápai nyomás pedig természetesen kizárólag olyan egyházfőket juttatott birtokhoz és stallumhoz, akik készséges hívei és kiszolgálói voltak a „gregoriánus” politikának. Így tehát a világi nagybirtokosság minden előretörése mellett a 12. század utolsó éveiben és a 13. század első évtizedeiben az egyházi nagybirtokosság politikai súlya és szerepe még mindig döntő fontosságú Magyarországon. Maga a pápa irányítja ezt a politikát mind a bel-, mind a külügyekben. A püspökök vagy apátok egymás elleni ügyeikben nem a királyhoz, hanem a pápához fordulnak, aki teljes joggal, a király megkérdezése nélkül dönt ezekben az ügyekben, amelyek gyakran az ország igen nagy területeit behálózó birtokokra vonatkoznak.

Természetes, hogy a trónviszályokban az egyházi nagybirtok hol az egyik, hol a másik csoportot erősíti, ekként igykevezve gyengíteni a világi nagybirtokosok előretörését. A nyílt fegyveres összeütközés idején a pápa első gondolata: a nagybirtokos csoportok mindegyike igyekszik majd a maga javait az egyháziak kárára is gyarapítani. Sürgősen felhívja tehát az összes magyarországi püspököket: közösítsék ki azonnal mindazokat, akik az egyház vagyona ellen törnek. Jellemző, hogy ennek a felhívásnak olyan eredménye volt, hogy a csanádi püspök kénytelen a pápához fordulni: a nagyszámú kiközösített közül legalább a halálos ágyukon fekvőket oldozza fel a kiközösítés alól!

A pápa azonban nemcsak a belügyekben igyekszik az irányítást kézben tartani, hanem – talán még fokozott mértékben – a külpolitikában is. Már említettük, hogy a pápák a 12. század közepe óta – tehát lényegileg világuralmi törekvéseik érvényesítésének idejétől kezdve – egyre inkább törekedtek arra, hogy hatalmukat a keleti területek fölé is kiterjesszék. Ez elsősorban az orosz földek és a Balkán szláv népei ellen irányult. A Balkánon a bizánci birodalom fokozatos gyengülése lehetővé tette, hogy a szláv államok megerősödjenek, és részben vagy egészben kikerüljenek a bizánci császárság fennhatósága alól. A bolgárok az Aszjen-dinasztia vezetése alatt felújították a régi dunai bolgár birodalmat, a szerbek pedig a Nemanja-dinasztia alatt független királyságot alapítottak. Ezeken a területeken különböző olyan eretnokségek terjedtek el, amelyek célkitűzéseikben, ideológiájukban nagyon közel állnak a Nyugaton – Francia- s Olaszországban – elterjedt eretnokségekhez. Ezeknek az eretnokségeknek összefoglaló neve a kathar volt, balkáni területeken bogumiloknak, patarénoknak, pauliciánusoknak nevezték irányzataikat.

Engels megfogalmazása szerint: „... minden fejlődés kezdeti fokán a papok ragadták magukhoz a szellemi műveltség monopóliumát, és ezzel az egész művelődés lényegében teológiai jellegűvé vált... Az egyház dogmái egyszerűen politikai sarkigazságok voltak, és a Bibliából vett idézeteknek minden

törvényszéken törvényerejük volt... Így a teológiának ez a szellemi ténykedés egész területét átfogó fennhatósága egyben szükségszerű következménye annak, hogy az egyház a fennálló feudális rend legáltalánosabb összefoglalója és szentesítője volt. Világos tehát, hogy ezáltal a feudalizmus elleni minden általánosan megfogalmazott támadásnak elsősorban az egyház ellen kellett irányulnia, s valamennyi forradalmi irányú társadalmi és politikai tannak egyszersmind és túlnyomóan vallási eretnekségnek kellett lennie.” (Engels: A német parasztháború. 25. l.) Az eretnekség különböző fajairól szólva pedig Engels a következőket mondja: „Az idők változásai szerint majd misztika, majd nyílt eretnekség, majd pedig fegyveres felkelés formájában bukkan fel.” (Engels uo.) A legprimitívebb eretnek tanok a misztika mezében jelentkeztek. Ilyenek voltak a kathar, bogumil tanok is. Természetes azonban, hogy e misztika mögött is a tömegek elégedetlensége, az elnyomás elleni harc nyilvánult meg. Ha e misztika a földi élet teljes tagadását hirdette is, ha kimondotta, hogy a földi birodalom a sátántól való, ugyanakkor a visszatérést hirdette az őskereszténység általuk hitt és hirdetett egyenlőségéhez, tagadta a papság szükségszerű létezését. Ez már önmagában éles szembefordulást jelentett az egyházzal és elsősorban a pápasággal. A bogumil eretnekség azonban nem merült ki e misztikus tanok hirdetésében, hanem a Balkánon igen gyakran fegyveres felkelésekben is megnyilvánult. A parasztfelkelések pedig nemcsak közvetlenül az egyház, hanem gyakran az egész uralkodó osztály ellen irányultak.

A Balkán eretnek mozgalmai ellen a pápa a 12. század vége óta a magyar királyok feudális dinasztikus hódító harcait használta fel a római egyház érdekeinek, „határainak előbbrevitelére”. A 12–13. század fordulóján megerősödött a magyar királyok hódító, terjeszkedő politikája a Balkán újonnan megalakult államaival szemben. E politika eretnektérítésekkel fonódott össze. A pápának ezekre a harcokra csak addig volt szüksége, amíg nem sikerült magukkal a balkáni uralkodókkal megegyeznie. Ilyenkor hirtelen leállította a bogumillel szembe fordított hadjáratokat, amelyeket addig mint „Magyarország érdekében vitt harcokat” tüntetett fel. Így pl. mikor Kalojohannes bolgár cár saját maga verte le a bogumilokat, III. Ince megtiltotta Imre királynak a további hadviselést.

A pápák és a velük ekkor szövetségben álló északolasz városok érdekeit szolgálták a keresztes hadjáratok. III. Ince igyekszik rávenni Endrét még hercegkorában, hogy vezessen hadjáratot a „Szentföldre”. Endre azonban a rendelkezésére álló pénzt és egyéb anyagi eszközöket inkább a bátyja elleni harc céljaira használja fel, és ezért bizonyos fokig maga ellen fordítja a pápát. Amikor azonban a testvérháború Endre győzelmével ér véget (1204-ben meghal Imre, kiskorú fiát, III. Lászlót Endre elűzi), Ince pápa 1205-ben siet elismerni Endré, az „Egyház hű fiát”, akit ettől fogva ismét igyekszik a keresztes hadjárat elindítására rávenni.

A legfontosabb a pápa számára, hogy az egyházi befolyás Endre uralma alatt ne csökkenjen. Endre híven teljesíti a pápai külpolitika által elé szabott feladatokat. A keresztes hadjáratot ugyan meglehetősen elkésve (1217-ben) és úgyszólván eredmény nélkül hajtotta végre, azonban e korban a keresztes had-

járatoakat általában az eredménytelenség jellemzi. A pápaság dédelgetett kedvencének és a szlávok felé előretolt bástyájának, a német lovagrendnek a Barcaságban óriási, teljesen szabad területet adományozott a király (1211). A német lovagrendnek itt is az lett volna a feladata, mint később az Elbától északkeletre fekvő vidékeken: a schizmatikusok és „pogányok” megtérítése.

Erdély és az ún. Barcaság településtörténete még ma is eléggé homályos. A kapitalista korszakban, de főképpen az ellenforradalmi időkben a magyar és a román polgári történetírás sovíniszta módon foglalkozott Erdély településtörténetével, előtérbe állítva a „történelmi jog” kérdését. A magyar sovíniszta történetírás azt állította, hogy a románok Erdélyben a 13. század előtt egyáltalán nem tűntek fel, és ekkor is csak itt-ott mint nomád pásztorok. A románok történetírásával való harcban a magyar polgári történetírás és nyelvészet inkább elismerte a tagadhatatlan tényt, hogy ui. az i. sz. 6. századtól kezdve Erdélyben szláv lakosság élt, és még azt sem tagadta, hogy ennek Gyulafehérvár (Belgrád) körül jelentékeny telepei lehettek. Mint erre már utaltunk, ma még nem eldönthető, hogy a bolgár uralom ezekre a szlávokra is kiterjedt-e, vagy éppen a bolgár szlávság volt-e az uralkodó szláv elem Erdélyben. A legújabb román ásatások Erdélyben szláv várakat is feltártak, amiből arra következtethetünk, hogy a nyugatabbra mindenütt feltűnő szláv várrendszer ezen a területen is megvolt. Bizonyítottnak látszik, hogy a román nép kialakulásában e szláv elemeknek szerepük volt. Ugyanakkor bizonyos, hogy a 12. és a 13. század fordulóján, amikor Anonymus Krónikáját írta, már nagyobb számban éltek Erdélyben románok.

A magyar állam megszervezésének idején I. István már igyekezett hatalmát az erdélyi területre is kiterjeszteni, de a megyeszervezet itt még nem fejlődött ki. Említettük a székelyek menekülését a peremterületekre, és éppen Erdély szélső vidéke volt az a terület, ahol a székelység viszonylag igen hosszú ideig – lényegileg a 15. századig – megőrizte „nemzetségi szabadságát”, s csak katonai szolgálatot teljesített a magyar királyoknak. A székelyekre vonatkozó kutatások bizonyították azonban be azt, hogy a székelyek fokozatosan húzódtak egyre keletebbre, eredeti, a mainál lényegesen nyugatabbra fekvő szállásterületeikről, éppen az állam elnyomó szervezetének fokozatos kiépülése folytán. Az eredetileg székely településterületekre történt a szászok (a már említett vallon és német telepések) betelepítése a 12. század közepén, és valószínűen – bár csak gyéribben – székely telepítések voltak a Barcaságon is, ahova II. Endre a német lovagrendet betelepítette. Bizonyos, hogy ezeken a területeken még éltek a régi szlávoknak töredékei, de nyilvánvalóan éltek itt románok is, mint erre különösen a későbbi oklevelek utalnak. Ennek a lakosságnak, de a székelyeknek az elnyomását is szolgálta volna a német lovagrend terjeszkedése, úgy, mint később az Elbától északkeletre fekvő vidékeken lényegileg a szlávok leigázását ez a lovagrend hajtotta végre. Ugyanakkor feladatuk lehetett az is, amit az adománylevél előtérbe helyez: a pogány kunok elleni védelem megszervezése. A német lovagrend ezen a területen is, mint minden későbbi településnél, teljesen független, helyesebben csak a pápának alárendelt államot akart kiépíteni. A rend kapzsisága, földéhsége miatt szembekerült a hasonlóképpen földéhes magyar

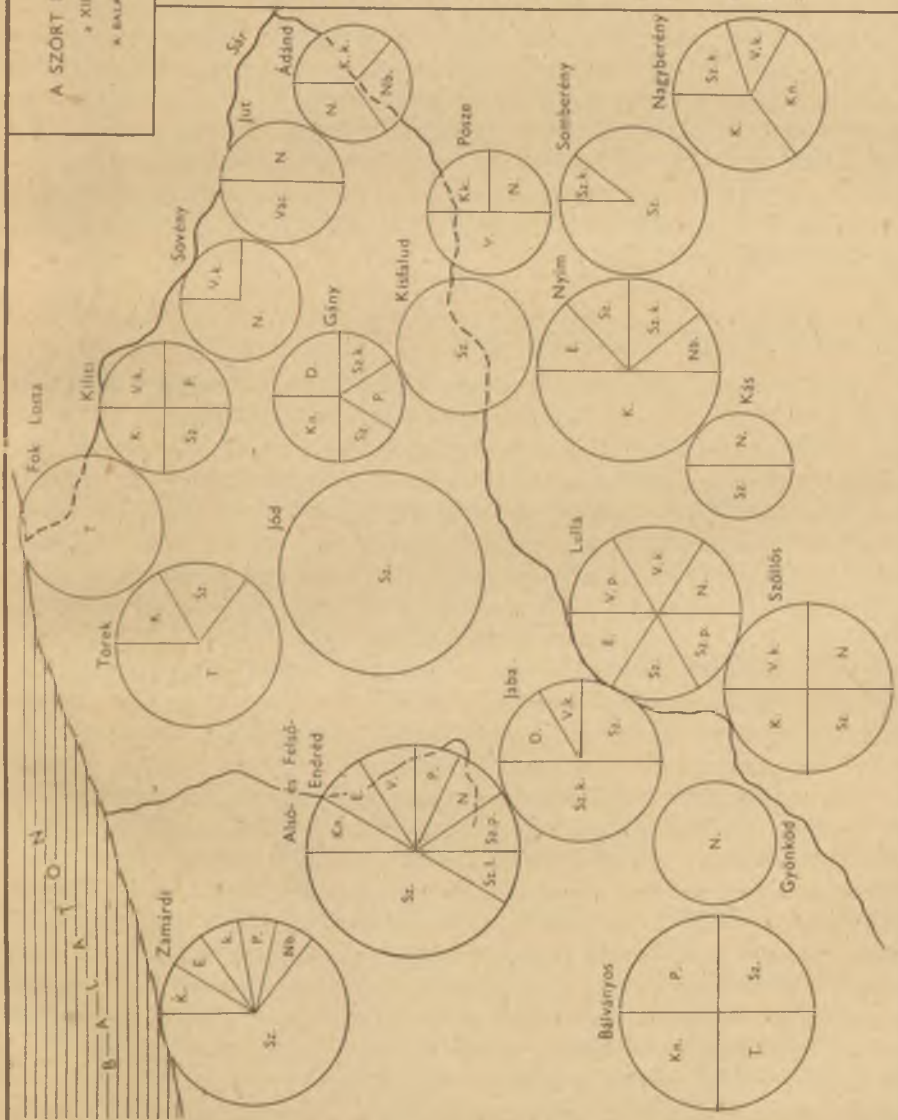
nagybirtokossággal. Ennek hatása alatt 1221-ben a Barcaságot visszaveszik a rendtől, de már 1222-ben Endre visszavonja ezt a rendelkezést, és a rend ismét visszakerül jogaiba, sőt 1224-ben odáig merészkedik, hogy magát az egész területet nyíltan a pápa fennhatósága alá „ajánlja”. III. Honorius pápa ezt természetesen igen szívesen fogadta, de ez még II. Endrének is sok volt, s talán már ekkor fiának, a későbbi IV. Bélának a királyi hatalmat védő befolyása alatt is, fegyveresen lép fel (1225-ben) a rend ellen, és azt kiveri az országból. Az alkudozások azonban még 1234-ben is tovább folytak, ekkor már nyilvánvalóan IV. Béla fellépése vetett véget a rend további követelődésének.

Igyekezett teljesíteni II. Endre azt a feladatot is, amelyet már atyja kezdett meg: a schizmatikus oroszok feletti uralom megszervezését. Uralkodása kezdetétől fogva II. Endre szinte évről évre vezet Halicsba hadjáratokat hol az egyik, hol a másik trónkövetelő érdekében, lényegileg azért, hogy a „halicsi királyságot” magának megszerezze, ami természetesen a pápának is megfelelt. Ez egy ízben látszólag már sikerült, amikor 1214-ben a halicsi bojárok egy része elismerte a kis (hatéves) Kálmánt, II. Endre kisebbik fiát „királynak”, és hajlandó volt az egyházunióra, a pápa fennhatóságának elismerésére a görög rítus megtartása mellett. De ez a halicsi pütkösi királyság megint nem volt tartós, II. Endre tovább pazarolta az ország erejét és pénzét a teljesen cél és értelem nélküli hadjáratokra.

A pápai hatalmi szó azonban II. Endrével szemben még eléggé jelentéktelennek látszó kérdésekben is megnyilvánult. Pl. amikor egy hatalmas értékeket szállító papot a Levanteból Olaszország felé Magyarországon átutaztában kifosztottak, III. Ince pápa dörgedelmes levélben magát a királyt tette felelőssé az „egyházi férfiú” kifosztásáért. A pápai levélből kiderül, hogy a nagyértékű árukat egy olasz püspök számára vásárolták. Bizonyos kérdésekben hajlandó engedni II. Endrének a pápa. Mikor feleségének öccsét, Bertholdot kívánja kalocsai érsekké kineveztetni, akinek sem kora, sem műveltsége nem volt alkalmas erre a tisztségre, a pápa belenyugszik ebbe a választásba. Természetesen abban a reményben, hogy Berthold kellő mértékben ki fogja szolgálni a pápai politika érdekeit, meg fogja védeni az egyházi nagybirtok magyarországi egységét. Berthold és a „meráni” Gertrud, II. Endre feleségének többi németországi rokonai, akik nagybirtokot szereznek Magyarországon, éles ellentétbe kerülnek a magyarországi világi nagybirtokossággal. Abban a versenyben, amely II. Endre trónra lépésekor a nagybirtokosság körében megindult a királyi birtokok megszerzéséért, komoly konkurrenciát jelentettek ezek az idegenek.

Endre uralkodásának első évétől kezdve nagy léptekkel halad előre a feudális széttagolódás. Hogy bátyja párthíveit leszerelje, a világi nagybirtokosság jelentős részét maga mellé állítsa, fokozott mértékben folytatja az adományozási politikát. Ami III. Béla idején még szórványos, Imre idején gyakoribb, az ő idejében már általánossá válik: egész királyi megyék és (ami III. Bélaig nem történt meg) várföldek eladományozása. Ezzel egyes főurak nagy lehetőséget nyernek a hatalom széttagolására, a későbbi tartományurasságok itt veszik kezdetüket. A halicsi hadjáratok, amelyeken Endre nagymértékben kényszerült

A SZÓRT BIRTOKOK MEGOSZLÁSA

K. — Királyi udvar
Ka. — Királyi udvar
Kk. — Királyi kápolna
V. — Somogyi vár
E. — Esztergomi érsekség
V. p. — Veszprémi püspökség
V. k. — Veszprémi káptalan
Vár. — Vári püspökség
Sz. — Szekesfehérvári püspökség
Sz. k. — Szekesfehérvári kerékeszetek
P. — Páriszban lévő apátság
T. — Thauri apátság
D. — Dömsüi püspökség
Sz. l. — Szekesfehérvári Sz. Iszre.
egyház
N. b. — Nagyszombat megyeinek
N. — Hévíz megyeinek
Sz. p. — Szekesfehérvári püspökség

igénybe venni a nagyurak segítségét, még megkönnyítették ezt a széttagolódási folyamatot. Emellett azonban szükségszerű a főúri csoportok közti ellentét kiéleződése. 1213-ban, amikor II. Endre éppen egyik halicsi hadjáratán pazarolta erejét, a régi Imre-párt egy csoportja összezsugorult az Endre-párttal és az „idegenekkel”, és ennek áldozataként esik az „idegenek” fő pártfogója, maga a királyné, Gertrud is. Ennek az összeesküvésnek vezetői közül csak Péter ispán (Petur) vette el büntetését (állítólag karóba húzták), míg a többiek, köztük Bánk, Simon és társai továbbra is II. Endre főemberei között szerepeltek. Endrének nem állt rendelkezésére kellő hadsereg, hogy az urak növekvő magánhadseregével fel tudja venni a versenyt, és le tudja verni egy komolyabb lázadást.

Az egyházi birtok határozott fölénye mellett tehát II. Endre uralkodásának második évtizedében egyre jobban halad előre a széttagolódás, egyre jobban szorít el a királyi birtok, most már a várbirtok is. Ez azonban nemcsak az uralkodó osztály felső rétegeit érintette. A királyi megye szétesése, a királyi várbirtokok eladományozása, magánföldesúri kézre jutása erősen érintette az ezeken a birtokokon élő népeket, jobbágyokat és a királyi megyék területén élő kis- és középirtokos rétegeket is.

A királyi birtokok népei és helyzetük a 13. század elején

Az eladományozási rendszer előrehaladásával a királyi megye (parochia) területén a 13. század elején már a királyi birtok a földbirtokok kisebb részét teszi. A különböző „udvari” földek népeikkel együtt akkor már egyre inkább a magánbirtokok (egyháziak és világiak) kezére jutottak. Ekkor már a várbirtokok gyors ütemű szétadományozása is megkezdődött. A királyi várak egykor elsősorban katonáskodó népei (civis, castrensis) erre az időre már különböző szolgáltatásokra kötelezett jobbágyokká, királyi parasztokká változtak. A királyi birtokok „udvari” népeivel és más földesúri népekkel való együttélés következtében és a feudalizmus erősebb fejlődésével, a feudális úri magánhadseregek kialakulásával, egyre időszerűtlenebbé váló katonai kötelezettségük hátterbe szorulásával a civisek közt szőlőművelőket, szántóvetőket stb. találunk. S ekkor a királynak is már pl. a szőlőművelők termékeik egy részével szolgálnak. A régi katonai szervezet ugyan látszólag tovább él, és a királyok erre még a 13. század első felében is bizonyos mértékig igényt tartanak, de a centurionatus már sokkal inkább gazdasági, mint katonai jellegű ebben az időben. S éppen ezért a régi szervezet vezető rétege (centuriók, decuriók) most már igen gyakran a várnépek közül kiemelt (exemptus) emberekkel töltődik fel, akik a magánbirtokokon ugyanebben az időben a parasztok közül kiemelt felügyelőkhöz (maior, iobagio) hasonlatosak. Ez az újkeletű „várjobbágyi” réteg, amely szükségszerűen földközösségben él a várnépekkel, lényegesen különbözik a 11. századi „centurióktól”, a katonai szervezet tisztjeitől. De ezeknek a régebbi „várjobbágyoknak” az utódjai, amennyiben valamilyen okból nem kerültek be az úri osztály egyéb rétegeibe, továbbra is őrzik különállásukat mint a „szent király jobbágyai”, földjüket kihalásig ily módon a várföldi közösségből, és önkényes ha-

talmat gyakorolva a várnépek felett. Mint látjuk, tehát maga a királyi „vár-megye” központját képező vári szervezet, a királyi birtokok utolsó bástyája is bomladozik a 13. század elején. De mégis a várnépek és a várjobbágyok (értve ezek alatt főképp az „exemptus”-okat) közösen olyan réteget képeznek, amelyek magukat szabadság és jog tekintetében a magánföldsúri (elsősorban az egyházi) népek felett állónak tekintik. Ennek a rétegnek tehát elsődleges érdeke, hogy a várföldek eladományozása megszűnjék, hogy a vári szervezet tovább megmaradva, a királytól, illetve a vártól való függésük fennmaradjon.

Magától értetődő tehát, hogy a királyi várnépek, a királyi parasztok nagy többsége elégedetlen a királyi megyeszervezet bomlásával, tiltakozni próbál az egész eladományozási rendszer ellen. Ezt a tiltakozását természetesen nemigen van módjában kifejezni, hiszen a feudális elnyomás csak kevésbé tette lehetővé még a királyi paraszt számára is, hogy az uralkodó osztály elhatározásai ellen fellépessen. Bizonyos kirívó esetekben azonban a parasztság panaszait eljuttathatta különböző igazságszolgáltatási szervekhez, amelyek persze – mint az uralkodó osztály szervei – nem nagy megértéssel fogadták e panaszokat. A királyi bíraskodás eléggé bizonytalan rendszerében, amikor főképpen a comes, a megyei ispán ítél ezekben az ügyekben, mégis gyakran hallunk ilyen perekről, amelyeket végső soron rendszerint nem tudnak eldönteni. Az istenítélet elvben bizonyító eljárás volt, nem ítélet. A valóságban azonban döntést jelentett. Az egyháznak ez komoly hasznot hozott mind erkölcsi, mind anyagi téren. Nem csekély pénzüsszeget tettek ki az ítélezésért lefizetett díjak, de még sokkal nagyobb volt az erkölcsi haszon, amely az egyes ilyen egyházi központokon a döntőbíró szerepéből eredően növelte az egyház tekintélyét.

A középkori istenítéletek leggyakoribb formája a tüzesvas-próba. Ha egy vitás peres kérdésben végső döntésre akartak jutni, az egyik fél a káptalan elé vitte az ügyet, amely határozatot hozott, hogy melyik felet kötelezi a tüzes vas hordozására. A tüzes vasat hordozó félnek a kezét bekötötték, amíg a vas hordozására sor nem került. Ekkor a kötést levették, és egy bizonyos ideig kézben kellett tartania a megtüzesített vasdarabot. Azután a kezét ismét bekötötték és lepecsételték. Ha a kötés felbontására megjelölt időpontig a seb begyógyult, a pert megnyerte, ellenkező esetben „megégett”, vagyis a pert elvesztette. Elvben az ilyen perekben urak és parasztok állhattak egymással szemben „egyenlő joggal”. Az egyenlő jog azonban abban állt: a parasztnak, az egyszerű embernek magának kellett hordoznia a vasat, az úr helyett általa kijelölt „embere” volt csak erre kötelezhető. Egyházi embert pedig egyáltalán nem lehetett tüzesvas-próbára ítélni, nála az eskü pótolta az istenítéletet. Egészen természetes, hogy az „egyenlő jog” nagyon különböző mértékkel méretett a különböző „jogállású” embereknek. Számítalan visszaélésre volt lehetőség. Megvesztegetéssel „szabályozható” volt a tüzes vas hőfoka, csakúgy, mint a seb begyógyulásának megállapítása. A vas hordozójának személyét is önkényesen állapították meg, úgyszólván kizárólag az alacsonyabb „jogállásút”, a parasztot kötelezték erre, ha úri ellenféllel állt szemben. A kimondott ítéletek tehát semmiféle következtetésre nem jogosítanak, de igen érdekesek maguk a perek, amelyekben a 13. század első

évtizedeiben egyre gyakrabban tűnnek fel a királyi parasztlakok, akik itt a tűzpróbatételben keresik sérelmeikre az utolsó jogorvoslatot. Valószínű, hogy ilyen perek hihetetlen nagyszámúak voltak, erre enged következtetni az egyetlen – részben – megmaradt ilyen tűzpróba-jegyzék, amely a váradi káptalan előtt lefolyt perekről szól.

Lázás izgalomról tanúskodnak ezek a perek, a várnépek hadakoznak a királyi birtokokkal megadományozott, de az ilyen birtokokat erőszakkal elfoglaló urakkal, igyekeznek biztosítani régi „kiváltságaikat”, meghatározni eddigi helyzetüket. Tiltakoznak újabb szolgáltatásra való kényszerítés ellen, de ugyanakkor törekszenek arra, hogy ha már szolgáltatni kell, minél többen legyenek, akik a szolgáltatásokban részt vesznek. Ezért a perek sok olyan adata, hogy „szabadok” tiltakoznak, hogy a várnépek sorába süllyesszék őket. Ezekben a perekben a várnépek vezetői között igen gyakran tűnnek fel a várjobbágyok. A várjobbágság egésze számára egyaránt fenyegető veszélyt jelentett a királyi megyeszervezet bomlása, a magánföldesúri hatalom erősödése. Még a várjobbágságnak leggazdagabb rétege is aránylag csekély vagyonnal, kis birtokkal, kevés jobbággal rendelkezett. Hatalmát éppen a várszervezetben elfoglalt helye, tiszt-sége határozta meg. A magánföldesúrral szemben ezt a helyet semmiképpen sem védhette meg; még ezt a leggazdagabb, aránylag legtöbb hatalommal rendelkező várjobbágyot is közvetlenül fenyegette a jobbágyi sorba süllyedés veszélye. A várnépeknek és a várjobbágyoknak bizonyos egymásra utaltságát láthatjuk ebben az időszakban, ez teszi lehetővé, hogy a két réteg: az uralkodó osztály legalsó szegélyén álló várjobbágyok és az elnyomott osztály legfelső peremén álló várnépek egymás mellett harcoljanak a nagybirtok és az ezt erősítő király ellen. A 13. század első évtizedeiben kibontakozó osztályharcos mozgalom lényegében a szélesréttű királyi parasztság harca a magánföldesúri függésbe való süllyedés ellen, amelyet támogat maga előtt hasonló veszélyeket látó szegény úri réteg, a várjobbágság is.

A „serviensek” (servientes regis)

Kérdés, hogy milyen szerepet töltött be ezekben a harcokban a „királyi serviens”-nek nevezett réteg, és kik voltak voltaképpen ezek a serviensek. Már István idejében hallottunk a király „milesei”-ről (vitézeiről, katonáiról), akik a megyékben élnek. Eredetre valószínűen a nemzetségi szabad magyaroknak az a szerencsésebb rétege volt ez, amelynek sikerült a kalandozó hadjáratok idején aránylag nagyobb földterületet és megfelelő számú rabszolgát magának megszereznie, s amely a megalakuló államszervezetben a királyi katonai kíséret alsó vonalán (a második kíséretben) tudott elhelyezkedni. A magyar állam két első századában a királyi hadseregek zömét a várkatonaság mellett bizonyára ez, a még nagy részben régi módra, könnyűlovasként katonáskodó réteg tette, amelynek kötelessége volt a király hívására hadba szállni. A 12. század végén ez a hadba szállás mind kevésbé fontossá vált. A serviensek aránylag nagy tömegei így eléggé nyugodtan éltek kisebb, de azért bizonyára eléggé jelentős birtoktesteiken, élvezve a királytól való közvetlen függés minden előnyét.

A királyi megye szétesése, a várbirtokok, sőt főképpen egész megyék eladományozása és ezen belül a nagybirtokosságnak tartományok kiépítésére irányuló törekvése igen komolyan veszélyeztette ennek az úri rétegnek érdekeit. A fenyegető veszély abban áll, hogy a hatalomból teljesen kiszorulva, a nagyurak önkényének szolgáltatódnak ki. Nem a jobbágysorba való süllyedéstől féltek ezek a serviensek. Ettől megvédte őket birtokuk, amelyet egészen könnyűszerrel nem lehetett tőlük elvenni. De az a veszély lebegett előttük – ami később valósággá is vált –, hogy a nagyuraktól katonai függésbe kényszerítve, ezeknek az uraknak hatalmi törekvéseit kell kiszolgáltatniuk, érdekeiket kell képviselniük, és ezért komoly véráldozatokat is kell hozniuk: állandó katonáskodásra kényszerülnek ezeknek az uraknak magánhadseregeiben. A királytól való közvetlen függés megszűnése pedig minden hatalom birtokából kivette őket. A újonnan létrejövő szervezetekben, amelyeket az egyre fejlődő feudalizmus hozott létre, nekik már semmi szerep nem jutott. Ez a serviensi réteg úgy képzelte, hogy meg kell védenie a régi szervezetet, meg kell védenie a királyi megyét, meg kell akadályoznia a további megyeeladományozásokat, ha pedig ez nem sikerül, olyan helyzetet kell teremtenie, amely alkalmas elsősorban saját hatalmi pozíciói megvédésére. A serviensség tehát a 13. század első évtizedeiben ellenségének látta az egyházi és a világi nagybirtokosságot, de az ezeket támogató, nekik újabb birtokadományokat tevő királyt is. A serviensek eléggé jelentős fegyveres csoportot alkottak, a meginduló mozgalmak fegyveres vezetője tehát éppen a serviensség volt. Az uralkodó osztályon belüli rétegharc kapcsolódik ahhoz az osztályharcos mozgalomhoz, amelyet a királyi parasztok és vezetőik, a várjobbágyság indítottak. Csak így válik érthetővé az a tömegmegmozdulás, amely 1222-ben az Aranybulla kiadásához vezetett.

Az Aranybulla-mozgalom és eredményei

Az úri csoportoknak nem befejezését, hanem csak új fellángolását jelentette az 1213-as királynégyilkosság. Az egymással szemben álló nagyúri frakciók egyike sem nyert kielégítést. A bűnbak, Péter comes kivégzése után ugyan a gyilkosok egy része uralmon maradt, de az uralomból nem szorult ki az ellenpárt sem. A harcok tehát élesen folytak tovább, és 1217-ben Endre szentföldi tartózkodása idején csúcspontjukra jutottak. Endre visszatérte után arról beszél: „... egyháziak és világiak versengtek a gonoszságban”. Imre- és Endre-párt, egyházi és világi nagybirtokosság harcolt a királyi hatalom teljes megosztásáért, a királyi birtokok teljes feldarabolásáért. Ezek közt a zavaros viszonyok közt kezd fellépni a serviensség, a közép- és kisbirtokosság, tömegesen követelve a várbirtokok visszavételét, legalábbis a tízes évek végén történt eladományozások megsemmisítését. Az egyházi nagybirtokosság nem volt ellene ennek a mozgalomnak: a pápa sem vonakodott attól, hogy a nagy eladományozások fő haszonélvezőit, a világi nagyurakat hatalmukban kissé megnyirbálja. Honorius pápa 1220-ban egyenesen helyesli a várföldek visszavételét. Kevésbé volt azonban már ínyére az egyházi nagybirtokosságnak és a pápának, amikor a serviensség mozgalma mögött a királyi parasztok és velük a várjobbágyság tömegmoz-

galma kezdett kibontakozni. Az 1221-i várföld-visszavételek körül bontakoznak ki azok a perek, amelyekben leginkább ezek az utóbbi elemek vesznek részt, s egyre élesebben hangot adnak a maguk követeléseinek. Ez a mozgalom viszont nagymértékben erősítette a serviensek követeléseit, hátvédet és támaszt adott nekik harcukban az uralkodó osztály felső rétegei ellen. Mikor azután 1222-ben ismét éles csoportharc bontakozik ki az Imre- és Endre-párti főemberek, a vezető főtisztviselők, a „királyi tanács” tagjai közt a hatalomért, ezt a frakcióharcot felhasználva, a serviensség fegyveres csoportjai, támogatva a várnépek, királyi parasztok tömegeitől, megjelennek a király előtt, s az egyik hatalmi csoportot maguknak megnyerve, kikényszerítik az Aranybullát.

A mozgalom lefolyását, annak menetét polgári történetírásunk, az adatok világos tényeit meg nem látva, összezavarta, és magának a bullának jelentőségét félremagyarázta. Hol a „magyar alkotmány”, a „demokratikus szabadságjog” első megnyilvánulását, hol pedig a nemesi „nemzet” első jelentkezését vélte felfedezni a bullában. Miután nem ismerte el az osztályharcot, elmosta a bulla kiadását megelőző tömegmozgalom lényegét, kizárólagosan a „köznemesség” követelését és az úri csoportok egymással való szembenállását hozta fel a bulla kiadásának indoklásául. Hogy mennyire nem erről van szó, azt magának III. Honorius pápának a szavai igazolják a legjobban, aki még 1222 decemberében igen izgatott hangú levélben válaszol az egri püspöknek és az egresi ciszterci apátnak jelentésére „a nagy számban összegyűlő sokaságról”, amelyet nem lehet az „ész által megzabolázni”, és akik „könnyen zajongásokra ragadtatnak, hacsak nem teljesíttetnek esztelen kívánságaik”. Később pedig ezekről az „esztelen kívánságokról” beszélve a következőket mondja a pápa: „Amint halljuk, Magyarországon legújában az végeztetett, hogy az egész nép évente kétszer összegyűl, ahol a mi Krisztusban kedves fiunk, Magyarország nagyságos királya is jelen lenni tartozik, és a felizgatott sokaság a királytól nehezen teljesíthető és igazságtalan dolgokat szokott követelni: nevezetesen, hogy az ország azon mágánásai és nemesei, akiket gyűlölnék, méltóságuktól és tisztjeiktől megfosztassanak, üzessenek ki az országból, és javaik a nép között osztassanak szét.”

Nyilvánvalóan a 13. század eleji Magyarországon nem beszélhetünk „földosztó mozgalomról”, nem lehetett és nem volt arról szó, hogy az urak földjét a „nép” közt kívánták volna felosztani. Hanem azért az egyházi nagybirtokosságnak és a pápának is jó oka volt félnie a „sokaság” esetleg fokozódó erejétől.

Már a 13. század első évtizedétől kezdődően lassú, ekkor még alig látható mozgolódás indult meg az egyházi nagybirtokok népei között is. Az egyházi nagybirtok még ekkor, a 12. század végén és a 13. század elején is termelőerői fejlettségét tekintve, az élen haladt mind a királyi, mind a világi nagybirtok előtt. Az egyházi nagybirtokosok népeiktől az egykorú összeírások tanúsága szerint (1202-i aradi, 1211-i tihanyi összeírások) pontosan meghatározott formában szedték be a termékjáradékot. Az elavuló munkajáradék új formát öltött, és mint fuvarozási robot súlyos teherként nehezedett a jobbágyokra. Ennek a fuvarozási robotnak fő indítóoka az egyházi nagybirtokosok által a legfontosabb közszükségleti cikkekkel folytatott kereskedelem volt. Ezek közül a közszükségleti cik-

kek közül is a legfontosabb a só. A középkornak ezekben a korai századaiban a só az egyedüli konzerváló szer, és az egyedüli fűszer, amely a nép számára is hozzáférhető. Magyarországon, helyesebben Erdélyben, dús sótermő területek voltak. A fuldai évkönyvek már 892-ben beszélnek Désakna táján sófejtőkről, akik valószínűen szlávok voltak. Az államhatalomnak keletre való kiterjedésével nyilvánvalóan ezek a szláv népek és a sóbányák is a király tulajdonába kerültek, a királyi birtok, a királyi megye szervezetébe olvadtak be. Bár a sófejtés, sómosás a királyi birtokon a király joga volt, hasznát nem a király, hanem az egyházi nagybirtok sajátította el. Az egyházi birtok fejlett szervezetével, a jobbágság fuvarozási kötelezettségét a végletekig kihasználva, bonyolította le a sószállítást, és folytatott a sóval kereskedelmet az országhatárokon túlra is. Ez így volt már a 12. század első évtizedeiben is, mint erre a dömösi összeíró levélnek a sószállításra vonatkozó része is utal. De nemcsak sóval, hanem borral és hallal is nagymértékben kereskedtek az egyházi nagybirtokosok. Ezek majdnem ugyanolyan nélkülözhetetlenek voltak ebben a korban, mint a só. Bort a középkorban mindenki ivott; a rossz ivóvíz és hazánk ivóvízben való szegénysége kényszerítette erre a parasztokat is. Az egyház súlyos és az év jelentős részére kiterjedő húsevési tilalma a bőjtös időszakokban a halat igen fontos ételmezési cikké avatta. Borhoz az egyház a tizedbehajtás jogán jóval szükségletein felül jutott, és már igen korán megkezdte a tizedborral való kereskedést. Halat pedig mesterségesen tenyésztett birtokain, a halastavak nagy száma a birtokösszeírásokban tanúskodik erről, s ugyancsak már az 1138-i dömösi összeírásban szó van a jobbágyok halszolgáltatási kötelezettségéről, de ugyanakkor a halkereskedelemről is.

Ezt a kiterjedt só-, bor- és halkereskedelmet az egyház természetesen jobbágyainak robotmunkájával bonyolította le, akiket arra kényszerített, hogy szekerüket állandóan készenlétben tartva, „Magyarország egész területén” – ahogyan ezt a jobbágyok később panaszolják – álljon rendelkezésére az egyházi úrnak. Az egyházi birtokok jobbágyainak ez a súlyos terhe olyan arányban fokozódott, ahogyan fokozódott az egyházi nagybirtokosok pénzéhsége.

A kereskedelemben ugyanis szükségszerűen fokozódott a pénzforgalom is. A kereskedelemben a közszükségleti cikkek mellett, amelyeket a társadalom minden rétege fogyasztott, egyre nagyobb méretekben tűnnek fel az ún. levantei, keleti kereskedelem cikkei: fényűzési tárgyak, fűszerek. Ezeknek fogyasztói az egyre erősödő világi nagybirtokosság, de természetesen az egyháziak is. A levantei kereskedelem lebonyolítói a már Kálmán törvényeiben szereplő izmaelita kereskedők, akik „azért kereskednek, hogy meggazdagodjanak”. Ezek az izmaeliták, majd a mellettük feltűnő zsidó kereskedők is, a tőke „özönvíz előtti formáinak” birtokosai, a kereskedelem mellett uzsoraüzletekkel is foglalkoznak, s mindkét vonalon mint az egyházi birtokosság eddigi kizárólagos jogainak megtámadói lépnek fel. A legkifizetődőbb uzsoraüzlet a pénz verésének hasznából származott. A pénzforgalom növekedésével a király, akinek birtokaiból származó termékjövedelme a birtokok szétaprózódása folytán egyre csökkent, igyekezett a pénzverésből magának hasznot szerezni. Ezt az ún. pénzrontással érte el. A ki-

rályok már a 12. század közepe óta évente új pénzt bocsátanak ki, s minden egyes pénzkibocsátásnál csökkentik a pénz nemesértartalmát, amivel csökken a pénz vásárló ereje is. Az ebből eredő kár természetesen elsősorban és döntően a kisembereket, a parasztot, a kiskereskedőt sújtotta, akiknek a rossz pénzen mindig kevesebb fogyasztási cikket sikerült megvásárolniuk. Nem érintette a gazdag kereskedőket, az egyházi és világi nagybirtokosságot, amely nem vert pénzzel, hanem súlyban mért ezüsttel, esetleg arannyal fizetett, ezzel rendelkezett. A királyok, főképpen Imre óta, megkezdik az ún. kamarabérleti rendszert, vagyis a pénzrontásból eredő hasznot egy összegben fizetett bérleti összegért az izmaelita és zsidó uzoratókéseknek engedik át. Ennek következménye a pénznek még szemérmetlenebb rontása és az ebből a kizsákmányolt osztályra nehezedő terhelés volt.

Ezzel párhuzamosan azonban természetszerűen nőtt az izmaelita és zsidó kereskedők uzoratókéje és a hatalomban való részesedésük is. Az egyházi nagybirtokosság, amelynek eddig csak a világi nagybirtokossággal kellett megküzdnie, féltékenyen nézi ez újabb vetélytársainak emelkedését, s tart tőle – teljes joggal –, hogy ezek behatolnak féltve őrzött, eddig kizárólagos joggal birtokolt területeire, főképpen a sókereskedelem területére. Az egyháziak egyre inkább arra töreksenek, hogy minél több pénz birtokába jussanak. A kereskedelmen kívül ezt leginkább úgy vélték elérhetőnek, ha a nehezen értékesíthető, tizedben beszolgáltatott gabona helyett a parasztoktól a tized pénzben való megváltását követelik. Mint erről még később szó lesz, a parasztok árutermelése azonban még a legminimálisabb fokon állt, a pénzben való megváltás elviselhetetlen és teljesíthetetlen volt számukra.

A jobbágyok egészére nehezedő terhek mellett az egyházi birtokok népét különlegesen is sújtották. Amellett, hogy fokozódott termékjáradékuk, a fuvarozási robot is egyre rontotta helyzetüket. A várnépek mozgalmával egy időben tehát az egyházi birtokok népei között, más célokért ugyan, de megindul a mozgolódás. Az egyházi birtokosság a „sokaság” megmozdulásai mögött ott látta saját népeinek mozgalmát is. – Az Aranybulla-mozgalom hátterében tehát igen bonyolult osztályviszonyok állnak. Lényege ugyan a királyi parasztságot és az őket vezető várjobbágyok harca a magánföldszerű függés veszélye ellen, amelyet a kis- és középbirtokos úri réteg sikerrel kapcsolt a maga harcaihoz az uralkodó osztály felső rétegei ellen, de az egész parasztság, elsősorban az egyházi birtokok népeinek elégedetlensége is megmutatkozik. Ez a magyarázata a bulla különböző pontjainak, de ugyanakkor ez a magyarázata az egyházi nagybirtokosság és a pápa állásfoglalásának a bulla ellen.

Az Aranybullában tükröződnek mindazon rétegeknek követelései, amelyek a bulla kiadásáért harcoltak. Elsősorban a mozgalom vezetőinek, a servienseknek és a várjobbágyoknak jogait biztosítja a teljes megyék eladományozásának megtiltásával, a serviensek személyi szabadságának, a várjobbágyok „ősi” jogainak biztosításával, a serviensek hadiszolgáltatásának korlátozásaival, hogy ui. külföldi hadjáratokra csak fizetség ellenében kötelezhetők. Biztosítja a bulla a végrendelkezés jogát a serviensek számára, szabályozza leányaik öröklését, a

„leánynegyedet”. A serviensek feletti bíraskodás jogát a nádornak biztosítva, bizonyos különbséget tesz azonban az előkelő urak és a serviensek között, mert az előbbieket felett csak maga a király ítélkezhetett. De bizonyos tekintetben a bulla az elnyomott osztály érdekeit is szolgálja, amikor kimondja, hogy „az előkelő urak, bárhová mennek, a szegényeket ne nyomják el, és ne rabolják ki”, s hogy a népet tönkretévő comest fosszák meg méltóságától. A nép érdekeit az egyházzal szemben képviseli a bulla, amikor megtiltja a tizednek pénzben való szedését. Ugyanezt szolgálják a sókereskedelem szabályozására vonatkozó rendelkezések, amelyek meg akarják akadályozni, hogy az egyház sókereskedői az általuk felállított raktárakban a só árát tetszésük szerint szabják meg. A pénzrontás szabályozása is a nép javát szolgálta volna.

A bullának vannak olyan intézkedései, amelyekből világos, hogy létrejötte körül komoly szerepet játszottak a nagyúri csoportok egymással való harcai. Ezek a harcok főképpen az idegen urak ellen irányuló intézkedések, amelyek elrendelik, hogy a király ilyen idegen uraknak nem adhat birtokot és méltóságokat. Valószínűnek kell tekintenünk, hogy ez az úri csoport vívta ki magának azt a jogot, amelyet a bulla oly sokat emlegetett utolsó pontja tartalmaz. Ez a híres „ellenállási jog” (jus resistendi). Az Aranybulla polgári történeti magyarázói ezzel a ponttal foglalkoztak a legtöbbször. Ebből vezették le azt a következtetésüket, hogy az Aranybulla a magyar alkotmány „alapköve”, hiszen a „népnek” a királlyal szemben ellenállási joga van, ha nem teljesíti kötelezettségeit. A valóságban azonban a bullának ez a 31. pontja arról intézkedik, hogy amennyiben a király valamelyik utódja megsértené a bulla tartalmát, a „püspököknek és a király jobbágynak és nemesének” jogukban áll „hütlenség vádjával” nélkül összesen és egyedül, jelenlevők és utódok ellenállni és ellentmondani”. A bulla tehát kimondottan az országnagyokról, az egyházi és világi nagybirtokosságról szól, mint amelynek jogában áll ellenállani és ellentmondani. (A király „jobbágynak és nemesének” alatt ebben az időben kizárólag az előkelő urakat, a nagybirtokosokat, az országnagyokat értették.) Tehát nemcsak a népnek, de a bullát kiterjesztő úri rétegnek, a serviensségnek sem állott jogában – éppen a bulla szavai szerint – az ellenállás. Csupán arról van itt szó, hogy az úri csoport, amely a bulla révén hatalomra került, saját magának és utódjainak akarta biztosítani a királyi hatalommal való szembeszállás jogát, tehát azt a régi törekvését érvényesíteni, hogy a király hatalmát minél jobban megcsorbíthassa. A bullának ezt a pontját később a szervezkedő köznemesség, a serviensség utódja – amely a „nemesi egyenlőség”, az „egységes nemesi jog” elvét, vagyis hogy Magyarországon egyenlő jogokkal rendelkezik a legkisebb birtokú és mammutbirtokot rendelkező nemes, az Aranybullából vezette le – úgy értelmezte, hogy minden nemesnek joga van a királynak ellenállni.

A bullát igen ünnepélyes formában állították ki; innen vette nevét is. Bulla fém függőpecsétet jelent, Aranybulla, arany függőpecséttel való megpecsételés. Történetünkben eléggé sok ilyen arany függőpecséttel ellátott oklevél ismeretes, de a köztudatba csak ez az egy ment át ilyen néven. Maga a bulla azonban eredetiben nem maradt fenn.

A bullamozgalom lényegére, a „sokaság” szerepére az egyházi nagybirtokosság reagált a legérzékenyebben, mint ezt Honorius pápa 1222-i levelében láttuk. Ugyanakkor azonban meg is indította akcióit a mozgalom megújulásának lehetetlenné tevésére, a „sokaság” kizorítására ebből a mozgalomból. Az egyházi nagybirtok számára ebben a percben a legtermészetesebb szövetséges a leg súlyosabban támadott világi nagybirtokosság lett volna. De az ezzel való ellentétek sokkal élesebbek, a már szinte egy évszázados harc sokkal keményebb volt, semhogy erre sor kerülhetett volna. Sőt azt látjuk, hogy Honorius pápa 1223-ban II. Endrétől igen erőlesen követeli két comes megbüntetését, akik az aradi káptalan jogait megsértették, egy évvel később pedig (1224-ben) az egresi káptalan jogainak világi uraktól való megvédését követeli a pápa. A világi nagybirtokossággal való szövetség bizonyos jogokról való lemondást jelenthetett volna az egyházfők számára. Ezért keresik a veszélytelenebb szövetségest, és ezt csakhamar megtalálják a jogaiban továbbra is csorbított, az 1222-i bulla elhallgatása következtében igen elégedetlen serviensek soraiban. A servienség azt látja, hogy az uralomra került új nagybirtokos csoport folytatja a régi politikát, nem történik semmi a várföldek visszavételéért, ellenben tovább folynak a nagy eladományozások. A serviensek most hátvédet keresnek, s ezt először a király fiának, a már megkoronázott „ifjabb királynak”, Bélának a személyében találják meg. Béla ismét elkezd a várföldek visszavételét sürgetni, és ezt most még inkább, mint 1220-ban, támogatja a pápa (1225-ben). A pápa és az egyházi birtokosság úgy látja; a serviensséget le kell választani a mögötte álló tömegektől, a „sokaságtól”, elaltatni félelmét az egyházi birtokosságtól, és bizonyos kedvezményeket biztosítva számára, egész dühét a világi nagybirtokosság ellen fordítani. Ezzel tulajdonképpen két célt szolgált az egyházi birtokosság: megsemmisíteni a sokaság fegyveres vezetésének újabb lehetőségét, s ugyanakkor nagyszámú szövetségest nyerni saját hatalmának a világi nagybirtokossággal szemben való megerősítésére. Hiszen ez ellen a világi nagybirtokosság ellen már 1222-ben is erőlesen megvédte saját jogait az egyház, amikor a királlyal kiállított egy olyan kiváltságlevelet, amely szerint, „ha bárki a mi jobbágyaink közül, még a leghatalmasabb is bármit el merne követni egyháziak ellen... legszigorúbb királyi büntetésünket érdemelje ki”. A serviensek tehát, ha leválasztják őket a „sokaságról”, jó fegyver az egyháziak kezében a világi nagyurak elleni harcban. Ezért támogatja az egyház a servienseket a 20-as években, és ennek az összefogásnak az eredménye az 1222-i bulla ún. megújítása, az 1231-i dekrétum.

Az 1231-i dekrétumnak sok pontja azonos ugyan az Aranybullával, de a lényeg tökéletesen megváltozott. Elhallgatott a tömegek hangja, eltűntek az összes pontok, amelyek az Aranybullában az elnyomottak érdekeit védték. Nemcsak azok, amelyek határozott éllel az egyháziak ellen irányultak, így a tizedszedésre és a sóraktárakra vonatkozó pontok, de a többi, a szegény népet védő pont is. Az az egyetlen pont, amely ilyennek tekinthető új megfogalmazás az Arany-

bullával szemben, igen érdekesen mutatja, hogy ebben az esetben is mennyire az egyházi nagybirtokosok érdekei szerepeltek az előtérben. Ez a pont arról beszél, hogy „sem az érsekek, sem a püspökök, bárók” ne szálljanak meg a „serviensek falvaiban” akként, hogy valamit elvegyenek a néptől, ha azért nem fizetnek meg. Ha azok, akiknél megszálltak, nem kapják meg az ellenértéket, az illető faluból három paraszt esküje mellett kell fizetni. A szankció ezután úgy szól, hogy ha valamelyik előkelő nem akar „a most megszabott módon igazságot tenni, a megyés püspök zárja ki a hívők sorából, s addig kiközösítettnek fogjuk tekinteni, amíg a sértett félnek kellőképpen eleget nem tett”. Mit sem hallunk azonban az érsekek és a püspökök ellen hasonló esetben alkalmazott rendszabályról: a püspököt és az érseket ugyanis csak a pápa közösihette ki, erre pedig a törvény semmiféle szabályt nem hoz!

Az 1231-i dekrétumban tehát ugyan majdnem változatlanul benne maradtak a serviensek érdekeit védő pontok, de mellettük – azontúl, hogy a nép védelmét szolgáló pontok kimaradtak – a legtöbb pont az egyházi nagybirtok érdekeit fejezi ki. Így azok a pontok, amelyek az egyházi bíráskodásra vonatkoznak. Kimondja ugyanis a dekrétum, hogy ugyan a nádor bíráskodási joga megmarad, de nem bíráskodhat a nádor az egyháziak felett, s azonkívül semmi olyan ügyben, amelynek tárgya házassági vagy hozományi jellegű. Minthogy itt komoly gazdasági érdekek forogtak kockán, az egyházi bíráskodás e kiterjesztése alkalmas volt az egyházi befolyás növelésére. Igen fontos betoldás az 1231-i dekrétumban a 21. pont, amely kimondja, hogy perbehívást csak az egyházi hatóságok perbehívó levelével lehet végrehajtani. Előkelőbbek ügyében, nagyobb perekben a püspökök, illetve a káptalanok, kevésbé előkelőek ügyeiben, kisebb jelentőségű perekben pedig a kolostorok, illetve a konventek perbehívó levelével. Ha ez a pont valósággá vált volna, az igazságszolgáltatás menete teljesen az egyháziak irányítása alá került volna. Erre végül is nem került sor. Az 1231-i dekrétum 21. pontja azonban megteremtette az ún. hiteles helyeket, amelyeknek szerepe az egész feudális korszakon át igen nagy jelentőségű volt egyes ügyek intézésében, birtokbeiktatásokban, végrendeletek, osztálylevelek készítésében, oklevelek hitelesítésében, és amelyekből az egyház óriási anyagi hasznot húzott.

Az 1231-i dekrétum tehát azt jelenti, hogy az egyházi nagybirtokosság döntő győzelmet aratott a világi nagybirtokosság felett, és ebben a győzelemben segítőtársai a serviensségek nyilvánvalóan jobb módú középbirtokos rétegei, amelyek a mögöttük álló népi tömegektől elszakadva, az egyház uszályában vélték saját jogaik biztosítását elnyerni. A serviensség azonban nem sokáig bízhatott ebben. Már 1232-ben hallunk arról, hogy a „Zalán innen és túl” lakó serviensek saját szervezetüket kívánják létrehozni, főképpen igazságszolgáltatási téren. A királyi megye területe mint az itt élő „nemesség összességének” együttes jogi összefoglalója első ízben szerepel, de ekkor még nem sok sikerrel. Az első kísérlet ez a „nemesi megye” felé vezető úton.

Az elnyomottak mozgalmai nem szűntek meg, bár az egyház leválasztotta a serviensséget a várnépektől, utóbbiak megmozdulásairól a következő időkben nemigen hallunk. A királyi birtok feltartóztathatatlan elaprózódásával, vezető

nélkül a várnépek tömegei szükségszerűen a magánföldesurak hatalmába kerültek, és már csak mint magánföldesúri jobbágyság folytathatták tovább osztályharcukat. De ugyanakkor igen erősen mozdulnak meg a 30-as években az egyházi birtokok különböző népei. Az Aranybulla-mozgalom után néhány évvel (1226-ban) a pannonhalmi apátság szükségesnek érzi, hogy pontosan szabályozza népeinek kötelezettségét, és ezt egy Miklós nádor által hitelesített oklevélben fekteti le. De úgy látszik az okleveles szabályozás nem sokat ért, mert a népek tovább „lázadoznak” a fokozódó terhek, az erősödő kizsákmányolás, döntően a fuvarozási robot növekedése, tarthatatlan volta ellen. 1233-ban pedig ezek a népek nyíltan felkeltek. A felkelés olyan erős volt, hogy az egyház kénytelen 1233. június 8-án egyezséget kötni népeivel, amelyeket felment a fuvarozási robot terhe alól. Az egyezmény – mint ez általában népi felkelésekkel szemben az uralkodó osztály szokása volt – azt a célt szolgálta, hogy elaltatva a felkelők éberségét, rajtuk üssön, és leverje a felkelést. Ez történt Pannonhalmán is. 1234-ben már arról hallunk, a népek továbbra is „lázadoztak”, és ezért meg kellett őket büntetni. 1234-ben Jakab praenestei püspök, pápai legátus megerősíti a büntető oklevelet, amely szerint a felkelés vezetőit börtönre ítélik, a felkelésben részt vettek pedig „fejüket megnyírva, örökös szolgaságra vetik”. A felkelés azonban még akkor sem zajlott le teljesen. A népek mozgalma tovább tartott, és úgy látszik csak 1240-ben ért véget, amikor megerősítik Miklós nádor 1226-i oklevelét, ami visszatérést jelentett a felkelés előtti helyzethez. Az eredmény, amelyet a népek értek, annyi, hogy 1240-ben a kézműves szolgáló népek (szűcsök, vargák, kovácsok és a többiek) ezentúl csak hat szekeret kötelesek adni, hogy bort hordjanak az apát és a szerzetesek számára „vagy a mi udvarunkba, vagy máshová az egyház ügyeinek érdekében”, de megszűnt az egész országra kiterjedő, állandó fuvarozási kötelezettségük. A pannonhalmi apátság népei közül a Ság falubeliek 1237-ben magukat szabad embernek állítják, és megtagadják a szolgáltatásokat, ugyanezt teszik 1238-ban a garamszentbenedeki apátság udvari népei. Mind a két esetben leverik őket, és „beretvált fejfel” jutnak örökös szolgaságra. Az egyházi nagybirtokosság tehát nem örvendhetett zavartalanul 1231-es győzelmének. A világi nagybirtokossággal szemben felülkerekedett, a servienseket saját uszályába fogta, de a „sokaság” megmozdulásait nem sikerült teljesen megszüntetnie. Ezen nem változtatott az az újabb diadal, amelyet 1233-ban fő vetélytársai, az izmaelita és zsidó uzsoratókészek felett aratott.

Az egyház már az Aranybulla kiadása előtt és azt közvetlenül követő időkben is állandóan éles harcot folytat a „pogányok”, az izmaelita és zsidó tőkészek ellen. A vallási kérdést állította a pápa és az egyház az előtérbe: ezek a pogányok nem akarnak a keresztény hitre megtérni. A térítés célját szolgálta állítólag a pápai legátusnak, Jakab praenestei püspöknek magyarországi küldetése is. A valóságban azonban arról van szó, a király nem akar lemondani ezeknek a kamarabérlőknek szolgálatairól, pénzükre igen nagy szüksége lévén. Az egyházi birtokosság ugyanis még súlyosabb feltételeket szabott a királynak, ha pénzre volt szüksége. Ez az oka annak, hogy 1232-ben IX. Gergely pápa egyházi

tilalom alá vetette egész Magyarországot, és ezt Róbert esztergomi érsek 1232. február 25-én hatályba is helyezte. Az ok: a zsidók és az izmaeliták továbbra is megmaradtak hatalmi állásukban, és sok keresztény ezek szolgálatába állva, „maga is pogánnyá” lett.

Ez alól a kiközösítés alól menekülni kellett. A király kényszerül a pápai legátussal megkötni azt az egyezményt, amely a sókereskedelmet teljesen kiszolgáltatta az egyháznak, az izmaelita és a zsidó tőkéseket pedig valóban lehetetlenné tette. Az 1232. évi beregi egyezmény első része szerint ezeket a pogányokat „külön jellel” kell megbélyegezni: ezzel elérik azt, hogy semmi hivatalt nem viselhetnek, gazdasági működésüket pedig nem folytathatják. Az egyezmény második része szabályszerű üzleti megállapodás a király és az egyházi nagybirtokosok közt a sókereskedelem és a sószállítás összes kérdéseiben. Ennek lényege: az egyházi birtokosok a király tulajdonában levő sóbányákban igen csekély áron nagy sómennyiségeket vásárolnak. Ezt a sómennyiséget azután a király két alkalommal, mindkét ízben igen rövid határidőn belül (először Szent István napja [augusztus 20] és Kisasszony napja [szeptember 8], másodszor Szent Miklós napja [december 6] és Tamás apostol napja [december 21] között köteles meghatározott, a vételárnál jóval magasabb áron átvenni. Ha a király a sót – az egyházak saját használatra visszatartható elég nagy mennyiségén kívül – nem veszi át, az egész só az egyházaknál marad, amelyek azt tetszésük szerinti áron, saját hasznukra hozhatják forgalomba. Az izmaelita és a zsidó tőkének kikapcsolása a király helyzetét igen megnehezítette, s természetesen ez volt az egyház célja, mert a nagy pénzüsszeg időben való megszerzését úgyszólván lehetetlenné tetté. Lényegileg és gyakorlatilag a király a sót nem tudta átvenni, az egyházaknak szabad kezük maradt a teljes sómennyiség értékesítésére. Ebből a sóból az egyház igen sokat külföldre is szállított, mint ahogyan ez magának az egyezménynek a szövegéből is kiderül, s ez még az otthoni értékesítésnél is nagyobb hasznot biztosított. Hogy milyen komoly haszonról volt szó, arra fényt vet az egyezménynek az a része, amelyben szabályozzák a legutóbbi időben elmaradt haszon megtérítését. Valószínűleg 1222 és 1232 közt volt az az időszak, amikor az egyház nem tudta teljes mértékben kihasználni a sókereskedelemben elfoglalt monopolisztikus helyzetét. Ezért a király kötelezi magát, hogy az egyháznak 10 000 márkát évi 2000 márkás részletekben megfizet. Hogy a részletfizetés határideje ugyanarra az időpontra esett, amikor a sómennyiségeket is át kellett volna venni, külön mesterkedése az egyháznak. Az amúgy is rövid határidőben a 2000 márkás részlet megfizetése a só átvételéhez szükséges összegzen felül – a gyors kölcsönnyújtás lehetősége nélkül – teljesen kizárt volt a király számára.

A beregi egyezmény tehát a pápai viláгурalmi törekvések, a magyarországi egyházi nagybirtok hatalmának csúcspontja. Vetélytársai: a világi nagybirtokosság és az idegen uzsoratókések felett diadalmaskodva úgy érezhette, a magyar politikai élet fő irányítója lett.

4. A tatárjárás és következményei

IV. Béla politikája a tatárjárás előtt

1231, illetve 1233, az egyházi nagybirtokosság győzelmei után természetesen nem szűntek meg a világi nagybirtokosság harcai, nem szűnt meg további előretörése a királyi hatalom szétzúzására. Az egyházi fölény időleges politikai győzelmet jelenthetett csak, de nem gátolhatta meg a fejlődés menetét, amely az egyre erősödő feudális széttagolódás irányába vezetett. Éppen a 30-as években élesedtek ki az ellentétek az „öreg” és az „ifjabb” király, II. Endre és a későbbi IV. Béla között, amely ismét újabb alkalmat nyújtott az úri csoportoknak saját hatalmuk növelésére. 1235-ben II. Endre meghalt, és IV. Béla foglalta el a trónt. IV. Béla uralkodása első éveiben igyekezett felszámolni az eladományozások rendszerét, igyekezett szembehelyezkedni főképpen a világi nagybirtokosság előretörésével. Az adományozások megszüntetésével egy időben igyekszik Béla folytatni az eladományozott királyi birtokok visszavételének politikáját, ami természetesen nemigen sikerül neki. Ugyanekkor – lényegében a század 20-as éveinek végétől kezdve – Béla energikusan folytatja azt a politikát, hogy az ország északi területeinek későbbben megszervezett megyéi, pl. Trencsén, továbbra is királyi birtokként maradjanak meg. Ezenfelül a 30-as években terjeszti ki hatalmát a későbbi Turóc, Árva, Liptó megyékre, az ún. zólyomi területekre. Nyitva kell hagynunk azt a kérdést, hogy ezeken a teljesen szláv lakta területeken, amelyeknek azonban jelentős része terméketlen, erdős vidék volt, előzőleg milyen szervezet alakult ki, hogy a szláv fennhatóság milyen időpontig és mennyire terjedt ki ezekre a területekre. Tényként kell azonban megállapítanunk, hogy ezeknek a vidékeknek mint királyi megyéknek a megszervezése, királyi hatalom alá vonása lényegileg IV. Béla uralkodásának első idején következik be.

Ezzel együtt járt, hogy ezekben az új megyékben a várkatonai szervezet, amely másutt már megbomlott, ekkor bontakozott ki. Meg kell állapítanunk, hogy IV. Béla uralkodásának ebben az első időszakában a királyi hadszervezet lényegében erre a már erősen megbomlott várkatonai szervezetre, továbbá a serviensek igen ingadozó haderejére s végül a székelyekre, besenyőkre támaszkodott. A serviensek már 1222-ben megmutatták, hogy nem szívesen hadakoznak, és hogy a király rájuk csak feltételeken számíthat. A serviensek ekkor még nem látták be azt, hogy jogaik biztosítását csak úgy érhetik el, ha a király központi hatalmát erősítik. Nem látjuk nyomát annak sem, hogy Béla – uralkodásának kezdeti idején – tett volna komoly lépéseket a serviensek megnyerésére. Ezzel az igen bizonytalan, gyenge haderővel álltak szemben az egyre hatalmasabb világi nagybirtokosok feudális magánhadseregei, amelyekre azonban a király – éppen politikájának következtében – nem számíthatott. Béla, amikor szélmalomharcolt vív a világi nagybirtokosokkal ebben az időszakban, nem látja be, hogy ezzel tulajdonképpen az ország ellenállóképességét gyengíti. A világi nagybirtokosok ugyanis egy emberként helyezkedtek szembe Béla királyi birtokot erősítő politikájával. Joggal mondhatta Rogerius, a tatárjárás krónikása, a király és a

„magyarok” (értsd a magyar nagyurak) közti „gyűlölség” fő oka az volt, hogy míg az előző királyok alatt gazdagodtak, Béla ezt a reményt tőlük elvette. A krónikás szavai szerint „ez volt az a fájdalom, az a kard, amely átjárta a magyarok szívét”. Ennek káros hatása akkor mutatkozott meg, amikor IV. Béla uralkodásának ötödik évében híre jött, hogy az ekkor már fél világot legyőző mongol hordák Magyarországot készülnek megtámadni. Ez a hír teljes felkészületlenségben találta az országot. IV. Béla, hogy a hadsereget erősítse, megadja az engedélyt a tatárok által szétvert és előlük menekülő kunok egy nagy csoportjának az országban való letelepedésre. A kunok a nemzeti szervezeti bomlásának korszakában élő nép voltak, amely még megőrizte a katonai demokrácia könnyűlovasságszervezetét. Béla joggal hihette, hogy a kunok részben pótolni fogják a magyar hadsereg hiányosságait. Nem számolt azonban azzal, hogy a kunok betelepítése növelni fogja a nagybirtokosságnak a királlyal szemben táplált ellenszenvét. Rogerius a „gyűlölség” másik fő okát éppen a kunokban látja. Ennek az ellenszenvnek reális oka is volt. Béla ugyan igyekezett a még félnomád pásztornépet olyan területekre letelepíteni, amelyek meglehetősen lakatlanok voltak. Csakhogy a 13. század közepén Magyarországon ilyen terület már kevés akadt, s így a kunok ménesei, gulyái károkat okoztak a szántóföldeken, ők maguk összeütközésbe kerültek a magyar parasztokkal, de főképpen a szántóföldek épségét féltő nagybirtokosokkal. A magyar urak szívesen látták volna a kunokat, ha ezeknek nemzeti társadalma megbomolván, a kun szegényekből számukra hasznos hajtó jobbágyok lettek volna. Hiszen ebben az időszakban a magyar nagybirtokosság krónikus munkaerő-hiánnyal küzdött. A királynak azonban nem lehetett célja a kun nemzeti társadalom megbontása, ezzel ugyanis szem elől tévesztette volna a fő célt, megbomlott volna a kun haderő. Így tehát a tatár betörést megelőző évben (1240 és 41 között) a kunok állandó viszályokra adtak okot a király és a nagybirtokosság közt amúgy is kiélezett helyzetben.

A tatár támadás közeledő veszélye azután arra készítette Bélát, hogy külső segítség igénybevételére gondoljon. IV. Béla, a katolikus egyház hű fia előtt természetesnek látszhatott, hogy ezért a külső segítségért az ország külpolitikáját eddig nagymértékben irányító pápához, a „kereszténység fejéhez” forduljon.

A pápával a világhatalomért versenyző legnagyobb katonai hatalom még ebben az időben is a német-római császárság volt.

A segítségkérés tehát elsősorban ezek felé irányult. Béla elküldte követeit mind a pápához, mind a császárhoz, hogy tőlük végszükségben segítséget nyerjen.

IX. Gergely pápa, a világhatalmi törekvések egyik legharcosabb képviselője és II. Frigyes német-római császár között ebben az időszakban véres harc dúlt, főképpen Itália birtoklásáért. Ez a harc annyira kiéleződött, hogy a pápa az „Antikrisztusnak” nevezett Frigyes ellen keresztes hadjáratot hirdetett. A tatárok előnyomulása, amely egyelőre határaiktól távol zajlott le, nemigen érdekelte a két harcoló felet. A pápa ugyan „nem sok könnyeknek hullatása nélkül” vett tudomást a Magyarországon lezajló eseményekről, és megígérte IV. Bélának, hogy mindazoknak, akik a tatárok ellen indulnak, biztosítja „azt a mentességet, mint a Szentföldre induló kereszteseknek”, de ennek a kinyilvánításán kívül

egyetlen lépést sem tett. Sőt tudjuk, hogy még a tatárok bejövetelének hírére sem mondott le arról, hogy Magyarországon keresztes hadjáratot hirdessen II. Frigyes ellen. Egy múlt századbéli, a mongolok történetével foglalkozó német történetíró ezért egyenesen úgy beszél a pápáról, mint aki már ekkor a tatárok szövetségesének látszott.

Segítségért fordult Béla a közvetlen szomszédhoz, Babenbergi Frigyes osztrák herceghez is, akit saját krónikásai a „harcias” melléknévvel illetnek. A „harcias” herceg meg is jelent Magyarországon, s zavart idézett elő azzal, hogy a kunok ellen lázadó és a tatár előrenyomulásért a kunokat felelőssé tevő magyar urakat még jobban uszította, és hogy Köteny kun „király” meggyilkolásában aktív szerepet vállalt. Ezzel a magyar sereget hatalmas, a tatárokkal harcolni kész segéderőtől fosztotta meg, mert a kunok Köteny meggyilkolása után dűlva, pusztítva, dél felé elhagyták az országot. A „harcias” Babenbergi ezek után sem vállalt semmiféle szerepet a tatárok elleni harcban. Miután elhagyta Magyarországot, kihasználta, hogy a tatár harcok még jobban meggyengítették a magyar államot, annak katonai erejét, az ország nyugati megyéit kezdte fosztogatni. Az egykorú krónikások arról írnak, hogy „amit a tatárok nem pusztítottak el (ugyanis a nyugati határszéleket), a németek elpusztították... a falvakat felgyújtották”.

A tatár hódítás jellege és szervezete. A tatárjárás

A tatár hadsereg félelmes ellenfél volt, mióta Temudzsin, akit a történelem Dzsingisz kán néven ismer, a különböző mongol törzsekből megszervezte ezt a hadsereget. A nomád pásztornépek könnyűlovasságából tümenekben, ezredekben, századokban, tizedekben csoportosított, fegyelmezett, kitűnő hadvezérek vezetése alatt álló hadsereg rövid idő alatt, Dzsingisz 1227-ben bekövetkezett halála előtt meghódította Mongóliát, Észak-Kínát, Szibéria déli részét és a Kaukázusontúlt. A kínaiaktól elsajátított fejlett haditechnika ezután még veszedelmesebbé tette hadseregüket. A kunokkal szövetséges orosz fejedelmeket még 1223-ban a Kalka menti csatában leverték, de nyugatra irányuló hadműveleteiket csak 1237-ben indították meg. A tatárok stratégiáját az jellemezte, hogy első támadásukkor a legyőzött országot még nem igázták le véglegesen. Előbb tisztázni igyekeztek helyzetüket a hátszágban, és mikor ez az igyekezetük már sikerre vezetett, indítottak újabb támadást, ekkor már azzal a céllal, hogy hatalmukat a megtámadott ország felett állandósítsák. Erre nem az első példa a kalkai csata és az újabb, az orosz földek elleni támadás közt eltelt 14 esztendő. Ugyanígy jártak el Koreában, az örmény-grúz királyságban és máshol is. A magyarországi tatárjárás esetében sem feledkezhettünk meg a tatárok általános harci stratégiájáról. A Volga menti bolgárok országát feldűlva, a feudális anarchia következtében egymással harcban álló orosz fejedelmek ellen indultak, s ezeket sorra leverve, 1240-ben a legszebb és legnagyobb orosz várost, Kijevet is elfoglalták. Innen indultak tovább nyugat, így Magyarország felé. A tatár

hódítást mindenütt pusztulás jelezte, felégetett falvak, romba döntött városok, de ami még sokkal súlyosabb, megölt és rabszolgaságba hurcolt emberek ezrei voltak az útjelzők. Nyugaton időben hírt kaptak a tatárok készülleteiről. Domonkos szerzetesek jártak Baskíriában (Julianus és társai). Megtalálták ott a magyarok visszamaradt rokonait, akiket röviddel utóbb elsöpört a mongolok rohamra. Az utazók híradását rendtársuk, Ricardus írásban a pápához is továbbította, de mindez nem változtatott a nyugatiak állásfoglalásán.

A tatár hadsereg három hadoszlopra osztva, átkaroló hadmozdulatokkal indult Magyarország ellen. A jobbszárny Baidár (Peta) vezénylete alatt Lengyelország, Szilézia, majd Morvaországon haladt előre. A közvetlenül Magyarország ellen induló fő hadoszlop Batu, a sereg fővezérének irányítása alatt Halicson át az ún. Orosz Kapu (Vereckei-hágó) felé nyomult előre, míg a bal hadoszlop Kadán vezérlete alatt Erdély felé nyomult előre. A tatár hadsereg létszámát még megközelítően sem tudjuk meghatározni; 100 000 és 40 000 fő közt lehetett. Az előbbieken vázolt okoknál fogva a magyar ellenállás szervezetlen volt. Külföldi segítség nem érkezett, a nagyúri hadseregek közül főképpen az egyháziak támogatták a királyt. A tatárok félrevezető haditaktikájukkal a Pest alatt táborozó magyar sereggel elhitették, hogy létszámuk csekély. A Pesten valószínűleg Sejbánnak, Batu egyik alvezérének vezetése alatt megjelenő tatár csapatokat a fő erőnek tekintették. Mikor ezek látszatra visszavonultak, üldözésükre indultak. A tatárok a magyar sereget a számukra legkedvezőbb terepen, a Sajó mentén állították meg. Ők maguk rejtékhelyeken táboroztak, míg a magyar sereg számukra teljesen kikémlelhető volt. A Sajó menti csata a magyar sereg teljes vereségével ért véget, maga a király is rendkívül nehezen menthette meg életét. Magáról a csatáról szemtanú leírásával nem rendelkezünk, Rogerius és Spalatói Tamás is csak mások elbeszélése alapján számolnak be a csata lefolyásáról.

A Sajó menti csata következménye a tatárok szabad előrevonulása volt északról dél felé. A Sajó menti csata valószínűleg 1241. április 11-én zajlott le, és ugyanekkor a Kadán által vezetett balszárny Erdélyen át gyors menetben nyomult előre, míg a jobbszárny csak a hónap végére jutott át az úgynevezett Magyar Kapun (a Kis-Kárpátokban levő Hrozinkai-szoroson, amely Magyar-Bródból Trencsénbe és a Vág völgyébe vezet). Az erdélyi csapatok valószínűleg március végén kezdték meg az előnyomulást, amelyben nagy segítséget nyújtott nekik Radnának, az ezüstmányászok városának gazdag polgársága, akik (Rogerius szerint 600-an) készséggel vállalkoztak a „tatárvezető” szerepére, és őket „az erdőkön át kalauzolták”.

A Sajó menti csata után, miután Erdélyben állítólag megütköztek Pósa vajda seregével, és azt megverték, igen csekély volt a tatárok előnyomulását még feltartóztatni képes katonai erő. A kialakuló városok polgárságának még nem volt elég ereje a huzamosabb védekezésre. A tatárok mind az erdélyi szász városokat, mind Pestet teljesen feldúlták. A tatárok harci módszeréhez tartozott, hogy azoknak a városoknak a lakosságát, amelyek ellenálltak, a legbarbárabb módon kiirtották.

Az urak meg sem kísérelték a nép ellenállásának megszervezését. Fehér holló az olyan úr, mint Folvyn, aki Komárom várát a benne lakó „udvarnokokkal és más népekkel együtt” megvédte a tatárok ellen. Az országban maradt urak a legtöbb esetben – főképpen a Dunántúlon, ahová a tatár támadás később jutott el – vállalva pusztítottak a tatárokkal, a tatárdúlást saját zsákmányszerzésre használva fel. Béla királynak a tatárjárást követő időkből származó okleveleiből tudunk ezekről az urakról, akik közül nem egyet ilyen bűneiért a király később felakasztatott.

A tatár támadást a Sajó menti csata után az 1241. év második felében és 1242 első negyedében főként az északi vidékeken a várnépek és a várjobbágyok, tehát a népi eredetű katonaság tartóztatta fel, legalábbis időlegesen. Név szerint tudunk a Trencsén várát védő szláv nevű várnépekről, a nyitrai várnépekről, a bolondóci várjobbágyokról. A nép ellenállását azonban az akkori viszonyok között országosan megszervezni senki sem volt képes, és ezért a nép jelentős része erdőkbe, barlangokba, természetes védelmül szolgáló „menedékkövekbe” menekült, hogy ott kísérelje meg átvészelni a tatár támadást. Mikor Rogerius a tatárok kivonulása után visszatér a tatárok fogságából, így írja le az ország képét és az elmenekültek sorsát: „Az utak és szántóföldek gyommal, fűvel teljesen benőttek. Amikor körülbelül nyolc nappal az erdőből való kijövetelünk után Gyulafehérvárra mentünk, a városban nem találtunk semmit, csak a megöltek csontjait... a templomok és paloták falai összeomlottak... És innen mintegy tíz mérföldnyire volt egy falu az erdők mellett, amelyet közönségesen Frátának neveztek, s az erdőben mintegy négy mérföldnyire csodálatos és hatalmas hely, amelyben szörnyű barlangok, kövek találhatók, ide menekült az emberek nagy sokasága, akik bennünket... kérdezősködéssel fogadtak sorunk felől. Adtak nekünk enni fekete kenyerekből, amit lisztből és összetört fakéregből sütöttek... az azonban nekünk... mindennél édesebbnek tűnt.”

Az éhínség oly nagy volt, hogy – legalábbis a siratóciónak szerzője szerint – az emberek emberhússal táplálkoztak.

Az urak egy része a tatárokhoz állt, akiknek szokása volt a népet saját urai és papjai útján is leigázni.

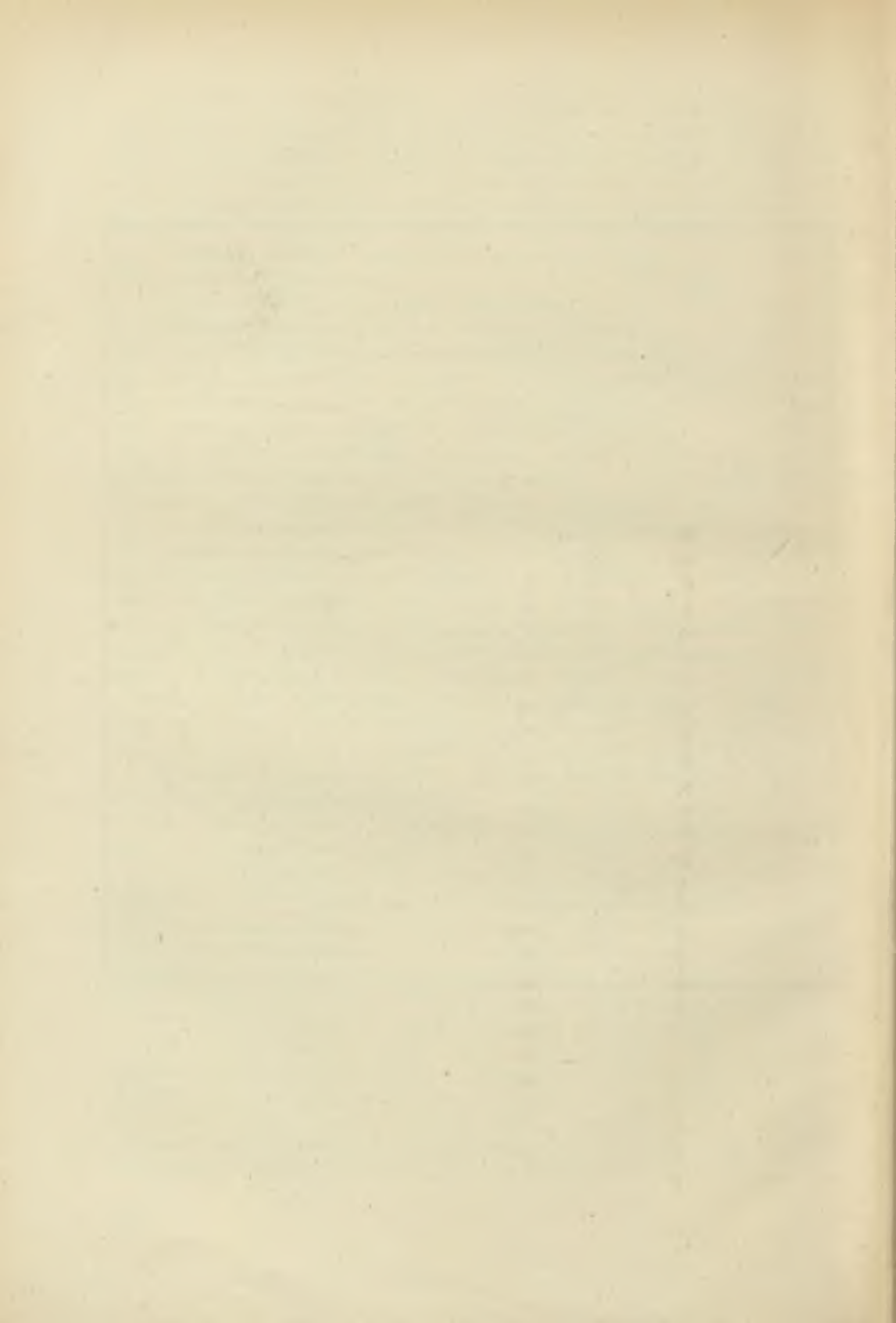
A menekülő királyt, aki a Dunántúlról osztrák szomszédjához futott, a Babenbergi megzsarolta, a nyugati megyéket elvette, és kincseket szedett el tőle szabadon bocsátása fejében. A király ezután Horvátországba, majd onnan a dalmát tengerpartra menekült. A szlavóniai császári kolostorból még újabb segítséget kért a pápától, mielőtt a tatárok a befagyott Dunán átkelve, az ország még meg nem szállott részét is elfoglalnák. Ilyen segítség azonban nem érkezett, és a tatárok 1242 telén a Dunántúlt is elfoglalva, a király üldözésére indultak.

Bizonyosnak kell tekintenünk, ha erre kevés adatunk is van, hogy a Dunántúlon megszervezték az ellenállást. Valószínű, hogy a tatárok tudtak erről. A tatároknak nagy győzelmeik ellenére is bizonyára súlyos veszteségeik voltak. Rámutatnak erre a különböző források, amikor a Magyarországon elesett tatárok nagy számáról beszélnek. Egészen természetes, hogy nem akartak újabb kockázatos hadjáratot, ezért nem keltek át a Dunán, amíg a hátszágban erői-

A TATÁRJÁRÁS MAGYARORSZÁGON 1241-1242

- o Ismertebb elpusztított városok, várak
- * Be nem vett várak

két nem rendezték. Átkelésre pedig csak télen, a Duna jegének beállása után került sor.

A Dunán átkelve a tatárok a Dunántúlt is elpusztították, de az ottani harcokban nem teljes seregükkel és nem oly módszeresen pusztítva vettek részt, s céljuk lényegileg a menekülő király elfogása volt. A tatárok mindenütt igyekeztek a legyőzött ország uralkodóját kezükbe kaparintani, hogy azután adófizetőjükké tegyék, vagy ha ellenáll, kivégezzék, és így a legyőzött ország felett korlátlanul uralkodjanak. A Dunántúl így kevésbé pusztult el. Ennek fő oka nem az itt levő erődített kolostorok, várak nagy számában keresendő, mint ezt régi történetírásunk vélte. Hiszen a tatárok igen jól értettek a várak megvívásához, amit legjobban a korszak egyik legszebb és leghatalmasabb városának, Kijevnek elfoglalása bizonyít; sokat tanultak a kínai haditechnikától. Nem lehet ugyanakkor a szem elől téveszteni, hogy a dunántúli várak megvívására bizonyos időt kellett fordítani. A jobban erődített helyek bevétele, mint Esztergom várának vívása és védelme bizonyítja, súlyos áldozatokba került. A tatárok gyors rohamukban nem vállalkoztak ilyen hosszú ostromokra, így a Dunántúlon sok erődített hely, kolostor menekült meg a tatárdúlástól.

A királyt Dalmáciába követő tatárokat a tenger állította meg, amelyen átkelni nem tudtak. 1242 nyarán a tatárok innen is, mint az egész országból, eltakarodtak. Valószínűnek kell tekintenünk, hogy – mint ahogyan ezt a tatárok mindenkori stratégiája mutatja – akkor még nem gondoltak Magyarország végleges megszállására, ehhez előbb a hátszöveget, így elsősorban az orosz területet kellett volna véglegesen legyőzni és megerősíteni. Általában ez volt a tatárok eljárása, mint ezt az oroszországi és a koreai példa is mutatja.

IV. Béla bel- és külpolitikája a tatárjárás után

1242-ben, a tatárok kivonulása után IV. Béla visszatért az országba, amely szörnyű pusztulás képét mutatta. A földek jelentős része bevetetlenül maradt, hiszen a tatárok sok embert megöltek, még többet rabszolgaságba hurcoltak el. Az első feladat az újjáépítés volt, súlyos feladat, de – mert lényegében csak egy év pusztításairól volt szó – nem megoldhatatlan. Sokkal súlyosabb kérdés volt az ország védelmének megszervezése egy újabb tatár támadás ellen, amelynek fenyegető, veszélyét Béla az első pillanattól fogva világosan látta. Az előtte álló példák bizonyították, hogy az újabb tatár támadásra, a végleges leigázás kísérletére csak az elkövetkezendő időkben kerülhet sor. Visszatérésének első percétől kezdve céltudatos politikát folytatott a védelem megszervezéséért. Belátta, hogy a tatárjárás előtti belpolitikája helytelen volt, az úri seregek távollmaradása egyik oka volt a tatárok könnyű győzelmének. Felhagy tehát a nagybirtokosság ellen a tatárjárást megelőzően folytatott harccal, belenyugszik abba, hogy ezek várakat építsenek, magánhadseregüket erősítsék, mindezt abban a reményben, hogy egy megújuló tatár támadás esetén, ezeket a seregeket, ezeket a várakat sikeresen fel lehet majd használni a tatárok ellen. Ennek a politikának részét képezi az is, hogy Béla úgyszólván azonnal az országba való visszatérése

után visszahívja a kunokat. Ekkor ennek még fő indoka a tatárok elleni védelem megszervezése volt, de Béla nem sokkal ezután már arra is gondol, hogy a kun harci erőket az erősödő feudális anarchia, az éppen általa megerősített nagyurak ellene fellépő erői, seregei ellen esetleg fel tudja használni. Béla politikáját más vonalon is befolyásolja, hogy azokkal az erőkkel, amelyekkel uralkodása elején olyan éles harcot vívott, meg kell alkudnia. Állandóan joggal tart attól, hogy ezek az urak nemcsak a tatárok ellen, hanem a királyi központi hatalom gyengítésére is felhasználhatók. Ezért nemcsak a kunokra támaszkodik velük szemben, hanem igyekszik minden oldalon szövetségeseket szerezni a nagyurak ellen. A tatárjárás után Béla tudatos politikát folytat a servienség megnyerésére, s a serviensek is belátják, helyes, ha a nagyurak elleni harcukban a királyi hatalomra támaszkodnak. Ugyanekkor Béla igyekszik a még nagyon zsenge, de már alakulni kezdő városi polgárságra is támaszkodni. IV. Bélának nemcsak bel-, de külpolitikájában is gyökeres változás következett, ha nem is közvetlenül a tatárjárás után. Mert a tatárjárást közvetlenül követő időben még azt látjuk, Béla folytatja a magyar királyok régi halicsi politikáját, amellyel lényegében a pápai politikát, a pápai főségnek az orosz földekre való kiterjesztését is szolgálta. A tatárjárást közvetlenül megelőző időben a tatárok elől menekülő orosz fejedelmek Magyarországon kerestek menedéket. Így idejött Danyiil Romanovics, de a csernigovi Mihály fejedelem fia, Rosztiszlav is. E két fejedelem közt véres harc dúlt Halics birtokáért. Béla Rosztiszlavnak adta nőül kedvenc leányát, Annát, és 1243-ban nagy sereggel nyújtott neki segítséget a halicsi fejedelemség elfoglalására. Danyiil azonban, aki ebben az időben már elfoglalta a halicsi trónt, olyan erőket tudott maga mellett felvonultatni, hogy Rosztiszlavot és az őt támogató halicsi bojárokat a szövetséges magyar sereggel együtt tönkrezúzta. Danyiil hatalmát ez a győzelem komolyan megerősítette, és ez tette lehetővé, hogy megszervezze – bizonyos fokig – ellenállását a tatárokkal szemben. A tatárok politikája az orosz területeken arra irányult, hogy a meglevő feudális ellentéteket is kihasználva, erősítsék saját hatalmukat az orosz fejedelmek felett. A fejedelmeket a nagykáni udvarba rendelték, és ezek onnan kaptak parancsot saját népüknek a tatárok részére való megsarcolására. Igen sok orosz fejedelem megegyezett a hódítókkal főképpen a leigázott nép felkelésétől való félelmében. Az orosz fejedelmek között a legkomolyabb ellenállást Danyiil, halics-volhíniai fejedelem fejtette ki. Ő már 1241-ben szembeszállt a Bolohov vidéki áruló bojárokkal, akiknek megparancsolták a tatárok, hogy nekik termeljenek gabonát. Ezek ellen indított hadjáratot, „városaikat felperzselté, és készleteiket kiásatta a vermekből”, és ezzel megnehezítette a tatárok élelmezési lehetőségeit. Mikor 1245-ben Danyiil rászánta magát, hogy tisztelgő látogatásra induljon a nagykáni udvarba, nyilvánvalóan már feltett szándéka volt a színleges behódolás mellett az ellenállás kísérlete. Ugyanebben az évben – 1245-ben – küldötte a pápa a maga követét, Plano Carpini János ferences szerzetest a mongolokhoz annak a kipuhatolására, hogy miképpen használhatná ki a tatár győzelmet arra, hogy az orosz földeken saját fennhatóságát megerősítse, s valamiféle együttműködést hozzon létre a tatárokkal.

Plano Carpini a tatároktól visszatérőben találkozott Danyiállal, és ennek is felajánlotta a pápa szövetségét. A pápa két vasat tartott a tűzben; vagy a tatárok, vagy az orosz fejedelem útján igyekezett hatalmát a szkizmatikus oroszok fölé kiterjeszteni. Danyiil viszont úgy képzelte, hogy a hatalmas római egyházfő hátvédül fog szolgálni egy újabb tatár támadás esetén. Ebben a reményben kötötte meg a szövetséget a pápával. Mint a pápához írt leveléből kiderül, ebben a reményében csakhamar csalatkozott, és első ízben 1248-ban szakított a pápával. A nyugati szövetséges keresésében azonban eljutott a magyar királyhoz, IV. Bélához, aki ekkor már felismerte, hogy egy megújult tatár támadás ellen csak az oroszokkal szövetségben harcolhat. Így jött létre 1246-ban az a szövetség, amely majd 20 éven át fennállott a magyar király, IV. Béla és a halicsi fejedelem, Danyiil Romanovics között.

A tatár támadás azonban legalábbis Béla uralkodása alatt nem ismétlődött meg Magyarország ellen. A tatár járom nem nehezedett évszázadokon át, mint Oroszországra, Magyarországra. A Sajó menti csata súlyos nemzeti szerencsétlenség volt, de nem végzetes.

Hogy végzetessé váljék, azt döntően az akadályozza meg, hogy a tatárok – az Oroszországban megalakuló Aranyhorda – nem tudtak véglegesen leszámolni az orosz földeken ellenük megnyilvánuló gyűlölettel, nem tudták az orosz népet leigázni, és nem tudták győzelmüket véglegesen biztosítani az orosz területen. Az orosz nép hősi harcait ugyan fejedelmei gyakran elárulták, de voltak kiemelkedő egyéniségek közöttük. Ilyen volt a halics–volhíniai fejedelem, Danyiil Romanovics.

IV. Bélának, a magyar királynak érdeme, hogy felismerte: döntően csak a szomszédságunkban uralkodó Danyiállal való szövetség hárítja el a közvetlen veszélyt Magyarország felől. Ezért áll 1246-tól Danyiil haláláig (1264-ig) állandó szövetségben a halicsi fejedelemmel. Ez a szövetség többet jelentett, mint az egyszerű feudális dinasztikus szövetségek. Lényege a tatárok elleni közös védekezés. Béla bizonyára nem tudott a pápának és a francia királynak szövetségi tárgyalásáról ugyanazzal a Batuval, aki az orosz és magyar földek ellen irányuló nagy hadjáratok fővezére, a tatárjárás irányítója volt. Bélának csak egy-két elejtett megjegyzése utal arra, hogy – talán követei útján – valamit megtudott ezekről a tárgyalásokról, de azt mindenesetre látta, hogy sem a francia királytól, sem a pápától segítséget soha nem kaphat. Láthatta Béla azt is, hogy nyugati szomszédjai, a német fejedelemségek csak saját határaiknak, a „kereszténység kapuinak” védelmét tartották szem előtt, és saját kárán tapasztalhatta a legközelebbi szomszéd, az osztrák herceg sötét akcióit, aki a legnagyobb tatár veszély idején őt magát kifosztotta, az országnak a tatárok által el nem pusztított területét pedig feldúlta. Ezért tette egyre szorosabbá szövetségét Danyiállal.

Végző soron persze nem ez a szövetség, hanem az orosz népnek az 1260-as évektől kezdődően állandósuló felkelései az Aranyhorda uralma ellen, mentették meg Magyarországot egy újabb tatár támadástól. Mikor 1285-ben, IV. László idején a tatárok mégis megtámadták az országot, ez már nem az egykori Dzsín-

gisz nemzetségéből származó kiváló hadvezérek irányítása alatt történt. Az 1285-i támadás idején az Aranyhordán belüli belső bomlás jelei is mutatkoztak, a támadás ereje meg sem közelítette az 1241-es támadását. Ezt aránylag könnyűszerrel verte vissza az ekkor a feudális széttagoltságtól legyöngített Magyarország is.

5. A keresztény egyházi műveltség kibontakozása

A feudalizmus egyre erőteljesebb kibontakozásával együtt járt az egyházi műveltség térhódítása is. A feudális földtulajdon jogi biztosítására irányuló törekvések következménye volt az írásbeliség elterjedése. Míg a 11. században megelégedtek szóbeli nyilatkozatokkal, királyi adománybirtokokba a királyi küldött személyesen, szóval vezette be az új birtokosokat, a 12. századtól kezdve egyre fokozódó ütemben váltak szükségessé az írásbani rögzítések = az oklevelek. Az oklevelek szabályos kiállítását a középkor külön művészetnek tekintette, és e „művészetet” könyvekben („ars dictandi”) ismertette; készítőik, íróik és fogalmazóik számára nem volt elégséges a latin nyelv elemeinek ismerete. A 12. század végén a királyi udvarban állandósulni kezdő kancelláriában az oklevélkiállító papok a latin nyelven kívül a kánoni jogban, az egyház filozófiájában és egyéb akkori ismeretekben járatos emberek voltak. S mind sürgetőbb szükségként lépett fel az ilyen művelt férfiak képzése. [A feudalizmus viszonyai közt a műveltség az „egyház monopóliuma” lévén, a képzés szűk köre csak az egyházi férfiakra (papokra, szerzetesekre) terjedhetett ki.] Hazai iskolákon ezt a magasabb műveltséget a 12. században még nem lehetett elsajátítani. A magyarországi káptalani, esetleg kolostori iskolák fennállására mutató gyér nyomok legfeljebb azt bizonyítják, hogy az egyházi műveltséget jelentő hetes „út” közül az ún. trivium, a „hármasság” (grammatika, retorika, logika), tehát a latin nyelv megtanítása és annak mondattani elemzése lehetett a magyarországi iskolák feladata. Magasabb képesítésre ekkor még csak külföldi, elsősorban a párizsi főiskolán lehetett szert tenni. Adataink vannak arra, hogy magyarországi papok, így a kancellária oklevélkiállító papjai megjárták Párizst, és innen az egyházi műveltség magas fokát bizonyító „magister” címet hozták magukkal.

Még a 13. század első felében sincs közvetlen utalás arra, hogy Magyarországon a hetes út magasabb fokát, a négyes utat „quadriviumot” (aritmetika, asztronómia, geometria, muzika), az egyházi természettudományos műveltség alapjait oktatták volna. Még kevésbé, hogy az egyházi jog és filozófia elméletével foglalkozó főiskola állt volna fenn. Szórványos adatokból azonban ebben az időben már határozottan következtethetünk a székesegyházak, káptalanok mellett működő iskolákra. Feltételezhető, hogy ennek az időszaknak végén (a 13. század derekán) állt már a veszprémi iskola, amelynek Csák Péter által történt feldúlásáról értesülünk IV. László 1276-i okleveléből, amikor új dotációt

ad a veszprémi iskolának és a veszprémi egyháznak is. Az oklevél körül a múlt századvég történeti irodalmában nagy vita keletkezett, mert egyesek az oklevél szavait félreértve, a veszprémi iskolát egyetemnek vélték. A középkori egyetemek kérdésére nem térhetünk itt ki, csak arra utalunk, hogy Európa nyugati és déli részében a 12. századtól kezdve egyre sűrűbben tűnnek fel főiskolák, amelyek mint a panárok és hallgatók „egyeteme” (universitas) a legmagasabb fokú oktatás színhelyévé váltak. Bár ez egyetemeknek egy része az egyház kezében volt, és kialakulásuk is egyházas oktatással függött össze, többségük (elsősorban az olasz egyetemek) a feudalizmuson belül jelentkező új erőnek, a polgárságnak ideológiáját tükrözte. (Az itáliai egyetemeken római jogot, orvostudományokat stb. oktattak.) A magyarországi fejlődés körülményei között nyilvánvaló, hogy a 13. században még ilyen egyetem létrejötte lehetetlen volt. Bizonyos, hogy a veszprémi iskola – hogy mennyire egyedülállóan e korszak egyházi iskolái között, azt eldönteni nem tudjuk – magasabb fokú oktatás helye volt, bár valószínűen nem a párizsi főiskola fokán. A párizsi főiskola ugyan még a 13., sőt a 14. században is teljesen az egyház, sőt a pápaság kezében volt, a polgári jellegű oktatás ide nem hatolt be, de régi hagyományai az egyházi oktatás terén sokkal magasabbak voltak, mint ez a semmiképpen sem régi múltra visszatekintő veszprémi iskolánál feltételezhető.

Több adat valószínűsíti azt, hogy a 13. század közepe táján a magyarországi papság (legalábbis annak felső, vezető rétege) már a műveltségnek jóval magasabb fokán állt, mint a megelőző időkben. Adataink zöme ugyan a 70-es évekből származik, de ez visszavetíthető néhány évvel előre is.

1272-ből ismerjük az esztergomi iskola lectorát (Sixtus), akinek pecsétje ábrázolja az egykorú iskolamestert, előtte könyvvállvány, ezen nyitott könyv, amelyben jobb kezével lapoz. S hogy ilyen könyvvállvánnyal a műveltebb magyar papok rendelkeztek, hogy eléggé nagyszámú könyvük volt, arra utalnak az éppen a 70-es évekből származó papi végrendeletek (Muthmer szepesi préposté 1273-ból, László esztergomi préposté 1277-ből). Ezeknek a papoknak igen számottevő egyéb vagyonuk mellett, amely birtokból, pénzből, ékszerekből, zálogokból állt, eléggé nagyszámú könyvük volt. Ebben a korszakban a könyv nagyon nagy értéket képviselt, hiszen egy könyv megírása nagy fáradságba és sok időbe került. A korai középkor írott könyvei, az ún. kódexek, rendszerint művészi munkák, így pl. a fejezetek díszes kezdőbetűi (iniciálék) igen gyakran művészi rajzokkal (miniaturákkal) voltak ékesítve. Muthmer prépost végrendeletéből az derül ki, hogy ez a főpap az összes legfontosabb, az akkori műveltségre jellemző könyvekkel: bibliával, az egyházatyák írásait tartalmazó könyvekkel, az egyházi gyakorlat céljaira szükséges misekönyvekkel stb. rendelkezett. Még érdekesebb László könyvjegyzéke, amely szerint László prépost az akkor „legmodernebb” skolasztikus filozófiai könyvek birtokában volt.

Az egyházi műveltség magasabb fokának ismeretéről, sőt a párizsi főiskolán elsajátított tanokról tanúskodik a magyarországi latin irodalom és történetírás első megmaradt emléke, a 12. és 13. század fordulóján keletkezett „gesta”, amely Anonymus nevéhez fűződik.

Ez a „gesta”, az „ösgesta” egy részének alapulvételével, de más források, mesék és a biblia különböző részeinek felhasználásával a honfoglalás előzményeinek és magának a honfoglalásnak történetét tárgyalja egészen Istvánig. Írójának személyét nem tudták meghatározni, ezért kapta történetírásunkban az „Anonymus” nevet. Mint legrégibb, bár latin nyelvű, de a magyar kultúrának fejlődésében jelentős szerepet játszó irodalmi termék, Anonymus műve nagyon sok vitára adott alkalmat. Köteteket tesz ki az Anonymus személye, kora és neve körüli irodalom. „P. dictus magister”, „dicsőséges emlékü Béla király jegyzője” személye körül egész legendakör alakult ki régi történeti irodalmunkban. Viták folytak akörül, hogy melyik Béla királynak volt a jegyzője, és I.-től IV. Bélaig minden Béla király jegyzőjének tartották, míg a vita eldőlt 1937-ben Szilágyi Lóránt cikkével, ki kétséget kizáróan bebizonyította, hogy III. Béla király jegyzőjéről lehet csak szó. Igen komoly viták folytak Anonymusnak forrásértéke körül, és e viták napjainkban sem értek véget. Anonymus forrásértékelésében a különböző korok történeti szemlélete lényegében eltérő. Romantikus történetíróink, a reformkor haladó nemzeti vonalát képviselő írók és tudósok Anonymusban a magyar történetírás „atyját” látták, és írását feltétlenül hitelesnek fogadták el. A 19. század második felének nyelvészei és tudományos kutatói a magyar liberális polgári történetírás és nyelvészet képviselői Anonymus forrásértékét tagadták, elbeszélését – lényegileg helyesen – mesemondásnak, mesterséges konstrukciónak tekintették. Az Anonymus rajzolta társadalmi képet, ugyancsak lényegileg helyesen, a 12. és 13. század fordulója társadalmi rajzának tartották. Az ellenforradalmi korszak nyelvészete és ezt követően történetírása is, amikor Anonymus forrásértékének megállapításában a romantikusokhoz tér vissza, ezeknek korokban haladó nemzeti tendenciáit saját sovíniszta, gyűlölködő nacionalizmusával helyettesíti, és a hun–magyar rokonság Anonymusnál először feltűnő – bár nála még csak csírában található – említéséből, a szlávok legyőzéséből, az úri magyar nemzetségeknek Anonymusnál található rajzából: 1. a magyar „Herrenvolk” elméletének igazolását, 2. szlávellenességük indokolt bizonyítását vélték kiolvasni. Melichtől Hómanig ekként alakult ki az Anonymuskép, amelyet azonban még az ellenforradalmi korszaknak sem minden történésze és nyelvésze fogadott el.

Anonymus írása kétségtelenül első jelentős terméke a magyarországi latin nyelvű irodalomnak. A honfoglalásról szóló mesés elbeszélése közel áll egy kisebb lovagregényhez. Kétségtelen, hogy széleskörű irodalmi tájékozottsággal rendelkezett, s korának, az akkori egyházi jellegű műveltségnek kiemelkedő képviselője volt. Kétségtelen az is, hogy akarata ellenére – hiszen előadásában igen gyakran kel ki a „parasztok” és énekmondók „hamis és csacska meséi” ellen – megőrzött sok olyan népi hagyományt, amely sajnos később majdnem teljesen elveszett, így pl. a vérszerződésről szóló, bizonyára valamilyen népmondában megőrzött elbeszélést, Emese álmát stb. Utalása a „parasztok hamis meséire”, pl. a Botond-monda esetében, amelyet nem ír le, mert csak ezekből a mesékből hallotta, igazolja, hogy a sokkal későbbi Bécsi Képes Krónika Botondról szóló elbeszélése népi hagyományon nyugodott. Vitatott kérdés még ma is történeti

irodalmunkban, hogy mennyiben lehet hitelt adni Anonymus adatainak a törzsi, nemzeti letelepedés kérdésében. Anonymus forrásértékének hívei e területen arra hivatkoznak, hogy az egyes törzsek, nemzetségek nevének mint helyneveknek előfordulása azokon a területeken, amelyekre Anonymus az egyes törzseket, nemzetségeket telepíti, kétségtelen bizonyítéka, hogy e törzsi, nemzeti települések valóban itt voltak. Igen kérdéses azonban, hogy nem éppen e helynevek után következett-e Anonymus bizonyos nemzetségek elhelyezkedése.

Kétségtelen az is, hogy Anonymus – aki a feudális pártharcok élesedésének első nagy korszakában élt –, mint a világi nagybirtokos réteg képviselője – valószínűleg éppen ezeknek az uraknak megbízásából – teremtett hősi, honfoglaló elődöket e nagyuraknak, hogy ekképpen igazolja jogukat hatalmas birtokaikra. Érdekes az is, hogy Anonymus, a pap, hasonlóan a német lovagköltők egyike-másikához (pl. Walter von der Vogelweidehez), élesen pápaellenes. A „rómaiak legelőjére” tett célzása csak ekként magyarázható.

Mindezt összefoglalóan, anélkül, hogy Anonymus irodalmi értékét és a jelentőségét kulturális fejlődésünk e korai szakaszában tagadnók, forrásértéke tekintetében inkább tartjuk elfogadhatónak a polgári liberális korszak ún. hiperkritikus álláspontját, mint az ellenforradalmi történetírás kritikátlan, tendenciózus beállítást.

Latin nyelvű irodalmi emlékeink még a 13. század első felében is eléggé ritkák, Anonymuson, és egyes oklevelek arengáin és elbeszélő részein kívül alig tudunk ilyenekről. Van olyan (bár vitatható) felfogás, hogy létezett ekkor olyan magyar lovagregény, amely a hasonló, későbbi ilyen délszláv regény alapját képezte volna. De míg a 11. században a magyar nyelvnek nyomai csak az oklevelekben feltalálható egyes szavakban, mondatföredékekben (mint pl. a tihanyi oklevélben is) maradtak ránk, a 13. század első évtizedeiből teljes magyar nyelvű szöveget ismerünk: a Halotti Beszédet, amely maga is az egyházi műveltség terméke. Nyilvánvaló és nem szorul bizonyításra, hogy az egyház térítő tevékenysége során a néppel nem a liturgia nyelvén, nem latinul érintkezett. A magyar nyelvű beszédek az Árpád-kor első két századában nem lehettek ritkák, biztos, hogy a pap a templomokban, esketéseknél, temetéseknél magyarul prédikált. Az írásbeliség s főképpen a magyar nyelvű írás fejletlenségére mutat, hogy ezeket a beszédeket nem jegyezték fel. Az egykori pogány magyar írást, a rovásírást a papok nem tarthatták alkalmasnak ájtatos szövegek leírására. Ugyanakkor kellett bizonyos idő, amíg a magyar nyelven való írásnak latin betűvel való rögzítését kidolgozták. Ezt tekinthetjük magyarázatnak arra, hogy az első ilyen feljegyzés a 13. század elejéről való. Bizonyítottak vehető azonban, véleményünk szerint, hogy ez a feljegyzés nem egyedülálló, hanem hogy ebben az időben – valamivel előtte és bizonyára gyakran utána – ilyen, a Halotti Beszédhez hasonló beszédeket feljegyeztek. De ezeket a feljegyzéseket – nem lévén országos, sőt még helyi jelentőségük sem, hiszen nem jelentették jogigények biztosítását, mint az oklevelek – nem tartották érdemesnek a megőrzésre. Egészen magától értetődő, hogy ezek a beszédek elkallódtak, a feljegyzések elpusztultak.

A Halotti Beszéd szövege azonban már arra mutat, hogy a magyar nyelv a 13. század elejéig érett, elvont gondolatok kifejezésére is alkalmas nyelv volt. A Halotti Beszéd szövege szokványos latin „sermo” fordítása, de a fordító – bizonyára a néppel közvetlenül kapcsolatban álló alsópap – ebbe sok magyaros fordulatot, sőt egyéni szint is hozott. Nem tudjuk mit jelent az, hogy a Halotti Beszéd szövegéből kimaradt a megváltásról szóló, az eredeti „sermó”-ban szereplő mondat. Ebből nem lehet még messzemenő következtetéseket levonni arra, hogy a beszédet feljegyző pap eretnek lett volna, de bizonyára azt, hogy voltak egyéni gondolatai, ami másrészt már arra is mutat, hogy a 13. század elején az alsópapság nem lehetett olyan elmaradott, amilyenek még Kálmán törvényei mutatják, ahol írástudatlan, műveletlen papokról volt szó. Bizonyosnak kell tekintenünk azt is, hogy a magyar nyelvet nemcsak a prédikációkban és a köznapi érintkezésben használták. 14. századi krónikáink még megőriztek olyan népmondákat, amelyek nyilvánvalóan az ősközösségi társadalom idején, az ún. pogánykorban keletkeztek. Ilyen pl. a Botondról szóló ének a „közakarattól választott Apor vezér” által Bizánc kapujának bezúzására kiküldött „legkisebb” magyar vitézről. Rendkívül sajnálatos, hogy ezek az énekek teljesen elvesztek, mint erre már utaltunk. De egykori meglétüknek bizonyítéka, hogy amikor a következő korszakban a magyar nyelvemlékek jelentkeznek, ezek már kiforrott, mondhatjuk irodalmi nyelvről tesznek bizonyosságot. Mai tudásunkkal még mindig nem tudjuk eldönteni: állott-e fenn valamiféle „énekesrend” Magyarországon ebben a korai korszakban. Nem tudjuk, kik voltak a „ioculatorok”, az énekmondók, hogy milyen kapcsolatban állottak a szláv „igricekkel”. A 13. században találkozunk királyi birtokon falvakkal, amelyekben ilyen ioculatorok éltek, ebből arra következtetnek, hogy ezek királyi szolgálatban álltak. Sajnos, ma még nem tudjuk, hogy későbbi telepítésekkel vagy eredeti ilyen falvakkal van-e dolgunk.

Kulturális fejlődésünk e korai korszakáról akkor tudnánk teljes képet adni, ha meg tudnók állapítani, hogy milyen körülmények között élt a dolgozó nép, hogy milyenek voltak életviszonyai, körülményei. Régi történetírásunkat ez igen kevésbé érdekelte. Amikor ásatások útján művészeti fejlődésünkről akart képet rajzolni, csak a pompás emlékeket kereste, igazolását annak, hogy a magyar „úrnép” pompásabb művészi alkotásokat hozott létre, mint pl. az előttük e földön élő szlávok. Így persze a szláv emlékeket nem keresték, a megtaláltak értékét is lebecsülték. E téren felszabadulás utáni régészetünk még nem pótolta be az elmulasztottakat, éppen olyan kevésbé, mint dolgozó népünk emlékeinek feltárása területén. Tiszalök vidékén kiástak ugyan egy valószínűleg a 11. századból származó falut, az emlékek kiértékelése azonban még a kezdet kezdetén van. E faluásatás eredményei azt mutatják, hogy a falu lakói rendkívül egyszerű szerkezetű, földbe ásott házakban laktak, amelyek egyetlen helyiségből álltak. Ezek a házak vagy négyzetes, vagy téglalaprajzúak, és igen kisméretűek (a legnagyobb 4×5 m). A házak sarkában kemence volt, amelyet vagy a ház oldalába vájtak, vagy megépítettek. Füstelvezetőt vagy valamilyen kéményfélét egyetlen házban sem találtak, tehát kétségtelenül a füst a ház belsejébe jutott.

A kiásott emlékanyag azt mutatja, hogy egy-egy ház felszereléséhez 2–3 cserépedénynél több nem tartozhatott. Vaskéseket, bőrvarrásra szolgáló csontárat, sarlót és kézi malom nyomait találták ezekben a házakban. Hogy a házakban hogyan éltek, hányan, és miképpen függ ez össze az oklevelekben szereplő együtt-élő családokkal, ma még eldönteni nem tudjuk. Fel kell hívni azonban a figyelmet arra, hogy a Tiszalökön kiásott falvak házai igen erős hasonlatosságot mutatnak a Devinska Nova Ves (Dévény) táján kiásott, 8. századból származó szláv falu házaival.

Hogy Magyarországon még a 12. században is a nép nemcsak ilyen földbe ásott házakban, hanem elhordható faházakban, sőt esetleg nemezsátrakban lakhatott, arra Freisingi Ottó püspöknek a 12. század közepéről származó leírásán kívül az okleveles anyag is utal, amely még később is beszél elhordható házakról s első törvéncinknek azok az utalásai, amelyek a templomtól eltávozó faluról szólnak.

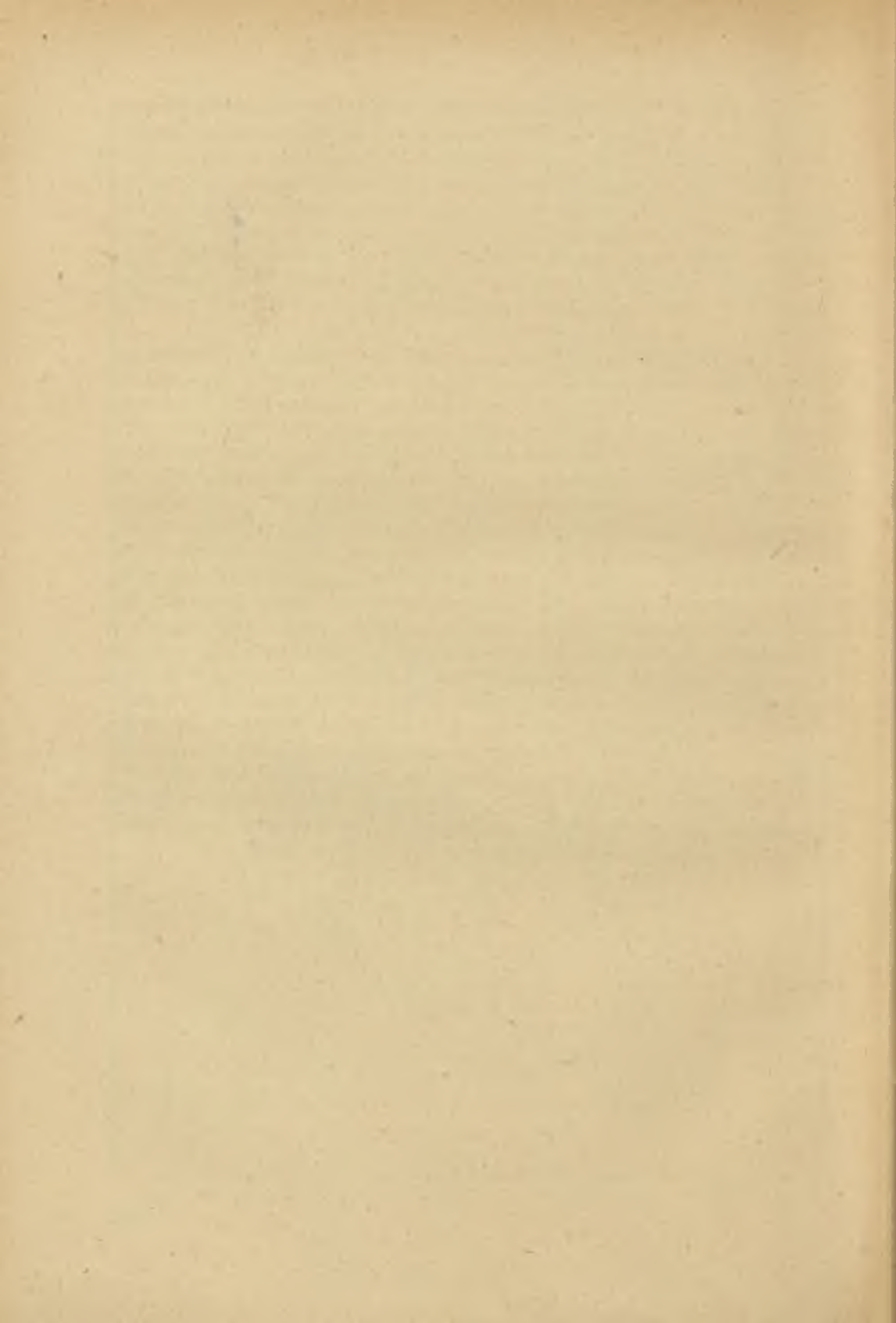
Kőépületek a 11. században, de még a 12. század első felében is eléggé ritkák lehettek Magyarországon. Még azt sem tudjuk eldönteni, hogy a megerősített királyi várak, a civitasok, kővárak voltak-e. Valószínűen nem kőből, hanem fából épülhettek a világi magánnagybirtokok központjául szolgáló udvarházak, udvarhelyek (curiák, curtisok), és ilyenek bizonyára voltak a királyi birtokokon is. Valószínű, hogy a nagyobb egyházi birtokok központi épületei, a kolostorok részben kőből épültek. Erre utalnak az 1138-i dömösi összeírásnak a kőművesekre vonatkozó részei. De éppen ebből az összeírásból faházakra is következtethetünk, hiszen az ácsok feladatául jelölik ki teljes házak készítését. A nagyobb egyházi központokban (püspöki székhely stb.) épült templomok azonban bizonyára már a legkorábbi időszakban kőből épültek.

A 11–12. századból egyetlen teljes kőépület sem maradt ránk. Az ásatások e téren azonban elég sok emléket tártak fel. Ezek az emlékek templomok részei, alapzatai stb. Nagyon kevésbé lehet eldönteni a megmaradt emlékekből, hogy mikor kezdték meg az építkezést, hogy pontosan mikor folytatták, ezt inkább az okleveles adatokból lehet rekonstruálni. A legrégebb alapítású székesegyházak közül a pécsinek sikerült legtöbb emlékét megtalálni. (Alsó templom, lépcsők stb.) Feltételezhetően még a honfoglalás előtti időben állottak ún. pre román (román stílus előtti, lényegében az ókeresztény, talán bizantin hatások alatt álló) bazilikák és még szláv alapítású templomok (Nyitra stb.), amelyeknek romjait azonban nem találták meg. A zalavári ásatások újabban feltárták a Szent Adorjánról elnevezett templom alapjait. A korai magyar bazilikák a 11–12. században (esztergomi, fehérvári bazilikák) már román stílusban épültek. Valószínűen ez a stílus jellemzi az óbudai egyházat is. Mindezekből azonban csak egyes kis részletek, pillérfők, falrészek, reliefek stb. maradtak fenn.

A 12. századi építkezésünk legnagyobb ránk maradt emléke a 12. század legvégén emelt és már világi célokat szolgáló esztergomi palota, amely III. Béla idején épült. Ennek és a valamivel későbbi esztergomi bazilikának már jelentős részét ki tudták ásni. Mind az esztergomi királyi palota, mind a bazilika kiforrott román stílusban magas művészeti fokot képvisel. Román stílusú építészeti

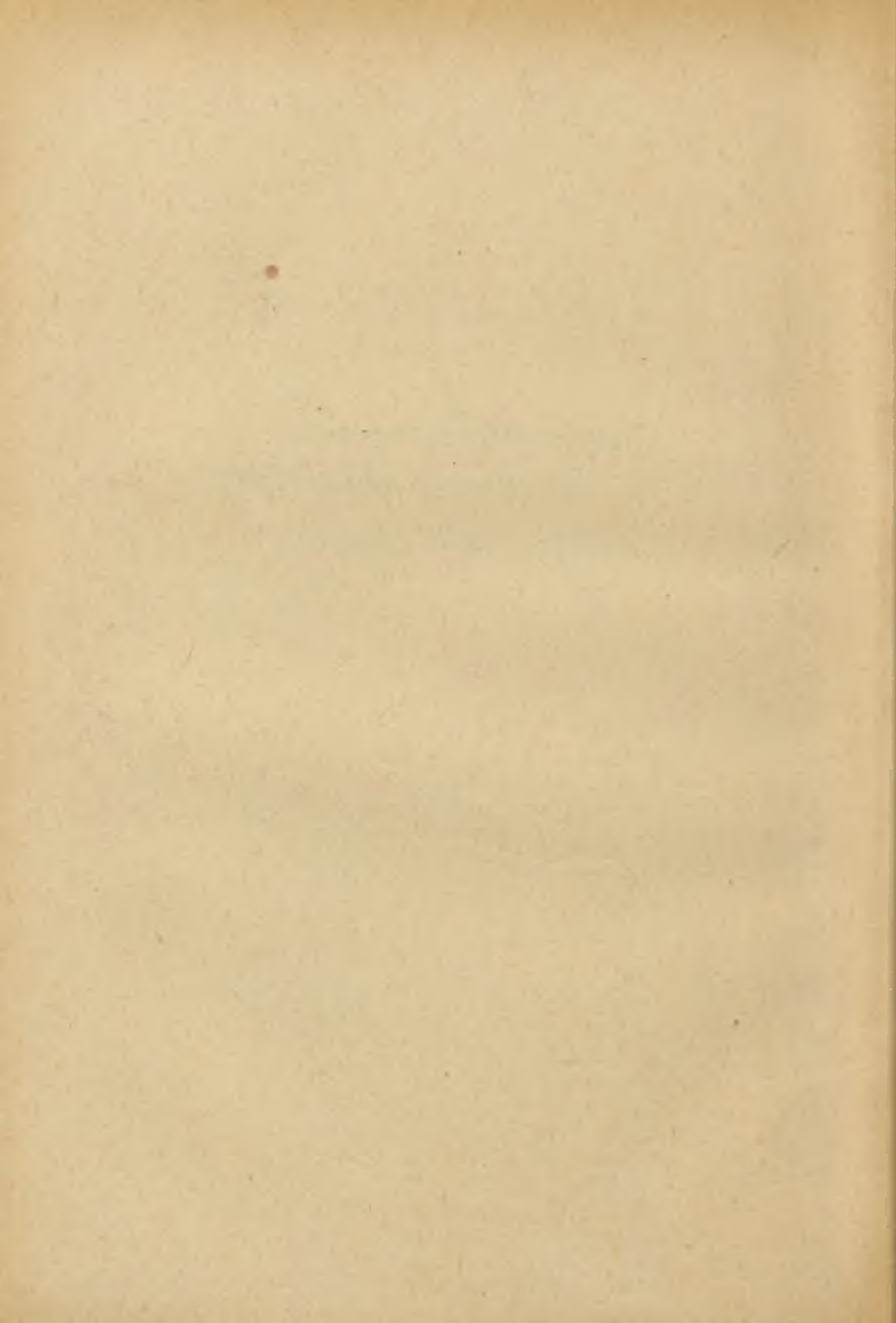
emlékeink jelentős része, szobrászatunk, festészetünk és ötvösművészetünk emlékei azonban a 13. század első feléből származnak. Az építészet nagy lendülete ekkor következett be, ekkor vált általánossá a román stílus az építészetben. A 13. század első felében épült román stílusú templomok közül majdnem teljesen épségben maradt a jáki, a lébényi és a zsámbéki templomok. Az építészet fejlődését mutatja, hogy míg az előző időkben templomokat is királyok, főpapok építettek, később egyes nagyúri családok templomépítkezéseiről hallunk (ilyenek az előbb említettek is), a 13. század derekán – elsősorban a Dunántúlon –, már román stílusú falusi kőtemplomok maradtak ránk, ha nem is teljes épségben.

A templomok, de az esztergomi királyi palota építőiről is igen keveset tudunk. A régi magyar művészettörténetben két felfogás harcolt egymással: az egyik a magyar építőművészetben kizárólag német hatásokat kívánt kimutatni, a másik viszont az olasz és a francia hatásért szállt síkra. Bár nyilvánvaló, hogy a feudalizmusnak a 13. században bekövetkezett fejlődése tette szükségessé a fokozott és igényesebb építkezést, az is nyilvánvaló, hogy ebben az időben nálunk még nem lehettek nagyobb számban olyan építőmesterek, akik e jelentős építkezések vezetésére alkalmasak voltak. Valószínű, hogy a sokkal fejlettebb Francia- és Olaszországból jöttek ide az építőmesterek, okleveles adatunk is van arra, hogy a 13. század vége felé egy Franciaországból, Saint-Diéből jött építőmesterrel kötöttek szerződést. Az újabb kutatások a 12–13. század fordulóján egy ciszterci építőműhelyről beszélnek, amely a „conversi”, az ún. világi testvérek felhasználásán alapult volna. Ez és más adatok is valószínűsítik azt, hogy az építkezéseket nem kizárólag franciák és olaszok végezték, és hogy az irányításban magyarok is részt vehettek. A korai építkezésekben bizonyára jobbágyok is részt vettek, és valószínű, hogy még a 13. századi építkezésekben is nagy szerepük volt a jobbágyoknak különösen az egyházi építkezéseknél. Ezek közül egyesek kiemelkedhettek különös ügyességüknél, művészetüknél fogva és teljes szabadságot nyertek. Különösen az ötvösök sorából kerülhettek ki ilyenek; gyakran találkozunk olyan oklevelekkel, amelyekben ötvösöket emelnek ki a szolgáltató népek sorából, és „ajándékoznak meg teljes szabadsággal”.

Magyarország története
az érett feudalizmus időszakában

(kb. a 13. század derekától)

VI. A feudális szétagoltság (a 13. század derekától kb. 1320-ig)

1. Az árutermelés csíráinak jelentkezése

A termelőerők fejlődése a magánnagybirtokon

a 13. század folyamán

A királyi birtokok szétaprózódási folyamatának következtében az „udvari” népek jelentős része a 13. század elején már magánföldesúri, elsősorban egyházi függésbe jutott, s így a királyi birtokok e részének gazdálkodási fejlődéséről a 13. században már alig beszélhetünk. A várbirtokoknak a 13. század elejétől bekövetkezett eladományozása a vári szervezet fokozódó széteséséhez vezetett, s így a termelőerők fejlődését ezeken a birtokokon is csak korlátozott mértékben tudjuk szemmel követni. A fejlődésnek, az árutermelés kibontakozásának még később tárgyalandó kérdéseivel kapcsolatban a 13. század 60-as éveitől kezdve az egykori várnép, a „civis” már igen gyakran mint városi polgár áll előttünk, akkor azonban természetesen már az egykori királyi birtok szervezetétől teljesen elkülönülten. Azt azonban meg tudjuk állapítani, hogy már a 13. század első évtizedeiben is a „civis, castrensis” soraiban erős differenciálódás következett be, előtérbe kerültek a jobb módú rétegek, akiknek a köréből emelték ki az ún. „exemptus” várjobbágyokat. Ebben az időben igen gyakran hallunk a „bortadó” castrensisek szolgáltatásának szabályozásáról. Valószínűnek tarthatjuk, hogy éppen az árutermelés csíráinak jelentkezésével, a szőlőművelő várnépeknek a soraiból keletkezett egy jobb módú réteg, részben a városi polgárság egy részének öse is.

Míg tehát a feudalizmus teljessé válásával, a feudális földtulajdon monopóliumának uralmával szükségszerűen háttérbe szorul a királyi birtok, annál erőteljesebben fejlődik a magánnagybirtok. Az egyházi és a világi magánnagybirtok versenyében a kezdeti fejlődés előnyei még a 13. században is az egyházi nagybirtokot juttatják az élre. De azért ebben az időben termelőerőinek fejlettségében a világi magánbirtok mind jobban felzárkózott, sőt a század végén már egyes pontokon túlszárnyalta az egyházi birtokot. A világi birtokok termeléséről azonban különösen a század első felében kevésbé vagyunk tájékozottak, mint az egyházi birtokokéről. A világi birtokokról még ebben az időben is elsősorban akkor hallunk, ha átörökítik, eladományozzák, eladják, cserélik. Kissé későbbi időben, a század közepétől kezdve, ha a családon belül osztozást hajtanak végre. Ezzel szemben az egyházi birtokos mindenkor igyekezett számba venni birtokait, gondosan megjelölve ezek jellegét, feljegyezni azokat a „jogokat”, amelyek alapján jobbágyai termékeit és munkáját elsajátította. Ez szükségszerűen ahhoz vezet, hogy az egyházi birtokok termelőerőinek fejlődését jobban tudjuk szemmel követni, mint a világi birtokét.

A nagy birtokösszeírásokból (a 13. század első felében) az a kép tárul elénk, hogy a birtokok különböző szolgáltatásokra kötelezett népei általában még földközösségben élnek. E közösségi földekből azonban bizonyos rész megillette az egyházat (1202-i aradi, 1211-i tihanyi összeírás), amelybe az egyház jobbágysai az egyház vetőmagjával vetettek, és ugyancsak ők aratták le a gabonát. A gabona cséplésére, őrlésére – az egyház malmaiban – ugyancsak az egyházi népek voltak kötelezettek (1226-i pannonhalmi oklevél). Ez a munkajáradék azonban csak csekély részét teszi a jobbágyi szolgáltatásoknak. Az egyház birtokain már egész korai időben – a 12. században – is fejlett a megosztás a különböző termelési ágak között. A 13. században egyre több a szőlő, a gyümölcsös és a kaszálóhely. Bár a föld művelésének jellegét (nyomásos rendszer) pontosan nem tudjuk megállapítani, a trágyázott földek igen korai feltűnése (1211-i tihanyi összeírás, 1232-i fehérvári oklevél stb.) a földművelés fejlődésére és jellegének megváltozására mutat. A malmok és a malmok számára alkalmas helyek száma egyre nő, és míg a század elején általában csak kétkerekű malmokról hallunk, a század második felében elég gyakori a négykerékű, sőt a négyköves malom említése.

A régi földmérték, az ekealja (aratrum, ebben az időben = 120 holddal) mellett egyre gyakoribb a holdakban (iugerum) való számítás nemcsak az egyházi, de a világi birtokon is. A trágyázott föld nagyságát mindig holdakban mérik (1232-i, 1251-i, 1258-i stb. oklevelek). De gyakran látunk holdakban való számítást a szántóföldekre (terra arabilis) vonatkozóan is (1240-i pannonhalmi oklevél és sok más hely). A megművelésre alkalmas, de még megműveletlen föld (campestris) felmérése általában még ekealjával történik. Pannonhalmán 1240-ben az erdőket és a kaszálókat elkülönítve holdakban mérik, és külön kiemelik a közös erdőket és legelőket. (Sajnos, a hold nagyságára csak következtetni lehet. Ha Erdélyi László következtetéseit elfogadjuk, ebben az időben a számítás alapját nem a később, Werbőczy Hármaskönyvében megjelölt nagy királyi hold képezte. Erdélyi szerint az ekkor használatos kis hold mindössze 864 □-ól lett volna. Ezt a számítást azonban nem lehet fenntartás nélkül elfogadni.)

A jobbágyi szolgáltatások, különösen a század első felében, igen sokrétűek; az egyes szolgáltató „népek” (servus, udvornik, servi equestres, iobagiones stb.) elkülönülése még aránylag nagy; a szolgáltatás, a járadék formái nem egyöntetűek. Az előbb tárgyalt munkajáradék mellett az egyházi birtokok népére mint mindnyájukat érintő kínos kötelezettség nehezedett a fuvarozási robot, amelynek súlyos voltáról az előbbieken a pannonhalmi perrel kapcsolatban beszélünk. Emellett azonban ebben az időben mind az egyházi, mind a világi magánbirtokon a termékjáradék túlsúlyáról beszélhetünk. Ennek pontos mértékét igen nehezen állapíthatjuk meg éppen a földközösségi termelés következtében. Csak nagyon ritka utalást találunk az egy jobbágyot a földközösségből illető részre, mint pl. 1208-ban, ahol egy „fűkötél”, vagyis rész nagyságát fél ekealjaban jelölik meg (Váradí regestrum). A fél ekealjára ugyan több más utalást is találunk, s ezt támasztja alá a még később tárgyalandó legkorábbi teleknagyság is, mégis ezt általánosítani nem lehetséges. Ehhez járul a bizonytalanság, amely a „mansió”k összetételét illetően fennállt. A mansióban sokszor fivérekkal és

fiúkkal együtt élő nagycsalád van, máskor a fivérekről nem esik szó, sőt sokszor hangoztatják, hogy az itt együtt élő emberek ifjak és gyermekek nélkül értendők. Arra, hogy a terhet gyakran nem „mansió”-ként, hanem „fejenként” rótták ki, jellemző a pannonhalmi per egyezségének az a pontja, hogy ezentúl a nádvágásban a lovas szolgák nem fejenként, hanem mansiókként kötelesek részt venni. A termékjáradék sokoldalúságából következtethetünk arra, hogy főképpen az egyházak birtokain (nemcsak a Dunántúlon!) fejlett gabonatermelés mellett állattenyésztés és jelentős baromfitenyésztés is folyt. Szőlőművelésen kívül méhészettel (mézsör, márc készítésével), de sörkészítéssel is foglalkoztak a jobbágyok. Ezeknek a termékeknek jelentős mértékben való beszolgáltatása mellett bizonyára maradt fenn maguknak a jobbágyoknak is feleslegük, de ennek mennyiségéről még megközelítően pontos adatokkal sem rendelkezünk.

A 12. században még előfordul, hogy embereket föld nélkül adományoznak vagy adnak el, viszont ez a 13. században úgyszólván teljesen eltűnik. A földből való részesedés a jobbágy joga, és a földnélküliség a legnagyobb veszély. A királyi birtokok, sőt a várföldek eladományozásánál is vigyáznak arra, hogy az eladományozott népek „földdel rendelkezzenek”, és ne váljanak „kóborokká” (vagus, profugus, 1247. IV. Béla egy oklevelében). Ugyanakkor a szolgáltatások sokrétűsége és a földközösséggel összefüggő bizonytalansága a legfejlettebb feudális birtokok, az egyház birtokai fejlődésének gátjává kezd válni. Már a 13. század 40-es éveitől kezdve egyre inkább azzal a törekvéssel találkozunk a birtokokon, hogy a jobbágyi szolgáltatást egységesítsék (elsősorban a kevesebb járadékra kötelezett, még „szabadabb” rétegek szolgáltatásainak a „szolgai” rétegek szolgáltatáshoz való közelítésével), de egyúttal a földek elhatárolását is keresztülvigyék.

Ebben az időben már egyre gyakoribb az elhatárolás, amely nem kizárólag – mint régebben – egyes birtokosok földjei között, hanem magán a birtokon belül történik. A földközösségen belül érvényesülő osztó gazdálkodás, mely egy „mansió”-nak minden évben más és más földterületet juttatott, feltétlenül megnehezítette a földesúr számára a termékjáradék biztos és állandó megszabását, de annak beszolgáltatását is. A termelőerők fejlődésével a földesúr igényeinek megnövekedésével szükségserű, hogy minél több, de ezenkívül állandóan biztosított járadékot sajátíthasson el jobbágyaitól. Ennek a célnak érdekében bomlasztja a földközösséget, és arra törekszik, hogy jobbágyának állandó meghatározott földterület, „telek” legyen birtokában. A jobbágy „telekkel” való ellátása a század közepétől állandósuló tendencia, s ennek a világi magánnagybirtokon való érvényesülésére – mint erről még beszélünk – a század végén került sor.

A „telek” kérdését két oldalról kell megközelítenünk. Az egyik: a magyar „telek” szó eredete, amelyen elképzelhetőleg a trágyával feltöltött területek értendők, a másik a jobbágytelek ezzel semmiképpen sem azonosítható kialakulása. Még kikutatandó feladat, hogy miért és mikor kezdik a „telek” fenti értelmét elmosva, ezt az elnevezést a jobbágytelekre alkalmazni. A jobbágytelek kialakulása körül még sok a fel nem tárt, ki nem kutatott probléma, és a jövő feladata

lesz ennek a kérdésnek teljes tisztázása. A kutatások mai állása alapján megállapíthatjuk, hogy a telek mint jobbágytelek már a 13. század első évtizedeiben feltűnik. Latin elnevezésével – „sessio, locus sessionis” – 1214-ben, 1226-ban, 1229-ben is találkozunk már. A század közepén inkább a „curia” régi értelmének megváltoztatásával a „fundus curiae” stb. elnevezésekkel találkozunk. Már 1224-ben II. Endre egy oklevelében említi a telket (Teluk dictus) mint 70 holdas földdarabot, de nem eldönthető, hogy ez jobbágytelekre értendő-e. Nyilvánvaló, hogy a jobbágygazdálkodás (a föld művelésének technikai szervezete) a földközösség keretei közt a 12–13. században alapvető változásokon ment át, amelyek mintegy alapjául szolgálhattak a telekrendszer kialakításának.

A telek egyéb jelentkezéseiben – különösen a század 50-es éveigi – nagysága és összetétele is meghatározhatatlan. Tartoztak hozzá belsőség (area), kert, gyümölcsös és különböző nagyságú földterület (2–15 hold). Gyakran az ilyen „fundus” malomhoz tartozó egészen csekély (1–2 hold) földterületet jelent (1224, 1244, 1270–72). Igen érdekes ilyen szempontból az 1238-i és 1272-i helyzet összehasonlítása. Mikor 1238-ban Pannonhalmán arról beszélnek, hogy öt „mansió”-nak nincs földje, csak annyi, amennyit „saját munkájával” megművel, kijelentik, hogy ezek, miként az apát többi somogyi népei, nem kaphatnak „elhatárolt földeket”, hanem a föld gyümölcsseiben közösen részesülnek. 1272-ben, mikor hasonló „szegény” jobbágyokról hallunk, azt említik, hogy ezeknek „belsőségükön és háztelkükön kívül” nincs egyéb földjük („preter areas et fundos domorum suarum”). Az elkülönített jobbágytelkek nagysága azonban a korai adatokból nem derül ki, csak a század harmadik harmadában válik világossá magának a jobbágyteleknek jellege is. A leghatározottabban ezt a jeleget a világi magán-nagybirtokok telepített falvaiban tudjuk megállapítani. Itt rendszerint 60 hold az ekkor „laneus, lechun, lehen” elnevezésű jobbágytelek. (1226-ban egy „sessió”-hoz 20 hold tartozik, de ezt az egyedül álló adatot nem lehet általánosítani.)

A magán-nagybirtokon kialakuló jobbágytelek szoros kapcsolatban áll a termelőerők fejlődésével, az intenzívebbé váló termeléssel, a fokozódó munkamegosztással. Az árutermelés kialakulása és a városi polgárság jelentkezése is mint ennek az egész fejlődésnek végső következménye a tatárjárás utáni időkre esik.

A munkamegosztás fejlődése, városok alakulása

A polgári történetírás IV. Béla legnagyobb érdeméül azt tudta be, hogy a tatárjárás után „megteremtette” a magyar városokat. Arról beszéltek: IV. Béla azzal, hogy szabaddá tette a várépítést, hogy maga is épített várakat, a városfejlődés alapjait rakta le. A várost ui. azonosították a vár körüli településsel, illetve telepítéssel, s így a városokat tudatosan létrehozott alakulásoknak tekintették. Béla politikáját pedig úgy értelmezték, azért teremtette meg a városokat, hogy ezeknek polgáraitól pénzt és katonát kapjon. Természetesen ebben van valami igazság. Minden feudális uralkodó, aki bármilyen időpontban is és bármilyen körülmények közt is erősíteni kívánja a központi hatalmat, támasz-

codik a városi polgárságra. A feudális anarchia ellen vívott harcában a feudális uralkodó számíthatott a városi polgárságra, amelynek érdekei alapvető ellentétben álltak a feudális nagyurakkal. E feudális urak egymással és a királyi hatalommal vívott állandó harcaikkal bizonytalanságban tartják a vidéket, bizonytalanná teszik az utakat, megzavarják a forgalmat, és rendszeresen kirabolják, kifosztják a kereskedőket és a városokba igyekvő polgárokat. A király tehát támaszkodott a polgárságra, viszont a polgárság a feudális széttagolódás korszakában legfőbb támaszát a királyi hatalomban láthatta, amely a „rendetlenségben a rendet” jelentette. „A feudális felszín alatt keletkező valamennyi forradalmi elem éppúgy rá volt utalva a királyságra, mint a királyság reá. A királyság és a polgárság szövetsége a tizedik századból ered, gyakran szakították meg összeütközések – aminthogy az egész középkorban semmi sem halad folytonosan saját pályáján –, egyre szilárdabban, egyre hatalmasabban jött létre újra, míg végül győzelemre segítette a királyságot, a királyság pedig hálából leigázta és kifosztotta szövetségeseit.” (Engels: A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről. A német parasztháború. 147. l.)

Magától értetődik azonban, hogy a király nem „teremtheti meg” a városokat, a polgárokat. A király és a polgárság közti szövetség csak akkor jöhet létre, a király csak akkor fejlesztheti tovább, erősítheti meg a városokat, ha létrejött annak gazdasági alapja, ha a feudális termelőviszonyok között megszületett az árugazdálkodás. IV. Béla uralkodásának idején Magyarországon erről már beszélhetünk.

Az egyházi nagybirtok termelőerői fejlődésének előbb vázolt képe nem teljes, ha nem beszélünk az ezeken a birtokokon fejlődő munkamegosztásról, arról, hogy mindenütt feltűnnek a kézműves jobbágyok mint külön kategória. A tihanyi apátság birtokain – 1211-ben – pl. egy helyen összpontosítva tűnnek fel a kézművesek, akiket név szerint sorolnak fel. Igen gyakori, hogy a kézművesek, akik egyfajta mesterséget űznek, külön falvakban élnek. Így több ízben hallunk a kovácsok falváról (villa fabrorum), ami a magyar Kovácsi faluelnevezésben is megmaradt. A 13. század harmincas éveinek végétől egyre gyakoribb az olyan kézművesek feltűnése, akiknek szolgáltatása kizárólag kézművestermékeiből áll, és egyéb paraszti szolgáltatásokra nem kötelezhetők. (Így pl. 1240-ben Pannonhalmán a tímárok és részben az esztergályosok.)

Nem szabad természetesen azt képzelnünk, hogy ezek a kézművesek a földművelő lakosság zömét vagy akár jelentős részét teszik. A teljesen kézműves szolgáltatásokra kötelezettek még ezek között is aránylag kevesen voltak; a legtöbb kézműves paraszt a kézművességen kívül még földműveléssel is foglalkozott, s így paraszti szolgáltatásokra is kötelezve volt. De a megjelenő új mégis az az aránylag kis réteg, amely kizárólag kézművességgel foglalkozik, és mindinkább elszakad a paraszti foglalkozástól. Ez a réteg azonban nyilvánvalóan nem termeli meg a saját szükségletét paraszti termékekből, így ezekben hiánya van, ugyanakkor, amikor a kézművestermékből a beszállított hányadon felül fölöslege van. Így tehát a munkamegosztásnak következménye, hogy a primitív termékcseré helyére már az egyszerű áruforgalom legkezdetlegesebb formái kez-

denek lépni. Már nem arról van szó, hogy valaki pl. a gabonát egyszerűen be-cseréli lábbelikért, hiszen nem biztos, hogy ugyanannak van lábbelire szüksége, akinek viszont gabonából feleslege van. Így tehát, ahogyan Marx mondja: „A munkamegosztás a munkaterméket áruvá változtatja, és ezzel szükségessé teszi átváltozását pénzzé. Ugyanekkor a véletlentől teszi függővé, sikerül-e ez az át-lényegülés... Ha az áru nem eladhatatlan, mindig végbemegy annak alakcse-réje...” (Marx: A tőke I. kötet 119. l. Szikra, 1948.) A pénz már legalább más-fél évszázad óta forgalomban lévén, egyszerű dolog pénzért megvásárolni a szük-ségelt cikket, és pénzért eladni a felesleget. Ekként alakul ki az egyszerű áru-forgalom, így alakulnak ki többnyire egy-egy nagyobb birtok középpontjában azok a piachelyek, amelyekben ez az egyszerű áruforgalom lebonyolódik. Egy ilyen központban a piaci forgalom állandósul, bizonyos napokra összpontosul, amely napokon ezeken a helyeken „vásárt” tartanak.

Nem szabad azt képzelnünk, hogy az első vásárok, vásárhelyek, piache-lyek Magyarországon csak a 12. század végén alakultak ki. A királyi székhelye-ken – elsősorban persze Esztergomban és Székesfehérváron – már a 11. század-ban, de még inkább a 12. században vannak vásárok, ahol azonban leginkább a külföldi, távolsági kereskedők jelennek meg. Itt a forgalom tárgya leginkább az idegenből jött cikkek, a levantei kereskedelem cikkei: fűszerek, selymek, fegy-verek, ereklyék stb., s ezeknek az áruknak felvevője az uralkodó osztály, annak is csak egy kisebb rétege. A már az előzőkben tárgyalt gazdag idegen kereskedők – izmaeliták és zsidók – éppen ebből a kereskedelemből gazdagodtak meg. De már a kálmáni törvényekben megjelennek a „nem meggazdagodás céljából” ke-reskedők, és megjelenik a saját termékét piacra vivő ember. A 12. század végén és a 13. század elején kialakuló piachelyeken már döntő többséggel ilyen embe-rek jelennek meg, ami szorosan összefügg a jobbagyság termelőerőinek előbb vázolt fejlődésével. De ezeken a piachelyeken jelennek meg az egyházi só- és borkereskedelmet lebonyolító egyházi szolgáltató népek, jobbagyok is.

Ezekből a piachelyekből, „vásáros” helyekből lassanként város vagy mező-város alakul. Nem minden esetben és nem egyenlő gyorsasággal következik be ez a fejlődés, előfordulhat, hogy egyes esetekben az ilyen piachelyek elsorvadnak.

Ezeknek a piachelyeknek nagy része olyan községekben alakult ki, ame-lyekben előzőleg az ún. hospesek éltek. A „hospes” szó magyarul „vendéget” jelent, és ezen a 12. század óta leginkább idegenből betelepülő parasztokat, föld-művelő jobbagyokat kell érteni. A feudalizmus fejlődésének során, annak ké-sőbbi szakaszában általános jelenség, hogy a feltörendő, megművelendő szántó-földek számára nem volt elegendő munkáskéz. A feudalizmus rendszerének meg-szilárdulásával magától értetődik, hogy a földesurak minél több hasznot igye-keztek földjeikből szerezni, és ezért igyekeznek a megművelt földterületek ki-terjesztésére s innen járadék szerzésére. Már a feudalizmus teljes kibontakozása, a 12. század eleje óta egyre nagyobb számban hívnak be az országba a király és a nagybirtokosok külföldi parasztokat. Hasonló jelenséggel számtalan más országban is találkozunk. Ezek a parasztok a hazájukban már tetőpontjára ju-tott feudális kizsákmányolás elől szívesen menekülnek el, mert hiszen a behívó

földesurak bizonyos kedvezményeket nyújtanak számukra. A 12. század vége óta a hospesi kiváltságok a jobbági szabadságok maximumát jelentik: szabad költözést, szabad átörökitést és egy bizonyos minimális bíraskodási autonómiát. A reánk maradt adatok világosan bizonyítják, hogy a betelepülők itt mint parasztok települtek, földek megművelésére, hangsúlyozottan jobbági viszonyok közé. Pl. Mojs nádor és soproni ispán kosvei hospesei a következő kötelezettséggel terheltek: 1. minden egyes ház három és fél pondust fizet; 2. évente köteles megvendégelni a nádort, és ezenkívül adni egy jó sertést, 10 csirkét és két kacsát; 3. borukból, ha olcsóbb, tíz, ha drágább, öt köböllel szolgáltattak. Mint külön kegyet kapják meg, hogy aratáskor csak akkor kötelesek az ispán gabonájának betakarításánál segédkezni. „ha akarnak” (1), és fuvarozni csak akként kötelesek, hogy „az étkezés idejére visszatérhessenek”. A barsi hospesek a várispánnak 1 juhot, 100 kenyeret, 12 csirkét, 12 köböl sört és minden karácsonykor 1 köböl búzát voltak kötelesek szolgáltatni. Hogy ezek a hospesek a jobbági elnyomás ellen fel is keltek, azt bizonyítják az esztergomi egyház szebellébi német hospesei. 1233-ban azt halljuk róluk – II. Endre király egy oklevelében –: „A szebellébi német hospesek, mert az egyháznak sok kárt okoztak, és sértő, lázadó módon jártak el az egyházhoz tartozó barátokkal szemben, a mi utasításunkra (tehát a király utasítására) az egyház birtokait képező falvakból kivettettek.” Ezeket a hospeseket, akik „az egyház birtokát képező falvakban éltek”, az egyház ezekből a falvakból egyszerűen elűzte, mert „sértő, lázadó módon jártak el”, tehát bizonyára megtagadták a szolgáltatások teljesítését. Hasonló számtalan példát lehetne felsorolni annak bizonyására, hogy az idegen hospesek nem polgárok, hanem a jobbági függésben élő parasztok voltak. Mint hangsúlyoztuk, ennek ellenére a jobbági szabadság legmagasabb fokát mégis a hospesi kiváltság jelentette, és nem véletlen, hogy a piachelyek, vásárhelyek legtöbbszörre, bár természetesen nem kizárólagosan, hospesközségekben jöttek létre. Nem véletlen, hogy ezek a hospesközségek erőteljesebben fejlődnek, a munkamegosztás is erősebb bennük, és hogy a piachelyek, amelyek – mint mondtunk – rendszerint a birtok középpontjában jöttek létre, igen gyakran hospesközségek. A piachelyek azonban elég gyakran nem hospesközségekben is kialakulhattak. Ilyen pl. Jászó, ahol a jászói prépostság bányászncpei kapnak 1243-ban városi privilégiumot.

A hospesközségeknek a vonzóereje igen nagy lévén – amit piachellyé válásuk még nagymértékben megnövelt –, a kézműves jobbágyság egyre inkább arra törekszik, hogy hospesközségekbe jutva, maga is hospessé váljék. A 13. században már egyáltalán nem beszélhetünk arról, hogy a hospesközségek lakói kizárólag idegenek, ebben az időben már „német”, „olasz” mellett „magyar” hospesközségekről is hallunk.

A polgári történetírás jelentős része, amely a magyar városok „megteremtőjét” IV. Bélában látta, e városok lakóiban kizárólag idegeneket, főképpen németeket vélt felfedezni. Arról beszélt, IV. Béla a várakba telepítette a német hospeseket, akik megteremtették az ipart és a kereskedelmet, a városfejlődés alapjait.

Miért kellett a polgári történetírásnak és főképpen az ellenforradalmi korszak történetírásának annyira hangoztatnia, hogy a német telepesek hozták be az ipart és a kereskedelmet, teremtették meg a magyar városokat? A német imperializmusnak egyik legfontosabb politikai iránya az ún. „Drang nach Osten” volt, és ebben is annak kiemelése, hogy a német „kulturális fölény” terjesztette Keleten a civilizációt. A német imperializmus nyomában kullogó magyar fiók-imperializmus ezt még az ellenforradalom előtt is szívesen átvette. Ennek egyik – kevésbé fontos – oka a német „szövetséges” előtti meghunyászkodás volt, de a másik igazi oka, hogy a német „kulturális fölényt” a magyarok terjesztették tovább a nemzetiségek felé, akiknek ekként elvitték a „kultúra áldásait”. Az 1918 előtti nemzetiségi politikának egyik jellegzetes vonása volt az az állítás, hogy az „oláh”, a „tót”, a horvát nem ember, nem tud államot építeni, kultúrát létrehozni, ezt a magyar közvetítéssel, a német kultúra továbbvitelével lehetett csak náluk elérni. Az ellenforradalmi korszakban az „élettér”-teória és a magyar revizionizmus politikája ezt a kérdést még élesebben fogalmazta meg. A magyar történetírás egyes képviselői az ellenforradalmi korszakban a legreakciósabb, fasiszta német történetírók nyomában azt hirdették: magyarok előfordulása a városokban azok kialakulásának időpontjában legfeljebb „esetleges” lehetett. E felfogás szerint a magyar királyok által betelepített német „hospesek” már hazájukból készen hoztak fejlett ipart, kereskedelmet, a „kultúrát”, és ezt egyszerűen áttelepítették magyar földre.

Még az ellenforradalmi korszak történetírásában sem volt ez a nézet általánosan elterjedt. Egyesek (Paulinyi, Mályusz stb.) szembehelyezkedtek ezzel a felfogással, sőt Lederer már a fejlődés bizonyos vonalait is felvázolta egy cikkében. Általában azonban a polgári felfogás mesterséges alakulatnak tekintve a várost, elképzelhetőnek tartotta a külföldi polgarok ilyen szereplését a városok keletkezésénél. A városnak mint mesterséges alakulatnak elképzelésével függ össze a polgári irodalomban a városi kiváltságlevelek, privilégiumok túlbecsülése.

Mit jelent az ún. városi kiváltságlevél, a privilégium? Amikor egy piac helyen a vásár már állandóvá vált, amikor ennek a községnek lakosai számukban már eléggé megnövekedtek, a földesuraktól a meglevő helyzetnek kiváltságlevélben való rögzítését kérik. Az ilyen kiváltságlevél azután a város lakosságát kiemeli az egyszerű jobbágyi sorból, városi polgárrá emeli, ezzel megnöveli anti-feudális harcuk erejét és lehetőségét is. A földesúr számára a városi kiváltságlevél megadása bizonyos anyagi haszonnal járt. A város lakossága már amúgy sem volt hajlandó jobbágyként szolgálni, viszont az engedélyezett, a kiváltságlevélben biztosított vásárból, ennek vámjából komoly haszon jutott a földesurnak. A király pedig – mint láttuk – ebben az újonnan megalakuló rétegben saját szövetségeseit látva, szívesen erősíti meg a már megalakult városok polgárságát kiváltságaiban.

Béla városfejlesztő politikáját tükrözi az általa kiadott, aránylag nagyszámú városi kiváltságlevél, amely pl. Zágráb, Pest, Besztercebánya esetében a városi kiváltság minden ismervét mutatja. A polgári történetírás hajlamos volt arra,

hogy az egyszerű paraszti hospesközségeknek adott ún. „kiváltságokat” városi kiváltságnak értelmezze, és városokról beszéljen, ahol ilyenek egyáltalán nem fejlődtek ki. Újólág kell hangsúlyoznunk, nem minden hospesközség fejlődött várossá, sőt még csak mezővárossá sem. A magyar városoknak jelentős része – fejlődésük e korai szakaszában – ugyanis lényegében még mezőváros, átmenet a falu és a város között. Ez leginkább értendő a földesúri városokra, tehát a magánnagybirtokon kialakult és legtöbbször hospesközségekben fejlődő ún. városokra. Ezekben a városokban a lakosság még nem teljesen szabadult fel a feudális jobbágyi függésből, az egyénekenként teljesítendő paraszti szolgáltatások még nagymértékben terhelik ezeknek a mezővárosoknak a lakosságát, amely így nehezen tér át az iparra, és amellet még állandó főfoglalkozásként a földművelést űzi. A IV. Béla által kiadott kiváltságlevelek azonban valódi városoknak szólnak, ezek polgárságát erősítik meg harcaikban is, amelyeket a feudális nagyurakkal szemben vívnak. De ezeken kívül is vannak ebben a korban már valódi városok, ha kiváltságleveleik nem is IV. Bélától származnak. Ilyen ennek az időnek legfejlettebb városa, Esztergom, és valódi város, aránylag fejlett iparral és kereskedelemmel Győr is. Győr kiváltságlevelét egy évvel IV. Béla halála után fia, V. István adta ki (1271), de még IV. Béla erősítette meg 1255-ben Győr vámszabályzatát, amely a Győron átmenő kereskedelmi forgalomról tesz tanúságot. Esztergom, Győr, Pest a Duna mentén komoly kereskedelmi gócpontok is voltak, amely tény természetesen nem hanyagolható el a városok fejlődésének vizsgálatánál. Pestről, illetve Budáról kevésbé tudjuk keletkezésük történetét. Pest már a tatárjárás idején, Buda 1255 körül jelentős város. A század végén Buda igen forgalmas kereskedelmi gócpont. Erről tanúskodnak harcai az esztergomi érsekkel.

Győr és Esztergom különben igen világosan mutatják, hogy milyen elemekből tevődött össze ebben a korai fejlődési periódusban egy magyar város lakossága.

Győr privilégiuma már egy teljesen befejezett folyamat végére tesz pontot. Még 1240-ben a győri vár egyes szolgáltató népeit, a szőlőművelőket mentik fel addigi, úgy látszik, súlyos szolgáltatásuk alól. De ezek mellett a várnépek mellett (cívís), ahogyan ez az 1271-i privilégiumból kiderül, Győrben éltek hospesek is. Bizonyára a győri vár mellett telepített hospesközségekről van szó. Emellet voltak itt a különböző egyházaknak „népei”. Mindezeket a más-más eredetű, részben telepítés, részben bevándorlás útján összeköltözött népeket menti fel minden földesúri szolgáltatás alól a győri privilégium.

Esztergom várossá alakulásának folyamatát ugyan nem tudjuk ennyire részleteiben követni, de nyilvánvaló itt is a különböző elemeknek összeolvadása a várossá alakulás időpontjában. Esztergomnál némiképpen zavarja a képet, hogy itt valójában két város jött létre egymás mellett, és bizonyos fokig harcban egymással. Az egyik a királyi város, amely a királyi vár népeiből (cíviseiből) és a betelepített és betelepedett idegen (főképpen olasz, vallón) és magyar hospesekből jött létre, a másik az esztergomi érsek népeiből és az általa telepített és az ugyancsak ezekre a birtokokra telepedett hospesekből alakult ki. Az érsekség

még a királyi város kialakulása utáni időben is igyekszik fennhatóságát az ebben élő polgárságra kiterjeszteni, illetőleg fenntartani, és ezért több ízben kerül összeütközésbe az esztergomi polgársággal. Ennek legkiemelkedőbb példája a 13. század legvégén az esztergomi mészárosok és az érsekség közt lefolyt harc. A mészárosok, akik ekkor már céhszerű testületbe tömörültek, együttesen tagadják meg az érseknek a tőlük követelt fél ökörbőr beszolgáltatását. Az érsek csak úgy tud velük szemben eredményt elérni, hogy 1294-ben a mészárosok vezetőit kiközösíti, egyházi átokkal sújtja.

Esztergom, Győr, Pest, illetve Buda világosan mutatja, hogy miképpen függ össze a városkialakulás a kezdődő árutermeléssel, és azt is, hogy milyen elemekből tevődött össze egy kialakult város polgársága. Egészen világos, hogy az idegen hospesek mellett különböző, nem idegen várnépek (cívisek) és magyar eredetű bevándorolt hospesek tették a városi polgárság egészét. Ezzel szemben hozták fel egyesek az autonóm területeken kialakult városok, az erdélyi és szepességi ún. szász városok példáját. Erdélybe – mint már említettük – még II. Géza telepítette be a később szászoknak nevezett telepéseket, akik 1224-ben II. Endrétől kaptak közös kiváltságlevelet, az ún. Andreanumot. Polgári történetírásunk az Andreanumot gyakran mint városi kiváltságlevelet tárgyalja, és ezt tartja legfőbb bizonyítéknak arra, hogy a betelepedett idegen hospesek polgárok voltak, akik az ipart és a kereskedelmet mintegy poggyászként magukkal hozták az országba. Le kell szegeznünk, hogy az Andreanum, a szászoknak adott kiváltságlevél semmiképpen sem tekinthető egyszerűen városi kiváltságlevélnek. Ez a kiváltságlevél, amely mintegy 70–80 évvel a szászok betelepülése után keletkezett, nyilvánvalóan számol azzal a fejlődéssel, amely ez idő alatt a betelepített szászok körében bekövetkezett. Természetesen itt másról van szó, mint a kis közösségekben betelepülő egyes hospesek esetében. Az erdélyi szász terület nagy, összefüggő, részben megműveletlen földekből állt, a betelepülők nagy tömegekben jöttek egyes vezetők alatt, akik a települő parasztok felett már kezdettől bizonyos fennhatóságot gyakoroltak (gerébek). A kialakuló hospesközségek tehát különböző fokon indultak fejlődésnek. A munkamegosztás és ezzel kapcsolatban az árutermelés nyilvánvalóan itt is megindult, piachelyek kialakulására talán még nagyobb lehetőségek voltak, mint másutt, összefüggésben a még később tárgyalandó, külkereskedelmi lehetőségekkel. Míg tehát egyes hospesközségek paraszti falvak maradtak, egyesekből piachelyek, vásáros helyek és így városok is fejlődtek ki. A kiváltságlevél az egész szászok számára szól, haszonélvezője azonban már ekkor – 1224-ben – a várossá alakuló községek kereskedőpolgársága, amely az Andreanumban elnyeri a jogot, hogy az országban mindenütt vámmentesen kereskedhet. A későbbi időkben jól tudjuk, hogy a szász városok e vezető patrícius rétege szabadon zsákmányolta ki a szász és a román parasztfalvak lakosságát, amellyel mint földesúr a jobbaggyal állt szemben. Így tehát a szász privilégium sem bizonyítja a magyarországi városoknak idegen polgárok által való létrehozását. Ugyanez áll a szepességi szászokra, akiknek kiváltságlevele jóval későbbi, 1271-ből való, V. Istvántól származik. Ebből még nyilvánvalóbb, hogy itt nem városi kiváltságlevélről van szó, hanem egy

területnek (provinciának) adott kiváltságról, amelynek lakói között ugyanúgy, csak természetesen már magasabb fokon, bekövetkezett a munkamegosztás és áruterelés következtében, a városi polgárságra és parasztságra való szakadás. A szepesi szászok privilégiumában Löcsét mint várost a „provincia” fővárosaként említik, ahol comes székel. Ebből a kiváltságlevélből is nyilvánvaló, hogy a „szabadságok” fő haszonélvezője a városi patríciusság, amely megkapja a jogot, hogy az erdőket tetszése szerint irthassa ki, és változtassa át szántófölddé, amit természetesen csakis parasztokkal, jobbágyokkal végeztethetett el. Jellemző, hogy a szepesi szászok privilégiumában nem a kereskedők vámmentességéről van szó, hanem arról, hogy teljesen szabad jogot kapnak „a hegyekben fémeket és érceket keresni, a megtaláltakat kiásni és saját céljaikra felhasználni”. Ez viszont összefüggésben áll a bányászatnak a jelentőségével, amelyről még beszélni fogunk.

Itt kell rámutatnunk arra, hogy mind Erdélyben, mind a Szepességben a szász városok igazi fejlődésnek csak a 14. században indultak, amikor ezt az áruterelés fejlődésének meggyorsulása és az Anjouk kereskedelmi politikája lehetővé tette.

A városfejlődéssel szoros kapcsolatban áll – mint erre már többször utaltunk – a bányászat és a kereskedelem, elsősorban a külkereskedelem. Az áruterelés megindulása áruforgalmat feltételez, az „áruforgalom meggyorsítja a pénzforgalmat” – mint Marx mondja. A 13. század eleje óta egyre fontosabbá válik a forgalomba kerülő pénz, amely ebben az időszakban természetesen csak nemesfém lehetett. Magyarország nemesfémekben, ezüstben is rendkívül gazdag lévén, ennek bányászása már igen korai időszakban megindult. A kezdetleges, valószínűleg felszíni ezüsttermelést a 13. század elején Selmechánya és Erdélyben Radna intenzívebb ezüstabányászata váltja fel. A század második felében Besztercebányán, majd az előbb említett szepesi új feltárású bányákban nagyobb mennyiségben bányásznak ezüstöt. Ezeknek a bányászközségeknek várossá fejlődését nagymértékben meggyorsította éppen a bányászat, mert itt a munkamegosztás sokkal intenzívebb lévén, a piaci viszonyok is sokkal hamarabb fejlődtek ki. Jellemző példa erre Jászó (amely bányászközségből fejlődött várossá) 1243-i kiváltságlevelében „a kovácsok, takácsok, vargák, pékek, mészárosok, szűcsök és hozzájuk hasonlóak, akik nem a falu rendjében székelnek, hanem mások házában lakva keresik meg kenyerüket”, köteleztetnek bizonyos pénzbeli szolgáltatásokra. A bányavárosokban a polgárság rétegződése is hamar megindult. Radna gazdag polgáraitól már a tatárjárás idején beszél Rogerius. Más oldalról viszont az ezüst lendítőjévé vált a külkereskedelmi forgalomnak már ebben a korai időben is. Természetesen a rossz, évről évre rosszabb vert pénznek nem volt értéke a külkereskedelmi forgalomban, de annál inkább a nyersezüstnek és a mért ezüstrúdnak. A külkereskedelem kezdeti formái természetesen nem a 13. században alakultak ki. Már a 11. században is kellett hogy legyen bizonyos kereskedelmi forgalom, amelynek lebonyolítói részben idegen, bizánci, szír vagy orosz kereskedők voltak, részben az országban megtelepülő izmaeliták és zsidók. Közülük az oroszok főképpen prémekkel és fegyverekkel, a többiek – leginkább

1271

a 12. század eleje óta – a levantei kereskedelem áruival kereskedtek. Az izmaeliták és a zsidók éppen ebből a kereskedelemből gazdagodtak meg annyira, hogy ez lehetővé tette számukra a 13. század elején a pénzverés bérbevételét, s így a pénzrontási haszon lefölözésével a nép kifosztását. A külkereskedelem útja régebben Kijevet kötötte össze az ország fő piachelyeivel, Esztergommal, Budával, Székesfehérvárral, részben ugyanezeket a piachelyeket Bizánccal. A külkereskedelmi forgalomnak ez az iránya a 13. század eleje óta megváltozik. 1204 óta, amikor a velencei kereskedő-kalózok elfoglalva a bizánci birodalmat, megteremtik az ún. latin császárságot, a bizánci árukkal való kereskedelmet jóformán teljesen az olasz kereskedővárosok sajátították ki. Ettől kezdve a levantei áruk kereskedelme döntően a velencei kereskedők kezébe kerül, akikkel II. Endre 1217-ben megkötötte híres egyezményét, amely vámmentességet biztosít számukra. A 13. században azután az orosz kereskedelmi út bezárulásával – ami valószínűleg összefüggésben volt Kijev elpusztulásával, a mongol hódítás következményeivel – mindinkább a nyugati kereskedők kezdenek előtérbe nyomulni. Prémiummal kereskedő oroszokról utoljára az esztergomi vámszabályzatnak legkorábbi, valószínűleg még Imre idejéből származó részében találkozunk. A 13. század közepe táján a külkereskedelem közvetítői között főképpen regensburgi és bécsi kereskedők szerepelnek. A 13. század végén Esztergom és Buda, helyesebben az esztergomi érsek és Buda városa közt kitört viszályban arról volt szó, hogy a budaiak beengedték a városukba a regensburgi és a bécsi kereskedőket, ha azok nem is fizették meg az esztergomi vámot, amelyet az esztergomi érsek minden Esztergomon átvonuló kereskedőtől megkövetelt. A budai polgárságnak érdeke volt, hogy olcsóbban jusson az áruhoz, és ezért helyeselte az esztergomi vám megkerülését. Az esztergomi érsek eredményt csak úgy ér el, hogy 1289-ben kiközösíti Werner budai bírót és társait, mire a budaiak egyelőre beadják a derekukat.

A 13. századi kereskedelmi forgalom jelentősen különbözött az előző időképtől. Mert bár a 13. században, sőt a következő időkben is nagy számban találkozunk az országon átvonuló és a külkereskedelem hasznát lefölöző idegen kereskedőkkel, mégis a 13. század derekától kezdve a kereskedelembe egyre inkább bekapcsolódik a magyarországi városok polgársága is. „A dolog természetében rejlik, hogy mihelyt a városi ipar mint olyan elválik a falusitól, termékei eleve árukká lesznek, ezeknek eladásához tehát a kereskedelem közvetítésére van szükség. Ennyiben magától értetődik, hogy a kereskedelem a városok fejlődésére támaszkodik, s másrészt, hogy utóbbinak a kereskedelem a feltétele.” (Marx: A tőke, III. kötet. Szikra, 1951, 375. l.) Marxnak ez a megjegyzése a magyarországi fejlődésre is érvényes. Az árutermelés kezdeti formáinak megjelenésével, a városi polgárság kibontakozásával a magyar kereskedő is megjelenik a piacon, és nemcsak a kül-, de főképpen a belkereskedelemben feltűnnek a magyarországi polgárok is. Nem lehet véletlen, hogy 1255-ben egyszerre adnak ki vámszabályzatot Győrnek, Budának, Esztergomnak, és a század végén ehhez még több, így pl. a gölnci vámszabályzat járult hozzá. Itt már nemcsak az átvonuló külföldi kereskedők, de a belföldiek megvámolásáról, állandósult keres-

MAGYARORSZÁG
A XIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

LENGYELORSZÁG

- Helység
- Város
- ◆ Vár
- ⦿ Püspökség, érsekség
- ⦿ Prépostság, apátság
- ⦿ Ispánság, bánság székhelye
- A magyar királyság határa
- - - Bizonytalan országhatár
- Országrészek határa
- Vármegyehatár
- ⦿ Külön jogállású területek

kedelmi forgalomról és az ebben szereplő állandó jellegű vámtételekről van szó. A győri vámszabályzat különbséget tesz a magyar és a német marhakereskedők között, ez utóbbiak a vámtétel kétszeresét fizetik meg. A budai vámszabályzat esztergomi és fehérvári kereskedőkről beszél, s itt hallunk többször is gabonával megterhelt szekerekről, amelyeket a vámon átszállítanak. Ezekből a vámszabályzatokból nem derül ki teljes világossággal, hogy pl. szöveteket, prémeket milyen nemzetiségű kereskedők szállítottak, de majdnem teljesen nyilvánvaló, hogy lehet szó idegen és magyar kereskedőkről is. Igen erősen hangsúlyozni szokták, hogy a magyar kivitel cikkei között nem szerepelnek ipari termékek ebben a korai időszakban, de még a későbbi időkben sem. Ártermelésünk elmaradott volt, az iparcikkek nyilvánvalóan csak a helyi piac számára készültek. De az is nyilvánvaló, hogy pl. Esztergomban, ahol 17 fajta iparost különböztet meg már az 1288-i vámszabályzat, olyanokat, akik saját „boltjukkal” (fenestrae) rendelkeznek, ezek nemcsak magának Esztergom városának, de környékének szükségleteit is kielégítették. Az esztergomi kereskedőkről pedig, akik „sátraikkal” (cum suis tentoriis) minden vásáron megjelennek, nem tételezhetjük fel, hogy kereskedelmi tevékenységük kizárólag az esztergomi vásárra korlátozódott. Ugyanez áll minden bizonnyal Buda vagy Győr és az ebben az időben feltűnő többi város piacára, kereskedőire is. Külkereskedelemben ezek a kereskedők többnyire csak marhával, viasszal, mézzel, esetleg borral vagy gabonával szerepelnek, viszont a fontos külkereskedelmi cikkek, a nemesfémnek, ezüstnek kereskedelmét döntő mértékben az idegen kereskedők bonyolították le.

Az erdélyi száz városoknál nem egészen ilyen jellegű a kereskedelem. Bár adatszerű bizonyítékunk ebből a korai korszakból nincsen, valószínűnek kell tekintenünk, hogy már ebben az időben saját ipari termékekkel kereskedtek a havasalföldi és a moldvai területek felé. Éppen ez magyarázza a száz városoknak a 13. század végén meginduló fellendülését.

A 13. század végére tehát a kereskedelmi forgalom fellendülése is mutatja a magyar városfejlődés útját. IV. Béla óta a központi hatalmat az egyre erősödő feudális anarchiával, széttagolódással szemben erősíteni kívánó királyok mindinkább igyekeznek támaszkodni a városokra, egyre gyakoribbak a városi kiváltáslevelek. Noha ezek nem minden esetben érik el céljukat, a mezőváros nem mindig alakul át valódi várossá, mégis a század végén már arról beszélhetünk: egyes városaink igazi városok, iparral, kereskedelemmel. Döntő bizonyítékot csak Esztergomból tudunk felhozni, amelynek már többször emlegetett 1288-i vámszabályzata nemcsak az ipar és a kereskedelem fejlettségéről számol be, hanem a város és a falu elkülönüléséről. E szerint a vámszabályzat szerint ui. a városi vásárokra állandóan (hetenként) szállítanak gabonával és hüvelyesekkel megrakott szekereket. Ezenkívül bizonyíték erre a városban levő „pékek utcája” és a már a század végén majdnem kialakult mészárosceh. Az, hogy a városban az emberek kenyeret nem sűtnek, és állatokat nem vágnak le, nyilvánvalóan bizonyítja, hogy polgárai már elszakadtak a mezőgazdasági munkáktól. Bár az oklevelek szövege Budára vonatkozóan nem tartalmaz ilyen adatokat, a nagy hasonlóság, amely Esztergom és Buda ekorbeli viszonyai között – az oklevelek

bizonyítéka szerint – fennállt, valószínűsíti, hogy legalábbis Budán hasonló viszonyok fejlődtek ki. Valószínű, hogy egyes száz városokban, mind Erdélyben, mind a Szepességben ugyanígy állt a helyzet. Természetesen ez még mindig csak kezdetet jelent, de a fejlődés útját világosan mutatja.

2. Az uralkodó osztályon belüli rétegharcok kiéleződése

A nemesi megye

A tatárjárás utáni években IV. Béla, a tatár veszély megújulásától való igen jogosult félelmében, megváltoztatva régi politikáját, lehetőséget ad a nagyuraknak hatalmuk megnövelésére. Ugyanakkor azonban Béla mindenütt keresi azokat a szövetségeseket, akikre a nagybirtokosoknak a királyi hatalmat széttrö tőrekvései ellen támaszkodni tud. Ezt a célt szolgálta Bélának városfejlesztő politikája, ezt a célt szolgálta a kunok visszatelepítése után a kunokkal szemben elfoglalt álláspontja, és végül, de nem utolsósorban, ezért keresi IV. Béla az összefogást a serviensek elégedetlen rétegeivel is.

A serviensek, a magukat büszkén a „király szolgáltnak” valló, a királyi megye területén élő, annak szervezetéhez kapcsolódó katonáskodó közép- és kisebb birtokosság, az Aranybulla mozgalom vezetője, úgy látta, hogy lényegében minden kísérlete a nagyúri birtokosság ellen csődöt mondott. Ezt kellett látnia akkor, amikor az Aranybulla cikkei a valóságban csak papíron maradtak, amikor 1231-i összefogása az egyházi birtokossággal ugyancsak nem vezetett semmiféle eredményre. A hatalom birtoklása egyre inkább a nagyurak kezébe ment át, a királyi hatalma egyre gyengült. A serviensséget, amelynek korábban a királyi megyeszervezet bizonyos önállóságot biztosított, egyre inkább fenyegeti a magánföldesúri függésbe kerülés veszélye. Be kellett látnia, hogy minden olyan retrográd kísérlete, amely a királyi megyeszervezet visszaállítására irányul, sikertelen, és ha nem akar teljesen a nagyurak kiszolgáltatottjává válni, valami újabb formát kell keresnie. Meg kell keresnie a hatalomnak olyan részét, amelybe behatolva, szembe tud szegülni a nagybirtokosság egyre növekvő erejével. Ezt az igazságszolgáltatásban találta meg. Már a 13. század 30-as éveitől kezdve – a zalai nemesek említett 1232-i oklevele erre az első példa – arra törekszenek a serviensek, hogy igazságszolgáltatási jogot nyerjenek az egykori királyi megye területén élő összes „nemesek”, tehát a nagybirtokosok felétt is. A serviensség, tehát a közép- és kisbirtokosság arra törekszik, hogy az egykori királyi megye egész területén élő összes „nemesek”, tehát a főurak és kisebb birtokosok „egyenlőek” legyenek. Ez a csírája az ún. nemesi megye kialakulásának. Most már nem arról van szó, hogy fenn kell tartani az egykori, IV. Béla idején már lényegében széttrött királyi megyét, hanem hogy ennek helyére egy új, területileg azonos, valóságban a „nemesség” felügyelete alatt álló autonóm testületet kell kiépíteni. A serviensség természetes szövetségesének ebben a törekvésben a királynak

kellett lennie. A királynak érdeke, hogy a nagybirtokosság hatalma ne növekedjék meg, hogy legyen olyan korlátozó szerv, amely „túlkapásait” vissza tudja szorítani, s természetes törekvése a királynak, hogy ebben a korlátozó szervben teljes súllyal képviselve legyen. A serviensség a 13. század közepén kezdi érezni a központi hatalom erősítésének a szükségét. Ha nem is teljesen tudatosan, de megkísérli e kapcsolat kiépítését. IV. Bélának és a serviensségnek kapcsolatai azonban nem tudtak teljes mértékben kibontakozni, aminek fő oka természetesen a nagybirtokosság csoportok erősödése, és az, hogy ezek igen ügyesen használják ki azokat az új lehetőségeket, amelyek a király és fia, a megkoronázott ifjabb király, István közt kitört harcokban rejtőztek. A feudális széttagolódás első megnyilvánulásai az első Árpád-házi királyok idején a hercegek és a király közötti harcok. Ezek a harcok magasabb fokon jelentkeznek az öreg és az ifjabb király ellentéteiben már II. Endre idején, aki ellen éppen IV. Béla lépett fel. Ezek a harcok fokozódnak IV. Béla uralkodásának második felében, amikor fia, V. István lép fel ellene a hatalom teljes birtoklásáért. A 60-as évek elején az ifjabb és az öreg király közötti ellentétek már nyílt, fegyveres összecsapás formáját öltik. (Első ízben 1262-ben, majd 1265-ben.) Ennek vet véget az 1266-i meg egyezés, amelynek értelmében IV. Béla és V. István felosztják maguk között az ország feletti uralmat. Nyilvánvaló, hogy ezek az összeütközések kizárólag a nagybirtokosság érdekeit szolgálták: a megosztott királyi hatalom sokkal jobban előmozdította a széttagolódást, mint az egységes központi hatalom. Ezzel szemben egyáltalán nem kedveztek ezek a harcok a serviensség küzdelmeinek, amelynek érdeke az egységes, aránylag erős központi hatalom lett volna. Nem szabad megfeledkeznünk ui. arról, hogy bár a nemesi megyeszervezet elvi célkitűzésében a főurak és a serviensek egyenlősége szerepel, a valóságban a serviensek szervezkedésének fő célja a védekezés a nagyurak „túlkapásai” ellen, a védekezés az ellen, hogy ezek hatalmukat ne terjesszék ki a serviensség fölé is. A serviens természetesen nem tart attól, hogy jobbágyi sorba kerül, de súlyos veszélyt jelentett számára a nagybirtokosoktól való katonai függésbe kerülés mellett az is, hogy a nagybirtok árnyékában az ő kisebb birtoka állandóan az ún. hatalmaskodások veszélyének volt kitéve. A nemesi megye célja tehát a hatalomban való bizonyos részesedés kivívása mellett elsősorban a nagyurak fölénye elleni védekezés volt. Ezt a védelmet magának a nemesi megyének, de az egyes servienseknek is csak egy aránylag erős központi hatalom adhatta meg. A két király közt megosztott uralom tehát lényegében korlátozta a nemesi megye kialakulását, gyengítette a serviensek ellenállását a nagyurak fenyegető hatalmi túlsúlyával szemben. Mindennek ellenére a nemesi megye kialakításában, a hatalomban való részesedés látszatának kivívásában IV. Béla uralkodásának utolsó évei bizonyos előrehaladást jelentenek, annak ellenére, hogy a nagybirtokosság fokozott előretörése, a széttagolódás ugyanakkor még nagyobb léptekkel haladt előre. Ennek a kialakult helyzetnek tükröképe az 1267-ben IV. Béla és V. István által együttesen kiadott ún. Aranybulla, amelyet az 1222-i Aranybulla második megújításának szoktak tekinteni. Az 1267-i dekrétum óta a nobilis elnevezést, amely ugyan ilyen értelemben korábban is előfordult, az

egykori király serviensek általános megjelölésül használják. A nobilis szó, amelynek értelme eddig a nagybirtokost jelentette, itt változik át a „köznemesség” megjelölésévé, s ettől a dekrétumtól kezdve nevezik Magyarországon a nagybirtokost, mágnást „báró”-nak. Ezt, a valószínűleg aragon eredetű elnevezést a 13. század elején kezdik először használni ilyen értelemben, de állandó jellegű megkülönböztetésről „nobilis” (köznemes) és „báró” (főnemes) közt csak az 1267-i bulla után beszélhetünk. Az 1267-i bullában névleg megerősítik a servienség jogait, sőt ebben hallunk először a nemesi megye létezésének elismeréséről, amikor a király elrendeli, hogy „minden megyéből 2 vagy 3 nemes vegyen részt a fehérvári törvénynapon”. Az 1267-i bulla biztosítja a köznemesség részvételét a hatalomban, de nem biztosítja a köznemesség fő célját, a „bárók” elleni védekezést. Maga a bulla ugyanis a következő szavakkal kezdődik: „Az elénk járuló nemeseknek kérését és panaszait jogosaknak találván, azokat báróink tanácsával és azok beleegyezésével elfogadtuk.” Hogy a bárók beleavatkozása mit jelent, azt pontosabban meghatározza az Aranybulla második pontjának megváltoztatott szövege. Az 1222-i bulla 2. pontja arról beszélt, hogy „sem mi, sem utódjaink a servienseket sem el nem foghatjuk, sem tönkre nem tehetjük valamilyen hatalmas érdekében vagy sugallatára”, amivel szemben a megváltoztatott szöveg szerint a nemesek közül senkit hamis sugallatra bírói eljárás nélkül nem lehet elfogni, illetve személyében vagy javaiban megkárosítani. De „perbe fogva csak báróink jelenlétében minden gyűlölet és kedvezés nélkül ítékezhetünk felettük a törvény rendje szerint”. Az 1267-i dekrétumból eltűntek az 1231-i dekrétumnak az egyházi nagybirtok számára kedvező pontjai; tulajdonképpen itt találkozunk először az egyházi nagybirtok bizonyos visszaszorulásával.

Az 1267-i bulla tehát ugyanakkor, amikor látszatkedvezményeket biztosít a servienségnek, amikor elvben elismeri a nemesi megye létezését, gyakorlatilag a királyi hatalom további gyengülésének, a feudális oligarcha erősödésének, a széttagolódás előrehaladásának képét mutatja. A királyi tanács, a „praelati et barones” már teljesen olyan értelmű, mint minden feudálisan széttagolt államban, a király szava egy a többi vele egyenlő nagyúréval. Ez a széttagolódás, a nagyurak hatalma IV. Béla 1270-ben bekövetkezett halála és fiának két évig tartó uralma után egyre nagyobb mértékben fokozódott. A központi hatalom egyre inkább szétesett, lényegileg eltűnt. Ha arról beszélünk is, hogy az 1290-es és 1298-as, még később tárgyalandó dekrétumok szövege még sokkal kifejezettebben elismeri a nemesi megye létezését, ha itt már a négy választott nemesi bíróról, az ún. szolgabírókról hallunk is, mindez nem védhette meg a servienseket, most már köznemeseket attól, hogy a nagyurak függő helyzetbe kényszeríték őket. A nemesi „egyenlőség” elve csak üres szó maradt, a valóságot a tényleges hatalmi helyzet határozta meg. Ez pedig szükségszerűen vezetett a köznemesség egyre nagyobb tömegeinek nagyúri függésbe jutásához, a feudalizmus úri hierarchiája magyarországi változatának, az ún. familiaritásnak kialakulásához.

A IV. Béla uralmának utolsó időszakában és V. István rövid uralma alatt kiérlelődött helyzet, a teljes széttagolódás, az ország területének egyes főúri családok birtokában levő részekre bomlása V. István kiskorú utódjának, IV. (Kun) Lászlónak idejében vált szembeötlővé. A polgári történetírás ezt kizárólag IV. László személyi tulajdonságaiból, a „gyermekuralomból”, a régensként uralkodó kun származású anyakirálynénak, Erzsébetnek gyarlóságaiból vezette le. Az „ország felborult rendjéről” beszélnek az 1272–90 közti korszakban, amelynek egyedüli oka, hogy a hatalmas főurakkal szemben a „rosszul nevelt gyermek”, akit „rossz hajlamai” anyja rokonai, a „pogány” kunok közé vonzottak, nem tudta az Árpádok régi tekintélyét megvédeni.

A valóságban Kun László idejére már az egyes főúri nagybirtokok külön tartományként való megszervezése, ha még nem is tetőpontjára, de a fejlődés következményeképpen eléggé magas fokra jutott el. A II. Endre idején fokozódó széttagolódás a 13. század második felében nagy léptekkel haladt előre. Ezt a folyamatot gyorsította IV. Bélának a tatárjárás után szükségszerűen megváltozott belpolitikája, a trónviszályok az öreg és az ifjabb király között, és bizonyos mértékig még elősegítette a „gyermekuralom” IV. László uralkodásának első éveiben. A század eleje óta hatalomra törő nagyúri családok közül egyre inkább kibontakoznak egyesek, amelyek az ország különböző területein a királytól független vagy legfeljebb névleg függő részuralmat igyekeznek kiépíteni. Ezek a családok hatalmukat többnyire a királyi tanács tagjaiként egy-egy országos méltóság sok éven át való birtoklása útján kezdik erősíteni, hogy azután a címet és a rangot megtartva, a valóságban saját területükön már nem az ezzel a címmel és ranggal járó, hanem ezen jóval túlmenő jogokat bitoroljanak. Ilyen tartományokká építik ki birtokaikat a Dunántúlon a Németújvári grófok, a „Henrikfiak” (Henrik *bán* fiai), az Északnyugati-Felvidéken a Csákok, akik közül különösen a század utolsó éveiben Csák Máté tűnik ki, a Délvidéken (Horvátországban és a szlavón részekén) a Subichok, Erdélyben Kun László *vajda*, az északi Felvidéken az Abák, Borsák és mások hatalmas családjai. Ezek az urak mint teljesen egyenlők lépnek fel a királlyal szemben, fegyveresen kelnek fel ellene, önálló külpolitikát folytatnak, és szükség esetén ebbe bevonják – néha saját védelmük céljából – a királyt is. A feudális nagybirtok önmagában rejtő születésénél fogva azokat a lehetőségeket, hogy különálló államot jelentsen az államon belül. Autark gazdasági rendje, a „gazdaságon kívüli kényszernek”, a jobbágyság felett gyakorolt bíraskodásnak a feudális úr számára feltétlen szükséges volta elkerülhetetlenné teszi, hogy gazdasági, igazságszolgáltatási vonalon minden egyes nagybirtoknak külön szervei alakuljanak ki. Ezzel kapcsolatosan azonban szükségszerű az is, hogy a feudális nagyúr birtokának megvédésére hadsereget építsen ki. Ezt a magánhadsereget nevezik a 13. század közepe táján a nagybirtok „famíliájának”, és ennek tagjait „familiáris”-oknak, a század második felében „serviensek”-nek is, amikor természetesen ez a szó már nem a régi királyi „serviens” értelmével bír. A familiáris „hűséggel” tartozott urának, köte-

les volt őt hadjárataira követni; lényegében ez a kapcsolat megfelel a nyugati hűbériségben kiépült kapcsolatnak senior (hűbérúr) és vazallus (hűbéres) között. Nem feledkezhetünk meg azonban azokról a különbségekről sem, amelyek a nyugati vazallitás és a magyarországi familiaritás közt fennállott. Az egyik ilyen különbség, hogy nem feltétlen birtokadományozás köti a familiárist seniorához, s ebből következik, hogy a viszony gyakran nem örökletes, könnyebben felbomlik. A másik, hogy egy-egy úr nagyszámú familiárisának eltartásáról (természetbeni juttatások stb. útján) udvartartásában maga gondoskodik. Ez a viszony azonban csak a 14. században, az Anjouk uralmának idején állandósul. Hűbéri szerződéssel már a 13. század 70-es éveinek elején is találkozunk, ahol kimondják, hogy egy meghatározott birtok fejében a familiáris és utódjai „szolgálni tartoznak uruknak úgy, hogy követni tartoznak őt a király udvarába, avagy megfelelő fegyverekkel a hadseregbe, úgy és akként, hogy az úr elrendeli és kívánja”. Természetesen ez a familiárisi viszony nemcsak birtokadományozással kapcsolatosan alakulhatott ki. Volt ennek egy másik és még gyakoribb módja. A 13. század második felének okleveles anyaga már hemzseg az ún. hatalmaskodások felsorolásától. Ennek lényege, hogy a hatalmas urak rajtaütöttek a szomszédos birtokosok területein, onnan az állatokat elhajtották, az embereket elhurcolták, a földeket felperzselték. A „két szomszédvár” esetében nyílt harcokra került sor, ha két egyenlő vagy körülbelül egyenlő hatalmú útról volt szó. A kisebb birtokosság azonban nem rendelkezett fegyveres erővel, nem tudott ellenállni, nem tudott ellentámadásba menni, hanem ki volt szolgáltatva az ilyen hatalmaskodásoknak, amely jobbágyságot elhurcolásával, állatainak elrablásával megélhetésének alapjától fosztotta meg. Ilyen esetben a kisebb birtokos „védelemért” fordult a másik „szomszédvár”-hoz, az őt elpusztító nagyúr ellenfeléhez, aki elvállalta a birtok védelmét a familiárisi viszony alapján. Ezzel két legyet ütött egy csapásra, növelte – adomány nélkül – magánhadseregét, ugyanakkor pedig jó kifogást nyert ellenfele „jogos” megtámadására. Az a köznemesség, amely a nemesi megye kiépítésével, ennek szervezetében igyekezett biztosítékot találni a nagyurak ellen, ugyanekkor fokozatosan süllyed a nagyuraktól való függés, a familiaritás viszonyába.

A királyi hatalom jóformán teljesen tehetetlenül állt szemben ezekkel a nagyúri birtokosokkal. Hadereje, amelyre külső veszély esetén számíthatott, ezeknek a nagyuraknak magánhadserege volt; az egykori serviensek, a köznemesek – bármennyire igyekeztek a királytól való közvetlen függést megőrizni és bizonyos fokig már a 13. század második felében a királynak katonai szolgálatot is teljesíteni – éppen az előbb elmondottaknál fogva erre képtelenek voltak. A királynak tehát úgyszólván kizárólag a kunok hadszervezete állt rendelkezésére. IV. Béla óta látjuk, hogy a király a nagyurak elleni harcában igyekszik a kunokra támaszkodni. Igen érdekes, hogy IV. Béla és V. István egymással folytatott harcaiban – annak ellenére, hogy V. István felesége kun nő volt – a kunok IV. Bélát, behívójukat, gyámolítójukat támogatták. A királyoknak nem volt érdekükben, hogy a kunok hadszervezetét megbontsák, és ezért nem igyekeztek a kunoknál az osztályviszonyok kifejlődésének meggyorsítására. Ez az oka

annak, amiről okleveleinkben, főképpen az egyháziakban, oly sok szó esik; a „pogány” kunok garázdálkodnak az országban, és hogy a király istápolja őket. Ezt legerősebben „Kun” Lászlóval szemben vetik fel. A nagyurakkal a legélesebb harcot, éppen mert az ő korszakáig fejlődött ki a széttagolódás aránylag magas foka, Kun László folytatta. Ő volt az első királyaink között, akit 1279-ben a nagyurak elfogtak, és fogságban tartottak. Ennek közvetlen oka, hogy IV. László az egyházi és a világi nagybirtokossággal egyaránt szembehelyezkedve, a kunokra támaszkodva – nagykorúságának elnyerése után – igyekezett a királyi hatalmat az adott lehetőségek között megerősíteni. Az egyházi és a világi nagybirtok még ebben az időszakban is, sőt talán akkor még fokozottabb mértékben a legélesebb harcot vívta egymással. A nagy egyházi stallumokért a régi nagy családok és az új tartományúri hatalmukat már kiépitett családok harcoltak egymással, többnyire az előbbiek sikeresen. Az egyházi nagybirtok belső szervezeti felépítésében hasonlított a világi nagybirtokhoz, és törekvései a hatalom teljes birtoklására azonosak voltak. A feudális széttagolódás folyamatában az egyházi nagybirtok igen jelentős szerepet játszott. Csakhogy törekvéseinek megvalósítására az egyházi nagybirtok „törvényes” eszközöket vesz igénybe, a királyoktól kiváltságlevelekben igyekszik olyan engedményeket kicsikarni, amelyek számára a hatalom teljes bírását lehetővé tették. Így pl. az esztergomi érsekség híres 1264-i kiváltságlevelében azt halljuk: „Az esztergomi egyházhoz tartozó minden nép felett az esztergomi érsek saját nádorának, országbírájának vagy udvarispánjának van joga ítélni. A királyi jövedelmek teljes tizedrészé az esztergomi érseket illeti. A pénzverés kamarajövedelmének tizedrészé is az érseké. Ha pedig az esztergomi egyház nemesei közül valaki valamilyen bűne miatt elítéltetvén kivégeztetnék, vagyona, birtokai nem a királyra, hanem az egyházra szállnak.” Ez a kiváltság lényegében azt jelentette, az esztergomi érsekség külön állam az államban, külön igazságszolgáltatási szervvel, külön uralkodó osztállyal, „nemességekkel”, és az ország jövedelmének jelentős része is teljes joggal őt illeti meg. Ezt a kiváltságot, ezt a hatalmat igyekeznek az új nagy családok saját tartományaikban is elérni. De a világi nagybirtokosság nem kiváltságok útján éri ezt el, hanem éles belső harcok útján. Ezekben a harcokban pedig állandóan szembe kell hogy kerüljenek nemcsak a királlyal, hanem a régi kiváltságaihoz ragaszkodó egyházi nagybirtokossággal is. Az egyház magánhadserege elmáradottabb volt még a 13. század első felében, mint a világi uraké, amit bepótlandó, a 13. század közepe táján nagy mérvben indul meg az egyházi nemesítések sora. Az egyháziak nemcsak a „köznemességek”, a királyi szerviensek soraiból igyekeznek „famíliájuk” számát növelni, hanem saját szolgáló népeik egy rétegéből, az ún. lovas jobbágyokból, a „hargos jobbágyokból” is. Ezek a felemelkedett új egyházi nemességek, a „praedialisták”, akik az egyház fegyverzetében harcoltak, a későbbi időkben nem voltak egyenjogúak az egész nemességgel, nem voltak birtokosai az összes nemesi jogoknak. Az egyházi magánhadserg azonban, amennyire követni tudjuk, még a század második felében sem volt teljesen egyenértékű a világi urak magánhadsergével, sem számra, sem felszerelésre nézve. Mindez megkönnyítette, hogy a világi birtokosság, helyesebben ennek tartományúri része,

állandóan be-becsapjon az egyházi nagybirtokra, és igyekezzék abból kisebb-nagyobb területeket elhódítani, ami pedig a legfontosabb: emberceket, jobbágyokat elrabolni. A tatárjárás után fellépő elnéptelenedés, a munkaerő-hiány fokozódása az egyházi nagybirtokot éppen ezen a ponton tette a legérzékenyebbé a világi nagyurak garázdálkodásaival szemben.

Kun László uralkodásának első éveiben tehát a tartományúri rendszer egyre erősebben épül ki, és a nagy világi dinasztiaiak ereje egyre nő. A királyi hatalom czekkel az erőkkel szemben egyedül a kunokat tudja megmozdítani, egyedül rájuk tud támaszkodni. És ezen a ponton egymásra talál a különben olyan élesen egymással szemben álló egyházi és világi oligarchia. A kunokkal szemben egységesen lépnek fel. Az egyik cél a király hatalmának gyengítése, a másik pedig a kun osztálytársadalom kialakításával új munkaerő, jobbágyok szerzése volt. Ezért halljuk az oklevelekben és főképpen a pápai bullákban újra meg újra azt a panaszt: minden bajnak az oka a királynak a kunokkal való barátsága, a kun „pogányságnak” az ország meggyengítését célzó kísérletei. Amikor III. Miklós pápa legátusa, Fülöp fermói püspök Magyarországra jön (1278-ban), a bevallott cél a kunok megtérítése és az „ország rendjének helyreállítása”. Mellékesen persze a legátus magával hozta az országban levő „schismaticusok” és eretnekek elleni harc fegyvereit is. A pápai legátus először az első célt igyekezett elérni, a kun kérdést kívánta felszámolni. Egyházi és világi nagyurak ebben egy emberként támogatták a pápai legátust, s ezeknek nyomása alatt kényszerítették a királyt (1279 júniusában) az ún. kun törvény kiadására. Ha ennek a törvénynek betűje valósággá lett volna, bekövetkezett volna a kunoknál az osztályviszonyok kialakulása, a kunoknál már kialakuló uralkodó osztály megerősödésével a kun szegény tömegek a magyar és a kun uraknak szolgáló jobbágyokká változtak volna. De a királynak esze ágában sem volt betartani a kun törvény rendelkezéseit. Csakhamar ismét a kunok „közé ment”, folytatta harcaikat ezek segítségével a tartományurak ellen. A kun szegény szabadok zömének jobbágysorba süllyesztése így nem következett be, és csak a következő század közepén beszélhetünk erről mint befejezett tényről. A király még a kun törvény kiadása után közvetlenül következő időkben is megpróbált harcolni az ezt tőle kikényszerítő erőkkel, elsősorban magával a pápai legátussal. Mikor a legátus Budára egyházi zsinatot hívott össze, amelyben a második célt, az „ország rendjének helyreállítását” kívánta megvalósítani, az ellen a király úgy lépett fel, hogy megtiltotta a budai polgároknak, hogy a legátust, az egyházi urakat és kíséreteiket befogadják, illetve élelemmel ellássák. Sajnos nem tudjuk, hogy a nyilván már ekkor is az eretnekség felé hajló budai polgárok mennyiben teljesítették a király parancsait, tény azonban, hogy a legátus a zsinatot mégis megtartotta, és ezen elsősorban a papságot érintő rendelkezéseket hozott, amelyeknek éle azonban a világi nagybirtokosság ellen is irányult. Így igen élesen kel ki a zsinat az „egyházi javak megrablói” ellen, és mindezeket a legsúlyosabb egyházi büntetéssel, a kiközösítéssel fenyegeti meg.

A békés együttműködés, amelyet a kun törvény az egyházi és a világi nagyok között mutat, csak igen rövid tartamú volt, mert a természetes ellentétek

csakhamar kiújultak, különösen, miután a kun törvénynek a valóságban semmi foganatja sem lett. A király elfogatta a legátust a világi urak hallgatóságos beleegyezésével, s kiszolgáltatta a kunoknak. A pápai fenyegetések és a kunok mozgalmai azonban ismét összehozták az egyházi és a világi birtokosságot, a nagyurak egy csoportja elfogta a királyt. Ebben a fogságban kényszerítették azután arra, hogy „vezesse” a nagyúri csapatokat, amelyeket a kunok ellen indítottak, és az ún. hódtavi csatában győzelmet arasson a felkelő kun csapatok ellen (1280). De a hódtavi csata után a király ismét megkísérelte régi politikája folytatását, ismét a kunokra támaszkodva folytatta harcát. A legátus pedig fogságából kiszabadulva, tovább folytatta a küzdelmet a „rend helyreállításáért”, ami ebben az időben már nem annyira a kunok elleni harcra korlátozódott, mint a „schismaticusok” és eretnekek elleni fellépésre és a világi nagybirtokosok, elsősorban a tartományurak gyengítésére.

A legerősebb tartományurak, akikkel szemben IV. Lászlónak állandó harcokat kellett vívnia, a nyugati vidékek urai, a „Henrikfiak” voltak. Ezzel szemben a Csákok, Péter (Csák Máté apja) néha a király környezetében – legális hivatalaikra támaszkodva – igyekeztek hatalmuk növelésére. Itt kell megjegyezni azt, hogy ezeknek a tartományuraknak nagy magánhadseregük, kialakult hatalmuk lehetővé tette, hogy önálló külpolitikát folytassanak. Ez a legélesebben még IV. László uralkodásának első idejében mutatkozott meg. A német-római birodalomban az ún. interregnum korszaka volt ez, amikor a császári trónért, a lényegében névleges császári címért különböző nagy tartományurak vetélkedtek. A cseh királyság a Przemyslek uralma alatt ekkor állott hatalma tetőfokán. II. Ottokár cseh király szerette volna hatalmát a német-római császárságra kiterjeszteni. A magyar urak egyik csoportja, így a Henrikfiak is Ottokár politikájával rokonszenvezett, míg a másik csoport, az élen a Csákokkal, Ottokár ellen volt. A Csákok a király környezetében igyekeztek hatalmi politikájukat megvalósítására, míg a Henrikfiak már ekkor új trónkövetelő, a későbbi király, Endre herceg, II. Endre unokájának behívásával is kísérleteztek. Mikor nyílt kenyértörésre került a sor a német-római császári trónra igényt tartó Habsburg Rudolf és II. Ottokár közt, a Csákok politikájának megfelelően a magyar király is Habsburg Rudolf mellett lépett fel, és a dürnkruti (morvamezei) csatában (1278) segített neki a császári korona megszerzésében.

IV. László uralkodásának második felében, elfogatása, majd szabadonbocsátása után, fő ellenfelei a Henrikfiak maradtak, akik mellett a délvidéki urak, a Subichok, a vegliai és modrusi grófok álltak mint teljesen önálló kül- és belpolitikát folytató hatalmasságok. A Henrikfiak II. Ottokár legyőztetése és halála után ugyan igyekeztek legalábbis átmenetileg a Habsburgokkal való meg egyezésre. de már a 80-as évek elején állandó harcokban álltak az osztrák herceggel, Habsburg Rudolf fiával, Alberttel. Ezekben a harcokban, amelyeknek eleget gyűrtal a király ellen is fordult, többször megtörtént, hogy László a Habsburgokkal állott szövetségben. Lényegileg azonban ezekben a harcokban is László a kunok hadercjére igyekezett támaszkodni, és mindinkább szembekerült az összes nagyurakkal, így a Csákokkal is. Uralma végéféle már a nádori széket sem tölti

bc a nagyurak egyikével sem, hanem Myse ispánt teszi meg nádornak, aki állítólag izmaelita volt. (Hogy Myse milyen származású, az oklevelekből nem dönthető el.) Ezekben az időkben ismét közeledés jön létre az egyházi nagybirtokosok és elsősorban a Henrikfiak között a király ellen, akinek „istentől elrugaszkodott”, a pogányokkal cimboráló életét egyre több oklevél és pápai bulla emlegeti. 1290-ben azután sikerül a király kun környezetében orgyilkosokat felbérelni, akik Lászlót megölik, s így szabaddá vált a trón Endre előtt, akit ekkor a Henrikfiak mellett már az egyházi birtokosság, sőt a Csákok is támogattak. Az uralkodó osztály különböző okokból igyekezett Endre trónrajutását segíteni. A tartományurak arra számítottak, hogy benne sikerül olyan uralkodót találniok, aki külföldi és belföldi segítségre támaszkodni nem tudva, tetszésük szerint fogja elnézni hatalmuk megnövekedését. Ugyanakkor az egyházi nagybirtok éppen Endrétől remélte, hogy királyi tekintélyével elő fogja mozdítani az egyházi urak fölényét a világi nagybirtokosság felett. Amikor a polgári történetírás a nagy „nemzeti összefogásról” beszél, amely III. Endrét, az „Árpád-ház utolsó aranyágacskáját” a trónra segítette, lényegében éppen a legfontosabbat nem látja meg, hogy a feudális anarchia tombolásának tetőfokán a széthúzó erők győzelméről lehet beszélni. III. Endre már nem tudott a kunokra támaszkodni: éppen az ő uralkodásának idején kezdődött meg a kunok jobbagysorba süllyesztése. Endre politikájának következménye, hogy a tartományi rendszer teljes egészében kiépült, a királyi központi hatalom a minimumra olvadt. A külső hatalmak nem ismerték el Endrét „legális” uralkodónak. Kétségbevonták törvényes származását, és szemére vetették a velencei „kalmár”-családokkal való rokonságát. (Anyja, Morosini Tomasina előkelő velencei polgárcsaládból származott.) Emögött azonban az állott, hogy mind a német-római császárság, mind a pápa fel akarta újítani az Árpád-ház állítólagos kihaltával feléledt hűbéri fennhatósági igényeit Magyarország felett. A német-római császár arra hivatkozott, hogy IV. Béla a tatárok fenyegetése alatt II. Frigyes császárnak a tatárok elleni segítség ellenében hűbérül ajánlotta fel Magyarországot. Arról nem beszéltek, hogy mi valósult meg a tatárok elleni segítségből, viszont hivatkoztak arra, hogy Magyarország a „német-római császárság hűbérese”, és így csak a német-római császárnak van joga uralkodó kijelölésére. A pápák viszont még István királyra hivatkoztak, aki szerintük pápai hűbérként nyerte el a királyságot. Endrének e külhatalmak elleni harcaiban támaszkodnia kellett a nagybirtokosok magánhadsegére, s az urak támogatták Endre igényét. Mindez tovább erősítette a tartományurak hatalmát, a központi hatalomtól való elszakadásukat.

Az egyre erősödő széttagoltságban a király központi hatalma mindjobban háttérbe szorul, ugyanakkor az állam hatalmi szervei megsokasodnak és egyre növekednek. A királyi tanácsban a király már úgyszólván csak egy a többi közt, a „primus inter pares” (első az egyenlők közt) elve is formálissá válik az interregnum idején. Ugyanekkor a király (ifjabb és öreg király esetén a királyok) kancelláriája mellett a királyné, de a legfőbb tisztségviselők kancelláriája is feltűnik. A királyi kancellár szerepe a királyi tanács határozatainak kiadásával nagy jelentőségre tesz szert. Az országos bíráskodásban a király személyes jelen-

léte mellett a nádor, majd az országbíró (iudex curiae) szerepe válik alapvetővé. A század végén, bármennyire hangoztatja is IV. László okleveleinek arengáiban a királyi hatalom erejét, többször római jogi idézetekkel alátámasztva, ezek az *országos* bírók és az egyes tartományurak (esetleg már névlegessé vált régi tisztségekre hivatkozva) a királytól teljesen függetlenül intézkednek az igazságszolgáltatás, de az államigazgatás egyéb területein is.

3. A paraszti osztályharc és eredményei a 13. század második felében

A feudális nagybirtok termelőerőinek fejlődése szükségszerűen a paraszti terhek jellegének megváltozásához vezet. Az egyházi nagybirtokon az egyre inkább elavuló munkajáradék mellett még a század első felében ennek új formája, a fuvarozási robot növekedett. Az egyházi népek osztályharca a század 40-es éveiben ennek a lerázására vagy legalábbis mérséklésére irányult. A növekedő termékjáradék ellen nem látjuk a jobbágyság ellenállását, ezek a terhek a termelőerők fejlődésének következtében – bár súlyosan terhelték a jobbágyságot –, mégis elviselhetőbbek voltak, mint a fuvarozási robot. A század második felében a termékjáradék mellett egyre gyakrabban jelentkezik már – a kialakuló áru-termelés következtében – a pénzjáradék, több esetben mint éppen a fuvarozási robot vagy egyéb munkajáradék alóli megváltás. (1269-ben Pannonhalmán, 1270-ben Tihanyban, de több más esetben is, mansiónként 7 pondust fizetnek.) Már jeleztük, hogy az egyházi birtokosság a század közepétől kezdve, amikor birtokainak egyre gazdaságosabb kihasználására törekszik (ezt célozzák az ugyanekkoriban az időben sűrűbbé váló birtokcserék, a birtokok helyi összpontosítása is), mindinkább igyekszik a jobbági terhek egységesítését megteremteni. Ez természetesen nem úgy történik, hogy a kevesebbet szolgáltatók mértékére csökkentik a legtöbbet szolgáltatókat, hanem ellenkezőleg, a legmagasabb termékjáradékot igyekeznek kiterjeszteni az ún. szabad jobbágyokra, az egykori szabadok utódjainaként az egyházi birtok keretei közt élő „lovasszolgákra”, „lovassjobbágyokra” stb., akik még ekkor is „szabadsággal”, vagyis szabad költözési joggal rendelkeztek. A világi nagybirtokon a termelőerők fejlődése a 13. század második felében eléri az egyházi nagybirtokét. A termékjáradék ennek megfelelően növekszik, a fuvarozási robot mértéke azonban – a világi nagybirtoknak nem lévén lehetősége só- és borkereskedelemre – meg sem közelíti az egyházi birtokét. Viszont a világi nagybirtokon a 13. század harmadik harmadában egyre gyakrabban találkozunk pénzjáradékkal.

A világi nagybirtok rohamos terjeszkedése a királyi birtok rovására – mint láttuk – a 13. század második feléig felaprózta a királyi birtokait. Harcba az egyházi birtokkal, különösen a század végén, sok földet és jobbágyot rabolt el ettől. Mindez azonban nem elégítette ki a világi birtokosságot, amely főképpen

az ország peremterületein erdős, hegyes vidékeken levő birtokainak intenzívebb megművelésére törekedett, és e célból telepítéseket hozott létre. Igyekezett mind több földet feltöretetni, termékeny szántóföldre átváltoztatni. E telepítések esetében átmenetileg kedvezményeket nyújtott a jobbágyoknak. A kemény munka tartamára, míg a parasztok az erdőt kiirtják, és ennek helyén szántóföldet létesítenek, vagy esetleg szőlőt telepítenek, teljes tehermentességet biztosítanak a jobbágyoknak. Ez a politika igen kifizetődő volt az urak számára, a terheket a mentességi idő letelte után a nekik legmegfelelőbb módon, többnyire pénzjáradék formájában hajtották be. Tipikus példa erre Batiz comes esete, aki 1279-ben két német embernek (Gothalknak és Frolingnak) megbízást ad, hogy a Poprád völgyében „falvat vagy falvakat” telepítsenek, kiirtva az erdőt, és ezeket a területeket termékeny szántóföldre változtassák. Kimondja az erről szóló oklevél, hogy az összes telepések tizenhat évig minden teherből mentesek, ez idő eltelté után azonban minden telepés Batiz comesnek és fivéreinek, illetve utódjaiknak évente minden telek („laneus”) után egy fertó színaranyat köteles szolgáltatni. Maguknak a telepítőknek olyan kiváltságok jutnak, hogy minden hatodik dénárt ők szedhetnek be, szabad használatukra marad 120 hold földterület minden falu után, s ezen kívül ők személyükben minden szolgáltatás alól mentesek. Az ilyen „telepítők” – később soltszereknek nevezik őket – rendszerint németek, a telepítéseket az ún. szász jog szerint rendezik be. A polgári történetírás tényként könyvelte el, hogy ezeknek a falvaknak lakói, a telepített parasztok, nagy tömegükben németek voltak. Ez azonban nem áll, a telepések – ha voltak is köztük esetenként németek – zömükben az ország különböző területeiről összegyűlt magyar, szlovák és más jobbágyok voltak, akik jelentős részben az egyházi birtokokról menekültek el az itt már ekkor igen erős kizsákmányolás elől, és elcsábítva a néha hosszú időre – mint a példában 16 évre – szóló teljes tehermentesség ígéretével. Míg a 12. századi hospesek jobbára idegenek, akik hazájukbeli súlyosabb terhek elől menekültek, most a hospesek túlnyomó többsége itthoni eredetű: Magyarországon is oly súlyossá váltak a feudális terhek, hogy kényszerítették a jobbágytársaság egyes rétegeit kedvezőbb körülmények keresésére.

A telepítési politika átmeneti kedvezményei mögött a fokozódó kizsákmányolás, az egyre erősödő terhek mutatkoznak meg, s megmutatkozik a pénzjáradék kicsikarásának tendenciája is. Nem lehet kétséges, hogy a terhek növekedése a 13. század második felében általános volt. Nem eldöntött kérdés, mennyiben jelentett többletterhet a jobbágytársaság számára ebben az időben az állami adózás. A polgári történetírás az Árpád-kor első századaiban is „állami adókról” beszél, ezek közé sorolja az ún. szabadok dénárjait, másképpen „füstpénzt” s az ún. nehezékadót. Ezek az „adónemek” azonban részben a királyi birtokok népcinek földesúri terhei, amelyeket a királynak mint földesúrnak voltak kötelesek szolgáltatni, részben a valóságban nem kerültek behajtásra. A szabadok dénárjainak fizetéséről az egész 12. századon át nem hallunk semmit, a nagy eladományozások korszakában, leginkább II. Endre uralkodásának idején van szó ezek eladományozásáról egyházaknak, de magánföldesuraknak is. Más jellegűek a 13. században, annak is 30-as éveitől kezdve felmerülő, már némileg

az „állami” adóztatást megközelítő királyi követelések, amelyeknek a „collecta” gyűjtőneve alatt foglalhatunk össze. Ezek a collecták olyan rendkívüli adók, amelyeknek célja a királyi hatalom erősítése, anyagi alapjának alátámasztása. Amennyire a sokszor egymásnak ellentmondó adatokból megállapítható, ez a földesurak népeire időlegesen kivetett termékben vagy pénzben beszolgáltatandó adó volt. Már feltűntekor megnyilvánul a nagy földesuraknak az a törekvése, hogy népeik számára ennek az adónak a fizetése alól felmentést, ún. „immunitást” kapjanak. Még a polgári történetírás is megállapította, hogy ez nem a népek, hanem a földesúr érdekében történt, hogy jobbágyságait saját maga korlátlanabbul kizsákmányolhassa. Immunitásoknak, a királyi collecta fizetése alóli felmentéseknek fő élvezői a 13. század első felében főképpen az egyházi birtokosok voltak, de a század második felében egyre sűrűbben nyerne ilyen immunitást a nagy magánföldesurak is. Nyilvánvalónak látszik, hogy a királyi hatalom fokozódó szétesése idején az utolsó Árpád-házi királyok ilyen rendkívüli adók kivetésével igyekeztek jövedelmeiket növelni, ugyanakkor képtelenek voltak megakadályozni éppen az immunitások miatt, hogy az új adóteher is ne a nagy földesurakat erősítse. A feudális széttagolódás fokozódásával ugyanis a nagy földesurak az immunitások birtokában, de még inkább akkor, amikor saját területeiken királyi jogokat kezdték gyakorolni, a collectát is saját maguk vetették ki. Ekként a jobbágyság terheinek fokozódásához ez az állami adó olyan formában járult hozzá, hogy újabb földesúri teherként nehezedett a jobbágyság vállaira.

A 13. század második felében egyre jobban elmosódnak a különbségek a parasztságnak az előző századokban ismert kategóriái között. A „conditio”, a paraszti terhek meghatározása egyre általánosabb lesz, de ugyanakkor bizonyos megkülönböztetés az ún. „libere conditionis”, a szabad conditiójú, szabadok kötelezettségével rendelkező jobbágyság javára. A 13. század végén „libere conditionis” vagy „hospes”-ként jelölt jobbágyság azonban nem azonosíthatjuk a 12. század „liber”-nek, „hospes”-nek jelölt „szabad jobbágysággal” (Hörig), sem az e korbéli királyi parasztsággal, várnépekkel. A parasztság a 13. század végéig a még tárgyalandó osztályharc során kivívta, hogy nagy zömében elnyeri a szabad költözést, és ennyiben sikeresen hiúsította meg a röghözkötés szigorú végrehajtását, és a parasztság nagy tömegeit kiemelte a régi „örökös jobbágyság”-nak nevezett állapotból. Tény, hogy az egykori királyi parasztságot, a várnépek különböző kategóriái, a betelepített „hospesek”, a „libernek” nevezett parasztságot sokkal kisebb terheket viseltek, mint a 13. század második felében „libere conditionis” embernek vagy hospesnek nevezett parasztságot. A 12. században a nagybirtokokon, elsősorban az egyházi nagybirtokokon élő „servus”-nak, majd általában „conditionarius”-nak nevezett jobbágyság terhei azonban sokkal súlyosabbak voltak, mint a „szabad jobbágyságé”. A nagybirtokosság arra törekedett, hogy a szabad jobbágyság terheit a servusokéhoz közelítse, de ezt az osztályharc sok esetben megakadályozta.

A 13. századi osztályharc eredménye tehát, hogy a jobbágyság mind egysegesebbé vált, és ugyanakkor elérte, hogy nagy zömében a „libere conditionis”

kategóriába került, vagyis elnyerte a szabad költözés jogát. Milyen formákban harcolt a jobbágyság ezeknek az eredményeknek az eléréseért? Szükségszerű, hogy az előbb tárgyalt viszonyok között a jobbági osztályharcnak igen változatos formái lépjenek fel. Úgy látjuk, hogy a század 50-es, 60-as éveiben még igen gyakoriak a már a század eleje óta megjelenő, teljesen elszigetelt, legtöbbször egy falura korlátozódó felkelések, szolgálatmegtagadások. Ezeknek a sorában a leggyakoribb jelenség, hogy egyes falvak magukat szabadoknak vallják, és „ősi jogukra” hivatkozva, együttesen tagadják meg a szolgáltatásokat. Egy-néhány példa: 1250-ben Roland nádor csallóközi udvarnokai, 1255-ben az esztergomi egyház lovas jobbágjai, 1268-ban a várfalubeli népek, ugyancsak 1268-ban a bucsai várnépek és a hazugdi lövészek vallják magukat szabadoknak. Nem nehéz itt a következtetés: zömében az eladományozott királyi parasztok szeretnék itt biztosítani régi szabadságukat. Ugyanakkor az egyházi nagybirtokok népei egyszerűen megtagadják a szolgáltatásokat. Így pl. 1263-ban a zalavári apátság rokolyani népei, 1254-ben a bakonybéli apátság akolfalubeli népei; e két mozgalom élén a kézműves parasztok álltak. Az akolbelieknél az ácsok és az esztergályosok közül az esztergályosok eredményt érnek el: ui. csak a három nagy ünnepen kötelesek némi szolgáltatásra. A rokolyani mozgalmat vezető kovácsok azonban semmi eredményt nem érnek el. 1269-ben a tihanyi apátság ellen megmozdult Gamas falubeli kézművesek közül is csak egynek sikerül bizonyos kiváltságot szereznie. Általában mindezeket a kisebb felkeléseket a földesurak könnyűszerrel fojtják el, úgyszólván teljesen eredménytelenek maradnak.

Nyilvánvaló azonban, hogy forrásaink nem minden felkelésnek nyomait őrizték meg. Jellemző példa erre, hogy egy eléggé ismeretlen, a történettudományban fel nem használt rimes krónika beszámolt arról, hogy 1266-ban Sma-ragd kalocsai érseket „szolgái kegyeletlen keze” ölte meg. Valószínű, hogy az ismert adatokon túl is több kisebb felkelésben nyilvánult meg a parasztság elégedetlensége, a terhek elleni megmozdulása. A feudális széttagolódás e korai századában a parasztság elszigeteltsége azonban túl nagyfokú ahhoz, hogy nagyobb méretű, országos felkelésekre sor kerülhetett volna.

A paraszti felkelések a középkor századaiban mindenkor valamilyen vallási ideológiára támaszkodtak. Kérdés, hogy Magyarországon ebben a korban volt-e olyan ideológia, amely a felkelések támaszául szolgálhatott volna. Általánosan ismert, hogy közvetlen szomszédságunkban, a Balkán szláv népeinél a 12. század második felétől egyre erősebben elterjedt az ún. bogumil eretnokség, és hogy itt számtalan parasztfelkelés épült fel – főképpen Boszniában – ezen az ideológián. Polgári történetíráskunk arról beszélt, hogy a bogumilizmus Magyarországon nem terjedt el. Ezt részben annak alátámasztásául hangoztatták, hogy a katolicizmus Magyarországon olyan erős volt, hogy vele szemben semmiféle eretnokségnek nem volt talaja, részben pedig azért emelték ezt ki, hogy ezzel alátámasszák tételüket, Magyarországon a parasztság teljesen szabad volt, nem szenvedett semmiféle szükségét, nem is lehetett tehát szó arról, hogy a „barbár” szlávok „ostoba tévhitait” magáévá tegye. Sajnos, mai adatainkkal még

nem tudjuk eléggé meggyőzően alátámasztani, hogy a 60-as évektől erősödő, elszórt parasztfelkelések mennyiben függnék össze a nyilvánvalóan erősen terjedő bogumilizmussal. Mert szemben a polgári történetírás elképzelésével, az már ma is a leghatározottabban megállapítható, hogy a bogumilizmus vagy az ehhez hasonló eretnek tanok Magyarországon is elterjedtek már a 13. század eleje óta.

Ennek leghatározottabb bizonyítéka egy 15. századi kódexben található; egy a 13. század első évtizedeiben a „kathar”-nak nevezett eretnekség ellen harcoló német pap feljegyzéseiben. A kódex útvonal-leírása rávilágít arra, hogy az eretnek községek az akkori Magyarország déli, jórészt délszlávok által lakott területén feltétlenül fennállottak. Ez a terület ekkor a kalocsai érsekség hatáskörébe tartozott. A feljegyzések arra mutatnak, a boszniai patarén eretnekség elleni küzdelem a 13. század első évtizedeitől kezdve a kalocsai érsekség feladata volt. Konrád oportói püspök már 1223-ban arról beszél, hogy az „albigens eretnekek a bolgár határokon, Horvátországban, Dalmáciában a magyar nemzet mellett” élnek. Magyarország akkori déli területein a délszlávok között az uralkodó vallás még ebben az időben is a schismaticus görögkeleti volt. A schismaticus görög vallásúakat a római egyház a 12. század végéig megtúrta annak ellenére, hogy az nagy kárt okozott neki, hiszen a görögkeletiek nem fizették az egyházi tizedet. 1198-tól kezdve azonban többször hallunk a követelésről, hogy a kalocsai érsek, akinek a területén ezek a schismaticusok élnek, kényszerítse őket a tized megfizetésére, majd arról, hogy „a szlávok és görögök, akik ezen a földön laknak, istentiszteletükben és egyházi szertartásukban a latin rítusra és a római egyház iránti engedelmességre visszaterítsenek . . .” A görög rítusú egyház kiirtására, a Magyarország területén ekkor még fennálló görög monostorok megszüntetésére, a schismaticusok üldözésére azonban csak a 13. század harmincas éveiben került sor, valószínűleg Jakab praenestei püspök legátusságával kapcsolatban. Ekkor kezdődik meg az eretnekek nagyobb szabású üldözése is. Természetesen nagyon nehéz itt elválasztani a schismaticusokat az eretnekektől. IX. Gergely pápa 1229-ben a szlávokról és görögökről beszél, s itt lehet szó eretnekekről is. Mert az teljesen nyilvánvaló, hogy már ebben az időben a délszláv területeken az eretnekség „megfertőzte” legalábbis e terület szláv lakóit, és az eretnekségek az alsópapság, szerzetesség körében is elterjedtek. Annak, hogy egykorú forrásainkban nem történik kimondottan említés a magyarországi patarén papokról, különböző oka van: a felsópapság esetében nem lett volna célszerű ezek eretnek voltának hangsúlyozása, az alsópapságról viszont okleveleink nemigen tesznek említést, csak legfeljebb az olyan jelzők kíséretében, mint „ördögös” (demoniacus). Ez azonban egyáltalán nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy voltak papok, akik a patarén tanok hatása alá kerülve, ezt talán a nép közt is hirdették. Üldözésük a 30-as évek végén erősebb lévén, bizonyára kimenekültek az országból. Ezzel magyarázatot találunk arra, az eddig annyira érthetetlen tényre, hogy 1251-ben miként tűnhetett fel a franciaországi ún. pastoureau felkelés vezetőjeként egy Magyarországból származó eretnek pap, Jakab mester. Jakab mester valószínűleg az üldözött eretnek papok közé tar-

rozott, és a kódex leírta útvonalon (akként, hogy egyik „egyház” a másikhoz menekítette) juthatott ki mintegy tíz év alatt Franciaországba az ottani eretnekhez, és kerülhetett a pastoureau-felkelés élére. A pastoureau mozgalom, amely eredetileg a Szentföldön harcoló IX. Lajos király megsegítésére induló keresztes mozgalom volt, éppen Magyarországi Jakab fellépésével változott át parasztfelkeléssé. Jakab kezdte hirdetni azokat az eretnek tanokat – amelyek lényegében a patarén tanokkal is megegyeztek –, hogy a papok feleslegesek, az egyházfők visszaélnek hatalmukkal, a különböző szerzetesek pedig falánkok, csalók, és helytelenül vezetik a népet.

A magyar források az 50-es években hallgatnak a bogumilizmus vagy egyéb eretnekség magyarországi elterjedéséről. Csak egy esetben beszélnek a magyar krónikák kimondottan magyar területen kialakult eretnekségről, mégpedig 1263-ban, amikor arról hallunk, hogy ebben az évben a nép „magát ostorozva mindenfélől összefutott”. Ez a magát „flagelláns”-nak nevező eretnek mozgalom azonban nem kizárólag Magyarország területére korlátozódott. Sőt, ha a különböző krónikák forrásadatait összevetjük, megállapíthatjuk, hogy kb. ugyanazon a területen vonult végig, amelyről a 13. századi katharellenes pap beszámolt. 1260-ban Itáliában, előbb Perugiában, majd más városokban indult el ez a mozgalom, és innen kiindulva haladt északkelet felé. 1261-ben egy osztrák krónika számol be, hogy ott is feltűntek a flagellánsok. Az egykorú leírások szerint eredetileg nem volt „veszélyes” ez a szekta, csak akkor vált veszélyessé, és akkor „kellett tüzzel-vassal kiirtani”, amikor nyílt gyónást hirdetve, az embereket a papok közbenjárása nélkül kezdte bűncik alól feloldozni, sőt egyre határozottabban fordult a papok, az egész klérus ellen.

A flagelláns eretnekségnek valószínűen nem sok köze volt a bogumilizmus-hoz. Ennek ellenére feltehető, hogy a flagellánsok megmozdulása is kihatott a helyzetre, amelyben Smaragd kalocsai érseket „szolgái kegyetlen keze” kivégezte. (Hogy ez az esemény nem a Katona által feljegyzett 1266. évben, hanem már 1264-ben történt, bizonyítja, hogy 1266-ban már egy előző érsekválasztást megsemmisítve, a pápa új kalocsai érseket nevez ki, és hogy Smaragd neve az oklevelekben 1264-ben szerepel utoljára mint királynéi kancelláré.)

De ha az 1263-i flagelláns mozgalmat nem is tudjuk közvetlenül kapcsolatba hozni a bogumil eretnekséggel, az már egészen nyilvánvaló, hogy a 70-es években az eretnekségek sokkal jobban elterjedtek az országban, mint bármikor azelőtt. Kun Lászlónak és anyjának, Erzsébetnek egyházellenes fellépése, a kun kérdés is erősíthette bizonyos fokig ezeknek az eretnekségeknek a terjedését. Nem lehet véletlen, hogy 1272-ben X. Gergely pápa bullája szigorúan felhívja a zágrábi és a pécsi püspököket, hogy rendeljenek el inkvizíciót a „mindkét nemen levő bármely rítust vagy szektát követő” eretnekek ellen. Ugyanakkor pedig 1273-ban az olmützi érsek egy levelében, amikor a Magyarországon a kunok körében elterjedt pogányság felett siránkozik, megemlíti, hogy Magyarországon „kimondott eretnekek és schismaticusok élnek”, és fenyegetik másoknak a területeit. A kunok, sőt az eretnekek fő védőjének Erzsébet anyakirálynét nevezi meg, és mellel megjegyzi, hogy a schismaticus veszélyt még az is alá-

támasztja, hogy az „elhalt magyar királynak” (Bélának) leányai schismaticus orosz fejedelmekhez mentek nőül.

Fülöp fermói püspök, a pápai legátus, fogságából szabadulva, legátusságának második szakaszában komoly harcokat folytatott az eretnekség ellen, ugyanakkor ezt összekötötte a világi nagybirtokosság elleni küzdelemmel is. Ezt a harcot leginkább a Délvidéken folytatta, amelynek eretneksége a legveszélyesebbnek tűnhetett fel. Közismert az a felkelés, amely tizedmegtagadással kezdődve, Erzsébet anyakirályné verőcei és lipovai birtokain tört ki 1279-ben. A legátus először a ferences rend verőcei guardiánját bízta meg a felkelés leverésével. Ez sikertelen maradt, nemkülönben a legátus másik megbízottjának, a császári prépostnak közbenjárása is (1280-ban), aki – Pauler szavaival – „nem boldogult a kemény nyakú néppel” még akkor sem, amikor Verőce és Lipova bíráját és huszonnégy előláróját ünnepélyesen kiátkozták, sőt akkor sem, amikor a királyné egész birtokát egyházi tilalom alá vetették. De tizedmegtagadás ellen harcolt a legátus a királyné szepesi birtokain is, ahol azonban több eredményt ért el ugyancsak 1280-ban. Nem tekinthető ezektől az eseményektől elszigetelt jelenségnek az a tény, hogy 1280-ban a legátus – nyilvánvaló kényszerrel – ráveszi a királynét arra, hogy ünnepélyes okiratot adjon ki, és ebben kijelentse, hogy minden királynéi uralma alá tartozó megyékben (név szerint említi meg a macsói bánságon s Bosznián kívül Pozsega és Valkó megyéket) „kitört eretnekségeket és tévelygéseket, amelyek a szent egyházat és hitet készülnek szétrombolni... királyi hatalmunknál és jogunknál fogva... ki fogjuk irtani. Megígérjük, hogy a Szentszék minden dekrétumát és határozatát, amelyet az eretnek aljasságok ellen kibocsátanak... elfogadjuk, és alattvalóinkkal elfogadtatjuk mindazokon a területeken, amelyek a mi királynői hatalmunknak alá vannak vetve”. E mozgalmak eretnek jellegét bizonyítja az is, hogy a 80-as évek végén ezen a területen ferences és domonkos kolostort alapítottak.

Az eretnek tanoknak az ország területén a 13. század végén való elterjedését bizonyítja az esztergomi érseknek 1297-ből kelt felszólítása, amelyben a pogányok és hitehagyottak megtérítése mellett kifejezetten arra szólítja fel az „anyaszentegyház minden tagját”, hogy „prédikáljon és tartasson prédikációkat... a patarénok társaságának szörnyű feslettsége ellen...” Valószínű, hogy az ekkor már Budán is kibontakozó eretnek mozgalom lehetett az esztergomi érsek fő aggodalma ebben az időben.

A század második felében tehát az eretnek ideológia is alátámasztotta a paraszti osztályharcot, a többé-kevésbé elszórt felkelések mögött ez az ideológia állhatott. Azonban a 13. század második fele paraszti osztályharcának nem az elszórt felkelések teszik a lényegét. Ezek a felkelések nem sok eredménnyel jártak, a legtöbb esetben leveretésük után nem hagytak nyomot, és a parasztság sorsán nem sokat javítottak.

A 13. századi osztályharcnak döntő megjelenési formája, különösen a 60-as, 70-es évektől kezdődően, a tömeges szökés. Ennek lezajlását nem őrizték meg okleveles emlékek, írott feljegyzések. A parasztság szívós, kitartó küzdelme ez, nem mint az időlegesen fellobbanó és az úri hatalom által könnyen leverhető

apró felkelések, szolgálatmegtagadások. Az éj leple alatt egész parasztfalvak, amelyeknek zöme ekkor még megőrizhette a faluközösség bizonyos nyomait, felkerekedett, és állataival, munkacszközeivel, egyéb ingóságaival elhagyta lakóhelyét. Rendszerint már ekkor tudta, hogy hova vándorol, melyik földesúrnál talál „méltányosabb” feltételekre. A fentebb tárgyalt viszonyok között nyilvánvaló volt, hogy a szökött jobbágy el tudott helyezkedni valamelyik másik földesúr birtokán. Mint láttuk, ez gyakran igen kemény munkát és lényegében még súlyosabb kizsákmányolást jelentett, de ugyanakkor a jobbágy számára meghagyta azt a reményt, hogy ha sorsával nincsen megelégedve, ugyanúgy ismét tovább mehet, mint előző gazdájától.

A parasztság vándormozgalmai lényegileg a „méltányosabb” földesúr birtokára irányultak. A kézműves parasztság számára pedig lehetőséget nyújtottak az újonnan kibontakozó piachelyekre, a kialakuló városokba, mezővárosokba való költözésre. A városi szabadságok elnyerése állt mint legnagyobb esély ezek előtt a parasztok előtt, IV. Bélának és utódjainak városfejlesztő politikája ennek az esélynek eléggé tág teret nyitott.

A vándormozgalmak kiterjedéséhez bizonyos lökést adott a tatárjárás utáni elnéptelenedés is. A földesurak, akiknek falvai üresen maradtak, mert lakóik elpusztultak, szívesen fogadtak be más birtokokról szökött jobbágyokat is. Ez áll elsősorban a világi nagybirtokra, amely kezdettől fogva nagy munkaerőhiánnyal küzdött, és amely már az 50-es évektől fogva ad bizonyos kedvezményeket azoknak a jobbágyoknak, akik „mind nagyobb számban gyűlnek össze” egy-egy birtokon. Az egyházi nagybirtokon lényegesen erősebb kizsákmányolás idézte elő azután azt, hogy éppen ezekről a birtokokról szöknek el legnagyobb számban a jobbágyok, ami nem kis oka volt az egyházi és a világi nagybirtok egymás közti ellentétének a 13. század második felében. Nem véletlen, hogy a tihanyi apátság 1270-ben kénytelen bizonyos engedményeket adni veszprémszölősi népeinek, mert „számuk a legutóbbi időben igen megcsappant”. De még 1270 körül kétféle a földesúri reakció a fokozódó tömeges szökésekkel, vándorlásokkal szemben. Egyrészt, mint a tihanyi apát, engedményeket adnak, másrészt azonban igyekeznek jobbágyaikat a földhöz kötni. Maga V. István, mikor Epel falut „conditionarius” népeivel együtt az esztergomi káptalannak adományozza, szigorúan megtiltja, hogy ezeket a földeket elhagyják, és csak három családnak engedte meg a költözést. De általában a királyi adományozásoknál, amikor a 70-es, 80-as években eladományozzák a királyi birtokot, a rajta élő népeknek nem engedik meg a földek elhagyását. Éppen ezzel a földhözköttesséssel szemben erősödnek azonban a vándormozgalmak a század utolsó évtizedeiben. Egyre több a lakóitól elhagyott üres föld, és a földbirtokosság egyre kevésbé tudja megakadályozni jobbágyainak tömeges szökését. egész falvak elvándorlását. Ehhez természetesen nagymértékben járult hozzá a 13. század utolsó három évtizedében egyre erősebb feudális anarchia, amelynek következményeképpen a központi államszervezet ténylegesen összeomlott. Ezzel lényegében eltűnt a feudális uralkodó osztály központi hatalmi szervezete, amely eddig az elnyomott parasztságra nehezedett. Ha még IV. László eladományozásaiban – királyi ha-

talmára támaszkodva – igyekszik az eladományozott birtokokon a parasztságot földhöz kötni, utódjának, III. Endrének idején, az államszervezet teljes felbomlásának szakaszában, s még inkább az Endrét követő ún. interregnum idején már erről sincsen szó.

Amikor 1301-ben Herricus bakonybéli apát elmondja, hogy a monostor ursfalubeli népei egy bizonyos István mester elnyomása következtében és a nagy és nehéz munka és szolgálat miatt kénytelenek voltak a földet elhagyni, és más területre vándorolni, lényegében elismeri, hogy ezeknek a népeknek jogukban állt földesuruk megkérdezése nélkül a „nagy és nehéz munka és szolgálat elől” eltávozni. III. Endre, amikor két Nádorfalvát az esztergomi egyháznak adományozza, engedélyezi, hogy a „conditionariusok” onnan elköltözhessenek. Ugyanebben az évben, 1291-ben Pozsony város kiváltságlevelében arról halunk, hogy a nagybirtokosok, a falvak urai ne akadályozzák jobbágyaikat abban, hogy a városba költözzenek. A 90-es évektől kezdve tehát már nincsen olyan hatalom, amely megakadályozná a jobbágyok vándormozgalmát, a valószínűleg szabad költözésüket. És ez egyaránt vonatkozik az egyházi és világi birtokok szabad jobbágyaira és örökös jobbágyaira. A conditionarius, a szolgáltató osztály már teljesen egységesen lép fel ezekben az évtizedekben, és harcolja ki a szabad költözés jogát. A földesurak fogcsikorgatva belenyugszanak a jobbágyok szabad költözésébe, bár ezt törvényben szankcionálni nem voltak hajlandók.

A század végén a feudális uralkodó osztály hallgatólag elismeri a jobbágyok szabad költözését, ugyanakkor a feudális terheken is könnyíteni kényszerül. Erről számol be a tihanyi apát 1270-i veszprémszőlősi népeinek adott engedménye, de még fokozottan hangsúlyozza ezt a bakonybéli apát 1301-i előbb említett oklevelé. Ez azonban gyökeresen ellentétben áll az uralkodó osztály egészének érdekeivel. Az egyszerű áruforgalom kezdeti kifejlődése, a pénzgazdálkodás csíráinak jelentkezése a feudális járadék növelését teszi szükségessé. A jobbágyság kizsákmányolásának fokozását azonban megakadályozza a jobbágyság növekvő osztályharca, amelyet nem tud meggátolni egy erős központi államszervezet. A központi államszervezet erősítése tehát döntő érdeke az uralkodó osztály egészének, az egyházi nagybirtoknak, a nem tartományuragra törő világi nagybirtoknak és a középbirtokosságnak egyaránt. Ez utóbbinak annyi inkább, mert saját külön szervezetébe, az épülő nemesi megyébe is – legalább egy-két esetben – betör a „szabadságát” kivívó parasztság. Ugyanakkor a feudális anarchiában az országot részekre tagoló tartományurak akarva-akaratlanul előmozdítják a jobbágyi osztályharc élesedését, megkönnyítik a jobbágyok vándormozgalmait. A telepítési politika, amelyről már szólottunk, leginkább ezeknek a tartományuraknak birtokain alakult ki, ezeknek van a legtöbb munkáskézre szükségük, ezért adnak bizonyos kedvezményeket a hozzájuk települő jobbágyoknak. Ha ez – mint láttuk – lényegében a járadék növelésével jár, igen sok esetben pillanatnyi kedvezményt jelentett a jobbágyság számára, és főképpen lehetővé tette, hogy a nekik nem tetsző földesúrtól eltávozzanak. Ugyanakkor persze ugyancsak a tartományurak rombolják is a jobbágyi

termelőerőket, mert egymással és a többi birtokossággal folytatott harcaikban elpusztítják a falvakat, elhurcolják a jobbágyokat, tönkreteszik termelőeszközeiket.

A feudális széttagoltság ellen, a központi hatalom erősítéséért a 13. század 90-es éveiben meginduló, egyelőre meddő harc alapvetően a jobbágyi osztály-harc elért eredményeinek következménye. Az uralkodó osztály mindenáron biztosítani szeretné, hogy jobbágyságát korlátlanul kizsákmányolhassa, és ehhez megfelelő erőszakszervezet álljon rendelkezésére. A központi hatalom széttagolása révén létrejött különálló erőszakszervezetek, amelyek törvényesen az ún. immunitások rendszerén épültek, az egyes nagybirtokok jobbágyságát kiveszik az állami adótehertíztetés alól, továbbá az úrnak biztosítják az igazságszolgáltatást jobbágya felett (pallosjog), a 13. század végén megszokasodtak, s a tartományurak hatalmát növelték. A tartományurakon kívül tehát valójában a teljes uralkodó osztálynak létszüksége volt egy erős központi hatalom éppen a jobbágyság fékentartása érdekében.

Ez az elgondolás áll a III. Endre által kiadott két híres dekrétum (az 1291-i és 1298-i) háttérében. A két dekrétum mögött álló mozgatóerő: az egyházi nagybirtok és a most már „nobilis”-nek, köznemesnek nevezett egykori királyi serviensség, tehát az ország közép- és kisebb birtokossága. Nem megfogható, hogy mennyiben segítették ezeket a kisebb, a tartományurakkal alapjában szemben álló nagybirtokosok is. Az erdélyi szászokban, akik a dekrétumban együtt szerepelnek a nemesekkel, csak bizonyos mértékig láthatjuk a polgárság képviselőit, lényegében ezek is a feudális kizsákmányolás biztosítását akarják elérni saját parasztjaik felett. Mindkét dekrétum éle a „bárók”, a nagy tartományurak ellen irányul, az 1298-i dekrétum bevezetésében határozottan ki is mondják, hogy a dekrétum létrehozói között nem szerepelnek a bárók, az „országgyűlés” részvevői közül „kizárták” ezeket (exclusis baronibus).

Az 1291-i és 1298-i dekrétum olyan központi szervezetet szeretne megteremteni, amelyben a királyi hatalom a nemesi megye szervezetén épülne fel, és amelyben a királyi központi hatalom segítőtársa éppen ez a nemesi megye lenne. A dekrétumok a tartományurak hatalmaskodásai ellen, az általuk elkövetett „rablások” meggátolására és a már „elrabolt” birtokok restitúciójára a nemesi megye szervezetét jelölik ki. A megye által kijelölt „négy választott bíró” ítélkezik a nádorral és a megyéspánnal az 1291-i dekrétum szerint (14. pont). Az ispán nem ítélkezhet, és bírságot sem szedhet a „négy megnevezett nemes” nélkül (1291., 5. pont). Ez a négy nemes, akik az 1299-i év több oklevelében már mint „iudices nobilium”, magyarul szolgabírák tűnnek fel, volt a későbbi nemesi megye alapszervezete. Tehát az 1291-i és 1298-i dekrétumok szerint olyan államszervezet jött volna létre, amelyben a királyi központi hatalom a megyei nemesség széles tömegci és az egyház által támogatva erősödött volna meg. A valóságos helyzet azonban ennek a képnek teljesen ellene mondott. A nemesi megyét már létrejöttékor gátolta és működését alapvetően lehetetlenné tette éppen a tartományúri rendszer. A dekrétumok szövege maga is világosan beszél ebben a kérdésben. Az 1298-i dekrétum 12. pontja, amely szerint a négy nemes

közreműködésével kell dönteni az elkövetett és még elkövetendő rablásokról. kiegészítő pontjában szóról szóra a következőket mondja: „Ha pedig ez a négy nemes félelemből vagy kedvezésből, vagy valamilyen elnyert jutalom (érték) miatt a hasonló hatalmaskodásokról hamisan tenne jelentést, vagy ezeket eltagadná, mindazokat, akik erről tudnak, a kiátkozás terhe érje.” (A latin szöveg így szól: „ob favorem, vel timorem aut recepto pretio.”)

Nem kétséges, hogy kik azok, akik a „négy nemest” megfélemlítik, nekik kedveznek, vagy valamiféle jutalmat adnak. A nagyurak, akiknek fő eszköze természetesen a „megfélemlítés”. Hogyan merészelhetett a kisebb birtokos szembe szállni a hatalmas, hadsereggel rendelkező nagyúrral, aki minden pillanatban lecsaphatott birtokára, és teljesen tönkretelhetette őt. Ugyanakkor „kedvezhetett” is neki, birtokot adományozhatott, amelynek fejében kötelezhette őt, hogy „familiárisává” válva, teljesen kiszolgálja, hadseregének tagja legyen. Az 1298-i dekrétum egészen határozottan ki is mondja, hogy bármely nemes „saját akaratából” (sua spontanea voluntate) valamilyen nagyúrhoz állhat, familiárisává lehet, csak éppen az őt „erre nem kényszerítheti”!

A polgári történetírás arról beszélt, hogy az 1298-i dekrétum 70. pontja törvényileg kimondja a jobbágyság szabad költözési jogát. Ezt először még Kovachich (Márton György) határozta így meg 1798-ban. Ez a híres pont így szól: „A parasztokról és jobbágyokról. Minden nemesnek parasztja vagy jobbágya, ha akar ura birtokáról, az elnyert engedély és a jogos és szokásos földbér (terragium) megfizetése után, egy más nemes birtokára vagy máshová, ahová neki tetszik összes holmijaival a visszatartás indoka nélkül szabadon el távozhat.” A legújabb kutatások fényénél nyilvánvalónak látszik, hogy az 1298-i dekrétumnak ez a pontja, csak úgy, mint a 43. ponttól minden következő, nem 1298-ban jött létre. Valószínű, hogy a dekrétumnak ez a második része a korai Anjou-kor szülte, s így ennek a viszonyait tükrözi. Ezt igen valószínűvé teszi magának a híres pontnak szövege is. Szemben a polgári történetírással ugyanis, meg kell állapítanunk, hogy ez a pont éppen a szabad költözés korlátozásának törvénybe iktatását jelenti, azt a határt, ameddig az úri osztály a jobbágyság által kiharcolt szabad költözés engedélyezésében elmehtett. A „szokásos és jogos” terragium lefizetése ugyanis egyáltalán nem lehet szokásban akkor, amikor egész falvak uruk minden „előzetes engedélyének” kikérése nélkül távoztak. Arra azonban, hogy ez a korlátozás létrejöjjön, már szükséges volt, hogy az államhatalom valóban képes legyen ennek a korlátozásnak ellenőrzésére, végrehajtására. Erről pedig a 13. század legutolsó éveiben, az Árpád-ház uralmának legutolsó szakaszában szó sem lehetett.

Valószínű, hogy a jobbágyság szabad költözésének korlátozását jelentő híres pont akkor jött létre, amikor már a központi hatalom megerősödött, vagyis Anjou Károly Róbert uralomra jutása, illetve a nagy tartományurak leverése után.

4. Az interregnum: a nagy tartományurak leverése

A régi történetírás az Árpád-ház kihalását, az „utolsó aranyágacska” lehullását periódushatárnak tekintette, megfelelően annak a történetfelfogásnak, hogy a történelem a hadvezérek, az uralkodók történelme. 1301-gyel új korszakot kezdett, a „nemzeti” Árpád-házat felváltó „vegyesházi királyok” korszakát. Valóságban azonban az 1301-i esztendő nem jelent korszakhatárt. Mindazok a sajátosságok, amelyek a most tárgyalt korszakot jellemzik, nem szűnnek meg III. Endre halálával, sőt az ezt követő egy-két évtizedben fejlődnek ki teljesen. Az ország részekre szaggatása éppen az Árpád-ház kihalását követő évtizedben, az ún. interregnum idején vált teljessé, amikor a központi hatalom úgyszólván teljes kikapcsolása a tartományúri rendszer csúcspontjához vezetett. A paraszti osztályharc eredménye, a szabad költözés ezekben az évtizedekben még nem szenvedett csorbát, ugyanakkor az úri önkény ezekben az évtizedekben rombolja a legerősebben a paraszti termelőerőket, az ún. hatalmaskodások legerősebb hulláma ekkor vert végig az országon.

A „nemzeti összefogás”, amely még III. Endrét trónra segítette, halálakor már nem érvényesülhetett. Az ellentétes erők előtt most már világos, hogy nem lehet ugyanaz az uralkodó a tartományurak embere és ugyanakkor a központi hatalom erősítője. A dinasztikus harcok, amelyek a magyar trónért megindultak, az Árpád-házzal leányágon rokon európai fejedelmi családok részéről lehetővé tették volna, hogy minden magyarországi úri csoport megkísérelje valamelyik trónkövetelő útján a maga érdekeinek érvényrejuttatását. Az Árpád-házzal nagyon sok európai fejedelmi család rokonságban állt, nem mindegyiknek állt azonban módjában ezeknek az igényeknek érvényt szereznie. A legközelebbi trónkövetelő a szomszéd Csehország királya, Vencel volt, aki hasonló nevű kiskorú fiát igyekezett a magyar trónra juttatni. A tartományurak egy része ugyan hosszú idő óta harcokat folytatott a cseh király ellen saját külön dinasztikus érdekei szolgálatában, de III. Endre halála után az összes tartományurak Vencel trónkövetelését támogatták. A cseh királyt nem tartották túl hatalmasnak, a gyermekkirály „üstökét” eléggé a markukban vélték tarthatni, lényegében megegyeztek Vencel királyságában, aki be is vonult az országba, elfoglalta Budát, s akit meg is koronáztak Fehérvárott magyar királynak. Míg egyik oldalon világos a Vencelt támogató párt fő ereje: a tartományurak, távolról sem olyan világos az ellenpárt összetétele, túl nagy az ingadozók tábora. Vencellel szemben a legesélyesebb trónjelölt a francia királyi családdal rokonságban álló. Nápolyban uralkodó Anjou-ház, annak fiatal, akkor még Vencelhez hasonlóan gyermek leszármazottja: Károly Róbert. Az Anjou-ház már több ízben emelt igényt a magyar trónra, utoljára Kun László halálakor, III. Endre uralomra jutása előtt. A leányági származás mellett az Anjouk mögött az európai politikában elfoglalt helyzetük, előkelő rokonságuk és nem utolsósorban a pápa támogatása állt. A nápolyi uralkodó elvben a pápa hűbérese volt. A pápa támogatása azonban ekkor már nem jelentette feltétlenül az egyházi nagybirtokosság támogatását.

A 13. század utolsó évtizedeiben ui. a pápaság hatalmi igényeit egyre erősebben korlátozta Franciaországban a feudális egyházzal szemben központosító törekvéseket érvényesítő királyi hatalom. Az Árpád-ház kihaltakor ugyan VIII. Bonifác személyében még a világuralmi terveknek teljes érvényt szerezni kívánó pápa uralkodott, de a harc ekkor már lényegében eldőlt a francia király javára. A pápák már ekkor megkezdték új politikájukat, amely a politikai világuralom helyett a minél nagyobb vagyonszerzésre, a pápai kincstár növelésére irányult. A pápák a 13. század közepe óta egyre erősebben hajtják be az európai országok egyházi nagybirtokosaitól az egykor a keresztes hadjáratok céljaira kivetett pápai tizedet, az egyes egyházi birtokok teljes jövedelmének tizedrészét kitevő, a pápának „járó” adót. Az egyházi nagybirtokosság, amely a 13. század közepéig minden országban a pápai politikai hatalom erősödésével saját hatalmának növelését is elérte, a század végén – legalább részben – a római szék „kizsákmányoló” ténykedéséről kezd panaszkodni. Ugyanaz az egyházi birtokosság, amely III. Endre életének utolsó éveiben egyre inkább igyekezett a királyi hatalom erősítésére, III. Endre halálakor nem látta, hogy vajon Károly Róbert-e az a trónjelölt, aki a királyi hatalmat kellően megerősítve, képes lesz a bárókat visszaszorítani, ugyanakkor az egyházi birtokokat egyre inkább munkaerő-hiánnyal fenyegető parasztmozgalmat is letörni. A gyermek Vencellel szemben álló gyermek Károly Róbertet számukra nem tette sokkal kívánatosabbá a pápai támogatás sem, különösen azok számára, akik a legtöbbet „szenvedtek” a pápai tizedektől. Nem világos még a köznemesség állásfoglalása sem. Az 1298-i törvényben – mint láttuk – az egyházi birtokosság mellett a köznemesség, az alakulni kezdő nemesi megye állt ki a királyi hatalom erősítéséért, de a megfélemlítés, a tartományurak ereje, a familiaritásba süllyedő, s amúgy is igen gyenge középnemességet alkalmatlanná teszi, hogy komoly támaszként lépjen fel egy olyan király mellett, akinek erejében éppen a fent elmondott okoknál fogva különben is kételkedett. A városi polgárság Magyarországon még elég gyenge; de ennek egy része éppen az egyházi birtokossággal való harca miatt is – Károly Róbertben az egyház, a pápa jelöltjét látva – fordul szembe ezzel a trónkövetelővel.

Ezt legélesebben Buda példáján láthatjuk. Buda polgársága ekkor már évtizedek óta gazdasági okokból kemény harcban állt az egyházzal, elsősorban az esztergomi érsekséggel. Mint láttuk, az esztergomi érsek 1289-ben kiközösítette Werner budai bírót és a budai tanácsot. 1292-ben a budaiak a budai káptalannal is szembekerültek bizonyos vámok, malmok kérdésében, és odáig „vete-medtek”, hogy a Dunába dobták a vámokat beszédő papokat és a budai káptalan tisztviselőit (officialisait). Hiába döntött a pápa 1295-ben a káptalan javára, a budaiak nem nyugodtak meg az ítéletben. 1299-ben a margitszigeti apácákkal szálltak szembe a budai polgárok, ugyancsak gazdasági okokból. A budaiaknak tehát eleve kevéssé felelt meg a pápa jelöltje, s nem véletlen, hogy Buda nyitja meg legelőbb kapuit Vencel előtt. Nyilvánvalóan nem Buda egész polgársága állt Vencel pártján. Ez kitűnik abból, hogy Vencel a budai bírót elfogatta, és fogságba vettette. Az adatok nem világítják meg, hogy a budai pol-

gárságon belül mely rétegek álltak Vencel mellett, és melyek ellene. De az világos, hogy a Vencel-párt, maguk is jómódú polgárok, az akkor itt terjedő eretnekséggel rokonszenvezett, vagy legalábbis ez az eretnekség felhasználta a polgárság pápa- és egyházellenességét, hogy nyíltan fellépessen. 1302-ben ugyanis, amikor Károly Róbert hívei ostromolták Budát, az esztergomi érsek és a Károly Róbert érdekeit képviselő pápai legátus (Boccasini Miklós, aki 1303-ban VIII. Bonifác utódja lett XI. Benedek néven) kiátkozta a budai polgárságot. A feljegyzések arról beszélnek, hogy a budai papság híven követve a kiátkozás parancsait, bezárta a templomokat, nem szolgáltatta ki a szentségeket, de felléptek „hamis és hűtlen papok”, akik nemcsak nem teljesítették a kiátkozás követelményeit, hanem nagy szertartással, fáklyafény mellett kiátkozták a pápát és az egyházi nagyokat. Mindez pedig annak a bírónak oltalma alatt történt, aki a Vencel által elfogott bíró utódjaként intézte Buda város ügyeit.

A budai polgárok, pl. Peturman és társai, jómódú tizedbérlő és egyéb funkciókat betöltő emberek, nem lehettek egyenes követői a 13. század második felében Magyarországon egyre inkább terjedő bogumil eretnekségnek. Ennek az eretnekségnek kimondottan népi jellege volt, és paraszti felkelésekben nyilvánult meg. Az sem igen valószínű, hogy a polgárságnak tudatos és később általánossá váló követelése az „olcsó egyházért” a fejletlen magyarországi viszonyok közt valamiféle polgári eretnekséget hozott volna létre. Itt csak arról beszélhetünk, hogy a meglevő népi eretnek mozgalom az adott helyzetben megfelelt a budai polgárságnak, amely gazdasági okokból régóta éles harcban állt az egyházi nagybirtokossággal. A budai mozgalom vezetőit (Martunherrmant és Martinust) a legkegyetlenebb módon végezték ki. Lófarkon hurcoltatták végig a város utcáin, és végül csontjaikat tűzön égették meg. Ez a legmegátalkodottabb eretnekek kivégzési módja volt. Természetesen erre csak akkor került sor, amikor Vencel után a másik trónkövetelő, Ottó bajor herceg is elhagyta Budát, a régi budai bíró cseh fogságból kiszabadulva visszatért, és a város megtért Károly Róbert hűségére. A Vencel alatti városi bíró, Peturman, elmenekült, életét megmentette, de javait a visszatért bíró szerezte meg. A budai polgárság szerepe az interregnum első éveiben rávilágít arra, hogy ez a polgárság nem állott Károly Róbert pártján, ugyanakkor ennek az aránylag fejlett polgárságnak, ha pillanatnyi harcai az egyházi nagybirtokkal állították is szembe, végső soron a feudális anarchia felszámolása, a tartományúri garázdálkodás megszüntetése volt az érdeke. A polgárság születésétől kezdve antifeudális erő, a feudális széttagoltság elleni harcban mindenkor szükségszerű támasza a királyi hatalomnak. A budai polgárok nem azért állottak Vencel oldalára, mert ő a tartományurak választottja volt, hanem mert úgy vélték, hogy Károly Róbert mint a pápa és (szerintük) az egyháziak jelöltje közvetlenebbül sérti érdekeiket. Lényegileg egyiktől sem remélték, hogy úrrá tud lenni a feudális hatalmaskodáson. Amikor meggyőződtek arról, hogy Károly Róbert erre képes, a városi és városiasodó elemek egyöntetűen felvonultak az ő oldalán.

III. Endre uralkodásának utolsó éveiben egyre inkább eltűnt a király központi hatalma, a feudalizmus „rendetlenségében rendet” teremő ereje. Az 1298-i

dekrétum teljes sikertelensége megmutatta, hogy a rendetlenség úrrá lett. III. Endre halálával már névleg sem volt király. A cseh király már 1305-ben hazavitte fiát, mert reménytelennek látta helyzetét, és a tartományurak őt követő jelöltje, az Árpád-házzal ugyancsak leányágon rokon bajor herceg, Ottó, meg sem tudott melegedni a magyar trónon. Ez a „királytalan” korszak teszi azután lehetővé, hogy a feudális széttagolódás erői teljes diadalukat üljék. A tartományurak közül egyre jobban kiemelkedik ebben az időben az Endre alatt már igen hatalmassá vált főúr, a trencsényi Csák Máté. Mint a Csákok általában, ő is „királypárti” még III. Endre idején. A királytól nyer el hatalmas tisztségeket: nádor, pozsonyi ispán, kunok bírása egy időben. Ezek a tisztségek adnak kezébe olyan törvényesnek látszó hatalmat, amelynek alapján különálló tartományában (későbbi okleveleiben maga is „dominiumnak, territoriumnak” nevezi birtokait) király módjára rendezkedjék be. Vencel trónjelöltségének ő a fő képviselője, ezért tőle kapja adományul Nyitra és Trencsén megyéket (helyesebben azokat a részeket, amelyek ekkor még királyi birtoknak számítottak), Bajmóc várát stb. Hatalmának kiterjesztésében elsősorban az egyházi birtok állja útját: már III. Endre idején nagy részeket hasít ki belőle. A pannonthalmi apátság, a nyitrai püspökség birtokainak nagy részét elfoglalja ebben az időben. Csák Máté a többi tartományúrhoz hasonlóan – növelni akarván birtokainak termelékenységét – igyekszik minél több jobbágyot ezeken összpontosítani. A telepítésekben már III. Endre idején is vezető szerepre tett szert. A telepített falvakban – az ő birtokain lehotaálnak nevezik ezeket – sok jobbágyot gyűjtött össze. A lehotaalfalvakban valószínűleg sok volt a szláv jobbágy. A soltészfalvakhoz hasonlóan, a lehotaalfalvakban is időleges kedvezményeket kaptak a telepített parasztok, és ezekben is, mint az előbbieken, a fő kedvezményezettek a telepítő vezetők voltak. Ugyanakkor Csák Máté, s ebben sem kivétel a többi nagyúrral szemben, birtokainak népét nemcsak békés telepítések útján növeli, hanem a jobbágyoknak más birtokokról, elsősorban egyházi birtokokról való elhurcolása útján is. Erre éppen az interregnum idejéről igen sok oklevél utal. Mint láttuk, a telepítések általában, így Csák Máté telepítései is megkönnyítették a jobbágyságnak a vándormozgalmakban megnyilvánuló osztályharcát, objektíve gyorsították a vándormozgalom iramát. Valóban a paraszti osztályharc eredményei, a szabad költözés éppen a királytalan korban értek meg teljesen, de ugyanakkor látszott meg a legjobban, hogy mennyire voltak jobbágypartolók ezek a telepítő nagyurak, köztük elsősorban Csák Máté. Az egyházi nagybirtokkal folytatott kíméletlen harcnak ui., elsősorban a jobbágyok látták kárát. Számtalan oklevél beszél arról, hogy miképpen pusztították el ezek az urak a paraszti termelőerőket, amikor rátörve ellenfeleik birtokára, itt egész jobbágyfalvakat kiirtottak, a vetéseket feldúlták, s még kedvező eset volt, ha a jobbágyokat elhurcolták, és a saját birtokukra telepítették le. Ezekben a harcokban nem kíméltek embert, állatot, szántóföldet, szőlőket. Amikor az egyháziak azért panaszkodnak, hogy területeik teljesen néptelenné váltak egy-egy ilyen beürés után, ennek nemcsak az egyházi nagybirtokos, de elsősorban a jobbágy látta kárát. Az interregnum idején hatalmas hullámmá növő hatalmas-

kodásokban, a fékét vesztett úri anarchiában a jobbagyság számára döntő kérdéssé válik a termelőerők egyre erősödő pusztítása, az emberi életnek és a paraszti javaknak teljes bizonytalansága.

Az interregnum néhány éve azután kezdte tisztázni az erőket, amelyek III. Endre halálakor még ingadozóan álltak egyik vagy másik párt mellett. Vencel kivonulása, Ottó teljes erőtlensége már bebizonyította mindazoknak, akik ezt eddig nem látták világosan, hogy a trónkövetelők egyike sem tud rendet teremteni a rendetlenségben, nem tudja megerősíteni a központi hatalmat.

S így egyre inkább kezdenek a rendet kívánó erők az eddig eredményt elérni nem tudó trónkövetelő, Károly Róbert felé tekinteni. Mikor azután 1307-ben új pápai legátus érkezik az országba Gentile (latinosan Gentilis) bíboros személyében, az egyháziak már úgyszólván valamennyien Károly Róbert mellett vonultak fel. Pedig Gentilis egyik feladata éppen a pápai adóknak az egyházi nagybirtokosoktól való beszedése volt. Ekkor már Avignonban van a pápa, és egyre világosabban mutatkozik meg: politikájának célja elsősorban kincstárának növelése, lemondás a nagy világhatalmi tervekről.

A király nélküli időkben a hatalmaskodások ereje a legnagyobb egyházi birtokos birtokait sem kímélte meg. A tartományurak teljesen szabadon garázdálkodtak. A központi hatalom hiánya nemcsak a paraszti osztályharc erejét növelte, nemcsak a jobbagyok vándoroltak el, vagy hurcolták el őket, hanem a városi elemek is, amelyek ebben az időben már komoly jövedelmi forrást jelentettek az egyháznak, szembe fordultak vele. Ezt láthatták a budai eretnek megmozdulásokban, a százsz polgárságnak a 14. század első éveiben megnyilatkozó egyházellenes fellépéseiben. Ugyanakkor a különböző tizedmegtagadások az ország különböző területein az egyház jövedelmének nagy megcsappanását jelentették. Az egyházi tized megtagadásában a tartományurak segítségére voltak a népnek, de csak azért, hogy azután ugyanezt a tizedet ők maguk tudják tőlük behajtani. Ezt látjuk pl. Csák Máté esetében is.

Az egyházi birtokosság útja tehát 1307-ben már világos volt, teljes erejével Gentilis mellé állt, és Gentilisnek nagy segítségére voltak az ekkor egyre jobban erősödő kolduló rendek, a ferencesek és dominikánusok is. Ha még nem is ilyen teljesen világosan, de már látszik, hogy a városias elemek is Károly Róbert mellett fognak felvonulni. Az összeütközések, amelyekben ezek az elemek szembekerültek a dúló feudális anarchiával, mutatják, hogy minden egyházellenesség mellett a polgárság számára az elsődleges kérdés a tartományurakkal való szembefordulás.

Kezdetől fogva Károly Róbert mellett álltak a Délvidék feudális hatalmasságai (egyháziak és világiak egyaránt), akiket valószínűleg gazdasági érdekeik már régtől fogva Itália felé vonzottak. De Károly Róbert mellett álltak, bár bizonytalankodva, azok a régi családok, nagybirtokosok, akiknek rovására a nagy tartományurak hatalmaskodtak. Ezt látjuk pl. a később Károly Róbert harcaiban fontos szerepet játszó, az egykor hatalmas Gut-Keled-családból származó Miklós esetében. Már ebben az időben Károly Róbert oldalán látjuk a

középnemesség jobb módú részét (Báthoriak, Debreceni Dózsák, mások). 1307-re tehát az erők megoszlása már sokkal világosabb, mint az Árpád-ház kihalásakor volt. Ez megkönnyítette Gentilis diplomáciai tevékenységét, a tartományurak megnyerését Károly Róbert számára. A tartományurak megosztásának rendszere tulajdonképpen itt kezdődik. Ennek egyik nem valami hathatós módszere a megfélemlítés, az egyház legsúlyosabb fegyverével, a kiközösítéssel való fellépés volt, de ennél nagyobb eredményre vezettek a közvetlen tárgyalások. Ilyeneket kezdett meg Gentilis magával Csák Mátéval is, valószínűleg Hajmo ferencrendi tartományfőnökkel együtt. Az eredmény elég jelentős volt, a tartományurak egy része és maga Csák Máté is hajlandónak mutatkozott Károly Róbert elismerésére. Ilyen tartományurak voltak pl. a hatalmas Kopasz nádor a Borsák családjából, akik a Tiszántúlon építették ki tartományukat, az Aba nembeli Omode nádor, az Északkeleti Felvidék ura.

1308-ban Budán tartották meg azt az országgyűlést, amely elhatározta Károly Róbert királlyá választását, s ezen az előbb említett nagyurak személyesen jelentek meg, míg Csák Mátét és László erdélyi vajdát egy-egy megbízottjuk képviselte. Itt már nyilvánvalóvá vált, Károly Róbert igazi támogatói az egyháziak mellett elsősorban a már említett kisebb urak, köznemesek és a városi és a városiasodó elemek. Kérdés, hogy mi vitte a nagy tartományurakat Károly Róbert oldalára, miért jelentek meg pl. Kopasz és Omode még Károly Róbert koronázásán is. Károly Róbert mellett való kiállásuk őszinteségében kételkednünk kell, hiszen nem sok idővel a választás és koronázás után Omodet a király legádázabb ellenfelei sorában látjuk. Valószínűnek kell tekintenünk, Gentilis meggyőzte őket arról, hogy nem kell tartaniok Károly Róberttől, és amikor ilyen irányú reményeikben csalatkoztak, újra és teljes erővel fordultak Károly Róbert ellen.

Az 1308-i budai országgyűlés és Károly Róbert megkoronázása csak anyyiban jelentett változást az előző idővel szemben, hogy több ellenjelölt nem lép fel, de azért a királytalan kor lényegében még nem ért véget. Károly Róbert hatalma még igen gyenge lábon állt, a mellette felvonuló belső erők sem anyagi, de főképpen katonai szempontból nem voltak egyenlők a vele szemben állókkal, az országgyűlésen és királykoronázáson való megjelenésük ellenére minden központi hatalmat legélesebben ellenző nagy tartományurakkal. Kérdés, milyen külső erők álltak Károly Róbert rendelkezésére ahhoz, hogy hatalmát megszilárdíthassa. Fegyverkezéshez, az urak megosztásához, megvesztegetésekhez sok pénzre volt szüksége, s ez rendelkezésére állt. A firenzei és sienai bankárok – a pápák régi bankárai – az Anjouk bankárai is voltak. Valószínűleg jó üzletnek tekintették, hogy az Anjou-ház megszerezze Magyarország felett a hatalmat, úgy vélték, itt nagy vadászterület nyílik majd meg előttük. Már itt le kell szögeznünk – s ezt Károly Róbert politikája egyik pozitív érdeméül kell betudnunk –, hogy ezek a pénzüzerek Károly Róbert uralkodása idején nem tudtak döntő szerephez jutni. Károly Róbert azonban, mikor a nagy rohamot megnyitja a teljes hatalom megszerzéséért, mindenesetre támaszkodhatott ezeknek a bankár-cégeknek kölcsöneire, és ez megkönnyítette számára a harcot.

Ez a harc pedig igen keménynek ígérkezett. A nagy tartományurak, első sorban Csák Máté nemigen vettek tudomást arról, hogy Károly Róbertet királlyá választották. Csák Máté nyugodtan dülta a király birtokait Vác és a Tisza közt fel egészen Budáig, Omode nádor pedig ugyanekkor foglalta el Lubló, Munkács várát.

Tovább folytak a hatalmaskodások az egyházi birtokosokkal szemben. Csák Máté tovább fosztogatta a nyitrai egyházmegyét, s nem sokat hederített az ezzel szemben alkalmazott megtorló intézkedésre, az egyházi kiközösítésre sem.

Csák Máté dühe az egyházi birtokosok ellen a kiközösítés után még fokozódott. A nyitrai püspökség és az esztergomi érsekség birtokainak dülása közepette talán itt találjuk meg a paraszti termelőerők pusztításának legdurvább formáit is. Az esztergomi érsek egy 1312-i oklevelében hallunk arról, hogy Csák Máté és familiárisai hogyan dúlták fel a velük szomszédos egyházi földeket, hogyan hurcolták el onnan a jobbágyokat, hogyan végezték ki és vetették börtönre az ellenállókat. Csák hatalmas adót vetett a jobbágyokra: a nagyobb állapotok után 40, a kisebbek után 20, a jobbágyok gyermekei után pedig 4 dénárt követelt! Az érsekség jobbágyaira, ha azok saját áruikkal az ő területére jöttek, súlyos vámot vetett ki. A nagy Csák-familiárisok, pl. Zách Felicián és Sároői Bede méltó követői voltak uruknak a jobbágyok fosztogatásában.

Csák legközvetlenebb szövetségese, Omode ugyanakkor a kassai polgárokkal kerül szembe, akik felkelnek ellene, és egy utcai harcban Kassán megölik (1311-ben). Fiai azonban tovább folytatták a polgárok és a jobbágyok fosztogatását. Az Omodel-fiak dülása az Északi-Felvidéken a szepesi szász polgárokat is Károly Róbert oldalára állította.

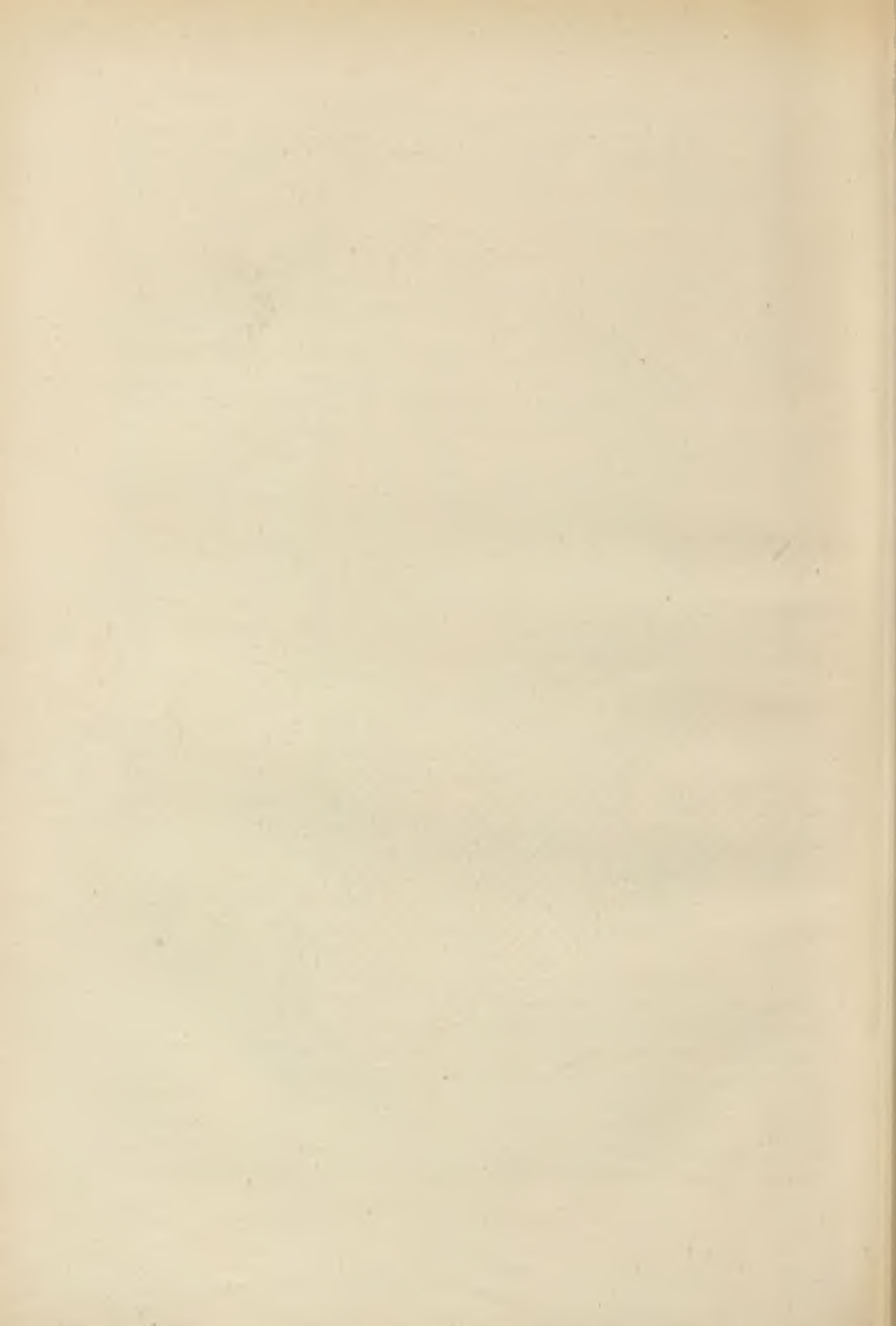
Károly Róbert nem frontális támadással indította meg harcát a tartományurak ellen. Bár a mellette felsorakozó erők megnöttek, anyagi eszközei is megvoltak, még mindig gyengének érezte magát ahhoz, hogy egy csatában végezzon a tartományurak erős, nagyszámú seregével. Ezek a tartományurak továbbra is katonai hatalmukra támaszkodva folytatták különálló, az ország érdekeivel ellentétes külpolitikájukat. Pl. a Henrikfiak, a Dunántúl urai az osztrákokkal állottak ekkor szövetségben, még saját jobbágyaikat sem kímélték, amikor osztrák bárókat hívtak be segítségül, akik feldúlták a parasztok földjeit. Csák Máté, aki annak idején Vencel fő híve volt, 1315-ben a csehekkel, a cseh királlyal szemben saját maga védte meg tartományát. Omode és fiai Lengyelország felé folytattak teljesen egyéni külpolitikát.

Károly Róbert stratégiája a tartományurak megosztása volt, hiszen ezek nemcsak a királlyal és az egyházzal, hanem egymással is állandó harcban álltak. A legerősebb ellenfél Csák Máté volt. Neki és familiárisainak kezén ebben az időben mintegy 30 vár volt, egész várrendszer védte tartományát. Csák közvetlen szövetségesei a nagyurak közül az Omodefiak voltak. Minthogy ezek fordultak először szembe Károly Róberttel (Kopasz nádor, Petenye fia Péter és mások ekkor még a király oldalán vannak)), Károly Róbert ellenük indította meg először a támadást (de ugyanakkor Csák Máté legkevesébé védett birtokrésze, Sáros ellen is), és 1312-ben a rozgonyi csatában sikerül teljesen levernie az Omodekat,

MAGYARORSZÁG
A TARTOMÁNYÚRI HATALOM
MEGOSZLÁSA
IDEJÉN 1301—1311.

Anjou Károlyt tartóan támogató
főúrak területe

és ezzel Csákot elvágva keleti birtokaitól, az Északnyugati-Felvidéken levő birtokaira szorította. A rozgonyi csata határt jelent, ez a tartományurak leverésének első fontos lépése. A rozgonyi csatában már nyilvánvalóvá vált, hogy a király támogatói a városi elemek. Kassán kívül a szepesi szász polgárok is adtak gyalogos katonaságot Károly Róbert hadseregébe.

Csák Máté tartományát a király közvetlenül nem támadta meg. Nagy hatalmát lényegében egészen haláláig (1321) megőrizte. Igaz, hogy Visegrád, majd Komárom várát 1316–17-ben a királynak sikerült megszereznie, a nyitrai püspökség birtokainak egy része is visszakerült a püspök kezére, de pl. még Léván 1318-ban Csák Máté várnagya ült, s még 1316-ban „dominiumáról, territoriumáról” szól okleveleiben. Csák Máté birtoka, tartománya halála után teljesen szétesett. Legerősebb familiárisai Záh Felicián, Sárói Bede átállottak Károly Róberthez, és ezért vagy megtarthatták birtokaikat, vagy új birtokrészeket kaptak a királytól.

Csák Máté tartományának felbomlása a legkiemelkedőbb útjelző Károly Róbertnek a tartományúri rendszer felszámolásáért elindított hadjáratában. A közvetlenül ezt megelőző években számolja fel egymás után a legnagyobb urak hatalmát. Borsa Kopasz, aki még a rozgonyi csata idején, a budai országgyűlés óta Károly Róbert hívei közt szerepelt, csakhamar ezután ellene fordul. A Debrecen melletti csatában (1316) veri le Károly Róbert ezt az ellenfelét. Forrásaink arról beszélnek, Debrecen népe a király mellett állt. Az ekkor már erősödő mezőváros lakossága tehát hasonlóan a kassai, szepesi polgárokhoz, jól látta, hogy helye nem a széttagolás erői, hanem a központi hatalom oldalán van. Az erdélyi tartományúr, Kán László vajda fiai és híveik sem könnyen nyugodtak bele a királyi hatalom erősödésébe. Lázasításukat leverte Károly Róbert, majd 1321-ben megegyezésre jutott az ezen a területen fosztogató csicsói várnaggyal. Ezzel Erdélyben is megszűnt a tartományúri hatalom. Nem tudta teljesen leverní még ebben az időben Károly Róbert a Csák Máté mellett leghatalmasabb tartományurakat, a Dunántúl urait, a Henrikfiakat. Ezek osztrák segítséggel harcoltak a király ellen, hatalmuk végleges felszámolása Károly Róbert uralkodásának végére esik.

VII. Az egyszerű árutermelés rendjének kezdetei Az uralkodó osztály törekvései az államhatalom rendi megosztására (kb. 1320—1328)

1. A központi hatalom átmeneti megerősödése Károly Róbert idején

A királyi hatalom és a nagybirtokosság egyensúlya

Az 1320-as években a királyi hatalom már szinte az ország egész területét megtisztította az elégedetlen, lázongó urak ellenállásától. A királyi udvar helyzetének megerősödését mutatja, hogy Károly Róbert (I. Károly) ez időben már úgy tüntette fel uralmát, mint amelyre már születése folytán volt hivatott. A király most már mint a múlta emlékezett vissza azokra az évekre, midőn „még az uralkodást és az ország kormányzását teljesen nem nyerte el, és magát az országát a hűtlen és hatalmas bárók, vetélytársai mindenfelől elfoglalva tartották öfelsége ellen”. Az erőviszonyok megváltozása folytán a király megvalósíthatta immár évtizedes programját: „a királyi méltóság a rosszat érdemlőket felsége pallosával meg szokta törni”.

A küzdelem tehát a központi hatalom javára dőlt el. A király leverte, elűzte vagy kiirtotta a Borsák, Omodéfiak, Kánok, Henrikfiak tartományúri családait. Máté halálával a Csákok hatalma enyészett el. A királyi család ellen merényletet elkövető Záh Felicián egész rokonságát kivégeztette Károly Róbert. A tartományurak megfélemezése után Károly Róbert biztonságban érezhette magát immár az ország szívében is: székhelyét Temesvárról a jól védhető Visegrádra helyezhette át (1323).

A királyi hatalom megszilárdításának nem utolsó sorban az osztályelnyomás biztosítása volt a célja. Az állam most visszaszorította a parasztság harcát, és megerősítette az uralkodó osztályt. Az Anjou-királyok uralma alatt a vármegyékből kiszorították a parasztok helyenként elért befolyását. 1317-ben az úri földet foglaló falusi nép ellen felléptek a debreceni közgyűlésen. Megerősítették az egyházi szervezetet is: a király ferencrendi kolostort, Debreceni Dózsa templomot építtetett Debrecenben, és hamarosan megjelentek a domonkosrendi szerzetesek is. Az Északkeleti Felvidéken és a szomszédos alföldi megyékben a Peténye fia Péter-féle lázadás idején támadt zavarokat a parasztság arra használta fel, hogy nagy területeken megtagadja a tizedfizetést az egri egyháznak. 1323-ban a nádor királyi megbízásból közölte az érintett megyékkel, hogy kirendelt emberei támogatják az egri egyházat a tizedek beszédésénél.

Az uralkodó osztály új vezető csoportja Károly Róbert életében hűséges maradt a királyhoz, érdekeit a király politikája általában kielégítette. Ezáltal a termelőerőket hatalmas méretekben pusztító feudális belharcokat a szomszéd

birtokosok körére korlátozódó hatalmaskodások váltották fel. Az ilyenek a feudálisban természetesen sohasem voltak teljesen kiküszöbölhetők. Károly Róbert uralma így is biztosította a parasztság termelőerőinek fejlődését, a mezővárosi és városi fejlődést, a forgalom viszonylagos zavartalanságát. Az állam szerepe ennyiben – jobbágyfékentartó jellege mellett is – lényegében haladó volt.

Károly Róbert alatt továbbra is a nagybirtok maradt a vezető erő. Hatalmát a királyi tanácson keresztül gyakorolta. A *királyi tanács* összetétele az Anjou-uralkodók korában sem volt előírásokhoz kötve. A királyi család tagjai, az országos főméltóságok, az udvari főtisztviselők és az egyes lovagok, a királynál járó főispánok és más nagybirtokosok vettek részt ülésein, hol többen, hol kevesebben. A királyi tanács nélkül a király nem sokat tehetett, rendelkezéseit a tanács helyeslése, olykor „egyhangú szentesítése” tette valóban végrehajthatóvá. A királyi tanács a törvényhozás, az állami és az egyházi méltóságok betöltése, a külügyi kapcsolatok, a hadügy, a pénzügy, az igazságszolgáltatás, a birtokadományozások, a városi kiváltságolások terén egyaránt hallatta szavát.

A király az új nagybirtokosok közül nevezte ki a főbb tisztségviselőket, így a főispánokat is. Gyakran előfordult az is, hogy egy főispán 4–5 megye élén állt. Hatalmuk mértéktelen növekedését azonban egyelőre bizonyos fokig korlátozta az a körülmény, hogy az ország más-más részén voltak megyéik. A főispánok a nemesi megyét familiárisaikkal kormányozták. Például Pető Szatmár megyei főispán 1317-ben alispánjával, Mihály mesterrel kötött familiáris megállapodásában a rendes alispáni jövedelmeken és két vámon kívül pénzt, valamint finom ruházatot is ígért az alispánnak. A vármegyék familiáris alispán útján való irányítása hozzájárult a nagybirtokos főispánok hatalmának növekedéséhez. Így a vármegyei nemességnek s az elvben ezt képviselő szolgabíráknak az irányító nagybirtokossal szemben nem állt módjukban megerősödniük.

A feudális nagybirtok funkciói megnövekedtek a haderőkiállítás, a büntetőbíráskodás terén. A tartományurakat a királyi hatalom megsemmisítette. Másfelől a nagybirtokok részállam jellege megerősödött. A jó ideig tartományokra bomlott ország egyes területeit mindenesetre a király központi hatalma alatt egyesítették. A területegyesítés és a királyi hatalom megerősítése akkor haladó történelmi feladat volt.

Károly Róbert a királyi hatalom megerősítésében még elsősorban saját birtokaira, továbbá feudális hívei és az egyházi nagybirtok erejére volt kénytelen támaszkodni. Ekkor még nem volt olyan polgárság és olyan rendszeresen folyó pénzforrás, amelyre a király a központosítás politikájának kísérletében támaszkodhatott volna. Károly Róbert tehát még nem törekedhetett az államszervezet központosítására. Törekedett azonban a központi hatalom megerősítésére, ennek során az államszervezet egyes intézményeinek fejlesztésére. A királyi hatalom központi intézménye a *kancellária* volt. Ez a 14. század első felében lett hivatszerű intézménnyé: az 1330-as évek során bevezették az oklevelekre írt kancelláriai jegyzeteket (bár ez nem lett általánossá), valamint a registrum-

vezetést. E registrumkönyvek, az ún. királyi könyvek (*libri regii*) tartalmazták a királyi oklevelek szövegét, s belőlük lehetett szükség esetén másodlatot kiállítani. Károly Róbert alatt a központi szervezet differenciálódását mutatja, hogy 1320 körül szétválik a királyi gyűrűspécsétet őrző specialis *notarius* és az udvari papság vezetője, a kápolnaispán tisztsége. Utóbbinak fő feladata hiteleshelyi jellegű volt. A kápolnaispán emellett viselte a titkos kancellár címet is.

Azok a feudális erők, amelyekre Károly Róbert támaszkodott, csak a tartományurak hatalmának letörésében és a jobbágyság elnyomásában voltak azonos érdekűek a királyi hatalommal. Ezek az erők csak addig támogatták a királyt, ameddig el nem nyerték azt a vagyont és crót, ami alkalmassá tette őket a királyi hatalom erősödésével való szembefordulásra, a szabadjára eresztett feudális anarchia újrakezdésére. Károly Róbert ezért kénytelen volt lépéseket tenni – a királyi hatalom új pénzügyi alapjainak kiépítése mellett – a királyi birtokok egy részének visszaszerzésére. Károly Róbert politikájának jelentős lépése volt a vár- és udvarnokföldek visszavételére, a *váruradalmak* (várgazdaságok) szervezésére indított tervszerű akciója. Az 1320-as évektől a király bizottságokat küldött ki, hogy visszaszerezzék az elvesztett földeket. A király legközelebbi híveiből állította össze a bizottságokat, amelyek az ország legkülönbözőbb részein működtek. A megbízottak között a legkiemelkedőbbek egyike a középbirtokos Magyar Pál volt, felvidéki várnagy és a királyi tárnokok vezetője (*major*), akit a király az ország több részébe küldött ki birtokvisszaszerzésre. A király most már természetesen nem törekedhetett egész vármegyék visszaszerzésére. Nem is ez volt a haladás útja. Szemben a feudalizmus legkorábbi szakaszával, amikor a király az országterület túlnyomó részének tulajdonosa volt (királyi megye), most már csak arra törekedhetett, hogy megőrizze elsőbbségét az ország más birtokosaival szemben, s új szervezeti formák közt biztosítsa a rendelkezésére álló birtokok intenzívebb kihasználását. Erre szolgált a királyi várgazdaság szervezete, amely a nemesi megyétől függetlenül működött. Károly Róbert a birtokvisszaszerzés politikájával hatalma egyik szilárd alapját vetette meg.

Nem szabad azonban Károly Róbert lépéseit nagybirtokellenes intézkedéseknek tekintenünk. Az egy fő alatt egyesített feudális államban nem szűnt meg, sőt megerősödött a nagybirtok-rendszer. Az új nagybirtokosok és az egyházfők területeiken továbbra is gyakorolták a feudális részállamok – döntően jobbágyellenes – funkcióit, sőt e hatalmuk több ponton meg is nőtt. Emellett egyes fő tisztviselők (erdélyi vajda, szlavón bán) a gondjukra bízott területeken – bár nem örökletesen – csaknem tartományúri hatalmat tudtak kiépíteni.

Az új és a magukat átmentett világi nagybirtokosok átmenetileg hűek maradtak az Anjou királyi hatalomhoz, amelynek hatalmas birtokokat, várakat, vámhelyeket és a jobbágyszérményolást biztosító újabb eszközöket köszönhettek. A király uralmának támogatására lovagrendet is szervezett (Szent György-lovagrend 1326), amelynek tagjai kötelesek voltak megvédeni a királyt. Különösen az olyan *középbirtokosok*ban bízhatott a király, mint a királyi szerviensekből felemelkedett Becsei Imre várnagy és főispán vagy az Esztergomban és környékén vagyont szerző Nagy Tamás magister, várnagy és főispán, „királyi

familiáris”, vagy a vásárlások és adományok útján birtokokat és több városban vagyont szerző Magyar Pál magister, „királyi apród”, majd „királyi familiáris”, aki a királyt környező bárók és főpapok mellett mint nemes szerepelt a király bizalmasai között.

A világi feudális urakon kívül a királyi hatalom az egyházra is támaszkodhatott. Ezért azt is tűrte, hogy az egyház fokozatosan visszavegye a világi uraktól azokat a földeket, amelyeket az interregnum és a tartományurakkal való harcok idején kaparintottak meg az egyháztól. A kolduló rendek kolostorai ellepték az országot. A 14. század második felében Magyarországon megjelentek az obszerváns ferencrendiek is. Ezek a dél-magyarországi és erdélyi görögkeleti lakosság térítése céljából kolostorokat alkottak. Az eretneküldöző rendeknek komolyabb befolyásuk lett ebben az időben azáltal is, hogy a 14. század eleje óta különböző püspöki székekbe sorra eretneküldöző szerzetesek kerültek. Például több esetben voltak ferenc- és domonkosrendi szerzetesek zágrábi, erdélyi és váci püspökök. A 14. században jelentőssé vált ún. remeterendek közül a pálosrend volt a legfontosabb. Az uralkodó osztály világi tagjai – az egyház támogatásával – e rend számos kolostorát hozták létre, és halmozták el jelentős adományokkal az Anjouk uralkodása alatt.

Bár támaszkodott az egyházra, a király annak politikai befolyását igyekezett korlátozni. Károly Róbert a püspöki székeket részben azokból a családokból töltötte be, akik hozzá közelálltak, és támogatták politikáját, részben rokonsága köréből is. 1321-ben lengyel sógorát esztergomi érsekké választatta, bár addig megfelelő egyházi fokozatot nem ért el. Ez azután 1328-ban saját testvérét, aki johannita lovag volt, nyitrai püspökké nyilvánította, és az egyházi birtokokba fegyveresek útján beiktatta. Mivel a főpapok mint nagybirtokosok a királyi tanácsban is részt vettek, a király e lépései nagy politikai súllyal bírtak. Károly Róbert idején a világi bíróságok olyan esetekben is maguk elé idéztek egyházi személyeket és ítéleztek, amikor az egyház ezt nem akarta elismerni.

A pápaság behatolási politikáját is visszaszorította a király, kihasználva a pápaság európai helyzetének megrendülését. A király továbbra is túrni volt kénytelen a pápai tizedszedők működését, de lépéseket tett abban az irányban, hogy csökkentse az országból kivitt arany és aranypénz mennyiségét. Károly Róbert megadóztatta azokat az összegeket, amelyeket a pápa emberei ki akartak vinni Magyarországról. Emellett megadóztatta azokat az összegeket is, amelyeket a pápa újonnan kinevezett főpapoktól szedett. További összegeket évenként újravett ajándék címén vett el az érsekektől és a püspököktől. Az is előfordult, hogy a királyi hatalom egyházi tizedeket foglalt le a maga javára. Ha utóbb vissza is kerültek az egyház kezére, kárpótlást az egyház nem kapott elmaradt jövedelmeiért.

Károly Róbert így nem váltotta valóra az egyháznak azt a reményét, hogy Magyarországon ismét az egyház, illetőleg olasz bankárai fognak gazdagodni. Az egyházi sérelmek miatt legalábbis a főpapok egy része megbánta Károly Róbert trónrasedítését. Egyes egyházi vezetők már 1318-ban kényszeríteni akarták

a királyt arra, hogy adjon vissza bizonyos lefoglalt egyházi várakat, és hívjon össze országgyűlést, ahol azután érdekeiket keresztül akarták vinni. Ezzel a püspökök a *nemesség rendi törekvéseinek* is hangot adtak. A főpapok az Aranybulla megújításának jelszavával kívánták alkalmasint megmozdítani a nemességet. Ezért készült el 1318-ban az Aranybulla átirata két érsek és két püspök pecsétjével.

Károly Róbert hatalmának megszilárdítása után még inkább fokozta az egyház előretörési kísérletével szemben a központi hatalom erősítését. A főpapság nagy része továbbra is elégedetlen volt a király politikájával, de többé a maga erejével nem állt módjában fellépni. 1338-ban a magyarországi püspökök egy része panaszlevelet intézett a pápához, amelyben részletesen felsorolták az egyházi rend legkülönbözőbb sérelmeit, a királytól nekik okozott anyagi és egyéb károkat. A panaszlevél bevezetésül arról panaszkodik, hogy az egyházak kiváltságai és az ország (= a nemesség) kiváltságai vagy teljesen megsemmisültek, vagy pedig megsértették azokat. Az egyházi méltóságok megüresedése idején az egyházi birtokokat és várakat a világi hatalom tartja lefoglalva, jövedelmeit elviszi. A megüresedett egyházak betöltése esetén a király újonnan behozott visszaélésből a főpapot világi familiárisával vezetetti be az egyházi birtokokba, s a bevezetett főpap a familiárisnak mintegy száz márkát köteles adni. A főpapi székek betöltése ekkor már 23 év óta nem volt keresztülvihető választás útján, csak a király javaslata alapján lehetett püspököt választani. Más jelölteket a király ellenezni szokott, és nem akadt senki, aki akaratának ellen tudott vagy mert volna állni. Az egyház további panasza, hogy a király évente egyszer, olykor többször is arra kényszeríti a főpapokat és az egyházi testületeket, hogy legyenek jelen a hadseregben, és vezessenek vagy küldjenek több harcost, mint amennyit ők kívánnának. Az egyház kiváltságai ellenére a király várak erősítésére is igénybe veszi az egyház alattvalóit, továbbá tetszése szerint adóztatja az egyházak népeit. Sok egyház birtokát és falvait várak használatára és szolgálatára foglalták le jogellenesen. Ez után a levél rátér az egyház politikai sérelmeire és a rendi törekvések elakadására: a király uralkodása kezdetétől fogva egyetlen országgyűlést sem tartott, jogellenesen megtiltotta az országgyűlést a nemesek nagy sérelmére. Az ország nemeseit ok nélkül megfosztja méltóságaiktól, kiforgatja örökségükből. Az országban mindezek miatt felkelés várható. A panaszkodók végül összefoglalva kijelentik, hogy mind személyükben, mind az egyház javaiban folytonos üldöztetést szenvednek. Más menekvést az isteni segítségen kívül nem látnak, mint hogy a pápa beavatkozik. Különbözik az a veszély fenyeget, hogy a Magyarországon bevezetett visszaélés az utódoknál példaképpül fog szolgálni.

Hiába sietett a pápa a beavatkozással, Károly Róbert élete végéig folytatta az előbbieken jellemzett egyházpolitikáját. 1339-ben a harmadik éve betöltetlen kalocsai érsekség birtokainak és várainak lefoglalásáról panaszkodtak az egyháziak, de Károly az ország védelmi érdekeire hivatkozva, visszautasította a pápa beavatkozását. A király a kalocsai érsekséget haláláig nem töltötte be, birtokait nem adta vissza. Bár a pápa és az egyház nem sokkal a széküresedés

után megkísérelte egy nekik megfelelő kalocsai érsek megválasztását, ezt csak Avignonban (a pápaság akkori székhelyén) ismerték el, hazánkban nem. A kalocsai érsekség betöltése, javainak visszaadása csak Károly utódja alatt következett be. Ugyanakkor megújultak a nemesség rendi törekvései is, de már az egyháztól önállósulva.

A magyar állam külpolitikájának fejlődése Károly Róbert idején.

A külkereskedelem a 14. században

A magyar feudális urak hódító, az egyház térítő törekvéseivel s bizonyos fokú pápai befolyással egyaránt összefügg Károly Róbert hadjárata Basarab munteniai (havasalföldi) román fejedelem ellen. (Ilyen természetű harcok korábban a szerbekkel is folytak Macsó birtokáért.) Muntenia élén már 1324 előtt Basarab fejedelem állott, akit Károly Róbert hűbéresének tekintett. Basarab alighanem az erdélyi tartományúri család maradék erőit támogatta, s ez is siettette az új román állam összeütközését Károly Róberttel. 1330-ban a magyar király serege benyomult Basarab területére, és elvette tőle a szörényi bánságot. Károly elutasította a munteniai fejedelem békeajánlatát, és serege előnyomulása által kényszerítette Basarabot egyezkedésre. A hadjárat azonban Károly Róbert csúfos kudarcaival végződött. Az elvonuló magyar sereget Basarab román és kun serege támadta meg, és Posadánál, egy szűk hegyi völgyben három napig tartó csatában szétzúzta. Hódító politikájával Károly ezután felhagyott.

Károly Róbert uralkodásának megszilárdulásától kezdve jó kapcsolatokat tartott a Habsburgokkal. A németországi feudális belharcokban, az ellencsászárok küzdelmében a Habsburg-családból való Szép Frigyes német királyt támogatta. 1322-ben azonban a mülhdorfi csatában Bajor Lajos megverte Frigyeset és a magyar–kun szövetséges hadat. Lajost bajor polgári erők is támogatták ekkor, s a gyalogság legyőzte a lovasokat.

Károly Róbertnek ez a szövetsége dinasztikus kapcsolatokon épült, de hamarosan megváltozott, mert nem állott Magyarország érdekében. Károly Róbert levonta ennek következményeit, és az északi szláv országokhoz közeledett. A Magyarország és a Habsburgok között kialakuló ellentét gazdasági oka a külkereskedelemben rejtett. Ebben az időben ugyanis Bécsnek már fejlett kereskedelme és árumegállító joga volt, amelyet 1312-ben kibővítettek. Az árumegállító jog folytán a távolsági kereskedők nem kerülhették el a várost, hanem kénytelenek voltak ott áruikat eladni. A nyugati kereskedők pedig csak Bécsen keresztül tudtak vásárolni Magyarországról, ezáltal a város éket vert a nyugat-európai kereskedőtökések és Magyarország közé. Ezek nem tudták áruikat egyenesen behozni hazánkba, viszont a Magyarországról kivitt termények árát a bécsi kereskedők bekapcsolódása drágította. Mindez Magyarország külkereskedelmi forgalmára káros hatású volt. Éppen ezért a nyugat-európai kereskedőtökések és – elsősorban ezek érdekeit figyelembe véve – Magyarország királya is más kereskedelmi utakat kerestek, olyanokat, amelyek megkerülik Bécset. Ilyen kereskedelmi utak részben Csehországon, részben pedig kerülővel Lengyel-

országon át vezettek nyugat felé. (A boroszlói vámtarifa pl. 1327-ből magyar ökröket említ.)

A gazdasági okok mellett az is zavarta az Anjouk és Habsburgok együttműködését, hogy a nyugati lázongó nagybirtokosok segítséget kaptak Ausztriából, még a Habsburgoktól is. Az 1330-as években Károly Róbert közeledett János cseh királyhoz, majd uralmának utolsó évtizedében szilárdan együttműködött a cseh és a lengyel királlyal. Károly előmozdította a cseh és a lengyel királyok közötti ellentétek kiküszöbölését is, mert ez felelt meg az ország gazdasági érdekeinek. Ezt a külpolitikai fordulatot legjobban a *visegrádi kongresszus* fejezi ki (1335). Ezen a fejedelmi összejövetelen részt vett Kázmér lengyel és János cseh király is mint Károly Róbert vendége. A kongresszuson a lengyel király részéről a magyar király mint döntőbíró lépett fel a német lovagrenddel szemben, amely ebben az időben észak felől fenyegette Lengyelországot. (Meglőzően Károly Róbert segédcsapatokat is küldött a lengyel királynak a lovagrend ellen.) A kongresszuson a három király együtt lépett fel Bécs árumegállító joga ellen. Béccsel szemben magyar–lengyel–cseh gazdasági együttműködést kezdeményeztek. A kongresszus után kialakult az új, királyi védelemben részesített, a jogtalan vámtól megtisztított kereskedelmi utak vonala. Az egyik kereskedelmi út közvetlenül vezetett nyugat felé Bécs megkerülésével. Ez az útvonal Budáról Esztergomba, majd innen az Északnyugati-Felvidéken és a Morvaország határán levő Holics helységein át Brno városába, az árulerakás új helyére vezetett. Egy másik útvonal észak felé, Kassán és a Szepességén át Lengyelországba vitt.

A magyar–cseh–lengyel együttműködés nem szorítkozott a külkereskedelemre. 1336-ban az osztrák hercegek a Henrikfiakkal és más feudális lázadókkal szövetkezve, támadást intéztek Károly Róbert ellen. Erre a magyar, a cseh, a lengyel királyok ellentámadásba mentek át, és legyőzték a támadókat. 1337-ben a lázadók a Habsburgokhoz menekültek, vagy megadták magukat, s Károly Róbert csere formájában elvette tőlük nyugati váraikat.

Károly Róbert idejében a külkereskedelem fellendült, ezt a király külpolitikája biztosította. A külkereskedelmet azonban a 14. század egész folyamán az jellemzi, hogy a magyarországi termelőcrök viszonylagos fejletlensége folytán Magyarországról a nyerskivitel volt a döntő. Bort (elsősorban a Szerémségből, továbbá Pozsony, Moson, Sopron vármegyékből), rezeset, aranyat, ezüstöt és a határmenti forgalomban élő állatokat vittek ki Magyarországról, viszont külföldről még mindig az iparcikkek és a luxusárúk behozatala volt a döntő. A távolsági kereskedők a távoli Kelet országaiból selymeket és fűszereket, a nyugati országokból posztókat, fegyvereket és fémárukat hoztak be. A belföldi vámok szabályzatai szinte mindig megemlékeznek a legkülönbözőbb (flandriai és Rajnai) külföldi városokból hozott posztókra kivetett vámokról.

Annak megfelelően, hogy Magyarország külkereskedelme így alakult, igen jelentős volt hazánkban a *külföldi kereskedőitöke* szerepe. Velencei, firenzei, dalmáciai, cseh- és németországi kereskedők kiemelkedő szerepet játszottak a délnyugat, illetve nyugat felé irányuló kereskedelemben, krakkóiak az északiban.

A lengyel–magyar, illetve román–magyar kereskedelemről a 14. század második felében erősebben húztak hasznot a magyarországi (kassai, lőcsei, illetve brassói) kereskedők.

A külkereskedelem fejlődése az államháztartás szempontjából is fontos volt. A külkereskedelem is gazdagította a királyi kincstárat a forgalom után szedett vámokkal. Az ország belsejében is voltak ugyan egyes vámok a király kezén, de annál jelentősebb volt a külkereskedelmi harmincadvám. Ez Károly Róbert korában 1, majd 1400 körül 3,33 százalékot tett ki az áruforgalom után. Ezt az ország határait átszelő fő utak mellett szedték.

A külföldi kereskedőknek Magyarországgal való állandó forgalmát az is indokolta, hogy ebben az időben igen nagy volt a szerepe a Magyarországról kimenő aranynak, mert az akkori Európának és Afrikának Európa számára számbajöhető termeléséből Magyarország időnként a felét vagy egyharmadát adta. Ennek jelentős hányada külföldre került, az ottani kereskedőket gazdagította. Jelentős volt a magyarországi réz kivitele is Dél-Németországba, Flandriába, Velencébe.

Az állami pénzügy fejlődése Károly Róbert korában

A 14. század első felében a mezőgazdaságban fejlődött az árutermelés, s tovább növekedett az ipari termelés, a bányászat, a külkereskedelem. Ezek alapján az állami jövedelmek eloszlásában és mennyiségében eltolódás állott be Károly Róbert uralkodása idején. Bár a király igyekezett növelni birtokai jövedelmét, ez már nem volt elegendő a feudális állam növekvő pénzszükségleteinek kielégítésére. Károly Róbert tehát számotvetve az árutermelés fejlődésével, a királyi hatalom gazdasági megalapozását egyre inkább a pénzforrásokra (regálék és adók) helyezte. Ezt az is szükségessé tette, hogy a királyi birtokok bizonyos mérvű eladományozása Károly Róbert alatt is szükségessé vált. A király csak így tudta híveit jutalmazni.

A 14. század első évtizedeit a király állandó kísérletezése töltötte ki: hogyan javítsa meg, hogyan tegye állandóvá a pénz értékét. Végül az 1330-as évek derekán kialakult a változatlan értékű aranyforint, amelyet firenzei mintára vertek. A magyar forint európai viszonylatban is igen jó valuta volt. A nemzetközi forgalomban a firenzeivel egyenlőnek vették. Megjavult az ezüst váltópénz, a dénár értéke is. Az állandó pénzérték bevezetése folytán feleslegessé vált, hogy Magyarországon nemesfémrudakkal vagy külföldi pénzzel bonyolítsák le a kereskedelmi forgalmat. A magyar pénz ezután jelentős szerepet játszott a kereskedelmi forgalomban. (A jó magyar pénzt a rajnai és a cseh forinttal együtt használták pl. a németországi ügyletekben is.)

Az állandó pénz léte kizárta a régi kamarahaszna szedését, ami a pénz állandó rontásával járt. A király most már új alapokon kezdte szedni a kamarahaszna adót. Az új forma lehetővé tette a pénzrontás elkerülését. Ezt telkenként (ahogyan akkor körülírták: kapunként, portánként) szedték. Ezért a kamarahaszna adót telekadónak, portális adónak is nevezik.

Az *állami adó* Károly Róbert alatt a jobbágyság állandó terhévé vált. Legkorábban az ország akkori legfejlettebb területén, Szlavóniában fordult elő az évenkénti rendszeres adókövetés. Magyarországon az állandó értékű és finomságú pénz bevezetése (1336) után állandósult a jobbágytelkenként szedett három garasnyi (azaz 18 dénár) adó. Már 1339-ben és utána rendszeresen évenként hajtják be ezt az adót. A kamarahaszná adóra közelebbi tájékoztatást az 1340-es évekből fennmaradt kamaraszerződések nyújtanak. Megismerjük belőlük a porta fogalmát, amely olyan telket jelent, ahol a kapun egy szénával vagy gabonával megrakott szekér ki- és bejárhat. A kamarai szerződésben állást foglaltak a pénzrontás ellen, kényszereszközökkel is biztosítani akarták a pénz forgalmát, intézkedtek a pénz állandó forgalmáról, szabályozták az aranymonopóliumot. A szerződések bepillantást engednek abba is, hogyan alakult Károly Róbert idején az egész országra kiterjedő *pénzügyi szervezet*.

Károly Róbert az adóreformnak megfelelően létrehozta az adóbehajtás biztosítására szolgáló pénzügyi szervezetet. Amíg ez a szervezet ki nem alakult, az adószedésben a kancelláriai alkalmazottaknak is szerepük volt. Az országos főméltóságok, mint a nádor, Erdélyben pedig a vajda, ugyancsak szerepet játszottak az adószedésben. Ezután az adóigazgatást a pénzverő kamarákhoz kötötték, így ezek a pénzügyi szervezet központjaivá lettek. A kamarák élén álló ispánok részben már nem feudális urak voltak, hanem a királytól az adószedést bérlelő magyarországi vagy külföldi (részben itáliai kereskedőtörkések pénzével dolgozó) polgárok. A feudális állam fejlettségi fokának megfelelően ez a szervezet összefonódott a feudális közigazgatási szervezettel. A kamaraispánok alatt álló szervezet nem volt hivatalszervezet, hanem a megyei szervezethez hasonlóan a familiaritáson alapult. A pénzbegyűjtők a kamaraispán familiarisai voltak, akik a megyével együtt végezték az adózók összeírását, az adókövetést és -beszedést. Az adót a földesúr szedette be a jobbágytól, és tőle kapták meg falvanként a kamaraispán emberei.

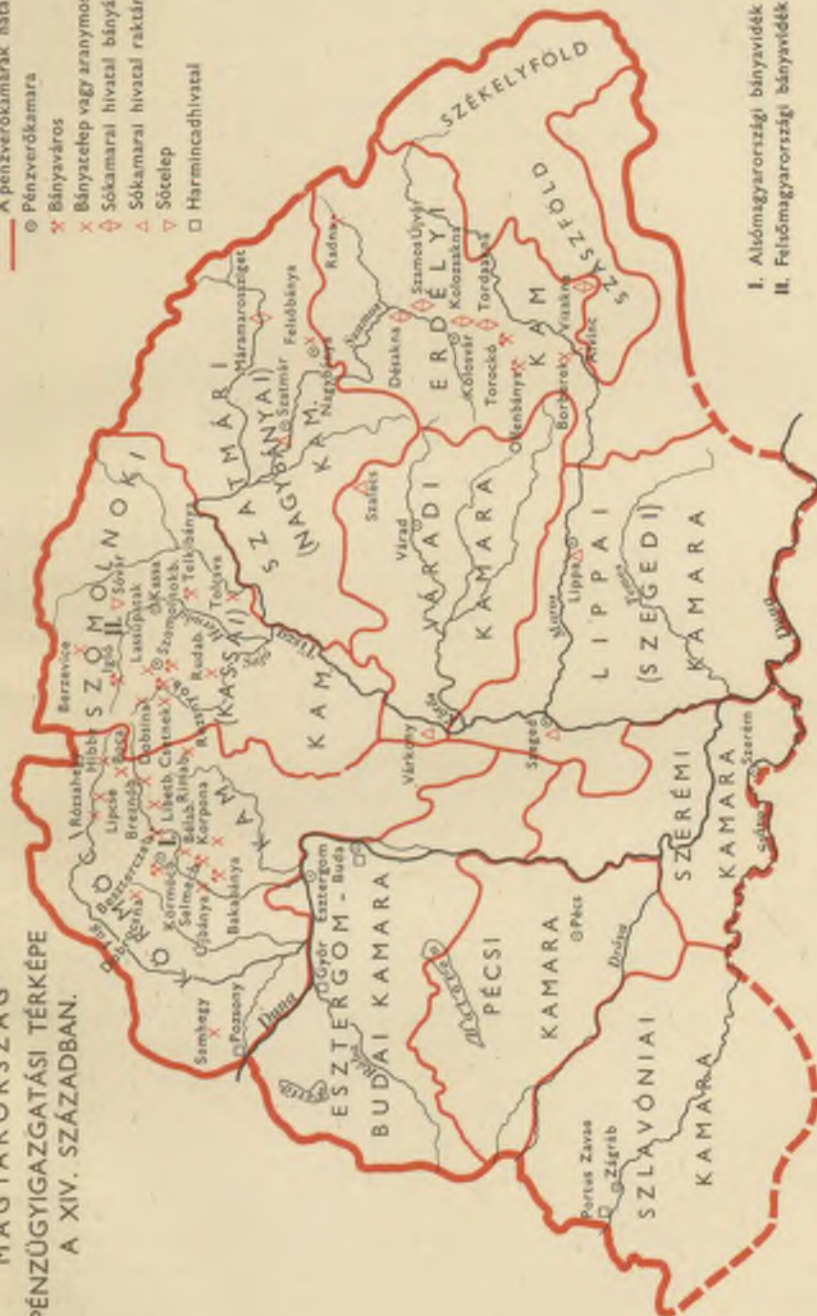
Károly Róbert uralma végén újjászervezte a kamarákat: a pénzverőkamarákon kívül bányakamarákat is felállított, amelyek felügyeltek a bányatelepekre, begyűjtötték a nemesfémeket a pénzverdékhez, és ellenőrizték a határszéleket, nehogy a nemesfémeket külföldre csempészhessék. A kamaraispánok felett álló udvari méltóság a bárók közül kikerülő tárnokmester volt. Károly Róbert uralma végén a tárnokmesteri méltóság betöltetlen volt, és Károly felállította a kincstartóságot. Ekkor Magyar Pál lett a kincstartó. Ez az átmeneti kísérlet arra irányulhatott, hogy a pénzügyek irányítása teljesen megbízható ember kezébe kerüljön, s része volt a központi hatalom erősítéséért vívott küzdelemnek.

A banderális hadrendszer

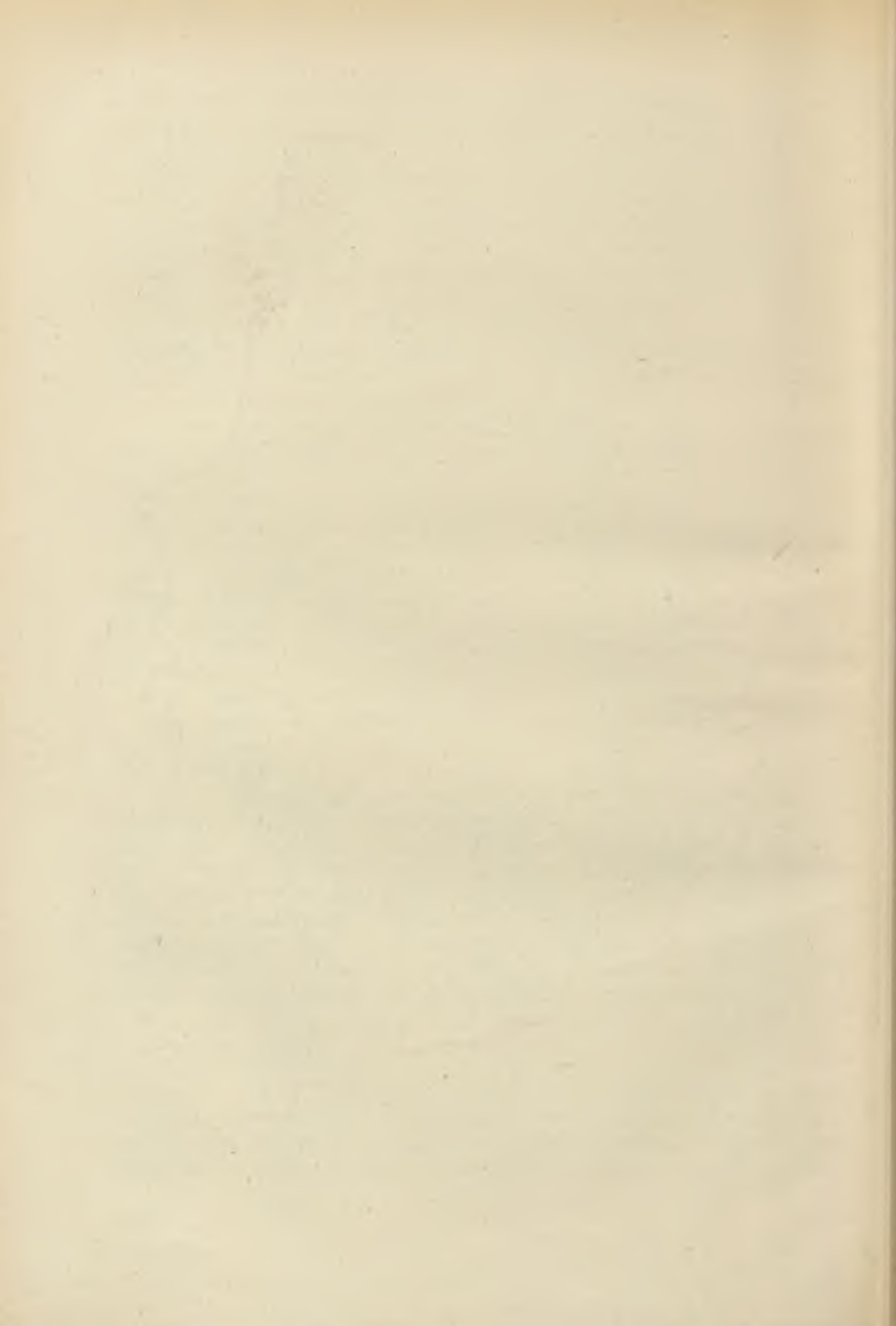
Károly Róbert alátámasztotta külpolitikáját a haderő fejlesztésével is. A királyi haderő most már a hűbéri függés sajátos magyarországi válfaján, a familiaritáson alapult. A 14. század első felében a nemességen belüli hűbéri függés számos példájával találkozunk. Katonai, közigazgatási, gazdasági szol-

MAGYARORSZÁG PÉNZÜGYIGAZGATÁSI TÉRKÉPE A XIV. SZÁZADBAN.

- Országhatár
- A pénzügykamarák határa
- Pénzügykamarák
- ✕ Bányaváros
- ✕ Bányacseleplő vagy aranybányászó
- ◇ Sókamarai hivatal bányával
- △ Sókamarai hivatal rakattal
- ▽ Söceleplő
- Harmadik hivatal

- I. Alsómagyarországi bányavidék
- II. Felsőmagyarországi bányavidék

gálat fejében a nagybirtokos földet, malmot, máskor pénzjövedelmet és ruházatot juttatott a kisebb nemesnek. Károly Róbert, aki kezdetben a familiárisok szabadságának jelszavát felhasználta, világosan látta, hogy nem állhatja útját ennek a fejlődésnek. Azt a helyes következtetést vont le, hogy a feladat éppen ennek az erősen kialakuló hűbéri függésnek az állami haderőben való felhasználása. Károly a maga haderejét a familiaritáson alapuló bandériumokból, zászlóaljakkból állította nagyrészt össze.

A polgári történetírók egy része a „banderiaum” szó alapján olasz eredetűnek vélte ezt a hadi szervezeti formát. Ez a szó azonban „banerium” formában, hadizászló értelemben már a 13. század második felében szerepel Kézai krónikájában. A bárók katonái csapatainak létezéséről Máté szlavón bán 1273-i oklevele is tanúskodik. Károly Róbert harcaiban a tartományurak ellen a király nemes hívei is familiáris katonaságukkal vonultak a harcmezőre. 1320 körül Debreceni Dózsa, Károly Róbert hadvezére, már egyenesen serviensekkel együtt hívja fegyverbe a nemeseket a király ellenségei ellen.

A Károly Róbert idején egészen kialakult banderiális hadrendszert tehát a király az új nagybirtokosok saját, nemes serviensekből álló fegyveres csapataira alapozta. A király elismerte azt a jogukat, hogy magánhadsereggel rendelkezzenek, sőt azt is megengedte, hogy az ilyen földesúr a saját zászlaja és címere alatt vezethesse csapatát. A zászló alkalmazásának jelentős szerepe volt az ütközetek forgatagában az irányítás szempontjából. Ezért az egész haderő vezetésében fontos volt a királyi zászlótartók szerepe, ezek maguk is a feudális nagyurak közül kerültek ki.

A magánhaderőre támaszkodást azért tarthatta fenn Károly Róbert, mert az ebben az időben kialakuló nagybirtokos réteg a király szolgálatában állott, híve volt, politikai céljai még nem önállósultak a királlyal szemben. A kisebb nemesek, akik nem tartoztak valamely feudális úr függésébe, a vármegyei zászlók alatt, a vármegyei bandériumok keretében hadakoztak. Ez utóbbiak jelentősége azonban jóval kisebb volt a nagybirtokosok bandériumainál.

Károly Róbert politikája elősegítette a haderő megerősödését. Idővel azonban azzal a következménnyel járt, hogy a király uralma végén és még inkább halála után új bárói réteg emelkedett fel jelentős katonai erővel, amely azután fokozatosan önállósult a királyi hatalomtól.

A király hadseregében azonban nemcsak a bárók, a főpapok és a megyék bandériumai vettek részt, hanem még mindig jelentős – az 1330-as évekig fő – szerepük volt a könnyűlovas kunoknak. Károly Róbert uralmának legelején a kunok voltak szinte egyetlen katonai erceje. De még az 1320-as és 1330-as évek belső és külső harcaiban is mindig ott találjuk a kun csapatokat. – Az Anjoukirályok védelmükbe vették a kunokat, részben a kiemelkedő kun uralkodó réteg, részben a magyar feudális urak, részben az egyház ellen. A kunok alávetésének előrehaladó folyamata, most már középrétegük jobbagysorba süllyesztése ugyanis gyengítette a királyi haderőt. Károly Róbert, hogy a térítő egyház ne tántorítsa el a kunokat, a pápához fordult, mire 1328-ban a pápa utasította a magyar püspököket, hogy a megtérített kunoktól ne szedjenek tizedet.

A határőrzésben a 14. században jelentős szerepük volt az erdélyi székelyeknek és románoknak is. A székelyek a királyok szolgálatában számos hadjáratban vettek részt. A kunok, románok, székelyek előrehaladó feudalizálódása azonban a központi hatalom e lehetséges tartalékait fokozatosan elvonta. Az említett, korábban szabad paraszt népek dolgozó többsége, amely már megelőzően is részben függő viszonyban élt a törzsi-nemzetségi szervezeten belül, a jobbágyság soraiba kezdett süllyedni. Az átalakulás során körükben – sajátos változatokkal – területi szervezetek, kun és székely székek, román kerületek kezdtek kialakulni.

2. Az árutermelés továbbfejlődése

A munka termelékenységének emelkedése a mezőgazdaságban és a paraszti árutermelés

A feudális állam megszilárdítása és az ország megvédelmezése biztosította a termelőerők további fejlődését, a parasztság és a városi lakosság munkáját, a forgalmat. Ebben az időben a feudális viszonyok még nem állottak ellentétben a termelőerők további fejlődésével, sőt éppen ebben az időben bontakozott ki Magyarországon az a nagy fejlődési lehetőség, amelyet a feudalizmus biztosított. Bár még mindig a természeti gazdálkodás volt uralkodó, de egyre inkább előrehaladt a mezőgazdasági és az ipari foglalkozás szétválása, a falu és a város elkülönülése.

A termelőerők fejlődése többek között abban nyilvánult meg, hogy az ország kevésbé lakott területeit egyre inkább betelepítették, és bevonták a mezőgazdasági művelésbe. A *telepítési folyamat* alapja a jobbágyság költözési mozgalma volt. A földesurak átmeneti kedvezményeket adtak a költözőknek, a jobbágyságnak. A király egy időre adókedvezményeket adott a települőknél. A jobbágyság ismét benépesítették az elpusztult falvakat, de ezen túlmenően egyre nagyobb területekre terjesztették ki az országban a földművelést, a hegyvidékeken jelentős nagyságú erdőket irtottak és tettek művelésre alkalmassá.

A jobbágyság települési mozgalmába egyes vállalkozó polgári elemek, akik a művelés alá fogott területek földesuraival osztozni akartak a jobbágyság kihasználásán, a korábbinál nagyobb számban kapcsolódtak be a Felvidéken. A soltészek különféle előjogokat vívtak ki maguknak, s ez legalábbis egy részük számára biztosította, hogy idővel maguk is felemelkedhessenek a feudális birtokosok sorába.

A parasztság szempontjából a soltészszágok jelentősége az volt, hogy ezekben a falvakban legalább átmenetileg kedvezőbb volt a jobbágyság helyzete. Az ilyen falvakat „németjogú” falvaknak nevezik. Ez a sziléziai eredetű, az ottani német telepítés során jogi formákat öltött intézmény azonban Magyarországra nem Németországból került, hiszen a szomszédos Cseh- és Lengyelországban is

megvoltak ezek a viszonyok. A telepítők és főleg a települők között nemcsak németeket találunk, hanem szlovákokat is. Az erdőirtás és a telepítés szorosan összefüggött egymással. Vannak olyan megállapodások e korból, amelyek erdők elzálogosításáról szólnak, azzal a kikötéssel, hogy a zálog ideje alatt az erdőket irtani lehet, és helyükön jobbágytelkeket lehet telepíteni. A parasztok ilyen helyeken erősebb községi önkormányzatot is ki tudtak vívni maguknak, mint más területeken.

Az erdélyi részekben is fejlődtek a termelőerők; nemcsak a magyar megyékben, de a hegyilakók vidékein is. Az Erdély keleti szögletében élő *székelyek* között a földművelés a 14. században valószínűleg fő termelési ágga változott. Már a 14. század első felében említik egy helyütt székelyek malmát és szőlőit. A székelyek azonban a 14. században még csak ráléptek a feudalizálódás útjára. A székelyek nemzetségi szabadsága és földközössége katonai szervezetük következtében sokáig fennmaradt, és ez lassította náluk a feudalizmus kibontakozását. Ennek ellenére a 14. században már magántulajdonban volt a ház, a malom, a szőlő, a halastó is. Az erdőirtás is magántulajdont eredményezett. A társadalom differenciálódását a székelyföldi mezővárosi fejlődés és a közeli szász városok (különösen Brassó) fellendülése is elősegítette. Már 1300 körül a székelyek legfontosabb piachelye volt Székelyvásárhely (a mai Marosvásárhely = *Țirgu-Mureș*).

A termelőerők fejlesztésében előrehaladtak a *románok* is. A magyar polgári történetírás lebecsülte a románok fejlődését, nomádoknak vagy legelőváltó pásztoroknak általánosítva őket. A románok azonban nemcsak havasi pásztorokodással, hanem – az ország alacsonyabb belső területén is élve – fejlettebb sertés-, marha-, lótenyésztéssel is foglalkoztak. A 14. század második feléből már adatok vannak dél-erdélyi és Bihar megyei románok földművelő foglalkozására is. Fogarasban szőlőik is voltak. A románok egy részének pénzterhe arra mutat, hogy a románok már az árutermelésbe is bekapcsolódtak. A 14. század második felében a városlakók között is találkozunk románokkal.

A szilaj alföldi ló- és marhatenyésztés mellett fontos volt a tölgyesekben és a mocsarakban folytatott sertésenyésztés, de az istállózás is továbbterjedt. A növényföldrajz megállapításai szerint az *Alföld* egykor természetes erdősztyeppé volt, a tárgyalt korszakban már egyes részeit mesterségesen erdőtlenné tették, s ekkor már az erdőkiméléssel találkozunk, sőt erdőt ültetnek is. A homoki erdők azonban a legeltetett területeken felújulni nem tudtak, a szélről mozgatott homok legyőzte a talajkötő növényzetet. Az Alföld mégis gazdag föld volt, nemcsak a kanyargós Tisza árterületein feküdtek bő legelők és rétek, hanem dús és sokféle erdők is borították: az ártereken mocsárerdők, ártéri tölgyesek váltakoztak hatalmas nyír- és fűzlápokkal, sás, nád, káka borította részekkel; a Duna–Tisza közén, pl. Kecskemét, Nagykőrös vidékén nyír-, tölgy- és kőriserdők álltak; Temes, Arad, Csanád, Csongrád, Békés megyék is erdősebbek voltak; a Tisza menti tölgyesek kiterjedtek, a Nyírség erdei dúsak voltak; a debreceni Nagyerdőhöz a Hortobágy ártéri erdei kapcsolódtak. Ezek a vidékek a szilaj állattenyésztés és ősfoglalkozások kedvező területei maradtak.

gye irtásközségeit is. (Világi és egyházi birtokok tekintetében immár nincs különbség.)

A földbirtok földterületei két nagy csoportba voltak oszthatók. A földek zöme a jobbágyság használatában volt, s azok telki állományának alkotó elemeit képezte (különböző minőségű szántóföldek, rétek, kaszálók, valamint a legelő, az erdő, a halászóvíz megfelelő hányada). A földbirtoknak még kis része volt csak földesúri kezelésben, s alkotta annak allódiumát, majorját. Ezen az allódiumon voltak a földesúr gazdasági épületei, itt éltek cselédjei, itt őrizték saját állatállományát. Allódiumok több ízben tűnnek fel birtokkal rendelkező polgárok kezén is.

A század ötvenes éveiben már az oklevelekből is megállapítható a *háromnyomásos gazdálkodás* előfordulása az ország különböző részein: 1335-ben dunántúli parasztok terhei között említenek évi háromszori szántást, ami megfelel a tavaszi és az őszi gabona alá való szántásnak, továbbá az ugarszántásnak; 1338-ban pedig az ország északkeleti részén említenek 24 hold olyan földet, amelynek egyharmadát őszi, egyharmadát tavaszi vetésre szántották, az utolsó egyharmad föld pedig ugaron maradt, de ezt is felszántották a következő évre. A két különböző vidékről felbukkanó adat világosan mutatja a háromnyomásos gazdálkodás széleskörű elterjedését országszerte. A 15. század elcélén a megelőző század fejlődését mutatja, hogy a forrásokban gyakori a háromnyomásos gazdálkodásra utaló leírás és a magyar „nyomás” szó. A háromnyomásos gazdálkodás lehetővé tette, hogy a parasztság többet, árut is termeljen, és terményeinek jelentősebb részét vihesse piacra, mint azelőtt.

A mezőgazdaság fejlődése szorosan összefüggött a városok előrehaladásával. Ez utóbbi szükségképpen azzal járt, hogy a városi lakosság élelmiszerszükségeit egyre inkább faluról és mezővárosból kezdte beszerezni. Ez a paraszti árutermelés következtében alakulhatott így, viszont serkentette is a parasztságot a parlag feltörésére. A mezőgazdasági árutermelésbe a mezővárosi lakosság és a falusi jobbágyság (nemcsak a gazdag parasztság) jelentékeny hányada kapcsolódott be már a 14. században is. Magyarországon is bekövetkezett az Engels által jellemzett fejlődés, hogy „a városok felvirágzása a földművelést is kiszakította középkorias elmaradottságából”. (Engels: A német parasztháború. 9. l.) A városok forgalmas *mezőgazdasági piacok* lettek. Az 1360–70-es években a források szerint Esztergom piacán állatok, gabonafélék, kender, len, széna, bort cserélt gazdát. Budára még Pozsonyból is szállítottak hajón gabonaféléket, szénát, bort. Különösen a Dunántúl értékesítési viszonyai voltak kedvezők. A városok ellátásában kisebb falvak és mezővárosok népe egyaránt részt vett. 1304-ben taksonyi parasztok hajón szállítottak gabonát és más árukat Budára. 1320-ban pl. a szentendrei és a dunabogdányi királyi népek áruforgalmának viszonylag számottevő méreteiről beszél Károly Róbert oklevele. Ezek Budáig és Esztergomig vitték áruikat. 1355-ben egy vámfelmentésben említik a Pestre járó Pest és Pilis megyei jobbágyságokat. 1389-ben említi egy királyi oklevél, hogy a szegedi lakosok Budára vagy Félégyházára viszik áruikat. Az ilyen távolságra történő paraszti áruforgalom alkalmasint kivételes jelenségnek tekinthető. A források

elsősorban a helyben vagy a közeli mezővárosban történő paraszti árucladásokról beszélnek, bár már gyakran utalnak a falusi és a mezővárosi lakosok Budán, Pesten, Esztergomban történő eladásaira is. Az árutermelés fejlődését nyomon követi az utak számának növekedése és a közlekedést elősegítő hidak építése. Az utak között „vásárosút” nevűeket is említene. Újabb és újabb falvakban létesültek vásárok. Fejlődött a közlekedés technikája is: bor- és gabonaszállító nehéz szekerek parasztkézen is felbukkannak forrásainkban 1400 körül.

A piacokon a parasztnak pénzhez jutottak, ami alkalmat ad a későbbiekben a földesúri pénzjáradék fokozására. A feudális urak természetesen maguknak akarták megkaparintani az árutermeléssel járó haszont minél nagyobb részt. Számukra az utak, a hidak, a révhelyek nem a közlekedés előmozdítására, hanem a forgalom akadályozására, az árut szállítók megsarcolására szolgáltak. Az ország számtalan helyén találkozunk vámhelyekkel, a királyok sorozatosan engedélyeztek különféle vámokat a földesuraknak. Világi és egyházi urak egyaránt hasznot húztak a forgalom megvámolásából, ez az uradalmi pénzbevételek jelentős részét tette ki. A parasztnak harcot kellett vívniuk a forgalmat gátló feudális urak ellen, az út- és piactámok lerázására vagy legalább csökkentésére.

Az árutermelés előretörése a 14. század második felében abban is megmutatkozik, hogy az egykor önálló feudális nagybirtok immár nemcsak luxuscikkeket, de napi szükségleteket is – legalább részben – a piacról elégít ki, s megindul a pénzkidadások számadásba foglalása. A Himfiek temesvári uradalmának 1380 körüli számadása arról tanúskodik, hogy immár nemcsak finom selymet, cseh posztót, fűszert vásárol a nagybirtok, de egyszerűbb hazai iparcikket (fazekak, fém és bőr lószerszámok, lábbeli, szabótól ruha), sőt bort és a konyha részére marhahúst is.

A 14. század jelentős fordulatot jelent a természeti gazdálkodás viszonyainak bomlásában. Ezt a szántóművelés termelékenységének jelentős emelkedése biztosította, amely a háromnyomásos gazdálkodás kiterjedéséből, a munkaeszközök javításából, újabb területek földművelés céljaira való feltöréséből adódott. A telepítés, a szántóművelés és a szőlőtermelés kiterjesztése – mind fejezetei annak a hősi munkának, amelyet az ország magyar és nem magyar népeinek parasztsága végzett. A dolgozó tömegek szorgalma, leleményessége, szívós akaratát biztosította a mezőgazdasági termékmennyiség emelkedését, ami nemcsak az uralkodó osztály növekvő igényeit elégítette ki, de feltétele volt a bányászat és a városi kézművesség fejlődésének is. Sőt, a növekvő feudális terhek ellenére a fokozódó termelés a parasztságnak, elsősorban jómódú felső rétegének is növelte életszínvonalát, művelődését.

A bányászat fejlődése a 14. században

A mezőgazdaság haladása mellett komoly fejlődésen ment át ebben az időben a bányászat is. „Károly Róbert idején – emeli ki Marx – Magyarország addig kevésbé kiaknázott arany- és ezüstabányái hozzáférhetővé válnak... Magyarország lett az az ország, amely nemesfémekben a leggazdagabb...” (Lándor Béla: Marx jegyzetei a magyar történelemről. A Történettudományi Intézet

Értesítője, 1950., 10–12. sz. 127. l.) Ebben az időben igen fontos volt az ország nemesfém- és rézbányászata: az aranybányászat Kőrmöcbányán, az ezüstabányászat Selmechányán és vidékén, a rézbányászat pedig a Szepes-Gömöri Érchegységben és Besztercebánya vidékén, valamint Rudabányán volt a legjelentősebb. Az északi hegyvidéken ólmot is bányásztak. A bányavárosok gazdag hozama sok külföldi – olasz, német – pénzverőt, kereskedőt, bányapolgárt vonzott oda. Kőrmöcbányára csehországi bányászok is jöttek. A városvezetés Kőrmöc-, Beszterce- és Selmechányán az ún. Ringbürgerek kezén volt, akik a főtér (Ring, gyűrűstér) ingatlanait kezükben tartották.

Az a körülmény, hogy a bányapolgárok fellendítették a bányászatot, felkeltette a feudális urak törekvéseit a bányászok megadóztatására vagy egyenesen a bányahelyek megkaparintására. A király és a földesurak versengtek a bányák feletti ellenőrzés megszerzésében és az ún. urbura (bányabér, bányaadó) szedésében. Az urbura a kibányászott aranyérc egytizede, az ezüsterc egynyolcada volt. A király természetesen elsősorban magának akarta ezt a jövedelmet biztosítani *bányafelsőség* címén. A bányavárosok lakói csak a királytól függő polgárokká emelkedtek. Urburát csak a királynak fizettek. Ha nemesi birtokon találtak bányát, azt joga volt a királynak más birtokkal kicserélni. Ezek a viszonyok arra vezettek, hogy a földesurak nem akarták felfedni az ércelelőhelyeket, ha találtak is a maguk területén. Ez pedig gátolta a bányászat fejlődését. Károly Róbert helyesen járt el akkor, amikor ezen a téren reformot hozott be (1327–28). A király beleegyezett abba, hogy a bányabér egyharmadát ezután a földesúr kapja, kétharmadát pedig a király. A királynak még így is megnövekedett a bányászból eredő jövedelme, annyira fellendült a bányászat a reform folytán. Ennek következtében azután Károly uralkodásának további szakaszában a földesurak, ha pl. birtokot felosztanak, megállapodnak a feltárható bányákról is. Ebben az időben már nem titkolták el a bányalelőhelyeket, sőt nemesek bányapolgárokkal is megállapodtak birtokukon való bányászatban – részesedés fejében.

A király az urburán kívül más módon is húzott jövedelmet a bányászból. Erre szolgált a *király nemesérccmonopóliuma*. A nemesérceket – ti. ami az urbura lerovása után megmaradt – be kellett szolgáltatni a király tisztviselőinek, és a nyers ércért a király vert pénzt adott, természetesen a valóságos fémtértéknél kisebb összegben. A levonás (kb. 35%) volt a király haszna. A királyi jövedelmek között a bányászból folyó források egyre fokozódó szerepet nyertek. Ez összefüggött a pénzverdék nemesfémellátásával is.

A fémipar a Felvidéken és vele összefüggésben a szénégetés is fejlődött. A hámorokban faszénnel olvasztották a vasércet, izzították a vasat a kovácsláshoz.

A bányászat a 14. század második felében is virágzott. De fejlődésének csak a bányapolgárok egy része aratta le gyümölcseit. A bányapolgárok más része már a 14. században elvesztette termelési eszközeit. Már ebből az időből (1385) okleveles adat van arra, hogy aki elöntött bányarészét nem tudta vízteleníteni, vagy nem akarta belőle a vizet kimeríteni, annak bányarésze a vízmerítő be-

rendezés gazdájának tulajdonába került. Így kezdett kialakulni a bányászatban a kistőkés típusa, viszont az elszegényedők kizsákmányolt bányamunkássá süllyedtek: ennek útja külföldön is az volt, hogy egyes bányarésztulajdonosok „részüket szegénységük vagy egyéb ok miatt akarják eladni”. A lesüllyedőkre hárult teljesen a bányászat nehéz munkája: a szűk vájatokban, nehéz szerszámokkal, görnyedve végzett kézi munka, a küzdelem a bányavízzel. A *bányáslakosság rétegződése* folytán a 70-es években a felvidéki bányavárosokban ellentétek törtek ki a gazdag városi vezető réteg és a lakosság egyes elemei között. Selmecbányán egyes polgárokat bejegyezték a városi könyvbe a vezetők „gyalázása” vagy nekik ellenszegülés miatt, Bélabányáról több embert elűztek a tanács „gyalázása” és fegyveres ellenszegülés megtorlásául. A bányavárosi vezetőknek e társadalmi küzdelem leszerelésére irányuló törekvését s a feudális urakkal szembeni tényleges egymásrautaltságot egyaránt kifejezi Nagybánya 14. századi pecsétkörirata: „A polgárok kölcsönös szeretete a város legjobb támasza.”

A városok fejlődése, a céhek kezdődő kialakulása

A 14. században nagy lépéssel haladt előre a kézművesség fejlődése. A falu és a város közötti fejlődés fokát, a mezővárosi színvonalat újabb helységek haladták meg. A *mezővárosok* átmenetet jelentenek a város felé, mert bennük a fejlett mezőgazdaság mellett a falvaknál nagyobb számban kézművesek is tömörültek.

A 14. században a kézművesség és a mezőgazdasági foglalkozás elválása a mezővárosokban még alacsony fokon állott. A lendvai Bánfiak birtokain egy-egy mezővárosban 1389-ben mégis mintegy hétszer annyi iparost találunk, mint átlagosan egy-egy falujukban. A mezővárosi kézművesek a legszükségesebb, ágakra nem oszlott iparokat művelték. Fejlett volt a gyapjú és a bőr feldolgozása. A 14. század során a vízimalmot őrlés mellett ipari célokra is alkalmazták már: ványoló- (a bőrgyártás puhító művelete) és kalló- (a gyapjúszővetek tömörítését végző művelet) malmok szerepelnek (pl. Váradon). Pécsnek külön városrésze volt (Malomszeg), ahol vízimalmokban őrlték a gabonát, dolgozták fel a fát, a gyapjút, a bőrt.

A városi jogokat a fejlődő mezővárosok nem mindig tudták kivívni. Hazánkban is – mint külföldön – a püspökök igyekeztek megakadályozni mezővárosaik fejlődését és felszabadulását. A püspöki székhelyek fejlődése általában el is maradt a lassan várossá alakuló királyi mezővárosok fejlődése mögött. A 14. században egyetlen egyházi kézen levő mezőváros helyzete sem javult meg. Mialatt a királyi kézen levő mezővárosok egy része már e században várossá lett, s Lajos király a budai káptalan földesúri hatalmának visszaszorulásával növelte a főváros királyi városrészét, olyan egyházi mezővárosok (mint Győr, Veszprém, Pécs, Gyulafehérvár), amelyeket a 14. század elején egy francia szerzetes Magyarország tíz legnagyobb városa között tartott nyilván, fejlettségük ellenére sem nyertek szélesebb körű városi jogokat. A polgári irodalom által szinte kizárólagos fontosságúnak tartott tényezők, mint a királyi vagy ispáni

vár, a püspöki székhelyek, a kereskedőknek adott királyi kiváltságok Magyarországon is csak esetleges alapokat adtak egyes helyeken ahhoz, hogy ott telepedjenek le a faluból kiváló iparosok. Sok megyeszékhely faluvá süllyedt. A királyi udvar és a főúri-papi környezet erősítette piac, valamint a pénzverde sem volt elég ahhoz, hogy Visegrádon erősebb, városias gazdaságot hozzon létre. A városka kereskedelme, ipara az udvar ottani tartózkodásától függött, s annak távozásával a század második felében megindult a hanyatlás. Más mezővárosok viszont városokká alakultak anélkül, hogy a polgári irodalomban nagyra tartott egyes tényezők adva lettek volna.

A városi lakosság fokozatosan hazánkban is felhagyott a gabonatermeléssel, s lassanként kézművessé lett. Kassa már Károly Róbert uralkodása alatt elérhette ezt a fokot, mivel 1347-ben a városiaknak nincsen szántóföldjük, csak a szőlő maradt meg mint a polgárok mezőgazdasági foglalkozása (bort termeltek fogyasztásra és árunak). A *szőlőgazdaság* kiterjedt volt: Nagyszombat lakóinak Bazin és Szentgyörgy területén, Veszprém lakóinak Zala megyében voltak bérelt szőlőik. Buda, Sopron, Pécs környéki borprések mutatják, hogy a polgárok ismerték a borsajtolás fejlettebb technikáját. A városokban természetesen lassan ment végbe az elválási folyamat, a fővárosban is a telkekhez szántóföldek tartoztak, még a budai vár falain belül is voltak tizedköteles területek, nevezetesen a budai és környéki szőlők. Sopronban pl. a belvárosban is tartottak állatokat, s a belvárosi tehéncsordának külön pástora volt. A kézművesség és a mezőgazdaság szétválása a városok többségében csak a század végén gyorsult meg. A városi lakosok mindenesetre egyre jobban rá voltak utalva a parasztok mezőgazdasági árutermelésére. A kisebbségben levő iparoslakosság száma egyre nőtt a városokban. A munkamegosztás erősítette a kereskedőelemeket is.

A 14. század folyamán is egyre tartott a parasztok városba tódulása. A faluból további iparos jobbágyok költöztek be a városokba, de kerültek oda ipari foglalkozásban nem járatos parasztok is.

A munkamegosztás előrehaladása kifejlesztette a városi piacokat, ahol az iparosok eladták áruikat, és a parasztoktól mezőgazdasági terményeket vásároltak. ezáltal egyre inkább meg tudtak élni földművelő tevékenység nélkül is. A várost környező falvakból így alakult ki piackörzete. Ennek a fejlődésnek biztosítására mindenekelőtt az szolgált, hogy a magyarországi városok is elnyerték azokat a jogokat, amelyek biztosítják a város élelemmel való ellátását. E piacjogok azt biztosították a városi lakosságnak, hogy idegen kereskedők a városon kívül nem vásárolhatták fel a városba igyekvő kereskedők vagy termelők áruját. A polgárok viszont nem vásárolhattak élelmet, nyersanyagot a piacon kívül. Így a parasztok, akiknek mindenképpen pénzhez kellett jutniuk, a városi piacon, az ott kialakuló áron kénytelenek áruikat eladni. A legjelentősebb városok árumegállító jogot kaptak (Buda, Kassa, Lőcse). Ez a jog arra kötelezte az ott átmenő kereskedőket, hogy minden árujukat rakják le a város piacán, és meghatározott ideig ott árusítsák. A kereskedők csak ez idő elteltével vihették tovább megmaradt árujukat. A bányavárosok piacain is sok élelmiszer fogyott. A felvidéki (szlovákiai) városok és vidékük gazdasági fejlődése a tartomány-

urak hatalmának felszámolásával és a megélénkülő külkereskedelemmel összefüggésben meggyorsult. Ezen túlmenően is pozitív szerepet játszott a királyi hatalom azáltal, hogy Károly Róbert király számos városnak és mezővárosnak kiváltságleveleket adott. Ezt már uralkodása elején megkezdte (1314-ben Kolozsvár javára). A királyok kiváltságokkal nemcsak a régi városokat, hanem azokat is támogatták, amelyek már magyar mezővárosokból fejlődtek ki, vagy idegen eredetű hospesközség esetében a nem magyar városrészük mellett magyar városnegyed is alakult. (Ez időben pl. Vácott és Visegrádon találkozunk a német városrész mellett magyarral.) A király igyekezett megvédeni a városlakókat a feudális támadások ellen. Olyan eset is mutatja ezt, hogy Hont megyei nemeseket hűtlenségi perbe fogott zólyomi polgárok kirablása miatt, a bűnösök birtokát elkobozta, és azok egy részének árából a megraboltak kártalanítását rendelte el (1341).

Károly Róbert és I. Lajos tevékenyen elősegítették a városok fejlődését. Ebben azonban a kiadott kiváltságlevelek csak mellékes tényezők voltak, amelyek elősegíthették, de nem idézhették elő a városok fejlődését. Egyenlő jogokat adó királyi kiváltságlevelek ellenére is különböző volt a kiváltságolt helyek fejlődése, egyes települések a kiváltságok ellenére sem tudtak tovább fejlődni, vagy éppen visszafejlődtek. A király városai közül is kiemelkedtek az ún. *szabad királyi városok*. Ezek közvetlenül a király, illetve tőle megbízott főtisztviselők hatósága alá tartoztak, kiterjedt bíraskodási és egyéb önkormányzattal rendelkeztek. Ilyenek: Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Eperjes és Bártfa. A király a városok támogatásával a városi lakosság érdekeit azért tartotta szem előtt, mert növekvő haszna volt belőle. Elsősorban a nagyobb királyi jövedelmet kívánta ezáltal biztosítani: a városok ugyanis évi pénzadójukat egy összegben fizették le. Ez a városoknak jelentős kedvezmény volt, de a királynak is biztosabb jövedelme, mint a jobbágyoktól szedett adó. A városi polgárok mellett pénzadót fizettek a királynak a városokban élő zsidók is.

A városok fejlődése a polgároknak feudális urak ellen vívott harcai közepette ment végbe. A megerősödő városlakó elemek olykor már radikális eszközökhöz folyamodtak. 1360-ban a soproni polgárok felakasztottak egy hatalmaskodó megyei nemest. 1366-ban kolozsvári polgárok András molnár vezetésével egy szomszédos nemessel viszályba keveredve, fegyveresen megostromolták a kolozsmonostori apát kastélyát, az odamenekült birtokost kihurcolták és lefejezték. Erdély más részein pedig a polgárosodó szászok harca folyt a szász vezető réteg, a gerébek (Gräven) ellen, akik eredetileg katonaelemből kikerülő előjárókból alakultak feudális urakká. A szászok százados harcokban kivetették a gerébeket hatalmukból. Szívós küzdelmeket folytattak a városlakók területük kiterjesztéséért is.

A városokban a vezető réteg a *patriciátus* volt. Ez először földbirtokszerző, pénzületekkel foglalkozó régi telektulajdonos elemekből állott. E régi típusú patriciátus („comesek”) birtokokat, nagy kiterjedésű szőlőket, olykor egész falvakat szerzett Pozsony, Sopron, Kolozsvár táján. Másrészt a külkereskedelem, a közvetítő kereskedelem hasznának részbeni lefölözéséből gazdagodott. Ezért

érdeke volt a feudális urak kezén levő, a kereskedelmet nehezítő vámok alóli szabadulás; a városi polgárok számára e téren adott királyi kiváltságok első-sorban a patríciusok javát szolgálták.

A régi patrícius réteg uralmának hosszú ideig tartó zavartalanságát mutatja, hogy a vezető családok tagjai osztoztak a város vezető funkcióin, bírói, esküdti tisztségeken. A szabad bíróválasztásra vonatkozó kiváltságok a valóságban nem érvényesültek. Pozsonyban az „altbürgerek” patrícius rétege tartotta kézben a gyeplőt: a vám-, tized- és birtokbérlő Jakab comes bíró és családja sok évtizeden át vezették a város tanácsát. Kolozsvárt évtizedeken át a szász Stark és a magyar Székely családok igazgatták, nemzedékeken át egymást váltották tagjaik a bírói tisztségekben és a tanácsban.

A városi patríciátus jelentékeny része német (vagy elnémetesedett) volt – különösen a német zömű északi bányavárosokban, az erdélyi és a szepesi szász városokban, valamint a német belvárossal rendelkező Pozsonyban, Sopronban, de ekkor még Budán is. (Székesfehérvár, Esztergom s részben Kassa, Kolozsvár helyzete más volt.) A városi vezetés németajkú jellege mellett a délnémet kereskedelmi kapcsolatok is hozzájárultak a városi (főleg városközi kapcsolatokra vonatkozó) írásbeliség német nyelvéhez. (Ez azonban nem volt kizárólagos, Buda csak töredékeiben megmaradt oklevélkiadványainak egy része latin nyelvű.)

A földbirtokos városi patríciátus mellett nagy jelentőségű volt a külföldről ideiglenesen Magyarországra jött vagy itt megtelepedő kereskedőtörekések szerepe. Ezek fontos szerepet játszottak az áru- és pénzviszonyok hazai kibontakozásában.

Lajos idején Magyarország és Itália gazdasági kapcsolatai megerősödtek, különösen a pápai adószedők pénzáttalásait lebonyolító firenzei kereskedelmi tőke nyert erősebb szerepet; áruhitellel, majd államkölcsonnel is foglalkozott. A Medici és más firenzei kereskedőházak magyarországi exponense nagyobb összegeket hitelezett. A hetvenes években egy budai pénzverőispán s a király udvari kereskedője is firenzei volt. Ez utóbbi jelentős távolsági kereskedést folytatott lovas karavánjával és hajóival. Ez idő tájt a magyarországi réztermelés kiaknázásába is erősebben bekapcsolódtak a Medici-ház vezetésével az itáliai kereskedőtörekések, s szinte monopolizálták azt. Lajos uralma utolsó évtizedeiben Itáliában az a hír terjedt el hazánkról, hogy a korlátlan gazdagodási lehetőségek országa a firenzeiek számára. Erre vet fényt az „Albertiek Édenkertje” c. korabeli novellagyűjtemény is. A firenzeiek budai kolóniája a külkereskedelem, a magyar arany kiszállítása útján is gazdagodhatott.

De a 14. század során, főleg közepétől jelentősen megnőtt a hazai patrícius elemek kereskedelmi tőkéje is. 1370 körül egyes pozsonyi polgárok külkereskedelmi tevékenységen kívül pénzügyletekkel, uzsorakamatra kölcsönadással foglalkoznak. Ezek is nagyrészt külföldről jöttek. Az első pozsonyi bankár Hambato volt, aki 1309-ben egyházi pénzügyeket kezelt, majd pápai adók Itáliába juttatását bonyolította le. Pozsony előkelő polgára lett (comes), bérelt földbirtokokkal is rendelkezett, ahol allódiумot rendezett be.

Az 1360-as években Pozsonyban megtelepült, bécsi patrícius eredetű Jans Poll borkereskedelemmel foglalkozott, saját vasfeldolgozó műhellyel, városi ingatlannal, szőlőkkel rendelkezett, tizedbérlő volt. A firenzei Ventur-család Pozsony egy egész utcáját szerezte meg a 14. század végére, amelyben üzletei lehettek. Ez a család is foglalkozott kölcsönügyletekkel, vámbérlettel.

A század során magyar származású pénzemberek is szerepeltek: Egri János, Szatmári Miklós budai polgárok.

A hazai kereskedelmi és uzsoratóke egyik jellegzetessége volt, hogy – a korabeli fejlettebb társadalmakhoz képest – fokozottan földbirtokokba törekedett fektetni a vagyon egy részét, így e családok feudalizálódtak. A budai Chracer Rudolf viszont mint a körmöci kamara bérlője lett egyszersmind zólyomi ispán és várnagy. Kivételes eset az olyan, mint pl. Jans Pollé, akinek tetemes végrendeleti pénzhagyatéka (kb. 5400 aranyforint) is azt jelzi, hogy hű maradt polgári foglalkozásához.

A 14. század utolsó harmadában megindult a régi, földbirtokos patrícius réteg, a „comesek” eltűnése, helyét lassan az új típusú hazai patriciátus foglalta el, amely mozgékonyabb, kereskedőtökés réteg volt. Vezetésük alatt a városok idővel megvásárolták a régi patríciusok földbirtokait. Ezek a változások néhol a városvezetés etnikai módosulására is vezettek, pl. Zsolnán a német patríciusok a városi igazgatásban az 1380-as évekig játszott kizárólagos szerepüket a szlovák városlakókkal szemben elvesztették. Kézművesek sokáig alig-alig jutottak be a városi tanácsba. Kivételes, hogy Kolozsvárott az 1360-as években kovácsok szerepeltek tanácstagként. Budán 1370 után egy kézműves tanácstagot sem ismerünk.

A század második felében vezető városainkban az *iparos elem* megerősödött. Lajos király uralmának legpozitívabb jellemvonása, hogy folytatta apjának helyes politikáját a városfejlődés támogatása terén. Alatta erősödtek meg a későbbi fejlett városok: Buda, Kassa, Pozsony, Sopron.

A kézművesség fejlődése a század második felében elérkezett arra a fokra, hogy az iparosok céhekbe kezdtek szervezkedni. Ebben az időben a kézművesség hosszú tanuláson alapuló nagy szakértelmet követelt. Enélkül nem lehetett volna a korabeli egyszerű szerszámokkal és kézi erővel jobb árut előállítani, mint amilyent a falusi háziiparosok is tudtak gyártani. A kézműveseknek ahhoz, hogy iparcikkeiket el tudják adni olyan vevőknek, akik korábban otthon maguk készítették el a szükséges tárgyakat, hogy a parasztok alkalmi ipari termékeivel a versenyt fel tudják venni, árujukat igen tartósan, csalogató külsővel kellett elkészíteniük. Ehhez szabályozniuk kellett az áruk előállítását. A céhek fontos feladata volt tehát az, hogy kedvező helyzetbe hozza a céhmesterek munkáját a verseny, kezdetben elsősorban a falusi háziiparosok versenye ellen. De ekkor a céh éppen ezért elő is segítette a termelés tökéletesítését. Egy-egy város kézművesei aránylag kis, szűk terület számára dolgoztak. A parasztnak csak egy része vásárolta meg az iparosok termékeit. Valamely új versenytárs megjelenése a szűk piacon komoly veszedelmet jelentett a már működő kézműveseknek. Ennek következtében a kézművesek szervezkedésénél döntő szerepe van

a konkurenciától való félelemnek. Mindenekelőtt a verseny tompítása érdekében alakultak ki a céhek Magyarországon is. A céhek szervezete azonban természetesen nem egy csapásra jelentkezett minden területen és minden iparágban. A megalakuló céhek nem is tiltatták meg nyomban mások ipari munkáját, csak a kedvezőbb feltételeket akarták biztosítani a céhtagok számára a versenyben. Marx találoan adja egy középkori kézműves szájába, hogy „éppen a különböző testületek, céhek, egyesületek kiváltságai jelentik a szervezett konkurenciát”. (Marx: A filozófia nyomora. Bp., 1952., 144. l.)

A hazai *céhszervezkedés* előzményei már a 13. század végén érezhetők. Legkorábbiak az esztergomi pénzverők, az esztergomi és az óbudai mészárosok, a pesti hajósok céhet megelőző szervezkedései. Azonos iparág üzöi olykor már a céhhé alakulás előtt közös területen laktak, dolgoztak vagy árusították termékeiket. Jó példák erre az esztergomi „kovácsok utcája”, s ugyanott a szintén együttes településre utaló „mészárosok kútja” már a 13. század második felében. Ugyanezt a fejlődést mutatják a pozsonyi „halászok szigete”, „pécek utcája”, „tímár elve”, „nagy kalapos utca”, „nyerges utca” vagy a pozsonyi piactéren egymás mellett álló kenyeresbódék, zsemlésbódék, illetve mészárosbódék. Hasonló volt a fővárosban Lajos király idején a „kovácsok utcája”. A céhek előzményét jelenti az iparosok szervezkedésének az a formája is, hogy a szászok és a magyarok lakta Kolozsvárott a szűcsök védelemben részesültek a városon kívüli versenytársaktól. A céhek erősebben csak a 14. század 70-es éveiben bontakoztak ki. Ebből az időből már számos iparnak, illetőleg iparágak kétségtelenül hitelű céhlevelei maradtak fenn, a céhszervezet általánosabbá vált, bár teljesen csak a következő században jellemzi az ipari fejlődést.

A céhek már az egyszerű árutermelés kibontakozását jelentik. Ezzel a feudális társadalom magasabb fejlődési fokot ért el. A céhmesterek megszerezték a műhelyükben előállított összes termékek tulajdonjogát, mentesülve a földesúri szolgáltatásoktól, amelyek jobbagysorban élő iparostársaikat egyénileg terhelték. A céhek, a céhszervezet azonban nem törik át a feudális alapot, maguk is a feudális társadalom jellemzői. Marx erről azt mondja: „A kis parasztgazdaság és az önálló kézművesműhely... a hűbéri termelési mód alapját alkotják.” (Marx: A tőke. I. k. 361. l. 24. jegyzet, a német eredeti alapján pontosabbá téve.) A céhes kézművességet Engels is feudális jellegűnek nevezi. (Engels: A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről. A német parasztháború. 142. l.)

Jóllehet a céhmestereknek már ebben az időben lehettek, gyakran voltak alkalmazottaik: legények és inasok, elsősorban mégis a mesterek saját munkáján és nem a kizsákmányolt idegen munkán épült tulajdonuk. A családjukon kívül kapott idegen segítség az első időkben még mellékes körülmény volt. Engels rámutat, hogy ebben az időben a céhbéli inas és legény nem annyira az élelmezésért és bérért, mint inkább a mesterré való kiképeztetésért dolgozott. (Engels: Anti-Dühring. Bp., 1950., 278. l.)

1376-ban az erdélyi szászok területén kifejlődött céhekkel találkozunk, és ugyanekkor az ország másik végén, Pozsonyban is egy sor iparágban (mészáro-

sok, pécek, cipészek, szücsök, posztónyírók, ácsok, halászok) szervezkedtek a kézművesek. Az erdélyi szászoknál ebben az időben már mintegy 25 különféle iparág szerepelt, köztük természetesen fontos szerepük volt az iparosodó lakosságot élelemmel ellátó mészárosoknak és péceknek. Itt már megindul a munkamegosztás az egyes iparokon belül is. Erre mutat pl. a bőrt feldolgozó iparosok több iparágra tagozódása, s még nagyobb volt a szakosodás a fémiparban.

Míg az erdélyi szász ipar a 14–15. század során megizmosodott, a nyugati kereskedelem versenye, az ausztriai beviteli tilalmak a nyugati országrész iparfejlődését lassították. Az ebben a korszakban még fontos pozsonyi vászonszövés a 15. század során a magyar aranyért folyó versenyben elsorvad, nyugatról pedig elárasztja Magyarországot a külföldi posztó. Ez is egyik tényezője lesz az arany nagy mennyiségű kiáramlásának. A nyugati verseny Kassát és a Szepességet kevésbé sújtotta. Kassa szövőipara annyira kifejlődött, hogy termékeiből egyaránt jutott a lengyel kereskedelembe s Erdély városainak piacaira, ahová kassai kereskedők vitték.

A polgári történetírás egy része a céhes ipar fejlődésében a német lakosok szerepét egyoldalúan kiemelte. Kétségtelen, hogy a szászok városainak jelentős szerepük volt a céhfejlődésben, természetesen ez társadalmi fejlődésükből s nem etnikai jellegükből következett. A céhfejlődés továbbá nem szorítkozott a szászok földjére. Az iparosodás velejárója éppen az volt, hogy már a 14. században megkezdődött a más etnikai környezetben élő, magyar vagy szlovák lakta területen elterülő városok etnikai jellegének átalakulása, német többségének megfoghatkozása. Végül az iparosodás, a céhek kezdődő felbukkanása megfigyelhető a zömükben magyar mezővárosok legfejlettebb csoportjában is.

Temesváron az 1370-es években az ácsok céhszerű szervezkedése következett be. Nagyváradon, majd 1395-ben Debrecenben a szürkeposztót készítő takácsok céhe alakult meg. (Debrecen már ekkor a legfejlettebb mezővárosok közé tartozott, vásáraitól is híres volt, I. Lajostól bírói önkormányzatot is kapott.)

Az egyházi kizsákmányolás fokozódása, az egyházi nagybirtok helyreállítására irányuló törekvés, az egyház városfejlődést gátló magatartása, számos egyházi személy erkölcstelen életmódja mind olyan tényezők voltak, amelyek növelték a dolgozó osztályok egyházellenes állásfoglalását. Az ország városaiiban és mezővárosaiban erősen terjedt már I. Lajos idejében a kézműves vezetés alatt álló *valdens eretnek mozgalom*. Valdens gyülekezet működött Budán, Sopronban, Kőszegen és Erdélyben. Sopronban a város polgáraival összeütköző plébános már a század közepén eretnekséget emlegetett. A század végén a magyarországi valdenszek száma százakra vagy ezrekre rúgott.

A valdenszek felléptek az egyházi hierarchia és a búcsú ellen. Nem vették igénybe a gyóntatópapok szolgálatát, megtámadták az egyház különböző dogmáit is. Nem tisztelték Máriát és a szenteket. Nem hittek a tisztítótűzben, még kevésbé abban, hogy az egyház közbenjárhat az ott szenvedők javára. Feltételezhetjük, hogy a külföldi valdenszekhez hasonlóan a pápa főségét is tagadták. A valdens eretnekség előrehaladtabb városi fejlődést tükröz, mint a katharizmus, kevésbé van telítve misztikus elemekkel, de társadalmi síkon is mérsékeltebb.

A kancellárián és a titkos kancellár mellett a király politikai és diplomáciai megbízásaiban egyetemi műveltséget szerzett jogászok, papok működtek. Ezek mellett azonban az igazságszolgáltatás és az ügyintézés többrétűsége lehetővé és szükségessé tette kisebb képzettséggel rendelkező jogászok, világi diákok működését is, akik hivatali állásukban magisteri címet viseltek, latin tudásuk mellett bizonyos jogi gyakorlati tudásuk is volt.

A kancellária bizonyos kapcsolatban állt a bíraskodással is. A kancellária jegyzőinek főnöke (= protonotarius) ellenőrizte az oklevélkiállítást, fogalmazást. De Lajos uralmának vége felé kialakult a „protonotarius domini regis” új szerepe, aki a király kegyelmi és igazságügyi elhatározásait kiadta, s a központi bíraskodásban fontos szerepet kapott. Így lett latin nevének új magyar megfelelője az „ítélőmester”.

Az 1350-es évektől kezdve rendszeresebben találkozunk kincstartókkal. A kincstartóság állandó intézménnyé válik, de még nem hivatal. Az első kincstartók részben a kancelláriával is kapcsolatban álltak, köztük egyháziak és világi értelmiségiek is voltak.

A tárgyalt intézmények fejlődése azonban egyelőre nem ellensúlyozhatta a királyi tanácsban tömörülő nagyurak túlhatalmának kibontakozását. Mégis ellenszenvvel fordultak szembe ezek a központi intézményekkel. A korszak végén az egyházi és úri érdekeknek megfelelően tiltakozik a pécsi főiskolai beszédek domonkosrendi szerzője a feudális zűrzavar ellen, ám azt követeli, hogy a bírák ne „szolgákból” legyenek, mert majd visszatorolják, amit szenvedniök kellett.

I. Lajos külpolitikája

Lajos uralkodásának elején a Moldvát még birtokukban tartó tatárok betörték Magyarországra. 1344–45-ben az ország északkeleti és keleti határvidékeit pusztították. Tovább azonban nem tudtak hatolni, sőt a székelyek felléptek a pusztító tatárhordák ellen, és – úgy látszik a királytól függetlenül – legyőzték és kiűzték az országból a pusztítókat. 1346-ban pedig már a székelyek támadtak.

Ilyen honvédő, népi harcokkal azonban Lajos idején többé nem találkozunk, hanem *bódító, dinasztikus hadjáratok* bontakoztak ki, amelyek siettették a bárók és egyházfők hatalmának növekedését. 1347-ben és 1350-ben hódító hadjáratok folytak a dél-itáliai nápolyi (szicíliai) királyság ellen András herceg meggyilkolása miatt. Nápoly és Magyarország között azonban szárazföldi összeköttetés csak számos más olasz államon keresztül volt lehetséges, továbbá a két országot összetűző állandó gazdasági kapcsolatok sem voltak. Ezért a kalandokban bővelkedő nápolyi hadjáratok tartós eredményeket nem érhettek el. Bár a háború során a magyar feudális és a zsoldos seregek kifosztották a gazdag olasz városokat és tartományokat, Lajos király egyik hadjáratában sem tudta biztosítani hódításait. Sőt azt sem tudta elérni, hogy öccse gyilkosait vagy azok pártját teljesen legyőzze.

Lajos Dalmácia kérdésében, továbbá a nápolyi bonyodalmakkal kapcsolatban ismételten összeütközött Velencével is. Már 1346-ban sor került a keres-

kedőtökés köztársasággal való harcra, de ebben a király kudarcot szenvedett a Velencétől megvesztegetett magyar bárók árulása folytán. (Lajos nem mert felépni az árulók ellen.) A velencei kereskedőtökések és a bosnyák feudális urak közé beékelt dalmát városok leginkább Magyarország mellé álltak, amely legkevésbé fenyegette fejlődésüket, sőt amelynek gazdasági életéből a bekapcsolódó dalmát kereskedők hasznot húztak. Velence csak 1358-ban mondott le – átmenetileg – Dalmáciáról.

A nápolyi hadjáratok idején a magyar urak között is tért hódított a jól jövedelmező zsoldos szolgálat. A magyar sereg egy része a hadjáratok befejezése után zsoldosként olasz földön maradt. Az 1350–60-as években az itáliai német és angol zsoldos alakulatok (Alba societas = fehér csapat) mellett, illetőleg olykor ezekkel egyesülve szerepel az ún. nagy magyar csapat (Magna societas hungarorum). Ebben különböző feudális urak vettek részt. Közöttük találjuk Toldi Miklós magistert is, a népmonda valóban élt híres alakját, akinek ismert élete egyezik a mondabeli élet második felével. Toldi az itáliai magyar zsoldos alakulatoknak volt egyik vezetője. Hazatérte után főispán lett, az volt Zsigmond idején is.

Lajos király *északi és balkáni külpolitikája* döntő vonásaiban reakciós, hódító és erőszakosan térítő volt. Éppen ez tette lehetővé a régi történetírásnak, hogy a magyar imperializmus politikai törekvéseinek alátámasztására Lajost mint a „középkori magyar nagyhatalom” legnagyobb képviselőjét dicsőítse. Hóman Bálint azt emelte ki Lajos politikájának legnagyobb érdeméért, hogy északkelet, kelet és délkelet felé volt határozottan expanzív. A szlávellenes „magyar nagyhatalom”, balkáni „főhatalom” képét a második világháború után egyes külföldi történészek (pl. Georg Stadtmüller) is igyekeztek fenntartani.

Lajos király külpolitikája nem hozott létre tartós nagyhatalmi állást, hanem csak rövid életű sikereket mutathatott fel. Észak felé Lajos nem folytatta apja politikáját a gazdasági kapcsolatok békés kiépítésében. A magyar–cseh viszony elhidegült. Litvánia ellen és Halicsban Lajos hódító politikát, igazságtalan háborúkat folytatott.

A Károly Róbert által Magyarország és Lengyelország között kiépített szövetségi kapcsolatot tetőztette I. Lajosnak lengyel királlyá választása 1370-ben. Ez a szorosabb kötelék azonban nem mélyítette el a két ország kapcsolatát, ellenkezőleg, Lajos és környezetének uralma Lengyelországban visszahatást, feudális nacionalista jelszavakat váltott ki. Így Lajos uralma a két ország közötti politikai kapcsolatok meglazulását készítette elő. Lajos lengyelországi uralkodása az ottani fejlődés szempontjából sem volt pozitív.

A magyar polgári történetírás hamisan értékelte a két ország kapcsolatát. E szerint a felfogás szerint Lengyelország valamiféle magyar birodalomnak lett volna része, s „a magyar királyság a 14. században a német-római császársággal és a francia királysággal egyenrangú, velük erőben és tekintélyben sikerrel versenyző nagyhatalom volt...” (Hóman Bálint: A magyar nagyhatalom. 112. l.) Három tenger határolta nagyhatalom a valóságban nem volt, csak dinasztikus kapcsolatokkal összefogott országok laza csoportja. Jelentékeny azonban az a

évek). A világi földesurak közül elsősorban a bandériumokat vezető bárók (pl. a Lackfiak) gazdagodtak meg. Ezek csapataikkal a királytól függetlenül is hadakoztak, megzsarolták az útjukba eső gazdag városokat. Ugyanakkor a királytól adományokat csikartak ki kétes hűstetteikért és nem maradandó értékű szolgálataikért. Az adományok tovább növelték a bárók hatalmát, főleg ha királyi várhoz jutottak. A központi hatalom gyengülésére jellemző, hogy a nápolyi hadjáratok idején merre az erdélyi püspök megkísérelni, hogy a királyt ne bocsássa be székhelyére, Gyulafehérvárra. A középnemesség nem tudott hasonló kincseket, majd adományokat szerezni a nápolyi hadjáratok során. Irigykedve nézte tehát a bárókat.

A bárók gazdagodásával szemben a központi hatalom elszegényedett, a királyi kincstár aranykészletét a nápolyi vállalkozás teljesen felemésztette. Előbb a pápa, az itáliai papság és a nápolyi urak megpuhítására elherdált rengeteg kincs (mintegy 5250 kg arany, ezenfelül vert aranyforint, váltópénz, ezüstdíjak sokasága), majd a hadjáratok zsoldosainak kifizetése emésztette fel Károly Róbert tartalékait. A kincstár kiürülése maga után vonta – más jobbágyterhek emelése mellett – a kamarahasznadó emelését. De a pénzádó mellett még élelmiszeradó is szedtek a jobbágyoktól. A jobbágyokat terhelő *súlyos állami adó* megnehezítette, hogy a földesurak emeljék a parasztság terheit. Ezzel 1351-ben a közép- és kisnemesség több megyében megmozdult. A nemesek helyi mozgalmain túlmenően országosan is érvényesült ez a törekvésük. Az 1351. évi országgyűlésen a király kénytelen volt kimondani, hogy egész telek után a jövőben három garasnál (azaz 18 dénárnál) több adót semmiféle címen szedni nem szabad. Eltörölték a nyilván addig szedett, de most fölöslegesnek minősített dénárok behajtását, továbbá az ún. adóváltság és az élelmiszeradó szedését. A király ezzel – legalább formailag – lemondott az állami kizsákmányolás növeléséről a földesúri kizsákmányolás javára. A valóságban azonban az állami adóztatás ezután is gyakran túllépte a törvényes szintet. Később is hallunk a „fölösleges” dénárok szedéséről. De az adóztatás nem tolthette meg a kincstárat. Lajos uralma további szakaszában kénytelen volt zálogosításokhoz fordulni: uralma végén kezdődött meg a várbirtokok későbbi elzálogosítása, amivel pénzhányat akarta enyhíteni.

A 14. században a parasztság feudális terhei általában növekedtek. A földesurak és az állam növelték a pénzjáradékot, a földesurak emelték a terményjáradékot, megkezdték a falusi földközösségek állományának komolyabb méretű megnyirbálását. A király tehát – kedvezni igyekezvén a sértődött nemességnek – nemcsak az adózást „csökkentette” az 1351-i országgyűlésen, hanem elismerte és általánossá tette a súlyosabb terményjáradék szedését. A király törvényben is bevezette a 14. század legjellemzőbb magyarországi földesúri terhét, az ún. kilencedet. De a *kilenced* bevezetése 1351-ben nem előzmények nélkül történt, nem pusztán a nemességnek adott királyi kedvezésből. Az 1351. évi törvény 6. cikke szerint a földesúr nemcsak jogosult, hanem köteles kilencedet szedni minden szántóvető és szőlőművelő jobbágytól a mezővárosokban, udvarnokfalvakban és királynéi községekben is – kivéve a fallal körülvett városok lakosait –

a terményekből és a borból. Ha valaki másképpen járna el, annak birtokán a király fogja saját használatára beszedni a kilencedet minden csökkentés és engedés nélkül. Ezt a törvényt az egész uralkodó osztály elfogadta, a telepítő földesurak is.

Az 1351. évi törvény 16. cikke utal a költözéssel kapcsolatban fennálló anarchiára, ti. arra, hogy engedély nélkül erőszakkal is elhurcoltak jobbágyokat a király és a királyné, a főpapok vagy a főurak, általában a földbirtokosok birtokáról. Másrésről a szökés a jobbágyok osztályharcának gyakori formája volt.

A parasztság osztályharcának ez időben a költözésnél magasabbrendű formáival is találkozunk. A 14. század közepén Magyarországon ismét felütötte fejét a *flagelláns eretnokség*. Lengyel, sziléziai és német források beszélnek a magyarországi flagelláns mozgalomról.

A flagelláns mozgalom eretnoksége szerte Európában abban állott, hogy az egyháztól átvett bünbánati eszközeiket a hivatalos egyház ellenére alkalmazták, felbontva az egyházi kötelékeket. A flagellánsok körmeneteket tartottak, ostromozták magukat, imádkoztak, énekeltek, prédikációt hallgattak. Mindezt azonban úgy tették, hogy azzal megtámadták az egyházi hierarchiát: saját világi prédikátorai voltak, népi nyelven énekeltek, a bűnbocsánatról vallott elképzelésük feleslegessé tette az egyháziakat, felléptek az uzsora ellen, néhol pedig támadást intéztek az egyházi vagyron ellen, egyháziakat meg is öltek. Ezek mellett az okok mellett felbontották a feudális kötelékeket, elhagyva a földeket, műhelyeket. Ezek miatt a fejedelmek és püspökök valamennyi országban irtották őket.

1350-ben – de már korábban is – éles küzdelmek zajlottak le a szentgotthárdi ciszterci apátság birtokain is. A feudális bírósághoz fordult az egyházi földesúr, de emellett várkatonaságot és stájerországi nemeseket is felvonultatott a parasztok elnyomására. A katonák elpusztították, kifosztották a falvakat, megölték vagy megsebesítették az embereket. A parasztok ugyanis „tolvajoknak és gonosztevőknek” nyújtottak menedéket, nem vetették alá magukat az apát ítéletének. Megtagadták a királyi collecta megfizetését. Apátokat támadtak meg. A Vas megyei közgyűlés megállapította, hogy a jobbágyok „gonosz indulatú szellemtől felfuvalkodottak, a lázadás kimondhatatlan keménységében és makacosságában megátalkodottak... a kolostort, az apát urat és szerzetes testvércit tönkretenni és megsemmisíteni törekednek”. Az ítélet 17 falu parasztságát kötelezte, hogy amennyiben az apátság birtokain lakni akar, „alázatos hűséggel” szolgálja az apátságot.

A század derekán az egyház elleni harc tizedmegtagadásokban is megnyilvánult (Somogy, Szabolcs vm.).

A feudális urak a nép mozgalmaira a földesúri terror fokozásával válaszoltak. Ezekről az évektől kezdve, különösen a század második felében válik általánossá a jobbágy feletti földesúri bíraskodás, az ún. *úriszék* rendszere. Ez az intézmény azzal is járt, hogy a földesúr a maga bírói széke elé kényszeríthette jobbágya perlőit, a jobbágya ellen panaszt emelőket. A legnagyobb földesurak pedig sorozatosan elnyerték a pallosjogot is. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a földes-

urak halálos ítéletet is hozhattak jobbágyaik felett, sőt az e joggal rendelkező földesúr tettenérés esetén birtokán nemcsak a maga jobbágyát, de bárkit elfoghatott és elítélhetett. Ennek megfelelően a magyarországi oklevelekben is elnyerték egyes földesurak azt a jogot, hogy birtokukon akasztófát, vesztőhelyet állíthassanak fel.

Erdélyben 1342-ben vajdai rendelet mondotta ki általában a feudális úriszékjogot, országos méretekben pedig a földesúri igazságszolgáltatás joga az 1351. évi törvényben került a földesúri jogok sorába. A törvény 18. cikke feljogosította a földbirtokosokat, hogy a maguk birtokain élő jobbágyok felett sebesítési, emberölési, gyújtogatási ügyekben ítéelkezzenek, illetőleg kimondta, hogy tőlük kell ítéletet kérnie más panaszosnak is. (Ez a pont az önkényeskedő nagyurak ellen irányult.) E törvény után megsokasodott az úriszék jogát biztosító oklevelek száma.

Ugyanezekben az években és a század második felében egyre gyakoribbá vált azoknak a megyei vagy több megyére is kiterjedő nemesi közgyűléseknek tartása, amelyeken a büntetéseket és a feudális renddel szemben álló elemeket törvényen kívül helyezték, proskribálták. A proskripcio (levelesítés) lehetővé tette, hogy akinek nevét felvették ebbe a listába, azt bárki bírói eljárás nélkül megölhette. 1351-ben, amikor a törvényben is több jobbágyellenes intézkedést hoztak, a nemesség gyűlésein sorozatosan végeztek ki jobbágyokat (Tolna, Bács, Veszprém, Szabolcs megye). Az 1351. évi törvény tehát döntően olyan viszonyok között született meg, amikor a nép sok formában megélénkülő harcának visszaszorítása állott mint fő cél az uralkodó osztály előtt. Elsősorban a nép elnyomására irányult a nemesség szervezkedése is, amely fő vonásaiban a rendi fejlődés felé haladt.

A megyei közgyűléseken túlmenően is tovább fejlődött I. Lajos idejében a megyék szervezete, igazgatási szerepe. Bár a familiaritás láncolata még jobban kiépült, a megyékben megerősödött a középnemesség később nagybirtokossá váló vezető rétege is. Bizonyos értelmiségi réteg is kezdett létrejönni, megélénkült a megyék oklevélkiállító gyakorlata. A nemesi megyék az egyes vidékek nemességének most váltak valóban testületévé, a gyűléseken a nemesség politikai jártasságot is szerzett. Így válhatott 1351-ben már bizonyos fokig ellensúlyá a bárói túlsúllyal szemben.

A rendi szervezkedés országos méretekben is előrehaladt. Az 1351. évi országgyűlés ténye és az ott hozott törvény is tükrözi ezt. A törvény az uralkodó osztály egyenjogúságának követelménye alapján áll, ami elsősorban a középnemesség ideológiája lehetett. Ezt az egyenlőségi igényt mutatja, hogy a király a törvényt „országunk főpapjainak, báróinak, nem kevésbé előkelőinek és nemesinek gyűlekezete és egyetemességének azonossága” kérésére állította ki. Nincs azonban még szó a nemesek törvényhozó szerepéről. Lajos „anyja akaratára és a bárók tanácsára” hivatkozott a törvényben. A király utóbb az ország nemesinek általa kegyesen adott szabadsága gyanánt értékelte a törvényt. A törvényt a királyi kancellária megküldte az egyes megyéknek – a nemes közönség előtti kihirdetés tette teljesen hatályossá a jogszabályt.

A törvény megerősítette II. András király Aranybulláját az abban foglalt szabadságjogokkal. Az Aranybullát a törvény egy pont híján újítja meg. Ez a nemesek végrendelkezési szabadsága. A most jogilag is szentesített öröklődés a „legközelebbi atyafiakra és nemzetségbeliekre”, az ún. *ősiség* intézménye a nemesi család tulajdonjogát védelmezte a birtok elidegenítésével szemben. De az 1351. évi törvény – II. cikkében – kifejezetten is kimondja a nemesség jogegyenlőségét: „az országunk határai között élő valamennyi igazi nemes, még a hercegi tartományokban élő is . . . egy és azonos szabadságnak örvendjen”. Ez a cikkely a nemesi rend elismerését jelenti. A rendelkezés természetesen nem változtatott a familiárisok függő helyzetén. De mégis volt bizonyos tényleges alapja. A 14. század derekáig előrehaladt a különböző alacsonyabb földesúri rétegek nemesi renddé való összolvadása. Az erdélyi nemesség 1324-ben szabadult speciális terheitől. A Dráva–Száva közti nemeseket az 1351. évi törvény mentette fel a nyestbőradó alól. A szepesi aranyadók törvényi rendelkezés nélkül nemessé váltak. Nemessé lett az immár feudalizálódott besenyők földbirtokos rétege is. A várjobbágyokat formailag is egyre inkább nemesítették már Károly Róbert alatt azzal a kitéttel, hogy a „szabadság kiváltságának vagy annak az előjognak örvendjenek, amelyet az összes nemesek, a király országának királyi serviensei élveznek”. Így az *országos nemesek rendje* kiszélesedett, a bárói és a papi mellett újabb rend alakult ki. Már 1330-ban a Záhok feletti ítéletben a bárók és a főpapok mellett külön szerepel az „ország nemeseinek egyetemes közönsége” fogalom. Lajos-korabeli nemesi ideológia tükröződik Küküllői János feljegyzésében, eszerint a király koronázása a mágnsok, előkelők, bárók, lovagok akaratából és a nemesek közönségének akaratából történt. A főúri és a nemesi rend ilyen megkülönböztetése tűnik fel majd 1386-ban is Mária koronázására hivatkozó adatban. A század derekának országgyűlése tehát egy meglevő nemesi jogigénynek volt kifejezője, az adott politikai viszonyok ekkor nyújtottak erre leginkább lehetőséget. Az 1351-i törvény azonban – mikor az „igazi nemesek” egyenlőségét hangoztatta – nem szüntette meg a megmaradt helyi és egyházi nemesek alsóbb jogállását.

Az 1351. évi törvény több cikkelye a nemeseknek kedvezett: megtiltotta, hogy az egyháziak nemesek elleni pereikben egyházi büntetést alkalmazzanak ellenfelükkel szemben; tiltotta, hogy egyháziak egyházi oklevelekkel nemesi birtokokat kaparintsanak meg; elrendelte, hogy az egyházi tizedet terményben szedjék; a saját birtokaikon élő servienseket felmentette a kamarahaszna fizetése alól; megerősítette a földesúri bányaszabadságot; biztosította a nemesek vámmentességét; kimondotta, hogy a peres eljárásokban szereplő királyi emberek megyebeliek legyenek.

Az 1351. évi törvény – mint a feudális törvények általában – nem ment át következetesen a gyakorlatba. A király, a törvény kiadója maga eltért attól több ponton. A pápa beavatkozására már 1352-ben elrendelte a tized pénzben fizetését. A szárazvámok eltörlése alól pedig kivételeket tett.

De a törvényt kérő uralkodó osztály sem tett meg mindent a rendelkezések megvalósulásáért. Még a kilenced beszédét sem hajtották végre mindig és

mindenütt. A század folyamán ugyan mind általánosabbá válik a kilenced szedése, és későbbi törvények is megerősítik, de a törvényt gyakran töri át az egyes feudális urak urbáriumai: a jobbágyi szolgáltatások írásban is rögzített megállapítása. Ebben az időben még az urbáriumok egy része – telepítési célból – kedvezőbb terheket biztosított az átlagnál a parasztoknak. Az 1370-es években egyházi és nemesi részről bizonyos átmeneti ellenállás nyilvánult meg a kilenced szedésével szemben több dunántúli és tiszántúli megyében. Ezt részben telepítéssel magyarázhatjuk meg, részben a jobbágyellenállás kényszerítette erre a szóban forgó földesurakat.

Az 1351. évi törvény az államfejlődés átmeneti állomását jelenti. E korszakban már felbukkannak kezdeti formájukban azok a politikai erők, amelyek a következő korszak küzdelmeit vívják a rendi-képviselői monarchia kialakuló kereteiben: az államhatalom központi intézményeit lassan kifejlesztő és a közbeveteli jövedelemforrásokra fokozottan építő királyi hatalom, a királyi tanácsba tömörült nagybirtokosok s a rendi gyűléseket megyei, majd országos méretekben kifejlesztő nemesi rend.

4. A világias irányú nemesi és városi műveltség elemei az egyházi kultúra keretei közt

A 13. század második felében az egyházas műveltség Magyarországon tovább fejlődött, magasabb fokra emelkedett. Bár csak közvetett adatokkal, első sorban a ránk maradt könyvjegyzékekkel tudjuk bizonyítani, valószínű, hogy a tomizmus tanai is elterjedtek. [A 13. század második fele a skolasztikus filozófia virágkora Nyugat-Európában. Ekkor váltak általánossá Aquinói Tamás (1225–74) tanai, a „tomizmus”, amely ekkor az egyház hivatalos filozófiája lett.] A magyarországi papság, főképpen a felsőbb papság műveltségi színvonala emelkedett, ugyanakkor a nép körébe új eszmék hatolnak be.

Az eretnkségek, ez új eszmék a nép között, főképpen a hazánkkal határos dél-délkeleti területekről már a 13. század elején elterjedtek, de jelentősebbé csak a század második felében lettek. Igen fontos volna annak tisztázása, hogy milyen mértékű volt az eretnek ideológia magyarországi elterjedése. A paraszt-ság osztályharcát tárgyaló résznél részletesen kitértünk arra, hogy – szemben a polgári történetírás megállapításával – az eretnkségeknek Magyarországon sokkal mélyebb gyökerek volt, mint azelőtt hitték. De hogy ezeknek az eretnkségeknek ideológiája mennyire tükröződik a kor irodalmában, történetírásában stb., ezt még a következő kutatásoknak kell tisztázniuk. Bizonyosra vehető, hogy a részletes forrásanalízis sok érdekes dolgot fog még napfényre hozni. A parasztság harca a feudális kizsákmányolás fokozódása ellen érthetővé teszi, hogy az akkori magyarországi viszonyok között volt talaja eretnkségnek. A legújabb kutatások fényt derítettek arra, hogy a magyarországi huszitizmus mennyire fejlődött a bogumil, patarén eretnkség ideológiájának alapján. Ez az

összefüggés a legvilágosabban a középkori Magyarország délvidéki részein, a délszlávok által lakott területen mutatható ki. A paraszti osztályharc tárgyalásánál – úgy hisszük – sikerült bizonyítanunk: a 13. század második felében a délvidéki paraszti megmozdulások szoros kapcsolatban voltak az itt kifejlődött eretnekségekkel. Sajnos ennek az eretnek ideológiának írásos emlékét eddig nem sikerült feltárnunk. Az őskeresztényi szegénységnek, az emberek egyenlőségének hirdetése vezette az egyházat arra, hogy a szelet a vitorlából akarva kifogni, az egyház keblén belül és annak érdekeinek alárendelve hirdesse a „szegénység” tanait. A kolduló rendek (ferencesek, domonkosok), amelyek „szegénységi fogadalmat” tettek, a nép közé mentek, koldulásból, alamizsnából éltek (legalábbis név szerint), ugyanakkor a legélesebben fordultak szembe a nép körében elterjedt, a feudális kizsákmányolás és a szemükben ezt képviselő feudális egyház elleni tanokkal. A domonkosok körében született meg az eretnekek teljes kiirtását szolgáló egyházi törvényszék, az „inkvizíció”. Mind a papság magasabb műveltségének, mind az eretnek ideológia elterjedésének közvetett bizonyítéka a század végéről ránk maradt történeti irodalmi emlék: Kézai Simon mesternek, IV. (Kun) László udvari papjának krónikás feljegyzése. Régebbi tudományos irodalmunk sokat foglalkozott Kézai krónikájával, boncolgatva annak forrásait, vitatva, hogy egy régebbi (talán Ákos mester által készített) krónika kivonata-e, vagy önálló irodalmi termék. Nagyon sokat foglalkoztak a hun krónika kérdésével. A hun–magyar rokonságnak, először Anonymusnál feltűnő, de ott még ki nem dolgozott elmélete, mesés elbeszélés formájában először Kézaijánál tűnik fel. Már a polgári forráskritika is nagyrészt elvetette a hun–magyar rokonság történeti létezését, és Kézai erről szóló elbeszélését – főképpen német hatások alatti – kompilációnak minősítette. Igen keveset, úgyszólván semmit sem foglalkozott azonban polgári forráskritikánk Kézai munkájának legjelentősebb részével, az ún. második appendixszel. Ebben a krónikájához csatolt függelékben Kézai a középkor papi krónikásainál teljesen szokatlan kérdésekkel foglalkozik: a szolgaság, a jobbágyság eredetével, a szegény nemesség, a várjobbágyság problémájával. Felszabadulás utáni forráskritikai irodalmunkban először ifj. Horváth János foglalkozott ezzel az appendixszel, megkísérelve kibontani ennek társadalomtörténeti hátterét. De sem neki, sem az ifjabb kutatóknak nem sikerült eddig Kézai forrásait kimutatni. Rámutattak ugyan arra, hogy mind az appendixben, mind a hun kérdéssel foglalkozó részben római jogi elemek találhatók, olyan tanítások, amelyekkel csak olasz egyetemeken ismerkedhetett meg Kézai vagy forrása, s ezzel bizonyították, hogy a 13. század végi magyar papság műveltségi foka jóval magasabb lehetett, mint régebben hitték. De nem sikerült tisztázni eddig azt – ami pedig erősen valószínű –, hogy mennyiben hatottak rá a Kun László idején feltétlenül erősen elterjedt eretnek ideológiák. Bizonyosnak tekinthető, hogy Kézaira, társadalomkritikai szemléletére nemcsak a kezdődő nemesi ideológia egyenlősgetana volt hatással, hanem Kun László udvarának egyházellenes tendenciái, s valószínű, hogy az eretnek ideológia megszelídített, udvari vetülete tükröződik Kézai második appendixében.

Kérdés az is, hogy mennyiben tükröződnek cretnak felfogások a 13. század vég reánk maradt egyetlen magyar nyelvű emlékében is.

A Halotti Beszéd után sokáig nem hallunk magyar szövegű nyelvemlékről. Erthető, hogy a mintegy száz évvel fiatalabb magyar szövegű nyelvemlék, a Halotti Beszédnél sokkal fejlettebb, bátran állíthatjuk már irodalmi jellegű magyar nyelven íródott. Ez a híres ún. Ómagyar Mária Siralom, amelyet egy Louvainban (Löwen) megtalált kódexben fedeztek fel.

Kétségtelen, hogy a költői magyar nyelv nem fejlődhetett egyedül a magyar nyelvű egyházi prédikációk nyelvének alapján. Ennek a magyar nyelvnek más gyökerei is voltak. Legrégibb kulturális fejlődésünkről beszélve említettük, hogy sajnálatos módon teljesen eltűntek a legrégebb magyar népi énekek, az ún. pogánykor emlékeit még a 12–13. században meglevenítő mondai elbeszélések. Ezekben a nép nyelvén keletkezett és szájról szájra szálló énekekben fejlődhetett a magyar költői nyelv arra fokra, amelyet az Ómagyar Mária Siralom mutat. A népi énekeket nálunk nem követte egy „udvari” irodalom, nálunk nem voltak lovagköltők, mint Francia- vagy Németországban a troubadourok és Minnesängerek. A népi nyelvet ezek az úri, lovagi költők az említett országokban eléggé magas színvonalra emelték. Magyarországon – a feudális hierarchia hiánya folytán – a 12–13. században az európai ún. udvari irodalom korában nincsenek kóborló lovagok, akik seniorjuk feleségét, úrnőjüket éneklük meg verseikben, vagy lovagi hőstetteiket tárgyalják mesés elbeszélésekben. A népi nyelvű költészet nálunk valóban csak a népi énekesek közt fejlődhetett, s így ezeknek írásba foglalására nem került sor. Így történhetett, hogy a 13. század végén egy vallásos, egyházi költeményben csendül fel először a népi nyelvű költészet hangja, és csak olyan töredék, mint a Mária Siralom őrizhette meg ezt a hangot.

*

Az egyházi műveltség mellett mint a kultúra új, előremutató eleme jelentkezett a világias irányú nemesi művelődés. Annak következtében, hogy Magyarországon a 13–14. században nem volt az alsónemességet magában foglaló külön lovagi réteg, szolgáló lovagság, mint Nyugat-Európában, nálunk a lovagi kultúrának csak egyes, nagyrészt külsőséges vonásai terjedtek el. Másrészt a lovagság egyes szokásai szinte kizárólag az uralkodó osztály felső rétegének művelődését jellemezték. Lovagnak (miles) ez időben csak a nemesség felső rétegét nevezik a források. A „lovagi becsületbírótság” is csak az udvar urainak ügyeire korlátozódott. A lovagi életmódot csak a váruraknak tette lehetővé nagyszámú jobbágyságuk munkája. Aránylag széles körben terjedt a *lovagi hadművészet*, s vele lovagi szokások, már szűkebben a szokásokkal a lovagi kultúra ideológiai elemei. A lovagi kultúra így nem hatotta át az egész nemességet. Károly Róbert Szent György-lovagrendje nyomtalanul elenyészett.

A lovagi kultúrának a hadművészettel kapcsolatos elemei a magyar uralkodó osztály szélesebb köreiben terjedtek el. Károly Róbert és Lajos uralma alatt elterjedtek a lovagi harcmód begyakorlására rendezett lovagi tornák, já-

tékok, szokásossá lett a lándzsatorés, öklelés. Maga Károly Róbert is részt vett ilyen viadalokon – egy ízben egy udvari ifjúnak három fogát verte ki, amiért három faluval jutalmazta. Páncélos lovag azonban csak a nemesség középső és felső rétegéből kerülhetett ki, amelynek módja volt e fegyvernem igen magas költségeit fedezni, nagy anyagi erőfeszítéssel, rokonai támogatásával vásárolva drága páncélt, jó lovat, korszerű fegyvereket. Az udvarban élő urak sem voltak azonban valamennyien páncélos vitézek. A Képes Krónika címlapjának miniatúráján a trónján ülő Lajos jobbán páncélos, egyenes kardos urak állnak, de balján a régi, keleties viseletben állnak a kun s talán székely és besenyő előkelők íjjal, nyíllal és görbe karddal.

A lovagi hadművészet mindenestre elterjedt a haderő páncélos elemeiben. A kigyósi aranycsat-lelet ilyen lovagi csatát ábrázol, páncélos, egyenes kardú, sisakdíszes, címerpajzsos, kopjára tűzött zászlójú harcosok küzdenek rajta, paripájukat is páncélos takaró borítja. A páncélos lovag nehezen volt sebezhető, de kevésbé volt mozgékony. A Szent György-lovagrend szabályzatában ezért kellett kikötni, hogy nem hagyják el a harc közben lováról leesett vagy ostromnál a várakba hullt lovagtársukat.

A páncélos lovasok banderialis hadszervezete elősegítette a csapatot vezető úr zászló- és sisakjelvényének terjedését. Lajos király a magyar címer vörös-fehér színeivel díszített öltözetben és ilyen takaróval borított lovon vett részt a lovagi tornákon, az Anjou-család sisakdíszével ékesítve. Anjou-házi királyaink lobogóikon az ország vörös-fehér színeit, illetve kék mezőben a dinasztia arany liliomait egyesítették különféle változatokban.

Címer szavunk eredetileg sisakdíszet jelentett. Károly Róbert még ilyen értelemben adományozott címet. Ezzel a jelvénnel is elősegítette a familiaritás sajátos hazai formájában kibontakozó feudális ranglétra megszilárdulását. A címereket egyes feudális urak szabadon, adományozás nélkül is kialakították, ezért tiltották el a királyi adományok a hasonló alakú vagy színű címer viselését. A 14. század derekáig címerekkel csak a nemesség kis része rendelkezett, a familiárisok a bandériumos úr címere alatt harcoltak. A családi címet sokszor a betöltött méltóság pecsétjén is alkalmazták. Családi címerrel díszítették a Nekcsei-család bibliáját is.

I. Lajost a magyar udvari történetírás és a képzőművészet korabeli emlékei kifejezetten mint lovagot ábrázolták. I. Lajos valóban igyekezett lovagkirályként forgolódni. Újabban annak merültek fel bizonyítékai, hogy udvarában átdolgozták és korabeli eseményekkel interpolálták a magyar nyelvű Nagy Sándor-regényt, amelynek során a nápolyi hadjárat egyes eseményei, Lajos tettei Sándorhoz kapcsolódtak. A király a lovagi irodalom művelése érdekében is szívesen látta udvarában a korabeli német kultúra néhány képviselőjét, Spielmannokat, akik azonban csak átmenetileg tartózkodtak udvarában, majd ismét hazatértek.

A László-kultusz annál inkább kedvező volt az udvarnak, mert a dolgozó tömegek népszerű hőse volt a tárgya. László király harcai és a székelyekért való legendás harcba indulása is egyik gyakori tárgya lehetett a királyi udvarban

énekelt hősi daloknak. A királyi – és a főúri – udvarokban megszólaltattak olyan népi énekeket is, amelyek burkoltan antifeudális célúak voltak. A 15–16. században feljegyzett mondák a népi epika 14. századi továbbfejlődését mutatják. Ennek hordozói a *világi énekmondók*. A korábbi kultúrtörténeti korszakban már említett joculatorok (igricsek) nemcsak az udvart mulattatták, ott voltak a nép körében is. Az udvari elemet jelzi a század első felében a budai királyi cselédek egy csoportja, a regősöknek nevezett combibatorok, együttivók, akiknek feladata a királyi lakomákon az is volt, hogy gúnyolódjanak, csipkelődjenek, jókat mondjanak – mintegy az udvari bolond szerepét is játszották. Emellett énekcikkkel mulattatták a vendégeket. Korábban a hangszeres játék csak kiegészítője volt a joculatorok énekmondásának, de a század során mindinkább mulattató és hangszerjátszó szerepük lépett előtérbe. Az átmenetet jelzi Márton énekmondó vagy sípos (joculator vel fistulator, 1377). Az énekmondók udvari szerepéről kevesebbet hallunk. A század végén pedig megszorodtak a hangszerük nevével megkülönböztetett muzsikások: kobzos, hegedűs, sípos, trombitás, kürtös stb. udvari emberek. A joculator név ekkor már az udvari szerepből kiesett, lesüllyedő, a szegénység körében forgolódo művészelemet jelölte, amely az országban szétszóródott. A joculatorok egyik része tehát zenésszé lett, másik része a színjátszás korabeli művelője: alakos, alakoskodó (histrío), mozgólátokat utánzó (gesticulator). De a hangszert kezelő és az alakos mulattatók még nem váltak el fogalmilag, mint okleveles adat és 15. század eleji szöveggyék mutatja.

A vándorénekesek esetenként alkalmazkodtak feudális megbízóik igényeihez, de a néptől sohasem szakadtak el. Mondák alakultak ki Bánk bánról, aki az elképzelések szerint felesége – s Záh Feliciánról, aki a nép hite szerint Klára leánya meggyalázása miatt fordult a királyné, illetőleg a királyi család ellen. A század végén kezdődhetett a Hédervári Kont Istvánról szóló ének kiformálódása. A nép nem tudta meglátni a feudális urak belső harcainak okait, de az elbukott urakat ruházta fel elképzelésében nagy bátorsággal, erkölcsi erővel, sőt e merénylők véres tetteiben a nép soraiban már érlelődő fegyveres felkelés eszméje csillan meg. S az uralkodó osztály és a nép harcát énekelték meg a 14–15. század fordulóján a gögös bátyjával küzdő, parasztjaival együtt dolgozó, paraszti hőssé formált híres lovag, *Toldi Miklós* mondájában is. Ebből alkotta utóbb Ilosvai Selymes Péter históriáját „Az híres neves Tholdi Miklós jeles cselekedetiről és bajnokságáról” (16. század). Ez a szerző maga is hivatkozik korábbi énekszerzőkre. A monda egy rétege lovagi életet, erényeket tartalmaz. Egy olasz vitézzel Toldi azért vív meg, hogy az ország becsületét helyreállítsa, a magyar címet attól visszaszerezze. A monda Toldijának ilyen jellemét hihetőnek tarthatjuk: Sternberg Péter 1388-i levelében egy magyar főúr kötelességmulasztása esetén Toldi Miklós és társai „barátságára, hűségére és becsületére” hivatkozott. A népképzet, mindenféle meselemekkel keverve, óriási erőt és vitézséget tett hőse jellemének alapjává. Toldi lovát a palóc hagyomány táltoslónak tekinti, ami ugyancsak az elképzelt Toldi-alak rokonszenves megformálását mutatja.

A mondák a nép történeti szemléletének fejlődését mutatják. Az uralkodó osztály nézeteit az *udvari történetírás* alkotásai tartották fenn. Az uralkodó osztály kultúrájának jellegzetes termékei az udvari krónikák, amelyek most is – bár fejlettebb eszközökkel – a feudális rend megszilárdítására, az uralkodó dicsőítésére szolgálnak. A 14. század kisebb jelentőségű krónikái a zágrábi (1334) és a váradi (1374) krónikák.

Az udvari krónikák közül különösen jelentős a Képes Krónika (az irodalomban gyakran Bécsi Képes Krónika) I. Lajos idejéből. Ez a krónika az Árpád-kornak és Károly Róbert uralkodásának egyik legbecsesebb forrása. A munkát összeállítója (valószínűleg Kálti Márk székesfehérvári örkanonok) saját sorai szerint 1358-ban kezdte írni. A Képes Krónika alapja tulajdonképpen a 14. század első felében ferencrendi szerzetesektől folytatott magyar krónika (*Chronica Hungarorum*), amely feldolgozza az interregnum zűrzavaros éveit és Károly Róbert uralmának sok szép epizódját. A Képes Krónika őrzött meg legtöbbet a régi, elveszett krónikaszövegekből, amelyeken Kálti alig változtatott. Összeállítása azonban azt mutatja, hogy különösen érdeklődött Salamon király és a hercegek harcai iránt, hiszen ezek fő hőse éppen László herceg.

A Képes Krónika udvari célú és általában egyházi szellemű. Bizonyos stiláris fordulatokban, hasonlatokban megmutatkoznak benne a humanizmus külsőséges formái. Már inkább a humanizmus lényegéhez tartozik, hogy a Képes Krónika tud a humanitás erényéről: emberi jóság, jóindulat értelemben.

A Képes Krónika jelentősége túlnő forrásértékén. Különösen növelik értékét 1370 körül készült, fennmaradt példányának gyönyörű, világi tárgyú miniatúrái. Ezeket valószínűleg Medgyesi Miklós, a király címerfestője készítette, akinek már az apja is királyi festő volt. A miniatúrákban a korabeli nehéz és könnyű fegyverzet, címerek ábrázolásával, csatajelenetekkel találkozunk. A miniatőr a honfoglaló vezéreket, az első királyokat is lovagnak festette meg. Fontos körülmény, hogy a szöveg illusztrálására szolgáló képek felfogása több ponton eltér a krónikáétól. A Képes Krónika miniatúrái egyes munkafolyamatokat (pl. köemelő csigát is alkalmazó székesegyházépítkezést), sőt flagelláns menetet is ábrázolnak. A világias ábrázolás kétségtelenül nagy lépést jelent hazánk művészetének fejlődésében. Sőt a művész egyes jelenetek háttérül természetábrázolást is alkalmazott.

A Képes Krónika miniatúrához fogható kitűnő, előrenéző, itáliai stílusból merítő művész volt a Nekksei-biblia képeinek alkotója is. Ez is szépen ábrázolja a fákat, köveket, szerpentinutakat, dombokat, és a feudális élet valóságából is merített. Benne a vallásos témák ábrázolása világias.

A Képes Krónikához mérve, a krónikairadalomban további fejlődést jelentenek a Lajos király uralkodásáról az 1360-as évek után írott művek: Küküllői János, valamint János ferencesrendi szerzetes munkái. Ezek már nem a régi, a „magyarok viselt dolgait” elbeszélő krónikás műfajhoz tartoznak, hanem – legalább részben – életrajzok („vita”). E művek az oklevelek rendszeres használatával készültek. János szerzetes krónikája magyar nyelvemlékeket is tartalmaz.

Küküllei János, családi nevén Tótsolymosi Apród János kancelláriai karriert befutott kisebb nemes. Mint világi diák nyerte el a király támogatását, szerezte vissza Sáros megyei apai birtokát, kapott egyházi javadalmat. Közelből ismerhette meg a királyi udvar és kancellária iratait és híreit, mert a király káplánja és jegyzője volt, Lajost elkísérte Itáliába, s vásárolt háza volt Visegrádon. A század végén hunyt el.

Küküllei humanista műveltségű volt. A római Vegetiust idézi, nyomán a haditudományban keresve a római birodalom nagyságának okát. Kükülleinél a hírnév individualista fogalmával is találkozunk, műve kifejezett célja a király hírnevének biztosítása, az utódok lelkesítése, az előző már a hazai olvasókhoz fordult.

A vita műfaja – szemben a régibb, egyházas történetírással – az egyént állítva a középpontba, egyik jele annak, hogy Lajos király s a királyi udvar, főképpen a kancellária a kifejlődő itáliai humanizmussal is laza kapcsolatba került. Buda és Visegrád mozgalmas, színpompás világa még tarkábbá, de egyben kultúraltabbá is vált. Az 1360-as évektől a magyar kancellária okleveleinek stílusa könnyedebbé, díszesebbé alakult át a velencei és részben a firenzei kancelláriák befolyására. Az 1350-es és 1360-as években sorra fordultak meg Budán a Petrarca velencei baráti köréhez tartozó és más kancellárok, akik kapcsolatot teremtettek a magyar kancelláriai tisztviselőkkel. Így az udvar történetírói is megismerkedtek a humanizmussal. Lajos uralmának utolsó évtizedében súlyos betegsége következtében pedig az udvarban orvosi irodalmi működést is folytató bolognai és padovai orvosok is jártak, akiknek némelyike mint diplomata is szolgálta a magyar királyt. Gazdagodtak a hazai könyvtárak is: ide került a nápolyi királyi könyvtár egy része; a zágrábi káptalani könyvtárban a nagy középkori materialista, Avicenna néhány munkája is megvolt; s a király könyvtárában megvolt a Titkok Titka (*Secreta secretorum*), tévesen Arisztotelésznek tulajdonított arab eredetű alkotás, amely orvosi tanácsok mellett józan eszű kormányzást, a tudomány, az írók és az orvosok pártfogását, bőség idején gabona elraktározását tanácsolja a királyoknak. Ez utóbbi munka egy (Oxfordban levő) példányát Lajos király ábrázolása és címerrel díszítik.

A király így lassanként elérte a humanisták dicséretét: a halála után író Lorenzo de Monacis velencei humanista már dicséri az uralkodót, hogy emberibbé, polgárosultabbá tette országa életét. Lajos udvari orvosának fia, Giovanni da Ravenna humanista az „emberiség és nagyszerűség szentélyében” helyezte el a királyt. Hazánkban azonban ebben az időben a humanizmus elterjedésének feltételei még nem értek meg, a királyi hatalom is inkább csak „dicsősége” növelésére támogatta.

A 14. században erősen fejlődött az iskolaügy, kiszélesedett az *iskolák* hálózata a városokban, a városiasodó szász településeken, de a mezővárosokban, sőt egyes falvakban is. Az iskoláztatás fejlődésén is lemérhető az egyház kulturális monopóliumának kezdődő megrendülése.

Iskolákat tartottak fenn káptalanok, prépostságok, plébániák. Iskolák álltak fenn Pest, Óbuda, Pozsony, Sopron, Csetnek, Selmecbánya, Késmárk, Kassa,

Nagybánya, Brassó, Beszterce, Nagyszeben, Szászsebes, Szelindek városokban és bányavárosokban.

Az egyház most is elsősorban a papi utánpótlás biztosítása végett foglalkozott az iskolákkal, ami ekkor még nem választható el az állami ügyintézés szükségleteitől. Am a papság maga sem volt – még egyházi szempontból sem – művelt a maga egészében. A század első negyedében a szepesi kanonokok egynémelyike írni sem tudott. S az orvosok, a gyógyszerészek, a bölcséleti doktorok, az egyházi bíróságokban működő egyházjogi és római jogi doktorok, a hittudományi doktorok jobbára csak a felsőpapság köréből kerültek ki. Mellettük a szerzetesek egy része foglalkozott skolasztikus tudománnyal (így az erdélyi János ferencesrendi szerzetes a jogtudományból értekezést is írt). Ferences, dominikánus és ágostonrendi szerzetesek rendi főiskoláikon nyerhettek magasabb képzést. De a szerzetesek is jobbára csak másoltak kódexeket. Az egyháziak zöme pedig kulturálatlan lehetett. Az 1309-i budai zsinat – fellépve az egyházi visszasságok ellen – tudatlanságról és egyházjogi képzettség hiányáról beszél. De még az 1382. évi esztergomi zsinatnak is külön kellett buzdítania a papságot a biblia ismeretére. Az esztergomi káptalan a század végén úgy látta, hogy a falusi plébánosok egy része elemi egyházi formulákat sem ismer.

A népben az elnyomás, kizsákmányolás súlyos viszonyai közt is élénk vágy élt a kultúra iránt. Szép példa erre a hódosi (Temes vm.) szegények esete, akik – szemmel láthatóan egy ismert korabeli formuláskönyv segítségével – 1379–80-ban levelet írtak földesuruknak, tiltakozva az ellen, hogy káplánját akarja középük plébánosnak küldeni. A szegények Vince mestert, a mezősomlyói (Krássó megyei mezőváros) iskolamestert hívták maguk közé, s be is vezették plébániájába mint a helység tanítóját és lelkészét. A parasztok azzal fenyegették meg földesurukat, hogy ha mégis káplánját erőszakolná rájuk, elköltöznének birtokáról. Ezek a parasztok tehát mindenekelőtt tanítót kerestek plébánosukban, nem papot.

Az egyház pénzt és élelmiszert szedett iskolái tanulóitól a tanítás fejében, nemcsak a birtokosoktól, de a kézművesek gyermekeitől is. Az egyházi iskolák tanulói között világosan elválnak a többiektől a szegény tanulók a falvak és a városok szegény lakosságából. Források beszélnek a szegény, rokonaitól és barátaitól sem ellátott koldus (mendikáns) tanulóról, akitől az egyházi iskolamester semmit, sem követelhet.

A középkori egyházas műveltség legmagasabb fokát az egyetemeken érte el. A 14. század második felében magyarországiak eljutottak a bolognai és padovai egyetemre is. Lajos király uralma alatt hazánkban is állítottak fel főiskolát (studium generale) Pécsen 1367-ben pápai engedéllyel. A főiskola tanárainak javadalmazásáról a király és a pécsi püspök volt hivatva gondoskodni. Ez a főiskola az uralkodó osztály ideológiai támaszpontja volt a feudalizmustól fenyegető bogumil, patarén eretnekséggel szemben. A pécsi főiskolán hittudományt nem tanítottak, hanem az ún. szabad művészeteken (artes) túl főleg jogot. Egyetlen tanárát ismerjük, aki itáliai volt. A pécsi főiskola felállításának az eretnekek elleni küzdelemmel való összefüggését az is mutatja, hogy do-

monkosrendiek tartottak prédikációkat a tanárok és a hallgatók számára. Ezekben a beszédekben az eretnekellenes skolasztika megfért a szónokok nagy klaszszikus műveltségét eláruló humanizmussal. A pécsi főiskola valószínűleg nem állott fenn sokáig, a Lajos halála utáni feudális anarchiában szűnhetett meg.

1389-ben Zsigmond király Óbudán alapított főiskolát. De a (külön „magyar”, azaz magyarországi testülettel rendelkező) bécsi és különösen a prágai egyetemen kialakuló áramlatok – főleg az ott tanult polgári és kisnemesi elemek későbbi szerepén át – nagyobb hatással voltak a magyarországi eseményekre. A prágai bölcsész- és jogi karon tanult délvidéki, erdélyi, budai és felvidéki értelmiségiek egy része utóbb fontos szerepet játszott a huszita mozgalomban s az anyanyelvű kultúra építésében.

Az *anyanyelvű prózai irodalom* művészi igényű jelentkezésének feltételei lassan megértek. A 14. századból két összefüggő magyar nyelvemlék is mutatja ezt (gyulafehérvári glosszák és a század közepéről való, de helyesírásban régibb nyelvállapotot tükröző Königsbergi töredék). Az anyanyelvet használó eretnek-ségek nyomására az egyház is kénytelen volt a magyar nyelvhez fordulni. Nem tudjuk, hogy eretnek vagy egyházi eredetű volt-e az az elveszett 14. századi magyar bibliafordítás-részlet, amelyre egy olasz író tartott fenn adatot. A 17. században még ismerték Mária, Lajos király leányának magyar nyelvű imádságoskönyvét.

A 14. század 70-es éveiből már egész magyar nyelvű könyv maradt fenn a Jókai- (korábban Ehrenfeld-) kódexben. Ez a mű Assisi Ferenc legendája. A délvidéki eretnek paraszt- és városi tömegek leszerelésére, megtérítésére obszerváns ferencrendiek fordították, akik kénytelenek voltak népi nyelven végezni az egyházi szertartásokat, népi nyelven prédikálni. A munka a rend alapítójáról, a szegénységet a legfőbb erénynek tartó Ferencről szól, aki még a kereszténység megromlását látta az egyházi vagyonban. A rend egy irányzata, a spirituálisok sokáig őrizték az eredeti Ferenc-hagyományt. A Jókai-kódexben megőrzött magyar nyelvű legenda spirituális legendaváltozatok fordítását tartalmazza, így nem mindenben felelt meg az egyház hivatalos tételeinek.

A 14. század kulturális fejlődésének talán legjelentősebb eseménye az egyháziakkal (klerikusok) szemben a diákok (latinul literátusok), a *világi értelmiség megjelenése*. Ez a 20-as, 30-as években következett be. Az írástudó többé nem volt már azonos fogalom a pappal. Ennek az átalakulásnak első nyomai már a 13. században találkozunk, amikor is még klerikus néven, de bizonyos műveltséggel rendelkező világi személyek is felbukkannak forrásainkban. Az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődése elérte azt a fokot, amikor a bonyolultabb életviszonyok közepette a papság immár nem tudta ellátni az írás és a számvetés növekvő feladatát. A diákok nagy része káptalani iskolákban tanult, a század második felében részben városi iskolában. A 14. században alakulni kezdtek már városi és mezővárosi világi iskolák is. Ilyen lehetett a fentebb felsorolt iskolák némelyike, s talán az ungvári is, ahol kifejezetten mezővárosi iskoláról (*scola opidi*) van szó. Ezekben persze szintén egyházi szellemben oktattak. Az iskoláztatás fontossága éppen a városokban nőtt meg. A városi

árutermelés, a kereskedelmi forgalom tette leginkább szükségessé az írástudás, a számolás elterjedését a világi lakosság körében is. Egyetemet a diákok nem végeztek (csak a papok kis része). Elvégezve az iskolát, sokan nem szenteltették magukat pappá, s nem mentek egyetemre, hanem világi értelmiségi foglalkozásra adták magukat. Így a diákok az írástudáson kívül csak annyi és olyan műveltséget szereztek, ami hivatásukhoz szükséges volt. Megszerezték a latin nyelv, a latin írás, oklevélszerkesztés, számvetés, naptárkészítés megfelelő fokozatú minimális tudását. Azután a káptalani iskolák tanulói szétváltak klerikusokra (papi foglalkozást űzőkre) és literátusokra (akik világi foglalkozásra határozották magukat). Ez Lajos uralma idején már általános jelenség volt egy formuláskönyv tanúsága szerint. A diákok nagy része középnemesi sarj volt, vannak polgárok is, sőt akadhatnak már ekkor is közöttük – mint a papok között is – jobbágyszármazásúak, mezővárosiak is szép számban. E parasztok már a falu plébániai iskoláin kezdhettek megismerkedni az írás-olvasással, a latin nyelv elemeivel. A káptalani iskolák szegény, kéregető tanulói is jobbra a jobbágyságból kerülhettek ki. E jobbágytanulók egy részéből azután világi értelmiségi lett.

A diákok sokféle foglalkozást töltöttek be, akad közöttük szolgabíró, vannak gazdatisztek, mások jogi képviselők főpapok, szerzetesek, urak és parasztok megbízásában, van literátus alvárnagy és zsoldos katona; a diákok mind nagyobb szerepet játszanak az állami és pénzügyi igazgatásban, közülük kerülnek ki a kancelláriai alkalmazottak, királyi emberek határjárásban, van diák tárnokmesteri ítélőmester, káptalani aljegyző, az esztergomi érsek helyettese a királyi bíróságban, nemesúr vámszedője, kamaraispáni ember. Nem papok, hanem a megyei közgyűléseken részt vevő írástudó nemesek készíthették a 14. században jelentős számban felbukkanó megyei okleveleket, amelyek kézírás és oklevélforma tekintetében sokszor gyatrák. Olykor városi és mezővárosi tisztségviselők is szerepelnek a diák megjelöléssel, de tulajdonképpen az összes – ismeretlen nevű – városi és mezővárosi jegyzők és írnokok is világi értelmiséginek tekinthetők. (A század folyamán növekvő számban találkozunk olyan oklevelekkel, feljegyzésekkel, összeírásokkal, amelyeket városi hatóság állított ki, a század végén pedig egyes dunántúli mezővárosok is már regisztrumkönyvet vezettek, okleveleket adtak ki.) Sőt a század végén már iparos és kereskedő foglalkozást űző diákokkal is találkozunk.

A világi értelmiség egyik befogadója lett a humanizmusnak, hirdetője az emberi öntudatnak. Késmárk előjáróságának a városi jegyző tollából írt 1348-i oklevele bevezető soraiban azt hirdeti, hogy az ember ésszerű teremtmény (rationabilis creatura). A világi értelmiség egyik kibontakozó, gyenge hajtása volt az a néhány világi, keresztény és zsidó orvos és gyógyszerész, polgári seborvos, akivel már a 14. század során is találkozunk. Ekkor e hívások el sem választottak, az orvosok gyakran maguk készítették el a betegnek rendelt orvosságokat.

A 13. század második fele és a 14. század nemcsak a szellemi kultúra fejlődésének, a kultúrát fejlesztő új rétegek bekapcsolódásának kora. A feudális

A magyar pásztorok földbe vájt, nádtetővel védett kunyhókat emeltek. A Kunság kiterjedt területeit¹ állandó és mozgó szállások alakultak ki. A kunok szállásait tavak és vízenyős rétségek közé ékelték, de az árvízmentes területek szegélyére, s a Tisza-Körös-Berettyó hatalmas árterületeit lakatlanul hagyták. A mozgó szállások csak a szilaj csorda őrzésére szolgáltak. A kunok előbb nemez-, majd gyapjúból szőtt csergesátorban éltek. Idővel a szállások falvakká alakultak, még a 14. század vége felé.

A mezővárosok épületei zömükben könnyű anyagból készültek. Jellemző erre az építkezésre, hogy V. István Győr lakosainak adományozta a Duna szigetét, hogy azon „a házak helyreállításához rőzsét és karót vághasson”. Nagyobb piacterükkel, piacutcájukkal, esetleg több utcában sorakozó épületeikkel, kézműves-műhelyeikkel azonban mégis kiemelkedtek a falvak sorából. Különösen egy-egy feudális nagybirtok piacközpontját jelentő mezővárosok voltak nagyobbak. A 14. században Visegrád mezőváros – a királyi udvar egyik székhelye – külső képét tekintve is városiasabb volt, feudális uraknak, kancelláriai vezetőknek és gazdag kézműveseknek díszes kőépületei voltak itt. Az Anjouk kezdték építtetni a Duna menti palotát, s az Anjouk idejében templom is épült itt. A visegrádi fellegrvár udvarán romokban álló épületek is 14. századiak. A visegrádi kongresszus nem a fellegrvárban folyt, hanem az alsó palotában. Ez a század végén elpusztult.

A 13. század második felében, a 14. században a városok fejlődése már jelentékenyen hatott a kultúra haladására. A városok fejlettebb települési képe az építészeti jellemvonásokban is megmutatkozott. A városok védőművekkel övezve, biztonságosabban fejlődhettek; a királyok, különösen az Anjouk a városfalak építését is előmozdították. A falak kezdetben palánkok voltak. A tatárjárás idején Nagyvárad és Esztergom védőművei árkok és falak, de a falakon csak fatornyok emelkedtek. Kassát a 14. század elején ellipszis alakú erős palánk védte, s 1331-ben Károly Róbert még azt kívánta a barsi polgároktól, hogy fából készült erődítésekkel vegyék körül településüket. Utóbb kőfalak emelkednek. Károly Róbert városi falak, jó erődítmények építését kívánta a kőszegi polgároktól (1336), s 1351-ben már típusként szerepel a törvényben a fallal körülvett város (civitas murata). A városfalak építése költséges, lassan folyó munka volt: Szokolca, Eperjes kőfalainak építését Lajos király az 1370-es évektől sürgette, de csak a 15. század elejére fejeződött be.

A városok nemcsak falaiknál fogva lettek katonai tényezőkké. A fegyvernemek fejlődésében is szerepet játszottak. Így Esztergomban bukkannak fel a tatároktól rettegett számszeríjasok. A Szepességben a századfordulóra egész helységük alakult ki (villa Ballistarii = Schützenfeld). A rozgonyi csatában (1312) már nagy szerepet játszottak a városiasodó Szepesség gyalogosai. Kolozsvár fegyveres polgárai mint sisakos, páncélos, kopjás katonák harcoltak (1366). A forrás leírását megvilágítja a Nekcsei-biblia ábrázolása vaskalapos, lándzsás, címerpajzsos gyalogos katonákkal.

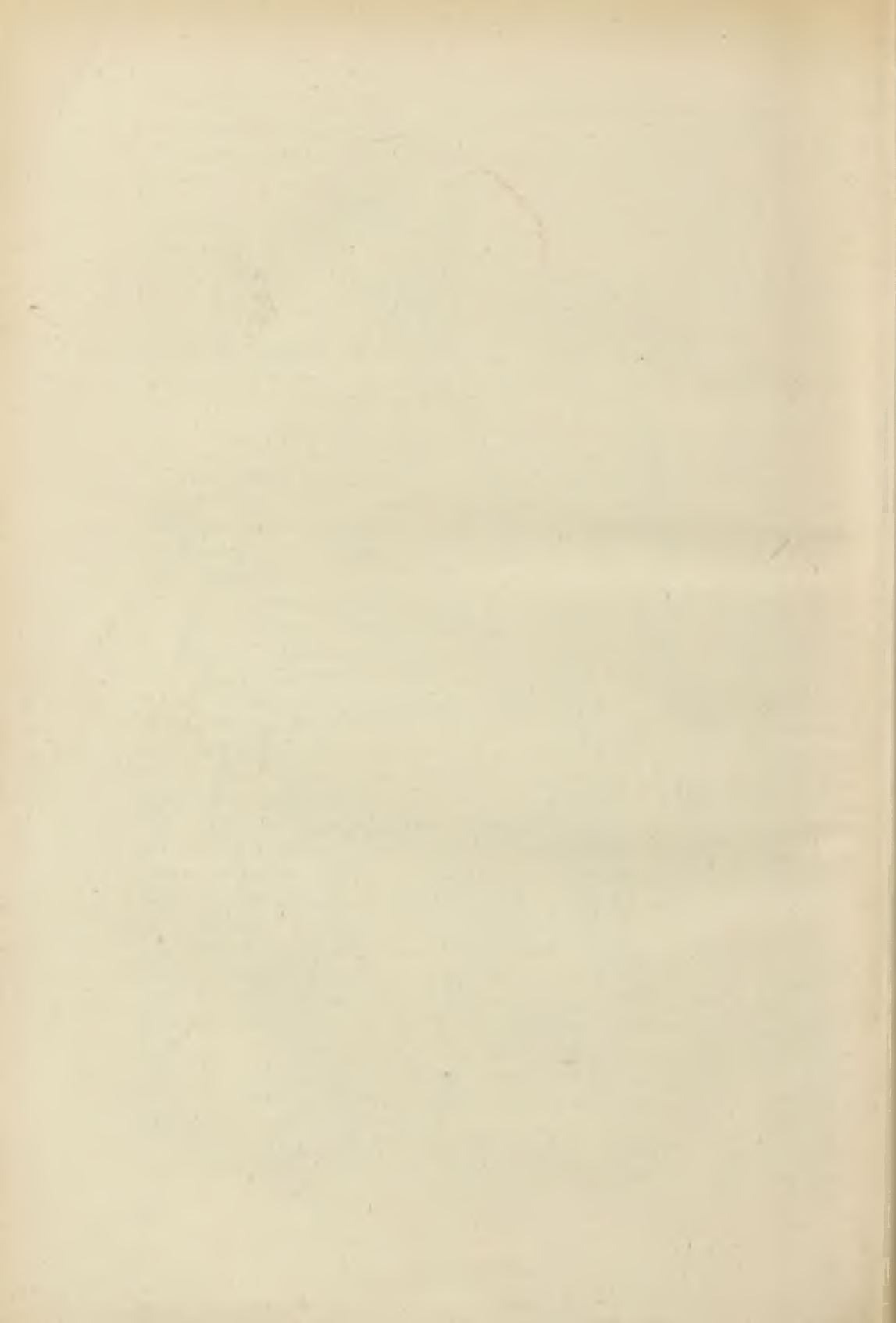
A városokban a lakóházak részben már kőből épültek, és emeletesek voltak. Ezeket a kőházakat magyar nyelven palotáknak nevezték. Ezek Esztergom-

A GÓTIKUS ÉPÍTKEZÉS EMLÉKEI
A XIV–XV. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON

- + Vár
 ■ Székesegyház
 ○ Templom
 ◇ Erdőtemplom
 ▲ Városi Művek

Kiny, E. 1918.
 Budapest.
 H. 1918.

ban már a tatárjárás idején s méginkább azután megtalálhatók, elsősorban természetesen a belvárosban élő feudális urak, mellettük gazdagabb polgárok kezén. A szegényebb polgárok faházakban élhettek. Szemléletesen mutatja ezt a különbséget már Rogerius leírása: az esztergomiak a külvárost feladva, a faházakat felégették, s a palotákban védekeztek. Jelentős számú kőházzal tudunk a 14. századból Sopronban, Pozsonyban. A patríciusok és a gazdagodó kézműves elemek folyosókkal, ereszekkel, boltozatokkal építették házaikat, több szobával, raktár- és üzlethelyiséggel. A tanácsházak is művésziesen épültek. A városokban gőzfürdők is voltak (Esztergom, Pozsony 1300 körül).

A városok kézművesei közül művészek emelkedtek ki: építészek, szobrászok, ötvösök, festők, könyvdíszító miniátorok. Ezeknek nagy szerepük volt abban, hogy a *képzőművészetek* tárgyválasztásukat tekintve sem szorítkoztak immár csak az egyházi szükségletek kielégítésére, hogy egyházi témákat is világias szemlélettel kezdtek feldolgozni, s mind több művészt ihlettek meg a hazai „szentek” tettei. Fejlődött a kerámia is. Az edényeket egészen a 13. század második feléig könnyű kézikorongon készítették, ekkor azonban a nehéz kézikorong kezdett elterjedni, s a fazekasság művészi szempontból is tökéletesedett. A 14. században azután a királyi udvart már a városi kerámia látta el.

Az építéset hatalmas alkotásai: gótikus székesegyházak, királyi várak és paloták nagy technikai és művészi felkészültséggel és jelentős összegek megforgatásával épültek. A feudális urak ugyan felhasználták a jobbágycik robotját a földmunkában, szállításban és az építés egyes durva munkanemeiben, de itt sem nélkülözhatték a kézművesek ügyességét és pénzét. A 13. század végének és 14. század első felének hatalmas soproni és környéki templom- és várfalépítkezései alapján egész építőműhelyre kell következtetnünk. Feltehetően egyazon vidéki építőműhely szakemberei (laboratores) építették a 13. század végén a gerendi és a 14. század elején a közeli szarkadi templomot Erdélyben. A 14. század derekán már név szerint is ismerünk jeles hazai építőmestereket. Lajos király a kőházainak építésén dolgozó János kőfaragónak telket adományozott Budán. S a leleszi egyház magas tornyát az előbbivel azonosítható János budai építész emelte 200 forintért karcsú és lendületes formában. A századvégi veszprémi egyházi építkezéssel is világi mestert és embereit bízták meg. A városi építkezések zömét valószínűleg hazai kőművesek, kőfaragók bonyolították le.

A 14. században észrevehető fejlődésen ment át a magyarországi szobrászat is. Ennek anyaga a fa, a kő, a márvány és a bronz volt. A fából készített Mária-szobrok, a kassai templom kapudomborművei, Lajos király csak töredékekben fennmaradt székesfehérvári síremléke mind a korabeli szobrászat fellendülését mutatják. A század végén a prágai szobrászat gazdagító hatása tűnik fel a budai szobrászaton.

E század szobrászatának csúcspontját a Kolozsvári-testvérek, Márton és György érték el. Alkotásaik a városi polgárság felfelé ívelő kultúráját hirdetik. Apjuk, Miklós mester, festő volt. Nem tudjuk, hogy e kiemelkedő művészek magyarok vagy szászok-e, mindenesetre az erdélyi népi élettel szoros közelség-

ben álló művészek voltak, művészetük a hazai ötvösségből nőtt ki, leghíresebb szobruk, a Szent György-szobor felépítése a hazai lovaspecsétekkel is kapcsolatba hozható. A Szent György-szobor lovát is az alacsony erdélyi lófajtáról mintázták, nyerge és lószerszáma is magyar jellegű. De műveik a korai reneszánsz művészeti fokára jellemzők. Ez már nem az élettől elszakadt, megmerevedett egyházi művészet, hanem lendületes mozgás jellemzi.

A Kolozsvári-testvérek először István király, Imre herceg és László király gyalogszobrát készítették el Nagyváradon az 1360-as években. Majd 1373-ban megalkották a sárkányölő Szent György lovasszobrát (valószínűleg oltárdíszül), amely ma a prágai várban áll. 1390-ben készítették el Európa első középkori lovasszobrát, amely nyílt téren állt: László bronz lovasszobrát. Ez nem maradt fenn, a török dúlás elseperte. De a király 15. századi győri ereklyetartója a váradi lovasszobor feje után készült: energikus, homlokát zordul összeráncoló fején a hajat és a szakállat a művészek a korabeli itáliai szobrászok módjára dekoratívan formálták meg. A fej a prágai Szent György-szobor fejével is rokon, egyben a népi alkotások László-szemléletében is gyökerezik. A szobor a királyt vértetben, jobbában harci bárdal ábrázolta, előre lépő lovon.

A magyarországi művészet egyik legértékesebb ága az ötvösség volt. Ez az egyházi szükségleteket és a nemesi fényűzést messzemenően kielégítette. A magyarországi ötvösség alkotásai az aacheni kincstár egyes remekei is. Az ötvösök voltak a legmódosabbak a városi kézművesek közt, némelyikük jelentősen meggazdagodott. Az olasz Sienai Péter, Károly Róbert aranyművese és pecsétmetszője szepesi alispán és várnagy lett, s a század derekán Rafael ötvös a nádorral társulva bérelte a budai tizedet.

A festészet is fellendült a 14. században. A városi fejlődés festőműhelyeket hozott létre. E kor festészete minden bizonnyal a magyar, a német és a szlovák művészek munkájának együttes eredménye. A freskó- és az oltárképfestészetnek nevezetes emlékei maradtak fenn. Kiemelkednek a szepességi helységek, Brassó, Várad, Esztergom egyházainak emlékei. A királyok is támogatták a művészeti ágat. Lajos udvari festőjének, János mesternek budai síremléke is fennmaradt. Olasz mesterek is működtek hazánkban, de a cseh művészettel is kimutathatók kapcsolatok. Üvegfestők is működtek, mint Miklós, kassai polgár a 60-as években.

A 14. század végi hazai festészetnek kiemelkedő alakja volt Aquila János, aki a Muravidék magyar-szlovén területén működött. Öntudatos művész, művei feliratában hirdeti alkotásait. Aquila ismerte az olasz és a német művészet stílusát, de egyéni módon fejlesztette azt. Magát is lefestette, görbe karddal, magyaros ruhában, kun süveggel, szakáll-bajusszal. László király mondanaköre őt is megihlette.

Magyarország népeinek békés alkotóerejét a tárgyalt korszakban is lenyűgözte ugyan a feudális kizsákmányolás s az egyházi tanok, de az alap fejlődése, a társadalmi harc kiszélesedése biztosította a haladást. A kultúra egyes területein ez méltó előzménye a 15. század nagyarányú, a huszitizmushoz, a humaniz-mushoz, a reneszánsz művészetéhez kapcsolódó kulturális fejlődésének.

VIII. A városok fejlődése és a rendi-képviselési állam elemeinek kialakulása (1382-1439)

1. A rendi-képviselési állam elemeinek kialakulása

Bárai ligák és dinasztiai harcai a hatalomért

Lajos halála után a magyar-lengyel perszónálunió felbomlott. Részeiért megindult a trónkövetelők harca. A lengyel királyságot Lajos egyik leánya, Hedvig kapta, akit a lengyel urak összeházasítottak Jagello litván fejedelemmel. Az így létrejött állam, a lengyel-litván unió orosz területeket ragadott magához, nyomást gyakorolt a román fejedelemségekre, és időnként dinasztikus terjeszkedéssel próbálkozott Magyarország irányában is.

A magyar királyságot Lajos másik leánya, Mária örökölte. Helyette valójában az anyakirálynő kormányzott, akit a Garai vezette bárócsoporthoz támogattak. Egy másik csoport, élén a Kanizsaiakkal, Mária jegyesének, Luxemburgi Zsigmondnak trónigényét pártolta. Több más, kevésbé esélyes jelölt mellett igényt emeltek a királyságra a nápolyi Anjouk is. Mellettük állt az országa függetlenítésére és kiterjesztésére törekvő bosnyák király, továbbá a délvidéki magyarok jó része a Horvátiak vezetésével.

Közel két évtizedig tartott a trónkövetelők küzdelme. Nápolyi (Kis) Károly benyomult az országba, és királlyá koronáztatta magát, de áldozatul esett az anyakirályné hívei orgyilkos merényletének. (Igényeit utóbb özvegye, majd fia, László újította fel, akit a pápa is támogatott.) A nápolyiak hívei fellázadtak, és meggyilkolták az anyakirálynét. Velük szemben Mária hívei összefogtak a Lackfiakkal és a Kanizsaiakkal. Együttesen királlyá választották Zsigmondot. Óriási – „összes dolgaik és javaik hetedrészét” kitevő – rendkívüli adót vetettek ki a jobbágyságra, megsarcolva a városokat is. Hosszú és véres harcban érték a Horvátiakon, de a lázongás magvát nem irtották ki. A Délvidéken többször kiújult a harc, bonyolítva Velencének a dalmát partokra emelt igényeitől is.

A harcok idején a király hatalma és tekintélye rohamosan süllyedt. Zsigmondnak, hogy királyságát megtarthassa, ismételten alkudoznia kellett a leghatalmasabb bárókkal. Új meg új adományokkal biztosította ingatag pártfogásukat. Így a királyi birtok hamarosan szétolvadt, túlnyomó részben a bárók kezén levő világi nagybirtokot gyarapítva. Ennek megfelelően az óriásbirtokos bárók hatalma és befolyása nagyot emelkedett.

Az Anjouk idején felcseperedett, óriásbirtokossá váló, s az országos tisztségeket is rendre kisajátító nagyurak, a bárók hatalma már Lajos életében veszedelmessé növekedett. A nagybirtokosság élén álló mintegy harminc család

1380 körül 125 várat s több mint 3000 helységet tartott uralma alatt; az utánuk következő, külön legalább 40–50 helységgel rendelkező harminc család 71 várat s közel másfélszer helységet. E hatvan család birtokállománya messze felülmúlta az egyháziak kezén levő (kevéssel több mint félannyi) területet, sőt a király és a királyné birtokát kitevő, ekkor még 3000-nél többre becsülhető helységeket is. Abban a korban, amelyben a hatalom alapja a föld tulajdona, a birtokmegosztás ilyen arányai azt jelzik, hogy az uralkodó osztályon belül a világi óriásbirtokosok súlya mind az egyházzal, mind a kisebb birtokú nemesekkel, mind a királlyal szemben nagymértékben megnövekedett. Ez már magában hordta a veszélyt, hogy a bárók az uralkodót akaratauk engedelmes végrehajtójává teszik. Ilyesmi történt a trónharcok időszakában, az erőviszonyoknak a nagyarányú birtokadományozásokat követő további eltolódása következtében.

A bárók egyes csoportjai átmeneti szövetségekbe, ligákba tömörültek. E szövetségek nem voltak hosszú életűek. A jelek szerint azért keletkeztek, hogy a századvég sajátos viszonyai közt az osztályharc élesedésének és a rendi ellentétek erősödésének idején gyorsabb és nagyobb sikereket biztosítsanak tagjaiknak a hatalomért folyó tülekedésben mind az elnyomottakkal, mind az uralkodó osztály más rétegeivel és csoportjaival szemben. Ám a bárók egymás közt sem voltak egységesek. Korlátokat nem ismerő hatalomvágyuk, amelyben a feudális birtokkoncentráció törvénye fejeződött ki, minduntalan erőszakosságokra ösztökölte, és egymással is szembefordította őket. Szövetségeik ilyenformán állandóan változtak, felbomlottak és újraszerveződtek. De bármily gyakran változtak a ligák, rendszerük félszáz éven át fennmaradt mint a hatalom gyakoriságának fő formája, egyben a folytonos belvillongás, lét- és vagyonbizonytalanság első okozója.

A ligaharcok a trónkövetelők küzdelmeihez csatlakozva, azok ürügyén a bárók féktelen hatalomszomjának vetették áldozatul az országot, amelyet egyidejűleg növekvő külső veszély is fenyegetett.

A délkelet-európai népek ellenállása egy ideig távol tartotta a törököket Magyarországtól. Ez erőgyűjtést tett lehetővé. De a magyar állam a ligaharcok idején annyit sem tett a török ellen, mint előbb. A törökök újabb katonai sikereket értek el a Balkánon. Megszilárdították hatalmukat a déli szerb területeken. A bizánci császárságot pár kikötő és a fővárost övező, néhány napi járóföldnél nem nagyobb terület birtokára szorították. Nyomást gyakoroltak a Lazar fejedelemsége alatt még függetlennek maradt északi szerb területekre és Tvrtko bosnyák királyságára.

A korábbi események világosan mutatták, hogy a török katonai sikereiben nem kis része volt a délkelet-európai államok feudális szétforgácsoltságának és egymás közti ellentétének. Osszefogással, együttes fellépéssel meg lehetett volna akadályozni a hódítók további terjeszkedését. Ebből a felismerésből keletkezett a nyolcvanas években az észak-balkáni államok szövetsége Tvrtko bosnyák király és Lazar szerb fejedelem vezetésével, a havasalföldiek és a már előbb török hűbérbe kényszerített északi bolgárok bevonásával. A szövetség kezdetben sikereket ért el, ezért a törökök 1389-ben egész erejüket mozgósították ellene.

A szövetségesek hadserege, amelyet úgy látszik, magyar csapatok is támogat-
tak, a fontos kereskedelmi és hadiutak csomópontjában fekvő Rigómezőn (Ko-
szovopolje) vette fel a harcot. A csatában elesett a szultán, de csapatai fiának
– a török emlékezősekben „Villám” néven emlegetett Bajazidnak – vezetésé-
vel hosszú és kemény harc után döntő győzelmet arattak. Győzelmük súlyos
következményekkel járt. Az észak-balkáni államszövetség felbomlott. A törö-
kök végigpusztították az Alduna környékét. A következő években végérvénye-
sen bekebelezték a bolgár államterület északi részeit is. A rigómezei csatában
elesett Lazar fejedelem utódját, Lazarevics Istvánt hűbéri függésbe, kezesek ál-
lítására, adó fizetésére és katonai segélynyújtásra kényszerítették. Fokozott nyo-
mást gyakoroltak Boszniára, ahol törökbarát párt alakult, és egyengette útjukat.
Növekvő crejű támadásokat indítottak Havasalföld ellen; ezek az ottani bojá-
rok soraiban is bomlást, utóbb árulásokat váltottak ki. Portyázóik nemegyszer
jártak Magyarország déli határvidékein. Bár kiszorításuk ekkor még nem oko-
zott nagy nehézséget, megjelenésük jelezte, hogy a veszély Magyarország számára
is közvetlenné vált.

A törökök visszaszorítása még nem volt lehetetlen. De ehhez komoly ka-
tonai erőre, szilárd háterszágra, rendezett külkapcsolatokra, összefogásra lett
volna szükség. Zsigmondnak egyik sem állt rendelkezésére. Katonai crejét és
háterszágát egyaránt bizonytalanná tette, hogy mindkettő a bárók ingtag és
drága támogatásától függött. Az összefogás lehetőségét korlátozták a hűbéri-
hódító követelések, amelyeket Zsigmond – folytatva a lajosi politikát – az észak-
balkáni államokkal szemben támasztott. Így a török ellen külső, nyugati segít-
sége akart támaszkodni. Összeköttetései révén sikerült összetoboroznia egy, a
kor fogalmai szerint jelentős létszámú, német–angol–burgundi és főleg francia
lovagokból álló hadsereget, amely komoly katonai erőt képviselt. „Ha leszakad
az ég, azt is feltartjuk lándzsáinkkal” – kérkedtek a vezérek, mítsem törődve
az ellenfél crejét, harcmódját, sikereit ismerők (így Mircea havasalföldi fejede-
lem) figyelmeztetéseivel. Hadjáratuk 1396 őszén Nikápolynál csúfos kudarcha
fulladt. A lovagi hadviselés mondott ekkor csődöt a törökök viszonylagos fe-
gyelmével, kissé tagoltabb csatarendjével, ellentámadásuk lendületével és átgon-
doltabb irányításával szemben. A Kisázsia hódoltatására szánt haderő teljesen
szétzüllött, elhullott, vagy fogságba esett; Zsigmond hajóra szállva, Konstantiná-
polyon keresztül menekült, és több hónapi késéssel érkezett haza. Közben a török
portyázók végigdúlták és megsarcolták a Dráva–Száva között.

A nikápolyi csatavesztés még súlyosabb következményekkel járt, mint a
rigómezei. Világossá vált, hogy a lovagi hadviselés sikertelen a törökkel szem-
ben. Ennek következtében a nyugati lovagokat többé semmi áron nem lehetett
harcba vinni a török ellen. A keleti kereskedelemben érdekelt itáliai városok
ígéretekkel szították ugyan a török ellen létükért küzdő népek harcait, de maguk
nemegyszer megpróbáltak kiegyezni a hódítókkal, s kisebb-nagyobb engedmé-
nyek fejében alkalmilag fegyverekkel is segítették őket. A pápák időnként meg-
hirdették a török elleni háborút, néha adtak pénzt is, de számottevő segítséget
nem. A nyugat-európai hatalmak több jelentős vállalkozást nem indítottak a

török visszaszorítására. Kudarcot vallott Zsigmond elképzelése, hogy Magyarország külső, lovagi segítséggel védheti meg. Más módot kellett volna találnia. Erre azonban éppúgy – és azonos okokból – képtelen volt, mint Nikápoly előtt.

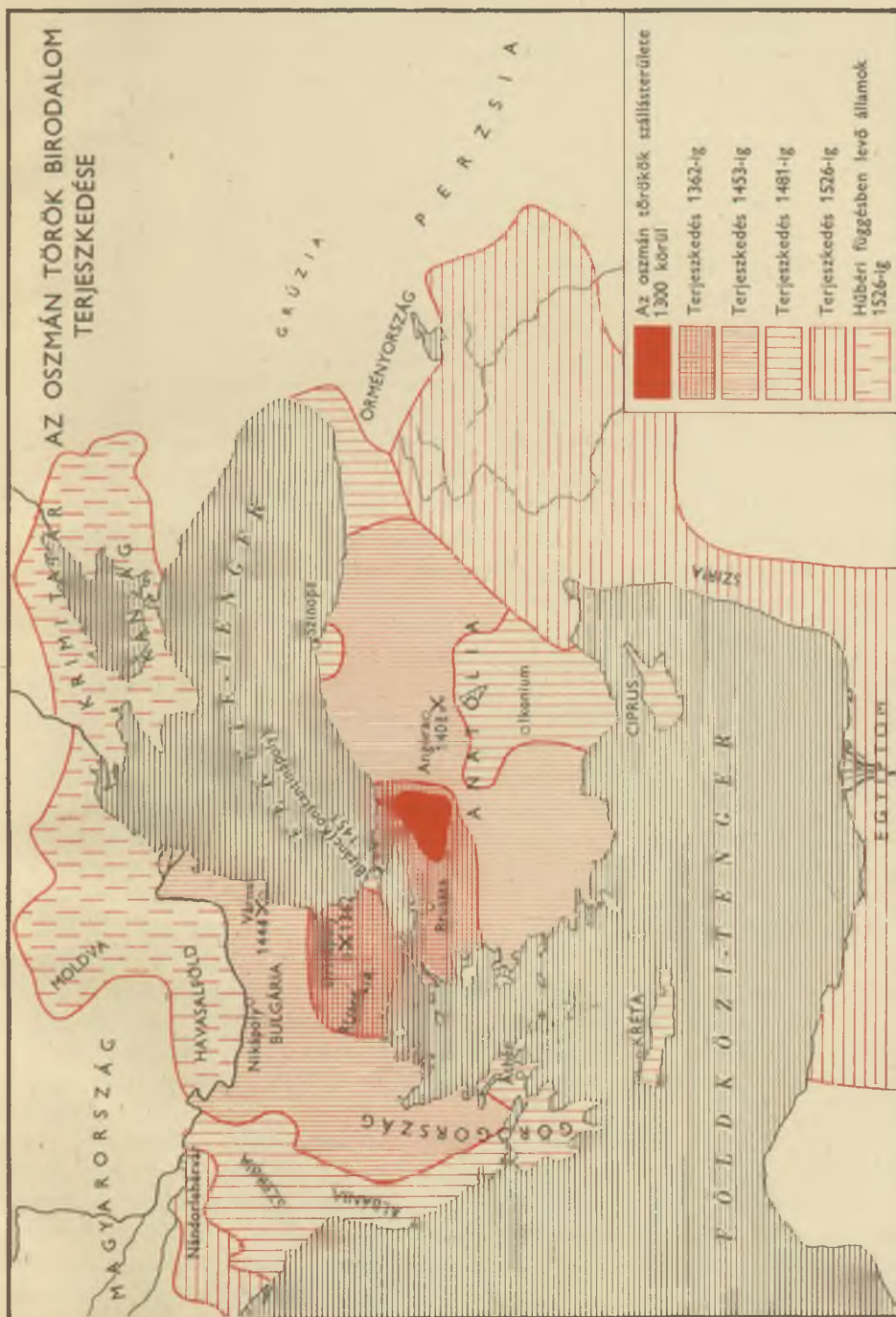
A veszély nagysága mélyreható seregszervezeti újításokat, széleskörű katonai mozgósítást követelt. Ebből semmi sem történt, mert az uralkodó osztály vonakodott a török háború veszélyeinek vállalásától, amellet a nagyurakat, az államhatalom tényleges birtokosait elsősorban csoportellentéteik foglalkoztatták. Élesedtek az ellentétek a hatalomban többé-kevésbé részesülő és az abból kiszorított nagyurak, továbbá a bárók és a kisebb nemések közt. Ezek a bonyolult, gyakran egymást is keresztező ellentétek – az alapvető osztályellentét fejlődésével, a jobbágyok növekvő kizsákmányolásával és osztályharcuk erősödésével összefüggően, annak talaján – fokozták a Zsigmond körül csoportosuló bárók kormányzatának bizonytalanságát. Elsősorban ezen akartak segíteni az 1397 őszén tartott temesvári országgyűléssel, amelyre meghívták a megyei birtokosság képviselőit is, megyénként négy „tehetősebb” nemest. Az országgyűlés fő célja az volt, hogy a megyei nemesség vezetőinek megnyugtatóásával, továbbá a bárói többség ellentéteinek enyhítésével megszilárdítsa a hatalmon levő báró-csoport kormányzását, ugyanakkor az uralkodó osztály egésze számára törvényesítse a jobbágyok fokozódó kizsákmányolását.

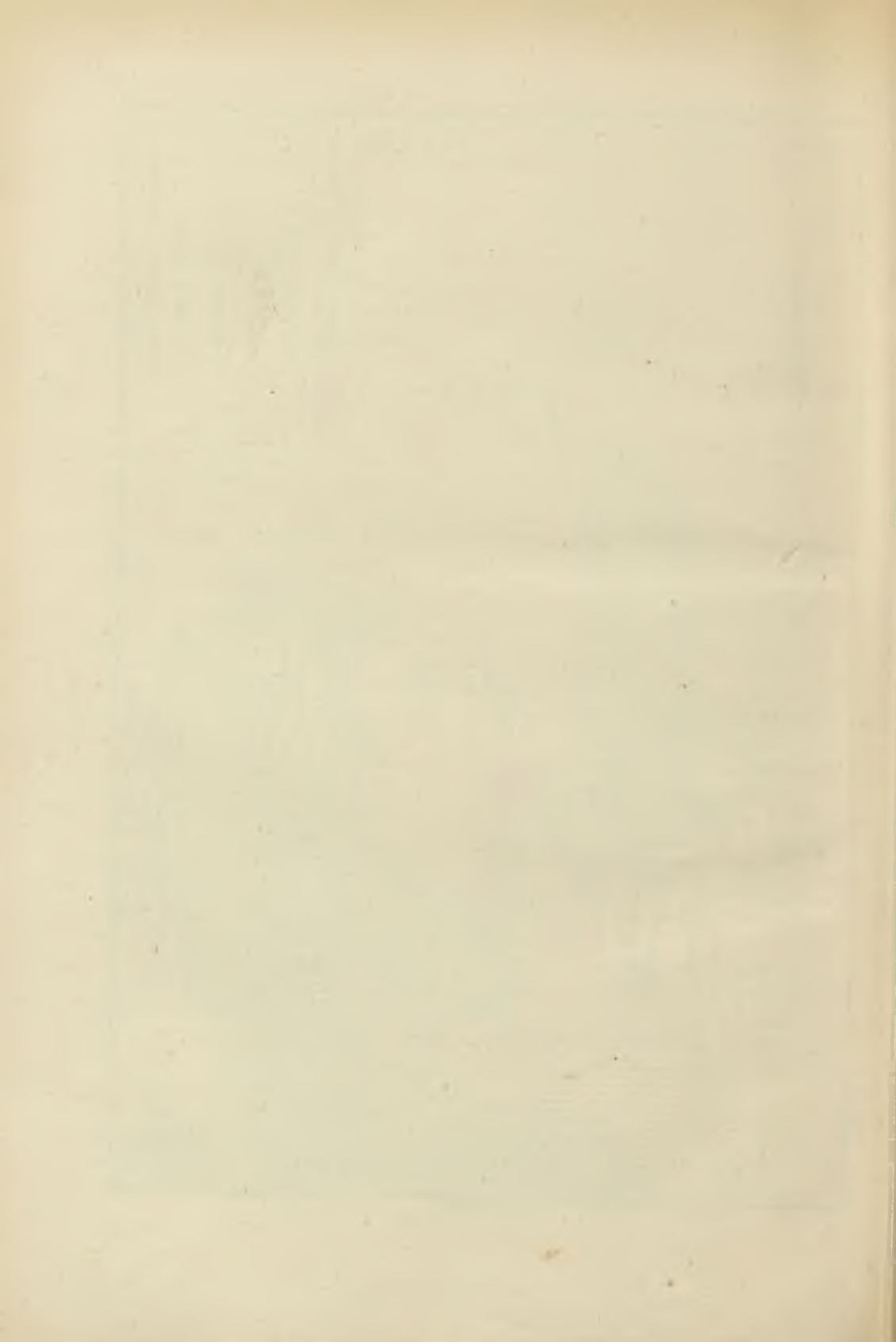
Ilyen módon kitoldva királyságának ingatag alapjait, Zsigmond kísérletet tett a török elleni háború megszervezésére. Az országgyűlésen a nemesség kifejezésre juttatta álláspontját: az országot (benne birtokaikat) meg kell védelmezni, de úgy, hogy nekik ezért ne kelljen áldozatot vállalniuk. Védelmi háborúban a nemsek kötelesek fegyverre kelni (bár a távolmaradók pénzzel megválthatják magukat), azonban a nemesi hadakat nem szabad külföldre vinni. Ezzel nemcsak a szomszéd országokat, hanem Magyarország határait is kiszolgáltatták a törökök támadásainak. Nyilvánvaló volt, hogy ilyen módon a kérdést nem lehet megoldani: olyan haderőre van szükség, amely a határokon kívül is felhasználható, továbbá felszerelés és harcmód tekintetében is alkalmas, hogy kipótolja a nemesi hadviselés súlyos fogyatékoságait. Azt határozták tehát, hogy a birtokosok minden húsz jobbágytelek után kötelesek kiállítani egy könnyű felszerelésű lovasíjászt. (A dekrétum szövegéből nem tűnik ki, mit akartak: zsoldosokat fogadni, vagy jobbágyokat toborozni.)

Az országgyűlési határozat kényszerhelyzet eredménye volt. Az uralkodó osztály így keresett kiutat a számára kényelmetlen dilemmából: hogyan védheti birtokait, lehetőleg saját véráldozata nélkül. Minthogy azonban a lovasíjász-hadsereg, az ún. telekkatonaság felállítása veszélyt, illetve anyagi áldozatot jelenthetett, az uralkodó osztály a végrehajtás során elsikkasztotta, meghiúsította az országgyűlés határozatát.

Zsigmond temesvári kísérlete a haderő felfrissítésére a gyakorlatban eredménytelennek bizonyult. Ennek súlyos következményei nem mutatkoztak rögtön, mert a külpolitikai viszonyok kedvezően alakultak. A törökök a századforduló táján a még független kisázsiai országok bekebelezésére törekedtek. Közben ösz-

AZ OSMÁN TÖRÖK BIRODALOM TERJESZKEDÉSE

szeütközésbe kerültek egy náluk is hatalmasabb hódító: Timur Lenk hadaival. Az ankarai csatában (1402) Timur győzött. A török birodalomban súlyos belhar-
cok törtek ki a szultánfiak és a körük pártokként csoportosuló vezérek közt. A
birodalom gyengülése közel másfél évtizedig tartó könnyebbülést hozott a Duna
környéki országoknak. Ezt ki lehetett volna használni a magyar haderő átszer-
vezésére, tökéletesítésére, a védelem feltételeinek javítására, sőt ellentámadás
indítására. De mindez elmaradt, elsősorban azért, mert a magyar uralkodó osz-
tály a nyomás csökkenésében álláspontjának igazolását kereste: okot arra, hogy
a haderő átszervezésének, a török háború komolyabb folytatásának áldozatot
jelentő kérdéseit elejtse. Zsigmondot viszont elsősorban más kérdések foglal-
koztatták.

Uralkodása első évtizedeiben Zsigmond nem volt több, mint a tanácsában
tömörült nagyurak akaratanak végrehajtója. Ezen a temesvári országgyűlés sem
változtatott. De több jel mutatja, hogy a király iparkodott kiemelkedni ebből
a számára kényelmetlen és megalázó helyzetből. Ezzel függ össze, hogy igyeke-
zett gyarapítani külföldi hívei számát és befolyását. Pénzügyi tanácsadói, jöve-
delemkezelői közt voltak olaszok: a firenzei eredetű Bernardi, utóbb az ugyan-
csak firenzei eredetű kereskedő-faktorból zsoldosvezérré és feudális úrrá váló
Filippo Scolari = Ozorai Pipo. Mellettük idővel megjelennek a délnémet keres-
kedőtőke egyes képviselői, így az új évszázad első éveiben nagy befolyású, jö-
vedelempolitikai újításokat sugalmazó Nürnbergi Márk. A délnémet pénzügyi
tanácsadók megjelenése három dologra vet fényt: a délnémet kereskedőtőke nö-
vekvő igyekezetére, hogy Magyarországot vadászterületté tegye; Zsigmond kül-
politikájának fokozódó elfordulására nyugati, ekkor főleg a német és a cseh ki-
rályság megszerzésével kapcsolatos célok felé; végül törekvésére, hogy egyrészt
jövedelmei gyarapításával, másrészt külországi hatalma és tekintélye növelésé-
vel itthon is megszilárdítsa helyzetét túlságosan hatalmas támogatóival szem-
ben. Az utóbbit még világosabban mutatja, hogy a nürnbergiek feltűnésével pár-
huzamosan növekvő szerephez jut Zsigmond politikai tanácsadói közt Eberhard,
a délnémet Albenikkal rokon papi diplomata. Eberhard arra törekedett, hogy
a kancellárságból kiszorítsa Kanizsait. Ez megfelelt a király ama törekvésének,
hogy külföldi tanácsosai nagyobb szerephez juttatásával növelje saját súlyát a
tanácsban ülő nagyurakkal szemben.

Természetesen ezek a törekvések siker esetén is legfeljebb igen mérsékelt
eltolódást eredményezhettek a király és a nagyurak viszonyában. De nem is
jártak sikerrel. A bárók ellenálltak, és rákényszerítették akarataikat az uralko-
dóra. A belső erőviszonyok mellett megkönnyítette ezt a külpolitikai helyzet
alakulása is.

Zsigmond a kilencvenes évek végén két, lényegében eredménytelen hadjá-
ratot indított Bosznia ellen ottani igényei elismertetésére. Fellépése a bosnyák
részfjedelmeket ismét a nápolyiak felé hajlította. A király érdeklődését azon-
ban egyre inkább a cseh- és németországi belügyek kötötték le. Csehországban
bátyja, Vencel koronáját akarta megszerezni, Németországban mint birodalmi
helytartó bátyjával párhuzamosan lépett fel a család befolyásának védelmében.

A rendek egy részének megnyerése érdekében bátyja példáját követve, igyekezett megszüntetni az ún. egyházszakadást. Szövetséget próbált összehozni a két egymással vetélkedő pápa letételére. Ennek következtében mindkét pápa ellene fordult. Ellene fordultak a római pápa befolyása alatt álló német birodalmi egyházfejedelmek is. Kezdeményezésükre a rendek letették a Luxemburgokat a német királyságból, illetve a helytartóságból. A római pápa erőteljesebben kezdte támogatni a nápolyiak magyarországi trónigényét.

Ezek a tényezők közrejátszottak abban, hogy a tanácsban háttérbe szoruló nagyurak Kanizsai kancellár vezetésével nyíltan felléptek Zsigmond ellen. Azt követelték, hogy a király távolítsa el külföldi híveit. Mert ezt nem tette, 1401-ben elfogták, és Visegrádon bebörtönözték. A kormányt a királyi – most már országos – tanácsra bízták, Kanizsai kancellár, Bebek nádor, Szécsényi Frank országbíró vezetésével. Kormányzatuk önállóságát annyira komolyan vették, hogy új pecsétet verettek, Kanizsai pedig nem a király, hanem a korona kancellárja címet használta. Ezzel világosan kifejezésre juttatták azt a felfogásukat, hogy ők az ország urai, saját akaratukból cselekszenek, joguk van elcsapni a velük ellenkező uralkodót.

Zsigmond királyságát alku mentette meg. Hívei rábírták ellenfelciet, engedjék szabadon, és újból ismerjék el királyuknak. Ennek fejében büntetlenséget és tisztségeket kaptak, a király pedig – követelésüknek megfelelően – elvette az Albenik magyarországi birtokait. A megegyezés alapján Zsigmondnak sikerült helyzetét valamelyest megszilárdítania. Szoros szövetséget kötött a Garaiakkal; ezt a ligát házasságokkal is megerősítették. (Zsigmond eljegyezte Cillei Herman egyik leányát, Garai ugyanakkor feleségül vette a másikat.)

Külpolitikai téren Zsigmond úgy akarta helyzetét megszilárdítani, hogy bátyját elfogva, elismertette vele cseh helytartóságát, a Habsburgokkal pedig, hogy támogatásukat biztosítsa, kölcsönös örökösödési szerződést kötött. Ezt a szerződést 1402 őszén egy száztíz főpapból, báróból és nemesből álló országgyűléssel is elfogadtatta. Ezek után elég erősnek érezte magát, hogy foglyulejtőin bosszút álljon: nagy részüket elmozdította tisztségeikből, új ligája tagjainak és követőinek juttatva ezeket. Az elmozdított nagyurak ellenligába tömörülve, nyíltan Nápolyi László mellé álltak. A Kanizsaiak, Bebekek, Drugetek, Marczaliak vezetésével hatalmas párt alakult, amelynek hadai többfelé katonai sikereket értek el a király újonnan kinevezett tisztségviselőivel szemben. László, aki már előbb csapatokat küldött Dalmáciába, 1403 nyarán Zárában megkoronáztatta magát Magyarország királyának. A pápa azonfelül, hogy elismerte igényét, a magyarországi főpapi helyekre csupa László-pártit nevezett ki.

Az uralkodó osztályon belüli ellentetek, a központi hatalomnak úgyszólván teljes semmivé válása, kivált a Zsigmond fogságát követő bizonytalanság olyan helyzetet teremtett, amelyben az osztályharc és a városok antifeudális harca bizonyos eredményeket érhetett el. Budán a nép 1402 elején a kézművesek irányításával eredményes kísérletet tett a patrícius uralom megdöntésére. András mészáros, Lőrinc szűcs és Kis Rigolinus vezetésével fegyveresen eltávolították a régi városi tanácsot, újat választottak, a város önkormányzatát demokratikus

irányban átalakították. (A tizenkét tagú „belső” tanács mellé egy huszonnégy tagú „külső” tanácsot állítottak.) Közel két esztendeig sikerült a hatalmat megtartaniok. Ez és egyéb, ehhez hasonló jelenségek nyilván gondolkodóba ejtették az uralkodó osztály tagjait, a hatalom birtokáért marakodó bárókat is. Ennek bizonyára része volt abban, hogy Zsigmond aránylag könnyűszerrel leverte az ellenliga hadait, illetve elérte, hogy a vezetők sorra meghódoltak. Kanizsai elvesztette a kancellárságot (utódja régi ellenlábasa, Eberhard lett), de megtartotta az esztergomi érsekséget, és utóbb visszaszerezte befolyása egy részét. Az ellenliga többi vezetői kénytelenek voltak átengedni régi tisztségeiket a Zsigmondot támogató liga tagjainak, egyéb bajuk nem történt. Az ellenligát támogató kisebb birtokosokkal szemben keményebb megtorlást: teljes vagy részleges birtokelkobzásokat hajtottak végre. Ezzel egyidejűleg Budán helyreállították a patrícus uralmat, és megszilárdítása érdekében statáriális fenyegetésekkel (kézcsönkítés, fejvesztés terhe mellett) tiltották el a fegyveres gyűlésezést. Egyben leszögezték, hogy a városi tanács tagjának csak birtokos (városi ingatlannal rendelkező) embert lehet megválasztani, gyűlésczni és tanácskozni pedig csak a bíró, illetve a budai várnagy engedélyével szabad.

Az ellenliga legyőzése Zsigmond helyzetének megszilárdítását, a központi hatalom bizonyos (felette korlátozott) mértékű helyreállítását, egyúttal a feudális osztályrend megerősítését jelentette. Jelzi, hogy az osztályharc fokozódásának körülményei közt, annak eredményességével szemben szükségessé vált az uralkodó osztály, illetve hatalomért küzdő csoportjai bizonyos fokú tömörülése. Ez az alapja – és ezen az alapon az uralkodó osztályon belüli ellentétek átalakulása rendi jellegű harcokká a közvetlen oka – annak, hogy a következő években a ligaharcok a korábbi formákban nem újultak fel. Zsigmond ilyen körülmények között a bárók többségére – elsősorban a Cillei–Garai vezette, hatalomban és befolyásban rohamosan erősödő csoportra – támaszkodva, megtarthatta és viszonylagosan megszilárdíthatta hatalmát. A párthíveitől elhagyott nápolyi viszszaért országába. Igényeit nem adta fel, de többé nem tudta érvényesíteni. (Valamivel később nápolyi királyságában is egy más dinasztia, az aragóniai kerekedett felül.) László azokat a dalmáciai helységeket, amelyek kezén maradtak (és igényét a többi partvidéki városokra) utóbb százezer aranyért eladta Velencének. A városállam ilyen módon terjesztette ki hatalmát a dalmát tengerpartra. Zsigmondnak – hatalma minden „megszilárdítása” ellenére – nem volt elég ereje ahhoz, hogy ezt megakadályozza.

A nápolyi párton aratott győzelem alkalmat adott Zsigmondnak, hogy a pápával éreztesse haragját. 1404-ben eltiltotta, hogy az országban a pápa vagy követei üzeneteit, ítéletleveleit, írásait királyi beleegyezés nélkül kihirdessék. (*Placetum regium.*) Bármely indítékból fakadt, ez a rendelet lépést jelentett a pápától független államegyház kialakítása felé.

A győzelem, amelyet Zsigmond a pápától is támogatott nápolyi párton aratott, lezárását jelenti a trónért folytatott dinasztikus harcoknak. Lezárását jelenti az ezekkel összefonódó ligaharcoknak is. De nem jelenti a ligauralom lezárulását. Ellenkezőleg, Zsigmond ekkor is úgy győzött, hogy szorosabbra vonta

kapcsolatait az őt saját hatalmuk növelése érdekében támogató bárókkal, a Cillei-Garai szövetséggel és követőivel. A következő években még szorosabbra vonta ezeket a kapcsolatokat, némileg tágítva a ligatagok körét. Ezt jelenti az 1408-ban alapított Sárkány-rend: a király és a királyné szerződése – lovagi költségek közt – az őket támogató, leghatalmasabb bárókkal uralmuk fenntartása és utódjaik örökösödésének biztosítása érdekében.

Amilyen mértékben vetélytársaitól megszabadult, olyan mértékben került Zsigmond az őt támogató bárószövetség befolyása alá. A sárkányrendi szerződés, midőn a király uralmát megszilárdította, egyben a feudális szétforgácsolódás erőit segítette újabb győzelemre. A szerződő nagyurak felosztották egymás közt a tisztségeket, de már nem úgy, mint az Anjouk idejében: birtokaiktól távol, családi hatalmukkal össze nem kapcsolhatóan. A sárkányrendi bárók ott szereztek területi tisztséget, ahol családi birtokaik is voltak. (Szlavón bánok a Cilleiek, horvát bánok a Frangepánok, az északkeleti ispánságokon az ott birtokos Perényiek osztoztak.) A családi birtok s a közhatalom szerveinek összekapcsolása döntő lépés a szétagolódás útján. Innen egy lépés: az elfoglalt területi tisztség örökletessé tétele hiányzik a tartományúri-részfejedelmi jellegű hatalom kialakításáig. Ezt a lépést a bárók Zsigmond idején nem tették meg, bár igyekeztek előkészíteni. Egyes tisztségek nemzedékek során, ismétlődően kerültek vissza ugyanazon családok birtokába. Szinte úgy tűnt, mintha már csak a befejezett tények jogi elismertetése hiányozna.

Így a király győzelme nem a központi hatalom erősítését, hanem – annak viszonylagos megszilárdítása mellett – elsősorban a bárók hatalmának, a szétforgácsolódás és a területi szétagolódás erőinek növekedését jelentette. A bárók hatalmának növekedésével kialakult helyzet némileg emlékeztet a száz év előttiére, mégis lényegesen különbözik attól. Az árutermelés fejlődése kezdte szorosabbra fűzni a kapcsolatokat az ország részei közt. Noha még kiszorítva a hatalom gyakorlásából, nőtték az erők, amelyek idővel felhasználhatókká váltak a bárókkal szemben az ország egységének biztosítása, a központi hatalom megszilárdítása érdekében. Ezek az erők jelentkeztek a városok rendi törekvéseiben, továbbá az uralkodó osztályon belüli, rendi jellegű ellentétek élesedésében.

A rendi ellentétek fejlődése a kiszélesedő árutermelés talaján

A ligák uralma, a bárók túlsúlyának növekedése a szétforgácsoltság és egyben az anarchia fokozódását eredményezte. A feudális pártharcok idején szélesebb körben, súlyosabb formában elharapódzó pusztítások és erőszakosságok, az ún. hatalmaskodások súlyosbították a tömegek helyzetét, és gátolták a termelőerők fejlődését. Ám a termelőerők a súlyosan gátló körülmények között, azok ellenére is fejlődtek. Különösen szembeszökő ez a nagyobb városok céhes iparánál, de megfigyelhető az árutermelés más területein is.

Az ország vezető városai – Buda, a szász városok, Kolozsvár, Kassa, Pozsony, Sopron s mellettük néhány kisebb is, például Bártfa – nagyot haladtak az iparosodás útján. Színvonalukat még nem érték el, de már erősen megközele-

tették Pest, Szeged, Debrecen is. A városok, kivált a fejlettebbek lakossága jelentős mértékben növekedett. Budán Zsigmond uralkodásának végén 4379 házat írtak össze, valószínűleg túlzással; a lakosságot ekkor 8–10 000 főnyire lehet tenni, esetleg valamivel többre. Pozsonyban ekkortájt 889 adózót tartottak nyilván; az egész lakosságot (alsó határon) legalább 4000–4500 főnyinek gondolhatjuk. Általában a vezető városok lélekszáma elérte, esetleg felül is múlta a 4000 főt, egyes kisebbeké pedig, mint Bártfáé, 2500–3000 fő körül járhatott; kivételeket nem számítva, valamennyi növekvőben volt. Bár ez a lakosságszám elmaradt a kor olyan fejlett ipari és kereskedelmi központjaihoz mérten, mint például Nürnberg, a növekedés, amelyet kifejez, hazai viszonylatban az előző századhoz képest hatalmas fejlődést tükröz.

A vezető városok lakosságán belül *megnőtt az iparral foglalkozók, abból élők számaránya*. A 15. század első harmadára ez az ország vezető városaiban átlagosan legalább 17–23%-ot tett ki. (Budán és a szász városokban már ekkor magasabb, a 30%-ot elérő aránnyal számolhatunk.) Ez az arány növekedőben volt, bár az anarchikus állapotok, amelyek a városi lakosság egészének fejlődését veszélyeztették, az iparnak és az abból élők számának gyarapodását különösen súlyosan korlátozták.

Ugyanezt a fejlődést – a városokban az ipari foglalkozásuk számarányának, illetve relativ súlyának gyarapodását – másféle adatok is érzékeltetik. Az egyes iparágakon belül a mesterek számának növekedését sejtetik az olyan adatok, mint például, hogy Sopronban 1379-ben 2 kovács, 2 kádár szerepel, 1424-ben 6, illetve 10; Pozsonyban, 1379-ben 3 szabó, 1434-ben 14. A mesterek egy részének vagyonosodását – egyéb adatok mellett – mutatják a városi adójegyzékek is. 1379-ben mindhárom pozsonyi szabó adója elenyésző, 1434-ben akad köztük, aki 3–4. sőt 8 forintot fizet.

Az ipar termelőerőinek fejlődése meggyorsult. Ezt egész sor technikai újítás, ezeknek megfelelő ipari eljárás, illetve új iparág keletkezése mellett az iparok fokozódó differenciálódása is szemlélteti. A budai jogkönyv adatai szerint itt a húszas évek elején 58 elkülönült iparágat tartottak nyilván. Bártfán 1418-ban 31, 1435-ben 38 iparágat említ az összeírás. Pozsonyban a harmincas években 45 iparágat lehet megkülönböztetni, Kolozsváron a század derekán legalább 40-et. A differenciálódás különösen szembeszökő a közszükségleti cikkeket előállító iparoknál. A mezőgazdasággal összefüggő, élelmiszereket előállító iparágak: mészárosok, pékek, malmosok növekvő ütemű fejlődéséhez a nyersanyagot jórészt a paraszti árutermelés biztosította. A bőr-, a fém- és a szövőipar termékeinek előállítására keletkezett, kikülönült iparágak fejlődésére az jellemző, hogy mindegyikük önállóan, külön állított elő olyan termékeket, amelyeket előzőleg az egy-egy anyaiipar együttesen termelt. Egyik-másik iparban még tovább haladt a munkamegosztás; a szövőiparban például a posztó előállításához szükséges munkafolyamat öt különböző iparág közt oszlott meg. (Kártolás = gyapjúsálak széttépése; csapómunka = fonás-szövés; kallatás = a posztó sulykolása és öntözése; posztónyírás; festés.) Itt egyetlen termék előállítása több elkülönült iparág egymást követő munkája során történt. A posztóiparban egyébként további

differentiálódást jelentett az előállított szövet minősége szerinti tagozódás. (Például a csapók közt elkülönültek a durva gyapjúból szőtt abaposztót meg a gyapjúfűrtökkel tarkázott szűrposztót gyártók.) A vászonkészítés ugyancsak differentiálódott mind munkafolyamatok, mind vászonfajták szerint. A budai jogkönyv külön említi a vászonkészítő takácsok mellett a vászonfestőket és fehéritőket, valamint a finom golycsot készítő takácsokat. A nyugati határszél városaiban a szövőipar szintén differentiálódott, bár a külföldi áruk versenye miatt igen korlátozottan fejlődött, néhol – mint Pozsonyban a vászonszövés – majdnem egészen el is sorvadt. A keleti városok, különösen Kassa, Bártfa és a szászok szövőipara viszont a budainál is lendületesebb fejlődést mutat.

A ruházati iparban a szabómesterségből kivált a dolmánykészítők, ruhavarrók, ruhajavitók (alakítók) ága; mellettük külön szerepelnek szűrszabók, szűcsök. Hasonló a helyzet a bőriparban. Ennek területén a budai jogkönyv többek közt a következő kikülönült iparágakat említi: tímár, irhatímár, nyerges, varga, talpkészítő, tarsolyos, tarisnyakészítő, szíjgyártó, övkészítő, nadrágszíjkészítő. A faiparban kikülönült a bognár-, a kádár-, az esztergályos-, az asztalosmesterség, valamennyi a további differentiálódás tendenciájával. A fémiparban megkülönböztették a luxustárgyakat gyártó ötvös és aranynyújtó mellett a következőket: késkovács, kardkovács, harangöntő, gyertyatartóképző, bádigos, lakatos, sarkantyúképző, vashúzó, tűképző, páncélgyártó, nyílgyártó. Ezeken kívül a nagyobb városok némelyikében, ahol a hadiipar számottevő fejlődésnek indult, kezdett külön mesterséggé alakulni az ágyúöntés.

A technika fejlődése indította meg több új iparág kialakulását. Így a hadiiparban a tűzfegyverek terjedése az ágyúöntés mellett a puskaművességet, vas-, ólom-, és kőgolyók, valamint a puskaapor gyártását. (A 15. század első harmadában a hadianyaggyártásban vezető városoknak maguknak voltak ágyúöntő műhelyeik, fegyvertáraik és olyan fegyvergyártóik, akik kizárólag a városi tanács megrendelésére dolgoztak.) Újonnan fejlődő iparág volt a vasöntés, az üveggé-
szítés. A technika fejlődése megfigyelhető a régebben kialakult iparoknál is, elsősorban a természeti erők ipari célokra való fokozottabb felhasználásában. Gyakoribbá váltak a többkövű gabonaörlő vízimalmok (néhol szélmalomok), valamint az olyan malmok, amelyek valamely – régebben emberi erővel végzett – munkafolyamat megkönnyítését és meggyorsítását szolgálták (kallózó-, fűrész- és tímármalmok). Szélesebben elterjedtek a hámorok, amelyekben a fém megmunkálásához szükséges kalapácsolás hajtóerejét szolgáltatta a víz.

A differentiálódás, a technika fejlődése az ipari munka termelékenységének további növekedését eredményezte, s az iparosok számának növekedésével együtt az ipari termelés volumenének növekedését jelentette. Azonban ez a fejlődés a kézművesipar kisszerű eszközeivel és kicsinyes formáiban ment végbe: nem feszítette szét, sőt néhol még ki sem töltötte a céh kereteit. A 15. század első felében számos új céh alakult, főleg a nagyobb városokban, ott is elsősorban a legfejlettebb, legdifferentiáltabb, legerősebb versenyre számító iparágaknál. (Pozsonyi szabók: 1411, kolozsvári mészárosok: 1422, kassai takácsok: 1439, soproni vargák: 1447 stb.) A céh fejlett formája azonban még itt sem terjedt el általáno-

san: Pozsonyban, ahol legalább 45 iparág volt, ugyanakkor csak 8 céhről maradtak nyomok. Lehet ugyan, hogy valamivel több volt, ez azonban nem változtat a tényen, hogy a céhek száma még a legfejlettebb városokban is elmaradt az iparágaké mögött. Ez elsősorban annak következménye, hogy a verseny még nem volt olyan nagy, hogy a mesterek védekezését, céhekbe tömörülését kikényszerítette volna. Ilyen iparágaknál a szervezkedés általában a céhet közvetlenül megelőző formákig jutott.

Egészen kivételes (és különleges okokból magyarázható), ha valahol az ipar szervezetének a céhes kereteken túl mutató formáival találkozunk, mint például Bártfán, ahol kereskedőtökések a városi tanácson keresztül a tőkés háziipar kezdeteire utaló formák közt kerítették hatalmukba a vászonszövést. (Ez a társaság a húszas évektől kezdve folyamatosan működött.) A kereskedő-, illetve uzoratóke behatolási kísérleteire másutt legfeljebb elvétve lehet nyomot találni, akkor sem olyan formák közt, amelyek a termelési folyamat megváltozását jelentették volna. A kereskedőtökések sem törekedtek erre. Arra azonban már ekkor vannak adatok, ami a következőkben effajta törekvések kiindulása lehetett, hogy a kereskedőtökés igyekszik összevásárolni az iparosok termékeit, s azokat maga viszi piacra; ezáltal megszakítja a közvetlen kapcsolatot termelő és vásárló közt. (Egy budai nagykereskedő, Teuffel Konrád 1429-ben más kereskedők közvetítésével jelentős mennyiségű szűcsárut vásároltat, és szállít Bécsbe. Hasonlót látunk a pozsonyi posztókereskedőknél, akik azonban főleg külföldi árut közvetítettek.) Ekkor azonban még az tekinthető általánosnak, hogy a termelő, a céhes vagy céhen kívüli iparos maga árulja termékeit.

A céhek elsősorban a piac monopóliumára törekedtek: arra, hogy városuk és környékük szükségleteit kizárólagos joggal, versenytársaktól nem háborítva, maguk elégíthessék ki. Ennek elérése érdekében elsősorban a külföldi áruk, másodsorban más hazai városok termékei, harmadsorban a városukon belül élő, de a céhből kirekesztett iparosok, az ún. kontárok versenye ellen védekeztek. A kontárok elleni harc még nem játszott jelentős szerepet. A külföld, illetve más hazai városok ipari termékeit közvetítő kereskedőkkel szemben a céhek a kicsinyben való árusítás kizárólagos jogát igyekeztek biztosítani, segítségül hívva a városi hatalmat és – privilégium kieszközlése útján – az államot is. Ugyanakkor erőszakos eszközökkel is iparkodtak tágítani piacukat, így a környező falvak paraszti háziiparának elfojtásával. Bár a falusi háziipar országos viszonylatban még sokáig fennmaradt, ekkor már kétségkívül jelentős rések mutatkoztak rajta. A parasztok egy része, kivált a városok közvetlen közelében, felhagyott a gazdálkodását kiegészítő ipari tevékenységgel, és piacon szerezte be szükségleteit. Ez a város és a falu közti munkamegosztás további fejlődését, a piac szélesedését, a természeti gazdálkodás fokozatos bomlását jelentette. A parasztok számára ugyanakkor azt is jelentette, hogy ipari szükségleteik kielégítése céljából kénytelenek fokozni saját mezőgazdasági ártermelésüket. Mindez azt eredményezte, hogy a parasztság növekvő mértékben került függésbe a piactól, ami helyzetét a kizsákmányolás új, városi formáival súlyosbította. Az áringadozásokról nem szólva, a városi hatóságok árszabásokkal és kényszerítő intézkedésekkel

magasan tartották az ipari termékek árát, a mezőgazdaságiakét meg igyekeztek leszorítani. A nagyobb városok ezenfelül igyekeztek – királyi adomány vagy vétel, illetve zálog útján – saját falvakat szerezni; az ilyenek népét kétszeresen: földesúrként és a piacon keresztül zsákmányolták ki.

A városok körül kisebb-nagyobb piaci körzetek keletkeztek. Ezek megszállásával párhuzamosan a városi lakosság régebben kiterjedt szántógazdálkodása fokozatosan elszorvadt; a nagyobb városokban már a század első felében úgyszólván teljesen megszűnt. Ekkor sem szűnt meg, sőt fokozódott a városok érdeklődése a mezőgazdaság egyes, könnyen és nagy haszonnal értékesíthető árukat termelő ágai: az állattenyésztés, a kertgazdálkodás és főleg a bortermeletés iránt. Miközben a városi szántók elszorvadtak, szinte minden város határában szaporodtak a szőlők. Ezek nagyrészt patriciusok, vagyonos kereskedők kezében voltak, bár módosabb iparosok is igyekeztek mellesleg szőlőbirtokossá válni. A szőlőket napszámosokkal műveltették, akik egyre nagyobb számban termelődtek a városi, illetve a városokba huzódó falusi szegénység soraiból.

Bár a céhes ipar általában szűk, helyi piacok szükségletére termelt, a nagyobb városok fejlettebb iparágai kezdték túllépni ezeket a kereteket. Piacukat tágitva, kereskedők közvetítésével eljuttatták áruikat távolabbi helységek vásárraira, folytonosan küzdve más városok és a külföldi áruk erősödő versenyével. A legfejlettebb városok egyes kiemelkedő iparágai már kezdtek nagyobb, országrészeket egyesítő piac szükségleteire termelni, áruikat azon belül mind rendszeresebben és egyre többfelé juttatván el. (Bártfai vászon, brassói viasz, kolozsvári bőr.) Így szilárdulnak meg – most már az ipari munkamegosztás szálaival is összefűzve – a nagy városok tartományi méretű piaci körzetei, nagyjából azokon az országrészekben, amelyeket a nyerstermékek cseréje, ha lazábban is, már régebben összekapcsolt. Azonban a piaci kapcsolatok számai túlnyúlnak ezeken a tartományi kereteken is. Némely áru (só, minőségi bor, nyersvas, újabban pedig a nagyobb városok legfejlettebb iparágainak olyan termékei, mint az imént említett bártfai vászon stb.) országossá váló forgalma egymással is összekapcsolta a tartományi körzeteket, és kezdte kialakítani egy, az egész országot átfogó piac körvonalait. Ezzel függ össze a városok eredményes törekvése Buda belkereskedelmét korlátozó árumegállító jogának áttörésére, valamint egyelőre sikertelen kísérleteik saját mértékrendszerük elterjesztésére, ami Zsigmond pénzügyi tanácsadóinál országosan egységes mértékrendszer követelményévé alakult át.

Ezek jelentőségét nem szabad túlbecsülni. Az országot átfogó piac még csupán egyes elemekben jelentkezett, kifejlett formájáról nem lehet szó. Kialakulatlanlanságát, az összetartó szálak gyengeségét mutatja egyebek mellett a tény, hogy egyes határmenti városokat szorosabb vagy legalább oly szoros kapcsolat fűzött a külföldhöz, mint a belföldhöz. (Szász városok – román fejedelemségek; Bártfa, Eperjes – Lengyelország; Pozsony, Sopron – délnémet terület.) Az országot átfogó piac elemcinek jelentkezésében a hazai árutermelés jelentős fejlődése, kialakulatlanlanságában viszont annak korlátai jutnak kifejezésre. Ugyancsak a fejlődő hazai árutermelés viszonylag alacsony színvonalát mutatja a kül-

kereskedelem mérlege. Pozsony vámjegyzékeiből ítélve, ez még a század derekán is jelentős passzívummal zárul, elsősorban luxustárgyak (finom és középfinom posztók), továbbá fémtárgyak nagyarányú behozatala miatt, ami a jórészt nyers-terményekből álló kivitel nem képes kiegyenlíteni. Tehát továbbra is hatalmas nemesfémmennyiség áramlik külföldre, noha pénzített állapotban, de így is az ottani kereskedőtökét gyarapítva, s a hazai tőkefelhalmozás lehetőségeit erősen korlátozva.

A magyarországi városok a 15. század első felében számottevő mértékben megerősödtek ugyan, fejlődésüknek azonban súlyos korlátai voltak. A városok fejlődéséből következik a városon belüli osztályharcnak és a városok antifeudális harcának élesedése, renddé szervezkedésük első lépéseinek megtétele; a fejlődés korlátozottságából, színvonalának viszonylagos alacsonyosságából következik az élesedő harcok aránylag kevés eredménye s a renddé szerveződés további lépéseinek lassúsága és bátortalansága.

Fokozódott a *városi lakosság vagyoni differenciálódása*, ami kivált a vezető városoknál szembeszökő. (Pl. Pozsonynál 1434-ben a vagyonadót fizetőknek, tehát a lakosság tehető részének megoszlása a következő képet mutatja. Vagyonadót csak az adófizetők egy része fizet. Ennek mintegy kétharmada, 258 fő 3 fontdénár alatt, további 83 fő ettől 2 forintig, 13 pedig 2 forint felett. A legvagyonosabb patrícius azonban egymaga 82 aranyat fizet. – A soproni adózásban a legmagasabb tétel a legalacsonyabbnak mintegy negyvenszeresét tette ki, bár az adókulcs a vagyonosoknak kedvezett.) A városok lakossága mindenütt három fő rétegre oszlott: patríciusokra, céhpolgárságra, plebejus elemekre. A patríciusok közt egyre nagyobb vagyont és súlyt szereztek – régi birtokosok mellett – a megvagyonosodott kereskedő- és uzoratókések, akik szintén igyekeztek kisebb-nagyobb földbirtokot szerezni. A céhpolgárság az elismert, polgárjoggal rendelkező, önálló iparosokból állt, akiknek száma és vagyona növekedőben volt. A plebejusok száma a század elején erősen megnőtt, a vezető városokban az adózó polgárság 40–50%-áig. Ezek egy része céhből kizárt, esetleg faluról újonnan bevándorolt kontár iparosokból, egy másik pauper elemekből, zöme azonban talusi eredetű szegény zsellérekéből állt, akiket a megélhetés kényszere űzött a városokba. Itt napszámosként, esetleg cselédként, bérért dolgoztak a vagyonos polgároknak. A plebejus elemeket a vagyonos polgárok, elsősorban a patríciusok elnyomták és kizsákmányolták; nemcsak bérmunka formájában, hanem például – háztulajdon alapján – lakbérúrsorával is. Tiltakozásuknak zavargásokkal, eretnek mozgalmakhoz csatlakozással, végül felkelésekkel adtak hangot. A céhpolgárság vékony legfelső rétege közeledett a patríciusokhoz, zöme azonban élesedő ellentétben állt velük; növekvő súlyának megfelelő részesedést kívánt a város irányításából, amit a patríciusok a századforduló idején mindenütt teljes egészében kisajátítottak.

A patrícius családok egymás közt torzsalkodtak a városi tisztségek elosztásáért, kifelé azonban egységesen védelmezték valamennyiük közös érdekét: a városvezetés változatlanóságát. Gyakorolván a város pallosjogát, kivégzéssel és csonkítással büntették az ellenük, kormányzatuk ellen megmozdulókat. A veze-

tést nemcsak kisajátították, hanem igyekeztek mintegy örökletessé tenni. A patrícius uralom, különösen ez a formája, Magyarországon is a zsarolások és viszázsáclések özönét zúdította a városi lakosság más rétegeire, mint ezt Engels a németországi városok viszonyaira vonatkozóan jellemezte. (A német parasztháború 16. l.) Nálunk is, mint mindenütt, a városok népe harcot indított a patrícius uralom ellen. A harc tömegerejét a plebejusok, vezetőit a céhes polgárok adták. Fejlettebb iparosodottabb országokban a harc erre a korra sikerrel járt, amennyiben a céhpolgárok meghódították a városvezetést, vagy legalább részesedést harcoltak ki benne. Magyarországon a meginduló küzdelem – a városfejlődés színvonalának megfelelően – nem vezetett ilyen eredményekre. De a legfejlettebb városokban bizonyos eredményeket elért. (Mint hogy a vezető városok patríciusai jórészt németek voltak, a harc ott, ahol a céhpolgárok egy része s a plebejusok zöme magyarokból került ki, a „német–magyar” ellentét jegyében, annak ideológiájával indult, bonyolódva a külföldi – ekkor egyre jelentősebb mértékben délnémet – kereskedőtőke nyomása elleni küzdelem „nemzeti” jelszavaival.)

A városon belüli ellentétek idézték elő az 1402–03. évi budai felkelést is, amely átmenetileg megdöntötte a patrícius uralmat. A patríciusok, hatalmuk megszilárdítása érdekében, teret engedtek a feudális behatolásnak (így azzal, hogy a jövőben a gyűlésezést a várnagy engedélyéhez kötötték). Sikerült is a felkelést elfojtva hatalmukat visszaállítaniuk. De nem egészen a régi formák közt. Bár az ellenőrzésre hivatott „külső” tanácsot eltörölték, a városi adó beszedését kénytelenek voltak egy 24 tagú, számával is az eltörölt külső tanácsra emlékeztető szervre bízni, amelynek egyharmadát – a húszas évek jogszokása szerint – „magyarokból” kellett választani.

Hasonló jellegű, bár kisebb méretű megmozdulások más vezető városokban is voltak. Pozsonyban a tízes évek elején a város kézműves, kontár és egyéb plebejus elemei támadták a patrícius vezetést. Mozgalmukat azonban itt egy gazdag patríciusnak sikerült megnyergelnie, aki a többi patríciusokkal szemben saját hatalmát iparkodott növelni. (Rauhenwarter-ügy.) Sopronban a húszas évek derekán indult tömegmozgalom a patrícius vezetés ellen, kezdetben Csapodi János, utóbb más iparosok, kézművesek vezetésével. Ennek eredményeként itt is feltűnik a 24 tagú külső tanács, amelynek joga van többek közt ellenőrizni a patrícius belső tanács elszámolásait. A század derekára a céhpolgárok részesedést érnek el a városvezetésben: legvagyonosabb tagjaik bekerülnek a belső tanácsba (nem változtatva meg annak egészében patríciusi összetételét).

A század első felében a vezető városokban az osztályellentétek kiéleződtek; a harc fő vonala a patrícius uralom ellen irányult. Teljes sikert nem, de részleges eredményeket több helyen sikerült kiharcolni. (Szintén csak részesedést, bár valamivel többet küzdöttek ki a szász városok céhpolgárai, ez azonban átnyúlik a század második felére.) Kolozsváron, amely 1405-ben kapta meg a „szabad királyi város” címét és jogát, a század első harmadában, legkésőbb a harmincas években megalakult a külső tanács, mégpedig hatvan taggal. Ugyanakkor egyes vagyonos iparosok behatoltak a város ügyeit irányító szervekbe, a belső tanács-

ba és a városi tisztségekbe is. Azonos irányban fejlődött a harc, noha nem azonos fokon és nem akkora eredményekkel Szegeden, valamint nyilvánvalóan más városokban is.

A városok fejlődése, gazdasági megerősödése maga után vonta politikai súlyuk bizonyos mértékű növekedését is. Ez abban nyilvánul meg, hogy harcuk a feudális behatolásokkal és elnyomó törekvésekkel szemben élesedik és eredményesebbé válik. Pozsonyban már a Lajos halálát követő évben olyan esetről hallunk, amelyben a város sikeresen védte jogait az ottani várnaggyal és nemesi familiárisaival szemben. (Ezek egy polgár leányát elrabolták. A városi nép gyűlésen követelte megbüntetésüket. A nemesek fegyvereikben bízva, megtámadták a városiakat, azok azonban lefegyverezték és bebörtönözték őket, vezetőiket pedig a városi bíróság ítélete alapján kivégeztették.) Máskor meg olyan esetről szólnak az oklevelek, hogy hatalmaskodó nagybirtokosok rablólovagok módján megrohanták és kifosztották kereskedők karavánjait, azonban a kereskedők fegyveres kíséréte ellentámadásba indulva, leverte, elfogta és megkötözve bíróság elé állította a tetteseket. Olyan esetek sem voltak ritkák, midőn – vitás területek birtokáért – az erősödő városok hatalmaskodtak feudális földesurakkal szemben. Pest város évtizedes harcot folytatott a margitszigeti apácákkal Jenő és Újbécs helységek határáért. Az apácák már a 14. század hetvenes éveiben azt panaszolták, hogy a pestiek „erőszakkal” foglalnak földeket. Ismételt tiltakozásaik, feudális bíróságok döntései ellenére száz esztendővel később Újbécs határa egészében, Jenőé részben Pesthez tartozott. Az ilyen esetek a városok növekvő erejét, feudális urak ellen vívott küzdelmeik fokozódó sikerét érzékeltetik. Emellett azonban tudni kell, hogy a városok antifeudális harca nem bontakozott ki teljes szélességében, és az esetek többségében nem is vezetett győzelemre. Jóval több olyan esetről hallunk, midőn a városoknak vagy polgáraiknak a feudális bíróságok előtt – igazságtétel vajmi kevés reményével – kellett pereskedniük földesúri erőszakosság miatt, amelyet nem tudtak elhárítani.

A városok antifeudális harcának kibontakozását fékezte a patríciusi városvezetés, azonban fő korlátja (egyben a patríciusi városvezetés fennmaradásának alapvető oka) ekkor a hazai városfejlődés színvonalának viszonylagos alacsony-sága, a fejlődő és erősödő céhpolgárság viszonylagos gyengesége volt. Ez végső soron a gyorsuló ütemben fejlődő árutermelés korlátaiból, kialakuló rendjének hézagaiból, a természeti gazdálkodásnak jelentős területeken még mindig fennmaradt túlsúlyából következett. Ebben gyökerezett az is, hogy a magyarországi városok ebben az időben egymástól meglehetősen elszigetelve, csak laza kapcsolatokat tudtak kiépíteni. Így, bár alapvető érdekeik azonosak voltak, nem egységesen, hanem külön-külön küzdöttek azok megvalósításáért. Ennek ellenére a városok fő érdekeinek azonosságában adva volt az alap, amelyen tartós egyesülésük, valamint ennek jogi követelésekben való kifejeződése létre jöhetett. A 15. század elején, az árutermelés színvonalának megfelelő korlátok közt, a magyarországi városok *megindultak az egységes városi renddé szervezkedés útján*. A harmincas években megkezdődik egyes fejlettebb, azonos helyzetű városok tömörülése tartós, egyelőre tartományi méretű, rendi jellegű szövetség-

gekben. Ilyennek tekinthető a száz városok később területi autonómiává fejlődő egyesülése mellett az ún. „alsó-magyarországi” bányavárosok – Kőrmöc-, Selmec-, Besztercebánya stb. – ekkortájt kialakuló, a század derekán megszilárduló szövetsége, amelyet később, a század második felében több hasonló követett. S a vezető szabad királyi városok rendi jellegű harcának megindulását mutatja az önálló felsőbíróság kialakításáért Zsigmond korában kibontakozó küzdelem, amely ettől fogva a városok renddé szerveződésének egyik központi kérdése lesz, egészen a század derekán elért győzelmes befejezéséig. Ennek lényege az volt, hogy a vezető városok megkísérelték kicsikarni régi felsőbíróságuk, a tárnoki szék átalakítását oly módon, hogy a tárnokmester ne feudális urakból, hanem polgárokból álló bírótársakkal, azok véleménye alapján ítélkezzen.

A városok renddé szerveződése magában rejtette annak lehetőségét, hogy fejlődve és megerősödve, az új rend további követeléseket támasszon alapvető gazdasági érdekeinek biztosítására, a feudális behatolások eredményesebb elhárítására, sőt ezen is túl: az állam irányításában, a közhatalom gyakorlásában való részesedésre. A feudális állam fejlődésében ez a rendi képviseleti állam létrejöttének egyik döntő feltételét, azonbelül pedig a központi hatalom megerősítésének lehetőségét jelentette; utóbbit abban az esetben, ha az uralkodók a rendi követelésekkel fellépő városokban felismerik az erőt, amelyet saját hatalmuk megszilárdítása céljából felhasználhatnak a szétforgácsoltság bárói haszonélvezői ellen.

A renddé szerveződés útján haladó városok antifeudális harcának erősödése bonyolultabbá tette a rendi ellentéteket, az uralkodó osztályon belül a hatalom elosztásáért folyó rétegküzdelmeket. Távolabbra tekintve, lehetőséget kínált a feudális állam erősítésére, amennyiben a saját hatalmuk megszilárdítására és növelésére törekvő uralkodóknak felhasználható támaszt, erőforrást jelentett a bárókkal szemben – azon esetben, ha ezt az uralkodó osztály zömének állásfoglalása is lehetővé teszi. Ezt végső soron ugyanaz a tényező határozta meg, ami a városok erejét és politikai súlyuk növekedését is: a fejlődő árutermelés. Ennek talaján az alapvető osztályellentétek továbbfejlődtek, a növekvő terhekkel gyötört parasztság ellenállása nőttön-nőtt, és az eretnek mozgalmakon túl a fegyveres felkelés küszöbére ért. Ugyanakkor a jobbagyi osztályharc jellege megváltozott: elszigetelt megmozdulások helyett egyre szélesebb területeket fogott át, és a városi szegénységben szövetségest és bizonyos fokig vezetőt kaphatott. Mindez együtt arra indította az uralkodó osztály jelentékeny részét, igyekezzen erősíteni az államgépezetet, az osztályuralmát biztosító elnyomó apparátust; ne akadályozza, hanem támogassa az uralkodók törekvéseit a központi hatalom növelésére, a bárói ligauralom okozta zavarok kiküszöbölésére.

Az árutermelésbe a parasztság szélesebb rétegei kezdtek bekapcsolódni. Ez Magyarországon is – mint Marx és Engels több művükben (más országok viszonyai alapján) kimutatták – a munkamegosztás és a piaci kapcsolatok további fejlődését eredményezte. Ugyanakkor a jobbagyok számára új terhek, szenvedések forrásává vált, elsősorban azáltal, hogy pénzbeli bevételeik növe-

kedése felfokozta a földesurak „étvágyát”, törekvését a jobbágyterhek – főleg a pénzbeliek – növelésére. A jobbágyok pénzterhei nőttek. A jobbágyoktól pénzadók formájában elsajátítható terméktöbblet növekedése további eltolódásokat eredményezett az uralkodó osztály rétegeinek egymás közti viszonyában, hozzájárult ellentétek újabb, fokozottabb kiéleződéséhez.

A pénzgazdálkodás terjedése kihatott az uralkodó osztály differenciálódására, meggyorsította egyesek vagyonosodását és mások – a többség – szegényedését. A kismanességből kezdett kikülönülni (s a század végére nagyszámú, 18–20 000 családot kitevő külön réteggé vált) az ún. „egyetelkes” nemesség, amelynek tagjai egy vagy két, esetleg csak fél jobbágyteleknyi földön, paraszti sorban éltek, s a telkes jobbágyoktól személyes szabadságuk mellett csupán annyiban különböztek, hogy földjük tulajdonjoga őket illette.

A jobbágyok pénzterheinek növeléséből eredő jövedelem ekkor elsősorban a sokjobbágyú nagybirtokosok vagyonát gyarapította. Az óriás birtokú bárók pénzvagyonát ennél is nagyobb mértékben növelte az állami tisztségeik után, illetve állami jövedelemforrások (vámok, harmincadok, bírói illetékek) kisajátításából eredő jövedelmük. A hatalmat kezükben tartó nagyúri nemzetségek kezén óriási pénzvagyon halmozódott fel, amelyet elsősorban földbirtokuk növelésére igyekeztek felhasználni. Elég gyakran megtörtént az is – egyes források szokásként említik –, hogy nagybirtokosok, főleg délvidékiek, velencei bankban kamatra helyezték el vagyonuk egy részét. Többségük azonban azt az utat választotta, hogy a folytonos pénzzavarral küzdő uralkodónak kölcsönöket nyújtott, ennek ellenében zálogul megszerezve a királyi birtok újabb darabjait. Mint-hogy a király a kölcsönt ritkán tudta visszafizetni, a zálogbirtok rendszerint megmaradt új tulajdonosánál, nem ritkán értékének töredékét kitevő összeg ellenében. A bárók nemcsak a király, hanem a kisebb birtokosok rovására is iparkodtak növelni birtokaikat. Igyekezve azok „kikerekítésére”, főként arra törekedtek, hogy a latifundiumaik közé ékelte közép- és kismanesi földeket megszerezzék. Nem mondva le az erőszak, a hatalmaskodás régi módszereiről (inkább fokozottan élve velük), egyidejűen felhasználták új hatalmukat, amelyet növekvő pénzvagyonuk jelentett a vagyontalan, részben elszegényedő kismanessékkal szemben.

A nagybirtokok terjeszkedése folytán a század első negyven esztendejében óriási *eltolódás ment végbe a földtulajdon rétegek szerinti megoszlásában*. A bárói óriásbirtok, amely már Lajos uralkodásának vége felé elérte az összes birtokok területének mintegy 20%-át, 1440 tájáig közel kétszeresére, tehát az egész birtokterület 40%-ára nőtt. Az óriásbirtok növekedése részben a király, részben más birtokosok rovására történt. A királyi birtok, amely Lajos idején még az egész birtokterületnek mintegy 15%-át ölelte fel, hatvan év alatt egyharmadára, az összterület 5%-ára zsugorodott. Ugyanakkor az összes többi, nem bárói birtokosok kezén levő birtokállomány közel kétezer helységgel csökkent. Ezenbelül némi veszteséget szenvedett – földfoglalások révén – az egyház birtoka is. A legnagyobb veszteség a mintegy 10 000 családból álló, átlagosan csak egy faluval vagy ennek megfelelő részbirtokokkal rendelkező, elszegényedő kis-

nemességet és az óriásbirtokok gyűrűjétől fojtogatott, hozzávető becslés szerint 4–500 családból álló, átlagosan 4–10 faluval, illetve ennek megfelelő földterülettel rendelkező „tehetősebb” középbirtokos nemeseket érte. A megyei nemesség akkor hangadó rétege: az átlagban 10–40 faluval, esetleg várral is rendelkező nagybirtokosság jobban tudta védeni birtokait. Azonban a nagyurak foglaltsái ezt a réteget is növekvő mértékben aggasztották. Így a megyei nagybirtokosok, legalább tekintélyes részükben, kezdtek szembefordulni a bárói ligakormányzattal; vezetőket adtak a bárók terjeszkedésével szemben alapvető érdekeiket védelmező közép- és kisbirtokos nemések kezdődő szervezkedéseinek.

A megyei nagybirtokosságot, a közép- és kisbirtokos nemességet, valamint az egytelkeseket együtt nevezték köznemességnek. Nyilvánvaló, hogy a köznemesség nem volt egységes: óriási szakadék tátongott a negyven falut birtokló várúr s az ún. egytelkes nemes közt. Egységbe csupán egy közös érdek fogta őket: a védekezés szüksége a nagyurak növekvő nyomásával szemben. Ez a közös érdek az alapja, hogy az oly különböző érdekű rétegekből összetevődő *köznemesség egységes rendként, együttesen kezd szervezkedni és fellépni a bárókkal szemben*. A szervezkedés irányítói eleinte – mintegy a század derekáig – főleg megyei nagybirtokosok, azután pedig egyes, korábbi helyzetükből pénzüzetek, birtokszerzések és nem utolsósorban: kisebb állami tisztségek révén kiemelkedő középnemesi eredetű családok. A tömeget a közép- és kisbirtokos nemesség adta. A paraszti sorú szegény nemesség az uralkodó osztály rétegharcaiban alkalmilag, az előbbieket uszályában vett részt: fő gondja az volt, hogy kikerülje a jobbagságot.

A köznemesség előtérben álló, közvetlen törekvése ekkor a védelem biztosítása a nagyúri erőszakosságokkal szemben. Korábbi kísérletei nyomán, de fokozott erővel törekszik a megyei törvényszékek hatáskörének tágítására és saját megyebeli befolyásának növelésére. Ilyenféle törekvést tükröz az 1397-i dekrétum, kimondván, hogy a birtokfoglalásokat és hatalmaskodásokat a megye hatósága jogosult megtorolni: vizsgálat után maga ad elégtételt a károsultnak. Ez az intézkedés sok későbbi hasonlónak kiindulópontja. Ekkori formájában papíron maradt, mert a megye hatóságát nagyúr (az ispán, illetve alispánna kinevezett familiárisa) irányította, mellette a szolgabíróknak alig volt szavuk, hatalmuk még kevesebb. A megyei hatóság csak később, a 15. század rendi küzdelmeiben erősödött meg annyira, hogy hatalmaskodókkal szemben valóban eljárhatott. Ekkor még a vizsgálatok megtartása is a legnagyobb nehézségekbe ütközött, mert a tanúk nem mertek vallani, az okiratok kiállításával megbízott hiteleshely pedig nem egyszer vonakodott eljárni, mint az oklevelek írják: „félelemből vagy kedvezésből”. A bárók fegyveres kíséretei minden vizsgálatot, eljárást megátolhattak. Ezért utóbb felvirágzanak a régi megyegyűlések, a „generalis congregatio”-k nyomán az egy alkalomból, meghatározott ügy kiderítésére rendszeresített „proclamaata congregatio”-k, amelyeken a (birtokos) nemesség – későbbi rendeletek szerint: bírság terhe mellett – köteles volt megjelenni, és a kérdéses tényállásról „köztudomás alapján” számot adni. Ennek az eljárásnak értelme az volt, hogy a fegyveres kíséretekkel szemben felvonultassa az

ugyancsak felfegyverzett megyei nemesség tömegerejét. Az új eljárás hatásosnak bizonyult, növelte a megye s benne a köznemesség súlyát. Virágzása idején, a század első felében a köznemesség rendi tömörülésének és előretörésének egyik fontos formáját jelentette.

A köznemesi szervezkedés eleinte nem irányult a kormányzati forma átalakítására, a ligauralom megszüntetésére. De csírájában már jelezte a később – Zsigmond uralkodásának vége felé – kibontakozó köznemesi követelést a hatalom rendi megosztására, ami csak a ligauralom felszámolása útján történhetett.

A század elején a köznemesség rendi törekvései nem voltak egyértelműek. Kibontakozásukat, egyebek mellett, erősen gátolták a familiaritás meglevő, sőt egyelőre erősödő kötelékei, amelyek a köznemesség túlnyomó részét – közvetve vagy közvetlenül – valamelyik nagyúr uszályához kötötték. Kétségtelen, hogy a bárói familiák növekedése a bárói befolyást erősítette, a ligauralom tartóssá tételét segítette. Azonban csak addig, amíg a pénzgazdálkodás terjedése magán a familián belül nem okozott bomlást. Amikor a pénzfizetés elterjedt a korábbi túlnyomóan természetbeli juttatások helyett, ez a familiáris rendszer alapjait ingatta meg, s utóbb kikerülhetetlenül elvezetett annak feloszlásához. A 15. század elején ennek csupán első, halvány jelei figyelhetők meg. Ám ezek az első, halvány jelek már a fejlődés következő szakaszát sejtetik, midőn a familia, számbeli növekedése és a szenior hatalmának látszólagos növekedése ellenére, belülről gyengül. Ez a század derekán kibontakozó folyamat egyszersmind a köznemesség rendi törekvéseinek előtérbe nyomulását és határozottabbá válását is fogja jelenteni.

A városok renddé szerveződése, a köznemesség rendi követeléseinek kezdetei előre jelzik a feudális állam fejlődésének irányát. Ez a *rendi államszervezet kibontakozása felé halad*, amelyben a fő hatalmat nem csupán a leghatalmasabb nagybirtokosok, hanem velük osztozva, őket bizonyos mértékig korlátozva, a rendek gyakorolják. Bár a fejlődés ebben az irányban haladt, a rendek a század első felében nem voltak elég erősek, követeléseik sem elég határozottak ahhoz, hogy a kormányzati formát, a hatalom gyakorlásának módját megváltoztatni, a bárókat visszaszorítani képesek lettek volna. Saját gyengeségük mellett szerepet játszott ebben Zsigmond politikája is.

Zsigmond felismerte a gazdasági erőt a fejlődő városokban, de nem ismerte fel a politikai tényezőt, amely a bárók korlátozásának jövőbeli támasza lehetett volna. A városokban elsősorban pénzforrást, örökké üres kincstára megtöltésének egyik eszközét látta. A nagyobb városokat óriási adókkal, kényszerkölcsonnokkal terhelte. Emellett azonban, elsősorban kincstárpolitikai alapon, fejlődésüket is igyekezett előmozdítani. Azonfelül, hogy rengeteg kiváltságlevelet osztott, az ipar és a kereskedelem fejlesztése terén olyan kezdeményezések fűződnek nevéhez, amelyek a hazai fejlődésben addig egyedülállók, és kétségkívül jelentősek a továbbiak szempontjából is.

Zsigmond ipar- és kereskedelempolitikai törekvéseit (illetve az ezeket kiváltó városi követeléseket) legegységesebben 1405. évi dekrétuma mutatja. A

dekrétum főbb pontjai alapvető városi követeléseknek adtak hangot. Konkrét intézkedésein túl, jelentőségét megnövelte, hogy az országot szemlátomást gazdasági egységnek minősítette, a városokat pedig – ha nem is egységes rendként – lényegileg azonos érdekű egység gyanánt kezelte. Mindez a jövő fejlődésének irányába mutatott, annak útját egyengette. A dekrétum intézkedései azonban nem minden téren valósultak meg, mert feltételeik sem voltak kellően biztosítva. Még kevésbé valósulhattak meg Zsigmond ipar- és kereskedelempolitikájának egyes merész, de éppen túlságos merészségükben eleve kudarcra ítélt kísérletei, mint a keleti kereskedelem dunai közvetítése, vagy a barhentszövők tömörítése Kassán stb.

A király nem eléggé következetesen igyekezett magához kötni a fejlődő városokat. Adományrendszere mellett, amely gyakran várossá fejlődő mezővárosokat juttatott magánföldesurak birtokába, világosan mutatja ezt a városkapitányság intézményének alakulása. A király ezt a jelek szerint azért léptette életbe, hogy a kapitányok közvetlen összeköttetést tartsanak közte és a legjelentősebb városok közt. Azt azonban nem gátolta meg, hogy a kapitányságokat sorra megszerezzék a nagyurak, akik utóbb ezen a révén saját hatalmukat igyekeztek a városokra rácrőszakolni.

Több, de magában szintén nem elegendő következetességet mutatott Zsigmond abban a tekintetben, hogy az uralkodó osztályon belüli ellentétet, elsősorban a köznemesség rendi törekvéseit a bárók korlátozása, a központi hatalom erősítése érdekében használja fel. 1405. évi városi dekrétumát – amelynek kiadásához a korábbi gyakorlat szerint elegendő volt a tanács hozzájárulása – merőben szokatlan módon, tárgyalás végett megküldte Pest megye (és hihetőleg más megyék) közgyűlésének is. Igyekezett tágitani a megyei törvényszékek hatáskörét a köznemeseket különösen foglalkoztató hatalmaskodási-birtokfoglalási ügyekben. (Az 1405. évi II. dekrétumban a megye hatáskörébe utalta a jobbágyköltözéskor gyakori hatalmaskodásokat, törvénysértéseket tiltó rendelkezések érvényre juttatását; 1411-i rendeletével pedig a kamarahaszna s a tized behajtásának ellenőrzését, a túlzott követelések elhárítását bízta rá.) Élete vége felé, úgy látszik, még tovább akart menni: az állam irányításában, a törvények meghozatalában is szerepet kívánt juttatni a köznemességnek. Ez a terv, ha megvalósul, nagy lépést jelentett volna a köznemesség rendi követeléseinek érvényesítése s az államszervezet rendi átalakítása útján. Kiindulását éppen ezért azoknak a köznemesi eredetű tanácsadóknak szerepében kereshetjük, akik az utolsó években növekvő jelentőségre jutottak Zsigmond környezetében. A királyi aulának már előbb voltak köznemesi, pontosabban a köznemesség vezető, közép-, illetve nagybirtokosi rétegeihez tartozó tagjai. Ezek között kiemelkedő szerephez jutott Guti Ország Mihály, a nagy üzletező birtokszerző, később a Hunyadiak támogatója, akit Zsigmond az udvari források szerint „alacsony sorból” emelt fel országos bárósággig. Mellette a harmincas években különösen kitűnt Aranyi István királyi jogügyigazgató, a világi értelmiségnek ez a köznemesi származású képviselője, Zsigmond ekkori törvénytervezeteinek valószínű sugalmazója. Aranyi a király kíséretében volt, midőn az 1435-i törvények alapjául

szolgáló javaslatok készültek. Az 1435. évi II. (igazságügyi) dekrétum igyekszik erősíteni a köznemesség szerepét a jogszolgáltatás rendjében, főleg a megyén belül. A jogszolgáltatási reformokon túl, Zsigmond arra is hajlott, hogy utat nyisson a köznemesség országgyűlési szereplésének. Az 1435. évi I. (hadügyi) dekrétum egyes intézkedéscéljait ismét a megyék hatáskörét tágitja (kimondja például, hogy az ekkor újból elhatározott telekkatonaság kiállítását előkészítő összeírásokat „nem a hatalmasok, hanem a középrendű nemesek közül” választott megbízottak készítsék el). Előkészítésének körülményeivel is világosan mutatja a király – helyesebben talán jogügyi tanácsadója, Arányi – törekvését a köznemesség bevonására az államügyek irányításába. A törvény alapjául szolgáló javaslatokat ugyanis, amelyek külföldön készültek, Zsigmond azzal az utasítással küldte haza, hogy azokat megyei közgyűléseken vitassák meg; a megyei nemesség véleményét küldötték tolmácsolják a főpapok és a bárók gyűlésében, hogy azután velük együtt határozzanak.

Ez az utóbbi elgondolás elismeri a köznemesség igényét az államhatalom rendi megosztására, az állam irányításában rendi gyűlések útján való részesedésére. A városok hasonló igényét, amely ekkor, ha egyáltalán felmerült, a városi rend fejletlensége miatt kevesebb súllyal esett latba, Zsigmond nem ismerte el. Jellemző, hogy igazságügyi dekrétumának bevezetése szerint az ezt megtárgyaló bárók és nemesek – a városok nélkül – „a magyar állam egészét” képviselik. Mindamellett utolsó éveiben olyan esetről is tudunk, amikor a városok küldöttei együtt tanácskoztak a nemesek képviselőivel és a tanács uraival. 1432-ben így készítették elő a pénz értékének (egyébként sikertelen) szabályozását.

Egymás mellé állítva, az elsorolt jelenségek azt bizonyítják, hogy *Zsigmond uralkodásának a vége felé kibontakoztak a rendi állam elemei*, a király pedig nemcsak felismerte ennek jelentőségét, hanem a maga részéről igyekezett elősegíteni az átalakulást. Azonban ezeket a jelenségeket nem szabad túlbecsülni. Mert bár a köznemesség jelentős eredményeket ért el rendi törekvéseinek elismertetése terén, attól igen messze volt, hogy a bárók hatalmát a valóságban korlátozni tudja, rovásukra számottevő részt biztosíthasson magának az állam irányításában. A városok hasonló szereplésére – egyetlen, akkor is a pénzérték megállapításával, tehát közvetlen városi érdekekkel összefüggő esetet leszámítva – egyáltalán nem került sor. Ami pedig Zsigmond belpolitikáját illeti, bármennyire közeledett a rendekhez, alapvonalaiban mégis megmaradt a bárókkal kötött szövetség, az ezen alapuló kormányzati forma hagyományainál.

Ilyen körülmények közt azok az önmagukban helyes, de elszigetelt intézkedések sem járhattak tartós eredménnyel, amelyekkel Zsigmond a központi hatalom fejlesztése terén próbálkozott. A királyi jövedelmek kezelésében történtek újítások: Nürnbergi a harmincadokat, Scolari a sókamarákat szervezte át, és igyekezett jövedelmezőbbé tenni. A kamarahaszna behajtását már régebben, talán még Lajos idejében, de legkésőbb a nyolcvanas évek végén különválasztották a verőkamaráktól, és külön kerületek, cultellusok keretében önállósították. A jövedelmek behajtásában – akár bérlet, akár kincstári kezelés formájában – polgári (külföldi és részben hazai kereskedőtől) elemek is szerepet

kaptak. De a polgári elemek hamarosan hasonultak a bárókhoz: legfőbb törekvésük arra irányult, hogy vagyont gyűjtve, birtokot szerevezve, családi kapcsolatba kerüljenek velük. A fő tisztségeket pedig, így a királyi jövedelmek kezelésében fontos kincstartóságot is, bárók birtokolták, vagy ha nem, eredményesen igyekeztek azokat megszerezni. Végso soron tehát a királyi jövedelmek kezelése terén kezdeményezett újítások sem a király, hanem a bárók hatalmának növekedését segítették elő. Ugyanígy a hadügyi újítások, amelyeket Zsigmond a telekkatonaságon túl, zsoldosok nagyobb arányú foglalkoztatásával igyekezett megvalósítani. Pénze nem lévén, a nagyuraknak adott toborzó megbízásokat (dispositio), szolgálataik ellenében újabb jövedelemforrásokat adva zálogul. Ezzel tovább morzsolta a királyi hatalom pénzügyi alapjait, ugyanakkor hozzájárult a bárók hatalmának további növekedéséhez.

Zsigmond egyetlen terén ért el maradandóbb sikert: az egyház átszervezése, a pápai befolyás visszaszorítása területén. Felhasználva a világi nagybirtokosok növekvő étvágyát egyházi javadalmak megszerzésére, ilyeneket a pápa megkérdezése, sőt papi felszentelés követelése nélkül, nem egyházi célokra adományozott híveinek. Ezzel mintegy előkészítette Mátyás hasonló, de következetesebben alkalmazott javadalomadományozási politikáját.

Zsigmond külpolitikája

Zsigmondot 1410-ben német királlyá választották. Még inkább mint addig, külpolitikájában előtérbe nyomultak a nyugati ügyek.

A német–magyar perszónálunió nyomán nem keletkeztek mélyebb, az államszervezetet érintő kapcsolatok. De a két állam ügyei, az intézés feudális gyarlóságai folytán néhány ponton összekeveredtek. Ez egyik félre sem hozott hasznot. Magyarországra inkább károsnak bizonyult. A nyugati, jórészt hibás célok erőket vontak el az ország igazi problémáinak megoldásától. Ráadásul az uralkodó több évet töltött Magyarországtól távol; közben a tanács egyes tagjai kormányoztak, tovább növelve hatalmukat.

Nyugati elfoglaltságai közben Zsigmond felújította tervét az egyházszakadás megszüntetésére. Ezt most egyes, az állam és az egyház viszonyának rendezését követelő világi hatalmakra s az egyházon belül, annak erősítése érdekében mérsékelt reformokat sürgető zsinati mozgalom híveire támaszkodva sikerült elérnie. Élénk tevékenységet fejtett ki az egymást követő zsinatokon, amelyek több lényeges kérdésben részleges eredményeket, ideiglenes megállapodásokat hoztak. Az egyház és az állam viszonyának rendezését célzó konkordátumok és „pragmatica sanctio”-k szellemében elismertette a konstanzi zsinaton egyes, alamegyház irányába mutató intézkedéseit. Okiratot csikart ki a bíborosok kollégiumától, amelyben az elismerte a magyar király különleges jogait az országabeli egyházi főtisztségek betöltésében. (*Főkegyúri jog*, ekkori értelmezése szerint: a pápa csak olyan személyt nevezhet ki a megüresedő magyarországi egyházi főtisztségbe, akit erre a király ajánl.)

A zsinatok éles harcot indítottak az Európa-szerre erősödő eretnek mozgalmak ellen. Zsigmond menlevelével Konstanzba csalták és kivégeztették Husz Jánost, akinek tanításai nyomán keletkezett a huszitizmus egyházellenes, anti-feudális ideológiája. A huszita ideológiára támaszkodó népi megmozdulások nagy erővel lángoltak fel Csehországban, és másfél évtizedig tartó, antifeudális és nemzeti felszabadító háborúba torkolltak. Zsigmond, a zsinat és a pápa összefogtak a cseh nép ellen. Egyik keresztes hadjáratot a másik után indították a leverésükre, de a husziták, kivált a taboríták hősiességével, leleményével és hadművészetével szemben valamennyi csúfos kudarcot vallott. Bár vereséggel végződtek, a hadjáratok – amelyeken magyar feudális seregek is többször szerepeltek – vandál módon pusztították a megtámadott országot. A husziták védekezésül, továbbá eszméik terjesztése céljából igyekeztek áthelyezni a hadműveleteket a támadó államok területére. Többször jártak a német fejedelemségekben. A húszas évek végétől több ízben felkeresték Szlovákiát, az akkori magyar állam északi területeit is. Sikereiket előmozdította, hogy az érintett vidékek elnyomott népe szabadítóit, saját harcának támogatóit látta bennük, és segítette őket. Dicsőséges harcok sorozata után, 1434-ben Lipanynál a taboríták ügye elbukott a belső árulók, a velük szövethető külellenségek túlerejével szemben. Vele bukott a cseh nép hősi szabadságharca, de a huszita háború utóhatásai sokáig rémítették Csehország s a szomszéd feudális államok hatalmasait.

Zsigmond időközben megszerezte a német császárságot. Most hozzáfűzhette a cseh királyságot. Cím, rang, tekintély dolgában Európa egyik első uralkodója lett. Távoli országok ügyeiben döntőbíráskodott. Fényes udvarában egymást váltották a követek, a látogatók s a menekült fejedelmi sarjak. Ezalatt Magyarország déli határain ismét kibontakozott a török fenyegetés.

A törökök felocsúdtak az Ankarát követő megrendülésből. Felújították támadásaikat a még független vagy időközben függetlenüllt észak-balkáni államok ellen. Szilárdabban megvetették a lábukat Boszniában, ahol Zsigmond hadainak ismételt, vérengzésekkel súlyosbított beavatkozásai ellenhatást váltottak ki. Fennhatóságuk elismerésére kényszerítették a havasalföldieket, akik a birodalom belső zavarainak idején megpróbálták megszervezni az ellenállást, de szomszédjaiktól, elsősorban a nyugati ügyekkel lekötött magyar királyságtól nem kaptak megfelelő támogatást.

Zsigmond a törökkel szemben alapjában hibás politikát folytatott. Nikápoly óta védekezésre szorítkozott. A Duna váraira támaszkodva, védelmi vonalat próbált kialakítani. Legjelentősebb sikere volt, hogy Lazarevics Istvántól diplomáciai úton megszerezte Belgrádot, amelyet a Duna-vonal legnagyobb és legerősebb várának tartottak. (Ugyanakkor egy másik fontos szerb vár, a moravai átkelőket őrző Galambóc–Golubac török kézre jutott.) A várakra támaszkodva, megkísérelte újjászervezni a régi bánságokat. (Szörény, Macsó, Só, Ozora.) Ezek köré, úgy vélte, szigetelő réteget vonhat a hűbéres államok karciájából. Elgondolása szerint ezek feladata volt távortartani a törököt, amiben segítséget kellett kapniuk a bánságok csapataitól, amelyeknek ugyanakkor a hűbéresek „hűségére” is fegyveresen kellett felügyelniük. Ez a terv ütköző államként akarta fel-

használni a szomszéd országokat; érdekeikkel nem számolva, nemcsak függetlenségüket veszélyeztette, hanem csatatérként kiszolgáltatva őket az ellenségnek, és előmozdította felmorzsolódásukat. A támogatás, amelyet a bánágok csapatai a török ellen nyújtottak, távolról sem volt elegendő a támadások elhárítására, még kevésbé megelőzésükre. A háterszág haderejére a határmenti harcokban nem lehetett számítani. Az uralkodó osztály megszerezvén a hadviselés monopóliumát s a vele járó előnyöket, a belőle fakadó terheket igyekezett lehetőleg elhárítani. A köznemesség gondosan őrizte kiváltságait, amelyek értelmében a határokon túl egyáltalán nem, azokon belül is csak korlátozott időre, nagy szükség esetén lehetett általános felkelést igénybe venni. A bárók új előnyök, vagyonok szerzésére használták az eseteket, midőn a király felkérésére háborúba vezették bandériumaikat. Általában óvakodtak attól, hogy sokat emlegetett harci erényüket olyan ellenféllel szemben, olyan csatatereken csillogtassák, ahol ez komoly életveszéllyel járhat. Amily lelkesen üdvözölték a cseh háborúkat (míg azt hitték, hogy gyér felszerelésű parasztok kiirtásáról, gazdag városok kifosztásáról van szó), úgy meggondolták s oly nagy érdemként fizették meg, ha a török ellen hadba indultak, vagy éppen valamelyes eredményt értek el. Amellett összetételüknél, felszerelésüknél, hadviselési módszereik jellegénél fogva sem a bárók lovagi típusú bandériumai, sem a köznemesi felkelők jórészt a lovaginak is alatta maradó csapatai nem voltak alkalmasak komoly katonai sikerek kiküzdésére a törökkel szemben. Betetőzte alkalmatlanságukat összehívásuk nehézsége, gyűlkezésük feudális lassúsága s a vezetésükben különös célességgel megmutatkozó feudális anarchia.

A haderő súlyos hibáin két úton lehetett segíteni; a fejlődés adott szakaszán a törökkel szemben mindkettőre együtt volt szükség. A haderőt új, a hadművészet magasabb fokát képviselő elemekkel kellett volna felfrissíteni; ez első sorban zsoldosok, hivatásos katonák nagyobb mérvű alkalmazását, velük új fegyvernemek és fejlettebb haditechnika bevezetését jelentette volna. Emellett a török tömegeivel szemben tömegek mozgósítására lett volna szükség, ami Magyarországon a dolgozó nép, városi és falusi szegények, jobbágyok jelentős részének fegyverbe hívását követelte. Későbbi eseményekből kétségtelen, hogy a dolgozó nép tömegeiben megvolt a készség a külső ellenséggel, kivált a török pusztítókkal szemben fegyverrel védelmezni azt, amit nekik „a haza a feudális társadalomban jelenthetett”. Azonban ezt az uralkodó osztály, a nép intézményes felfegyverzésétől osztályuralmát féltve, nem engedte meg. Zsoldosok befogadása, egyes haditechnikai újítások bevezetése önmagában nem volt elég a kérdés megoldására. Zsigmond idején mindkét irányban történtek kísérletek. A városok iparának fejlődése megteremtette a tűzfegyverek elterjedésének s nagyobb felhasználásának lehetőségét; a török elleni harcok során is megmutatkozott, hogy ezt igyekeztek hasznosítani a hadviselésben. Zsigmond kísérelt zsoldosok fogadásával, így Ozorai Pipo, a Tallóciak s más, főként az itáliai condottiere típusú seregszervezés módszereiben járatos, olasz vagy dalmát vállalkozók útján. Pénze nem lévén, kénytelen volt ezeknek lekötni egy sor birtokot és királyi jövedelemforrást: sókamarak vagy kamarahaszna-kerületek bevé-

teleit. A vállalkozók megszedték magukat, s beházasodtak a bárók közé. Azok maguk is rájöttek, milyen hatalmas vagyonszerzési lehetőség rejlik a zsoldosok toborzásában: igyekeztek ebbe bekapcsolódni. Zsigmond toborzó megbízásainak alakulása azt mutatja, hogy a bárók törekvései e téren is sikerrel jártak: a korszak végén sorozatosan kapták, végül magától értetődően igényelték a megbízásokat s a velük járó jövedelmeket. Így a zsoldosok felfogadása is a bárók hatalmát növelte, s velük a haderő alkati baját, a vezetésben uralkodó anarchiát. Ilyen körülmények között Zsigmond egyes, önmagukban helyes intézkedései sem vezettek kielégítő eredményre. Helyes intézkedései közé tartozott, hogy a védelem erősítése érdekében szorgalmazta a határmenti városok, például Brassó falainak felépítését. Érdeklődött a birodalomból érkező hírek felől, sőt kereskedők, így a raguzaiak révén állandóan igyekezett értesülni az ott történetekről. A török hátában diplomáciai összeköttetéseket keresett; követei elvetődtek a tatárokhoz is, a Timur-kori ellentétek felújulásában bizakodva. Ilyen intézkedések a védelem szervezetének gyökeres átalakítása, a török és a vele összefüggő balkáni politika alapján hibás vonalának megváltoztatása nélkül akkor sem lehettek volna elégségesek a siker biztosítására, ha Zsigmond nagyobb súllyal, következetesebben küzd gyakorlati érvényesítésükért. De „nyugati” tervci és hadjáratai közben maga sem fordított annyi gondot törökkel kapcsolatos elgondolásai megvalósítására, mint ezt a helyzet, a veszély, nagysága követelte, és a viszonyok lehetővé tették. A védelem szervezetének, Zsigmond-kori formájában, előbb-utóbb csődöt kellett mondania, Nemcsak a védelmi tervek lényegileg hibás politikai és stratégiai alapelgondolása miatt, hanem ezen túl a végrehajtás következtelenségei s a felhasznált erők katonai elégtelensége következtében is.

A csőd nem azonnal: lépésenként vált világossá. A védelem elégtelenségét megmutatták a Magyarország déli részeit egyre gyakrabban érő, pusztító török betörések. A portyázók 1418-ban megakadályozták a közlekedést Zágráb környékén. A következő évben az Al-Dunánál jártak, Erdélybe is behatoltak. Végigdúlták a Batcaságot, elhurcolták a brassói tanácsot. S a következő években még súlyosabbra fordult a helyzet. A birodalom tovább erősödött, élére pedig egy jó katonai képességű, céltudatos hódító került II. Murad személyében. Murad átszervezte a török hadak egy részét, ezzel is fokozta támadó erejüket. Alatta nekilendült a birodalmi terjeszkedés, növekedett a még meglevő délkelet-európai országokra, köztük Magyarországra nehezedő katonai nyomás.

A magyar feudális haderő, amely ugyanakkor nagy seregekkel támogatta a német birodalom és az egyház kereszteseit a husziták irtásában, a török támadásait nem hárította el. A törökök birodalmukhoz csatolták a szerb államterületnek a Moravától keletre eső részét; innen Orsováig a határ közvetlenül érintkezett Magyarországgal. Ozorai Pipo életében, aki a húszas évek első felében egyéb tisztségei mellett temesi ispánként működött, időnként sor került ellentámadásra: az ispáni hadak végigdúlták a török megszállta területeket. Ezek az ellentámadások nem voltak eredményesek: a török könnyen visszaűtött, s a népen torolta meg az elszenvedett veszteségeket. Pipo halála után az ellentámadások meggyérültek, s még annyi eredménnyel sem jártak, mint előbb.

Galambóc elvesztése után Zsigmond nagyszabásúnak szánt hadjáratot indított a fontos őrhely visszafoglalására. Körül is zárta, átkelvén a Duna túlsó partjára. De a török felmentő seregeinek közeledtére visszavonta hadait, hozzá úgy, hogy az ellenség átkelés közben lephette meg. A nagy hadjárat csúfos kudarcba fulladt. A sereg egy része: az átkelést fedező lengyel és havasalföldi segédcsapatok egy szálíg megsemmisültek, a többi a királlyal nehezen menekült.

A galambóci kudarc után a védelem bomlása meggyorsult, a határokon állandósultak az ellenséges pusztítások. Zsigmond, védelmül, a kétszáz eszten-deje kiűzött német lovagokat akarta újra betelepíteni, ezúttal a Szörénységbe. A lovagok be is költöztek, de a török támadások elsöpörték őket. Közben többször végigdúlták Havasalföldet, Moldvát, Erdélyt. A király 1435-ben „gyakori” török dúlásokra hivatkozva adott adókönnyítést a brassóiaknak. A havasalföldi fejedelem a törökhöz pártolt. Az erdélyi határ felé megnyílt a török útja: a vajdai csapatok meg a szorosok őrizetével megbízott szász városok fegyveresei képtelennek mutatkoztak a támadások elhárítására. A temesi vonalon sem volt jobb a helyzet, legfeljebb annyiban, hogy itt Pipo utódjai, a Tallócziak egy árnyalattal aktívabban irányították a védelmet: egyikük Franko 1437-ben Szerbián keresztül Krusevácig nyomult csapataival, és megsemmisítette a törökök ott állomásozó folyami hajóit. Ám az ilyen elszigetelt sikerek nem változtattak a védelem bomlásának, a török előnyomulásának, a Magyarországot közvetlenül fenyegető veszély növekedésének általános képén.

A király gondolt a magyar hadszervezet javítására. Ezt mutatja 1433-ban készített javaslata, amely a bárói bandériumok létszámát és védelmi kötelezettségét igyekezett szabályozni, meglehetősen irreális alapon, a haderőt pedig a telekkatonaság enyhített formájával iparkodott felfrissíteni. A javaslat nem a való helyzetből indult ki, nem is lett belőle semmi. Bár főbb pontjait 1435-ben törvénybe iktatták, a gyakorlatba nem vitték át. A magyar haderő szervezetében, a védelmi rendszer működésében nem mutatkozott jelentős javulás. Éppen ellenkezőleg: Zsigmond halála után, midőn előbbinél súlyosabb formában lángoltak fel a feudális pártharcok, a török elleni védelem szervezetének felbomlása rohamossá, csődjé napnál világosabbá vált.

2. A huszitizmus magyarországi visszhangja és az erdélyi magyar—román parasztfelkelés

A pénzáradék előretörése és a zselléresedés a századforduló évtizedeiben

Az árutermelés és a pénzgazdálkodás továbbfejlődése talaján, a bárók hatalma megerősödése és a ligaharcok következtében Zsigmond uralkodása alatt a parasztság helyzete megnehezült.

Megnövekedtek – s ami igen lényeges, párhuzamosan emelkedtek – a parasztszok földesúri, egyházi és állami pénzterheci is. Ez felelt meg az uralkodó

osztály növekvő pénzigényének, s annak, hogy szükségletei nagyobb részét szerezte be a piacon, mint azelőtt. A *pénzjáradék emelése* az egész 13. századi fejlődés tendenciája. A 14. század végén a földesúri collecta és az állami hadiadó egyaránt rendszeres pénzteherré kezdett válni. Az 1410-es és későbbi években a *jobbágyokat terhelő pénzdadók még súlyosabbak és általánosabbak*. A rendszeresen szedett földesúri adók a különböző vidékeken a legeltérőbb nevek alatt szerepelnek (szokott és szokatlan collecta és census, ewsteradó, maxima taxa, dica, datum). Ezek telkenként olykor már a másfél aranyforintot is megközelítették.

A pénz jelentőségének növekedése egyfelől arra vezetett, hogy jobbágyok kezén is gyakrabban forgott a pénz, másfelől a földesurak nem válogatták az eszközöket, hogy a parasztoktól a pénzt elvegyék. Hatalmaskodók gyakran fogtak el jobbágyokat, vetették fogságra őket, és csak magas összegű váltságdíj lefizetése ellenében bocsátották szabadon. Különösen a jobb módú parasztokat fogták el így, akiktől nagyobb pénzösszeg harácsolását remélték.

Zsigmond korában nemcsak a világi földesurak törekedtek minél több pénz kicsikarására a jobbágyoktól. Az *egyház* is mind gyakoribbá tette a tized pénzben szedését. Egyes nemesek mint az egyházi tizedek bérlői, közvetlenül is bekapcsolódtak az egyházi kizsákmányolásba. Másfelől a nemesség már a 14. század óta küzdött azért, hogy lerázza az egyház törekvését a nemesek saját kezelésben levő, allodiális földjének tized alá vetésére. A pápa 1415-ben a jobbágy nélküli nemeseket is mentesítette a tizedfizetés kötelezettsége alól, a hazai egyház azonban tovább szedte a kisnemesektől az egyházi tizedet.

Az *egyházi tized pénzben szedése* lehetővé tette az egyháznak, hogy emelje a tizedterhet. Ez kiváltotta a nyugati és a felvidéki városok, az erdélyi magyar parasztok, a tized alá vetett kisnemesek évtizedes ellenállását. Az egyház a fokozott, pénzben való tizedszedés biztosítására az egyházi terrort alkalmazta. 1397-ben az egri püspök és tizedszedői Eperjes városával ütköztek össze, mert az egyház újfajta tizeddel is sújtotta a várost. A király a város mellé állt, és ezt megtiltotta. Néhány hónappal később azonban Eperjest az egri püspök az újfajta tized meg nem fizetése miatt kiközösítette. 1432-ben és 1436-ban az egri püspöknek a Sáros megyeiek tagadták meg a tizedfizetést.

Zsigmond uralkodása alatt a dénár értéke több ízben jelentősen romlott. Uralma végén – még a helyzet javítására irányuló pénzreform után is – egy forint (100 helyett) már 400 dénárral volt egyenlő. (Az ilyen aprópénzt nevezték quartlingnak.) Az egyház arra törekedett, hogy a pénzromlást áthárítsa a tizedfizetőkre. Vagy megvárta tehát, hogy jobb pénz kerüljön forgalomba, vagy megemelt mennyiségben követelte a rossz pénzt. A nagyobb értékű pénzben akarták behajtani a tizedet a győri püspök tizedszedői Sopronban. A parasztok és a városiak zöme azonban a piacon is a rossz, kisebb értékű pénzt volt kénytelen elfogadni. Nem akarták tehát teljesíteni az egyház követeléseit. Ezért a győri püspök kiközösítette a soproniakat. Hasonlóan járt el Lépes György erdélyi püspök is, az egyházi terror fegyverének alkalmazásától sem riadván vissza. Miután Zsigmond 1433-ban rossz pénzt vezetett be, Lépes nem szedette a tize-

det. Három évvel később azonban visszamenőleg követelte a jobb új pénzben. A parasztság megtagadta ennek a teljesítését. Zsigmond erre 1436-ban utasítást intézett az erdélyi urakhoz, hogy fizetessék meg az elmaradt tizedeket, mégpedig *új pénzben*, régi pénzben fizetés esetén pedig az újnak értékére átszámítva felemelt mennyiségben. De Zsigmond intézkedése sem ért célt. Mint az erdélyi felkelők panasza fenttartotta, ebben a tartományban ettől kezdve a papok nem végeztek esketést, nem kereszteltek, sőt el sem temették azokat, akik a tizeddel tartoztak a püspöknök. Az erdélyi katolikus parasztság falvainak kiközösítése ugyanabban az időben történt, amikor a görögkeleti románok is összeütköztek a tizedszedés ügyében a püspökkel. Lépes Györgynek számolnia kellett az erdélyi kismanesség jelentős részének ellenállásával is, mivel ez utóbbiakat is sújtotta a püspök jogtalan tizedkövetelése. Így a tized ügyében az erdélyi magyar és román parasztok átmenetileg közös frontba kerültek a kismanesekkel.

A robotmunka, a *munkajáradék* ebben az időben nem játszott jelentős szerepet a jobbágyok terhei közt. A szántás, az aratás, a kaszálás telkenként általában csak néhány napot tett ki, mivel a földesúri allódiumok még kis területűek voltak. A premontrei rend bozói népeit egész telkenként mintegy három napi szántás és két napi aratás terhelte évenként (1406), s mintegy három hold majorsági szántóföld megmunkálása hárult egy jobbágytelek parasztságára a Szentgyörgyi grófok felvidéki birtokain is (1425). A mezőgazdasági munka egyes elemeinek (pl. cséplés) elvégzésére a földesurak napszámosokat fogadtak.

A *termékjáradék* kibővülését jelzi, hogy a földesurak természetbeni halajándékot is követeltek. Zsigmond alatt már törvény is előírta (1397), hogy a parasztok halzsákmányából a földesúr jelentős részt kapjon: a folyóvízi halak $\frac{1}{3}$ -át, az állóvízi halak felét. A földesurak tehát nem elégedtek meg azzal, hogy bizonyos halász-szerszámok használatát s az éjjeli halászatot tiltották, s hogy a halászzal kapcsolatban is megköveteltek bizonyos robotmunkát.

A halászati terhek fokozása egyben a *földközösségi használati jogok elleni támadást* is jelentett. A földesúri halászzal összefüggésben a halászhelyek szerzésére irányuló nemesi törekvés is megnőtt. A 14–15. század fordulóján az erdölési jogokat is korlátozták, erdölési díjat követeltek a földesurak egyre több birtokon. Szűkíteni igyekeztek a jobbágyok legeltetési jogait is azzal összefüggésben, hogy a falusi állatállományból sok helyütt kivált a közvetlen földesúri kezelésben levő *allodiális állatállomány*. Más esetekben pénzfizetéshez kötötték a legelőhasználatot. Nagykőrös földesurai lefoglalták azt a cserjést, amelyet a nagykőrösi, ceglédi és kecskeméti lakosok közösen használtak (1405). Hatalmaskodások során sok esetben hajtották el jobbágyok egész állatállományát.

Erdélyben a jobbágyok általános panasza lehetett, hogy a gyermek nélkül elhalt parasztok vagyonát, ingóságait is teljes egészében lefoglalta földesuruk, vagy legalább részben elkobozta, és a *jobbágyok végrendelkezési jogát semmibe sem vette*. Ez az ország más részein is előfordult.

Mindez arra vezetett, hogy a parasztság elégedetlensége ebben az időben egyre növekedett. A sanyargató földesuraktól mind többen igyekeztek kedvezőbb viszonyok közé költözni, ami olykor egész falvak tömeges szökésére

vezetett. A földesurak viszont *akadályozni igyekeztek a parasztság költözését.* Az országban igen gyakran fordult elő a parasztok amúgy is korlátozott elköltözési lehetőségének meggátolása. Zsigmond a városi és a mezővárosi fejlődés, valamint egyes feudális híveinek érdekében sűrűn lépett fel azok ellen a földesurak ellen, akik gátolták jobbágyaik elköltözését. Parancsai, törvényei azonban általában papíron maradtak, főként Erdélyben. Az erdélyi felkelők panasza 1437-ben már arra utalt, hogy a költözési jog. megvonásával olyan helyzetbe süllyesztették a parasztságot, mintha vásárolt szolgák lennének.

Az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődésével összefüggésben megnövekedő kizsákmányolás, továbbá az ehhez járuló piaci áringadozás és a rossz termés éveiben jelentkező uzsora, a falusi földközösség gyengülése, a súlyos terhek előli menekülés megnehezédése, végül az állandó háborúskodás azzal jártak, hogy a parasztságon belül egy *rétegződési, differenciálódási folyamat* haladt előre a 14. század során, különösen végén.

A magyarországi parasztság differenciálódásának okait és a korábbi időre való visszanyúlását először Molnár Erik tisztázta. A zselléresedést a telkek elaprózódása előzte meg. A telkek féltelkekre oszlása még nem jelenti a parasztság elszegényedését: a termelőerők fejlődése lehetővé tette, hogy a jobbágytelkek szántóterületét csökkentve, a felszabadult telekrészekre új jobbágyokat telepítsenek. Másfelől a telekosztódás a 14. század első harmadában még azt a fokot sem érte el, hogy az állam pénzügyi szempontból figyelembe vette volna. 1330-ban egy pénzügyi rendelkezés egyenesen azonosította a telket és az embert (azaz a családot, a háztartást). De a következő években jelentős változás következett be. Ekkorra megérlelődött az egész telken élő családok szétválása, s egy-egy családnak csak résztelek jutott. Az elaprózódott telken élő egyes családok nem tudták már fizetni a korábban egy családra jutó adóegységet, s így az állam is kénytelen volt különbséget tenni a teherviselés tekintetében az egész- és részelkesek között. Amikor 1335-ben az állam egész telkenként állapítja meg az adó összegét, a telekrészeken élő családok együttesen fizették. Az 1342. évi kamarszerződés és az 1351. évi törvény értelmében is, ha valamely jobbágnak fél vagy negyed telke volt csak, terhei is az egész telekhez kapcsolódó teher megfelelő hányadát tették ki. Az egész telek volt a földesúri terhek kivetésének egysége is több 14. századi urbáriumban. Az egész telek sok esetben csak gyűjtőnév, az egész telkek a tényleges töredék telkeket foglalják magukba, köztük pusztává vált töredéktelkeket is.

A 14. század folyamán gyakori a fél telkek és negyed telkek előfordulása az okleveles anyagban. A telkek elaprózódása ezen a fokon már a parasztság rétegződését jelentette. Ennek megfelelően beszélnek a források a parasztság gazdag, közép- és szegény rétegéről, elsősorban azon a vidéken, ahol az árutermelés a legfejlettebb volt: a Délvidéken és Déldunántúlon. A parasztságnak csak vékony gazdag rétege tudta a mezőgazdasági munka megnőtt termelékenység mellett, a terhek fokozódása ellenére növelni jövedelmét. Az ilyen módos jobbágyok voltak képesek pusztá földet bérbevételeire és azok zsellérekkel való műveltetésére.

A parasztság rétegződésének lényege ugyanis a szélesedő szegényebb réteg kialakulása. A parasztság differenciálódása nem állott meg az egész- és résztelkes parasztokra bomlásnál. A földesúri, állami és egyházi terhek hatalmas – a gazdasági erő növekedésénél nagyobb – arányú emelkedése folytán a parasztok egy része *zsellérré süllyedt*.

Zsellérek azok a parasztok, akiknek csak házuk és házhelyük, esetleg közösségi töredékföldjük van, vagy az sincs, jobbágytelkük mindenestre nincsen, de *önálló háztartást visznek*, csak alkalmilag vállalnak napszámot. (Szemben a szintén föld nélküli cselédekkel, akik a földesúri udvarban élnek.) Megjelenésük a feudális termelési viszony addig általános jobbágytelki formájának bizonyos fokú meglazulását is jelenti. Legkorábban a fejlődő mezővárosokban találkozunk a zsellérekkel. (1312 Nagyvárad, 1316 Kolozsvár.) Az 1342. évi kamaraszerződés olyan szűkölködő szegényként ismeri a zsellért, akinek nincs módja az adót fizetni, ötöd teleknél is kevesebb földdel rendelkezvén. Az 1360-as és 1370-es évektől kezdve a zselléresedés folyamata meggyorsult, erre vezetett az ebben az időben általánossá váló fokozott terményadóztatás, a hadiadók kivetése és a földközösség lassú visszaszorulása. Az 1360-as évektől a forrásokban megjelennek az ország különböző vidékein a negyed teleknél is kisebb „zsellértelkek”, „telekhelyek”, magyar néven „zsellérhelyek”. A zsellérség tömegjelenséggé vált. A zsellérekből már ebben az időben sokan földönfutókká lettek, ezeket a kóborlókat igen gyakran említik a proskripciók határozatok. A 14. század második felében még valamennyire ellensúlyozta a zselléresedés folyamatát a telepítés, de ebben a zsellérek igaerő és más munkaeszközök hiányában már nemigen vehettek részt. A 15. században a telepítés folyamata megtorpant, s a zselléresedés most már nagyobb arányú *pusztásodásra* vezetett, a zsellérektől elhagyott telkek nagyrészt pusztává váltak. A 14. század végi és a 15. század eleji oklevelekben igen sokszor fordulnak elő a birtokok leírásában lakatlan, néptelen, elpusztult telkek. A népes jobbágytelkek lakottságát igen sok esetben külön hangsúlyozzák.

A zselléresedés előrehaladására mutat az, hogy már országos forrásban is említik a zselléreket. Az 1411. évi törvény megkülönbözteti azokat a zselléreket, akiknek kis töredék telkük van, azoktól, akik napszámos munkát végeznek (*opcarii*). A napszámosok először a 14. század okleveles anyagában elszórta szerepelnek: szőlőmunkások, a földesúrtól fejszével ellátott favágó vagy hídacsoló napszámos stb. A második típus számosabb elemként szerepel az 1437. évi második kolozsmonostori egyezségben: akik igásállat híján kezük munkájából élnek, kapálással, gabonacsépléssel szerzik meg ellátásukat.

Antifeudális harcok, eretnek mozgalmak

Az eretnek mozgalmak hazai talajban gyökereztek, és nem voltak egyszerűen külföldi ideológiai hatás, illetve katonai beavatkozás credményei. A hazai kizsákmányolás súlyosbodása és az osztályharc kiéleződése tette lehetővé a huszitizmus tanainak gyors elterjedését. A huszitizmus ideológiai előzménye is

megvolt hazánkban: a *valdens mozgalom*. 1400-ban Nagyszombatban, 1401-ben Sopronban, 1404-ben Budán működött a valdensüldöző inkvizíció. A valdens ideológia számos ponton egyezett a radikálisabb huszita ideológiával, lehetővé tette a huszitizmus könnyebb, gyorsabb terjedését. A valdens mozgalom időben is elért a huszita mozgalom elterjedésének kezdetéig. Az egyház Sopronban még hosszabb ideig volt kénytelen küzdeni a valdens tanítások ellen.

A huszitizmus Magyarországon azért is könnyen terjedhetett, mert a *prágai egyetemen* magyarországiak is hallgatták Husz Jánost. A magyarországi egyetemi hallgatók Prágában a cseh akadémiai „nemzet” körébe tartoztak már a 14. században is. És már 1384-ben ellentétek kezdődtek a cseh „nemzet” és a német „nemzetek” között. Ezek az ellentétek ugyancsak a huszitizmusba torkollottak. A magyar egyetemi hallgatók tehát évtizedeken keresztül érintkezhetek a haladó prágai egyetemi körökkel, kitartván Husz elvei mellett az üldözés éveiben is. Az egyetem huszita időszakában ott magyar funkcionáriusok is működtek. Így 1415-ben Budai Bereck magister az egyetem rektora volt.

Már 1418-ban, tehát a huszita háború kitörése előtt magyarországi területen is megjelent a huszitizmust üldöző inkvizíció. 1419-ben pedig a husziták ellen országosan meg akarták indítani az inkvizíció működését.

A huszita mozgalmakban részt vett a Felvidék szlovák és magyar parasztsága, német plebejus lakossága. Már 1421-ben megmozdultak a *jászói premontrei kolostor jobbágjai*. A parasztok a tömeges elköltözés fegyverével is éltek. 1432-ben a kolostor jobbágjai bíróval és esküdtekkel az élükön ismét felkeltek a földesúri terhek ellen, „a makacsság szellemétől vezetve”. Több egyházi vezetőt is megöltek a felkelő parasztok. 1436-ban Zsigmond megengedte a jászói egyháznak, hogy a kolostort várrá építse át. A parasztok azonban ezután sem tették le a fegyvert, hanem tovább küzdöttek. Az elégedetlen parasztok részben más helyre költöztek, részben szerteszét kóboroltak az országban. 1440-ben a cseh huszita zsoldos kötelékek közeledtén felbátorodott jászói és mecenzéfi jobbágysok fel is keltek.

Jelentős parasztmegmozdulás zajlott le *Nagyszombat vidékén*. Magyar krónikák beszélnek egy Blasko vagy Balázs bíró nevű felkelővezérrel, ez azonos az okleveles anyagban szereplő Borotini Blazsko cseh huszita vezérrel. Heltai Gáspár krónikája (16. század) szerint Balázs parasztember volt, sok parasztnéppel fellázadt, éjjel elfoglalta Nagyszombat városát, és sok polgárt megölt, azután a városból kitörve, messze földön dült Magyarországon. Turóczi krónikája (15. század) azt említi, hogy az alacsony vagyonú és nevű Blaskó zsákmányra vágyó cseh és magyar katonákkal garázdálkodott. Ez az adat összekötő kapocs az oklevelek és Heltai krónikája között. Hogy a benyomult cseh husziták egyik vezére a magyar krónikákban mint magyarországi parasztvezér szerepel, az világosan mutatja, hogy a felvidéki szlovák és magyar parasztság csatlakozott a benyomuló csehekhez, hogy a helyi hagyomány a cseh vezért már magáénak érezte. Tény, hogy 1432-ben Nagyszombat – a városon belüli husziták segítségével – a husziták kezére jutott. A husziták a városban élő ferencrendi apácákat elkerget-

ték, okleveleiket részben elégették. Nagyszombat gazdag német polgársága a huszita kormányzat elől elköltözött, ami elősegítette a város elszlovákosodását a környék falvaiból. Ez a parasztmozgalom ellenőrizte a Mátyusföldjét le a Dunáig.

A felvidéki huszita mozgalom kiterjedt a *pozsonyi plebejus lakosságra is*. A huszitizmus nemzetiségi különbség nélkül gyökeret vert a külvárosi plebejusok és halászok körében. Már 1428-ban 60-ra becsülték a pozsonyi huszita családok számát, a későbbi években ez megnőtt. 1434-ben a város katonai parancsnoka hívta fel a városi tanács figyelmét arra, legyenek elővigyázatosak a huszitákkal szemben, mivel a Duna menti kunyhókban lakó halászok együtt éreznek a huszitákkal, ételt és italt adnak nekik. Mint egy – Blazskóval kapcsolatot tartó – huszita szervezkedés leleplezése után kiderült, a városon belül egy huszita lovag vezetésével mintegy száz huszita készült felkelésre és a városkapuk megnyitására. Ezek Nagyszombat felől és nyugatról huszita szekérvár érkezésére vártak. A pozsonyi plebejus-paraszt mozgalmakat azonban a feudális-patrícius összefogás elnyomta.

A *Délvidéken*, az antifeudális, eretnek mozgalmak évszázados területén, valamint *Erdélyben* is megnőtt ebben az időben a parasztság és a városi lakosság harca a feudális kizsákmányolás és az egyházi törekvések ellen. Az antifeudális harcok egyik súlypontja a századfordulótól kezdve éppen a Délvidéken és Erdélyben alakult ki. A 14. század utolsó éveiben a zágrábi polgárok – főképpen horvátok, kevés magyar és olasz – véres harcot vívtak a püspök és a káptalan alávetoő törekvései ellen. A 15. század első negyedében is tartottak a zágrábi mozgalmak. Eretnek mozgalmak folytak Zala, Somogy, Tolna és Baranya megyékben is. 1400-ban Arad vármegyében a román és szláv parasztok megtámadták a nemeseket és a gazdag polgárokat, elhurcolták javaikat, felégették házait. 1417 tavaszán – április 26-i alvajdai levél tanúsága szerint – felkelés robbant ki Alsó-Fehér vármegyében. Ezen a területen egy erős parasztsapát Kardos János „főkapitány” vezetésével megtámadta a szász patrícius földesurakat. A Király-földre betörő parasztok „gonosztevő és zsákmányoló” csapatával a szászok szembeszállottak, s valószínűleg szétszórták a felkelőket, nemesi csapatok segítségével. A parasztok vezetője alighanem elesett, többé nem szerepel. Az erdélyi románok 1427-ben megtagadták a felemelt szolgálatot. 1430-ban a székelek keltek fel, és feldúlták a nemesek birtokait, felégették házait. 1433-ban Fogarasban román zavargás folyt, a feudális urak ezt 1434-ben kegyetlenül elfojtották.

Ebben az időben a *máramarosi sóbányászok* is megmozdultak, valószínűleg leverték őket. A bányamunkásság volt a bér munkások első tömeges megjelenése a magyar történelemben. A bányászok mozgalmát szervezkedésük előzte meg, amit az 1435. évi, a sóvágókra igen hátrányos szabályzat említ. A sóvágók gyűlései (a túrok) hátrányosak és károsak voltak a sókamarára, ezért a szabályzat a gyűlések kezdeményezőit és a résztvevőket testcsonkító büntetésekkel és vagyonelkobzással rendelte sújtani. A sóvágók ezeken a gyűléseken próbálták kivívni a bérek növelését, amit a szabályzat élesen elítél.

1436-ban tetőpontjára hágott a lakosság elégedetlensége, legnagyobb kiterjedést érte el az eretnek mozgalom. Ez ebben az időben a Felvidékre, Erdélyre és a Délvidékre egyaránt kiterjedt.

Az eretnek mozgalom ellen – elsősorban a Délvidéken és Erdélyben – harcba vetették az egyházi inkvizíciót is. *Marchiai Jakab* ferencrendi szerzetes járt el inkvizítorként e vidékeken. Ezeken a területeken a legkülönbözőbb rétegek és eretnek irányzatok harca fonódott össze a katolikus egyház által szentesített feudalizmus ellen.

Marchiai Jakab egyházi és feudális katonai erőkkel lépett fel a parasztok ellen, és kényszerítette tömegeiket arra, hogy legalábbis formailag a katolikus egyház mellé álljanak. Az inkvizítor még a halottakat is kiásatta és megéget-tette, amennyiben kiderítette róluk, hogy életükben szemben állottak az egyházzal.

A püspöki panaszok nemcsak az eretnekség terjedéséről és eretnek szervezkedésről beszélnek 1436-ban, hanem már a felkelés fenyegető érlelődéséről is tudósítanak. A szerémi és a nagyvárad püspök levele szerint a husziták fegyveresen gyülekeznek, fel akarják emelni zászlójukat az egyház ellen, meg akarják ölni a püspököket és az egész klérust.

A parasztság helyenként fegyveres ellenállást tanúsított Marchiai Jakabbal szemben. Ezért fegyveres püspöki bandériumok kísérték. Marchiai Jakab 1439-ben ítékezni akart Magyar Bálint szabó, kamonci lakos felett. Bálint szabó kivont karddal kergette az utcán a bírót, akinek három visszaeső eretneket adott át ítéletvégrehajtás céljából. Az eretnekeket már karóhoz kötötték, mikor Bálint szabó a bíróra támadt, és hívta a népet: „Jöjjetek velem, öljük meg a bírót nyomban!” Feltörték a börtönt, ahol bilincsen volt Bálint plébános, az inkvizítor által elfogott eretnek. Ezt a börtönből kiszabadították.

A délvidéki mozgalmak során a huszita bibliafordító Tamás és Bálint „diák” Kamoncból férfi és nő híveikkel Moldovába menekültek.

Az antifeudális harc ideológiájának formája Magyarországon is vallásos volt. Érveiket igyekeztek a bibliára alapozni, ezért volt fontos eszköze a mozgalomnak a biblia lefordítása. Jóel könyvének az isteni ítéletről szóló része: „Törjétek meg tü szántóvasaitokat törökbe, és tü kapáitokat láncsákba!” – fegyverre hívta a magyar huszitákat.

A magyarországi eretnekek ideológiáját a legrészletesebben Marchiai Jakab jelentése tartotta fenn. Ebből megállapítható, hogy hazánkban is elterjedt a *huszitizmus táborita irányzata*. Ez azokat az elveket is tartalmazta, amelyek korábban a valdens ideológiával már ismertek voltak Magyarországon. (Így a szentek neveit törölték az istentiszteletekből, tagadták, hogy Mária és a szentek segíthetnének az emberen.) Az eretnekek szembefordultak a katolikus egyház szertartásaival, főleg pedig szervezetével és képviselőivel. A képtiszteletet bálványimádásnak minősítették. Azt vallották, hogy nem kell tisztelni a képeket, az ereklyéket, amelyeket kapzsiságból találtak ki, nem kell keresztet vetni. A templomok és képek elpusztítására mozgósíthatott az Apor-kódex 113. és 144. zsolttára is, ámbar szövegükben a pogányok arany- és ezüstbálványairól állapítják meg:

„Emberi kezeknek művelkedeti
Szájok vagyon és nem szólnak,
Szemek vagyon és nem látnak,
Fülök vagyon és nem hallnak,
(É)s mert nincs szellet ő szájokban
Egyenlőek legyenek ő velek,
Kik alkották azokat,
És mend kik bíznak öbeléjek.”

A magyarországi husziták is támadták a pápa főségét, s egyik tételük ki-
mondta, hogy a pápának nincs nagyobb tekintélye, mint az egyszerű papnak.
Eltörölték a pápa búcsúadási jogát is. *Gyökereiben támadta ez az ideológia
a feudalizmust és a feudális viszonyokat erősítő törvényhozást*, amikor kimon-
dotta az emberek teljes egyenlőségét: még a császár és a pápa sem lehet nagyobb,
mert mindnyájan testvérek vagyunk, sem a pápa, sem a császár nem hozhat
törvényt, hanem elegendő megtartani „az isten törvényét”. (Ez a feudális tulaj-
don elleni támadást, új társadalmi rendre való áttérés követelését jelentette.)
Egyenlőségfogalmuk a nőkre is kiterjedt: elveik szerint a nők is gyóntathatnak
és feloldozhatnak. Hogy a magyarországi husziták is le akarták dönteni az egy-
házi és világi személyek közé emelt válaszfalat, azt mutatja, hogy a gyóntatást
és feloldozást szerintük nemcsak papok, hanem világiak is gyakorolhatják.

Amikor a tized nem fizetése miatt egyházi átokkal sújtott parasztság nem
adta be a derekát, ebben szerepe volt bizonynyal a magyarországi husziták ideoló-
giájának is, amely teljesen tagadta a kiátkozás hatékonyságát. Egyik tételük
szerint a kiátkozástól nem kell félni, mert amíg az ember megátkoz, az isten
megáld. Követelték a papi nőtlenség eltörlését is. Kimondották, hogy el kell
törölni az egyház vagyonát. Egyik tételük szerint ugyanis a világi javak körül
buzgólkodó egyháziak az ördög részei, és ugyanígy azok a főpapok is, akik ki-
átkozzák a népet. Leleplezték a római egyház kapzsiságát is, amikor hangoztat-
ták, hogy a pápai udvarban teli erszénnyel bármilyen bűn alól bocsánatot lehet
kapni. Képekkel való agitációjuk során lerajzolták a pápát, amint lóháton pom-
pázik, s ezzel szembeállították a szegény Jézust számárháton. Kijelentették, hogy
a tulajdonnal bíró papnak száz ördög van a lelkében, s hogy a papok örülnek
az eltemetetteknek, akár a hollók, mivel még a temetésért is pénzt húznak.

Az 1437—1438. évi erdélyi magyar—román parasztfelkelés

Az egyházi inkvizíció ugyan letörte egyes területeken a parasztság mozgal-
mait, de egyben egyik előidézője volt az erdélyi felkelésnek. Különösen nehéz
volt ugyanis a *parasztság helyzete az erdélyi tartományban*. Itt a jobbágság
helyzetének általános romlása a román jobbágyok fokozottabb megterhelésével
és a székelyek feudalizálódásának előrehaladásával is bonyolódott. Ehhez járult,
hogy a szász területeken a városi patríciusok kezükbe vették a parasztság ki-
zsákmányolását.

A *székelyek* körében ebben az időben már előrehaladt az osztályalakulás. Jogilag valamennyi székely egyenlően szabad volt, ami elsősorban adómentességükben nyilvánult meg. Csak bizonyos rendkívüli alkalmakkor tartoztak a királynak ökorádót fizetni. Elvileg minden székelyt terhelte a katonai szolgálat. Lehetséges, hogy a „székelyek három neme” kifejezése, amely már a 14. század első felében előfordul, bizonyos rétegződést takart. A 14. század végén és a 15. század elején azonban már kifejezetten társadalmi rétegeket lehet megkülönböztetni a székelyeknél: a székely *főembereket* (seniorok) a *lófőket* (primipilusok) és a *közszékelyeket*. A lófők lovon, a közszékelyek gyalog harcoltak. Tehát a katonai szolgálat sem volt már egyenlő. A székely nemzeti szervezet ugyan még nem bomlott fel, de az egyenlőség már megszűnt benne. A nemzeti egységenkénti hivatalok a főemberek és lófők kezére jutottak.

Az *erdélyi románok* (a forrásokban „valachok”, „oláhok”, de már 1345-ben „román” néven is szerepelnek) a 14. században már mintegy 300 helységben éltek. Éltek románok a Temesközben is. A románok zöme a 14. század során már jobbágy sorba süllyedt, jókora részük telekre uttetett magánföldesúri jobbágy lett. A románság számottevő részének a helyzete mégsem volt azonos a jobbágyokéval. Hunyad, Temes, Krassó, Fogaras, Máramaros megyékben a királyi várakhoz kapcsolt románok bizonyos fokú önkormányzatot is kialakítottak. Előrehaladt az egyes román területi szervezetek összekapcsolódása is, ami pl. a Temes és Krassó megyei román kerületek együttműködésében tükröződik a 14. század végén. Ez a határvédelemben játszott szerepükkel is összefügg. A románok egy része nem állott egyházi vagy nemes földesúr uralma alatt, hanem a királyi váraknak szolgált. Ezek életét a királyi várnagyok és a felemelkedő román uralkodó réteg irányította. Terheiket a várnagyoknak és a kenézeknek fizették. A román kenézek egy része idővel formailag is felemelkedett a magyar nemességbe. Miután a kenézek a 14. század végétől saját népük kizsákmányolóivá lettek, osztályérdekük a magyar földesurakhoz vonzotta őket, velük rokoni kapcsolatokat is építettek ki, sokan lassanként elmagyarosodtak. A várnagyok is fokozták a románok kizsákmányolását. A várak őrzése sok olyan munkát rótt a románokra, ami tulajdonképpen jobbágyi robotot jelentett: a meghatározott terheken kívül sáncokat kellett ásniuk, fát kellett vágniuk, élelmet kellett behordaniuk. Különösen a meghatározatlan mennyiségű terhek rontották a románok helyzetét. A románok egy része a szász és magyar polgárok alattvalójává süllyedt. Román falva Kolozsvárnak is volt. A 14. század második felében románok már pénzt fizettek a nagyszebeni szászoknak. Zsigmond alatt a szászok további román falvakat kaptak.

A görögkeleti románok között már a 14. században folyt a katolikus egyház erős térítő hadjárata, Lajos király aktív támogatásával. Az egyház a 15. század elején újabb akciót indított, hogy a görögkeleti románokat katolikus vallásra térítse, és tőlük tizedet szedjen.

A tized körüli viszály, az inkvizíció és a térítés gyűjtő tényezők voltak a lappangó ellentétek fellobbanásához Erdélyben. 1437 tavasza derekán felkelés indult Erdély északi részén, Belső-Szolnok, Doboka és Kolozs megyékben. A

felkelés elleni úri lépések körébe tartozhatott a székely ispán megjelenése a szász Besztercén, továbbá az erdélyi püspök északra hívása. Parasztmozgalom tört fel a szűkebb értelemben vett Magyarország területén is; itt a mozgalom vezetője egy Márton nevű paraszt, a későbbi krónikák szerint parasztbíró volt. Ez a tiszántúli mozgalom még 1437 nyarán is fenyegette a nemeseket, mert június második felében elhalasztották a Szatmár és Ugocsa megyei nemesek pereit a „parasztnak háborúja” miatt. 15. századi krónikák a Nyírségben, a Szamosközben jelentősnek tüntetik fel a parasztfelkelést. Türoczi szerint a parasztnak nagy csapata gyűlt össze ezen a területen, és árasztotta el ezeket a vidékeket, végül is a főuraknak sok csapattal sikerült leverni őket, és megtorlást gyakorolni. A parasztfelkelés korlátozottsága, gyengesége mutatkozott meg abban, hogy bár egy időben mozgalom folyt Erdélyben és a Tiszántúlon, nincsen nyoma annak, hogy közvetlen kapcsolatban állottak volna.

A felkelés vezetői között találunk kisnemesi, világi értelmiségi, falusi parasztbíró és falusi kézműves (pl. Bálint Kovács Újfaluból) elemeket. Magyarok, románok (pl. Virágosberki Oláh Mihály), sőt szászok is vannak közöttük. A kisnemesek zöme csak átmenetileg csatlakozott a parasztsághoz, addig azonban jelentős szerepük lehetett a katonai vezetésben. Ezeket az vezette a parasztnak táborába, hogy a püspök őket is tized alá akarta vetni, hogy nagyobb földesurak kisebb nemeseket kiforgattak vagyonukból, elfoglalták birtokaikat, és a feudális bírósághoz hiába fordultak panasszal. Leginkább az ún. egytelkes nemesek csatlakozhattak a parasztnakhoz. Néhány előkelőbb nemes is részt vett a mozgalomban, mint Zsuki Mihály és Dávid. Ezek ellen a felkelés leverése után hűtlenségi pert indítottak. (A Zsuki-család egy másik tagja a felkelés ellen harcoló nemesi sereg egyik vezetője volt.)

Egyes kisnemesek szívvel-lélekkel harcoltak a parasztnak oldalán vagy élén. Ilyen volt mindenekelőtt *Budai Nagy Antal*, a legnagyobb seregestest vezetője. Erdélyi kisbirtokos nemesi családból származott, amely a Kolozsvár közelében levő Buda helységről vette nevét.

A vezetők között több oklevélben is szereplő *Kolozsvári Jakab mester fia János* (vagy Kolozsvári Mester János) polgári értelmiségi fia volt. Apja Polkischer (Bulkischer) Jakab, a bécsi egyetemen bölcsészeti fokozatot nyert (innen a „mester” szó fia nevében), a 14. század végén a bécsi egyetemen a természettudományok előadásokat is tartott. Majd Kolozsvárra a 15. század eleji városi ellenzéki mozgalmakban tekintélyes szerepe volt, utóbb gazdag esküdt polgár. A polgári ellenzéki vezető fia az erdélyi felkelőkhöz csatlakozott, s német származású letétre is a „magyarok” egyik „kapitánya” és a mozgalom egyik mártírja lett.

A kolozsvári lakosság zöme is a felkelő parasztságnak támogatója lehetett. A nagyobb felében szász, kisebb felében magyar város népessége a 15. század derekán mintegy 4–5000 lehetett, amelynek több mint 35%-a volt iparos, akik több mint 40 iparághoz tartoztak. Itt a lakosság szegény eleme nagyobb hányadot tett ki, mint pl. az iparosodottabb Nagyszebenben. A kolozsvári mesteremberek és legények részvétele feltétlenül elősegítette a parasztnak átmeneti si-

kereit. Ezek gyárthatták elsősorban a parasztság fegyvereit. A különféle társadalmi rétegek együttes felkelésére utal az egyik forrás, amely „a világiak zendüléséről” (tumultus laicorum) emlékezik meg.

A falvaikat elhagyó felkelők Alparét község határában, az ott emelkedő közel 700 méter magas Bábolna-hegy oldalán építették fel szekértáborukat. A parasztok bábolna-hegyi szekértábora nemcsak katonai, hanem politikai központjuk is volt. A tábort üő parasztok seregét a földesurak nem tudták leverni. Valószínű, hogy a felkelő parasztok alkalmazták a cseh husziták szervezési és hadviselési módszereit, anélkül azonban, hogy annak tökéletességét elérték volna. Az erdélyi parasztseregben a plebejus elemek sokkal kisebb szerepet játszottak, semhogy ez a sereg elérhette volna a táboríták színvonalát. Bonfini leírása azonban a parasztok szervezettségére mutat: a parasztok serege négyyszög alakú hadoszlopban támadott. Ez legalábbis arra utal, hogy a kisebb-nagyobb kezdeti összecsapásokban a parasztok hadserege megedződött, valószínűleg kiképzést is nyertek. Pápai levél szerint erejük annyira nagy volt, hogy félelmet keltett az egyházi és világi előkelőkben.

A felkelő parasztok magát a földesúri rendszert akarták eltörölni. A pápa egyik levele 1437 novemberéből azt állította az erdélyi felkelésről, hogy *azok a népi elemek robbantották ki, akik nem akarnak tizedet fizetni*. A pápa szerint ezek a tizedfizetést megtagadó közemberek *az egyháziak és a nemesek ellen* fegyveres kézzel esküdtek össze. Tehát az egyház feje is világosan látta, hogy itt nemcsak vallási „eltévnyedésről” van szó, hanem az egyházi és világi feudalizmus elleni általános mozgalomról. Ugyanígy látta a felkelést Lépes György, a mozgalom kirobbanására okot adó erdélyi püspök is. 1439-ben kelt levelében – visszaemlékezve a parasztfelkelésre – kifejezte, hogy a hűtlen parasztok zendülése, megmozdulása és háborúja „természetes” *uraik: földesuraik ellen* fordult. Erre utal a szász „nemzet” egykorú jegyzőkönyve is. Eszerint a magyar Nagy Antal embercível egész Erdélyt magának akarta *alávetni*, különösen a *nemeseket*. A fél évszázaddal később író Bonfini szerint Antal Erdélyben újításra törekedve, hatalmas földműves csapatot gyűjtött össze, és letért a király hűségéről, hogy a *szolgaságot lerázzák*.

A Bábolna hegyén gyülekező parasztok kezdetben nem látták tisztán, hogyan érhetik el céljaikat. Nem látták, hogy a földesurak és a parasztok osztályellentétei békés úton immár nem egyenlíthetők ki. Illúzióik folytán követeket küldtek a nemesekhez, hogy adják elő a parasztok panaszait, követeléseit. A püspök „édes szavakkal” próbált hatni rájuk, Csáki László vajda és Lépes Lóránd alvajda azonban nem tárgyalt a parasztok követivel, hanem mint lázadókat egyszerűen lefejeztette őket. Követeik sorsából a parasztok megtanulták, hogy az uralkodó osztály vezető képviselői nem adnak engedményeket jószántukból. Kirobbant a harc. Az ütközet 1437 július legelején Dés mellett zajlott le, és benne feudális haderőn paraszti sereg első ízben aratott diadalt Magyarországon. A felkelők bekerítették az urakat, a püspök hiába bízta ellenállásra őket és familiárisait, maga is alig tudott menekülni. A győzelemben döntő szerepe volt a parasztcsatatok kétségbeesett és egyben lelkes harcának. Ez egyenlítette

ki a sokkal jobban felfegyverzett feudális urak csapatainak harci túlerejét. A felkelők győzelmének másik tényezője az volt, hogy a parasztok soraiban kiskisnemesek is küzdöttek.

Erdély gögös urait a parasztok seregének győzelme most arra kényszerítette, hogy tárgyaljanak a felkelő jobbágysággal. A tárgyalás eredményeképpen július 6-án a *kolozsmonostori konvent előtt megegyezést kötöttek*. Közkegyelmet biztosítottak a felkelésben résztvevők számára. A parasztok azt is elérték, hogy a Bábolna hegyén évenként gyűlést kell tartani annak megállapítására, hogy a szerződő felek mennyire tartják meg ezt a megegyezést.

A kolozsmonostori egyezségből a magyar jobbágság részvétele mellett világosan látszik a *román jobbágyság* is. Magyar polgári történetírók, sovíniszta beállítottságuknak megfelelően, tagadták az erdélyi román parasztok részvételét a felkelésben. Ezzel a katolikus egyház románokat is elnyomó szerepét igyekeztek szépíteni. A valóságban, ahol a felkelés kiérett, ott a román lakosság részvétele mindenképpen feltételezhető. Egyes román polgári történetírók éppen az ellenkező oldalról, kizárólag román felkelésnek állították be az 1437. évi erdélyi mozgalmat. Ezek azt a nemzetiségi elnyomást vetítették vissza, amelyet később az erdélyi románok felett a magyar földesurak gyakoroltak. Ez azonban történetietlen felfogás. A feudális társadalomban a kizsákmányolásban nemzetiségi szempont nem érvényesült. Másfelől Magyarország uralkodó osztályában a magyar nemességbe olvadt román vezető réteg is szerepet játszott. Kétségtelen azonban, hogy a román parasztságnak speciális sérelmei is voltak, főképpen a vallási különbség folytán. A katolikus egyház őket is tizedfizetés alá akarta vetni. Volt tehát okuk szembefordulni a katolikus egyházzal: a korabeli egyházi források is rámutatnak erre, amikor a „szakadárak” (görögkeletiek) összeköttetéséről beszélnek az eretnekekkel.

Az erdélyi románok a kolozsmonostori egyezség megkötésében is részt vettek. A románok közvetett említésein kívül az egyezségben kifejezetten szerepel a magyarok és a „valachok” (románok) egyetemességének kifejezése, továbbá a magyarok és a románok zászlótartójának tisztsége a parasztok soraiban. Ezt a tisztséget Vajdaházi Nagy Pál töltötte be. Mindkét nép történetének egyik legszebb *közös haladó hagyománya*, hogy az egyezségben a közös felkelés első győzelmének eredményeként a magyar és román jobbágyság a parasztok ugyanazon „egyetemességének” részeként szerepelnek, és közösen vívták ki, hogy az erdélyi részek „országai”. Ez utóbbival azt a törekvésüket fejezték ki, hogy elnyerjék az azelőtt csak a nemesek részére biztosított állampolgári jogokat.

A kolozsmonostori egyezség a *parasztok sikere volt*, amennyiben a parasztok harcban kivívott győzelmét fejezi ki. De *kifejezi a parasztfelkelés korlátozottságát is*, ha következményeit vesszük figyelembe. Az egyezséget a feudális urak feltehetően csak időnyerés céljából kötötték meg, eszük ágában sem volt azt megtartani. A parasztok egy része rövidlátó módon szétszóródott, az első eredmények után hazatért falujába. A parasztok kiskisnemes szövetségeseit az erdélyi püspök tántorította el, aki ebben a kényszerhelyzetben most végre elis-

merre a kisnemesség tizedmentességét. Ezután már csak a kisnemések leghaladóbb elemei maradtak a parasztok mellett.

A földesurak nem elégedtek meg a parasztsereg meggyengülésével. Arra törekedtek, hogy új szövetségeseket találjanak a felkelő parasztok ellen. Ilyen szövetségeseket a tártomány nem nemes, de kizsákmányoló elemeiben találtak. Így szövetkezni tudtak a székelyek és a szászok gazdag rétegével. A magyar, székely és szász kizsákmányolók 1437 szeptemberében Kápolnán szövetséget hoztak létre a kolozsmonostori egyezség megsemmisítésére. A *kápolnai unió* biztosította, hogy a szerződő felek kölcsönösen támogatják egymást bármilyen ellenség ellen. A szászok azért csatlakoztak a szövetséghez, hogy egy újabb veszedelmet elhárítsanak maguktól. A székely székek vezetősége pedig segítséget várt a közszekelyek alávetéséhez. Az ősi szabadságért harcoló székely tömegek nem sülyedtek le még annyira, hogy a jobbágyok mellé álltak volna. Ellenkezőleg, a nép ellen fogtak fegyvert. Így a maguk lesüllyesztésének útját is egyengették. A kápolnai uniót utóbb is fenntartották mint a „három nemzet unióját”. A magyar „nemzet” az erdélyi nemességet, a szász „nemzet” a gazdag, parasztkizsákmányoló szász patríciusokat, a székely „nemzet” a székelyek felemelkedő felső rétegét jelentette. Ezzel a jobbágyokat kirekesztették az erdélyi „nemzetekből”, azaz a politikai jogokkal rendelkezők soraiból, de egyúttal a románokat is a tártomány rendi politikai szervezetéből.

A kápolnai unió alapján az erdélyi kizsákmányolók nagy hadsereget gyűjtöttek össze. Megint összeütközésre került a sor. 1437 szeptember végén Apáti mellett ütközet folyt le, amelyben a nemesek újra vereséget szenvedtek. Ismét kénytelenek voltak egyezséget kötni a parasztokkal október 6-án Apátiban. A megegyezést ismét leírták a kolozsmonostori konventnél, de a parasztokra lényegesen kedvezőtlenebb körülmények közt, mint az elsőt. A győzelem nem növelte meg a paraszthadak erőfölényét. Egy részük távolmaradt, a kisnemesektől elszigetelődtek.

A *második kolozsmonostori egyezségben* nagyjából érvényben tartották az első egyezség pontjait, de jelentős különbség van a parasztok rovására. Az első oklevélben a parasztoknak az az elképzelése érvényesült, hogy a végleges helyzetet akkor fogják rögzíteni, ha megtalálják István király oklevelét. Hittek abban, hogy van ilyen, és hogy ez ősi szabadságuk biztosítását rejtí magában. A második egyezségben a királyra, a nemesek és a parasztok képviselőire bízta rá a végleges rendezést. Ebben a parasztfelkelések eléggé általános *királyiullúziója* érvényesült. A második egyezményből kimaradt az ellenőrző gyűlés. A felkelők még azt sem tudták elérni, hogy a közkegyelmet az első egyezséghez hasonlóan biztosítsák. Az új megállapodás szerint, ha földesúr szegi meg a szerződést, megbüntetése és a kárpótlás megadása az erdélyi vajda és alvajda feladata. Ha viszont parasztkapitány vagy paraszt szegi meg a szerződést, akkor életével és vagyonával lakol. Ez a nemeseknek gyakorlatilag büntetlenné tette a szerződésszegést. A tized ügyével sem foglalkozik ez a megegyezés, bár közben ez a kérdés csak a nemesek részére intéződött el kedvezően. Végül az egyetértés érdekében hivatkozva, addig is megkötötték a békét, amíg visszatérnek a király-

hoz küldött követek. Budai Nagy Antal, Kolozsvári Mester János és Vajdaházi Nagy Pál, a parasztok kipróbált vezetői a győzelem ellenére elfogadták a kedvezőtlenebb pontokat. Ennek oka kétségtelenül a parasztok erőinek megfogyatkozása volt.

A két kolozsmonostori egyezésnek határozott antifeudális tartalma van, noha elmarad a kiliasztikus táborita ideológia mögött, amelynek elemeit más források őrizték meg. A kolozsmonostori egyezésekben az antifeudális erők formailag, elvben elismerték a földesúri jogokat, számos földesúri igényt azonban leráztak vagy megszorítottak, s mintegy a felkelők minimális programját vívták ki. Még az is figyelemre méltó haladás lett volna, amiben csak a feudális jog gyakorlatba való átvitelét sürgették (a költözési szabadság biztosítása, kihágásaiknak az illetékes törvényszék előtt való elintézése).

A legdöntőbb eredmény a *kilenced eltörlése* volt. Enyhülést jelentett az is, hogy a pénzterheket, az ajándékokat, a robotot is kisebb, illetve alacsony szinten állapították meg. A második kolozsmonostori egyezés pontosabb részletezése szerint az egésztelkes paraszt csak évi egy aranyforint terhet viselt volna, a fél- és negyedtelkes kevesebbet, a jószág nélküli zsellér évi 12 dénárt. Mindez azt jelenti, hogy a felkelés tartós eredménye esetén kivívta volna az immár *elavuló termékjáradék* fő formájának eltörlését. A megállapított pénzteher pedig alacsonyabb volt a már kialakult magasabb szintnél. Olyan magasabb fokra emelkedett volna a feudális kizsákmányolás, ami viszonylag kedvezőbb volt a gazdasági fejlődés általános szempontjából, s inkább megfelelt a fejlődő paraszti ártermelés követelményeinek.

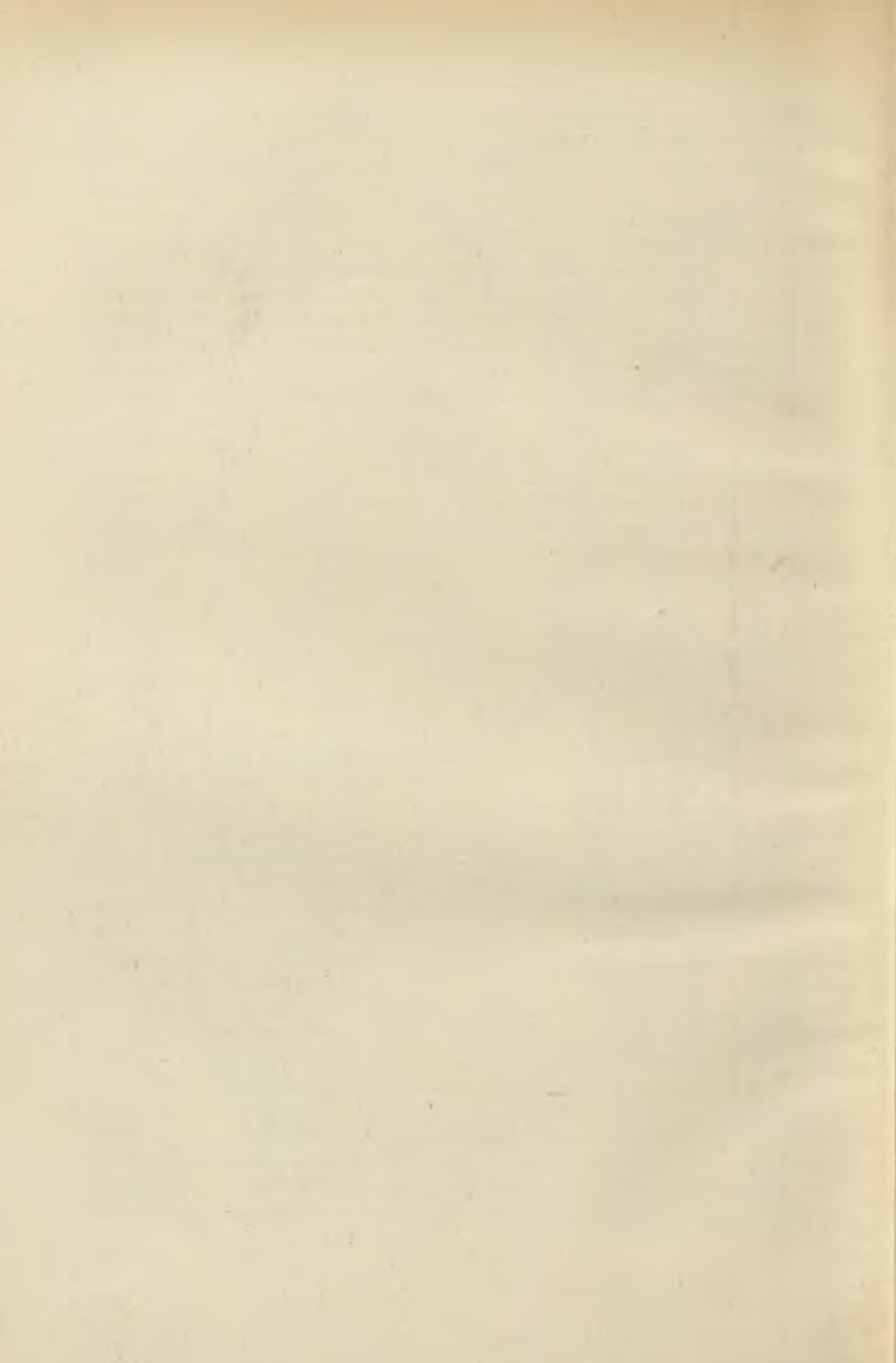
Politikai téren a rendi fejlődés menetében is igen jelentős kérdéseket rögzítettek le a kolozsmonostori egyezésben. Amikor a parasztok benne magukat a nemesek mellett „országlakosoknak” nevezték, ezzel politikai jogokat követeltek. A parasztság ugyanakkor szervezett *rendnek* akarta elismertetni magát, mint az *erdélyi rész magyar és román országlakosai egyetemességét*. A Bábolnahegyen évenként bevezetni kívánt ellenőrző gyűlés, amelyen minden falu és mezőváros 2–2 bölcse örege is részt vett volna, formailag a régi megyei és tartományi közgyűlésekre emlékeztet, amelyeken a parasztok is megjelentek. Valójában a követelés antifeudális jellegű volt, a parasztságnak azt a törekvését jelenti, hogy ellenőrizni, sőt ellensúlyozni akarta a nemességet, ezzel gyengítette volna annak politikai hatalmát.

A nemesi *renddel*, majd a három feudális „nemzet” *szövetségével* szembe az *erdélyi rész magyar és román országlakosainak rendjét* (*universitas regnicolarum*) szeggezték. Ennek a fogalomnak rendi értelmét és egyúttal nagy politikai célkitűzését mutatja, hogy benne olyan rendi kifejezések kapcsolódtak egybe, amelyeket a királyi tanács írt pecsétjére Mária fogsága (1386. *sigillum regnicolarum regni Hungariae*) és a későbbi trónüresedés idején (1445. *sigillum universitatis regni Hungariae*). Ha a felkelés későbbi szakaszában e fogalmat a paraszttrend (*Universitas Rusticorum*) kifejezés váltja is fel, annak vezetői mutatják, hogy nem pusztán parasztok, de a jobbágyok ügyéhez állt kisnemesek és

A HUSZITIZMUS HATÁSA MAGYARORSZÁGON

- Városi mozgalomnak székhelye
- Mezőgazdaságának székhelye
- Ertéktelenségének a XV. század elején
- Délvidéki hatása erőteljes
- Az 1437-1438-as parasztfelkelés után
- Hatása betört és szétverte
- Hatása erőteljesen szétverte

városlakók is alkották e „rendet”. (Ennyiben a felkelés előképe 1514 ideológiájának is.) A feudális terhek jelentős részének lerázása, politikai jogok kiharcolása, a felkelő táboron belül a társadalmi különbségek elmosódása – mindez huszita elvek megvalósítása lett volna.

A második kolozsmonostori egyezség jóváhagyására nem került sor. Zsigmond 1437. december 9-én meghalt. A nemesek ez időre a parasztok tiszántúli seregét már megsemmisítették. Most egész Erdélyben felsorakoztatták csapataikat, és ismét kirobbantak a harcok. A parasztok tovább folytatták a nemesi birtokok megrohanását. Elfoglalták és feldúlták a még megmaradt nemesi kastélyokat. Valószínűleg ez időben kerülhetett Kolozsvár városa is – a lakosság legalább egy részének segítségével – a felkelők kezére. A harcok súlypontja ide tolódott át. A nemesség támadását az is erősítette, hogy a parasztok fő serege elleni harchoz ekkor már csatlakoztak a nemesek más vidéken felszabadult csapatai. Ezek a csapatok nem a fenyegető török betörés ellen, hanem a parasztok ellen vonultak. Így jártak el a Báthoriak, ezért a felkelők velük is harcba keveredtek, elfoglalták Fejérd nevű falvukat, és megölték a földesúri officialist. Ez az eset nem lehetett elszigetelt, és az egész nemesség magatartására vet fényt, amely inkább vállalta a török betörést, mintsem megtartotta volna a parasztokkal kötött megegyezést.

A *döntő ütközet* 1437. december 10. és 14. között Kolozsvár és Kolozsmonostor határában zajlott le, és a *felkelők vereségével végződött*. A parasztok kiemelkedő vezére, Budai Nagy Antal is ebben az ütközetben halt hősi halált. Kilenc más parasztvezért Torda mellett karóba húztak. Evvel akarták megfélemlíteni a még harcoló parasztcsapatokat. A parasztok azonban tovább küzdöttek, bár védekezésbe szorultak.

December 15-én a nemesek elfoglalták Nagyenyed mezővárosát is, és feldúlták azt, mert a felkelők egy része ide vonult vissza. A parasztok fő serege visszavonult Kolozsvárra. A várost a nemesek körülzárták, a külvárost megszállták. A parasztok és városi szövetségeik azonban vitézül védekeztek, a várost alaposan megerősítették. Az ostromban már nemcsak az erdélyi nemesek vettek részt, hanem a székely ispán is a székelyek erejével, mégsem tudták a várost bevenni. 1438. január 9-én a székely ispán más erdélyi és magyarországi urakkal együtt Kolozsmonostorról sürgető levelet írt a szászokhoz, hogy küldjék el végre gyalogos és lovas csapataikat a „hűtlen parasztok kiirtására”. Az ostromnál már *magyarországi csapatok* is erősítették az erdélyieket. Kolozsvár védekezésének erejére és hősiességére mutat, hogy mégis szükség volt a szászok fejlett ostromszereinek, valószínűleg ágyúinak alkalmazására a város elfoglalásához. 1438 január végén Kolozsvár elesett. Szétszórt parasztcsapatok folytatták az ellenállást. Ezzel függ össze az ún. *tordai unió*, amelyet 1438 február elején kötöttek a kápolnai unió aláírói. A tordai unióban megismételték a kölcsönös segítség kötelezettségét.

Az erdélyi parasztfelkelés, mint általában az európai parasztfelkelések, vereséggel végződött. Ennek oka alapján az, hogy ebben az időben még korántsem érték meg a feudalizmus megdöntésének feltételei.

A bukás konkrét okai között van a parasztságot megszervező vezető osztály hiánya. A kolozsvári és nagyenyedi kézművesek és legények a parasztok oldalán harcoltak, azonban ezek gyengék voltak a vezetésre. A legfejlettebb erdélyi városok viszont a szász patríciusok politikája következtében szembe fordultak a parasztsággal, és a városok fegyvergyártása is nagy szerepet játszott a parasztság leverésében, Kolozsvár elfoglalásában. A bukás oka volt a felkelők egyes csapatainak elszigeteltsége, a parasztsereg védekező taktikája. A parasztság gyengülésére vezettek a győzelmek után az urakkal megkötött fegyverszüneti szerződések is. Ezeket az urak papírrongynak tekintették, a parasztok egy része viszont leszerelt. Siettette a parasztság vereségét a kisnemesek zömének áruló magatartása is. Sőt egynéhány jobb módú paraszt is segítette az urak ügyét, akiket utóbb jutalomban is részesítettek a földesurak.

A nagy erdélyi parasztfelkelés – mivel elbukott – nem tudta feltartóztatni a parasztság helyzetének romlását. A szabad költözés területén azonban – papíron – legalább pillanatnyi engedményt értek. A parasztfelkelés leverése után nem sokkal Albert király parancsot adott a jobbágyság szabad költözésének biztosítására. Ennek az lehetett a célja, hogy a parasztságot lecsendesítse. A nemesség azonban a költözési jog szempontjából az erdélyi jobbágyságot elválasztotta az ország többi részének parasztságától. 1445-ben a rendek kimondták, a szabad költözés szabályozásakor, hogy az erdélyi részekben a jobbágyok ügyeiben nem a törvényt kell alkalmazni, hanem a „régí szokásjogot”. Ezen nyilván azt a helyzetet érthették, amit a parasztok panasza a kolozsmonostori egyezségben szinte rabszolgasorsnak jelölt meg. Nem érték el céljukat a románok sem, az ötvenedet nem enyhítették. Nem érték el a jobbágyok a tizedszedéssel kapcsolatos céljaikat sem. Az 1439-i törvény kimondta, hogy az ötvenedet a régi módon szedik, és a kisnemesség végleges megnyerése érdekében azt is elrendelte, hogy valamennyi nemes mentes a tized fizetése alól, azok is, akiknek jobbágyuk nincsen.

A feldühödött nemesek győzelmük után nemcsak a parasztokon gyakoroltak véres megtorlást, hanem tönkre akarták tenni Kolozsvár városát is. A kolozsváriakat clítélték, városi jogaikat elvették, a választott bíró helyett a vajda egy magyar nemest nevezett ki bírónak. (1444-ben a város Hunyadi segítségével kapta vissza jogait.)

A parasztfelkelés öntudatosabbá tette a parasztságot, amely megtanulta, hogy a feudális haderő sem legyőzhetetlen, hogy az uralkodó osztályt a harmezőn is le lehet verni.

A parasztság leverése következtében az egyház és a nemesség fokozhatta a nyomást a román parasztságra. A kápolnai unió az erdélyi románok későbbi évszázados elnyomatásának kiindulópontja.

Az erdélyi felkelés leverése után a *plebejusok megmozdultak Budán*. A városban érlelődő antifeudális és patríciusellenes mozgalom az 1439. május 23-i felkelésben csúcsosodott ki. Ekkor a gazdag (jobbára német) polgárok és az elégedetlen magyar céhmesterek között összeütközés zajlott le, amelyben azonban a főszerepet a plebejus elemek vitték. A megmozdulás közvetlen oka az

volt, hogy a magyarok hangadó vezetőjét, Jánost, aki foglalkozására nézve ötvös volt, a németek kegyetlenül meggyilkolták, holttestét a Dunába dobták. Erre a magyarok felkeltek, fegyvert ragadva követelték, hogy ők is – akik eddig a város igazgatásában alig vettek részt – rendszeresen jussanak be a bírói és esküdti tisztségekbe. A felkelésbe a plebejusok is bekapcsolódtak, megtámadták, megostromolták és kifosztották a gazdag német (sőt magyar!) polgárok és olasz kereskedők fegyveresen védett házait, megölték vagy a királyi várba űzték a patríciusokat. Megrohanták a királyi kincstárat is. A király félelmében a várba zárkózott a néptől rettegő magyar bárókkal együtt.

A források közül legvilágosabban Heltai Gáspár jóval későbbi krónikája mutat rá a „magyarok” és „németek” ellentéténck osztályjellegére. Szerinte ugyanis a magyarok a németekre nagy gazdagságuk miatt irigykedtek. Heltai rámutatott a városi zsellérek és a városba tóduló parasztok nagy szerepére is ebben a mozgalomban. Albert király egy oklevele is „hitvány hírű paraszti és kötött állapotú emberek” rovására írja a felkelést, gonosztevőknek nevezve őket. A mozgalom a magyar céhpolgároknak eredményt hozott: szokássá vált, hogy a bírói tisztséget magyarok és németek évenként felváltva viselik, s az esküdtek is felerészben magyarok, köztük iparosok lettek.

IX. Harcok a török hódítók ellen. A rendi-képviselési állam kifejlődése (1439-1458)

1. A hódítók viasszaszorítása

A török veszedelem kibontakozása a feudális pártharcok
fokozódása idején

A török hatalom a 15. század derekán megerősödött, és világuralomra tört. Terjeszkedésének fő vonala Itália és Közép-Európa felé mutatott, útja Magyarországon keresztül vezetett. Hazánk a támadások középpontjába került. Megvédelmezése népünk és a szomszéd népek elemi érdekévé vált. A haladás ügyét szolgálta a haladást gátló török hódítással, a török veszedelemmel szemben.

A török hódítás lényegéhez tartozott a folytonos rablás és pusztítás, ami a termelőerők rendszeres és tömeges megsemmisítésével visszavetette a megtámadott országok fejlődését. A török állam a feudalizmusnak ahhoz a válfajához tartozott, amelyben számottevő mértékben érvényesültek az ázsiai ún. katonai-despotikus rendszerek elemei. Az uralkodó osztály gerincét a hadköteles szpáhik alkották, akik katonai szolgálatuk fejében hűbéri jellegű birtokot, illetve birtok-haszonélvezetet kaptak. Ezek igényelték a terjeszkedést. Mellettük nagy számban éltek elszegényedett, a jobbágysorba süllyesztéstől nehezen védekező szabadok, akik a zsákmányolást létfenntartásuk eszközének tekintették. Ezek is igényelték a terjeszkedést, amellett a nagy hódító hadjáratok időközben a szomszéd országok rendszeresen ismétlődő fosztogatását. Innen a török hadviselés jellegzetes vonása: a fő erővel végrehajtott támadások mellett kisebb zsákmányoló betörések, amelyek nem csupán a portyázók szükségleteit elégítették ki, hanem egyben a megtámadott országok gazdasági erejének rombolásával előkészítették a döntő lökést. A meghódított területeken a török állami és földesúri kizsákmányolás barbár, kezdetlegességükben kétszeresen haladásgátló formái hatottak sorvasztóan. Virágzó városok senyvedtek faluvá, falvak tömegéből kerekedett fel a nép, hogy vándorpásztorkodásból tegyesse életét. A termelőerők szintjének visszaesése visszafogta a leigázott népek fejlődését. Ez az oka, hogy Marx történelmi feljegyzéseiben különös gonddal követte a török terjeszkedést, mint a délkelet-európai népeket akkor fenyegető legsúlyosabb veszélyt.

A fenyegető veszéllyel szemben minden erőt mozgósítani kellett volna. Erre a feudális anarchia viszonyai közt egyetlen délkelet-európai állam sem volt képes. Magyarország sem, ahol Zsigmond halála után a rendi ellentétek élesedtek, de egyelőre nem vezettek a bárók hatalmának korlátozásához. A magyar feudális haderő minőségileg és mennyiségileg alatta maradt a török erejének. A magyar feudális hadak gerincét alkotó bandériumok létszáma 14-17 000 fő-

nyire tehető, bár ennyi egyszerre aligha gyűlt össze. A török szpáhik létszáma ekkor állítólag 30–50 000 körül járt, és a hódítások előhaladtával rohamosan gyarapodott. Legalább ennyi, talán valamivel több is volt a portyázók s a végvidéki martalócok száma. Ezek mellett a szultánoknak voltak „saját” csapataik, így a mameluk mintára, eredetileg rabszolgákból szervezett janicsár gyalogság, amelynek 10 000 fölötti létszáma a szultáni pénzügyekkel párhuzamosan növekedett. A számbeli túlsúly magában nem volt döntő. A török hadak ütőerejét csökkentette összetevőik harci értékének nagy különbsége. A janicsárok a gyalogsági harcmód egy elavult válfajához ragaszkodtak. A szpáhik a feudális lovasokhoz hasonlóan, bár könnyebb fegyverzetben s valamelyest több taktikával harcoltak. A portyázók használhatóságát nagy összecsapásokban kétségessé tette a fegyelmetlenség. Korszerűen felszerelt, lelkesen és fegyelmetten küzdő csapatok sikerre számíthattak velük szemben. De a magyar feudális haderő, részben összetétele, részben az irányításában eluralkodó anarchia miatt, ilyen értékekkel alig rendelkezett.

Albert idején nőtt a bárók és a külföldiek befolyása, ami élénk tiltakozásra indította a köznemességet. (Minthogy a külföldiek jórészt németek voltak, a köznemesség németellenes jelszavakat hangoztatott. Ezek helyet kaptak a század derekán kialakuló köznemesi ideológiában.) Részben a tiltakozás leszerelését célozta Albert 1439-i dekrétuma, amely hangot adott több köznemesi követelésnek is. Általában megerősítve a nemesek kiváltságait, leszögezte mindannyiuk tizedmentességét, hogy a szegényebbeket biztosabban elválassa a jobbágyoktól. Kötelezte a királyt, maga lássa el az ország védelmét toborzó megbízások útján fogadott zsoldosokkal. Nemesi felkelést csak akkor hirdessen, ha a zsoldosok nem elegendők az ellenség feltartására. A felkelő nemeseket ne vigye az ország határán túlra, minthogy az ellenkezik régi szabadságukkal.

Mikor ezt a rendelkezést kiadták, az ellenség a határokat ostromolta. A törökök 1438-ban megrohanták Erdélyt. Nem találkoztak számottevő ellenállással. A következő évben megtámadták Szerbiát. Brankovics György, az előzőtt fejedelem Magyarországon keresett segítséget. Hiába. A nemesi hadak nehezen, későn gyűltek össze, majd vérhasjárványra hivatkozva szétoszlottak, anélkül, hogy az ellenséggel megütköztek volna. A törökök úgyszólván a magyar hadsereg szeme láttára foglalták el Szendrő (Smederevo) várát, a szerb despota székhelyét. A szerb államot megsemmisítették, területét birodalmukhoz csatolták. Széles sávon, Belgrádtól Orsováig közvetlenül támadhatták Magyarországot.

A szendrői kudarc új hadjáratot követelt. Ez elmaradt. Ismét előtérbe került a trónbetöltés kérdése, ami alkalmat adott a báróknak, hogy újjászervezzék ligáikat, és felújítsák egymás közti háborúikat. A bárók két mag körül csoportosultak. Az egyik a királyné híveiből, a Cillei és Garai vezette nagyurakból állt, és a Habsburg terjeszkedés útját egyengette. A másik a szomszéd Lengyelország uralkodójának, Jagello Ulászlónak királlyá választását javasolta. Ezt támogatták a török háború hívei s a „német” befolyástól saját gyarapodásukat féltő megyei nemesek is. Minthogy Ulászló pártja erősebbnek bizonyult, a királyné és hívei látszólag beleegyeztek meghívásába. De alighogy ez megtörtént,

ellopatták a királyi koronát, és megkoronáztatták a királyné időközben született gyermekét, V. (Utószülött) Lászlót. A királyné Habsburg rokonait tette meg fia gyámjának, beavatkozási alapot nyújtva Magyarország ügyeibe. Az ország nyugati részén több várat és várost elzálogosított, a pénzen zsoldosokat fogadott. Csapatai a huszita vezérből zsoldossá, utóbb a Habsburgok magyarországi főkapitányává lett Jiskra (Giskra) János vezetésével megszállták a Felvidék jelentős részét. Fegyveres harc kezdődött a két párt közt. Az ország hadszíntérre vált, török ellen fordítható katonai erejét belső villongás kötötte le.

A török kihasználta a Magyarországon uralkodó állapotokat. Fő erői 1440-ben Belgrádot ostromolták. A rohamot a várőrség korszerű haditechnika, tüzfegyverek alkalmazásával visszaverte, de a vár súlyosan megrongálódott. A szultán béke fejében adót, a vár átengedését követelte. Fenyegetésének azzal adott nyomatékot, hogy kiraboltatta a környéket.

Turóczi szavaival: „Az országlakosok belső gyűlölségekkel elfoglalva, e részeket magukra hagyták.” S mint Utószülött László egy oklevele írja: a védtelenül hagyott ország „már-már elfoglalástól rettegett”. Ebben a súlyos helyzetben azok a győzelmek hoztak fordulatot, amelyeket népünk a szomszéd népekkel együtt, Hunyadi János vezetésével aratott a törökökön.

A török háborúk fordulata

Hunyadi családja Havasalföldről származott. Magyarországon (Vajda-) Hunyadvár birtokosaként bekerült a megyei nemesség hangadó rétegébe. János familiáris tisztként szolgált több délvidéki nagybirtokost, majd a király aulájába került. Több évet töltött külföldön, Itáliában és Csehországban. Megismerkedett a kor leghaladottabb seregszervezési és hadviselési módszereivel. Hazatérve, tapasztalatait igyekezett hasznosítani, egybehangoltan az itthoni viszonyokkal.

Zsoldostoborzóként, mint a király többszörös hitelezője, zálogul kiterjedt birtokokat szerzett. Ezeket utóbb, győzelmei jutalmául, nagy adományok és országos tisztségek követték. A negyvenes évek derekára Hunyadi az ország első birtokosa és egyik első tisztségviselője lett, élesedő ellentétben a gyarapodását irigylő bárókkal. Bárói méretű birtok és számos bárói tisztség, köztük az erdélyi vajdaság uraként is elsősorban katona maradt. Jövedelmei jelentős részét hadserege folytonos fejlesztésére fordította.

Mint minden nagybirtokosnak, neki is megvolt a familiárisokból álló magánhadserege. Ennek tagjai (eleinte főleg erdélyi meg délvidéki kisnemesek és román kenézfiak) részt vettek hadjáratain. De a sereg fő erejét, legalább a későbbi, jobban ismert hadjáratokon, huszita módon képzett, zömmel cseh zsoldosok alkották. A zsoldosokkal megjelent a huszita hadszervezés és harcmód számos eleme, amelyek Hunyadi seregében a török front igényei szerint más elemekkel keveredtek. Megjelent, bár egyelőre kis létszámban, a támadásra képes, huszita módon tagolt darabont típusú gyalogság. Növekvő szerephez jutottak a tűzfegyverek. Jelentős fejlődésen ment át a könnyűlovasság egyéb fajtái mellett az a törökkel szemben sokat ígérő (hihetőleg balkáni eredetű) új fegy-

vernem, amely „huszár” néven ekkortájt kezdett a haderő rendes alkatrészévé szerveződni. A sereg magvát, csatadöntő elemét még a nehéz páncélzatú lovasok alkották, de már ezek sem lovagi módon harcoltak. Képesek voltak alakzataik, védelmi és támadó hadmozdulataik tervszerű, egyéb fegyvernemekkel összehangolt változtatására.

Ez a sereg minőségileg felülmúlta mind a magyarországi bandériumokat, mind a török hadakat. Főlényével képes volt kiegyenlíteni azok számbeli túlsúlyát. Hunyadi hadvezetése ezt igyekezett érvényesíteni. A csatarend tagoltságát és mozgékonyágát, a fegyvernemek együttműködését hangsúlyozta. Figelembe vette a terep és a harcolók sajátosságait. Rugalmasan alkalmazta haditervét a csata menetéhez. Arra tanította katonáit, hogy a túlerő nem legyőzhetetlen: az anyagi fölényben levő ellenséget vitézséggel, gyorsasággal, meglepő hadműveletekkel meg lehet törni. A fő harcmód a támadás; a passzív védekezés sikertelen a hódítóval, kivált a törökkel szemben. Ez a felfogás vezette el a stratégiai ellentámadás és ennek feltételeként a török elleni összefogás gondolatához.

Újszerű hadviselésével már a negyvenes évek elején jelentős sikereket ért el mind a Habsburg-párti bárókkal, mind a déli végeket támadó törökökkel szemben. De pusztán ezek nem magyarázzák a fordulatot, amely a török háborúk menetében következett. Hunyadi történelmi érdeme, hogy a válságos pillanatban felismerte az erőt, amely a nép, az egyszerű emberek hazafiságában, harckészségében rejtett. Mert és tudott támaszkodni rá. Ez segítette legnagyobb diadalaihoz.

A fordulatot az 1442. év hozta meg. Hunyadi előző sikerei megnehezítették a portyázók dolgát. Nagyobb erőkkel próbálkoztak. Tavasszal több ezer főnyi hadat küldtek Erdély dűlására egy végvidéki harcokban gyakorlott vezér, Mezőid bég vezetésével. Mezőid lovasai Havasalföldön keresztül, meglepetésszerűen törtek Erdélyre. Szében vidékén keresztül a Maros völgyéig nyomultak, gyilkolva, rabolva-gyújtogatva s tömegestül hurcolva rabságba a menekülni nem tudókat. Hunyadi akkor érkezett Gyulafehérvárra, amikor a környéken már lángoltak a falvak. Nem volt ideje hadait összegyűjteni. De mert „inkább akart szépen halni, mint eltűnni a tartomány népének öldöklését, baját, sanyargatását”, a kíséretében levő kevés harcossal, magához véve Lépes püspök dandárát is, kitört, hogy megütközzön a túlerejű ellenséggel. A csatában, Szentimre közelében a törökök győztek; Lépes megfutott, menekültében lenyakazták. Dandára meg sem állt Gyulafehérvárig. A törökök nyugalmasan folytatták a zsákmányolást. A prédát szekerekre rakták, hogy a győzelem jeleként bemutassák a szultán előtt.

Hunyadi megmenekült. Serege nem volt, de nem adta meg magát. „Csodálatos gyorsasággal véres kardot hordoztat körül a tartományban, katonákat gyűjt falvakban s mezővárosokban, a székelyeket hadba rendeli.” S ekkor, a vezéri hírért, előző munkája eredményeit, hazáját pusztulással fenyegető veszedelem láttán eljut pályája nagy fordulópontjára: „nyilvános kiáltványban fegyverbe hívja az összes parasztokat és városlakókat is”. Hunyadi azt tette meg, amit a

feudális hadvezérek addig a legégetőbb szükségben sem mertek megtenni: a néphez fordult, egy egész országrészre kiterjedően nemesi ellenőrzés és megszorítás nélkül rendelte el a közfelkelést. Megnyitotta az utat, amelyen a pusztítók visszaszorítására, a túlerejű ellenség leküzdésére alkalmas erő: a nép tömegeinek haszaszeretete érvényesülhetett.

Feudális források a haza és a honvédelem fogalmát kisajátították az uralkodó osztály számára. Pedig az, mint a kizsákmányolók általában, a hazát tulajdon uralmával, a kizsákmányolás érdekével azonosította. Azt védte, ha védte: annak kedvéért, ha másképp nem ment, hajlandó volt minden mást, magát az országot is áldozatul vetni. Igazán áldozatos hazafiságra a történelem tanúsága szerint csak a dolgozók, kizsákmányoló osztálytársadalmakban az elnyomottak, kizsákmányoltak tömegei képesek. Harcolva belső elnyomók és külső leigázók ellen, védik a keveset, amit nekik a haza az elnyomás és kizsákmányolás viszonyai közt jelent; védik a többit, amelyet jövőendő munkájukkal, jövőendő harcaikkal maguk teremtenek. Ez a hazafiság égett a huszita felkelőkben, az urak ellen fegyverre kelt erdélyi parasztokban; az lobogott Erdély, a Maros vidék népében, midőn Hunyadi hívására „egy emberként” ragadott fegyvert Mező ellen: családja, földje, otthona-hazája oltalmára.

Szentimre után, Hunyadi hívására, néhány nap alatt új sereg gyűlt össze, nagyrészt környékbeli népfelkelőkből, bár jöttek székelyek a távolabbi Csíkszék-ből is. Hunyadi a felkelők élén indult az elbizakodott pusztítók ellen. A vereség utáni ötödnapon, „Gyulafehérvártól nem messze” megütközött velük. Elkeseredett, véres harc után győzött a felkelők vitézsége és lelkesedése. A győzelemhez döntő lökést adott, hogy a válságos pillanatban fellázadtak a török táborban őrzött rabok, s „jobb a halál, mint a rabságra hurcoltatás”, nekítámadtak foglyulejtőiknek. A menekülő törököket a havasokig üldözték; legtöbbjüket vezérestül levágták vagy foglyul ejtették.

A szultán az európai főparancsnokot, Schábeddin beglerbéget küldte boszszuló hadjáratra, nagy és válogatott hadsereg élén. Hadicélja három ország: Erdély és a két román fejedelemség elfoglalása volt. Nyár végén a roppant haderő előzőnlötte Havasalföldet. Az ottaniak Hunyadihoz fordultak. Hunyadi átkelve a Kárpátokon, óvatosan követte a török sereg mozdulatait. A Jalomica felső folyása táján megtámadta a számbeli túlsúlyában elbizakodott ellenséget. A törökök úgy álltak fel, mint nagy hadjáratokon általában szoktak. Középen a janicsárok, hogy helyükből nem mozdulva védelmezzék a parancsnokságot, a két szárnyon a szpáhik, előttük az akindzsik. Tömegükben s gyorsaságukban bízva, bekerítésre törekedtek. Hunyadi úgy állította fel csapatait, hogy a csatarend tagoltságával s mozgékonyosságával mindegyiknek a legnagyobb erő kifejtés lehetőségét biztosítsa. Középre helyezett gyalogosait nehézlovassal támogatta. A két szárnyat huszita módon szekérvárral zárta le. Az ütközetet középen elhelyezett,ék alakzatban tömörített nehézlovassága a janicsárállások áttörésének kísérletével kezdte. Az áttörés nem sikerült, ugyanakkor kudarcot vallott a török lovasság rohama a szárnyakon. A beglerbég négyórai harc után bevetette tartalékait. Hunyadi most a szekerészeket küldte támadásba. Ezek bekerítették s

megfutamították a török szárnyakat. Utánuk megfutott az egész nagy török had, élén a beglerbéggel.

Nagy volt a győzelem katonai jelentősége. Azt bizonyította, hogy a török fő erői sem verhetetlenek. Murad hadainak hosszan tartó diadalútja véget ért. Ezt mindenütt úgy értékelték, mint a magyar állam s a környező országok megmenekülését, ami egyben a távolabbi fenyegetett területek, Németország, Itália békéjének biztosítását jelentette.

Nem maradt el a győzelem politikai hatása sem. A török követek, akiket a szultán röviddel azelőtt Belgrád átadásának, adó fizetésének ismételt követelésével küldött Ulászlóhoz, a jalomikai események hírére megszágyenülten vonultak el. A szomszédos román fejedelemségekben visszaszorultak a törökbarát bojárpártok. A havasalföldiek közeledtek Magyarországhoz, és szembefordultak a törökökkel.

Mezid és Sehábbeddin leverése, 1442 nagy eseményei fordulatot jelentenek a török háborúk történetében. Először történt Magyarországon, hogy egy hadvezér a néphez fordult, a tömegeket hívta fegyverbe a hazájukat pusztulással fenyegető hódítók ellen. A tömegek aktív részvétele, a népfelkelők hősiessége vitte győzelemre az igazságos, honvédő harcot Erdélyben és Havasalföldön. A havasalföldiek állásfoglalásában már kirajzolódnak a háború későbbi szakaszának: a megtámadottak összefogásán, harcos együttműködésén alapuló stratégiai ellentámadásnak kezdeti feltételei.

Összefogás a török visszaszorítására

Mint szavaiból és tetteiből kiderül, Hunyadi nem elégedett meg a török hódítók megállításával: visszaszorításukra, elűzésükre, európai hatalmuk megsemmisítésére törekedett. Felismerte, hogy Magyarország biztonsága sem teljes, míg a hódítók erejét meg nem törik. Felismerte azt is, hogy Magyarország érdeke egybeesik az összes megtámadottak, a már leigázottak s távolabb tekintve, az emberi haladás, a kultúra védelmének egyetemes, átfogó érdekével. A török visszaszorításában nem elszigetelten magyar, nem is pusztán délkelet-európai, hanem általános, közérdekű, minden népet érdeklő ügyet látott. Amint a leg-
elemibb feltételeket biztosítva érezte, sürgetni kezdte a stratégiai ellentámadást; ennek sikere érdekében igyekezett előkészíteni, kiépíteni az érdekeltek összefogásának különböző formáit.

Összefogásra nyilván szükség volt, már csak pusztán katonai szempontból is, hiszen az erők, amelyeket a feudális magyar állam támadó hadjáratra mozgósíthatott, bizonyítanivalóan elégtelenek voltak a török hadak tömegeivel szemben. A kérdés az, megvoltak-e – s ha igen, milyen fokon, milyen formák közt voltak a török ellen felhasználhatók – az összefogás feltételei. Ennek vizsgálatánál különbséget kell tenni a népek és az államok, tehát az uralkodó osztályok összefogásának feltételei közt. Sok tény mutatja, hogy a népekben (legalább azokban, amelyek a török iga súlyáról közvetlen tapasztalás vagy elegendő híranyag alapján értesültek) általában megvolt a hajlandóság egymást fegyverrel, áldo-

zatok árán is segíteni a közös veszedelemmel szemben. Ennek a hajlandóságnak tettekre váltását azonban az uralkodó osztályok, rettegván a nép megmozdulásaitól, többnyire meggátolták. Az államok összefogása, bármennyi szó esett valamennyi keresztény fejedelem szövetségének s együttes fellépésének szükségéről, gyakorlatilag a közvetlen veszélyben forgó országokra, azoknak is csak egy részére korlátozódott. Azok a hatalmak, amelyek az összefogásban közvetlenül érdekelt államok külpolitikájára befolyást gyakoroltak, így a pápa, Velence vagy a császár, a maguk hódító-terjeszkedő törekvéseit igyekeztek ezáltal is érvényesíteni. Emellett a török elleni összefogásban közvetlenül érdekelt államok – a román fejedelemségek, Bosznia, a görög állammaradványok – legtöbbjében erőteljesen érvényesült a törökbarát nagyúri pártok behódoló politikája, ami az összefogási politika érvényesülését belülről akadályozta.

E súlyosan korlátozó tényezők ellenére az összefogási politika az adott helyzetben nem volt kilátástalan. De sikere több körülménytől függött. A következő évek eseményei bizonyítják, hogy Hunyadi nagyrészt felismerte ezeket a követelményeket, s a török visszaszorításának érdekében törekedett megvalósításukra oly fokig, ameddig az a feudalizmus korlátai közt, feudális államférfi részéről egyáltalán elképzelhető. Következétesen igyekezett arra, hogy Magyarország kapcsolatait szorosabbra vonja mindazokkal az államokkal, amelyek a török elleni háború támaszai lehettek. A szomszéd országok egy részével szemben a feudális fennhatósági igényből eredő államjogi formákat megtartva hangsúlyozta a hűbéri függést kifejező „hűséget a korona iránt” – de új értelemmel: török elleni kölcsönös segélynyújtáson alapuló, harcra helytállást követelve. Az összefogás államközi formái mellett számított a népek segítségére is. Későbbi nagy hadjáratainak természetes szövetségesként számolt a töröktől elnyomott, elhagyott felkelni kész balkáni népekkel. Hadjáratainak tapasztalatai igazolták ezt a várakozást.

Hunyadi összefogási politikájának feudális korlátai voltak. (Hűbéri-fennhatósági igények fenntartása, útengedés a római egyház térítő törekvéseinek.) E korlátok ellenére Hunyadi összefogási politikája lényegileg, fő vonásaiban az ekkor lehető formák között kifejezte a töröktől fenyegetett népek érdekeit. Haladó, korának viszonyaihoz mérten különösen előremutató politika volt. Éppen ezért széleskörű visszhangot keltett, támogatásra talált az érdekelt népek részéről.

A délkelet-európai népek segítőkészsége, akadályok és nehézségek ellenére létrehozta az összefogás bizonyos formáit. Ez a következő nagy sikerek alapja.

Hunyadi az 1442-i győzelmek nyomán előállt, katonailag kedvező helyzetet ellentámadás indítására használta ki. A Habsburgok igyekeztek akadályozni a hadjáratot. A pápa és Velence biztatták Ulászlót a hadjárat elindítására. Hódolatot ígértek, amely a tengerszorosokban megakadályozná a törökök ázsiai csapatainak átkelését Európába. Ez azonban elmaradt. A pápa segítsége, egyházi szertartások és kereszties hadjárat hirdetése mellett, valamelyes segélypénzben és Cesarini Julián követi kiküldetésében nyilvánult meg. Cesarini feladata volt, hogy a segélypénzekből zsoldosokat fogadjon, Ulászló és a Habsburgok közt

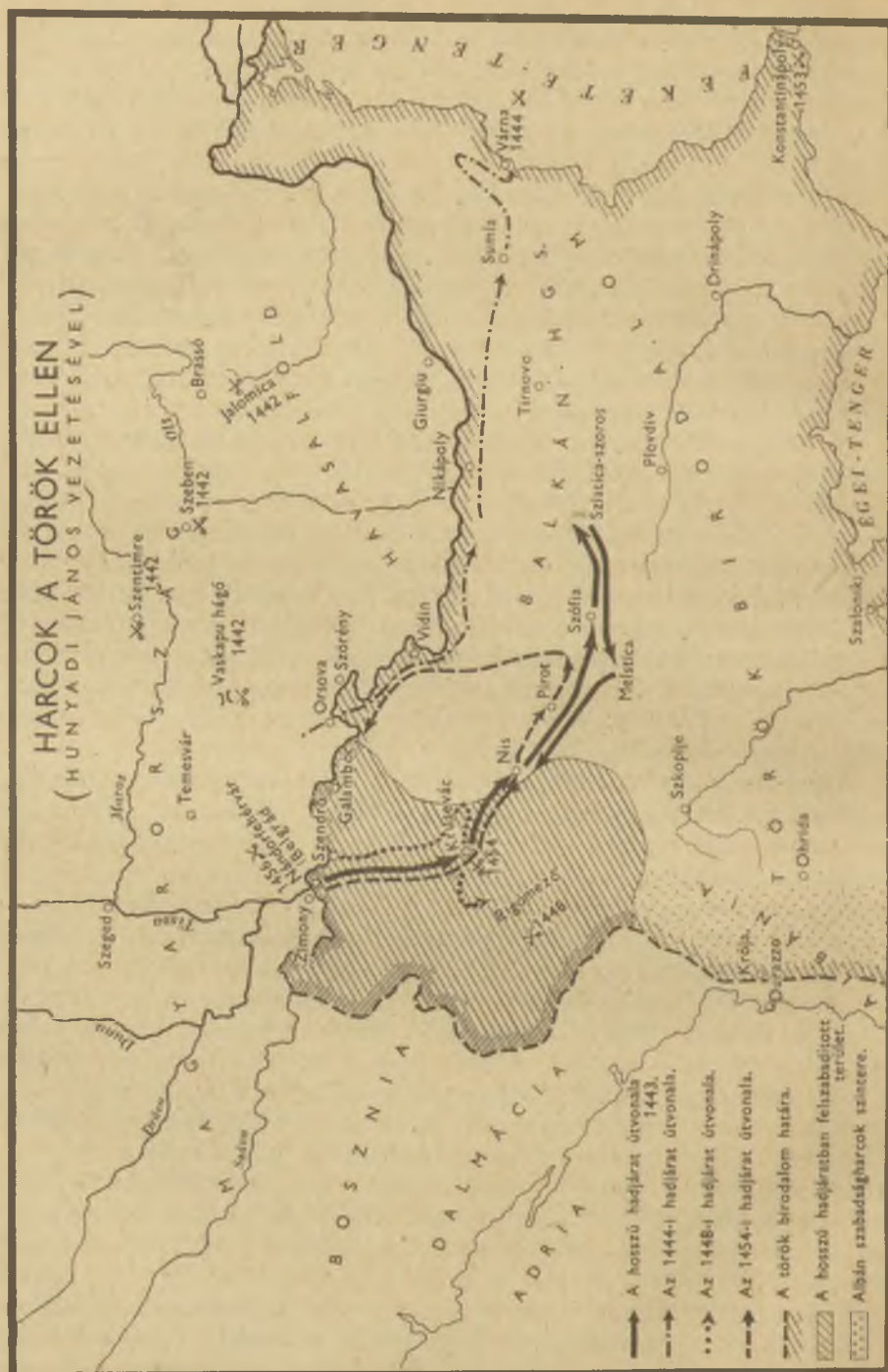
– az utóbbiak érdekeit nem sértve – békét közvetítsen, mindezekkel pedig iparkodjon a pápaság szerepét minél jobban kidomborítani, s a hadjáratot az egyház érdekeinek megfelelően kiaknázni. A bárók belülről akadályozták a hadjárat kibontakozását, nehezítve a hadjárat céljaira kivetett adók beszedését.

Hunyadi nagy erővel folytatta készülleteit. Az országa vesztett szerb fejedelemtől kapott pénzeket s a királytól átengedett jövedelmeket a magából megtoldva, és kölcsönökkel is kiegészítve, mintegy tíz-tizenkétezer begyakorolt, harcedzett, korszerűen felszerelt zsoldost sikerült toboroznia. Seregében volt hatszáz, huszita mintára felszerelt harci szekér. Lengyelországból és Moldvából segédcsapatok érkeztek fél évi zsolddal. A pápai segélypénzekből cseh zsoldosokat fogadtak. Néhány lengyel és magyar báró is csatlakozott a királyhoz bandériumával. Ezenfelül igen nagy számban jöttek *önkéntesek*, főleg a környező országokból, „csehek, lengyelek és más nemzetbeliek”, de távolabbról is, például franciák és németek. Az önkéntesek számát utóbb szerb, bosnyák, román, bolgár és albán felkelők gyarapították: egyre újabb erők, amint a sereg a hadjárat során előnyomult a töröktől megtisztított területeken. Magyarországi *jobbágyok* is voltak a felkelők közt, akik számára földesuraik várható ellenkezésével szemben Hunyadi rendeletileg biztosította a hadba vonulás lehetőségét. A felkelőket és a külföldi segédhadakat is hozzászámítva, a király hada mintegy tizenötezer főre emelkedhetett. Ehhez járult utóbb, a határokon túl, Brankovics szerb lovasokból és gyalogságból álló, mintegy nyolcezer főnyi serege. Így a teljes haderő, amely támadásra indult az oszmán birodalom ellen, együttvéve, szélső számítással, harmincötezer emberből állhatott.

A hadjárat szokatlanul későn, őszi derekán indult, és belenyúlt a télbe. Ez kétségtől fokozta nehézségeit, bár abból a helyes felismerésből eredt, hogy télen a török hadak nehezen gyűlnek össze, tömegük és ütőerejük jóval kisebb, mint tavasszal és nyáron.

A sereg októberben kelt át a Dunán, valószínűleg Belgrád alatt. Innen a Morava völgye felé, majd az ennek hosszában húzódó hadiúton Nis irányában tört előre. Az átkeléstől számított öt-hat napi hadmenet után találkoztak első ízben a törökök felderítőivel. Most minden a gyorsaságtól függött. Hunyadi tehát tíz-tizenkétezer főnyi, válogatott hadai élén – a gyorsaság fokozása érdekében poggyászát hátrahagyva – előretört, hogy a törökök Európában tanyázó, Nis felé tartó seregeit megakadályozza az egyesülésben. Csapatai ettől fogva egészen a Balkán hegységig egy, olykor több napi járóföldnyire a királyi hadak előtt (illetve visszatérően: utóvédként mögöttük) jártak, s a hadjárat első szakaszának ütközeteit a fősereg segítsége nélkül vívták meg. Elfoglalták Nist. Egymás után szétszórtak több török sereget. Diadalaikat a környék bolgár és szerb lakossága tette teljessé: segített az ellenség üldözésében, és sokukat elpusztította menekülés közben.

A sereg tovább haladt Szófia felé. A nép mindenütt örvendett jöttükön. A harcosokat friss élelemmel látták el, úgyhogy a szekereken szállított készletekhez hozzá sem kellett nyúlniuk. Szófia elfoglalása után a sereg Drinápoly

felé indult. A bizakodó, lelkes hangulat tovább tartott, több bolgár város önként átállt, mert lakóikban égett a törökgyűlölet.

Így jutott a sereg a Balkán hegység szorosaihoz. Itt azonban súlyos akadályokba ütközött, amelyek hamarosan leküzdhetetlen nagyságúra nőttek. A törökök eltorlaszolták az amúgy is nehezen járható utakat. Beállt a fagy, az utakon – amelyeket a törökök vízzel öntöztek – jégkéreg képződött, s a közlekedés lovakkal, szekerekkel lehetetlenné vált. Ezért elmaradtak a lakosság korábbi élelmiszerszállítmányai. A készletek kifogytak, a katonák éheztek. Az állatok takarmányhiány és lópestis következtében pusztultak. A bajok kikezdtek a sereg fegyelmét és harci szellemét. Hunyadinak sikerült a bomlófélben levő sereget ismét ütőképes egységbe fogni. Megkíséreltek áttörni a szorosokon. A Szlatica-szorosnál szembetalálkoztak a szultán egész megmaradt haderejével.

A szultán Ázsiából átszállítva hadait, megszállta a szorosokat, és erősített állásban berendezkedett a védelemre. Azonban a nagyvezír, látva Hunyadi seregének viszonylag kis számát, december 12-én az ázsiai csapatokkal támadásra indult ellene. A támadók vereséget szenvedtek. Hunyadi a győzelmet ellentámadásra használta fel. Miután az áttörés minden lehető módját megkísérelte, belátta, hogy a sereg állapota nem engedi meg a hadjárat folytatását. Engedve a többiek sürgetésének, hozzájárult, hogy a király elrendelje a visszavonulást.

A visszavonulókat december 24-én Melsticánál érte az üldözésükre küldött törökök támadása. Az utóvéd azonban, Hunyadi vezetésével, szétverte az ellenséget. A Kunovica-hágónál ismét győzelmet aratott. Ez végleg megszabadította a visszavonulókat üldözőiktől, ami annál fontosabb volt számukra, mert már valóban teljesítőképességük szélső határán jártak. Kimérülve, de győzelmesen, január végén megérkeztek Belgrádba.

A hadjárat katonai és politikai sikerei rendkívül nagyok voltak. A feudális hadviselésben rendkívülinek számított, hogy egy sereg mintegy fél évig fegyverben állt, ebből közel négy hónapot – télen, nehéz körülmények közt – ellenséges területen, folytonos harcban töltött. Ezért nevezték el a hadjáratot „hosszúnak”. Ennél többet jelentett, hogy első ízben (és évszázadokig utoljára) sikerült mélyen behatolni a török birodalom belterületére; a török hadak egymást követő nyílt csatákban vereségek sorát szenvedték el. Marx így írt történelmi feljegyzéseiben: „Timur ideje óta nem szállta meg a törököket ilyen félelem...” A katonai eredményekkel egyértékűek voltak rögtön mutatkozó politikai következmények is. A győzelemtől bátorítva, a délkelet-európai népek egymás után ragadtak fegyvert függetlenségük kivívására. A birodalom határain sorra fellángoltak a harcok. Következményeit tekintve, a hosszú hadjárat különösen fontos eredménye volt, hogy az albán nép függetlenségi harca új szakaszba lépett, s kiváló vezetőt kapott Kasztriot György: Szkander bég személyében, akivel Ulászló és Hunyadi hamarosan kapcsolatra léptek.

A hosszú hadjárat sikerei belpolitikai téren is fontos eredményekkel jártak. A török háború sikeres folytatása lehetetlen volt az állam, a központi hatalom erősítése nélkül, ez pedig a bárók korlátozását jelentette. Hunyadi erre törekedett, legalább a hadviselés sikerességéhez elengedhetetlen mértékben. En-

nek következtében körülötte kezdtek tömörülni az erők, amelyeknek a bárók korlátozása, a ligarendszer felszámolása érdekében állt. Körvonalaiban kezdett kirajzolódni a későbbi „Hunyadi-párt”, amely a kiváltságolt osztályoknak a bárók visszaszorításában érdekelt elemeit egyesítette, tömegerejét a megyei nemesekből merítve. A Hunyadi körül fokozatosan párttá tömörülő rétegek különböző érdekekért harcoltak. Közös elemet a ligauralom, a szétforgácsoltság államrendjének megszüntetésére, rendi államszervezettel való helyettesítésére irányuló törekvés jelentett köztük. Hunyadi ezeket a törekvéseket egybekapcsolta a központi hatalom erősítésének, a török elleni háború feltételei megjavításának politikájával. Ennek jelei már az 1444 áprilisában tartott országgyűlésben mutatkoztak, amelyen a végzések szerint szokatlanul nagy tömeg – nyilván sok megyei nemes – vett részt. Ezekre támaszkodva, kemény határozatokat hoztak a királyi hatalom erősítése érdekében, valamint a hatalmaskodók és a Habsburgok párthívei ellen. Az ekkori határozatok, ha nem is valósultak meg, további sikeresebb küzdelmek kiindulásává válhattak.

A király az 1444-i országgyűlésen megesküdött a török háború folytatására. Hunyadi az itthoni seregszervezés mellett igyekezett kiszélesíteni a török elleni összefogást, megszilárdítani államközi formáit. Segélynyújtási szerződést kötött a bosnyák királlyal, szorosabbra vonta kapcsolatait a román fejedelmekkel. Kezdeményezése nyomán Ulászló szövetséget kötött Szkander béggel, aki már tavasszal számottevő sikereket ért el a törökkel szemben.

A szultán békét kért. Megígérte, hogy kiűrti mindazokat a területeket, amelyeket a törökök Bolgárország határain túl hódítottak. A foglyok kölcsönös kicserélése mellett százezer arany hadikárpótlást vállalt. A feltételek rendkívül kedvezőek voltak: nagy területeket tehermentesítettek, lehetővé tették az összefogás kiszélesítését, a védelem jobb megszervezését. A szultán kiállította a békeokmányt. Ezt a király július végén elfogadta, és ünnepélyes esküt tett a béke megtartására.

A békekötés a délkelet-európai államok megerősödését eredményezte. Nem kedvezett a Habsburgok magyarországi, Velence adriai terveinek. A pápának sem kedvezett, akinek a háború folytatására az egyházi befolyás kiterjesztése érdekében szüksége volt. A pápai követ kifejtette, hogy a békét semmisnek kell tekinteni, ami annál könnyebben lehetséges, mert „a hitetlennek adott hitet nem kell megtartani”. Érvelését alátámasztotta a pápa állásfoglalásával. Meggyőzte a királyt, a tanács urait, magát Hunyadi is. Ulászló okiratban vállalt kötelezettséget a hadjárat újraindítására; ezt a környezetében levő országnagyok is megerősítették.

Cesarini nyomán a király is úgy tüntette fel, mintha a most elhatározott hadjárat az előző évinek egyszerű folytatása volna. Holott nyilván nem az volt: a békeszegés ténye rányomta bélyegét, és befolyásolta egész menetét. A balkáni népeket megzavarták az ellentmondó hírek, ingadozó vezetőik ürügyet kaptak a távolmaradásra. Elakadt a seregszervezés Magyarországon is: a béke megkötésekor hazaküldték a felkelőket s a külföldi segédcsapatokat; a hadjárat újraindításakor ezeket már nem tudták összegyűjteni. A Magyarországról szeptem-

ber végén elinduló sereg legfeljebb 15–16 000 emberből állt; ehhez utóbb egy négyezer főnyi havasalföldi segélyhad csatlakozott. Felelőtlenység lett volna ekkora sereggel indulni a birodalom ellen, ha a pápai–velencei flotta támogatásáról adott ígéretek azt a hitet nem keltik, hogy a török Ázsiában lekötött főerői semmiképp sem kelhetnek át az elzárt tengerszorosokon. Az Európában tartózkodó, csekély számú török erőket kis hadsereg is megsemmisíthette. A terv sikere attól függött, igazak-e a hírek a flotta segítségéről. Nem voltak igazak. A flotta nyolc pápai, öt velencei, négy burgundi és két raguzai gályából állt: ennyivel kellett volna elzárni az átkelésre több – egymástól messze fekvő – helyen alkalmas, együttvéve jó száz kilométer hosszúságú tengerszorosokat, amelyeknek ráadásul mindkét partja (Bizánc közvetlen környékét leszámítva) az ellenség kezében volt. A feladat képtelensége magában is mutatja a terv felelőtleniséget, ami a szárazföldi hadjáratot eleve kudarcra, a sereget pusztulásra ítélte. Ez a „pápai tréfa”, mint Marx rámutat, kétségkívül a velencés urak érdekeit szolgálta, akiknek szemében a délkelet-európai államok megerősödése „nagy szálla volt”. A döntő percben, amikor a török hadak megkezdték az átkelést, a pápai–velencei gályák úgyszólván levegővé váltak. A szorosok egy másik pontján a burgundiak vezette flottarészleg megpróbálkozott némi ellenállással; ezt a törökök parti ágyúk tüzével elhárították, s itt is végrehajtották az átkelést, amiben jó pénzért genovai hajósok segítették őket.

A szárazföldi sereg behatolt a töröktől megszállt bolgár területre. Indulása után másfél hónappal Várnához, a bolgár tengerpart fontos kikötőjéhez ért. Itt a szultán a hátukba kerülve, elzárta előlük a visszavonulás útját. A csatában Hunyadi csapatai sikereket értek el a török lovassággal szemben. Míg azt üldözték, a király a környezetében levő bárók tanácsára meggondolatlan lovasrohamot intézett a janicsárok ellen. Eleste a törökök javára fordította az ütközetet. Ezen a szpáhik üldözéséből visszatérő Hunyadi sem tudott változtatni.

A várnai csatavesztés súlyos csapást jelentett Magyarországra, délkelet-európai szövetségeseire, a török elleni küzdelmek kilátásaira. Megingatta az érdekeltek hitét az összefogás sikerében. Ismét támadásba lendítette a hosszú hadjáratral visszaszorított ellenséget. Nehezebbé tette a védekezést, közvetlenné a pusztítás és hódítás veszélyét. Magyarországra nézve súlyosabb következményei lehettek volna, ha Hunyadi nehéz körülmények közt hazavergődve, rögtön újjá nem szervezi haderejét, s a következő évben az Al-Duna és Száva vidékének kémlelésére küldött portyázókkal meg nem érteti, hogy ismét résen áll.

2. Küzdelmek a központi hatalom megszilárdításáért a rendi-képviselési államban

A rendi-képviselési állam kifejlődése

Magyarországon a várnai csatavesztés után ismét fellángolt a feudális anarchia. A leghatalmasabb bárók király nélkül kormányoztak. Az országot a ligák ereje szerint kerületekre darabolták. A kerületekben kapitányokra bízta a „rend” fenntartását. A kapitányok idején a fegyveres belharcok úgyszólván állandósultak. „Vadállati törvény lett úrrá az országban. Semmi sem biztos, hacsak az nem, hogy a testvér is ellenség” – írta Vitéz János, a kiváló humanista. Egy jól értesült külföldi, Aeneas Silvius (egy ideig a német császár tanácsosa, utóbb II. Pius néven pápa) úgy látta, hogy „A magyar állam megrendült, összeomlott... részekre szakadozott, és a részek közt alig van kapcsolat”.

Az anarchia elhatalmasodása belülről fenyegette az ország függetlenségét. Súlyosan nehezedett a lakosság túlnyomó többségére, elsősorban a dolgozó rétegekre. A pusztásodás helyenként ijesztő méretűvé vált. Kortársi becslés szerint a Zsigmond-kori telekadó felét lehetett behajtani, mert időközben úgy „elpusztásodott” az ország. Az adat, bár alkalmasint túlzott, érzékelteti a jobbagyság helyzetének rohamos romlását.

A bárói-kapitányi kormányzat, a rendszeresült pusztítás létükben fenyegette a polgárokat és a kisebb birtokosokat is. A rendi erők tömörülni kezdtek a kormányzati forma megváltoztatására. A köznemesség egyre nagyobb tömegben vett részt az országgyűléseken. 1445 óta szokássá vált a vezető városok részvétele is. Az országgyűlések köznemesi és részben városi követeléseknek adtak hangot, és mind erőteljesebben hangsúlyozták a belső rend helyreállításának szükségét.

A rend helyreállítását követelő rendi erők Hunyadi körül csoportosultak, aki egyedül a kapitányok közt, valóban rendet teremtett a rábízott országrészben. Rendi elemek, túlnyomórészt hatalomra törő középbirtokosok alkották az ún. Hunyadi-pártot, amely a zavaros esztendőkből az anarchia korlátozásáért indított küzdelmek élére állt. E párt egyesítette az akkor időszerű rendi törekvéseket a központi hatalom helyreállításának és megerősítésének követelményével. Melléje sorakoztak, akik a feudális viszonyok megdöntésének igénye nélkül a közállapotok javítását óhajtották. Nyomásukra az 1446-i országgyűlés kimondta a korábbi kormányzati forma eltörlését, a kapitányságok és a bárói szövetségek feloszlását. A királyság betöltéséig kormányzóra bízta a főhatalom gyakorlását. Kormányzónak Hunyadi választotta.

Az 1446-i döntés a rendi erők, velük a Hunyadi-párt elvi jelentőségű győzelme, egyben a feudális állam rendi-képviselési formája létrejöttének határozott jele. Megvalósításáért tovább kellett küzdeni a makacsul ellenkező bárókkal, akik elfogadták ugyan a kormányzóságot, de igyekeztek azt látszathatalommá süllyeszteni. (A kormányzó jogkörét korlátozták. Kimondták, köteles védeni az országot, de a királyi jövedelmek felhasználásának kérdésében a tanács urai döntenek stb.) A bárói áskálódásokkal szemben új, számottevő eredményeket hozott az 1447-i

országgyűlés, amelyen kimondták, hogy a kormányzó maga kezeli az uralkodói jövedelmeket; királyt a nagyurak nem választhatnak, csupán a köznemesek küldöttével egyetértően. Az 1447-i határozatok a rendi-képviselési állam, benne a központi hatalom erősödésének fontos állomását jelzik. Ugyanakkor mutatják ennek korlátait is. A köznemesség, amely a bárókkal szemben saját befolyásának növelése céljából támogatta a kormányzót, korlátozta is a maga érdekében, eltiltvá őt általános nemesi felkelés hirdetésétől. A felismerés, hogy a köznemességre csak korlátozottan támaszkodhat, arra indította Hunyadi, hogy a következő években szorosabb kapcsolatokat építsen ki a városokkal.

Az erőviszonyok kezdtek eltolódni a rendek javára, a bárók és ligák rovására. Szövetségfelé alakult ki a rendek és a központi hatalom képviselője, a kormányzó közt. Ez lehetőséget biztosított Hunyadinak, hogy a rendi állam keretei közt lépéseket tegyen a központi hatalom erősítésére. A központi hatalom továbbfejlesztésének kiindulásaként iparkodott visszaszerezni a szétharcolt uralkodói jövedelmeket, újjászervezni a zilált kincstárat. Az eredmények, amelyeket elért, jelentősek a korábbi állapotokhoz képest; csekélyek és viszonylagosak a szükséghez mérten.

Igyekezvén szélesíteni támogatóinak körét, Hunyadi kapcsolatokat keresett a fejlettebb városokkal. E kapcsolatok nem terjedtek ki az ország egészére, minthogy a jelentősebb városok egy része Jiskra hatalmában volt. Hunyadi helyes várospolitikájának eredményeként az ország első városa, Buda – s mint későbbi események mutatják: nemcsak a vezetőség, hanem kivált a „köznép” – melléje

állt. A régebben Habsburg-barát Pozsony is erőteljesen támogatta, nagy mennyiségben szállított hadianyagot hadjárataihoz. Még erdélyi vajda korából megleget kapcsolatok fűzték Kolozsvárhoz s a fejlett iparú Brassóhoz. Egyes városokhoz fűződő kapcsolatokon túl, úgy látszik, megértette és támogatta a városok rendi törekvéseit. Alatta állandósult a városok országgyűlési képvisellete s a polgári ülnökökkel folytatott tárnokszéki bíraskodás, amelyet a kormányzó nemegyszer rendeleti úton védelmezett a feudális nagybírák (nádor, országbíró) behatolási kísérleteivel szemben. Hunyadi a mezővárosokban felismerte a városok tartalmát. Kiváltságokkal mozdította elő megerősödésüket, okleveleink indokolása szerint „Magyarország javára és hasznára”. Igyekezett a királyi birtok állományába visszavonni olyan mezővárosokat, amelyeket az előző uralkodók elzálogosítottak. A várospolitikát követelményeivel is összefügg, hogy Hunyadi kormányzóként a jobbágyok szabad költözése mellett volt. Ettől később, nemesi követelésre, kivételesen tért el: az ötvenes években kétszer (1452, 1454) van szó olyan rendeletekről, amelyek országgyűlési határozat alapján, rendkívüli adóra vagy nemesi mozgósításra hivatkozva, átmenetileg felfüggesztették a költözést, a jogot elvileg épségben hagyva.

A kincstár újjászervezése terén Hunyadi számottevő eredményeket ért el. Helyreállította a szétzüllött sókamarákat. Régi vezetőiket általában helyükön hagyva, melléjük saját megbízható embereit állította. A nagyúri foglalatokat, nemfizetéseket erőlyes fellépéssel szüntette meg. Engedményeket tett a helyzetük megjavításáért küzdő sómunkásoknak. A máramarosiak – akiket Zsigmond csonkítás fenyegetésével tiltott bérjavítást követelő gyűléseiktől – Hunyadi idején. 1448-ban érték el, hogy a kamarások – újabb bérharcok következtében – jelentős mértékben emelték a munkabéreket.

Ez fontos lépés volt az államháztartás szempontjából. Más regale típusú jövedelmeknél Hunyadi nem tudott hasonló eredményt felmutatni. A bányavárosok a legfontosabb pénzverőkamarával, a körmöcivel Jiskra birtokában voltak. A harmincadok jövedelmének jó része hatalmaskodó nagyurak vagy velük tartó bérlők kezében volt. A lucrum jövedelme a pusztásodás meg a korábbi mentesítések következtében nem lehetett sok. Az uralkodói rendes jövedelmeknek a kincstárba befolyó részét Hunyadi kormányzóságának végén sem lehet többre tenni, legfeljebb kétszáz ezer forint. Nagy eredmény volt ez a teljes züllés előző állapotához képest; kevés az állam, a török elleni védelem növekvő pénzügyi szükségleteihez viszonyítva. Ekkoriban egy páncélos lovas havi zsoldja 3–4–7 arany körül mozgott; a Hunyadi rendelkezésére álló uralkodói jövedelmek alig voltak elegendők pár ezer zsoldos fegyverben tartására. Így a rendes uralkodói jövedelmek és saját földesúri jövedelmei mellett rászorult a rendkívüli hadiadó, a segély kivetésére is, amint ez Albert ideje óta, csekély ingadozással, voltaképpen már rendszeressé vált. Azon igyekezett, hogy az adó egyenest hozzá vagy megbízottaihoz – nem pedig, mint előbb, a nagyurakhoz – menjen. Ezt azonban legfeljebb hatalma tetőfokán, átmenetileg sikerült biztosítani. (Kormányzósága idején a rendkívüli hadiadó telkenként $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{5}$ aranyat tett ki, összege tehát nagyjában egyezett a lucruméval, eltérően a királyok alatt előforduló $\frac{1}{2}$ –1

aranyforintos, utóbb növekvő kivetésektől. Megszavazása ekkor még az ország-tanács hatáskörébe tartozott, csak 1453-tól került át – a köznemesség megerősödésének egyik fontos mutatójaként – az országgyűlésen tanácskozó rendek jogai közé.)

A kincstár bevételei, végső soron, a dolgozók közvetlen vagy közvetett kizsákmányolásából származtak. A rendkívüli adók rendszeressé válása az adózók állami terheinek növekedését jelentette. Ezen az úton a háborús áldozathozatal-tól húzódó uralkodó osztály a hadviselés terhét is egyre nagyobb mértékben háritotta át a jobbágyok vállára. Hunyadi, akinek fő célja volt az ütőképes haderő megteremtése, ennek a folyamatnak nem tudta, nem is akarta útját vágni. Azonban a jobbágyok állami terheinek növekedését ekkor ellensúlyozta, hogy a központi hatalom erősítése a belháborúk megszüntetésével, az anarchia bizonyos mértékű korlátozásával a termelőmunka valamelyest jobb feltételeit s egyben a török hódítók távoltartásának, részben visszaszorításának lehetőségét biztosította.

Kormányzósága idején Hunyadi nagy gondot fordított a haderő fejlesztésére. Csapatostul fogadott zsoldosokat, jórészt huszita módon képzett külföldieket. (Egyik hadjáratán seregének gerincét cseh–lengyel–német zsoldosok alkották; más alkalommal hadinépe „csehekből, lengyelekből és más nemzetbeliekből” tevődött össze.) Azonban zsoldosok mellett, pénzjövedelmének korlátozottsága miatt, a haderő nemesi összetevőit sem nélkülözhetette. Hadjáratain azokat is igyekezett felhasználni, vonakodásuk miatt általában kevés sikerrel. A bárókat iparkodott rászorítani, támogatásuk hadjáratain bandériumaikkal; ezt azonban hatalma csúcsán is csak egy részüknél sikerült elérnie. A haderő irányításából fokozatosan kiszorította őket. A zsoldosok toborzását zsoldostisztek és familiárisok útján bonyolította le; a báróknak lehetőleg nem adott toborzó megbízásokat. Arra is törekedett, hogy a királyi dandárt a bárói bandériumok rovására növelje. Megkísérelte, amit utóbb Mátyás valósított meg: beszüntetni vagy legalább csökkenteni a báróknak a királyi jövedelmekből katonaállítás címén folyósított összegeket. Mindez mutatja, hogy Hunyadi számottevő eredményeket ért el az országos haderő átalakítása terén: megnövelte az előremutató, zsoldos elem súlyát, irányításából pedig nagyrészt kiszorította a bárókat. Jelentős lépés volt ez a központosítás fontos tényezője: az uralkodótól függő, központilag irányított, állandó zsoldos hadsereg kialakítása útján.

A haderő szervezésével párhuzamosan Hunyadi az államhatalom gyakorlásának egyéb területein is igyekezett korlátozni a bárókat, előkészíteni további visszaszorításukat. Nem változtatott a bírósági szervezeten, még kevésbé a feudális bíráskodás anarchiájának alapján: az immunitások, a földesúri mentességek rendszerén. Azonban egyes, jobbára rendeleti úton kiadott intézkedései a jogszolgáltatás terén is az anarchia korlátozását célozták. Egyébként, amilyen mértékben nőtt a központi hatalom, olyan mértékben gyérültek a hatalmaskodások kirívó, a feudalizmusban általános fokon túlmenő formái; nőtt a bírói ítéletek fogamatossága, kevesbedett az önbíráskodások száma. A közigazgatás szervezetében nem történt lényeges változás: a kormányzatot azonos intézmények útján,

lényegileg azonos módon irányították. Azonban a meglevő intézményekben nagyobb szerephez jutottak a világi értelmiség képviselői és az egyházi értelmiségnek egyes, a világiakhoz húzó, nem bárói eredetű tagjai. Megindult egy világiakból álló, magas képzettségű értelmiségi réteg kialakulása. Ezt Vitéz János, aki püspöki udvarában humanista módra könyvtárat tartott, és tudósokból kört szervezett, úgy is igyekezett előmozdítani, hogy egymás után küldte Itália vezető egyetemeire a tehetséges, közép- vagy kismanesi származású ifjakat. Vitéz idején a külpolitikai levelezést is lebonyolító kancelláriában – korábbi kezdetek nyomán – meghonosodott a humanista stílus.

Vitéz itáliai neveltjei közül a legkiválóbb: unokaöccse, Csezmicei János, költői néven Janus Pannonius, a magyarországi humanista költészet nagy úttörője, egyben Mátyás egyik első diplomatája lett. Az Itáliából hazatérő „doktorok” itthon többnyire egyházi javadalmakat kaptak, ezért azonban elsősorban állami szolgálatot teljesítettek. Humanista formába öltöztették a Hunyadi-párt célkitűzéseit. Bár a köznemességhez tartoztak, nem azonosították magukat annak nyers, „szittya” öntudatával; nem irigyelték, hanem megvetették a bárók durva, eszem-izom életmódját. Előfutárai voltak a Mátyás idején állami támogatással kivirágzó humanista műveltségnek. Eszméiket a nép nyelvén a humanista elemeket huszita hagyományokkal ötvöző vándordecákok, szegény papok tolmácsolták.

Vitéz neveltjei és követőik új, haladó ideológiát alakítottak ki, részben a török elleni harc és az állam erősítése szolgálatában. Ez az ideológia számos előremutató elemet tartalmazott, például a haza és a nyelv fogalmának kezdődő összekapcsolásával. De osztályhelyzetük, a tény, hogy a feudális államot szolgálták, meghatározta a korlátokat, amelyek közt haladó szerepüket betölthették. A született nemesség elvét hangoztató nagyurakkal szemben szívesen hivatkoztak az „érdembeli” nemesség humanista elvére; ám a nemesség osztályuralmát kétségbe vonni eszükbe sem jutott. Felbukkantak náluk a humanizmus egyes egyházellenes jelszavai, de nem az egyház megszüntetésének, hanem államegyházzá alakításának célzatával. Mellettük megmaradtak, állami támogatásban részesültek az egyházi ideológia régi és új formáinak hirdetői, köztük a térítő rendek is.

Hunyadi kormányzósága idején továbbhaladt a korábban megindult, államegyház kialakulása felé mutató fejlődés. Megnyilvánult ez egyrészt az egyházi bíróságok hatáskörének megnyirbálását, a világiakkal pereskedő egyháziak kedvezőbb elbírálásának megszüntetését célzó intézkedésekben, valamint másrészt a főkegyúri jog erőteljesebb érvényesítésére irányuló törekvésekben, továbbá az egyházi javak adományozásánál az állami kötelezettségek fokozott hangsúlyozásában. Mindez ellentétes lévén a pápák beavatkozási törekvéseivel, összeütközésekre vezetett, amelyeknek a „bullás” – a pápától a kegyúri jog sérelmével kinevezett – papok ellen hozott intézkedésekkel több országgyűlési végzésben is nyoma maradt.

Kormányzói politikájával Hunyadi a rendi állam megszilárdítására, azonban belül a központi hatalom kiépítésére törekedett, és ebben jelentős eredményeket ért el. Politikájának iránya és egyes eredményei távolabb mutatnak: a központosítás Mátyás alatt megvalósított formáinak közvetlen előkészítését jelentik.

Hunyadi ezeket az eredményeket a rendekre támaszkodva, a bárókkal folytatott szívós küzdelemben harcolta ki. Az eredmények továbbfejlesztésében gátolta, sőt a már elért eredményeket is veszélyeztette a tény, hogy a bárókat csupán korlátozni, bizonyos területeken visszaszorítani sikerült, hatalmukat, az állam irányítására gyakorolt befolyásukat megszüntetni nem. A területi széttagoztság leg súlyosabb, a Habsburgok behatolásának is ugródeszkat kínáló formája, Jiskra tartományúri jellegű hatalma fennmaradt a Felvidéken. E súlyosan korlátozó, veszélyes tények ellenére Hunyadi kormányzásának első évei azt eredményezték, hogy az országot darabokra szakítással, elpusztítással, függetlensége elvesztésével fenyegető feudális pártháborúk, az anarchia e különlegesen káros formái megszűntek.

Az állam erősítése terén elért eredmények alapot szolgáltattak a török elleni újabb támadó hadjárat előkészítésére.

Újabb kísérletek a török visszaszorítására. A nándorfehérvári (belgrádi) győzelem

A támadó hadjáratok felújítására annál nagyobb szükség volt, mert a törökök Várna után – leverve Kisázsiában a karamánokat – fokozták nyomásukat a még független délkelet-európai népek ellen. Ismételten támadták a hősiessen védekező albánokat. Ez súlyos veszélyt jelentett a török ellen küzdő népek számára: ha elfoglalják Albániát, a többi országok védelme is megnehezül.

Hunyadi a hadjárat sikere érdekében igyekezett felújítani, megerősíteni a délkelet-európai összefogást. Emellett iparkodott megmozdítani a várnai kudarcért felelős hatalmakat is. Utóbbiaktól nem kapott segítséget. A délkelet-európai szövetségesek sem tudták kifejtetni egész erejüket. A moldvai fejedelem nem tudott segíteni, mert haderejét más trónkövetelők köré csoportosuló bojárpártok, ezeket támogató lengyel pánok kötötték le. A bosnyák királyt Brankovics támadta, aki vele s Szkanderral ellentétben állt határterületek birtoklásáért. Brankovics az összefogás ellen dolgozott: Hunyadi terveit elárulta a szultánnak, a szerb nép számára azzal igyekezvén tettét magyarázni, hogy a szövetségesek győzelme a katolikus valláskényszert jelentené. Népeinek egy részét sikerült is megátévesztenie, ami egyben azt mutatja, milyen veszélyt jelentett a pápai térítők működése, s mennyire gyengítette Hunyadi összefogási politikáját, hogy ennek utat engedett.

Hunyadi két évig gyűjtötte a pénzt, felszerelést és hadianyagot. Seregében, familiárisai mellett, a fő ütőerőt ezúttal is a nagyszámú, huszita módon képzett, túlnyomórészt külföldi zsoldosok alkották. A seregben a nehéz- és könnyűlovaság, több ezer főnyi gyalogság mellett volt kétezer harci szekér, rájuk szerelt ágyúkkal, tűzfegyverekkel s kezelésükhöz értő pattantyúsokkal. Hunyadi még a bárók egy részét is rábírta, támogassák a hadjáratot. A Magyarországról elinduló haderő 22–24 000 emberből állt. Ehhez járult utóbb 8000 havasalföldi és a felvonulás közben jelentős számú felkelő.

Hunyadi haditerve az lehetett, hogy az 1443-i útvonalon indulva, megtéveszti az ellenséget felvonulásának iránya felől, majd átkelve a szerb határhegyeken, egyesül az albánokkal. A terv sikere végrehajtásának gyorsaságától, meglepetésszerűségétől függött. Ezt akadályozta meg Brankovics árulása. A szultán, midőn értesült Hunyadi útvonaláról, Brankovics tanácsa szerint a hátába került; Rigómezőnél utolérte, és ütközetre kényszerítette.

Október 18-án és 19-én folyt le a csata döntő része. Az első napon Hunyadi hadainak minőségi fölénye kiegyenlítette az ellenfél számbeli túlsúlyát. Másnap kibontakozott a törökök túlereje. A második nap végén számottevő lovasság nem maradt a csatatéren: aki tehetett, menekült Albánia felé vagy Szerbia irányában. Utóbbiak közt volt Hunyadi is. Menekültében Brankovics embereinek kezébe került; Szendrőn bebörtönözték. Hónapok múltán, hazai híveinek fenyegető fellépésére sikerült kiszabadulnia, akkor is igen súlyos, politikáját korlátozó feltételek mellett.

A rigómezői csatavesztés következtében veszélyes helyzet állt elő. A török ezt nem tudta kihasználni: hadereje most is, mint Várnánál, oly súlyos veszteségeket szenvedett, hogy döntő crejű támadásra képtelenné vált. Azonban a vereség ténye megnövelte a magyar állam és szövetségesei függetlenségét veszélyeztető egyéb hatalmak támadó kedvét. Velence fokozta nyomását Albániában; a Habsburgok Magyarországon óhajtották ugyanazt tenni. Hunyadi hazatérve mindent elkövetett, hogy helyzetét, vele a központi hatalmat megszilárdítsa, a ligaharcok kiújulásának elejét vegye, s a beavatkozásra kész külhatalmakat visszatartsa elhatározó lépéstől. Azonban pártja meggyengült, támogatói visszahúzódtak. A bárók erőre kapva, támadásba mentek át vele s az általa képviselt központi hatalommal szemben. Hunyadi védekezésbe szorult, s ebből a helyzetből – ismételt erőfeszítései ellenére – nem tudott kiszabadulni. Ezért belpolitikájában nem törekedett többre, mint a korábban elért eredmények megtartására. Külpolitikájában szintén védekező helyzetbe kényszerült. Nagyszabású támadó hadjáratokat többé nem indított. Ilyenek híján az összefogás előző formái is bomlásnak indultak. A rigómezői csatavesztés így vezetett a magyarországi bárók megerősödésén keresztül a délkelet-európai népek önvédelmi harcainak elszigetelődéséhez, a török újabb előtöréséhez és a későbbi harcok feltételeinek lényeges változását előkészítő eseményhez: Konstantinápoly elfoglalásához.

A csatavesztést követően Szlavóniában megerősödött a Cilleiek hatalma. Fokozódott a Habsburg nyomás. Jiskra hadai előre törtek. Hunyadi Jiskra ellen küldött serege vereséget szenvedett. Később a hadműveletek többször felújultak anélkül, hogy döntésre vezettek volna. Közben az osztrák rendek kiszabadították utószülött Lászlót Habsburg Frigyes gyámsága alól. A fiatal uralkodó mellett a valóságos hatalom Cillei Ulrik kezében összpontosult. Harácsoló kormányzása Ausztriában újabb rendi harcokat váltott ki. V. László nemcsak az osztrák tartományokban, hanem cseh és magyar királyként is apja örökébe óhajtott lépni. Némi huzavona után mindkét ország rendjei engedtek az igénynek, de a különállás rendi formáit mindkét országban fenntartották. Hunyadi leköszönt a kormányzásáról, helyette – Beszterce grófsága mellett – főkapitányi címmel

az ország védelmének kötelességét kapta. (Csehországban a rendek élén Pogeybrad György játszott hasonló szerepet.) Cillei Hunyadi meggyilkolását tervezte, és más bárókkal, valamint a királlyal ligát kötött ellene.

Király és bárók támadásaival lekötve, Hunyadi nem mozgósíthatott számottevő erőt a török ellen, holott annak újabb balkáni sikerei ezt okvetlenül szükségessé tették volna. II. Mohamed szultán, akinek nevéhez a török állam és haderő több szervezeti reformja fűződik, 1453 tavaszán elfoglalta Konstantinápolyt. Súlyos csapás volt ez a török ellen küzdő népekre. A tengerszorosok teljesen török ellenőrzés alá kerültek, Európában harcoló oszmán hadaknak nem kellett többé hátbatámadástól tartaniuk. A török terjeszkedés feltételei sokkal kedvezőbbé, a védekezés körülményei sokkal súlyosabbá váltak.

Konstantinápoly elfoglalása után a törökök fokozták nyomásukat a délkelet-európai országok ellen. 1454-ben elfoglalták Szerbiát. Brankovics szorongatásában Hunyaditól kért segítséget. A főkapitány villámgyors felvonulással meglepte az ellenséget. A török sereg hiába próbált futni: javarészt levágták vagy foglyul ejtették.

A török előnyomulásának meggátolására azonban nagyobb hadjárat indítására lett volna szükség. Ezt az ország belső helyzete lehetetlenné tette, ami kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy a délkelet-európai összefogás korábbi formái meglazultak. Tovább erősödtek a törökbarát, megalkuvó pártok; ezekre támaszkodva, a törököknek a katonai nyomás egyidejű fokozásával sikerült a még független országokat egymástól elszigetelniük, a félig függőket súlyosabb terhek vállalására szorítaniuk. Moldvát a régebbi „ajándék”-adás helyett adófizetésre kényszerítették. Megerősítették befolyásukat Boszniában is. Előkészítették frontális támadásukat Magyarország ellen. Hunyadi ezt nem tudta megelőzni. Igyekezett legalább felkészülni az elhárítására. Azonban az udvar aknamunkája meg a nemesség vonakodása a háborús áldozathozataltól ebben is akadályozta. A király hadat küldött a felvidéki husziták ellen, a török ellen nem; a támadás előestéjén a császártól, a pápától kért segítséget. Egyik sem adott. A birodalmi rendek elhatározták, nagy hadat kell kiállítani a török ellen – jövőre. A pápa keresztes háborút hirdetett, és egyházi szertartásokat rendelt, de átokkal fenyegetőzött, midőn a raguzaiak azt kérték: a háborúra gyűjtött pénz egy részét fordítsák szárazföldi (a törökkel szemben használható) haderő kiállítására. Egyben a balkáni országokra nehezedő török nyomást arra igyekezett kihasználni, hogy ezekkel saját fennhatóságát ismertesse el.

A török támadástól közvetlenül fenyegetett országok, sőt a távolabbiak népében is megvolt a hajlandóság fegyverrel segíteni a közös ellenség ellen. A Balkánon ezt a török hadak katonai nyomása, másutt a népi megmozdulásoktól rettegő uralkodó osztályok ellenséges magatartása akadályozta. A töröktől meg nem szállt szomszéd országokban sok népfelkelő gyülekezett, de kevés ért el Magyarországra, mert nem voltak vezetőik, sem katonai tanácsadói. Akik mégis időben ideértek, vitézül harcoltak a törökök ellen. A Szkander vezette albán harcosok azzal nyújtottak jelentős segítséget, hogy hősi ellenállásukkal súlyos veszteségeik ellenére is török erőket kötöttek le, ezáltal csökkentették

a Magyarország ellen indítható sereget. Mindez nem változtatott a tényen, hogy az ország ekkor lényegében egyedül, számottevő külföldi segítség nélkül állt a török támadás útjában. Belső erőit az urak bénították, akadályozva Hunyadi készülleteit is. Ebben a súlyos helyzetben az ország népe sorakozott fel Hunyadi mellett, hazája védelmére. A nép hazaszeretete eredményezte középkori történetünk legdicsebb diadalát Belgrád alatt.

Mohamed alaposan előkészítette 1456-i hadjáratát. Belgrád elfoglalását első lépésnek szánta Magyarország, majd más államok meghódításához. Ennek megelőzően igen nagy létszámú hadsereget gyűjtött össze. A hadicél nagyságának megfelelt a sereg felszerelése is.

A törökök készülteiről már az előző év végén megbízható hírek érkeztek. A király és az urak ekkor sem tettek semmit a veszély elhárítására. A felelősséget áttolták Hunyadira, abban bizakodva, hogy a támadást kivédve, maga is odavész. Hunyadi megerősítette a déli várakat, hadiszereket szállíttatott Belgrádba, zsoldosokkal növelte hadseregét, amelyhez ekkor, a nagy veszély idején, szolgálatból kivált régi harcosai is csatlakoztak. Emellett sürgette a bárói bandériumokat, a megyei hadakat, iparkodott külső segítséget szerezni. A nemeség nem mozdult, a nagyurak távolmaradtak. Hunyadi táborában egyetlen báró jelent meg, a birtokaiban s tisztségében veszélyeztetett macsói bán: Korogyi János. A többi mind félrevonult. A király a török hadak közeledésének hírére kiszökött az országból. A pápai keresztes háború sehogy sem akart kibontakozni. Szervezője, Carvajal bíboros, szívesebben foglalkozott az udvar intrikáival. Lelkesítő beszédek tartására Kapisztrán János ferences inkvizítort küldték ki, aki korábban itáliai, német-, cseh- és lengyelországi eretnek mozgalmak elfojtásában tanúsított buzgalmával tűnt ki. A klerikális történetírás a tényekkel ellentétben mérhetetlenül felnagyította és idealizálta Kapisztrán szerepét, hogy a győzelem érdemét rajta keresztül kisajátíthassa a pápaságnak. Kapisztrán fontosabbnak tartotta, hogy az erdélyi románokat térítse át a katolikus vallásra. Hunyadi eleinte igyekezett visszatartani, utóbb kicsikarták beleegyezését. A térítés megfelelt a pápa érdekeinek, de a török elleni szervezkedés ügyét visszavetette. Amikor a helyzet kezdett válságosra fordulni, a pápai követ felszólította Kapisztránt, kezdje meg a keresztes háború hirdetését. Kapisztrán engedelmeskedett, bár – mint egy levelében írta – keserűen hagyta abba a térítést. Előbb az udvari urakat eskette fel, akik úgy vélték, ezzel eleget is tettek kötelességüknek: a kijelölt gyülekezőhelyeken egyikük sem jelent meg. Utóbb a falvakat is látogatta Kapisztrán, de mert olaszul beszélt, senki sem értette meg. A törökök már közeledtek, a keresztes had még nem. Hunyadi ekkor közbelépett. Beavatkozása után megváltozott a helyzet: népfelkelők áradata indult a határok felé. Városok, falvak szegény népe ragadott fegyvert veszélyben forgó hazája oltalmára.

Az egykorú források egyértelműen kiemelik a felkelő sereg paraszti-plebejusi összetételét. „Nem volt ott egy úr, egy nemes sem, csak a köznép a városokból és a falvakból”; „csupa kézművesek voltak ott”; „földművesek, szántóvetők, kapások”; „parasztok, szegényemberek, falusi papok, deákok, kolduló barátok”. Előbb kevesen jöttek, azután egyre többen, nemcsak a közvetlenül fenye-

getett Délvidékről, hanem az ország távolabbi részeiről is. „Ha szemmel nem látom, sohasem hittem volna, hogy ennyi ember legyen Magyarországon. Tódulva jönnek, mint a hóihar” – mondta Szilágyi Mihály, Hunyadi sógora, akkor Belgrád várkapitánya. A források 40–60 000 emberről írnak, bizonyára túlzással. Kétségtelen, magyarországi viszonylatban igen nagy számú sereg gyűlt össze. Ez a sereg, hadviselésben járatlan, rosszul felszerelt emberekből állt. Egy ereje volt: a szilárd eltökéltség, megvédeni az ellenségtől a keveset, amit az elnyomottaknak a haza a feudális társadalomban jelenthetett.

A hódító mindennel számolt, csak ezzel az egy, nagy erővel nem. Ezen bukkott el – szükségképpen, mint végső soron minden hódító.

A felkelők között a taboritákéra emlékeztető, önkéntességen alapuló, szigorú fegyelem uralkodott. Ez katonai ismeretek híján is jó alapul szolgálhatott a keresztesek katonai kiképzéséhez. Erre támaszkodott Hunyadi, amikor kürtösöket, dobosokat állíttatott a felkelő csapatok mellé, s amennyire az idő engedte, gyakorlatozással tanította őket a vezényszóra történő mozdulatok, a fegyverek jobb felhasználása műveleteire. A törökök előhadai már június derekán megjelentek a határokon, július elején pedig – a felkelők első csapataival egy időben – megérkeztek főerőik is. Az ázsiaiak a Száva, az európaiak a Duna partjára támaszkodva, a szultáni csapatokat középre fogva, irdatlan táborukkal elzárták Belgrádot a szárazföldről. Ugyanakkor hajóhaduk, amelyben nagy tengerváró gályák is voltak, a vár alatt elhajózva, Zimony felett hajóhidat formált, és elzárván a Duna vonalát, a víz felől tette lehetetlenné Belgrád megközelítését. Az ostromzár teljessé vált, a várral megszakadt az összeköttetés. A törökök elkezdtek az ostromot. Ágyúik, ostromgépeik szakadatlanul törték Belgrád külső várának falait. A védők kitörésekkel zavarták az ostromlókat, amellet hevenyészett erődítésekkel: kasokkal, palánkokkal igyekeztek kifoltozni a falakon szakított réseket. De a török nagy fölényben volt, egyre több falrészst sikerült lerombolnia, elfoglalta a külső őrtornyokat. A kimerült védők halálra készülődtek.

A felmentő sereg eddig várt, tovább nem várhatott; bármi áron meg kellett kísérelnie, hogy utánpótlást juttasson a várba. Ehhez a Dunát elzáró hajóhídon kellett áttörnie. Hajóhaduk nem lévén, a kereskedelmi hajózásban használatos dereglyéket gyűjtötték össze; ezeket Hunyadi átalakíttatta, „harchoz készítette”. Orrukba védőpalánkot szereltetett; valamennyit megrakatta lőfegyverekkel, kövekkel és más távolba ható harci eszközökkel; azután a hajókat válogatott keresztesekre, a vezérhajót begyakorolt harcosaira bízva, rögtönzött hajóhadát vízmentében nekieresztette a törökök gályáinak.

Július 14-én a dereglyések megtámadták a törökök hajóit. Egyidejűen Belgrádból is kitörtek az ottani hajósok, víziharcban járatos szerb polgárok, akikről egy térítő pap is kénytelen volt elismerni: „mind görögkeleti szakadárok, de azért a törökök kérlelhetetlen ellenségei, akikről azok jobban félnek mint másoktól”. A dereglyések a török hajókra zúdították lőfegyvereik tüzeit, majd közejük furakodva, kézitusába kezdtek. Sikerült a gályákat egymástól elszakítva szétszórniuk. Ötórás kemény harc után a török hajók egy része megsemmisült,

a többi elmenekült, de olyan súlyosan megrongált állapotban, hogy többé nem lehetett hasznukat venni. Ezeket utóbb a törökök maguk gyűjtötták fel.

A vízicsatában aratott győzelemmel a felkelők megszerezték a folyamok ellenőrzését, és megnyitották az utat a szorongatott várba. Belgrád védelmét megerősítették Hunyadi gyakorlott harcosaival s a felkelők egy csapatával, amelyhez utóbb a szükséghez képest csatoltak újabb erőket. A felkelők hadát a Száva partján, az ázsiaiakkal szemben szállatták táborba, ahonnan adott esetben oldaltámadást indíthattak a törökök ellen. Hunyadi beköltözött a várba, és ettől kezdve mindvégig ott, a legveszélyesebb pontokon tartózkodott, személyes vitézségének példájával is bátorítva társait.

A törökök folytatták az ostromot. Heves ágyúzásuk iedöntötte a külső vár falait. Július 21-re a szultán általános rohamot rendelt. Közben érkezett a pápai követ küldötte azzal az adott helyzetben gúnyként ható üzenettel, hogy Hunyadi ne bocsátkozzon döntő ütközetbe, míg ő (illetve a király) a felmentő haddal meg nem érkezik. Erre még a Kapisztrán környezetéhez tartozó térítő papok sem mondhattak mást: „igen egyszerű és valóban mérlegelendő lett volna ez az üzenet, ha . . . a törökök előbb el nem kezdték volna az ostromlást, és a várba be nem hatoltak volna.”

A török csapatok úgy álltak fel, hogy egymást váltva mindig pihent erőkkel újíthassák az ostromot. A kijelölt nap délutánján, a hőség elmúltával megindultak a lerombolt falak felé. Az omladékok közt elkeseredett kézitusa fejlődött ki. A védők megesküdtek, hogy meghalnak, de helyüket át nem adják. Ám az öldöklő küzdelemben, nagy túlerővel szemben lassan felmorzsolódtak. Az ostromlók behatoltak a külső várba, clönyomultak a város piacáig. Hunyadi ekkor ki nyitotta a belső vár kapuit, és készenlétben tartott páncélosaival ellentámadást indított. A páncélosok lökése kivetette az ellenséget a vár területéről. Azonban a törökök, egyre újabb erősítéseket vetve harcba, újból benyomultak, és elfoglalták a piacot. Újból kiszorították őket. Harmadik rohamukkal éjfél tájban sikerült előretörniük a belső vár nyitott kapujáig. Itt dőlt el a védelem sorsa. A harc mindkét részről végső elkeseredéssel, az erők teljes megfeszítésével folyt. A törökök megmászták a belső vár falait, győzelmi jelként kítűzték zászlóikat. A várvédők valamennyit levetették a sáncba. Egy törökkel nem bírtak; rémület fogta el a védőket, diadalmas öröm a támadókat. Ekkor ugrott oda Dugovics Titusz, birokra kelt a török zászlótartóval, s mert nem bírt vele, átkarolta, és magával rántotta le a mélybe. Meghalt, de hősi tettével lelket öntött társaiba, és elbátortalanította a rohamozó ellenséget.

Hajnaltájjig folyt a harc a belső vár kapuja körül. Végül a felkelők újabb csapatainak elszánt, halálmegvető ellentámadása kivetette a törököket.

Hunyadi másnap, július 22-én új rohamot várt, és megtiltotta, hogy a védők elhagyják a vár területét. De a felkelők harci láztól égtek, végezni akartak az ellenséggel. Előbb kis csapatokban, utóbb egyre többen kihúzódtak a várból. Átkeltek a túlsó partiak is. Megtámadták az ázsiaiakat, behatoltak táborukba, és felgyűjtötták azt. A szultán összegyűjtve legjobb csapatait, a felkelők hátába került, és elvágva visszatérésük útját, két tűz közé szorította őket. De ezzel erőket

vont el a középről, meggyengítette ágyúinak fedezetét. Ezt használta ki Hunyadi: kitérve a várból, elfoglalta s a törökök ellen fordította tulajdon ágyúikat. Most a szultán került két tűz közé. Nem bírván a nyomást, oldalt kitért, visszavonult az európaiak táboráig, Erőit rendezve, többszöri rohammal próbálta visszafoglalni elvesztett ágyúit, de sikertelenül. A felkelők szilárdan helytálltak. Sőt volt a csatának olyan szakasza, midőn behatoltak az európaiak táborába, legyűrték a janicsárok maradványait, levágták parancsnokukat is; csupán a Duna-vonal őrzéséről visszarendelt szpáhik elől szorultak vissza. Az ágyúkat akkor is megtartották.

Az éj beállta vetett véget a küzdelemnek. Hunyadi cseleltől tartva visszahúzódott a várba, használhatatlanná tétetvén a török ágyúkat. Várta a reggelt, hogy az erőviszonyokat pontosabban felmérve, újítsa meg a harcot. De reggelre kelve Belgrád alatt nem volt ellenség. A török sereg javarésze elpusztult, a maradék harci szellem megrögt. Nem merték folytatni a harcot. Az éj leple alatt – sebesültjeiket székerekre rakva, de poggyászatukat és hadiszercik tömegét hátrahagyva vagy elpusztítva – eltávoztak a csataterőről.

Turóczi, a nemesi-udvari történetíró kiemeli: a hódítót, aki maga akart uralkodni a földkerekségen, „paraszti kéz verte le, járatosabb a kapa, mint a fegyver forgatásában”. A kortársak, kivált az egyházas beállítottságúak csodáról

beszéltek. De az, amit ők csodának minősítettek, valójában a történelem nagy tanulsága: a hazáját védelmező nép legyőzhetetlenségének örök példája volt.

Helyszíni jelentések kiemelték a győzelem méreteit. Szultán még így megverve nem volt; ágyúi elvesztek, híres janicsárjai, legjobb vezérei, válogatott csapatai megsemmisültek. Itt az idő a döntő támadásra! A helyzetet felismerve, Hunyadi sürgette a támadó hadjárat elindítását. De tervét nem tudta megvalósítani. Táborában járvány tört ki, ennek ő maga is áldozatul esett. Röviddel életének utolsó, legnagyobb diadala után Zimonyban elhunyt. Tetemét Gyulafehérvárra szállították, és ott temették el. Országos gyász kísérte utolsó útján. Egy 16. századi vitézi ének így szól erről: „meghala Zömlénben, testét az magyarok nagy sírással felvívék; a kincses Erdélyben, Gyulafehérvárban tisztességgel temeték; kinek ő halálát Erdély, Magyarország sok ideig kesergék, mert a két országnak és a végházaknak főoltalma elesék.” Elismerték ezt ellenségei és politikai ellenfelei is: „fáj nekem, hogy meghalt, mert halálával tombadólt a mi reménységünk” (tudniillik a török kiűzésére) – írta Acneas Silvius. Így történt. Pápa, császár és más hatalmak beszéltek ugyan a hadjárat szükségéről, de végrehajtásához nem adtak támogatást. Kapisztrán a Belgrádnál győzelmes felkelőket már előbb hazaküldte. A király és a bárók Hunyadi családjának megsemmisítésére, birtokainak megszerzésére törekedtek.

A páratlan győzelem kihasználatlanul maradt. Jelentősége azonban így is rendkívüli volt. Átmenetileg megkönnyítette a török ellen küzdők védekezését. Tehermentesítette Magyarországot. Hosszú időre elvette az ellenség kedvét, hogy frontális támadást indítson az ország ellen. Időt biztosított a belső erők újabb összefogására, az államközpontosító törekvések kibontakozására Mátyás idején. Ezen keresztül fél évszázadot nyert meg hazánk, népünk független fejlődésének.

*

A török hódítók ellen a 15. század derekán vívott küzdelmek kifejezték népünk és a szomszéd népek akkori haladásának egyik döntő fontosságú feltevelét. Késleltették a leigázást, az elnyomásnak a török hódítással fellépő, különösen káros, mert különösen haladásgátló formáit. Ezért oly nagy a jelentőségük hazánk, népünk, valamennyi érintett ország történetében.

Hunyadi János történelmi szerepét az határozza meg, hogy ezekben a küzdelmekben minden erőt igyekezett összefogni; feudális nagyról létre a török ellen harcba hívott paraszti-plebejusi hadak élére állt, s hacsak ideiglenes sikerrel is, győzelemre vezette az ügyet. Ercse abban állt, hogy mint a töröktől megtámadott, létükben fenyegetett népek önvédelmi harcának hivatott irányítója, világosan látta a kor égető problémáját, a török elleni harcok összefogás szükségességét. Ezt állította politikájának, élete munkájának középpontjába. Felismerte, hogy a nagyurak garázdálkodása gátolja a fejlődést, akadályozza az ország erőinek egybefogását; támaszkodva a rendek anarchiaellenes törekvéseire, harcot indított a központi hatalom megszilárdításáért. Ezzel előkészítette fia, Mátyás központosító kísérletét. Mint hadvezér és seregszervező politikai céljait igyekezett előmozdítani. Ezen a területen kiváló alkotott. Új volt straté-

giája, amely a korábbi, eredménytelennek bizonyult passzív védekezéssel szakítva, a török visszaszorítását, támadásainak csírájukban való elfojtását célozta. Nagy katonai sikereit az érdekelt népek támogatása mellett annak köszönhetette, hogy seregében igyekezett túlsúlyra juttatni az akkor haladó, előremutató elemeket, és széleskörűen iparkodott felhasználni a kelet-európai hadművészet fejlődésének tanulságait.

Hunyadi János, kora nagy hadvezére és politikusa, a magyarok és a többi délkelet-európai nép összefogásának, török elleni közös harcának szervezője és irányítója, régebbi történetünk egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Nagysága elvenen él népünk tudatában. A Habsburg-uralom, majd az ellenforradalom korának reakciós történetírása sem tagadhatta le, de meghamisította, elkendőzte nagyságának helyes mértékét, a magyar fiókimperializmus előfutárát kereste benne. Az ellenségnek segített egyes polgári radikális történetíróknak a szociáldemokratáktól is átvett hamis beállítása, amely szerint Hunyadi sem lett volna más, mint a korabeli nagyurak. A helyes értékelés kialakításához Marx történelmi feljegyzései segítenek, amelyek utalnak Hunyadi politikájának feudális korlátaira, ugyanakkor kiemelik és európai összefüggésbe állítják e politika, kivált a török elleni küzdelmek haladó és előremutató jellegét.

A Hunyadi vezetésével, török hódítók ellen vívott háborúk kora: dicsőséges szakasza hazánk, népünk történetének. Nem véletlen, hogy emléküket a mi népünk mellett mások: bolgárok, albánok, szerbek, románok őrizték, és példájuk nyomán hősi tettekre lelkesültek. Hazánkban török és Habsburg elnyomókkal vívott harcok nehéz időszakában azért szedték versbe a Hunyadi vezette háborúk történetét, hogy a nagy tettek példájával lelkesítsék, bátorítsák a végvárak katonáit, a hódítók ellen hadakozókat. A hősi harcok története akkor is, később is kitartásra buzdított, harcos helytállásra mozgósított. S bár félezer év, történelmi korszakok választanak el tőlük, tanulságuk ma elevenebben él és hat, mint bármikor történetünk során.

X. Központosító törekvések a rendi-képviseleti államban a növekvő árutermelés és pénzgazdálkodás talaján (1458—1490)

1. A rendi-képviseleti állam megszilárdítása és a központosítás kezdetei

Mátyás királlyá választása és a központosítás kérdése

Hunyadi halála után Magyarországon belháború tört ki. A királlyal szövetségben nagyurak el akarták pusztítani a Hunyadiakat. Csalárdul kivégeztették az idősebb Hunyadi-fiút, Lászlót, akiben apja politikájának folytatóját látták. A fiatalabbat, Mátyást a király foglyul vitte magával Csehországba.

A Hunyadiak hívei fegyvert fogtak. A harcok végigdúlták az országot. Egyik fél sem tudott döntést kicsikarni. Közben a király Prágában meghalt. Örökségére igényt emelt több külföldi trónkövetelő, köztük a Jagellók és Habsburg Frigyes, aki a királyi koronát is birtokában tartotta. De más ügyekkel leköthetve, nem tudtak elegendő erőt kifejteni, ezért egyelőre háttérben maradtak. A magyar rendek éppúgy, mint cseh szomszédjaik azt határozták, hogy hazai királyt választanak. Csehországban a választás Pogyebrad Györgyre, Magyarországon pedig Hunyadi Mátyásra esett.

Hunyadi régi híveinek, elsősorban Vitéz Jánosnak közbenjárásával Mátyást sikerült kiszabadítani fogságából. A király halála után Pogyebrad őrizte, aki további tervei szempontjából előnyösnek ítélte, ha jó viszonyba kerül a Magyarországon egyre nagyobb befolyású Hunyadi-párttal. Szabadon engedte foglyát, akit – mondják – addig is inkább vendégül tartott. Igaz, jókora váltságdíjat követelt, s kikötötte, hogy Mátyás vegye feleségül leányát, Katalint. (A házasság később megtörtént. Bár Katalin korai halála végét szakította. Pogyebrad közben apósi jogán megpróbált beavatkozni a magyar állam ügycincé irányításába. Ebből súrlódások keletkeztek. Egyelőre azonban Pogyebrad állásfoglalása azt tette lehetővé, hogy Mátyás megválasztása után elfoglalhassa a magyar királyságot.)

Mátyás megválasztása nem ment akadálytalanul. A nagyurak ellene voltak. Hívei sem érezték elég erőt a fegyveres döntésre. Nagybátyja, Szilágyi Mihály úgy próbálta áthidalni a nehézségeket, hogy megalkudott a leghatalmasabb báróval, Garaival, megígérve, hogy Mátyás nőül veszi leányát. Az 1458 januárjában tartott királyválasztó országgyűlésen így is csak Szilágyi fegyverescinek s a nagy tömegben összegyűlt megyei nemeseeknek fenyegető fellépése bírta kedvező döntésre a nagyurakat. Szilágyiék támogatja a pesti nép is, amely az utcákon napokkal a választás előtt Mátyás nevét kiáltozta.

Mátyás királyságának rendkívül széles tömegbázisa volt. (Ez természetesen nem változtat állama feudális jellegén, a tényen, hogy uralkodásával alapvetően

a nemesi birtokos osztály érdekeit kellett biztosítani.) A haladás belső fő ellenségeivel, a bárókkal szemben Mátyás királyságát támogatták a haladás hordozói: a városok és mezővárosok, sőt helyeselték a kizsákmányoltak tömegei is. Bármennyire eltértek érdekeik, találkoztak egymással, valamint a köznemesség rendi kíváncsiságával a lét- és vagyonbiztonság megteremtésére, az anarchia korlátozására irányuló követelésben, ami Hunyadi belpolitikájának egyik vezérelve volt. Ezt mintegy programként örököseire is átruházták. Mátyás vállalta ezt a programot, sőt ennél jóval messzebb ment. Apja nyomán igyekezett megszilárdítani a rendi államot, korlátozni a bárókat, de már uralkodása első időszakában jelelt adta, hogy a központi hatalom erősítése, az állam szervezetének a központosítás vonalába eső továbbfejlesztése terén sokkal többet akart, mint amennyit Hunyadi valaha is akarhatott. Ebbeli törekvései a haladás útját jelezték, mert a fejlődés zavartalanságát a növekvő török veszedelem árnyékában csak az állam központosításával, nagymértékű megerősítésével lehetett biztosítani.

A *központosítás* (centralizáció) hosszú, rendszerint évszázados folyamat. Az uralkodó osztály mint *egész* hatalmának megszilárdítását jelenti, noha közvetlenül a királyok és az uralkodó osztály *egyes* elemei között folyó harc formájában jelenik meg. E harc menetében nagy fontosságú tények: az uralkodó irányítása alatt álló, tőle függő állandó zsoldos hadsereg, valamint a közigazgatás, a pénzügyigazgatás, a bíraskodás ugyancsak központilag irányított, hivatali jellegű vezető szerveinek létrejötte.

Engels „A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről” írt alapvető művében (A német parasztháború. Bp., 1949, 142–154. l.) megvilágította a központosítás általános alapelveit és lefolyása fő vonalait. A fejlődés alapja minden országban az árutermelés, illetve a vele összefüggően általánossá váló pénzgazdálkodás, amely felbontja a természeti gazdálkodás korábban uralkodó formáit, és aláassa az ezeken alapuló társadalmi viszonyokat, széttepi a hűbéri láncot, aláaknázza a nagyurak és a nemesek erre támaszkodó hatalmát. Megnöveli a városok gazdasági súlyát, ezt követően politikai hatalmukat is. Bonyolultabbá teszi az osztályharcot a városok antifeudális küzdelmével és a városon belüli osztályharcokkal. Az alapvető osztályellentétet kiélezi, a parasztok osztályharcának magasabb fokra emelkedését eredményezi a kizsákmányolás fokozása, a paraszti terhek növekedése, a piaci kapcsolatok kiszélesítése és a plebejusi-paraszti összefogás feltételeinek kialakítása folytán. A paraszti osztályharc fokozódása, az osztályharc menetének bonyolultabbá válása – mint ezt Engels nyomán a szovjet történetírás kiemeli – kényszeríti az uralkodó osztályt, hogy az elnyomás hatékonyabb szervezetét hozza létre, mint amilyen a feudális szétagoltságban vagy akár a rendi-képviselői államban lehetséges.

Minél fejlettebb, általánosabb az árutermelés, annál nélkülözhetetlenebb a fejlődést gátló anarchikus maradványok eltakarítása. Erről írja Engels: „... mindenütt – a városokban és falun egyaránt – megsokasodtak a lakosságban azok az elemek, akik mindenekelőtt azt követelték, hogy szűnjön meg az örökös, esztelen háborúskodás, a hűbérurak viszálya, amely állandóvá tette a belső háborút még akkor is, amikor külső ellenség volt az országban, szűnjön

meg a szakadatlan, teljesen céltalan pusztítás állapota, amely az egész középkoron át uralkodott.” (I. m. 144–145. l.) Ezekre a „megsokasodott elemekre”, kivált a fejlődő városokra támaszkodhattak az uralkodók, mikor a központi hatalom – saját hatalmuk – növelése érdekében harcot indítottak az anarchia és a szétforgácsoltság fő képviselői, a bárók, a nagybojárok, a tartományurak ellen. Harcuk haladó volt, mert bár a feudális osztályelnyomás erőszak-szervezetét erősítette, az anarchia visszaszorításával kedvezőbb feltételeket teremtett a termelőerők további fejlődése számára, és egyben megjavította a külső támadók elhárításának esélyeit.

Nyugat-Európa országaiban ez a folyamat általában egybeesett a nemzetek fejlődésével. Kelet-Európában némi eltolódással játszódtott le. Sztálin rámutatott, hogy a központosítás alapja itt is, mint mindenütt a gazdasági viszonyok, az árutermelés fejlődése volt, azonban a folyamatot a mongolok, a törökök támadásai, a védelem szervezésének követelményei „siettették”, s ezért ez gyorsabban ment végbe, mint a nemzetek kialakulásának folyamata. (Sztálin Művei V. 36. l. Vö. uo. 17., ill. IX. 189. l.)

Magyarországon az árutermelés a 15. század derekára elérte azt a fokot, amely elengedhetetlenül szükséges volt ahhoz, hogy központosító törekvések felépíthessenek. Azonban ez a központosítás gazdasági alapjainak csupán *nélkülözhetetlen minimumát* jelentette, egyben kijelölve a korlátokat, ameddig a központosító törekvések a fejlődés adott szakaszán érvényesülhettek. Az árutermelésbe a lakosságnak egyre szélesebb rétegei kapcsolódtak be, azonban az árutermelés színvonala viszonylag alacsony maradt. A piaci kapcsolatok szélesedtek és erősödtek, de az országos piacnak még csak egyes elemei fejlődtek ki. Ennek megfelelően az ország részeit egymáshoz fűző kapcsolatok, ha meg is erősödtek a korábbi állapotokhoz képest, nem voltak eléggé szilárdak és sokoldalúak. Egyes határmenti területeket szoros kapcsolatok fűztek külföldi országokhoz. Az árutermelésben elsőrendűen érdekelt városok gazdasági ereje és politikai súlya megnőtt, céhes iparuk termelőerői jelentékenyen növekedtek, lakosságuknak s azonbelül az iparból élőknek számaránya emelkedett. A városok kivívták és megőrizték a részvétel jogát a rendi országgyűléseken. Mindamellet a városi rend viszonylag gyenge volt a többihez képest; belső ellentétek is gyengítették, amelyek nemegyszer a közös városi érdek rovására, helyi érdekek előtérbe nyomulásában jelentkeztek.

A parasztság alkotta az ország lakosságának túlnyomó többségét. Egyre szélesebb rétegei kapcsolódtak be az árutermelésbe legalább oly módon, hogy a szükségleteik és terményadóik után fennmaradó terményeket piacra vitték. Ez az önmagában haladó folyamat a feudális kizsákmányolás viszonyai közt a parasztság többségének helyzetében nagy súlyosbodást eredményezett. A paraszt mint árutermelő függő helyzetbe került a piactól; terheihez új elemként járult a városi kizsákmányolás. Pénzhez jutott, de ezért a pénzért vad versengés indult elnyomói közt: földesúr, egyház, állam magának akarta megkaparintani. A súlyos terhek mellett különösen rombolóan hatottak a parasztságra az anarchiával járó pusztítások: azokon a vidékeken, amelyeket ezek elsősorban sújtottak, a

pusztasodásnak „normális” – törvényszerűnek tekinthető – méretei kétszerezőkre vagy még magasabbra szöktek.

Az uralkodó osztálynak csupán kis része kapcsolódott be az árutermelésbe, az is inkább csak közvetve: egyes, főleg paraszti munkával előállított termékek elsajátításával és piaci értékesítésével. De az árutermelésben az uralkodó osztály többi tagjai is érdekeltté váltak, minthogy ez számukra a jobbágyaiktól elsarcolható pénz növelésének lehetőségét jelentette. Így vagy amúgy, a lakosság széles – és növekvő – rétegei váltak érdekeltté az árutermelést akadályozó, a piaci viszonyokat, sőt a lét- és vagyonbiztonságot is veszélyeztető anarchikus állapotok megváltoztatásában.

Az ellentétes érdekű osztályok követelései bizonyos fokig találkoztak ezen a ponton, szemben az anarchia fenntartásához, a hatalom gyakorlásának számukra előnyös régebbi formáihoz ragaszkodó bárók (valamint a hozzájuk húzó főpapok) kívánalmaival. Az anarchia leküzdése nem volt lehetséges másképp, mint a központi hatalom kifejlesztése útján. Ez szükségképpen súlyos terheket jelentett az adózók tömegei számára, egyben pedig korlátozást nemcsak a bárók, hanem az uralkodó osztály más rétegei számára is. A birtokos nemességnek az a része, amely óhajtotta az állam erősítését, nem óhajtott ezért áldozatot hozni; súlyos sérelemnek tartotta, ha a jobbágyaiból kisajtolható pénz egy részét adó formájában az állam veszi el. Ezen a ponton különös nyomatékkel érvényesült a török fenyegetés „siettető” ereje, ami az uralkodó osztályt kellemetlen dilemma elé állította. Vagy minden erejét megfeszítve harcol a török hódítók ellen (amihez nem volt kedve), vagy megpróbál a népre támaszkodni velük szemben (amitől rettegett), vagy hozzájárul az állam, a központi hatalom további jelentős megerősítéséhez (ami biztosítja a török elleni fokozott védelmet). Ez látszott a legkevésbé kényelmetlennek, tehát az uralkodó osztály zöme (a bárókat és híveiket leszámítva) hosszabb-rövidebb habozással, nem ingadozás nélkül, egyelőre ilyen álláspontra helyezkedett.

Mátyás uralkodása: a központosító törekvések kibontakozásának és sikerének időszaka Magyarországon. Ez a harmincéves időszak a központosító törekvések fejlődése szempontjából három szakaszra osztható, amelyek mindegyikének megvannak a bel- és külpolitikai sajátosságai. Az első (kb. az 1460-as évek derekáig) a rendi-képviselői állam, benne a királyi hatalom fokozatos megszilárdítása jellemzi, együtt a bárói ligák végérvényes felszámolásával és a függetlenséget közvetlenül fenyegető külső hatalmak visszaszorításával. A másodikra átmenetet alkotnak a török ellen megkísérelt támadó hadjáratok, illetve – ezek lezárulása után – a belső erők fokozására irányuló kísérletek előtérbe nyomulása. A második szakaszban (a 70-es évek végéig) teljes súlyával kibontakozik Mátyás adópolitikája, és kifejlődik az államhatalom új központi szervezete. Ennek az időszaknak külpolitikáját a Csehország meghódítására irányuló, helytelen kísérletek, majd ezek lezárulása után a „két császár közt” (azaz kettős: a török és a Habsburg fenyegetéssel szemben) a magyar állami függetlenség mindenoldalú biztosítására alkalmas külpolitika irányának keresése, a Habsburg-ellentét előtérbe nyomulása jellemzi. A harmadik időszakban (amely

nagyjából az 1480-as éveket öleli fel) abszolutista törekvések csíraformái jelentkeznek, párhuzamosan kísérlettel az elért eredmények megszilárdítására, ezen belül dinasztia alapítására; teljes sokrétűségében kibontakozik a magyar állam külpolitikai elszigeteltségét átmenetileg felszámoló diplomáciai összeköttetések rendszere; a külpolitikában – Habsburg- és pápaellenes fő vonala mellett – ismét nagyobb súllyal érvényesül a török kérdés.

A rendi-képviselési állam megszilárdítása, függetlenségének és egységének biztosítása

Megválasztása idején Mátyás 15 éves volt. Uralkodásának kezdetén nem válogathatta meg embereit; azokkal kellett dolgoznia, akiket pártja vezetőiben készen kapott. Voltak köztük kiváló diplomata, mint Vitéz János; elismert humanisták, mint a már ifjan európai nevű Janus Pannonius; hivatali-igazságszolgáltatási szakemberek, mint a kormányzó volt kancellárja, Sári Péter; pénzügyi szervező, mint Szapolyai Imre „deák”, a család nagy vagyonának megalapítója, hajdan Hunyadi birtokkezelője; vitéz katonák és ügyes seregvezérek, mint Nagy Simon, Magyar Balázs és mások. Ezek lényegében azokat az osztályokat, illetve rétegeket képviselték, amelyek hajdan Hunyadit támogatták kormányzóságában: azt a politikát folytatták, amelynek fő vonalai az ő idejében bontakoztak ki. E politika sarkalatos elve volt a központi hatalom szövetsége a megyei nemességgel, elsősorban annak vagyon- és hatalomszerzésre törő vezető rétegeivel; a köznemesség rendi törekvéseinek felhasználása (szükség esetén engedmények árán is) a bárók korlátozása, a rendi-képviselési állam szervezeti megszilárdítása érdekében. További fontos elve volt a törekvés a városok megnyerésére a központi hatalom megszilárdítása érdekében a rendi-képviselési államon belül. Végül mindezek alapján: törekvés az uralkodói jövedelmek visszaszerzésére és gyarapítására, valamint báróktól többé-kevésbé független felhasználására a központi hatalom megszilárdítása és továbbfejlesztése céljából.

A Hunyadi-párt vezetői közt kevesen voltak, akik ezt a programot egész összefüggésében, következményeivel együtt át tudták tekinteni, még kevesebben, akik teljes határozottsággal akarták követni a központi hatalom továbbfejlesztésére vonatkozó részében is. Ingadozásaik a mögöttük álló osztályok, elsősorban a középnemesség „kétarcúságát”, illetve részben a központi hatalom és a városok szövetségének gyengeségeit tükrözték. A központosítás feladatainak végrehajtásához új, kevesebbet ingadozó vezetőkre volt szükség, olyanokra, akiket származásuk és életviszonyaik szorosabban utalnak a királyi hatalomra. Ilyenket bőven termelt az egyre nagyobb számban kialakuló világi értelmiség, amelynek tekintélyes része a királyi hivatalokban akart elhelyezkedni.

A világi értelmiségnek és az egyházi értelmiség legképzettebb elemeinek a Hunyadi-párt körül megindult tömörülése korán érezte hatását, például a hatvanas évek igazságszolgáltatási reformjaiban, a szakképzett jogászok szerepének hangsúlyozásában. De a Hunyadi-párt összetételén és vezetésén egyelőre

nem változtatott. Az megmaradt Vitéz János és Szapolyai irányítása alatt. A hatvanas évek derekáig Mátyás főtisztjei (amennyiben nem lekenyerezésül ki-nevezett bárókról volt szó) az ő környezetükből kerültek ki, jórészt maguk is a Hunyadi-familia tagjai voltak, vagy azzal szoros kapcsolatban álltak. A familia ekkori nagy jelentőségét mutatják a királyi oklevelek is, amelyek Hunyadi-kori érdemeket jutalmaznak, és továbbiak szerzésére buzdítanak. Külön figyelmet érdemel Szilágyi Erzsébet, aki azonfelül, hogy továbbra is kezében tartotta a Hunyadi-birtok jövedelmének kezelését, fia kiskorúsága idején mintegy az anyakirályné szerepét töltötte be.

Királysága kezdetén Mátyás üres kincstárt, feudális pártharcokban elpusztított országot talált. Birtokai jövedelmére, apja híveire s a körük tömörülő, az anarchia korlátozását követelő erőkre támaszkodva, csaknem előről kellett elvégeznie a szervező munkát, amit a központi hatalom megszilárdítása terén Hunyadi korábban végzett. A feltételek annyiban kedvezőbbek voltak, hogy egyrészt az anarchia korlátozását követelő erők időközben is nőttek, másrészt Mátyás a királyi hatalom birtokában, nemcsak annak nevében cselekedhetett. De mozgási szabadságát trónraléptekor ugyancsak megkötötték.

Mátyás megválasztását nemcsak bárói ellenfelei, hanem köznemesi hívei is feltételekhez kötötték. A bárók, köztük Hunyadi László gyilkosai számára bántatlanságot biztosítottak. Kimondták, hogy az országot a király köteles védelmezni. Ha erre nem képes, fegyverbe szólíthatja a bárók bandériumait, de a nemesi felkelést csak végső esetben, akkor, ha a bandériumok sem elegendők. Viszont soha, semmilyen célra sem követelhet rendkívüli adót. Mindezen rendelkezéseket még a királyválasztó országgyűlésen dekrétumba foglaltatták Szilágyival, akit kormányzói hatalommal, mintegy gyámi hatáskörrel állítottak a király mellé. A dekrétum főbb rendelkezéseit utóbb Mátyással is átírtatták. A dekrétumban kifejeződő erőviszonyok világosan megmutatták, milyen nehézségeket kell leküzdeni a központi hatalom erősítése, a központosító politika sikeréhez nélkülözhetetlen feltételek megteremtése érdekében.

Ebben a helyzetben Mátyásra és ekkori leghívebb tanácsosaira az a feladat várt, hogy 1. jobban tömörítsék az anarchiaellenes erőket, 2. ezekre támaszkodva megszüntessék a királyi hatalmat korlátozó intézkedéseket, és 3. az ellenfél erői megosztásának taktikáját követve, csoportonként fokozatosan elszigeteljék és visszaszorítsák a leghatalmasabb bárókat, valamint a széttagoltság egyéb híveit és ezek külföldi támogatóit. Mátyás első éveinek bonyolult eseménytörténete ennek a taktikának kibontakozását és egyáltalán nem könnyű győzelmét szemlélteti.

A rendi állam erőinek tömörítésére, egyben a király tekintélyének megszilárdítására egyes bárók, valamint Jiskra lázadása, továbbá az Akszmit vezette huszita maradványok, a cseh „testvérek” megmozdulása adott alkalmat. Jiskra sokáig szilárdan álló hatalma kezdett meginogni. A felvidéki városok nem támogatták többé, zsoldosai pénz híján cserbenhagyták. Kalandor lépésre szánta el magát: a magyar királyságot felajánlotta a Jagellóknak, és átmenetileg az ő igényeik képviselőjeként lépett fel. Többé-kevésbé függetlenül alvezérei: Val-

jata, Komorovszki újrakezdték támadásaikat. Minthogy terjeszkedésük most a Jagellóknak, korábban a Habsburgoknak nyitott kaput, az ellenük indított harc az állam erősítése mellett külső fenyegetés elhárítását is jelentette. A magyar uralkodó osztály azért vállalta ezt a harcot, hogy hatalmát visszaállíthassa és megszilárdíthassa a szlovák területen. Ebből a célból azonban elsőrendű követelése a Felvidék egyes részein előnyomuló, Akszomit vezette testvérek leverése volt. A testvérek sikerei ugyanis, kivált kezdetben, bátorítást jelentettek a feudális elnyomás ellen küzdő városi és falusi szegénységnek. A testvéreken aratott győzelem a feudális osztályrendet szilárdította meg; a nemesség szemében azt bizonyította, hogy Mátyás kormánya képes megfelelni a feudális államgépezet elnyomó feladatának. A testvérek veresége része annak a tragikus folyamatnak, amelynek során a Lipany után szétszóródott huszita maradványok fokozatosan, kikerülhetetlenül felmorzsolódtak. Küzdelmük azonban jelentős szerepet játszott az antifeudális harcok serkentésében, s a cseh és szlovák nép történelmi kapcsolatának kiemelkedő hagyománya.

Jiskra fegyverszünetet kért. Ezt el kellett fogadni, mert időközben a leg-hatalmasabb, Garai vezette bárói ligával kiéleződtek az ellentétek. Garai már Mátyás hazahozatalakor fellázadt. Elcsapták a nádorságból, helyére Hunyadi hajdani támogatóját, Ország Mihályt nevezték ki. Ugyanakkor Szilágyitól elvették a kormányzóságot. Szilágyi erre Újlakival és Garaival kötött ligát. Ebből ugyan nagy birtokadományok fejében kilépett, sőt formailag is lemondott a kormányzóságról, de röviddel utóbb ismét felvette az összeköttetést volt ligatársaival. Erre elfogták, és Világos várába zárták. Esete alkalmat adott arra, hogy olyanok, akik a királyi hatalom növekedését nem óhajtották, hálátlansággal vádolják Mátyást, és bomlást keltsenek támogatói soraiban. Ezért pár hónap elteltével szabadon engedték – mire újabb felkelést szított. Ezúttal ígéretekkel csitították le. Úgye végül akként fejeződött be, hogy egy török támadás megtorlására szánt, balul sikerült hadivállalkozáson fogságba esett; Konstantinápolyba vitték, és ott kivégezték, miután napokig hiába faggatták, árulja el Belgrád sebezhető pontjait (1459). A vitéz katonát. Hunyadi harcostársát az a szerencse érte, hogy múltjához méltóan halhatott meg. nem árulóként, nem mint a bárók játékszere, amivé vak hatalomvágyában válhatott volna.

Közben a végeken erősödtek a török támadások. Mátyás 1458-ban nemesi felkelést hirdetett. Ezen sokan vettek részt; mint a velencei követ írta: néme-lyek szeretetből, mások meg félelemből. A törökök betöréseit sikerült elhárítani, de komoly ellentámadást indítani nem; ezért azt sem lehetett megakadályozni, hogy az ellenség megszilárdítsa uralmát a Brankovics halála (1457) után fiainak viszálya s a magyarországi belharcok következtében elfoglalt Szerbiában.

A bárók a török veszedelemmel mit sem törődve, fokozták támadásaikat a király ellen. Garai maga mellé vonta a Habsburgok régi híveit, a Szentgyörgyieket és Frangepán Istvánt, továbbá Hunyadi ellenségeit, így Lendvai Bánfi Pált, sőt a velük eredetileg ellentétben álló, Mátyással együtt foglyul ejtett Kanizsai Lászlót és másokat (együttvéve 24 nagyurat), s 1459 februárjában Német-újváron királyválasztást rendezett: Mátyással szemben Frigyes császárt hívta

meg a trónra. Mátyásnak azzal az ígérettel, hogy a régi jogokat nem (pontosabban csak az ő beleegyezésükkel) másítja meg, sikerült hűségnyilatkozatra bírnia a bárók többségét: 36-ot a Frigyeszt támogató 24 ellen. Erre főként azért volt szüksége, hogy útját vágja a bárók egységes fellépésének, továbbá azért, hogy ország-világ előtt bemutathassa: Frigyes igényeit a bárók közt is csak kisebbség támogatja. A fegyveres összecsapás betetőzte a pártütők kudarcát. Mátyás hadai Nagy Simon vezetésével Körmendnél vereséget szenvedtek, de röviddel utóbb kiköszörülték a csorbát. Garai pártja széttölt: ő maga hamarosan meghalt. Nagy vagyona bomlásnak indult, és később egyetlen fia halálával teljesen szertefoszlott. A többi lázadó sorra meghódolt.

Garai kudarca, pártjának felbomlása után valami fegyverszünethez hasonló állapot keletkezett a király és a bárók közt. Mátyás a pártharcok szünetét arra használta, hogy tovább terjessze hatalmát a Felvidéken Jiskra és alvezérei rovására. A harcok vontatottan s váltakozó sikerrel folytak. Közben Habsburg Frigyes megújította támadását. Megfelelő támasz híján Mátyás sem Jiskrával, sem Frigyeszel szemben nem törekedhetett a teljes értékű, végleges döntés fegyveres kieroszakolására. Elfogadta Pogyebad közvetítését, és békét kötött a császárral (1462). A béke szerint Frigyes visszaadta a közel negyed százada nála levő koronázási jelvényeket, valamint Sopron városát, és megígérte, hogy segíti Mátyást a török ellen; ezzel szemben nyolcvanezer aranyat követelt, megtartotta más határszéli birtokait és királyi címét, sőt azt is kikötötte, hogy amennyiben Mátyás fiúutód nélkül hal el, ő öröklí utána a trónt. Súlyos megkötések voltak ezek, s Mátyás később erővel igyekezett megszabadulni tőlük. Most azért kellett ezeket elfogadnia, mert kedvezőbb feltételeket kicsikarni nem tudott, már csak azért sem, mert a török végekről érkező hírek figyelmeztették: ott kell készenlétbe helyezkednie. Hasonló okból választotta a békés megegyezés útját Jiskrával is. A Frigyeszel kötött béke hírére s a Szapolyai testvérek vezetett királyi csapatok sikerei hatására Jiskra felajánlotta, hogy áttér Mátyás szolgálatára. Váraiért váltságdíjat és Maros vidéki birtokokat kapott; végképp belcolvadt az uralkodó osztályba. A Felvidéken ezzel nem ülték el a harcok; kisebb-nagyobb egységek folytatták az ellenállást, időnként külföldről is kapván erősítést. De megszűnt a Felvidék Jiskra-kori, Habsburgoknak kedvező különállása, ami Hunyadi központosító törekvéseit mindvégig akadályozta.

Bár sem a bárókkal, sem a Habsburgokkal nem végzett végérvényesen, Mátyás uralkodása első öt esztendejében elérte, amit az állam erősítése és függetlenségének védelme terén az adott viszonyok közt elérhetett. Leszerelte a bárói ligákat, megakadályozta újjáéledésüket; helyreállította az állam területi egységét, megszüntette Jiskra tartományúri hatalmát; visszaverte és a hatalom jelvényeinek kiadására kényszerítette Habsburg Frigyeszt. Bármilyen szerény eredmények ezek a központosítás távolabbi, nagy céljai szempontjából, mégis nagyobbak, mint amekkorát Hunyadi valaha is kiharcolhatott. Kiindulásul szolgálhattak a központosító politika következő szakaszának eredményeihez.

A *rendi államszervezet* korábban kialakult formái Mátyás idején tovább erősödtek és differenciálódtak. A képviselői országgyűlés a század derekán ki-

alakult formák szerint működött, mint az állam legfőbb, a törvények hozatalára, rendkívüli adó kivetésére immár a királlyal együtt egyedül illetékes szerve. A megyékben tovább nőtt a köznemesség befolyása, a régi városszövetségek mellett újak fejlődtek. A rendek harcaikkal sorra átalakították az államszervezet előző formáit, a szétagoltság korának maradványait szűkebb térre szorítva.

A rendi államszervezet fejlődése, Mátyásnak ezzel kapcsolatos politikája tekintetében figyelemre méltó az erdélyi szász városok önkormányzati rendszerének alakulása. A rendi államok szerveire, helyiektől az országosokig, jellemző a tisztségek választás (nem öröklés) útján történő betöltése. A szász városok rendi harcot folytattak a gerébek és széki bírók tisztségének választáshoz kötése, rendi-önkormányzati jellegű alakítása érdekében. Harcuk Mátyás idején vezetett eredményre. Ennek első jogi rendszerezése, egyben királyi elismerése Szeben kiváltsága 1464-ből (amelyet hamarosan követett a többiek hasonló privilégiuma); ez megszünteti az említett tisztségek örökölhetségét, s betöltésüket választáshoz köti. Egyben a központi hatalom irányító befolyását hangsúlyozza, midőn kiemeli, hogy a választáshoz viszont királyi jóváhagyás szükséges.

A szász példa általánosítható a rendi államszervezet kiépülésének s a központi hatalom ezenbelül elfoglalt helyzetének fő vonásaira Mátyás alatt. Időponthoz nehezebben köthető a megyék szervezetében végbement hasonló változás. Ennek végeredménye, hogy a már régen választott szolgabírók mellett az alispánt, a megyei közigazgatás tényleges vezetőjét sem a főispán nevezte ki, hanem a megyebeli nemesek választották, de a választás királyi engedélytől, illetve jóváhagyástól függött. Ez a fejlődés már korábban megindult, Mátyás idején előre haladt, de csak később vált általánossá. A megyék ilyen irányú fejlődése útját vágta az ispánságok tartományi jellegű örökletessé tételének, amire Zsigmond ideje óta nemcsak az egyházi, hanem a világi tisztségviselő nagyurak is törekedtek. (Mátyás maga sem tudott mindjárt ellenállni az ilyen törekvéseknek: uralkodása első másfél évtizedében három örökös ispánságot osztott világi birtokosoknak.)

A *központi hatalom* helyzete, szervezeti kiépítése szempontjából igen fontos volt a király és a városok szövetségének fejlődése. Mátyás ebben is apja nyomát követte, de jóval tovább haladt. Már uralkodása kezdetén több város állt mellette, Jiskra hatalmának felszámolása és Sopron visszaszerzése után pedig valamennyit meg is nyerte. Ez alapot adott ahhoz, hogy ne csak a városok adójára és hadiparuk termékeire támaszkodhasson, hanem az együttműködés megszemenő formáit valósítsa meg. Király és városok között katonai szövetség jött létre. Ennek első formáját mutatja az 1459-i dekrétum, amely szerint „a királyi városok saját hadigépeikkel viselik a háború terhét”, a következők az olyan adatok, amelyek szerint a király seregeiben városiak a gépek, ágyúk szakértő kezelői, s mellettük egyre nagyobb szerephez jutnak a városok zsoldosai, illetve török háborúban a városok pénzén felszerelt „keresztes” felkelők. E tények jelentőségét akkor tudjuk kellően értékelni, ha figyelembe vesszük, mekkora fontosságot tulajdonított Engels a központosítása folyamatában a királyok és a saját hadsereggel rendelkező városok összefogásának.

Király és városok szorosabbá váló szövetségének része lehet abban, hogy Mátyás mellett a hatvanas évek elejétől egyre sűrűbben jelennek meg polgári tanácsadók (mint Ernuszt János, a kincstári reformok elindítója), illetve a világi és egyházi értelmiség városi, sőt mezővárosi származású tagjai (mint Handó György, a polgári eredetű humanista alkancellár, vagy Nagylucsei Orbán, a mezővárosi jobbágy eredetű deák, akit Ernuszt vitt be a pénzügyigazgatás szervezetébe, hogy később Mátyás kedvelt emberévé és nagyhatalmú kincstartójává váljon). A polgárok szerepének megnövekedése további eltolódást eredményezett a király és a városok szövetségének és Mátyás központosító politikájának fejlődésében. Ezt tükrözi az a jellegzetes ideológia, amely legerőteljesebben éppen a hatvanas évek derekán jelentkezik Mátyás okleveleiben. Eszerint „*a királyok dicsősége a népek sokaságában, az országok díszje és ereje a városok gazdagságában és teljességében áll*”. (Sopron kiváltságlevelében, 1463; Nagymagyar és Izsap királyi falvak adókönyvítő oklevelében, 1466.)

Ezzel párhuzamosan, részben már előbb, a központi hatalom erősítése területén mutatkoznak jelenségek, amelyek mintegy bevezetik, előkészítik Mátyás központosító politikájának későbbi formáit. Amellett, hogy mindvégig számottevő mértékben támaszkodott családi birtokaira, Mátyás kezdettől fogva erőlyesen törekedett a kincstár újjászervezésére, a régi regále típusú uralkodói jövedelmek visszaszerzésére és gyarapítására. Bár időnként engedményekre kényszerült, törekvéseit általában siker koronázta. Hogy a kincstár helyzetét rendezhesse, választási ígértétől eltérően ismételten kivetette a rendkívüli adót. (Egyelőre rendszerint egy forint értékben portánként.) A rendek minden ilyen alkalommal húzódoztak, megígértették – már nem azt, hogy „soha semmilyen célra”, hanem –, hogy „beleegyezésük nélkül akaratauk ellen” a jövőben adót nem vet ki, bárói jótállókat kerestek, akik maguk is hangoztatták, hogy nem engedik (s ha a király kivetné, nem teljesítik) az adófizetést. Részükről persze mindez nem az adózók védelmét, hanem saját jövedelmeik növelését célozta. Mátyás azonban ragaszkodott a rendkívüli adóhoz, ami különben már az előző évtizedekben egyre inkább rendes adóvá lett.

Jövedelmei növelésével szoros összefüggésben Mátyás kezdettől fogva törekedett hadserege zsoldos magjának kiépítésére. Kezdetben kevés zsoldosa volt, ezek is inkább alkalmi, mint állandó szolgálaton. Jiskra és a testvérek leverése után a zsoldosok száma megnőtt: a felvidéki, huszita harcmodorú hivatásos katonák egy része Mátyás szolgálatába állt. Ez a legfeljebb pár ezer harcos a későbbi híres „fekete sereg” magja: királytól függő, nagyuraktól független, állandó zsoldos erő, amely – bár egyelőre csekély létszámú – alkalmas arra, hogy a központosításra törekvő uralkodó céljainak, állama külső és belső osztálypolitikájának végrehajtója legyen.

A központosító törekvések más téren is hamar megmutakoztak. Későbbi jelentős átalakulás első lépése volt a kancelláriák átszervezése a hatvanas évek elején. Ezzel párhuzamosan változások történtek a felső bíróságok működésében, szintén későbbi nagy jelentőségű reformok előkészítéseként.

Erre Mátyás első dekrétuma nyújtott alapot, amely az újabb hatalmaskodás ügyeiben gyorsított (ún. rövid idézéses) eljárást rendelve, ezeket a „különös jelenlét” bírósága elé utalta, és előírván, hogy annak ítélőmestere köteles állandóan Budán tartózkodni, hat köznemesi ülnököket rendelt melléje, akiket a király fizet. E bíróság vezetője régi szokás szerint a főkancellár lett volna, azonban Szécsi érseket – korára hivatkozva – kiszorították tisztségéből, amennyiben az irányítást egy szakképzett jogász, Sári Péter, a Hunyadiak híve vette át. Sári vezetése alatt a „különös jelenlét” bírósága szorosan összefonódott az okleveleit kiállító kancellária és – ezen keresztül – a „személyes jelenlét” bírósága működésével. Ezáltal szervezeti téren előkészítette Mátyás későbbi bírósági reformját, amely a két „jelenlét”-et előbb összeolvasztotta, majd a személynöki bíróság formájában a bárók irányítása alatt álló bíróságok fölé emelve, az ország központi igazságszolgáltatási fórumává tette. A „jelenlét”-ek bíróságainál különösen szembeszökö, mennyire hangsúlyozzák az innen kibocsátott ítéletlevelek a szakképzett jogászok, az ítélőmesterek szerepét a döntések meghozatalánál, illetve hogy a bárók ezzel szemben mennyire ragaszkodnak saját bíróvársi hatáskörük fenntartásához (amit az 1462-i országgyűlésen dekrétumba is foglaltatnak azzal az indokolással, hogy „szilárdabb” a több véleményről támogatott ítélet).

Ezek az adópolitika, seregszervezés, igazságszolgáltatás terén megfigyelhető jelenségek átmenetet jelentettek a központosítás későbbi kibontakozó formái felé.

Harcok Boszniában a török hódítók ellen

A *török birodalom ereje*, támadóképesége ezekben az években megnőtt. A török martalócok befészkeltek magukat Bosznia természetétől védett, nehezen megközelíthető déli részén, az ún. Vrhbosznában. Havasalföldön törökbarát fejedelmek kerültek hatalomra, ami Moldva helyzetét is kétéssé tette. A növekvő nyomás ellen a délkelet-európai népek új, a Hunyadi-korinál is szélesebb és erőteljesebb összefogására lett volna szükség. Ezzel szemben az összefogás a valóságban felbomlott, és újjáteremtésének lehetőségei a húsz év előttinél jóval kisebbek voltak, Mátyás már ekkor iparkodott kapcsolatot találni a török ellen küzdőkkel, illetve a harcok sikerében érdekelt hatalmakkal. Elsősorban igyekezett felfrissíteni a Hunyadi-kori összefogásnak azon formáit, amelyek az új viszonyok közt életre kelthetőnek látszottak. Szkander béggel, apja szövetségével mindjárt uralkodása kezdetén kölcsönös segélynyújtási egyezményt kötött. Ez a szövetség később is fennmaradt, bár olyan mértékben lazult, amint Szkander egyre inkább rászorult Velencére.

A török visszaszorításában érdekelt hatalmak közül ekkor szövetség szempontjából elsősorban Velencét és a pápát lehetett számításba venni. Egyikük segítségére sem lehetett komolyan építeni. Azonban lanyha támogatásuk is több volt a semminél. Ezt is fel lehetett, fel is kellett használni, annyival inkább, mert más – a török elhárításában közvetlenül kevésbé érdekelt – hatalmak még annyit sem adtak.

1463-ban, amint a minimális külpolitikai feltételeket sikerült biztosítani, Mátyás támadó hadjáratra készült a török ellen. Együttvéve a királyi sereg legfeljebb húszezer emberből állt. (Ez a létszám utóbb, már a hadjárat folyamán hercegovinai segédcsapatokkal növekedett.)

A török portyázók több ízben betörték a Temesközbe és a Szerémségbe. Nyomukban a király hada behatolt Szerbiába, és több ezer rabot kiszabadított a törökök hatalmából. De közben a szultán hadai megrohanták, és árulás segítségével hirtelen elfoglalták egész Boszniát, elfogták és kivégezték a bosnyák királyt, majd a várakban erős őrséget hagyva visszahúzódtak. Bosznia elvesztése súlyos csapást jelentett nemcsak Magyarországra, amelynek déli határai már egész hosszúságukban érintkeztek a birodalommal, hanem az albánokra és hercegovinaiakra is, akiket a török várak övezete körülkerített és minden szárazföldi támogatástól elzárt, továbbá Velencére, amelynek partvidéki érdekeltége a török portyázók felvonulási területévé válhatott.

Mátyás ellentámadást indított. Hadaival októberben ért Bosznia legfontosabb, központi fekvésű és természetétől igen erős vára, Jajca alá. Hetekig tartó nehéz ostrom után a török őrség megadta magát. Jajca elfoglalása kiemelkedő sikert jelentett mind katonai téren, mind politikai következményeit és a török elleni védekezés további esélyeit tekintve. Mátyás maga is meg volt győződve Jajca fontosságáról: legkiválóbb vezéreire bízta, hánságot szervezett, és birtokokat rendelt fenntartására. Helyesen, mert amíg Jajca állt, a török itt jelentősen nem tudott terjeszkedni.

1464 tavaszán Mátyás ünnepélyesen megkoronáztatta magát a hatalomnak Frigyesről visszaszerzett ősi jelvényével. Ez alkalommal országgyűlést tartott, amelyen a nemesek igyekeztek biztosítani kiváltságaikat a központi hatalom növelésének egyes számukra sérelmes formái ellen. Általában megerősítették II. András, I. Lajos és Zsigmond privilégiumait, ezekhez néhány olyan kiegészítést csatolván, amelyek világosan mutatják, miben ment Mátyás máris tovább, mint a nemesek (elsősorban a bárók) megengedhetőnek vélték. (Senkit sem lehet hűtlenségben elmarasztalni a bárók és a főpapok jóváhagyása nélkül; a király senki jószágát ne foglalhassa el bírói ítélet nélkül stb.)

Az országgyűlés idején Mátyás folytatta törökellenes háborús készülékeit. Májusban 14 000 lovasa, 8000 gyalogosa állt készenlétben. Seregének száma s azonbelül a gyalogság aránya egyaránt növekedett, annak ellenére, hogy a pápától és Velencétől ígért segélypénzek gyéren és akadozva érkeztek, és a kiadások kis töredékének fedezésére sem voltak elegendők. A királyi hadak egy része a Felvidéken a cseh zsoldos kötelékek „koldusoknak”, zsebrákoknak nevezett részeit számolta fel, könyörtelenül kiirtva az ellenállókat. De a török ellen tervezett hadműveletek nem indultak meg. Ugyanis elmaradt a megígért segítség: a pápai-velencei flotta és szárazföldi haderő támadása.

Közben a török megrohanta Boszniát, és ostromolni kezdte Jajcát. Bár a várat jól felszerelték, és vitéz őrségre bízták, félő volt, hogy a nagy túlerőnek sokáig nem állhat ellent. Mátyás augusztusban megindította hadait (amelyek időközben felkelőkkel szaporodva, 17 000 lovas, 6000 gyalogos, 7000 keresztes

megoszlásban mintegy 30 000 főnyire nőttek), hogy a lehetőség keretein belül legalább a bosnyák végeket biztosítsa. Útközben értesült, hogy a szultán – talán közeledtének hírére – megszakította Jajca ostromát, és ágyúit hátrahagyva, sietve elvonult hadaival. Mátyás ezt arra akarta kihasználni, hogy a még török kézen levő Drina környéki várakat elfoglalja. A fontos ezüstmányákat őrző Szrebernyiket sikerült is bevennie, de az erősebb Zvornyik ellenállt. Ostroma belenyúlt a télbe, amelynek különös hidegétől a csapatok sokat szenvedtek. A rossz időjárástól megviselt utakon az utánpótlást nem tudták biztosítani. Hírek jöttek a törökök felmentő hadának közeledtéről. Ezek az okok együtt eredményezték, hogy Mátyás abbahagyta az ostromot, és a magaslati lőállásokban elhelyezett, az útv viszonyok romlása miatt elmozdíthatatlanná vált ostromgépeket visszahagyva, hazatért Magyarországra.

Mátyás a következő esztendőben folytatni akarta a háborút. De a pápától és a Velencétől várt segítség ismét elmaradt. Számottevő, átütő erejű támadás indításához elegendő segítség máshonnan sem érkezett. Mátyás a következő évben ismét hadikészültséget rendelt, és felvetette a támadó hadjárat gondolatát, de már inkább csak kísérletképpen: a segítségben nem bízott többé, külpolitikája pedig fokozatosan más irányba fordult. Ugyanakkor belpolitikájában fokozottan nyomult előtérbe a törekvés a központosításra, a magyar állam erejének növelésére.

2. A központosító politika belső erőforrásai

Az egyszerű árutermelés rendjének fejlődése

Mátyás uralkodása idején az anarchia korlátozása kedvezett a termelőerők további fejlődésének. A század második felében az egyszerű árutermelés rendje, amelynek kibontakozása az előző időszakban megkezdődött, szélesebben kiterjedt, új rétegeket és új területeket hódított meg, és ezeket a piaci kapcsolatokat szorosabbá, sokoldalúbbá váló szálaival kötötte össze. A fejlődés üteme a korábbinál egyenletesebbé vált, minthogy az anarchia korlátozása megteremtette a termelőmunka folyamatosságának, a lét- és vagyonbiztonságnak s a piaci kapcsolatok zavartalanságának ehhez nélkülözhetetlen fokát.

A *céhes ipar* fejlődésére a legjellemzőbb és legfontosabb az a tény, hogy e korban egyre több helyen játszódnak le a folyamatok, amelyek a század elején még csak néhány helyen: az iparilag legfejlettebb városokban voltak megfigyelhetők. A lakosság iparral foglalkozó részének megnövekedése, az iparágak differenciálódása a kisebb városokban, sőt a fejlettebb mezővárosokban is megfigyelhető. Olyan helységekből is keletkeztek céhek – vagy céheket közvetlenül megelőző iparszervezeti formák –, ahol ilyenek régebben nem voltak. (Újabb kutatások azt sejtetik, hogy e folyamat elsősorban éppen a nagy városok piaci körzetének peremvidékein elhelyezkedő s akkortájt gyors ütemben fejlődő kisvárosokra, mezővárosokra jellemző.)

A legfejlettebb városokban, amelyek továbbra is megtartották vezető helyüket, a céhes ipar fejlődésének új formái bontakoztak ki. A differenciálódás itt haladt a legtovább, nemcsak az iparágak közt, hanem az egyes iparágakon belül azonos szakmában dolgozó mesterek közt is. A legfejlettebb városokra általánosítható, hogy a mesterek anyagi helyzetében jelentős különbségek keletkeztek.

A céhek élesedő harcot folytattak a céhen kívüli iparosok, a kontárok ellen. A piac monopóliumáért folytatott harc arra vezetett, hogy a céhek fokozódó mértékben kezdték bezárni kapuikat a soraikba kívülről betörekvő elemek előtt. Ha nem is országosan, a legfejlettebb városok legdifferenciáltabb iparaire kétségteljesen jellemző, hogy a céhbe való felvételt mindenféle követelményekkel igyekeztek megnehezíteni. Az elzárkózás tendenciája még világosabban kitűnik a legények mesterré avatásának feltételeit szabályozó rendeletekből. A legények mesterré válásának megnehezítését célozták az avatással kapcsolatos követelmények, elsősorban a céhtaksa felemelése, majd az ennél is súlyosabb megterhelést jelentő lakoma. A súlyos terhek alól csupán a mesterek fiai és vejei kaphattak könnyítést, sőt olykor teljes mentesítést. Ez világosan mutatja az intézkedések fő indokát: a mesterek kezdődő törekvését arra, hogy a céh kapuit lezárva, iparukat családi monopóliummá alakítsák, a legényeket pedig – ennek elvi kimondása nélkül, gyakorlatilag – elszorítsák a mesterré válástól, és huzamosan, lehetőleg mindvégig megtartsák a kizsákmányolhatóság állapotában. Ilyen körülmények közt a legények tanulóból mindinkább kizsákmányolt dolgozókká váltak, helyzetük közéledett a bérmunkásokéhoz, noha több lényeges kérdésben alapvetően különbözött attól. (Természetbeni ellátás, patriarkális érintkezési mód a mesterrel és családjával, mesterré válás illúzióvá halványodó reménye stb.)

Bár a céhek bezárkózásának kezdeti formái mind a kontárok, mind a legények viszonylatában eléggé élesen megmutatkoznak, a folyamatot távolról sem lehet befejezettnek, a céhrendszer „becsontosodását” teljesnek tekinteni. A céhek, amelyek keletkezésük idején az ipar fejlődésének előmozdítói voltak, fejlődésüknek ebben a szakaszában sem váltak még a termelőerők további kibontakozásának akadályozóivá, bár kiváltságaik görcsös védelmezése közben elvétele már ilyen tendenciákat is mutatnak.

Noha az ipari termelés általában a céhek keretei közt folyt, néhány kivételen fejlett iparágban, szórványosan és különleges körülményektől befolyásolva, már mutatkoznak törekvések a céhes keretek szétfeszítésére.

A céhek már a század elején harcoltak a „társulás” ellen. Akkor azonban a kifejezésen elsősorban a külföldi kereskedőtöke behatolásának közvetítését értették: azt, ha egyes hazai kereskedők idegenekkel kötöttek egyezséget azok áruinak itteni terjesztésére. (Ezzel szemben a polgárok zöme igyekezett védeni piacait, mint erre az 1405-i dekrétum utal.) A század második felétől kezdve a céhek, midőn a társulás ellen tiltakoztak, ezen elsősorban azt értették, ha valaki – legyen az mester vagy kereskedőtökés – másokat a többiek kárára függő helyzetbe vont.

Olyan formák mellett, amelyekben a kistőkessé váló mester saját iparágán belül igyekezett másokat – önálló iparosokat vagy versenytársaitól „elcsábított” segédek – társaságba szervezni, találkoznak olyanokkal is, amelyekben egész iparágak töreksenek más iparágak alávetésére. Ilyenféle törekvések mindenütt – nálunk is – legelőbb a különösen differenciált szövőiparban jelentkeztek, például akként, hogy a rendszerint vagyonos posztónyírók, akik a posztó előállításához szükséges bonyolult munkafolyamatok legvégén álltak, és többnyire kereskedők is voltak, megkísérelték függő helyzetbe vonni a szakma többi iparágait, elsősorban a szabókat.

Mindezek csak kísérletek, amelyek a céhek ellenállása miatt általában kudarcot vallottak. De a kísérletek ismételése magában is mutatja: megnövekedtek az erők, amelyek a céhes ipar szűk kereteinek megbontását, áttörését célozták. A termelőerők fejlődése még nem érte el azt a fokot, amelyen ezek a törekvések győzelemre vezethettek, de már megteremtette az alapot, amelyen egyáltalán felmerülhettek.

Sajátos helyzeténél fogva egyetlen iparágban: az építészetben a kooperáció fejlettebb formái korán kialakulásnak indultak. A városfejlődés, a hatalmas patríciusházak, méginkább a középületek és a városzerődítések munkálatai az építőipart olyan feladatok elé állították, amelyekkel a céhes formák közt alig lehetett megbirkózni. A királyi udvar és egyes nagyúri mecénások Zsigmond és kivált Mátyás idején nekilendülő építkezéseire ez fokozottan áll. Ilyen építkezéseknél egyszerre több száz napszámos dolgozott, egész sereg – eleinte jórészt külföldi – szakmunkás mellett, külföldi vállalkozók irányításával. Az építtetőikkel a vállalkozók szerződtek, a napszámosokat ők fogadták fel, mellettük egyidejűleg több mestert is alkalmazva segédjeivel együtt. Azonban a külföldiek mellett a század második felére kitermelődik a hazai építési vállalkozók egy keskeny rétege, akik hozzájuk hasonló módon vállalják és lebonyolítják a nagyobb szabású megrendeléseket is. A nagy építkezések mellett a kisebb, de szintén jelentős méretű városi építkezéseket is vállalkozókra bízta, akik jórészt hazaiak voltak, egy-két mestert, több legényt, mellettük sok napszámost fogadtak fel, s a munkát ezekkel végeztették. Ezek mellett azonban fennmaradtak az építőipar korábbi, céhes jellegű szervezeti formái és velük nagyszámú kontár iparos (köztük jobbágyok is), akik az egyszerű munkafolyamatok elvégzésével viszonylag szélesebb tömegek szükségleteit elégítették ki.

Különleges körülményei következtében különleges fejlődésen ment át az ércbányászat. Az ércbányák termelése a század második felében, úgy látszik, a század első felének megfelelő színvonalon mozgott, azonban ennek fenntartása egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. A tárnák olyan mélységekig hatoltak, hogy művelésüket csak nagyszabású vízelvezető berendezések építése után lehetett volna eredményesen folytatni. A kistőkések, akiknek kezén a bányák javarésze volt, nem tudták előteremteni az ehhez szükséges tőkét, uzsorához fordultak és eladósodtak. Bányarészeik zálog címén felhalmozódtak hitelezőik birtokában. A folyamat legvilágosabban a rézbányászatban mutatkozik. (A nemesfém-bányászatban a viszonyokat a kamarai szervezet, a királyi beavatkozások,

illetve a beváltási kényszer változásai módosították.) Itt a kistőkések csődje már a század derekán megfigyelhető; ugyanekkor mutatkoznak első jelai, hogy a hitelügyletek révén bányarészek birtokosává lett kereskedőtőkések megkísérlik egyesíteni a birtokukba jutott bányákat, és ezeket egységes vállalkozásba tömörítve, hozzákezdnek a bányamunka közvetlen kizsákmányolásához. Azonban a növekvő tőkeszükséglettel ezek sem tudtak megbirkózni, vállalkozásaikba sorra belebuktak, s a birtokukban egyesített bányák átvándoroltak más kereskedőtőkések tulajdonába. A legnagyobb ilyen bányatulajdon a korszak végén Thurzó János, a krakkói kereskedőkkel kapcsolatban álló tőkés vállalkozó kezén halmozódott fel, az előbbiektől annyiban különböző módon, hogy ő nem egyszerűen hitelügyletek, hanem üzemi berendezésekkel kapcsolatos hitelügyletek útján zsarolta ki a megszorult bányatulajdonosokat. Thurzó 1475-ben kötelezte magát, hogy a hét „alsó-magyarországi” bányaváros területén vízelvezető berendezéseket építtet; ezek fejében viszont nagy járadékot kötött ki, és a tulajdonosokat növekvő adósságba hajtotta. A Thurzó-kézen felhatalmazott bányatulajdon lett az alapja a bányászatban a következő évtizedekben (de nem hazai, hanem külföldi tőke bevonásával) kibontakozó, itteni viszonylatban igen nagy-szabású tőkés vállalkozásnak. Ezzel a tőkés vállalkozás korántsem vált a bányászat uralkodó formájává: a bányák sokfelé még a következő század elején, a Thurzó-féle vállalkozás kibontakozása idején is kistőkések kezében voltak, akik a régi módszerekkel próbáltak kikerülni egyre súlyosabbá váló helyzetükből.

A *mezőgazdaság* fejlődésére is általában jellemző az iparnál megfigyelt tény: folyamatok, amelyek az előző időszakban szűkebb keretek közt, vékonyabb réteget érintve játszódtak le, most szélesebb körben megismétlődnek.

Valószínű, hogy a háromnyomásos gazdálkodás terjeszkedése, ami már az előző időszakban döntővé vált, ebben a korban is tovább tartott az ország elmaradottabb területein. Ekkor is lehettek foltok, ahol a földművelés korábbi, kevésbé fejlett formái fennmaradtak, azonban ezek a gazdaság egésze szempontjából jelentéktelennek tekinthetők. Emellett tovább fejlődtek a termőtalaj megmunkálásának módszerei. Ide tartozik, hogy a szántáshoz régebben túlnyomóan használt ökör mellett nagyobb számban kezdett elterjedni ígásállatként a drágább és nagyobb gondot igénylő, de gyorsabb és munkabíróbb, „kifizetőbb” ló. Lovat ígásállatként csak a módosabb jobbágyok tartottak, a szegényebbeknek legfeljebb ökörrre telt, a szellérek nagy részének arra sem.

A szántőgazdálkodás mellett számottevő fejlődést mutat a szőlő- és kertgazdálkodás, elsősorban a városok és (részben) a mezővárosok földjein vagy ezek közelében. A régóta jelentős szőlővidékek mellett újak virágzanak fel. Valószínű, hogy az Eperjes-Tokaji Érchegeység szőlőművelése ekkor alakul ki későbbi kiterjedésében.

A magyarországi mezőgazdaság fejlődését tehát a század második felében bizonyos fokú belterjesedés jellemzi; ennek oka elsősorban a föld megművelésére fordított munka termelékenyebbé válása, a földművelésben a több időt, alaposabb és huzamosabb gondozást igénylő termelési ágak terjedése. A földművelés belterjesebbé válásával párhuzamosan tovább tart a mezőgazdaság rész-

leges külterjesedésének az előző korban megfigyelt folyamata is. Ez a folyamat akkor szembeszökő, ha a telekállomány arányszámaait a század egészében vizsgáljuk; ha Mátyás korát ebből kiemelve, a közvetlenül megelőző évekkel vetjük össze, inkább ellentétes jelenségekre bukkanunk. Egyes jelek arra vallanak, hogy a század közepéhez viszonyítva, Mátyás idején több helyen csökkent a puszták telkek száma, nőtt a telkesgazdálkodásba bevont földek, az ezt jelző porták aránya. Az újraterlepités folyamata itt azt jelenti, hogy Mátyás idején – a lét- és vagyonbiztonság bizonyos fokú megszilárdítása után – a jobbágyság munkájával feltöltötte azokat a rendkívül nagy és a további fejlődést veszélyeztető részeket, amelyeket az anarchikus dúlások okoztak gazdálkodásában. Ez nem jelenti azt, hogy a pusztásodás folyamata megállt, vagy éppen visszajára fordult. A folyamat tovább tartott, csak éppen az átlagostól nagyon eltérő, külső beavatkozás okozta formáit hagyta el, vagyis ütemének egészében közeledett ahhoz, ami a feudális kizsákmányolás adott viszonyai közt gazdasági törvényszerűségnek, a jobbágytelki gazdálkodás és a paraszti differenciálódás ismert tényei alapján megfelfejthető jelenségnek tekinthető.

A pusztásodás „normális” mérete (a 90-es évek viszonyait a századelejekkel hasonlítva össze) országos átlagban mintegy harminc százalékosnak vehető. A pusztásodás ilyen fokának is súlyos éhínségre kellett volna vezetnie, ha a munka termelékenységének párhuzamos növekedése ennek elkerülését – legalább országos átlagban – lehetővé nem teszi. A jobbágyságot, különösen szegényebb rétegeit az egész középkorban fenyegette a természeti csapások nyomán rendszeresen beköszöntő éhínség, a zsellérek jelentős részének életszínvonalára pedig enélkül is állandóan az inség határán mozgott. Ezeket a törvényszerű, általánosítható jelenségeket nem számítva, Mátyás korában nem találkozunk az inség megnyilvánulásaival, amelyeket különleges okra, akkori sajátos körülményekre kellene visszavezetni. Ugyanis a munka termelékenységének növekedése lehetővé tette, hogy a század végén kevesebb telken annyit, sőt többet termeljenek, mint a század elején. Ezen a fokon még azt is lehetővé tette, hogy a paraszt, akit saját szükségletei mellett a növekvő pénzterhek kényszerítettek erre, terményeinek mind nagyobb részét piacra vigye.

Az árutermelésbe a parasztság széles rétegei bekapcsolódtak. A paraszti árutermelés számottevő kiszélesedése mellett új jelenség, hogy a földesurak növekvő része kezdett bekapcsolódni az árutermelésbe, pontosabban: a paraszti munkával előállított termékek piaci értékesítésébe. Régebben ilyesmi csak kivételesen mutatkozott. Most azonfelül, hogy a földesurak egy részének bor- és állatkereskedelme kiszélesedik, mutatkoznak kísérletek arra is, hogy a jobbágyoktól kilenced fejében elsajátított szemesterményeket gazdatiszték útján, piacon értékesítsék. (Erre vallanak a Várdaiak gazdatisztjeinek számadásai.) A mezőgazdasági árutermelés rendszerébe – annak legfontosabb részébe: a szemtermelésbe – a földesurak számottevő mértékben nem kapcsolódtak be.

Némileg más a helyzet a bornál és az élő állatnál. Megszaporodtak a földesurak, akik állatokat áruként tenyésztettek. A földesúri állattenyésztés növekvő méretei ellenére a mezőgazdasági árutermelésnek ezt az ágát – kivált fejlettebb

formáit – elsősorban a mezővárosi (részben: városi) polgárok tartották kezükben. Valószínűleg ők bonyolították le az élő állat külkereskedelmének túlnyomó részét is.

Egészen tehát azt látjuk, hogy az árutermelés a mezőgazdaságban is jelentős fejlődésen ment át. Különleges tényezőket nem számítva, ez egyelőre első sorban a paraszti árutermelés kibontakozását, kiszélesedését jelentette.

Az ipar és a mezőgazdaság fejlődése, a mindkettőnek keretében növekvő differenciálódás a munkamegosztásnak újabb, fejlettebb formáit hozta létre. Ez alapot teremtett a *piaci kapcsolatok* további kiszélesedéséhez és sokoldalúbbá válásához. Az anarchia leküzdése a csere, az áruforgalom fejlődéséhez is kedvezőbb feltételeket biztosított. A század második felében a piaci kapcsolatok nemcsak kiszélesednek, és sokoldalúbbá válnak, hanem meg is szilárdulnak, és egyre inkább megszabadulnak a véletlen, az esetlegesség behatásaitól. Ez a folyamat különösen azokon a piaci körzeteken belül jellemző, amelyeknek körvonalai az előző időszakban kirajzolódtak; azonban, bár korlátozottabban, megfigyelhető a körzetek közötti kapcsolatok terén, az országos piac elemeinek fejlődésében is.

Az ipar fejlődését érzékeltetik a vásárokról és a vámokról fennmaradt adatok. A fejlődés most elsősorban nem a vásár és a vámhelyek szaporodásában mutatkozik, mint az előző században, hanem a meglevő vásárok és vámok forgalmának növekedésében és az árunemek sokféleségében. A váradi vámszabás mintegy ötven tételben sorolja fel az árunemek különböző csoportjait. A mezőgazdasági termények most is jelentős szerepet játszanak, de sokkal nagyobb és differenciáltabb árutermelést tükröznek, mint az előző századi adatok. Az élő állatok mellett megjelenik a zsírszalonna és a sózott hal; a gabona mellett a kertgazdaság terményei, mint a székértételben szereplő vöröshagyma, valamint ipari nyersanyagul szolgáló komló, emellett a nyersbőr és a gyapjú. Az ipari félkészítmények (feldolgozott „bakkbőr”-ök) mellett nagy tételekben és változatos fajtákban jelennek meg a legfejlettebb, tömegszükségleti cikkeket gyártó iparágak termékei: a bőriparban a szíjak székértételben, a lószerszámok, nyergék, szíjak, övek, ruházatkiegészítő tárgyak málhaként és részint darabtételben; a szövetiparban a külön tételként szereplő (tehát növekvő jelentőségű) durva posztó mellett ugyancsak külön tételben és páronként 1 dénárral vámolva a nyilván parasztok, szegényebb vásárlók szükségletére szánt kész ruha: „abaposztóból és más hitványabb szövetből kiszabott öltözet”.

Az ipari termékek piacába fogyasztóként a lakosság szélesebb rétegei, nevezetesen a parasztok (legalább a módosabbak), növekvő mértékben bekapcsolódtak. Városi iparosok ár-, illetve bérszabásaiban (a soproni csizmadiáknál már 1460 körül) ilyen tételek szerepelnek: „közönséges” férfi-, női cipő, illetve „közönséges csizma, parasztoknak”. Nyilvánvaló, hogy ez nem az egész parasztságra, hanem annak csak egy részére vonatkozik. A parasztok szegényebb, nagyobb része továbbra is otthon készített bocskorban járt, mert az árakat nem tudta volna megfizetni; amellett a céhes ipar – bármekkora fejlődött – nem tudta volna kielégíteni a keresletet, ha a parasztság egésze vagy akár többsége

fogyasztóként lép fel. Azonban a parasztság egy részének iparcikk-fogyasztóként való fellépése is a tömegszükségleti cikkek termelő iparágak piacának számottevő bővülését eredményezte. A parasztság differenciálódása, nagy részének zselléresedése jelezte a viszonylag szűk határt, ameddig ez a bővülés az adott viszonyok közt terjedhetett.

A piaci kapcsolatok kiszélesedése és sokoldalúbbá válása jellemző a mezőgazdaságban, nem csupán a város és falu közötti alapvető munkamegosztás, hanem a munkamegosztásnak a termelési ágak differenciálódása következtében keletkezett újabb formái alapján is. Azaz nem csupán arról van szó, hogy a mezőgazdasági termékek városi piaca nő, hanem ezenfelül arról, hogy a mezőgazdasági termékek piacába növekvő mértékben bekapcsolódnak a lakosság mezőgazdasági termeléssel (annak valamely mindinkább kikülönülő, differenciálódó ágával) foglalkozó rétegei is. Ezt fejezi ki az élő állat és a gabona, valamint a kerti vetemények és a takarmányfélék megnövekedő szerepe, kivált a helyi és a körzeti forgalomban (a két előbbinél azonban országos, illetve országrészeket felölelő méretekben is). A kapcsolatok mind sokoldalúbbá és rendezesebbé válása azt eredményezi, hogy a piac a lakosság nagy része számára a szükségletek kielégítésének egyre nélkülözhetetlenebb közvetítője, a mindennapi élet szerves része lesz.

Az áruforgalom nagyobb területeket felölelő részét a városok és jelentősebb mezővárosok „országos” vásárai, mindennapi szükségleteket kielégítő, helyi jelentőségű részét pedig a csaknem minden népesebb helységben megtartott hetivásárok bonyolították le. A forgalom méretei ismeretlenek. Azonban a vásárok gyakorisága, látogatottsága, a forgalomba hozott áruk értékéről fennmaradt töredékes adatok alátámasztják azt az állítást, hogy piaci kapcsolatok sokoldalúbbá váltak és megszilárdultak, kivált az egyes körzeteken belül, azonban – kisebb mértékben – országosan is. Egyes körzeteken belüli kapcsolatok megerősödése tette szükségessé a mértékegységek rendezését (amit már előbb, országos méretekben kívántak, de sikertelenül) körzeti méretekben, de eredményesen. Így teszi Mátyás kötelezővé Erdélyben azokat a mértékegységeket, amelyekben a szász városok már előbb megegyeztek. Más nagy városok – Kassa, Pozsony – körzeteiben az ottani mértékek terjednek, jórészt szabályozva a körzet területén uralkodó sokféleséget. Emellett az ország központjának, Budának mértékei csaknem valamennyi körzetben növekvő szerephez jutnak.

Megállapítható tehát, hogy a piaci kapcsolatok kiszélesedtek, sokoldalúbbá váltak és megszilárdultak; az ország lakosságának jelentős része számára a szükségletek kielégítésének feltételévé, a mindennapi élet szerves részévé váltak. Az országos piac korábban kibontakozott elemei megszilárdultak, és újakkal bővültek.

Az ország *népességéről* forrásaink nem közölnek számszerű adatokat. Hozzávetőleges megállapításához támpontul szolgál az Ernuszt Zsigmond-féle, 1494–95-ben készített összeírás, amely az ország nagyobb részében feltüntetti az állami adókötelesként nyilvántartott portákat. Ennek adatait más forrásokból kiegészítve arra az eredményre jutunk, hogy az országban akkor (Szlavóniával

MAGYARORSZÁG A XV. SZÁZADBAN (1526-IG)

1 Pilis megye	81 Szeben-szék	Szászföld
2 Pest megye	82 Medgyes-szék	
3 Heves vm.	83 Selyk-szék	
4 Nógrád vm.	84 Besztercevidéke	
5 Gömör vm.	85 Brassóvidéke	
6 Borsod vm.	86 Fogarasideké	Szlovénia
Tótország
7 Abaúj vm.	87 Verőce vm.	
8 Torna vm.	88 Körös vm.	
9 Szepes vm.	89 Zágráb vm.	
9a Szepes vm. (lengyel zálogban)	90 Varasd vm.	
10 Sáros vm.	91 Orbász vm.	
11 Zemplén vm.	92 Szanna vm.	
12 Ung vm.	93 Dubica vm.	
13 Bereg vm.	94 Horvátország	
14 Ugocsa vm.	95 Jajcai bántág (Bosznia)	
15 Máramaros megye	96 Szerebnyiki bánt. (Ozorai és sói)	
16 Szatmár vm.	97 Macsó bántág	
17 Szabolcs vm.	98 Nándor-fejérv. bánt. (Kapitányság)	
18 Közép-Szolnok vm.	99 Szörényi bántág (Temes és Krassó várm.)	
19 Krassna vm.		
20 Bihar vm.		
21 Békés vm.		
22 Kőld-Szolnok vm.		
23 Csongrád vm.		
24 Csanád vm.		
25 Zaránd vm.		
26 Arad vm.		
27 Temes vm.		
28 Krassó vm.		
29 Keve vm.		
30 Torontál megye		
31 Bács vm.		
32 Bodrog vm.		
33 Szerém vm.		
34 Valkó vm.		
35 Pozsega vm.		
36 Baranya vm.		
37 Somogy vm.		
38 Vas vm.		
39 Zala vm.		
40 Sopron vm.		
41 Mosony vm.		
42 Veszprém vm.		
43 Győr vm.		
44 Esztergom vm.		
45 Komárom vm.		
46 Fejér vm.		
47 Tolna vm.		
48 Pozsony vm.		
49 Nyitra vm.		
50 Trencsén vm.		
51 Bars vm.		
52 Hont vm.		
53 Kis-Hont megye		
54 Túróc vm.		
55 Árva vm.		
56 Lipó vm.		
57 Zólyom vm.		
58 Kolozs vm.		
59 Doboka vm.		
60 Torda vm.		
61 Belső-Szolnok m.		
62 Fejér megye		
63 Hunyad vm.		
64 Küküllő vm.		
65 Jászág		
66 Kunság		
67 Maros-szék		
68 Aranyos-szék		
69 Sepsi-szék		
70 Orbai-szék		Székelyföld
71 Kézdi-szék		
72 Csík-szék		
73 Udvarhely-szék		
74 Segesvár-szék		
75 Köhalom-szék		
76 Szászváros-szék		
77 Szászsebes-szék		
78 Ujgyház-szék		
79 Szerdahely-szék		
80 Nagysink-szék		

és Erdéllyel együtt) adókötelesként nyilvántartott porták száma összesen mintegy 275 000-re tehető. (Ebből mintegy 5% a töredékelket művelő, állami adót fizető zsellérekre, valamivel több mint 3% a paraszti sorban élő, ún. egytelkes nemesekre esett.) Minthogy akkoriban egy telken átlagban két család élt (a telekrészt művelő zselléreknél nyolc), a porták száma alapján az ezeken élő családok számát mintegy 630 000-re tehetjük. Hozzászámítva a portákban össze nem írt, jobbágyszékelőket nem művelő, nem adóköteles zsellérséget (mintegy 50–60 000 családdal), valamint a nem porta szerint adózó kiváltságolt kerületek: székelők, szászok, kunok népét (mintegy 90 000 családdal), együttes eredményül 770–780 000 családot kapunk. Az akkori viszonyok mellett a halálozási arány magas lévén, 4,1 vagy 4,2 családi szorzószámot lehet alapul venni a lélekszám megállapításához. Így az ország népét megközelítően 3 200 000–3 300 000 főre lehet számítani. Hozzávéve a szabad királyi városokat (alsó határon mintegy 100 000 főt), a birtokos nemességet (hozzávetőleg 40 000 fő), az egyháziakat és a világi értelmiséget, az ország egész lakosságát alsó határon három és fél (felső határon: négy) millióra becsülhetjük. Az alsó határral számolva a népsűrűség négyzetkilométerenként kb. 11. (Lengyelországa a következő század végén 12.)

Ez a népesség több ezer helységben oszlott meg. Az akkori falvak általában kicsinyek voltak. A falvakban elsősorban élt a lakosság túlnyomó többségét jelentő jobbágyság (a legalább kétmillióra tehető teljes jobbágyság s a 650–700 000 főnyinek számítható zsellérség) zöme. Nagyobb népsűrűséggel csak a mezővárosokban számolhatunk, amelyek számát kerekén 850-nek vehetjük. Ezek átlagos lakossága a falvakénak legalább ötszöröse, együtt tehát (alsó határon) 450–500 000 fő, a jobbágyság egészének mintegy 16–18%-a. A városok közül a legfejlettebbek lakossága elérte vagy túlhaladta a 4–5000 főt. (Kivétel Buda, amelynek lakossága már a század elején jóval magasabban járt.) A népességről alkotható kép megfelel az ország fejlődéséről fentebb kifejtett ismereteinknek. A fejlődésnek azt a fokát jelzi, amelyen a központosító törekvések kibontakozásának minimális feltételei kialakultak.

Az osztályok és a központosító politika

A városok renddé szervezkedésének döntő lépései már az előző korban megtörténtek. A renddé szervezkedés folyamata a század második felében lényegileg befejeződött, noha ennek tételes jogi megfogalmazása nem történt meg. A városi szövetségek megerősödtek, és újakkal bővültek; bárói-nemesi behatolások ellen folytatott küzdelmeikben, kevés kivételt leszámítva, általában támaszkodhattak a központi hatalomra, és újabb sikereket értek el. A tárnoki szék előzőleg kiharcolt szervezetét és működését részletes statútumokban szabályoztatták. A tárnoki városok példáját követve, más városszövetségek is saját küldötteikből álló, külön felső bírósági fórumokat kezdtek kialakítani. Ez rendi összetartozásukat juttatta kifejezésre, amennyiben a különböző szövetségek – különbségeik, sőt időnkénti ellentétek ellenére – a városok összességét érintő kérdésekben azonos módon, azonos irányban léptek fel.

A további fejlődés iránya nem kis mértékben a városon belül osztályharcok menetétől függött. A céhpolgárság az előző korban csupán a legfejlettebb városok némelyikében tudott számottevő engedményeket, a városvezetésben némi részesedést kiküzdni, anélkül azonban, hogy a patríciusok uralmát megdöntötte volna. A század második felében tovább folyt a küzdelem, de változott körülmények közt és általában lanyhuló lendülettel.

A céhek kezdődő bezárkózásának egyik következménye volt, hogy a céhpolgárok egyre kevésbé akartak támaszkodni a városi szegényekre s a céhből kirekesztett egyéb elemekre. Ezzel magukat fosztották meg a plebejusok szövetségétől. Ahhoz pedig gyengék voltak, hogy a hatalmat egyedül ragadják ki a patríciusok kezéből. Tehát egyre kevésbé törekedtek erre, egyre inkább kezdték beérni szerény engedményekkel, a városvezetésben való részesedésük valamelyes kitágításával.

A király a „rend” fenntartásának korlátain belül támogatta a városvezetés demokratikusabbá tételére irányuló megmozdulásokat, ha ezek – mint Kolozs-vár, Szeged esetében – egyáltalán eljutottak hozzá, s ezt egyúttal arra használta fel, hogy közvetlen befolyását a városok vezetésében megerősítse. Király és városok, központosító politika és polgári követelések viszonyát vizsgálva, figyelni kell a tényre, hogy a polgárság rendi követelései – éppen a hazai városfejlődés emelkedő, de viszonylag még mindig alacsony színvonala miatt – alig mentek túl az egyes városok korábbi küzdelmeiben megnyilvánuló kezdeti kíváncsiságon. A városi rend politikai szerepének kitágítása (például: az államhatalomban való nagyobb részesedése, országgyűlési jogainak a megjelenés és tanácskozás tényein túlmenő kiszélesítése) követelésként fel sem merült. A városok rendi követelései tehát igen szerények voltak. Ilyen körülmények közt a király számára a szövetség politikája elsősorban azt jelentette, hogy – egyes polgároknak az államhatalom újonnan kiépülő központi szervezetébe való bevonása és tanácsadóként szerepeltetése mellett – a városok gazdasági követeléseit elégítse ki, ezáltal továbbbi erősödésüket tegye lehetővé. Mátyás ezt meg is tette. Az ipar fejlesztéséhez az adott fokon szükséges követelményeknek – általános városvédő rendelkezésein túl – a részletekben is igyekezett eleget tenni. Sorozatosan adott ki utasításokat, amelyekkel itthon fejlődő iparágak nyersanyagszükségletét akarta biztosítani. Korlátozó rendeletekkel védte a gyengébb hazai iparágakat a külföldi behozatal túlságosan nagy nyomásától. Erélyesen védte a belkereskedelmet, a kereskedők érdekeit. A külkereskedelemben elsősorban azoknak a kiviteli cikkeknek forgalmát igyekezett könnyíteni, amelyek a mérleg aktív oldalát alkották. A polgári tőkének, pénzvagyonok felhalmozásának fő forrása – a távolsági kereskedelem mellett – a nemesfémbányászat lehetett volna. Itt azonban a felhalmozást akadályozta, hogy az állam a Károly-kori kényszerbevéltási feltételek alapján a haszon jelentős részét elsajátította. Mátyás, tapasztalván a bányajövedelem csökkenését, uralkodása második felében (valószínűleg utolsó szakaszán) az állam kényszerbevéltási hasznát mintegy 6%-ra csökkentette. Amellett, hogy kamarapolitikájával – annak kibontakozása során fokozódó mértékben – igyekezett megkönnyíteni a polgári pénzvagyonok fejlődését, ebből

azonnal levette a kincstár hasznát. Erősen adóztatta a fejlődő városokat. Azonban a városi adóból a lakosságra eső fejhányad még így is alacsonyabb maradt, mint amekkorát a parasztság viselt.

Egyes kérdésekben, főleg az adó miatt nemegyszer keletkeztek súrlódások a király és a városok közt. Azonban a városok általában elégedettek voltak Mátyás kormányzatával, hiszen további fejlődésük, erősödésük útját könnyebbé tette. Támogatták ezt a politikát, Mátyás rendelkezésére bocsátották iparukat, hadiszereiket, saját csapataikat. A hetvenes évek háborúiban rendszeressé válik a városi „műszaki” alakulatok részvétele Mátyás seregében, később pedig olyan hadműveletekről hallunk, amelyeket királyi és városi csapatok közösen – vagy városi csapatok királyi megbízásból – hajtottak végre. (Például a kassaiak a kereskedelmüket veszélyeztető, hűtlennek minősített Perényiek ellen a nyolcvanas években.)

A *jobbágyság* terhei végig az egész 15. századon folyamatosan nőttek. Ez elsősorban pénzterheikre vonatkozik. A földesurak a századforduló táján bevezetett, akkor még „rendkívüli”, sőt „igazságtalan” néven emlegetett taxát a század derekán rendszeressé tették: adásvételi ügyleteknél a többi megszokott jövedelemforrások sorában számoltak velc. A rendszeressé tétellel párhuzamosan megnövelték az új adó összegét. A század elején ez általában egy arany körül mozoghatott telkenként. A század derekán már országszerte még a gazdaságilag hátramaradottabb vidékeken is meghaladta ezt, nem ritkán többszörösen.

A pénzterhek növekedése a jobbágyság helyzetének súlyosbodását jelentette. Ugyanakkor az, ha a jobbágyság földesúri terhei közt a pénzterhek válnak uralkodóvá (és egyéb terhek emellett kezdenek háttérbe szorulni), kiindulópontjává válhatott olyan fejlődésnek, ami később a feudális járadék legmagasabb, egyben utolsó formájának, a pénzjáradéknak általánosulását eredményezhette volna. A század második felében a folyamat mindkét oldala tovább fejlődött. A jobbágyság pénzterhei súlyosbodtak (ekkor azonban inkább az állami adózás vonalán); ugyanakkor földesúri terhek közt a pénzbeliek általában nagyobb jelentőségre jutottak, bár a földesurak egy része ezzel ellentétesen a járadék termény-, illetve robotformáinak fenntartására törekedett.

A földesurak részéről a század második felében is megnyilvánult a törekvés jobbágyságuk pénzterheinek növelésére. Törekvéseik érvényesítésének azonban többszörös korlátot szabott a jobbágyság teherbírása és a fenyegető pusztásodás, ezenfelül a paraszti ellenállás, végül a megerősödő királyi hatalom törekvése a jobbágyságtól adók formájában elsajátítható terméktöbbletnek számára kedvezőbb elosztására. A három tényező együtt okozta, hogy a jobbágyság földesúri pénzterhei a század második felében sokkal kisebb mértékben nőttek, mint a század első felében. Megnőttek azonban a jobbágyság állami pénzterhei.

Amilyen mértékben a központosító politika előtérbe nyomult, olyan mértékben tért át Mátyás az adók növelésére. Az állami rendkívüli adót, amely gyakorlatilag már a század derekán állandósult, a földesurak követeléseivel és saját ismételt ígéreteivel szemben ő is beszédette. Kezdetben portánként 1 forintot összegben, utóbb azonban nem portánként, hanem „füstönként”, azaz ház-

tartásonként, olykor – ha különösen nagy kiadásai voltak – évente többször is. Így az egy portára eső állami „rendkívüli” adó nemcsak rendessé vált, hanem csakhamar kétszeresére, kivételesen pedig többszörösére is felnőhetett. Gyér kárpótlást jelentett, hogy a rendkívüli adók behajtásakor Mátyás többnyire – utóbb rendszeresen – elengedte, illetve beszámíttatta a jóval kisebb összegű kamarahasznát. Azonban ezzel párhuzamosan uralkodása második szakaszától az állami adókötelezettséget kiterjesztette a zsellérségnek arra a korábban adómentesnek tekintett részére is, amely telekrészt (szántót vagy szőlőt) művelt, és ezért földesúri adót fizetett.

Az állami adók növekedése kétségkívül súlyosbította a jobbágyok amúgy is nehéz helyzetét. Tudunk esetekről, amikor a falvak népe elmenekült az adószedők közeledtére. Szórványosan az is előfordult, hogy az adófizetést megtagadták, és a kényszernek ellenálltak. Ilyen esetekben a király a kincstár érdekében indult ki. A szökevényeket visszatelepítette, vagy elrendelte, hogy ott adózzanak, ahová költöztek. Az ellenállást – a hatvanas években Margitán, a hetvenes években Zala megyében – fegyvereseivel verette le. Azonban az ilyen esetek az okleveles források szerint jóval ritkábbak, mint a nemesi kútfők alapján gondolni lehetne. Ennek oka részben az, hogy a megerősödő államapparátus képes volt elfojtani a megmozdulásokat – részben azonban az, hogy megmozdulásokra nem került sor.

Mátyás növelte a jobbágyok állami adóterhét, és a kivetett adókat könnyörtelenül behajtotta, mert nem látott más utat a központosítás feltételeinek előteremtésére. De tudta, hogy a jobbágyok adófizető képességének határa van: állami adófizető képességük fenntartása érdekében az egyéb terheik növelésére irányuló egyházi, földesúri törekvéseket kell korlátok közé szorítani. Az egyházi követeléseket dézsmatörvényeivel korlátozta. Nchezebb volt korlátozni a földesúri jövedelmek növelésére irányuló törekvéseket. Azonban Mátyás egyes intézkedéseiben ilyen irányú politika jelei mutatkoztak.

A bárók visszaszorítása, a pusztító anarchia megfékezése mellett egyes effajta intézkedések is szerepet játszhattak abban, hogy a nép, legalább többségében, szerette Mátyást, és mellette állt akkor is, amikor már kibontakoztak súlyos adópolitikájának körvonalai. A jobbágyság helyzetének elbírálásánál még két, különleges tényezőt is figyelembe kell venni. Az egyik a királyi birtok, illetve a Hunyadiak családi birtoka népének helyzete. A másik a mezővárosok fejlődése és a pusztta telkek felhasználása.

Mátyás egyes királyi birtokok, kivált a mezővárosi úton fejlődő helységek részére gyakran adott kisebb-nagyobb kedvezményeket, időszakos adókonnyítésktől állandó, mezővárosi jellegű kiváltságokig. Ezenfelül valószínű, hogy ilyen helyeken az adószedés is másképp ment végbe, legalább a földesúri tisztekkel magánbirtokon eleinte gyakori összetűzések elmaradtak. Az is előfordulhatott, hogy a király nem róttta ki az állami adót olyan területekre, amelyek után neki mint földesúrnak, amúgy is volt jövedelme. Mindez megtörténhetett a Hunyadiak családi birtokain is. A birtokosok egyes országgyűlési panaszaiából arra lehet következtetni, hogy ez valóban megtörtént. Ebből credt, hogy a nép a király, illetve

a Hunyadi-család birtokait úgy kezdte tekinteni, hogy ott a jobbágnak jobb sora van.

Mátyás, mint apja, elvileg a jobbágyok szabad költözése mellett volt – a földesuraknak a földbér és egyéb járandóságok lerovásában kifejezett alapvető érdekeinek fenntartásával. Mint apja, ő is több ízben engedményekre kényszerült e téren. A nemesek 1459-ben, 1463-ban, 1474-ben – eleinte felkelésre, utóbb a rendkívüli adóra hivatkozva – kimondatták, hogy a jobbágyköltözés bizonyos ideig (általában egy évig) szünetel. A szabad költözés elvileg érvényben maradt, bár kivitele a jobbágy számára ekkor is rengeteg nehézségbe ütközött.

A szabad költözés fenntartása a jobbágyság egyik elsőrendű osztálykövetelésének érvényesülését jelentette. Egyben előmozdította a mezővárosok fejlődését is. Elképzelhető, hogy egyes, a jobbágyság differenciálódása során meggyonosodott, pénzes gazdák ide iparkodtak, ha sikerült földesuruktól megszabadulniuk. De sokkal nagyobb számban áramlottak ide a falu nincstelenjei, akiknek nem maradt egyebük, mint munkaerejük, s így otthonuk életéből, gazdasági rendjéből hovatovább kihullottak. A nincstelenek minimális életfeltételeket, munkalehetőségeket kerestek a mezővárosokban. Valamivel későbbi adatok alapján kétségtelen, hogy már ekkor kialakult az a termelési viszony, ami a feudális gazdaságban új, a jövő irányába mutató elemeket rejtett. A nincstelenek, akiket a nyomorúság hajtott, részért vagy bérért azoknál a vagyonos parasztpolgároknál vállaltak munkát, akiknek volt pénzüik, volt igaerejük, több is, mint a birtokukban tartott föld műveléséhez kellett. Ezek a vagyonos parasztpolgárok kezdték bérbe venni az elnéptelenült telkeket, s ezeket kisebb részben szántóföldi (csetleg szőlőkerti) művelés alá fogták, nagyobb részben kaszálóknak és legelőknak használták, és vágómarhát tenyésztettek rajtuk, mindkét esetben eladás céljaira. A bérelt telken a munkát a mezővárosi nincstelenek, zsellérek, napszámosok végezték.

A bérletek terjeszkedése jelentős folyamat, mert tágitotta a réseket, amelyek a feudális gazdaság és társadalom szerkezetén néhol már mutatkoztak. A bérelt földet a meghatározott bérleti díjon kívül más feudális szolgáltatás nem nyomta. Bár a földesúri földtulajdon épségben maradt rajta, de a bérleti viszonyba burkolva, a korábbinál sokkal lazább s könnyebben módosítható formában jelentkezett, ami a továbbiakban – töretlen vonalú fejlődés esetén – a megszüntetéséért, illetve polgári jellegű földtulajdonná való átalakításáért indítandó küzdelmek alapjául szolgálhatott volna. A bérletek terjedése elsősorban a mezővárosok gazdasági súlyát növelte, ami a továbbiakban politikai súlyuk növekedésének alapjául szolgálhatott.

Mátyás a fejlődő mezővárosokban, helyesen, a városok tartalékát látta: támaszkodni akart rájuk, támogatta fejlődésüket. Ez ugyan elsősorban várospolitikájából, a központosításnak abban kifejezett érdekeiből következett, de kétségtlenül kedvezően hatott a mezővárosok fejlődésére. S mert a mezővárosokat a jobbágysághoz számították, Mátyás mezővárosi politikájának tényei a későbbi köztudatban úgy éltek tovább, mint parasztvédelmi politika részai.

Mátyás alatt a jobbágyság terhei nőttek; ez a központosítás törvénye volt. A jobbágyság tömegeinek helyzete súlyosbodott – ez a feudális gazdaság fejlődésének kikerülhetetlen, kínos útjából következett. De Mátyás idejében a súlyos adók, legalább részben, az államot erősítették, amely a külső és belső pusztítók ellen a korábbinál nagyobb védelmet nyújtott. Ugyanakkor az állam, amely elsőrendűen a feudális uralkodó osztály érdekeit védelmezte, nem fojtotta el a fejlődésben előremutató, csírázó újat, a jobbágyság bizonyos része számára lehetővé tette a felemelkedést. Ennyiben a jobbágyság helyzete – törvényszerű általános romlásának folyamatán belül – Mátyás idején javult, főként az anarchia tombolásának viszonyaihoz képest, de a fejlődés irányát és távlatait tekintve is – különösen pedig a későbbi, ellentétes irányú fejlődéshez viszonyítva.

Az árutermelés és a pénzgazdálkodás kiszélesedése alapján az *uralkodó osztály* vagyoni differenciálódása, egyes rétegeinek vagyonosodása és jelentős rétegeinek elszegényedése meggyorsult. Rétegeinek ellentétei növekedtek, és a központosítással összefüggésben újakkal bővültek. Az uralkodó osztályon belüli ellentétek közül továbbra is a bárók és a köznemesek (főként a pénzügyetek és állami tisztségek útján vagyonosodó, nagybirtokossá váló, hatalomra törő megyei vezetők) ellentéte állt előtérben. A bárókkal a hatalom kedvezőbb elosztásáért küzdő megyei nagy- és középbirtokosság a század második felében jelentős mértékben megerősödött, növelte vagyonát és birtokait. Mátyás királyságának első éveitől kezdve, fokozódó arányban behatolt az államapparátusba; sikerült megszereznie olyan tisztségeket, amelyeket korábban kizárólag bárók birtokoltak.

Bárók és köznemesek ellentétének kibontakozását, király és köznemesség együttműködését korlátozta utóbbiak ismert „kétarcúsága”, ami nem kis részben a familiáris viszony továbbéléséből, a kisebb nemeseket a nagyurakhoz fűző kapcsolat erejéből fakadt. Látszólag a familiáris viszony a század második felében is élt, terjedt és erősödött. Valójában az esetek jelentős részében egyre inkább külsőséggé, üres formává lett, ami egészen új: pénzfizetésen alapuló viszonyt takart. Látszólag erősödött és kiterjedt a hűbérurak hatalma familiárisaik felett; a senior bírói hatáskörét várnagyok, tisztek, gazdasági téren működő familiárisok felett Mátyás törvényhozása is elismeri. Valójában ez a törvényhozás a familiárisok jelentős – és egyre növekvő – részét kivonta a senior bírói hatósága alól, kimondván, hogy amennyiben pénzfizetést (stipendiumot) kapnak szolgálatukért, a maguk személyében kötelesek bíróság elé állni, uruk nem avatkozhat be.

A köznemességen belül Mátyás elsősorban a megyei nagy- és középbirtokos nemességre támaszkodott, annak pozíciót erősítette. A megye alatta válik a helyi nemesség vezető rétegének bástyájává. Noha nem ilyen mértékben, támogatta Mátyás a köznemesség szegényebb vagy szegényedő rétegeit is, például a vagyonos nagybirtokosok hiteluzorájával szemben. A teljesen elszegényedett, paraszti sorban élő nemesekkel szemben Mátyás más politikát folytatott: igyekezvén kiszélesíteni az állami adóalapot, kötelezni akarta őket a kamarahasznra, illetve a rendkívüli adó fizetésére. A megyei nemesség ez ellen tiltakozott, és álláspontját több ízben törvényekben is kifejezésre juttatta a királlyal szemben.

Miközben a nemesség vagyontalan rétegeit igyekezett leszorítani az állami adózók tömegébe, Mátyás arra is törekedett, hogy a birtokos nemesség sorait új, királyhű elemekkel frissítse. Amint központosító politikája kibontakozott, az állami tisztségek viselőit az uralkodó osztály külön rétegeként igyekezett tömöríteni személye és az alatta szervezett központi hivatalok köré. Ezek a hivatalok és a király hadserege sok hirtelen magasba ívelő pálya kiindulópontjai voltak. A kisnemes, polgár, olykor paraszti eredetű tiszteket, hivatalnokokat összekötötte az államhatalom központi szerveinek szolgálata. Ezt tekintették emelkedésük, egyéni érvényesülésük alapjának: összeforrtak ezekkel az intézményekkel. Egy „katonai-hivatali arisztokrácia” kialakulásának csirái mutatkoztak ekkor Mátyás körül. Ő ezt a folyamatot igyekezett előmozdítani. Környezete kialakította a megfelelő ideológiát, adományleveleiben az „érdembeli” nemesség humanista eszményét azonosítva a király és az állam szolgálatában, a központosítás érdekeinek képviselőjében – a „köz hasznáért” – szerzett érdemek elsődlegességével.

A megyei nemesség hangadó rétegeire, a kialakuló katonai-hivatali arisztokráciára, valamint a városokra támaszkodva, Mátyás fokozódó mértékben igyekezett visszaszorítani, állama keretei közé kényszeríteni a bárókat, a központosító politika született ellenségeit. Hatalmukat megnyirbálta többek között azzal, hogy elvonta tőlük a seregtartás címén addig élvezett állami jövedelmeket. Amint az új hivatalok kiépültek, fokozatosan kiszorította őket a kormányzásból, illetve hovatovább névlegessé tette a tisztségeket, amelyeket kezükön hagyott. Hatalma megszilárdítása után keményen fellépett a ligauralom korának hagyományaihoz ragaszkodó nagyurak ellen. Általában azonban beérte azzal, hogy az állam irányításából kirekesztette, rendi ellenzékbe szorította, részben udvari arisztokráciává szelídítette őket. Első korszakában kialakított megnyerő-leszerelő politikáját néha olyankor is igyekezett folytatni, amikor a körülmények megengedték, hogy ezen túlmenve, a megtorlás eszközét következetesebben alkalmazza. Emellett azonban, úgy látszik, kezdett kialakítani egy sajátos taktikát, aminek lényege a bárói vagyonok bomlasztása volt. Legalább egyes humanisták, akik a kormányzás művészetéről írva, Mátyás uralkodásának tényre támaszkodtak, olyan elveket tulajdonítottak neki, hogy a túlságosan nagy vagyonokat meg kell nyirbálni (Brandolinus), ebből a célból a nagyuraknak megtisztelő, de annál költségesebb megbízásokat kell adni (Callimachus).

Az uralkodó osztályon belül különleges problémát jelentett az egyházi javadalmak nem csekély rétege. A feudális államnak szüksége volt az egyházra, azonban a központosítás útján haladó feudális államnak az egyház új, államhatalomtól függő és külső irányítástól többé-kevésbé függetlenített formájára volt szüksége. Mátyás egyházpolitikájának lényege a pápától gyakorlatilag mindinkább függetlenített, a királyi hatalomtól függő „államegyház” alapjainak megteremtése. Ebben a régi főpapsággal szemben az egyházi értelmiség magas képzettségű vezetőire, a „magiszterek” növekvő rétegére támaszkodott. Az egyházi javadalmak egy részét ezeknek juttatta. Más részét azonban fenntartotta hivatalnokainak, akiket többnyire úgy fizetett, hogy valamely egyházi birtokot, illetve

javadalmat juttatott nekik, függetlenül attól, hogy volt-e megfelelő papi fokozatuk, és egyáltalán akartak-e ilyet szerezni. Emellett rendszeresen megadóztatta az egyházi javadalmakat, Bonfini szerint olyan indoklással, hogy a köz szolgálatában megengedhető egyes közjavak felhasználása. Ilyen körülmények közt érthető, hogy Mátyás egyházpolitikája még elsőrendű haszonélvezői, a magiszterek részéről sem találkozott egyértelmű lelkesedéssel. Mégis melléje álltak, mert igényeiket csak rajta keresztül tudták érvényesíteni. A király támogatásával sikerült egyre inkább, végül csaknem teljesen kiszorítaniuk a főpapi javadalmakra összeköttetések jogán igényt formáló, bárói eredetű régi főpapokat; s bár a királyi adóztatás kellemetlen volt, ezt még mindig elviselhetőbbnek érezték, mint a világi nagybirtokosok alig leplezett szekularizációs törekvéseit. Az egyháziak egy részének elégedetlensége inkább a pápasággal szoros kapcsolatban álló szerzetesrendek tevékenységében, hitszónokaik működésében nyilvánult meg. Ezek legkiemelkedőbb képviselői – mint Mátyás uralkodásának végén Temesvári Pelbárt – akként adtak kifejezést központosítás- és államegyház-ellenes törekvéseiknek, hogy a szegények számára készített, általában beletörődést hirdető prédikációikban, demagóg fogásként hevesnek látszó támadásokat indítottak a világi hatalmasok, a fejedelmek ellen. Részükről ez annál érthetőbb volt, minthogy Mátyás, aki kezdetben támogatta őket, kapcsolatait később sem szakította meg, de oly mértékben fordult el tőlük, amint a központosítás és ennek sajátos, humanista jellegű ideológiája kibontakozott.

Az uralkodó osztály belső ellentétei eleinte főleg rendi jellegű összeütközésekben nyilvánultak meg. Később, amint a központosítás előre haladt, kezdtek előtérbe nyomulni azok az új ellentétek, amelyek a rendeket a központosító hatalommal, az uralkodó osztálynak a központosító politikát többé-kevésbé támogató csoportjait a többivel állították szembe. Az új ellentétek egyelőre nem vezettek olyan heves összecsapásokra, mint a régebbiek: Mátyás kedvezményekkel vagy ígéretekkel általában meg tudta nyugtatni az uralkodó osztálynak azokat a rétegeit, amelyekre elsősorban támaszkodott.

3. Az államhatalom központi szervezetének kiépítése

Küzdelmek a központosítás belső és külső akadályaival

A központosítás egyik fontos feltételeként Mátyás kezdettől fogva törekedett a *kincstári bevételek* növelésére. Már uralkodása első korszakában, későbbi adópolitikájának kibontakozása előtt, igyekezett támaszkodni a rendkívüli adókra. Ekkor azonban elsősorban a régi, regále típusú jövedelmek visszaszerzését, illetve növelését tekintette feladatának. Ebben döntő lépést jelentett az 1467-ben valószínűleg Ernuszt tanácsai nyomán végrehajtott kincstárügyi reform. Lényege az volt, hogy két fontos, de részint mentesítések, részint kisajátítások miatt jelentéktelenné zsugorodott jövedelemforrást: a kamarahasznát és a harmincadot pró-

bálta ismét megnyitni oly módon, hogy nevüket megváltoztatta, egyúttal hatálytalanította a korábban szerzett kiváltságokat. („Tributum fisci regalis” és „vectigal coronae”).

A kincstárügyi reform az adóalap kiszélesítése érdekében megsemmisítette a korábbi mentességeket, megkísérelte elvileg áttörni a nemesség egy részének kiváltságát, növelte az adózók számát a zsellérek egy jelentős részével. Ugyanakkor növelte az adókulcsot, a telek helyett háztartással számolván. Mindez elsősorban a jobbágyterhek növekedését jelentette. Mégis főleg a nemesek zúgolódtak ellene. A reform nyomán az ország több részében kezdődtek lázadás határán mozgó nemesi szervezkedések a király és adópolitikája ellen. Ezeket jórészt sikerült leszeregni vagy csírájukban elfojtani. Legtovább jutott a szervezkedés Erdélyben, azonban a király ezt is gyorsan elfojtotta.

Bármit mondtak, a lázadók nem a nép, hanem a maguk szűk körének érdekeit képviselték; Mátyás adópolitikájára hivatkozva, a központosítás ellen foglaltak állást. Saját érvelésük mutatja ezt, amely szerint Mátyás zsarnok, mert nem veszi figyelembe a kiváltságokat. A Mátyás-ellenes nemesi szervezkedések – akár bárói, akár középnemesi elemek irányították – lényegében a bárók központosításellenes politikai vonalát juttatták kifejezésre. Mátyás a központosítás érdekében helyesen cselekedett, amikor elfojtotta ezeket a szervezkedéseket. Inkább azt lehet hiányolni, hogy a megtorlás során nem elég eréllyel, nem eléggé következetesen lépett fel a lázadásban részes nagyurak ellen. Ezt csak részben magyarázza, hogy a központosítás újabb lépései előtt Mátyás régi hívei, a Hunyadi-párt hajdani vezetői is kezdtek meginogni. Vitéz János még mellette állt, támogatta bel- és külpolitikájában. De már Tuz János, Szapolyai Imre az elégedetlenek oldalára szegődtek. Ennek oka részben az, hogy osztályhelyzetükben a bárókhoz hasonulva, kezdték átvenni politikai törekvéseiket; részben azonban az, hogy a központosítás új feladatai már azt a határt is túlhaladták, ameddig eredetileg – mint a Hunyadi-párt hajdani vezetői – képesek voltak elmenni a központi hatalom erősítésének szolgálatában. Mátyás kiegyezett ingadozó híveivel, és nem büntette őket. De ekkori tapasztalatai kétségkívül hozzájárultak, hogy a következő években fokozottan igyekezett híveinek körét felfrissíteni, az új katonai-hivatali arisztokráciát fejleszteni.

A nemesi lázadások, kivált az erdélyi, napvilágra hoztak egy sor külpolitikai bonyodalmat. Az erdélyieket segítette a moldvai fejedelem, aki ekkor a Jagellókon keresztül Pogyebraddal is kapcsolatban állt. (István fejedelmet az nyugtalanította, hogy Mátyás hűbéri fennhatósági igényeket támasztott Moldvával szemben.) Amikor kiderült a fejedelem összeköttetése az erdélyi lázadókkal, Mátyás hadjáratot indított Moldva ellen. Első célján, a „megtorláson” túl valószínűleg az is szándékában állt, hogy Istvánt letaszítva, egy Magyarországon tartózkodó trónkövetelőt segítsen helyébe. Tervének ez a része nem sikerült, mert a moldvaiak egy éjjeli rajtaütéssel súlyos veszteségeket okoztak hadainak, és őt magát is megsebeztek. Mátyás hazatért, és több hadjáratot nem indított Moldva ellen. Kezdetben azért nem, mert más ügyek kötötték le. Később azért nem, mert mind ő, mind István megváltoztatták politikájukat.

Az erdélyi lázadók külföldi támogatói közül a moldvai fejedelem állt előtérben, de a szálak másutt futottak össze. A Jagellók tovább ápolták magyarországi trónigényüket, bár még mindig nem látták elérkezettnek az időt, hogy fellépjenek vele. Egyelőre megelégedtek azzal, hogy támogatták mindazokat, akik Mátyást támadták vagy fenyegették. Hasonló módon járt el Pogyebrad egyrészt korábbi, beavatkozó politikája folytatásaként, másrészt – egyre nagyobb mértékben – védekezésül Mátyás fokozódóan fenyegető fellépésével szemben.

Pogyegradnak és Mátyásnak királyi hatalmuk megszilárdításáért nagyjából azonos helyzetben, azonos erők ellen kellett küzdeniük. Az adott helyzetben indokolt és kézenfekvő megoldásként kínálkozott a két állam szoros szövetségének, a Habsburgokkal szemben közös fellépésének politikája. Ezt mindkét uralkodó felismerte, de hibás úton: dinasztikus terjeszkedés formájában kívánta megvalósítani. Mátyás most még tovább ment: Pogyebrad letaszítását, a cseh királyság meghódítását tűzte ki célul. Ezt a magában is súlyos hibát azzal tetézte, hogy igazságtalan háborúját a császár és a pápa szövetségeseként indította meg. Ekkor ugyanis arra számított (de mint utóbb kiderült, tévesen), hogy a német királyságot a császár és a pápa segítségével, illetve Csehország meghódítása után cseh királyként a német választófejedelmek sorába jutva, könnyebben elérheti.

A hadműveletek 1468 tavaszától változó sikerrel folytak. A következő évben a cseh rendek egy része királlyá választotta Mátyást. Pogyebrad erre azzal válaszolt, hogy saját fiait félreállítva, a Jagellóknak ajánlotta fel a királyságát. Röviddel utóbb meghalt. A háború ettől fogva Mátyás és a Habsburgoktól egyre nyíltabban támogatott Jagello Ulászló közt folyt a cseh királyságért. Utóbbi támogatták a cseh rendek, előbbi a morvaországiak és sziléziaiak többsége.

A Jagellók a magyarországi elégedetlenekből igyekeztek pártot szervezni Mátyás ellen. Az elégedetlenek élén ekkor is a főurak és a főpapok álltak, akiknek nagy része élesen szembefordult Mátyás központosító politikájával. De most már közéjük állt Vitéz János és a neves humanista Janus Pannonius is, akikről feltehető, hogy őszintén aggódtak a király külpolitikájának fordulata, a török-kérdés háttérbe szorulása miatt. Tettük rugói közt egyéni sérelmeik mellett az is fontos szerepet játszott, hogy a központosító politika egyre jobban kibontakozó fejlődésében – kivált papi érdeket sértő tényeiben – nem tudták követni a királyt. A püspökök általában sérelmezték – Bonfini szerint „legfőbb bűnnek” tekintették –, hogy Mátyás a „köz javáért” kezdte megnyírni, sőt lefoglalni jövedelmeiket. Vitéz mint esztergomi érsek ezenfelül azt sérelmezte, hogy a király megvonta tőle az urbura-jövedelem tizedét. A többi elégedetlenek általában 1467-i érveiket ismételték. Emellett alkalmasint ők is hangoztatták, mint különben Mátyás külpolitikai ellenfelei, így a császár meg a velenceiek is: a cseh háború miatt elhanyagolja a „kereszténység” védelmét, nem törődik a törökkel, utat enged portyázóinak. Török portyázók a hatvanas évek végén többször beütöttek Horvátországba, sőt ezen túl császári és velencei területekre. Utóbb megszállták a Száva alsó folyásának környékét, és Sabácnál, stratégiai nagy fontosságú ponton erős várat emeltek, hogy innen indulva, könnyebben támadhassák a Szerémséget. Ezek a tények, noha nem igazolták Mátyás ellenzékét,

alkalmat adtak arra, hogy a lázadó főurak valódi okaikat elpalástolva, népszerű érveket használjanak a király ellen.

A lázadás 1471-ben kitört. Egy lengyel királyfi, Jagello Kázmér trónkövetelőként haddal nyomult az országba. Mátyás a súlyos helyzetben alkuval, adományokkal leszerelte a lázadók egy részét, és megosztotta a többiek erejét. Vitézzel is egyezkedni próbált, csak később, helyzete megszilárdítása után fogatta el. (Az érsek a következő évben meghalt, unokaöccse szintén. A király utóbb tisztes temetést rendelt a költőnek, és összegyűjtette műveit.) A trónkövetelő Nyitraig nyomult, de leszerelt vagy elszigetelt híveitől nem kapott támogatást. Reményeiben csalatkozva, kiszökött az országból. Hátrahagyott hadai szabad visszavonulást kértek és kaptak azzal a feltétellel, hogy az országnak nem ártanak. De visszavonulás közben a parasztoktól nem kaptak élelmet. Fosztogatni kezdtek. Falvakból, mezővárosokból érkeztek a panaszok a királyhoz, aki hadaival követte az elvonulókat, és kivégeztette a rajtakapott pusztítókat. Mátyás a panaszokra közfelkelést hirdetett. A parasztok fegyverre keltek, és a határok közelében jósrészt megsemmisítették az élelemhiány miatt széttűllött, kis egységekre szakadozott betolakodókat. Maradékaik részben átálltak a király zsoldos hadseregébe. Így a kiterjedt, külső beavatkozással súlyosbított lázadást sikerült elfojtani.

A trónkövetelő kudarca után a Jagellók más úton próbálkoztak. A császárra támaszkodva, nagyerejű szövetséget hoztak létre Mátyás ellen. Váltakozó menetű katonai és diplomáciai előcsatározások után, 1474-ben Boroszló városában nagy túlerővel ostrom alá fogták. A boroszlói ostrom Mátyás kiemelkedő hadvezéri képességeinek és fejlődő hadserege minőségi fölényének meggyőző bizonyítéka. A várost mintaszerűen megerősítették, és kellőképpen ellátták a szükségességekkel. Mátyás a környező várakban erős, gyors mozgású csapatokat helyezett el abból a célból, hogy az ellenséget nyugtalanítsák, és utánpótlási vonalait elvágják. Más seregrészek egyidejűen betörték Lengyelországba, és Krakkóig hatolva, a Jagello-had hátszágát gyengítették, és fő utánpótlási lehetőségét vágták el. Közben a boroszlói helyőrség folytonos, meglepő kirohanásokkal morzsolta a számra nagyobb, tudásban gyengébb ellenség erejét. Mindez végül arra vezetett, hogy a Jagellók nagy hadserege kimerült, és bomlani kezdett. Megtörtént az a hadviselés történetében eléggé különös dolog, hogy nagy számbeli fölényük ellenére, az ostromlók kényszerültek békét kérni az ostromlottaktól. A tárgyalások eredményeként az év végén harmadfél esztendőre terjedő fegyverszünetet kötöttek; ezt utóbb, 1478-ban végleges békekötés követte Ulászló és Mátyás közt.

A fegyverszüneti egyezmény a cseh királyi címet Mátyás részére tartotta fent; a béke mindkettőjük számára biztosította, olyan hozzáadással, hogy életük végéig megtarthatják a cseh államterületnek birtokukban levő részeit (tehát Mátyás Morvaországot és Sziléziát), azonban Ulászlónak vagy örököseinek joguk van arra, hogy Mátyás halála után az általa birtokolt területeket 400 000 aranyért visszaválthassák. A két egyezményt közti különbség tisztán mutatja a Mátyás külpolitikájában ekkor végbement újabb fordulatot: a király szakított a csehországi hódítás terveivel. A fordulat kezdetét jelzi, hogy diplomáciája már a hetvenes évek elejétől új utakat keres – olyan kapcsolatok kiépítésével,

amelyek elsősorban a Habsburgok, Velence és a török ellen nyújthattak támogatást.

A csehországi háború második szakaszában a Jagellók mellett egyre inkább előtérbe lépett a császár, mint a Mátyás elleni szövetségek irányítója. Ennek megfelelően Mátyás külpolitikájában már a fordulat előtt egyre élesebben kiemelkedik a törekvés: szövetségeseket szerezni a császár ellenfelei közt. Ennek egyik formája, hogy Mátyás a hetvenes évek elején védelmébe vette Frigyes elégedetlen hűbéreseit, így a salzburgi érseket. A másik, hogy diplomáciája szálait messzebbre nyújtva, támogatókat keresett a Habsburgok hátában. Így tapogatózott előbb a burgundiaknál, utóbb a svájciaknál s a franciáknál. Egyidejűleg igyekezett kiépíteni vagy felfrissíteni olyan itáliai kapcsolatait, amelyek a császárral és a Jagellókkal együttműködő velenceiek sakkbantartására alkalmasnak látszottak. A hetvenes évek folyamán így került egyre szorosabb összeköttetésbe a milánóiakkal s a nápolyiakkal. A nápolyi szövetséget utóbb, 1476-ban házaszággal is megerősítették; Mátyás nőül vette Ferdinánd (Ferrante) nápolyi király leányát, Beatrixot.

A nápolyi szövetség – létrejöttékor – a török ellen is felhasználható támogatásnak ígérkezett. Mátyás a csehországi háború befejezése után a török visszaszorítását tűzte ki első céljául. Szövetséget kötött a moldvaiakkal. A szövetség eredményeként erdélyi csapatok is segítettek István fejedelmet, midőn az adófizetést megtagadván, 1475 elején tönkreverte a Moldva meghódítására küldött török seregeket. A következő időszakban a moldvaiak és az erdélyiek általában együtt vagy párhuzamosan dolgoztak, elsősorban a határok biztosítása érdekében.

A moldvaiak, havasalföldiek törökellenes küzdelmeinek támogatása mellett Mátyás ekkor főleg a Száva–Duna környékén fekvő török erődök elfoglalására törekedett. A cseh háború idején épített, azóta nagyon megerősített Sabác bevételére országos gyűjtés, gondos előkészületek után hatalmas hadsereget indított, jellegzetesen ismét télen, a források szerint „reményét a gyorsaságba és a tél keménységébe helyezvén, ami megnehezíti a törökök védekezését”. A törökök küldtek ugyan felmentő hadat, ez azonban Mátyás gyalogsága elől visszavonult. A vár ostroma 1476 első heteiben alapos technikai előkészítés után viszonylag gyorsan folyt le. Végül a belső várba szorult őrség megadta magát. A sabáci siker országos lelkesedést keltett. Nem véletlen, hogy nemzeti nyelvű, világi tárgyú költszetünk egyik első ismert emléke ehhez az eseményhez fűződik („Szabács viadala”).

Sabác elfoglalása után Mátyás vezérei folytatták a védővonal erősítését. Báthori István még 1476-ban Boszniába tört, és kiszorította onnan a török csapatokat. Innen Moldvába vezette hadait, amelyet a szultán személyesen támadott. István fejedelem nem várta be a segítséget, csatát veszített a túlerővel szemben. De a szultán nagy árat fizetett a győzelemért, és a segítség érkezésének hírére sietve visszavonult. Ezután István és Báthori csapatai Havasalföldről üzték ki a törököket, hatalomra segítve a törökellenes párt jelöltjét. (Ez utóbb maga is átállt a törökökhöz, így a hadszíntérré vált fejedelemség helyzetét nem sikerült tisztázni.)

Közben Frigyes felbízta Ulászlót, támadjon Magyarországra. Ulászló ezt megkísérelte, sikertelenül, mert fizetetlen serege szétszóródott. Megtorlásul Mátyás hadat indított, nem Ulászló, hanem a császár, az értelmi szerző ellen. Hadai 1477 nyarán több várat és várost elfoglaltak, és körülzárták Bécset. Frigyes ekkor pápai közvetítéssel békét kért. Mátyás százezer forintnyi hadikárpótlás fejében lemondott ausztriai foglalásairól, csak azt kötötte ki, hogy a császár ne bántsa ottani szövetségeseit. Azonban Frigyes sem a hadikárpótlást, sem Mátyás ausztriai szövetségeseinek kíméletét illetően nem tartotta ígéreteit. Évek múltak el, amíg Mátyás ismét személyesen fordult a török ellen. Ekkori külpolitikájának fő törekvése volt a Habsburgok hátában korábban kiépített támaszpontok megszilárdítása. Része volt abban, hogy nápolyi rokonai közeledtek a franciákhoz; ő maga 1479-ben tíz évre szóló szövetséget kötött a svájciakkal. Ugyanakkor személyes megbeszéléseken sikerült Ulászlót elválasztania apjától, és bizonyos mértékig szembefordítania a császárral. Ezzel az 1474-ben levert, de feltámadással fenyegető szövetség egyik pillérét kidöntötte.

A politikai sikerek, amelyeket Mátyás a hetvenes években a török ellen és a Habsburgok visszaszorítása terén elért, távolról sem voltak teljesnek tekinthetők. Azonban a Mátyás uralkodásának első éveiben uralkodó állapotokhoz képest nagy eredménynek számítottak. Külpolitikai sikerekkel alátámasztották a hazai központosítás újabb lépéseit.

Az új intézmények: hadsereg, hivatalok

Kétségtelen, hogy Mátyás idején évi kimutatások, előirányzatok és elszámolások készültek az uralkodói jövedelmekről. Ezek azonban nem maradtak ránk. A királyi kincstár bevételeit egykorú becslések, követi jelentések és részadatok egybevetésével, csupán hozzávetőleg állapíthatjuk meg. Bizonyos, hogy a bevételek Mátyás idején nagyot nőttek, kisebb részben a kincstárügyi reformok, nagyobb részben a rendkívüli adó felemelése következtében.

A hetvenes évektől Mátyás fő jövedelemforrása a rendkívüli adó. Kivetése annyira rendszeressé vált, hogy a korszak végén már a rendek sem tiltakoztak ellene. Nyilván belátták: mégis az történik, amit a király akar. Megajánlási jogukhoz ragaszkodtak ugyan, de az egyre formálisabbá vált. Ennek következményeit úgy vonták le, hogy 1478-ban nem egy évre, hanem egyszerre öt évre szavazták meg a királytól kívánt segítyt.

A rendkívüli adóból eredő jövedelem átlagosan 500 000 forintra tehető, Mátyásnak tehát csak a rendkívüli adóból kétszer akkora jövedelme volt, mint elődjének összes bevétele a rendkívüli adó nélkül. Ez hatalmas összegével uralkodó helyet foglalt el a királyi jövedelmek közt. A régebbi jövedelmek is nőttek, mindenesetre rendszeresebben folytak be. Mindent összevéve, Mátyás átlagos uralkodói jövedelmét évi 900 000 forintnak számíthatjuk, azzal a hozzáadással, hogy egyes években elérhette, sőt túlhaladhatta az egy milliót. (Ekkortájt a gazdaságilag fejlettebb, sűrűbb népességű Anglia és Franciaország uralkodóinak évi jövedelme sem volt több. Azonban ezekben az országokban az egy főre eső

adóátlag sokkal kisebb volt, mint Magyarországon. Mátyás a központosítás érdekében a végső határokig igénybe vette az ország népének adófizető képességét.)

Ez a hatalmas jövedelem a király számára lehetővé tette a központosítás további lépéseit, elsősorban a közvetlenül tőle függő, *állandó zsoldos haderő* kiépítését.

Mátyás apja nyomán uralkodása elejétől kezdve törekedett arra, hogy a királyi haderő zsoldos magját állandó keretként kiépítse, és a seregszervezet nemesi elemeivel szemben túlsúlyra juttassa. Kétségtelen, hogy zsoldos seregének már a hatvanas évek elején állandó – hadjáratok idején bővíthető – kerete volt. Azonban ez a keret a királyi jövedelmek akkori szintjének megfelelően kicsiny lehetett, a zsoldosok létszáma még a boszniai hadjáratok idején sem érte el a bárói bandériumokat. A következő években a létszám állandóan emelkedett. A hetvenes évek végére az állandó keret létszáma már valószínűleg elérte a 8–10 000 főt; ezt a nyolcvanas évek nagy hadjáratainak toborzás útján kétszeresére, háromszorosára felnövelték. Tehát a királytól függő, állandó kerettel bíró zsoldos haderő nagyjában elérte a bárói bandériumokat, hadilétszámra emelve pedig felülmúlta a bandériumok és a nemesi felkelés együttes létszámát. Ezzel párhuzamosan a hadviselésben jelentéktelenné vált a katonáskodás terheitől amúgy is vonakodó nemesi elemek részvétele.

A királyi zsoldos haderő állandó kerete jórészt külföldiekből: harcmódjukban huszita hagyományok maradványait őrző csehekből, lengyelekből és németekből állt. Mellettük szerepet kaptak török elől menekülő délszlávok és románok is. Azonban a seregnek kezdettől fogva voltak hazai összetevői. Ezek a növekvő számú városi és falusi szegénységből származtak: azokból a rétegekből, amelyek a fokozódó differenciálódás és zselléresedés következtében kiszorultak a termelésből, és a feudális viszonyok közt a zsoldosság maradt megélhetésük egyetlen forrása. A haderő fejlődése során a hazai elemek szerepe növekedőben volt. (Töredékesen fennmaradtak a nápolyi kincstár elszámolásai a zsoldosösszegekről, amelyeket odaküldött katonáinak fizettek ki. A puskás gyalogosok közt ilyenféle nevek szerepelnek: Budai Bálint, Somogyi Jakab, Kassai Péter; a számszeríjaszok közt: Kádár György, Garai Márton, Szalai András.)

A sereg kiállításában és felszerelésében nagy szerep jutott a városoknak. Királyi felszólításra maguk is fogadtak zsoldosokat, ezenfelül ők látták el a hadakat fegyverrel, hadianyagokkal, gépekkel, ezek kezeléséhez értő mesterekkel és műszaki feladatok elvégzésére alkalmas emberekkel. Mátyás a nyolcvanas években saját fegyvergyártó műhelyek felállításával is kísérletezett. Budai várnagya Felhévízen egy malmot elvett az óbudai káptalantól, s ott fegyvercsinálókat helyezvén el, vízzel hajtott kalapácsolóműhelyt építtetett. Ez évekig működött: 1478-ban „a királyi felség háhora vagyis kovácsoló üzeme” néven említették.

Mátyás seregében megvoltak mindazok a fegyvernemek, amelyek apja seregének gerincét alkották. Volt nehéz- és könnyűlovassága, többféle gyalogsága. Ezek lényegében azonos módon vagy talán némely tekintetben fejlettebb technikával harcoltak, mint előbb. Mellettük feltehetőleg az állandó keretben is helyet

kaptak olyan alakulatok, amelyek jórészt városi támogatással, különleges feladatok ellátására keletkeztek. A cseh háborúk elindításakor Mátyásnak nem voltak szekérvárak irányításához értő szakemberei: külföldön keresett ilyeneket. Utóbb már külön szekérvármestere volt.

Valószínű, hogy a lovasság még Mátyás seregében is túlsúlyban volt a gyalogsággal szemben. Azonban a jövő hadviselése felé mutató fegyvernemek tovább fejlődtek a korábbi állapotokhoz képest. A gyalogság abszolút száma és relatív súlya növekedőben volt. Az ausztriai hadműveletekkel kapcsolatos bécsűjhelyi seregszeglén 20 000 lovas mellett 8000 gyalogos és 9000 szekér vett részt. A rendes gyalogság mellett megszilárdult és külön fegyvernemként a királyi haderő rendes alkatelemévé vált a naszádos gyalogság. A királynak a hetvenes évek derekán negyedfélszáz hajója volt a Duna-Száva vonalának ellenőrzésére, köztük nagyobb, több ágyúval felszerelt gályák; a hajóhad különböző űrméretű lövegeinek száma százon felül járt. A naszádosok közt éppúgy, mint a szárazföldi gyalogságban voltak nehéz védő fegyverzetű páncélosok és pajzsosok mellett könnyű felszerelésű, támadó fegyverzetű harcosok, jelentős számban puskások is. A szárazföldi és naszádos gyalogság mellett növekedett a hadrakelt sereget kísérő ágyúk, köztük nehéz lövegek száma is, bár ezek jó része még nem vas-, hanem kőgolyót lőtt. Azonban a fontosabb technikai újítások, mint a kerekes ágyútalp, utat találtak Mátyás seregéhez. Mátyás tűzértségének jó híre volt. Különben érthetetlen volna, hogy III. Iván, akinck moszkvai mesterek mellett itáliai szakértők is rendelkezésére álltak, utóbb éppen tőle kért ágyúöntőket és szerelőket. A lovasságon belül nőtt a könnyűlovasság szerepe. A „huszár” ebben az időben a királyi haderő rendes alkateleme, külföldön is kezd ismeretessé válni mint a lovasságnak olyan fajtája, amely különösen a török ellen „másoknál többet ér”.

Egészében tehát: Mátyás a haderő fejlesztésében tovább haladt az apjától megkezdett helyes úton. Seregének tagoltsága, szervezete, fegyelme csodálatot váltott ki a kortársakból. A bécsűjhelyi seregszegléről fennmaradt tudósítás szerint a sereg – legalább a lovasság – 25 emberből álló egységekre, turmákra oszlott; ezek nagyobb egységeként, külön zászlók alatt vonultak fel. A felvonulás a legteljesebb rendben folyt: a sorközőket, a néma csendet semmi sem zavarta meg, holott a csapatok bonyolult egymásutánban a legkülönbözőbb alakzatokat váltogatták.

A királyi hadak katonai kiválóságáról, fegyelméről szóló leírások nem állnak ellentétben a zsoldosok erőszakossága, hatalmaskodásai ellen emelt panaszokkal. A harácsolás minden zsoldos sereg jellemzője. Mátyásé sem volt kivétel, legfeljebb annyiban, hogy a király kemény fenyegetésekkel korlátozta az ilyen esetek számát. Emellett a helyzeteket is igyekezett elkerülni, amikor a zsoldosok garázdálkodása súlyossá fajulhatott. Egyébként azonban elsősorban arra törekedett, hogy seregét a kor fogalmai szerint katonai értelemben ütőképes, fegyelmezett egységbe fogja össze. Ez az, ami olyan mértékben sikerült, hogy a kortársakat csodálatra indította. S ezt – serege magvának régebbi gyakorlata mellett – elsősorban saját szervezői és hadvezéri kiválóságának köszönhette. Tudo-

mányos alapossággal tanulmányozta – részben latin írók, részben korabeli tapasztalatok nyomán – a hadvezetés művészetét. Hadjáratai mellett levelezése is mutatja, milyen mélyen ismerte a különböző népek szokásait, hadviselésük sajátosságait. Személyes bátorságának vakmerőséggel határos példáiról országszerte adomák keringtek. Haditerveiben mcrész és nagyvonalú volt, nehézségektől nem riadt vissza. A kivitelnél az erők gondos mérlegeléséből, helyes elosztásából indult ki. Katonáival – mint Bonfini kiemeli: nemcsak a tisztekkel, hanem a közlegényekkel is – személyes kapcsolatban állt. Kiváló vezérek egész sora nőtt fel mellette: Első vezéreit apjától vette át; a cseh zsoldosokkal szegődtek hozzá olyan ismert parancsnokok, mint Hag Ferenc, Tettauert, a két Haugwitz. Amint a sereg gyarapodott, új tisztikar szerveződött, élén vitéz, Mátyás katonai utasításait tűzön-vízen keresztül követő emberekkel, mint a Dócziak, Dávidházjak, Székely Jakab, Kinizsi Pál és mások.

Amint a király zsoldos hadserege fejlődött, úgy szorultak ki a bárók a hadviselésből és a katonaaállítás címén élvezett állami jövedelmekből. Elcinte követelték ezeket a jövedelmeket, így országgyűlési határozatban is; kötelezték a királyt, ne adóztassa a főpapokat, hanem engedje őket „régí szokás szerint” katonáskodni. De Mátyás mindennek az ellenkezőjét cselekedte. A hetvenes évek végétől elmaradnak a panaszok; nem azért, mintha a bárók megkapták volna, amit kívántak, hanem mert kénytelenek voltak tapasztalni, hogy ezen a téren hiába követelöznek. A köznemesség azt kívánta, hogy – ha már adót szed a király – legalább felkelést ne hirdessen. Mátyás ezt meg is ígerte. Fenntartotta azonban a jogot, hogy kivételes esetekben ennek ellenére fegyverbe hívja a nemességet is.

A királytól függő, keretében is jelentős létszámú, állandó zsoldos haderő megteremtése a központosítás nagy fontosságú lépése volt. Egyben a honvédelem megszervezésének, a török fenyegetés elhárításának egyik legfőbb feltételét: az ütőképes, korszerű, viszonylag gyorsan mozgósítható, bárhol és bármikor harcba vethető, a védelem céljaira elegendő létszámú katonaság létrejöttét jelentette. Bár a sereg javarésze többnyire külföldön, nyugaton harcolt, jelentős része viggázott a déli végeken. Emellett – ami fontosabb – szükség esetén a többit is oda lehetett küldeni. A törökök tudták ezt, és meggondolták, kockáztassák-e fő erőiket frontális támadással.

Mátyás uralkodásának második szakaszában kialakult az a *hivatali apparátus*, amely képes volt az államügyeket minden fontosabb területen a király akaratanak, a központosítás követelményeinek megfelelően, a báróktól függetlenül irányítani. Az ilyen hivatali apparátus kialakulása minden központosítás további sikerének nélkülözhetetlen feltétele, bár önmagában nem biztosítéka.

Az új hivatalok fejlődésében döntőfontosságú szerep jutott a kancelláriáknak. Ezek szervezeti reformja a hatvanas évek elején kiindulópontot jelentett a továbbiak számára. Később ezért a kancelláriák a királyi hivatalszervezet melegágyainak, a hivatalnokok nevelőiskoláinak szerepét játszhatták.

Mátyás a *nagy kancellária* ügykörét jelentősen megnövelte azzal, hogy a titkos kancelláriát beleolvasztotta. Fontosabb ennél a nagy kancellária szerve-

zetének, ügyintézési rendjének az a változása, ami a hatvanas évek reformjai után a gyakorlatban bontakozott ki, s nagyjában a hetvenes évek derekára fejlődött be. A kancellária belső ügymenete, szervezete oldaláról tekintve, a változás abban összegezhető, hogy a tényleges vezetést előbb az alkancellár, utóbb (mintegy a hetvenes évek közepétől) a titkár: secretarius veszi át. A titkárok nemcsak művelt, egyetemet végzett emberek voltak, hanem – akár a kancellária jegyzői s más beosztott tisztviselői – hivatalukat, ebből származó jövedelmeiket megélhetésük fő forrásának tekintették.

A titkárok szerepének növekedésével párhuzamosan nagy változás megy végbe a királyi (országos) tanács és a kancellária viszonyában, a kancellária munkájának jellegében és jelentőségében. A kancellária a rendi államfejlődés korábbi szakaszán is hivatalnak számított, többé-kevésbé hivatalszerűen működött. De hatásköre jórészt a tanácsban elhangzott határozatok írásba foglalására korlátozódott. (Keveset változtatott ezen, hogy egyes ügyeket Zsigmond óta „a király úr saját utasítása” jelzéssel, alkalmasint a titkos kancellár előterjesztése alapján intéztek.) A hetvenes évek közepétől megváltozik a helyzet. A titkár bejut a tanácsba, ő adja elő a kancelláriai eredetű, növekvő számú ügyeket. Referál olyan ügyeket is, amelyek közvetlenül királyi megbízásból származnak; ez megnöveli tekintélyét. Hozzáértése, jogi tudása, ügyintézésbeli gyakorlata következtében egyre gyakrabban jut abba a helyzetbe, hogy ő ad elő olyan ügyeket, amelyeket korábban a tanács bárói tagjai helyi vagy atyafiságos alapon nyújtottak be. Így a titkár, a kancelláriai hivatalnokok növekvő tanácsi szerepe révén gyökerestül megfordul a tanácsi ügyvitel, a tanács és a kancellária korábbi viszonya is. Az államigazgatás felső szerve most is a tanács, de ezenbelül a királyi kancelláriai tisztviselők szerepe döntővé válik azáltal, hogy a határozatok túlnyomó többségét az ő előterjesztéseik alapján hozzák. A bárók mint referensek háttérbe szorulnak. Ez azt eredményezi, hogy a régebbi területi jellegű ügyintézést jórészt központosított „belső” ügyvitel váltja fel.

A titkárok tanácsi szereplése: csíraformája az abszolút monarchiák egyik fontos intézményének, az államtitkárságnak. Magyarországon ez a csíraforma – a központosítás általában gyorsított menetének megfelelően – viszonylag korán kialakult. (A Habsburgok uralma alatt álló német és osztrák tartományokban az államapparátus fejlődésének hasonló jelenségei valamivel később, a század végén bontakoztak ki.) Abban a formában, ahogyan nálunk kialakult, egyben a kancellária súlyának óriási megnövekedését eredményezte. Mátyás idején a nagykancellária – elsősorban a tanácsi ügymenet változása következtében – a központi kormányzat legfontosabb hivatali szervévé vált.

Megnövekedő belkormányzati szerepe mellett a nagy kancelláriának jelentős része volt a külkapcsolatok lebonyolításában, nemcsak azzal, hogy (mint régebben is) itt állították ki a legfontosabb külügyi iratokat, hanem azzal is, hogy tagjai gyakran vettek részt külföldi követségeken. Eleinte inkább az alkancellárok és a titkárok, utóbb – a titkárok belkormányzati elfoglaltságának növekedésével – egyszerű kancelláriai jegyzők nemegyszer szerepeltek Mátyás

kiküldöttei közt, hivatásos diplomatákkal egysorban mint a követségek névleges vezetői mellett az ügyek tényleges intézői.

Jelentős változás ment végbe a *kisebb kancellária* működésében, amelynek eredeti feladata a „jelenléti” bíróságok ügyeinek írásba foglalása volt. A változás összefügg Mátyás felsőbíróági reformjaival. Ezek lényege, hogy a király „személyes jelenlétének” bírósága (amely a „különös jelenlét” bíróságát beolvasztotta) hivatalnok vezetés alá kerül, s a kúria többi „országos” bíróságai fölé emelkedik. A folyamat kiindulását itt is a hatvanas évek elejének szervezeti reformjai jelzik, amelyeket a király a gyakorlat során, részben rendeleti úton épített tovább. Ezek eredményeként a „személyes jelenlét” bírósága az ún. oktávákon kívül, folyamatosan is működött (bizonyos ügyekben haladék nélkül), ami óriási előnyt jelentett a nádor vagy az országbíró időszakosan üléscső, s az elintézészt húzó-halasztó törvényszékéhez képest. Ez volt az oka, hogy a peres felek igyekeztek ügyeiket ide fellebbezni. Így a „személyes jelenlét” bírósága mindinkább kiterjesztette hatáskörét, egyre több ügyet intézett, tekintélyében a kúria többi bírósága fölé kerekedett, bizonyos esetekben azok fellebbezési fórumául is szolgált.

A „személyes jelenlét” bíróságán a jogi szaktudást az ítélőmesterek (prototáriusok) képviselték. Ezek a hazai jogszokásokban jártas, jórészt középnemesi származású, de deákos műveltségű emberek voltak, mint Túróczi János, a történetíró. A „személyes jelenlét” különleges szerepét a központosítás szempontjából az határozta meg, hogy vezetője, a személynök, illetve helyettese (locumtenens) maga is hivatalnok, hosszabb-rövidebb kancelláriai gyakorlattal bíró királyi tisztviselő volt. (Pl. 1472–85: Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás magyarországi terjesztője, 1468–89: Drági Tamás, a király egyik jogi szakértője, az 1468-i törvénykönyv sugalmazója.) Így a legfontosabb országos bíróság, amely lassan a többi fölé emelkedett, egyben királyi hivatal volt, királytól kinevezett tisztviselők vezetése alatt állt. A „személyes jelenlét” bíróságán a locumtenens elnökletével a királyi tanács tagjai ítélkeztek, de szerepük a hivatalnok vezető és referensek mellett fokozatosan éppúgy háttérbe szorult, akár más vonatkozásban a tanács fejlődésénél láttuk.

A „hivatali” ügyintézés a bírósági gyakorlatban, egyebek között, a tételes törvények, a jogi elvek fokozottabb érvényesülését jelentette, legalább a régi, bárók vezette bíróságok gyakorlatához képest. Ez kifejezésre jut a fennálló törvények és jogszabályok kodifikálására irányuló törekvésekben, amelyek első eredménye lesz az 1468-i törvénykönyv. Kifejezésre jut abban is, hogy az ítéletek indoklása mind elvszerűbb, a bíráskodásnak egyes korábban kialakult – de a gyakorlatban nem mindig érvényesített – elvei pedig (így az, hogy „a köz igazságot senkitől sem szabad megtagadni”, azaz a sértettet nem szabad megfosztani az őt jog szerint illető elégtételtől) nemcsak a kancelláriai stílusban, hanem a bírósági gyakorlatban is erőteljesebben érvényesülnek. Kifejezésre jut továbbá abban, hogy a bizonyítás végleg uralkodóvá, csaknem egyedülivé válik a peres eljárásban; a tényállás vizsgálata előtérbe nyomul az eskütétel elavult formája mellett, a párbaj pedig kiszorul a gyakorlatból.

Igy a „személyes jelenlét” bírósága a fejlettebb jogelvek és (a bárói bíróságokkal szemben) az elvszerűbb bírósági gyakorlat istápolója volt. Mindezzel nem lépett ki a feudális „jog” keretei közül; de azokon belül éppúgy haladást jelentett, mint a feudális állam keretei közt a központosítás, amelyet szolgált.

Mindkét kancellária tagjai, az egyszerű jegyzők is jelentős szerepet játszottak mint ún. kúriai küldöttek: közigazgatási, bírósági és más ügyekben a központi hatalom képviselői a vidéki, helyi szervek felé. Ezek a részben írásos, részben még személyes kapcsolatok jelentik a központi és helyi szervek későbbről ismert hivatali-alárendeltségi viszonyának csíraformáit.

A kancellária mint legfejlettebb hivatal elcinte nagy szerepet játszott a kincstárügy átszervezésében is. Kancelláriai tisztviselők Mátyás első éveiben gyakran kaptak megbízást adók, főleg a rendkívüliek behajtására. Az átmeneti állapotot jelzi ez, amikor Mátyás igyekezett hivatali módon kezeltetni uralkodói jövedelmeit, de megfelelő szervezet még nem állt rendelkezésére. Azonban legkésőbb Nagylucsei Orbán kincstartósága idején, részben még Ernuszt. kezdeményezései nyomán, kiépül ez a szervezet is: a kincstartóság hivatallá alakul, és saját apparátusával intézi a legfontosabb kincstári ügyeket.

Kialakult formájában a kincstartói hivatalnak a kancelláriákhoz hasonló szervezete volt. Élén a kincstartó állt, maga is hivatalnok, bár ugyanakkor tanácsstag is. Mellette alkincstartó, sőt titkár szerepelt, alattuk külön iroda, amelynek tagjai a kincstári ügyintézéssel kapcsolatos írásmunkát végezték. Hivatala élén a kincstartó önállóan intézte az adók, a vámok és egyéb uralkodói jövedelmek behajtásával, illetve kezelésével összefüggő adminisztratív ügyeket, miután ezek elvi döntést igénylő részére – saját referátuma alapján – a kancelláriában önmagának szóló királyi utasítást, illetve az érdekeltekhez címzett rendeletet állíttatott ki. A legfontosabb királyi jövedelmet, az adót a jelek szerint saját alkalmazottai – familiáris viszony köntösében hivatalnokok – útján szedte be.

Hasonlóképpen a kincstartó hatáskörébe került a városok adója. Ezt a kincstartó királyi rendelet alapján maga tárgyalta meg a városokkal. Kiterjesztette befolyását a sókamarákra is. A kamarások nem ritkán a kincstartó „familiárisai”, az ő utasítására számolnak el. Hasonló történt a harmincadokkal. Ezeket már korábban egységes irányítás alá vonták; a kincstárügyi reform idején a király Ernusztot nevezte ki a „vectigal” országos igazgatójának. A kincstartó tartotta számon a királytól városi kezelésbe adott harmincadok jövedelmét is. Része lehetett más, kisebb jelentőségű uralkodói jövedelmek beszédésében, s általában feladata volt ellenőrizni, összegezni a jövedelmekről készült elszámolásokat.

A kincstartóság Mátyás idején tisztségből hivatallá lett, hatásköre kiterjedt a legfontosabb jövedelmek begyűjtésére, kezelésére, az elszámolások ellenőrzésére. Kialakulása a központosítás szempontjából nagy fontosságú lépést jelentett. Fontosságát világosan mutatja vezetőjének növekvő tekintélye és növekvő hatalma. („Igen nagy tisztség” – mondták külföldiek.)

A kancelláriák megváltozott szerepe, a felsőbíróság kiépítése, a kincstartóság hivatallá szervezése az államigazgatás legfontosabb területein a központosító

törekvések sikerét, az államhatalom hivatali jellegű központi szervezetének létrejöttét jelentette. De a magyarországi gazdaság és társadalom viszonylagos elmaradottsága következtében ez az apparátus könnyen válhatott a legfőbb tisztsegeit betöltő, azokon megvagyonosodott egyének érvényesülési törekvéseinek eszközévé, a hatalomért küzdő rendek egymás közötti harcainak tárgyává.

4. Küzdelmek a központosítás eredményeinek megszilárdításáért

Mátyás hivatali-rendeleti kormányzása és a rendek

Miután a rendi államot a bárókkal szemben megerősítette, Mátyás fő törekvése arra irányult, hogy a királyi hatalmat a rendekkel szemben is érvényesítse.

A rendi állam legfőbb irányító szerve az országgyűlés. Mátyás uralkodásának első időszakában, amikor a király fő törekvése arra irányult, hogy a rendi államot a bárókkal szemben megszilárdítsa, az országgyűlések igen gyakoriak és fontosak voltak. Már ebben az időben is megtörtént, hogy a király átlépte az országgyűléstől eléje szabott, saját dekrétumában elismert korlátozásokat. Utóbb ez rendszerré vált. A király önhatalmúlag – „tanácsosai megkérdezése nélkül” – hozatott hűtlenségi vagy száműzetési ítéleteket, rövid úton – a szokott peres eljárás mellőzésével – foglaltatott le birtokokat, rendeletileg változtatott meg bírósági eljárásokat. Ezek kétségtől az uralkodói „önkény”, az abszolutista törekvések megnyilvánulásai voltak. Mátyás a rendekkel szemben is önmagát, pontosabban a királyi hatalmat tekintette a törvények forrásának. Ez a felfogás a központosítás lépéseinek megfelelően fokozatosan bontakozott ki, és uralkodása végén nyomult előtérbe, bár egyes jelei már korábban megmutatkoztak. Az udvarban élő és Mátyás törekvéseit szolgáló humanisták fejtegetései egyre világosabban mutatják, amint a király környezetében kialakult az „absoluta potestas”: a rendek felett álló uralkodói hatalom elmélete, az abszolutizmus irányába mutató törekvések ideológiai kifejezése és emelője. Ennek értelmében a király maga a „legfőbb törvény” (summa lex); az országlakosok nem hűbéresei, hanem alattvalói, bármily hatalmasak; ő a „közjó” letéteményese, valamennyi alattvaló jogainak védelmezője, akinek éppen ezért jogában áll bármelyik alattvalóval szemben azt tenni, amit az állam érdekében szükségesnek tart.

Az uralkodónak a közjó letéteményeseként, a közigazság védelmezőjeként, hatalmának a törvények forrásaként való feltüntetése az abszolutizmus ideológiájának jellegzetes vonása. Természetesen, Mátyás idejében nem lehet szó abszolutizmusról, sem abszolutista ideológiájáról, ezek kifejtett alakjában. De lehet szó csíraformákról, ezek kifejlesztésére irányuló törekvésekről, valamint az ilyen törekvéseket kifejező és alátámasztó ideológia elemeinek kialakulásáról.

Mátyás uralkodása utolsó szakaszában jóval ritkábban hívta össze az országgyűlést, mint azelőtt. Az országgyűlések elhanyagolását megkönnyítette,

hogy a nemesség zöme a költségekre hivatkozva, szívesen elmaradt. Viszont az országgyűlések gyérülése elősegítette, hogy az állam irányítása a királyi hivatalnokok, illetve az általuk növekvő mértékben befolyásolt, átalakított királyi tanács kezére jutva, nagyobb teret engedjen az abszolutista törekvések kibontakozásának. Mátyás a nyolcvanas években jóformán kizárólag rendeleti úton, az alatta szervezett hivatalok segítségével kormányzott. Növelte és megerősítette a központi hivatalok irányító befolyását a rendi állam helyi szervei, a városi és megyei önkormányzatok felé. Ezzel függ össze, hogy a városok képviselőit adóügyi tárgyalásokra rendszeresen a kincstartó hívta egybe, ugyanakkor a személyes jelenlét bírósága városi ügyekben (még a tárnoki székhez tartozó perekben is) fellebbezési fórummá fejlődött. A királyi utasításokat végrehajtó hivatalok mellett a tanács jelentősége, valóságos szerepe csökkent. Az udvarban élő nagyurak panaszták, hogy a király döntéseinek okát nem ismerik. Mátyás bizonyos ügyeket megtárgyalt a tanácsban, másokat nem. Anélkül, hogy elvileg elhatárolta volna a tanácsi hatáskörbe, illetve azon kívül eső ügyeket, egyre többet tartott fent megtárgyalás nélkül közvetlenül saját döntése számára.

Ezek az abszolutista törekvések ellenkezést váltottak ki nemcsak a bárók, hanem általában a rendek, kivált a köznemesség széles rétegei részéről. Mátyás ezt akként akarta leszerelni, hogy lényeges törekvéseinek feladása nélkül számottevő vagy annak látszó engedményeket tett, továbbá akként, hogy a köznemesség befolyását – mintegy kárpótlásul – a megyékben erősítette. Ezt mutatja a két országgyűlés, amelyet a nyolcvanas évek derekán konkrét kérdések – a nádorválasztás, illetve az új törvénykönyv – tárgyalása céljából hívott össze. Az előbbin a régi Hunyadi-párt egyik tagját, az akkor már a köznemesség vezetőjének tekinthető Szapolyai Imrét választották nádornak, aki már előzőleg nemegyszer szembefordult Mátyás központosító politikájával. Az ekkorra készített javaslatok nagymértékben kiterjesztették a nádor hatáskörét (ő a trónörökös gyámja, a király távollétében helyettese, országos főkapitány, birtokügyekben főbíró), amellett egy merőben új kötelességet ruháztak rá: közbenjáróként neki kell majd kiegyenlítenie az esetleges viszályokat az uralkodó s az országlakosok közt. Az általa kirótt bírságokat a király sem engedheti el, illetőleg rendelkezéseit – a határozatokat összefoglaló dekrétum világosan mutatja itt a rendek és az uralkodó álláspontjának kiegyenlítően ellentétét és az ennek áthidalását megkísérlő alkut – „nem annyira rendes, mint *abszolút* hatalmából és hatásköréből” másíthatja meg, azonban ezt, mondják a rendek, inkább ne tegye.

Az „abszolút” hatalom létezését tehát maguk a rendek is elismerik; ám azt óhatják, hogy az uralkodó ne gyakorolja ezt, biztosítékul pedig a nádort megteszik a rendi jogok őrizőjének. Ez az elképzelés a jogi alapja a nádorok személye körül később lefolyó éles rendi harcoknak. Azonban a nádor szerepének két oldala volt: miközben a király felé a rendi kiváltságokat képviselte, a rendek felé viszont a király kívánságait kellett közvetítenie. Ez a tény ugyanazt fejezi ki, mint az „abszolút” hatalom gyakorlásának kérdésében mutatkozó bizonytalanság: a rendek és a központosítás útján továbbhaladó, közben rendi

jogokat is sértő uralkodó közt olyan ellentétek keletkeztek, amelyek alkalomszerű áthidalására közvetítőt kellett beiktatni.

Az 1486-i törvénykönyvnek Mátyás nagy jelentőséget tulajdonított, nemcsak mint kodifikációs munkának, hanem mint állama szervezeti megszilárdításában fontos eszköznek is. A törvénykönyv világos fő törekvése: a köznemesség, elsősorban vezető rétegei súlyának növelése a megyéken belül. A törvénykönyv a megyét a köznemesség, elsősorban a megyei birtokosság „tehetős” rétegének hatalmi szervéül ismeri el, összegezve a megyék életében az utóbbi évtizedek folyamán végbement fejlődést, néhány ponton azonban programszerűen túl is mutatva rajta. A köznemesség helyzetét lefelé szilárdítja meg: a megyei nem nemesek vallomása nem fogadható el (a nemesekével szemben). Ez az intézkedés a nemesi birtokosok alapvető osztálykövetelései, a jobbágyság elnyomására irányuló törekvéseivel függ össze, része annak az évszázados küzdelemnek, amelyben a nemesség – osztályuralma megszilárdítása érdekében – kiszorította a megyegyűlésekből és a megyei törvényszékekből a nem nemes elemeket. Ugyanakkor a törvénykönyv felfelé, a megye területén élő nagyurakkal szemben is igyekszik megszilárdítani a közpnenemesség helyzetét. Kimondja, hogy szolgabírónak és királyi embernek csak „tehetős” nemeseket szabad megválasztani (nem szegényeket, akiket a hatalmasok megvesztegetnek vagy megfélemlítenek). Kimondja, hogy a királytól kinevezett főispán csak megyebeli nemest tehet alispánná. Az alispán és a szolgabírók tekintélyét támasztja alá az a rendelkezés, hogy hűtlenség büntetésével sújtandó, aki velük szemben erőszakot alkalmaz. Ez már világosan a megye területén élő hatalmasok ellen irányul. Még világosabban ellenük irányul, egyben az immunitások rendszerére mér döntő csapást két intézkedés. Az egyik hatálytalanítja az összes korábbi mentességeket az alispáni, az ispáni és a rendes bírói törvényszékek alól, egyedül az örökös ispánokat számítva le. A másik karhatalom használatára jogosítja az ispánt olyan bárókkal és főpapokkal szemben, akik megkísérlik kivonni birtokaikat a megyei közigazgatás, illetve országgyűlési követküldés céljára szedett ún. háziadó alól.

Kétségtelen, hogy ezek a rendelkezések a helyi közigazgatásban is betetőzték a bárók visszaszorításának, az immunitások áttörésének a központi kormányzat terén jóval korábban megkezdett művét. Ugyanakkor a köznemesség vezető rétegeinek kívánalmait a megyei hatalom biztosítása terén messzemenően kielégítve, némi kárpótlást nyújtott az állam egészének irányítása terén az országgyűlések szerepének megváltoztatásával történt részleges háttérbe szorulásáért. Azt célozta, hogy a központosítás útján továbbhaladó király és a köznemesség szövetségét megszilárdítsa. Távolról sem jelentette azt, mintha Mátyás feladta volna központosító politikájának abszolutista irányú törekvéseit. Ellenkezőleg, úgy látszik, ezek a törekvések uralkodása utolsó éveiben még jobban előtérbe nyomultak.

Természetesen az „abszolutista” elemek további fejlődésének át nem léphető korlátai voltak, egyrészt a hazai városfejlődés viszonylag alacsony színvonalában, másrészt a köznemesség nagy részének ingadozásában. Mátyás át-

menetileg áthidalta, de nem szüntette meg a nehézségeket. Uralkodása utolsó éveiben ehhez még egy újabb, súlyosan gátló tényező járult: a *trónutódlás* problémájának rendezetlensége.

Minden központosítás történetében fontos helyet foglalnak el a harcok, amelyeket a rendek egymással és a központosító uralkodókkal a hatalom elosztásának kérdéseiben vívtak. E harcok visszatérően kiéleződtek az uralkodó személyének változásával, a trónbetöltés módjának kérdéseivel kapcsolatban. A rendek általában követelték a választás jogát. Az ilyen alkalmakat igyekeztek felhasználni rendi kiváltságaik elismertetésére vagy bővítésére. A királyok ezzel szemben arra törekedtek, hogy utódjaikat maguk jelölhessék ki. A kérdésnek a központosítás menete, folyamatossága szempontjából volt bizonyos jelentősége. Különösen jelentős volt Magyarországon, ahol nem volt elismert dinasztia. A trónbetöltés kérdésének rendezetlensége ürügyül szolgálhatott arra, hogy az uralkodó személyének változását külső igénylők és ezek belső kiszolgálói a maguk hatalmi törekvéseinek megfelelően használják ki. Ez mind a függetlenség, mind a központosítás eddigi eredményeinek biztosítása szempontjából súlyos veszélyt jelentett.

Mátyás felismerte ezt a veszélyt, és küzdött ellene. Uralkodása harmadik szakaszában politikájának egyre fontosabb elemévé válik a törekvés, hogy családjának örökösödési jogát elismertesse, s biztosítsa belső és külső ellenségekkel szemben. Az engedmények, amelyeket a nyolcvanas évek derekán tett a rendeknek, részben erre a törekvéstre vezethetők vissza. Azonban a rendek esetleges ellenállásánál nagyobb és nyíltabb ellenkezéssel kellett megküzdenie felesége és ennek nápolyi rokonsága részéről. Beatrixnak nem volt gyermeke. Mátyásnak volt egy természetes fia, Corvin János, akit örökösének szánt. Tervcinek kivitelét azonban Beatrix minden eszközzel igyekezett megakadályozni. Hogy leszerezlje, Mátyás vagyont érő jövedelmeket juttatott neki és rokonainak. (Így az esztergomi érsekség jövedelmét unokaöccsének, az akkor hétéves Hippolitnak adományozta.) Bár a külföldi jövevényeket figyelmeztették, tanuljanak meg magyarul, és alkalmazzodjanak az itteni szokásokhoz, az országban elégedetlenség támadt Beatrix kegyencei, az „olaszok” pártfoglalása miatt.

„Két császár ellen”

Mátyás a Vitéz vezette lázadás után személyesen irányította Magyarország külügyeit. Mesteri ügyességgel alkalmazta a diplomáciának akkoriban új művészetét. Az államok közti érintkezésnek ez a formája, amit a szorosan értett diplomácia közvetlen elődjének tekinthetünk, Európa-szerte a polgárság kezdődő előretörése idején, a központosító törekvések kibontakozásával kapcsolatosan terjedt el. Kialakult egy sajátos képzettségű szakember-réteg, amelynek tagjai – humanista írók, orvosok és hivatalnokok – egyéb tevékenységük mellett fő foglalkozásként közvetítettek államközi tárgyalásokat: hivatásos diplomatakká váltak. E réteg kialakulása, bár szerény méretekben, nálunk is nyomon követ-

hető a Hunyadiak, kivált Mátyás korában. Mátyás mellett állandó külügyi szakértőként több neves külföldi diplomata működött; mellettük a kancelláriákból hazai diplomataik egész sora került ki. (Handó György, ifjabb Vitéz János, Karai László, Drági Tamás, Kalmancsai Domokos, Sankfalvi Antal és mások.) Ezek a szakemberek a kor legjobb diplomataival állták a versenyt, s a rájuk bízott feladatokat az Európa nagy részén elfogadott formák közt, humanista stílusú szónoklatok és levelezések kíséretében oldották meg. Megbízásaik alkalmoszerűek voltak, de már megkezdődött bizonyos ügyköri specializálódás. (Drági például olaszországi ügyekben járt el, a portai követségeket a végei viszonyait jól ismerő Dócziakra bízta.)

Mátyás kiterjedt diplomáciája lassanként átérte Európát: a magyar királyságnak a nyolcvanas években Párizstól Moszkváig voltak baráti kapcsolatai. Diplomáciai téren aratott sikerei jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy uralkodásának utolsó időszakában Európa-szerte számottevő hatalomnak, politikai tényezőnek tekintették Magyarországot.

Mátyás a nyolcvanas évekig nem merte megkockáztatni, hogy az ország határainak több pontján egyidejűleg bocsátkozzon háborús bonyodalmakba. Diplomáciájának kibontakozása, szövetségi rendszerének kiépítése, hadseregének kifejlesztése után némileg megváltozott a helyzet. Ahhoz ekkor sem volt elég ereje, hogy a törökkel és a Habsburgokkal egyszerre viseljen háborút. De úgy vélte, ahhoz már elég ereje van, hogy feltartsa a törököt, míg fő erői visszaszorítják a Habsburgokat. A nyolcvanas évek első felében a Habsburgok visszaszorítása állt külpolitikája homlokterében, azonban ezzel párhuzamosan erőteljes intézkedéseket tett a déli végek, elsősorban Bosznia védelmének megszilárdítására.

A török fő erői elkerülték Magyarországot, de portyázói a hetvenes évek végén ismételten nyugtalanították a határokat és a szomszédos területeket. Havasalföldön jóformán állandósult a hadiállapot. Azonban a török nyomás elsősorban nem az Al-Duna, hanem Bosznia és a tengerpart felé irányult, mert innen nyíltak utak a gazdag olasz és német városokhoz. Mátyás tudta ezt, és felhasználta diplomáciai érvelésében. Ugyanakkor minden módon erősítette Jajcát, a boszniai végvédelem sarkpontját, s igyekezett gyengíteni a szemben álló török támaszpontokat. Így fejlődött ki a nyolcvanas évek elejére a végvidéki hadviselésnek az a jellegzetes formája, ami lényeges vonásaiban a 16. század hódoltsági harcai elődjének tekinthető.

A végvidéki harcok döntő fontosságú elemévé vált a gyorsan mozgó, viszonylag könnyű felszerelésű huszárság, amely Mátyás idején, haderejének alkotórészeként jelentős fejlődésen ment át szervezettség és harcmód tekintetében. A huszárok harcmódjának leglényegesebb részei a folytonos résenlét, a meglepítés, a váratlanul felvert ellenség felmorzsolása (bekerítése és megsemmisítése), továbbá erőinek és erőforrásainak folyamatos felőrlése, állandó nyugtalanítás, illetve a leigázott és szolgáltatásokra kényszerített jobbágylakosság eltelepítése útján. A nyolcvanas évek elejének boszniai harcaiban már mindez világosan megmutatkozik.

A nyolcvanas évek elejének boszniai hadműveletei Mátyás török politikájának meglevenedését jelzik. Ezekkel párhuzamosan Mátyás 1480-ban támadásra küldte Kinizsit a Szerbiát megszálló törökök ellen. Kinizsi csapatai Krusevácig nyomultak előre – olyan messze, mint Hunyadi óta senki –, és megverve a védelemre felvonuló törököket, részben elfogták, részben felgyújtották partvidéki dűléseiknél használt hajóikat. Védelmük alatt rengeteg ember – a nyilván túlzott hírek szerint hatvanezer fő – költözött el a török uralom alól családjával és székérre rakott termésével, vagyonával együtt.

Ugyanebben az évben a törökök megrohanták és elfoglalták a dél-itáliai Otranto várát. A nápolyiak hadat küldtek ellenük eredmény nélkül. Itáliában nagy támadástól tartottak. Nápolyi szövetségese felszólítására Mátyás a következő évben hatszáz válogatott vitézt küldött Itáliába, Magyar Balázs és más, török ellen próbált vezérek parancsnokságával. A vitézek heves harcban elfoglalták a vár vízellátását biztosító forrást, és a kitöréseket visszaverve, megadásra kényszerítették a török őrseget, amely a birodalomtól – időközben kitört belzavarok miatt – nem kapott segítséget.

Mátyásnak 1480-tól fokozódó mértékben kellett Frigyes ellen fordulnia, aki – mint a kortársak a király kijelentései nyomán, a tényeknek megfelelően írták – „valahányszor ő Boszniába tört, azonnal felborította a békét, és megtámadta Magyarországot”. De Mátyás most már vállalta, hogy ennek ellenére egyidejűen délen is folytassa a harcot. Vállalta, hogy egyszerre szálljon szembe a „két császárral” (Bonfini); a Habsburgok ellen úgy küzdött, hogy a végek védelmét sem gyengítette. Sőt hadjárata előtt „az ország végeit, amelyek a törökre néztek, katonai helyőrségekkel sáncolta körül, hogy ezek megakadályozzák az ellenség betöréseit és megvédelmezzék társaikat”. S a végeket biztosító ellenlökések a Habsburgokkal folyó háború idején sem szüneteltek. Kinizsi 1481-ben megismételte előző évi hadjáratát. Több csatában szétszórta a környékbeli bégek haderejét, és megint Krusevácig nyomult előre. Visszatérőben ismét több ezer délszláv követte.

Közben olyan esemény történt, ami Mátyást a legnagyobb érdeklődésre indította. Mohamed szultán 1481-ben meghalt, fiai közt harc tört ki a hataloméért. A török vezérek és tartományfők két pártra oszlottak: a birodalom belső zavarai olyan lehetőségeket kínáltak nagyszabású támadás indítására, amelyet Belgrád óta remélni is alig lehetett. Mátyás azonnal kész volt megszakítani háborúját Frigyesel, hadjáratot tervezett, csupán arra kívánt biztosítékot, hogy a császár ne támadja hátba, míg ő a török ellen harcol. Beérte volna a pápa nyilatkozatával, azonban ezt sem kapta meg. Az alkalom hamar elmúlt: az idősebb szultánfi kiszorította öccsét, Dzsem herceget, aki a rodoszi lovagokhoz menekült, és hosszú hányattatás után a pápai–velencei diplomácia játéka lett, végül Franciaországba menekült. Ügye egyelőre lekerült a napirendről: bátyja megszilárdította hatalmát, az érdekelt államok nem igyekeztek ujjat húzni a hatalmas ellenféllel, sőt inkább jóindulatát óhajtották megnyerni, védencüket – inkább foglyukat – elzárva a hazatérés lehetőségétől.

Mátyás nem nyugodott bele a dolgok ilyen fordulatába. Bár 1483 végén fegyverszünetet kötött a törökkel, ezt nem tekintette véglegesnek. A támadó hadjárat terve állandóan foglalkoztatta. Ennek egyik feltételeként ismételten visszatért Dzsem ügyére. Pontosán tájékozódott pártja maradékairól, újabb török trónharcok kirombolásának lehetőségeiről. A nyolcvanas évek végén úgy lát-szott, megvan a lehetősége, hogy a török trónkövetelőt megszerezze, és egyidejű-leg belharcokat szítson a birodalomban. Ettől kezdve ez a kérdés állt külpoli-tikája homlokterében. A közbülső időben katonai téren folytatta Frigyes vissza-szorításának diplomáciai úton előkészített munkáját, aminek sikere szintén a török elleni eredményes fellépés feltételei közé tartozott.

A Habsburgok ebben az időben kezdték kiterjeszténi dinasztikus hatal-mukat Nyugat-Európa országai felé. Kihasználva a Rajna-vidék rendi zavarait és a terület részeiért versengő hatalmak ellentéteit, sikerült uralmuk alá vonni a burgundi örökség javarészét. Bár e felbomló burgundi birodalom magva, a szűkebben értett burgundi hercegség visszakerült a francia állam területéhez, amelyből előbb hűbérként kiszakadt, tartozékait – köztük a gazdag flandriai városokat és az ún. Németalföldet – Habsburg Frigyes fia, Miksa szállta meg. Az uralma ellen tiltakozó flandriai városok ellenállását, a franciák katonai és diplomáciai támadásait sikerült elhárítania. Ezzel a Habsburgok dinasztikus hatalma igen nagymértékben megnövekedett.

A burgundi örökség megszerzése volt a kiindulópontja a Habsburgok rö-viddel utóbb – a spanyolországi terjeszkedéssel kapcsolatosan – kibontakozó világhatalmi törekvéseinek. Távolabbi perspektívában: növelte esélyeiket, hogy hatalmukat a német birodalomban is megszilárdítsák. Azonban egyelőre kül-politikai bonyodalmak tömegét idézte fel, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a Habsburgok erejét másutt kössék le, és csálalt csökkentsék befolyásukat a birodalmon belül. Mátyás ezeket a bonyodalmakat igyekezett kihasználni, hogy ellenfeleit országától minél távolabb foglalkoztassa. A nyolcvanas évek folya-mán ismételten felújította, szorosabbra vonta svájci és francia összeköttetéseit, emellett, úgy látszik, kapcsolatot keresett a Miksa uralma ellen tiltakozó fland-riai városokkal is. Fő törekvése azonban az volt, hogy a Habsburgok helyzetét a birodalmon belül ingassa meg. Támogatta ottani ellenfeleiket. Ezenfelül célul tűzte ki, hogy alapjaiban ingatja meg birodalmi hatalmukat: igyekezett elszorí-tani őket annak fő forrásaitól: ausztriai „örökös” tartományaik birtokától. A nyolcvanas évek Habsburg-ellenes katonai és diplomáciai tevékenységét ez a törekvés jellemzi.

Frigyes nem tartotta be a béke feltételeit. Mátyás erre hivatkozva, 1480-ban elfoglalta Radkersburg várát. A császár a birodalmi rendektől kért segítséget, azok békeközvetítő követséget küldtek. A tárgyalások fegyverszünet kötésére vezettek, ezt azonban a császár egyik hűbéresének csapatai megszegették. Mátyás hadai 1482 tavaszán ostromolni kezdték a dunai utat őrző Hainburg várát. Ősre sikerült a fontos erősséget elfoglalni. Majd megválták a Bécs körül fekvő kisebb helységeket, és visszavették az évtizedek óta Frigyes birtokában volt Kőszeget. 1484-ben további helységek elfoglalásával teljessé tették Bécs körülzárását, majd

1485-ben elkezdtek a nagy városnak, a Habsburg örökös tartományok szívének ostromát.

A birodalmi rendek nem siettek, hogy megadják a császárnak az ígért segílyt. Frigyes másutt is hiába próbálkozott. Fiát lekötötték a flandriai harcok. Régi szövetségeseit, a Jagellókat igyekezett segítségül megnyerni. Ulászlónál azonban megelőzte ellenfelének diplomáciája, a lengyel királyt pedig tehetlenségre ítélte az a szövetség, amelyet Mátyás 1482-ben kötött III. Iván moszkvai nagyfejedelemmel. A szövetséget Mátyás kezdeményezte (talán a moldvai fejedelem közvetítésével, aki éppen akkortájt került Ivánnal apóstársi kapcsolatba), összhangban politikájának azzal a jellegzetes törekvésével, hogy veszélyes ellenfeleinek hátában erős támaszpontokat építsen ki. De a szövetség megfelelt az orosz állam érdekeinek is, amely akkoriban rázta le a tatár iga maradványait, és egyidejűleg megkezdte a Jagellók hódító törekvéscivel szemben a nyugati orosz lakta területek visszaszerzését.

Az ostromlott Bécs magára maradt. A lakosság zúgolódott. Mozgalmak törtek ki, egybefonódva a patrícus városvezetőség zsarolásai ellen irányuló régebbi törekvésekkel. Végül a bécsiek megnyitották városuk kapuit. Mátyás ünnepelesen bevonult a Habsburgok székvárosába, fogadta az egyetemi tanárok üdvözlését, majd a városi hatóságok esküjét, „a királynak, fiának, a magyar államnak, utódjainak” kötelező hűségről. Bécs elvesztése súlyos csapást jelentett a Habsburgokra. Mátyás czzel sem érte be: folytatta a hadműveleteket, a környezetéből származó hírek szerint azzal a céllal, hogy „elfoglalja Ausztria maradékát”.

Párhuzamosan az ausztriai foglalásokkal, Mátyás felújította régebbi igényeit a „római” királyságra. Itt azonban vereség érte. A birodalmi rendek megremültek katonai sikereitől, és 1486-i gyűlésükön Habsburg Miksát választották királyukká. Mátyás nem ismerte el a választás törvényességét. Erős szövetséget igyekezett összekovácsolni a Habsburgok ellen Franciaország és több olasz állam részvételével. Amellett folytatta katonai terjeszkedését a Habsburgok keleti tartományaiban. Midőn 1487-ben elfoglalta Bécsújhelyt, már Ausztria és Stájerország területének túlnyomó része birtokában volt.

Ausztriai terjeszkedése: hódítás. Lényege azonban a Habsburgok fenyegető hatalmának visszaszorítása, a kelet-európai államok függetlenségét veszélyeztető törekvések fő bázisának szétrombolása, aminek Ausztria elfoglalása egyik legfontosabb katonai feltétele volt. A német királyság megszerzésére irányuló törekvések felújítása – ekkor – ugyanebbe a vonalba esett: siker esetén a Habsburgok Kelet-Európa államait fenyegető hatalmának további korlátozását eredményezte volna.

Mátyásnak a nyolcvanas években a Habsburgokkal szemben folytatott politikája lényegében helyes volt, fő vonásaiban a függetlenség minden oldalú védelmének követelményét fejezte ki. Egyben növelte a lehetőségét annak, hogy az ország a török ellen nagyobb erővel és huzamosabban, hátbatámadás veszélye nélkül, tehát eredményesebben újíthassa meg harcát. Mátyást a nyolcvanas évek végén ez a gondolat foglalkoztatta. Elsősorban ebből ered politikájának az a

vonása, hogy az ország határait tartós békeszerződésekkel igyekezett biztosítani, a Jagellókkal fennálló feszültségeket iparkodott elsimítani, sőt – bár a Habsburgok kérdését nem tekintette elintézettnak – még velük (legalább Miksával) szemben is feltűnő békülékenységet mutatott. Ugyanakkor minden követ megmozgatott, hogy a török trónkövetelőt hatalmába ejtve, rajta, illetve párthívein keresztül belülről gyengítse a birodalmat.

A török birodalom kisázsiai terjeszkedése során összeütközésbe került az egyiptomi szultánsággal. A külpolitikai bonyodalom lekötötte a szultán katonai erejének javarészét. Ez megkönnyítette a trónkövetelő párthíveinek szervezkedését. Felkelés még nem tört ki, de várható volt.

Mátyás már 1482-ben érintkezésbe lépett a trónkövetelővel. Amíg a támadás sikerének feltételeit nem látta biztosítva, óvakodott megtámadni a birodalmat. Azt sem torolta meg, hogy Bajazid szultán 1484-ben váratlanul megrohanta és elfoglalta Moldva két fontos tengeri kikötőjét, Kiliát és Akermant. Nem indított háborút, ellenben fokozta diplomáciai erőfeszítéseit a trónkövetelő megszerzésére. De valamennyi kísérlete kudarcot vallott a pápa és a velenceiek aknamunkája következtében.

Velencével a magyar állam élesedő ellentétben állt, részben dalmáciai viszályok, főleg pedig a város császárpárti és egyre nyíltabban törökbarát politikája miatt. A király és a pápa közt régibb keletű ellentétek voltak. Ezek nagy része onnan eredt, hogy a pápák igyekeztek gáncsolni Mátyás államegyház alapítására irányuló, a központosítás vonalába eső törökvésceit, és saját befolyásuk fenntartása érdekében kifogásolták szokásos eljárását, amellyel a főpapi javadalmakat hívei jutalmazására használta fel. Az ellentétek annál élesebbé váltak, minél erőteljesebben bontakoztak ki az abszolutista elemek Mátyás belpolitikájában. Fokozta élesedésüket, hogy a pápák, noha többnyire titkoltan, külpolitikai téren is Mátyás ellen fordultak, s ellenfeleik: a császárt, a Jagellókat, a velenceieket támogatták. Mátyás ezt felismerte. Külpolitikájában a nyolcvanas évek folyamán egyre határozottabban szembefordult a pápasággal. Az itáliai államok ellentéteibe a pápával ellentétes oldalon avatkozott be. A nápolyi háborúban segélycsapatok küldésével katonailag támogatta apósát. Védelmébe vette Ancona várost, amelynek polgárai fellázadtak a pápa hűbéri fennhatósága ellen. Belpolitikájának egyházügyi vonatkozásaiba még kevesebb beleszólást engedett, mint eddig. Midőn a pápa kinevezésekkel kísérletezett, megfenyegette, hogy a „magyar nemzet később az ország címerül használt kettős keresztet hármassá változtatni (azaz: elhagyni a katolikus vallást, és csatlakozni a görög szertartású egyházakhoz), semmint eltűnni, hogy a korona jogköréhez tartozó javadalmakat és főpapi méltóságokat a szentszék adományozza”.

Az ellentétek elmélyítésében, Mátyás egész itáliai politikájának alakulásában döntő súllyal esett latba a török trónkövetelő kérdése. Velence és a pápa egyetértően jártak el Dzsem ügyében; egyiküknek sem volt szándékában, hogy a török gyengítésére használja fel. Valóságos tervei leplezésére a pápa, szokás szerint, keresztes propagandát indított. Ennek nyomán a német birodalmi gyűlésen is elővették a hadjárat indításának évtizedek óta elkoptatott ígéreteit. Má-

tyást felszólították, küldjön követeket. A király a követeinek adott utasításban pontosan kifejtette nézeteit a török erejéről, hadviselési rendszeréről, legyőzésének lehetőségeiről. A birodalom megsemmisítéséhez kétszázezer főnyi hadsereget mondott szükségesnek; ehhez ő egy évre tizenkétezer, fél évre húsz ezer főnyi segítséget tudna adni. Azonban ekkora haderővel is legalább egy évig, sőt valószínűleg még tovább tartana a hadjárat. Ha ezt megvalósíthatatlannak vélik, a lassú morzsolás módszeréhez kell folyamodni. Ehhez elegendő húsz ezer lovas, de legalább hat évre. Ezek apránként felőrölnék a török erőit, és lassan visszafoglalnák legalább a határszéli területeket, mert az ellenség nagy erőket mozgatni csak rövid időre képes, egész évig egyfolytában nem. Tudva, hogy a birodalmi rendek ezt is sokallni fogják, végül megvetően hozzáfűzte: „ama helyek védelmére, ahol a törökök a császár és a velenceiek földjére lépnek, elég kiküldeniük nyolcezer embert – ha Magyarország és az egész kereszténység védelmére nincs gondjuk”.

Mátyás ekkor, úgy látszik, fellépésre készült a török ellen. Élete utolsó hónapjaiban engedmények árán is iparkodott tisztázni a Habsburgokkal rendezetlen kérdéseket. Tárgyalásokat folytatott Miksával, amelyek tartalmát nem ismerték, csak találgatták. A tárgyalások betetőzésének szánt személyes találkozóra utazott, midőn 1490. április 4-én Bécsben hirtelen rosszul lett, ágynak dőlt, s harmadnapon, 6-ának reggelén meghalt. Halálát a tünetek alapján lehet agyguta, lehet mérgezés következményének tekinteni. A kérdés már a kortársakat foglalkoztatta, eldönteni nem sikerült. Tény az, hogy a halál élete delén érte a nagy királyt: nagy terveket, nagy tetteket döntött a porba. Nem jöttek létre (legalább végérvényes formában nem) az egyezmények, amelyekkel előző külpolitikai sikerei nyomán országát észak és nyugat felől igyekezett biztosítani. Nem vált valósággá a török visszaszorítását célzó hadjárat. Nem szilárdult meg, nem volt egységes és ütőképes a támogatóknak az a rendszere, amellyel Mátyás fia öröklését óhajtotta vitathatatlaná tenni. Rések mutatkoztak Mátyás művén: hiányosságok, amelyeket halála után ellenfelei – a központosításnak, a magyar függetlenségnek ellenségei – kihasználhattak a nagy eredmények teljes vagy részleges megsemmisítésére.

*

Mátyás halálával lezárul népünk történetének egy mindössze néhány évtizedes, ám nagy eseményekben gazdag időszaka. Ezt az időszakot elsősorban a központosító törekvések előtérbe nyomulása, a rendi-képviselési állam megszilárdításán túlmenő sikerei jellemzik. A központosítás terén elért sikerek az állam fejlesztésén és erősítésén keresztül a társadalmi haladás útját egyengették, kedvezőbb feltételeket biztosítva a termelőerők fejlődése, az áruterelés további kibontakozása és a hazánkat leigázással fenyegető külső hódítók, elsősorban a török pusztítók távoltartása számára. Ez volt a kor fő kérdése, központi feladata. Hazánk, népünk fejlődése szempontjából minden egyéb, ami ekkor történt, alárendelt jelentőségű: helyesen csak a fő kérdés oldaláról, azzal összefüggésben értékelhető.

Régi történetírók ezt az időszakot általában Mátyás – vagy az előző évekkel összefogva: a Hunyadiak – korának nevezték. Abból a vélekedésből indultak ki, hogy a népek történetét vezetőik, sőt uralkodóik formálják. Tudjuk, hogy ez nem így van: a vezetők szerepe az, hogy világosan lássák a feladatokat, megvalósításukra mozgósítsák és irányítsák a haladó osztályok harcát. Ám a két Hunyadi, apa és fiú, ebben az értelemben is a nagy történelmi vezető egyéniségek típusához tartozik, a végső határig, ameddig ez a középkori uralkodók, hadvezérek és államférfiak esetében feudális korlátaik közt egyáltalán lehetséges. Küzdelmeik kifejezik koruk fő problémáit, világosan mutatják a megvalósítás lehetőségeit. Innen van, hogy nagy egyéniségükkel jellemzik korukat. Ilyen értelemben ma sem helytelen beszélni Mátyás vagy Hunyadi koráról. A nevükhöz fűződő tettek jelzik a kort, amelyben – a török ellen és a központosításért *együtt* folytatandó harcok tágabb időszakában – a haladás erői győzedelmeskedtek a haladást gátló, reakciós belső és külső erők felett.

A dolgozó nép helyzete Mátyás alatt sem vált könnyebbé. Ellenkezőleg, széles tömegek helyzete súlyosbodott. Ez elsősorban a feudális gazdaság rendszerének törvényszerű fejlődéséből következett. Mátyás adópolitikája hozzájárult a dolgozó tömegek súlyos megterheléséhez, de ugyanakkor az államot erősítette, amely a kizsákmányolás feudális rendjét védelmezte ugyan, egyben azonban a népet is védelmezte külső és belső pusztítók ellen, támogatta fejlődésükben az előremutató elemeket: a társadalmi haladás útját egyengette.

Mátyás alatt a központosítás nagyot haladt. A központosítás sikerei következtében a magyar állam Mátyás idején erősebb volt, mint bármikor a feudalizmus egész korában. Erejét és nemzetközi tekintélyét alátámasztotta fő vonalaiban – a csehországi háborúk időszakát nem számítva – helyes és eredményes külpolitikája, a messzenyúló diplomáciai összeköttetések alatta kiépült rendszere. A nemzetközi tekintély, a függetlenség minden oldalú védelmét biztosító összeköttetések a védekezés, illetve távolabbi perspektívában: az erőteljes ellentámadás. jobb megszervezésének lehetőségeit jelentették a törökkel szemben is. Bár döntő erejű ellentámadás elindítására nem került sor, Mátyás jelentős eredményeket ért el ennek előkészítése, valamint az aktív védelem azt megelőzően időszerű formáinak kialakítása terén.

Mátyás uralkodásának legfőbb hiányossága, hogy eredményeit nem szilárdította meg, bizonyos értelemben befejezetlenül hagyta. Minthogy nyilvánvalóan törekedett az eredmények tartóssá tételére, a befejezetlenség okát elsősorban hirtelen halálában kell látni, noha kétségtelen, hogy követett el hibákat, amelyek hozzájárultak ez irányú törekvései sikertelenségéhez. Ilyen hiba volt, hogy kirívó eseteket nem számítva, uralkodása utolsó szakaszában is megelégedett a bárók visszaszorításával, hatalmuk alapjainak lassú morzsolásával, nem lépett fel ellenük olyan erővel, mint ekkor már tehetne volna. Törekedett arra, hogy magához, illetve a királyhoz fűzze az uralkodó osztály ama rétegeit, amelyekre elsősorban támaszkodott (a megyei „tehetősök” mellett a katonai-hivatali vezetőket), de nem olyan formában, ami intézményesen, állandóan érdekeltté tette volna őket a központosítás *további* sikereiben. Ismerte a közvélemény erejét,

igyekezett azt kül- és belpolitikája alátámasztására felhasználni; mégsem tett eleget azért, hogy elfeledtesse politikájának egyes helytelen, hibás lépéseit, amelyeket külső és belső ellenfelei vele és államával, a központosító politika egészével szemben próbáltak kihasználni. A csehországi hódító háború csaknem jóvátehetően politikai hiba volt, a végvédelem elhanyagolása ennek idején nem különben. S a következmények tanúsága szerint súlyos hiba volt teret engedni Beatrix kegyencei befolyásának.

Abban, hogy halála után a rendi állam megszilárdításán felül elért eredmények veszendőbe mentek, hibáinak is szerepük volt. De a döntő ok nem ez, hanem az, hogy utódjai nem követték politikájának helyes fő vonalait, nem törekedtek a központosítás sikereinek fenntartására és továbbfejlesztésére, elsősorban azért, mert hatalmukat nem a haladás, hanem a reakció erőire támaszkodva szervezték meg, és azok érdekében használták fel. Mátyás hibáiból csupán annyi magyarázható (az is csak részben), hogy halálakor a központosítást támogató vagy annak érdekében felhasználható erők nem voltak eléggé szervezettek, és nem volt szilárd, megbízható irányításuk. A központosítás hazai lehetőségei korlátozottak voltak, egyrészt a városfejlődés viszonylag alacsony színvonalán, másrészt a köznemesség kétarcúsága miatt. Mátyás értett ahhoz, hogy felhasználja ezeket a korlátozott lehetőségeket; fő vonalaiban helyes politikájával a döntő kérdésekben újra meg újra meg tudta nyerni, maga mellé tudta állítani a rendek többségét.

A Hunyadiak kora: átmeneti felemelkedés a ligaháborúk pusztító anarchiájának, a török hódítás közvetlen veszélyének ideje után. Mátyás uralkodása a központosítás eredményeivel a haladás útját, a fő kérdések megoldásának lehetőségét jelzi: egyike történetünk haladó időszakainak, Mátyás, akinek nevéhez az eredmények kiharcolása kapcsolódik, egyike középkori történetünk nagy alakjainak. Tevékenysége nem egyértelmű, politikája korántsem hibamentes. De lényegében, fő vonásaiban helyes, haladó politika volt, nagyobb mértékben, mint bármely uralkodó István óta. Ezt érezte a nép, amikor kegyelettel övezte emlékezetét. Túlozta nagyságát, idealizálta egyéniségét. Így szövődött nem sokkal halála után a nép oldalán álló „igazságos” király legendája.

A legenda kezdetét jelzi Bonfini, midőn a Jagellók udvarának Mátyással szemben ellenséges légkörében (tehát nem hízelgésből) feljegyzi: sokan nehezteltek Mátyás adóit – most szívesen fizetnék, akár hatszor is, csak feltámaszthatnák. Fejlődését mutatják a róla szóló hagyományok, amelyek figyelemre méltó módon nemcsak a magyar nép, hanem a szomszéd népek körében is elterjedtek. A töröktől, a Habsburgoktól sokat szenvedett krajnai szlovének mondáiban úgy élt Mátyás, mint védelmező és szabadító. A magyar nép szemében, szívében egyre nőtt, amint az elnyomás, török pusztítás súlyosbodott. Végvárak tövében meghúzódó falvak pusztuló népe órá emlékezett. Töröktől úzva, vallonoktól dűlve uraitól pusztítva, a magyar nép úgy gondolt vissza a nagy királyra, mint életük, vagyonkájának, munkalehetőségeinek védelmezőjére. Királyoknál oly kivételesen, a nép emlékezetéből szeretet sarjadt.

5. A világi elem megerősödése a műveltségben

A 15. század jelentős fejlődést hozott a kultúra különböző területein. A fejlődés alapját, lehetőségét a nép, a dolgozók tömegei teremtették meg termelő munkájukkal. Végül soron ez adott módot arra is, hogy a kultúra hivatásos gondozóinak keskeny rétege megerősödjön, többet és jobban foglalkozzon hivatásával. Ezen túlmenően, a nép közvetlenül is jelentős mértékben hatott a kultúra fejlődésére. Új irányok jelentkeztek, új kulturális törekvések, amelyek a kor fő problémáit, társadalmi szükségleteit tükrözték, a haladó társadalmi mozgalmakkal szoros összefüggésben keletkeztek. Kiemelkedő képviselőik tanultak a néptől, merítettek nyelvén és műveltségének forrásából. A haladó mozgalmak befolyásolták a feudális uralkodó osztály műveltségét is. Bizonyos mértékig az egyházat is arra kényszerítették, hogy a maga területén felvegye a versenyt, lépést tartson az új eszmékkel és kifejezőmódokkal. Közvetve vagy közvetlenül a 15. század kulturális fellendülése a nép alkotó erejéből táplálkozott.

A kulturális fellendülés nem csupán a magyar nép, hanem a magyar állam területén élt összes népek együttes erőfeszítéseinek, alkotó tevékenységének eredménye volt. A magyar polgári történetírás a fellendülés emlékeit, a kulturális alkotásokat a „kultúrfölény” ideológiája jegyében akarta kisajátítani. Ezzel szemben hangsúlyozni kell, hogy a fennmaradt alkotások – kivált az építészeti és képzőművészeti – jelentős része nem magyar lakta területen keletkezett. Ezeket elsősorban annak a népnek kulturális hagyatékához kell számítani, amelynek lakóterületén létrejöttek. De azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar állam keretei közt élő, azonos elnyomókkal küzdő népeket a közös harcok és mindennapi életük eseményei ezernyi szállal kapcsolták össze. Ez visszautkrözdik kulturális fejlődésükben. Nem csupán forrásaink szüksévisága, hanem a fejlődés szoros kapcsolata is oka, hogy gyakran nem lehet megállapítani, mely nép hagyatéka valamely alkotás. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetekben népeink közös kulturális kincséről beszélhetünk, éppen a közös elemet kell előtérbe állítanunk. Sajátos problémát jelentenek a Magyarországon járt külföldi írók és művészek itteni alkotásai. Ezek nem a hazai fejlődésből sarjadtak, de az teremtett alapot arra, hogy itt jöhessenek létre. Ennyiben tehát ezek az alkotások is a hazai fejlődés részének tekinthetők.

A kor kulturális fejlődésének kiemelkedő mozzanatai: a városok és a városi iskolák szerepének növekedése; a világi értelmiség megerősödése és ezzel összefüggésben az egyházi és világi műveltség fokozódó elkülönülése; a népi nyelvű, nemzeti irányú irodalom és a törökellenes hazafias költészet kezdetének kibontakozása; a humanizmus és a reneszánsz stílus fokozatos térhódítása.

A városok megerősödése kifejeződött a városias kultúra színvonalának emelkedésében is. Ezt az emelkedést viszonylagosnak kell felfogni. Még a legnagyobb, legfejlettebb városokban is sok a panasz a szegénység, a rendetlenség, a háztáji állatok utcai garázdálkodása miatt. Az utcák szűkek, a házak egészségtelenek, sok a járványos megbetegedés. Mindezek ellenére a városi polgár élet-

módja kulturáltabb, mint a hasonló vagyonú, esetleg tehetősebb falusi birtokosé. A nagyobb városokban már a század elején viszonylag fejlett városrendészeti és közegészségügyi intézkedésekkel találkozunk. Vízvezeték, ciszternázás, csatornázás és utcakövezés, városi fürdő és kórház, fizetett városi orvos és gyógyszerész majdnem minden jelentős városban található.

Iskolája minden városnak volt. Ezek birtokáért és irányításáért nehéz harcot kellett vívni az oktatásügy monopóliumához ragaszkodó egyházzal. Az alsó fokú iskolák irányítása a plébánosok dolga volt. Ők fogadták fel és bocsátották el, ők fizették és ellenőrizték az iskolamestereket. Azonban az eretnységek, főként a huszita jellegű mozgalmak kibontakozása országszerte megrendítette helyzetüket. Erdélyben a nép maga választotta tanítóit; a püspök a nagy felkelés leverése után kétszer is elrendelte, ne tőrjenek az eszerek olyan iskolamestereket és harangozókat, akiket a nép a plébános beleegyezése nélkül választott. A huszita jellegű népi megmozdulások elfojtása után a plébániai iskolákban helyreállították az egyház fennhatóságát, bár az iskolamesterek továbbra is törekedtek függetlenülni. A városokban azonban sikerült kiszorítaniuk az egyházat iskoláik irányításából. A plébánosoknak, akik többé-kévesbé maguk is a városi hatóságtól függtek, maradt bizonyos ellenőrzési szerepkörük, de a tanítót a város alkalmazta. Nagyobb városokban az iskolamester mellett egy, esetleg több segédtanító működött. E városokban magasabb fokú, a főiskolainak megfelelő, illetve azt előkészítő oktatás is folyt. Forrásaink ilyenkor „gimnáziumot”, „akadémiát”, olykor „egyetemet” emlegetnek. Valójában ezek az iskolák nem voltak egyetemek. Csak Budán működött egy „studium generale” domonkos irányítás alatt. Ez főiskola volt, a nagy egyetemek alsó tagozatának megfelelő képzést adott. Olyan iskola, amely az egyetemek minden tantárgyát felölelte volna, Magyarországon nem működött. (Alkalmassint ilyennek készült Vitéz János pozsonyi alapítása, azonban ez rövid virágzás után megszűnt.) Ezért a doktori fokozatra, jog- és hittudományi végzettségre törekvő ifjak továbbra is külföldi egyetemeket látogattak: Krakkó, Bécs, Prága mellett olaszországiakat is.

A hazai iskolák ehhez csupán előkészítést adtak. Azonban a mindennapi élethez, gazdasági funkciók vagy kisebb állami hivatalok betöltéséhez szükséges ismereteket ezeken is meg lehetett szerezni. Növekvő jelentőségük, látogatottságuk kulcsa éppen az, hogy a fejlődő árutermelés viszonyai közt egyre több embernek volt szüksége az itt szerezhető ismeretekre. Kénytelen volt írni-olvasni, számolni nemcsak a polgár, hanem a nemes is, ha gazdatisztként akart elhelyezkedni, vagy saját gazdatisztjei számadásait ellenőrizni. Még inkább, ha hivatali pályán kívánt felemelkedni. Előbb a nemesség általában idegenkedett az iskolázástól. A „szkíta” durvaságot, a nagyurak tudatlanságát még a 15. század második felében is okkal gúnyolták a hazánkba látogató humanisták. Am e század folyamán az írástudás és egyéb ismeretek némi teret hódítottak a nemesség köreiből. Számos közép- és kisnemesi családban szinte ízről ízre szállt a végzettséget jelző „litteratus” cím. A század derekától egyre nagyobb mértékben e litteratus nemesek jelentős része városi iskolát végzett.

A városiak mellett tovább működtek más, régebbi iskolanemek is. A kutatás még nem tisztázta ezek egymáshoz való viszonyát, hatásuk erejét. Megállapítható annyi, hogy a városi iskolák jelentősége és hatósugara a század folyamán növekedett. Az iskoláknak szerepük volt abban, hogy a nagyobb városok kulturális értelemben is egy-egy vidék központjává kezdtek válni. A legfontosabb, csaknem országos hatósugarú központ Buda. Kisebb hatósugárral hasonló szerepet játszott a horvát területen Zágráb, a szlovák terület nyugati felén Pozsony és Nagyszombat, keleten Kassa. E városok kulturális vezető szerepének érvényesülését nagymértékben hátráltatta egyebek mellett az a körülmény, hogy patrícius rétegük zömében idegen, németajkú volt, másnyelvű kultúrát alakított ki. A továbbiak szempontjából azonban figyelembe kell venni, hogy valamennyiben megindult a magyar – illetve részben a szlovák, horvát – elemek és ezzel: nyelvük térhódítása. Hasonló folyamat indult az erdélyi szász városokban is, noha ezekben nemcsak a patrícius réteg, hanem a lakosság jelentős része is németajkú volt. Azonban az „alszeg”-ek, a plebejus negyedek megduzzadása során némelyikükben, így Brassóban, párhuzamosan magyarosodás és románosodás jelei mutatkoznak. Mindezek jelentősége akkor tűnt ki, amikor a városok írásos és oktatási gyakorlatában a lakosság nyelve előtérbe nyomult a latinnal (illetve ott, ahol a lakosság nem volt német, a némettel) szemben. Ehhez az első lökést a huszitizmus, a másodikat a következő században a reformáció adta.

A világi iskolák hatósugarának terjedése a világi értelmiség számszerű gyarapodása mellett a tanult emberek körének tágulását jelentette, bár ez a kör a feudalizmus viszonyai közt továbbra is korlátozott maradt. A városi könyvtárakban nemcsak egyházi, hanem világi könyveket is tartottak. A tehetősebb polgárok maguk is vásároltak könyveket. A tanult világiak közt, szoros összefüggésben a városias kultúra fejlődésével, kezdett kialakulni a magát tovább képző, könyvolvasó ember típusa. Ez az irodalom nagyobb arányú kibontakozásának egyik nélkülözhetetlen feltétele.

A városi iskolázás, a városias kultúra terjedése megteremtette az irodalom nagyobb arányú kibontakozásának bizonyos feltételeit. Azonban a távolabbi jövőt tekintve, a legfontosabb feltételeket, köztük a népi nyelvek irodalmivá válását a század derekának huszita jellegű, nagy népi megmozdulásai biztosították.

A huszitizmus rendkívül mélyen hatott a kultúra, különösen a nyelv fejlődésére. A cseh husziták harci dalai, világias tartalmú egyházi énekei a népi nyelvkincsre, dallam- és verstechnikára támaszkodtak. Merítettek belőle, és messzehatóan tovább fejlesztették. Tudjuk, a magyar huszitáknak is voltak dalai, de nem maradtak fent. Magyarországon, ahol a huszitizmust üldözték és irtották, nem keletkezhetett olyan felett vitázó irodalom, mint Csehországban, ahol átmenetileg uralomra jutott. Annál nagyobb a magyar husziták érdeme, akik súlyos körülményeik ellenére megtalálták a módját, hogy irodalmat teremtsenek, s ezt fegyverül adják a nép kezébe. E munkájukhoz fűződik a század egyik legkiemelkedőbb irodalmi alkotása, a magyar irodalom és nyelv fejlődésében határkövet jelző huszita bibliafordítás.

Hiteles hagyomány szerint a fordítás két szerémségi klerikus, Tamás és Bálint munkája. A délvidéki husziták üldözésében részt vett ferences rendfőnök, Szalkai Balázs jegyezte fel ezt rendjének latin krónikájában, hozzátéve, hogy a fordításban „megszámlálhatatlan” eretnekség van. A fordítás részeit három kódex tartotta fent (Bécsi, Müncheni, Apor). A fordítás célját már a válogatás mutatja. A szöveg még inkább. A fordítók több helyen tudatosan átalakították az alapul vett egyházi szöveget. Így, midőn a szöveg szerint eljön az ítélet, és az országot elnyerik a szentek, vagyis az igazak, a fordító azt írja, hogy az országot megveszik, azaz elfoglalják. Ezzel is aktív tevékenységre, harcra serkenti a huszita igazakat.

A fordítók Magyarországon kezdték munkájukat, de befejezni csak Moldvában tudták, ahová híveikkel együtt az üldözések elől menekültek. A fordítás elemzése azt mutatja, hogy a Szerémségben, legalább a fordítók környezetében a huszitizmus eleinte patarén eretnekség hagyományaival ötvöződött. Ezek később elhalványultak, feloldódtak a huszita ideológiában.

A fordítás igen nagy, áldozatos munka eredménye. Terjedelme messze felülmúlja a korábbi ismert legnagyobb összefüggő magyar szöveg, a Ferenc-legenda fordításának méreteit. Tartalmilag is bonyolultabb feladatot jelentett: a biblia kiválasztott részeiben súlyos, elvont fogalmak és bonyolult képek vártak tömör, közérthető tolmácsolásra. A fordítók elvégezték ezt a hatalmas feladatot. Nem végezheték volna el, ha nem tekinthetnek vissza bizonyos előzményekre, glosszák mellett esetleg korábbi fordítási kísérletekre, s főleg, ha a magyar nyelv nem ért volna már a fejlődésnek viszonylag magas fokára.

Kétségtelen, hogy a huszita ideológia nálunk is hatott a társadalmi gondolkodás fejlődésére. A cseheknél a nemzeti öntudatosodás kezdő lépései a husziták nyelvi küzdelmeihez fűződnek. Abban a felfogásban összegeződnek, hogy a nyelv az összetartozás ismérve – saját szóhasználatukkal: maga a „nemzet”. Noha a magyar huszitáknál nem találjuk e gondolat kifejtését, meglétét elegendően bizonyítja a mód, ahogyan a biblia fordítói a nyelv problémáihoz nyúltak. A nyelv, a nemzet és a haza fogalmának összekapcsolása fontos lépés a társadalmi gondolkodás fejlődésében, nagy haladás a nemzet és a haza régebbi, szűken nemesi értelmezéséhez képest.

A husziták mély, erőteljes hazafisága összeforrott az elnyomók elleni küzdelemmel. Kétségtelen, hogy e felfogás is tovább élt népünk tudatában. Alig vonható kétségbe, hogy kihatott a külső elnyomó: a török elleni harc ideológiájának s népi költészetének fejlődésére is. A vitézi tetteket hivatásos énekmondók is versbe foglalták. Ez átvezet a népköltészettől a műköltészethez. De a kettő közt nem húzhatunk éles határvonalat. Egymásba folytak, megtermékenyítették egymást. S a népi költészet és verstechnika termékenyítő hatása lemérhető törökellenes, hazafias költészetünk legkiemelkedőbb darabjain.

Törökellenes, hazafias műköltészetünk első ismert darabja az Ének László királyról. Ez a vers egyházas formában, himnusz alakjában világi: hazafias tartalmat fejez ki. Aktuális vonatkozását világosan mutatja, hogy félreérthetetlenül utal Hunyadira – László királyra alkalmazván, amit róla mondtak: „Te

pogányoknak vagy rettenetök, Törökök mondtak föld félelmének.” Formáját tekintve, a vers felhasználja a latin himnuszköltészet fordulatait, alaki szépségeit, de ritmusa népies, egyes soraiiban huszita tagolású, nyelvezete pedig magas művészi színvonalon szólaltatja meg a husziták forrón szeretett, népi-nemzeti nyelvét.

A század második felének fejlődésében előtérbe nyomul a megerősödő központi hatalom, a körülötte szerveződő hivatali arisztokrácia szerepe. A kor Európa-szerte élenjáró műveltségének, a humanizmusnak hazai képviselői ekkor főleg közülük kerültek ki.

Eredetében a humanizmus a feltörekvő, a feudális renddel szembeszálló polgárság ideológiája volt. Többé-kevésbé fejlett formában mindenütt kialakult, ahol a polgárság annyira erősödött, hogy megkísérelhette felvenni a harcot. Legkorábban és legteljesebben Itáliában fejlődött ki, ahol a polgárság akkor a legerősebb volt. Az itáliai humanizmusban – s a vele szorosan összefüggő reneszánsz művészetben – az európai kultúra addig legmagasabb fokára ért. Legnagyobb teljesítménye, hogy lényegileg szakított a vallásos világnézettel: az isteni gondviselés helyett a cselekvő embert és környezetét, a természetet állította az érdeklődés középpontjába. Az embert mint a társadalom formálóját fogta fel, mint individuális hőst, aki egyéni erőit – „virtus”-át – szegezi szembe a vak véletlent megszemélyesítő sorssal, a „Fortuná”-val. Ez a felfogás a valóságnak csak egyik oldalát világítja meg, de óriási haladást jelent az isteni beavatkozás gondolatán alapuló egyházi világnézethez képest. Ugyanígy a humanisták természetfelfogása, amelyben sok a naiv, mechanikus és idealista elem, óriási haladást jelent, mert utat nyitott a természet tudományos kutatásának. Új tanait a humanisták antik példákkal támasztották alá. Különlegesen érdeklődtek az ókor kulturális hagyatéka iránt. Filológiai pontossággal tanulmányozták a görög és latin klasszikusokat, stílusukban azokat utánozták. Magukat mint azok újjászületését ünnepelték. De munkásságukkal saját koruk harcait, szükségleteit szolgálták. Amikor az itáliai polgárság megalkudott a feudalizmussal, a humanisták visszatörpantak. Nagyrészt a fejedelmek köré sereglettek, a központi hatalom megerősítését sürgették. Az egyházzal is megbékültek, áthidaló megoldásokat kerestek a vallás és vallástagadó filozófiájuk közt. Míg eleinte népi nyelven írtak, most visszatértek a latinhoz. Mindemellett tevékenységük ebben az időszakban is haladó – társadalmilag a szétforgácsoltság és az egyházi uralom viszonyaihoz, kulturális téren az istenközpontú világnézet uralmának s a velejáró elmaradottságnak állapotához képest.

Magyarországon, a városfejlődés viszonylag alacsony színvonalának megfelelően, a humanizmus „szelídített” válfaja terjedt el, noha nyomukban felbukkant egy-két élesebben antifeudális, főként egyházellenes gondolata is. Altalában azonban a humanizmus a királyi hatalom, a központosító törekvések támaszának szerepét játszotta. Terjesztői – külföldiek mellett – az egyházi és világi értelmiség legképzettebb tagjai, akik jórészt állami hivatalokban helyezkedtek el. Emellett azonban már a század folyamán számolni kell a humanizmus szélesebb körű terjedésével. Különben érthetetlen volna a mély hatás, amelyet –

következő századbeli adatok tanúsága szerint – a világi és egyházi értelmiség viszonylag széles rétegeire (köztük a városi, mezővárosi eredetű reformátorok legtöbbjére is) gyakorolt.

Humanista hatások már korábban kimutathatók Magyarországon. Zsigmond kancelláriájában hosszabb ideig működött egy kiváló olasz humanista: Vergerio. Stílusával hatott a kancellária tagjainak írásművészetére, gondolataira. A humanizmus első önálló hazai képviselője és terjesztője: Vitéz János (megh. 1472) e kancellária neveltje. Vitéz az új műveltség híve volt, bár gondolkodásában csakúgy, mint írásművészetében az új még keveredett a régivel. Írásművészetét itthon megbecsülték, leveleit még életében összegyűjtötték. E leveleket Vitéz nagy gonddal készítette. Bennük nem csupán diplomáciai vagy magániratot, hanem humanista módon: közvélemény formálására alkalmas irodalmi műfajt látott. Stílusukon felismerhető a tudatos humanista szerkesztés, csiszolás. Ugyanakkor még sok jel mutatja, hogy írójuknak nem volt könnyű kivetköznie a hazai, egyházi latinság gúzsából, amelyet különben – Magyarországon elsőként – ostromozott kezdetlegességéért. Tartalmát tekintve, a levelek legtöbbje politikai jellegű; a Hunyadi-párt törekvéseit fejezi ki. E levelekkel kezdődik a magyarországi humanizmus sajátos, törekkelenes fő vonala. Vitéz, a humanista, nemcsak író és államférfi, hanem talán elsősorban tudós volt. Magyarországon ő honosította meg a kéziratok egybevetésének, a forráskritika e fontos lépésének tudományos módszerét. Váradon hatalmas könyvtárat gyűjtött középkori és ókori művek kéziratos másolataiból.

Közvetlen politikai célok mellett kulturális törekvései is befolyásolták abban, hogy tehetséges ifjak külföldi tanulmányait segítette. Legtehetségesebb neveltje unokaöccse volt, Janus Pannonius, a 15. század magyarországi humanizmusának legkiemelkedőbb alakja (1434–72). Ferrarában, Guarino iskolájában tanult. Mint humanista lelkesedett a haladást jelentő polgári eszményekért, bizonyos fokig szemben állt a feudalizmussal, küzdött annak kirívó visszasságai ellen, de szembeszegült a fennálló rendet alapjaiban veszélyeztető népi megmozdulásokkal. Ebben kisnemesi származásának, papi rokonságának korlátozó hatása is szerepet játszhatott. Álláspontja a magyarországi viszonyokhoz mérten korlátai ellenére nagy haladást jelent.

Itáliai működésének legfőbb termékei híres epigrammái. Írt ezek mellett hosszabb lélegzetű dicsőítő költeményeket is. A dicsőítő költemény (panegyricus) a humanista költészet egyik jellegzetes műfaja. Jellegzetes azért is, mert felfedi a humanisták működésének egyik sajátos ellentmondását. Ők, akik az ember, különösen a művész méltóságáért, az alkotás szabadságáért küzdöttek, gyakran annyira sem tudták függetleníteni magukat, hogy ezt saját életükben, saját fel fogásuk korlátozott értelmében megvalósíthassák. Mecénásokra, pártfogókra szorultak. A mecénások megfizették a támogatást: magukat dicsértették, ellenfeleiket gyaláztatták. Kevés humanista volt, aki e kényszert el tudta hárítani.

Hazatérve, Janus költészete elmélyült, új színeket kapott. Új műfajt csatolt a régiekhez: az elégiát. E költeményeivel jelenik meg Magyarországon a hazai táj, a természet szépségeinek írói ábrázolása. Epigrammái, amelyek jórészt poli-

tikai tartalmúak, nem oly csípősek, mint az itáliaiak, de mélyebbek és átgondoltabbak. Élmény ereje fűti és politikai céltudatosság jellemzi híres Felelet-ét Constanzi olasz költőnek, aki Mátyást török elleni hadjáratra buzdította. A költői válasz leírja a boszniai hadjáratot, szemlét tart Európa államain, figyelmezteti Itáliát a közvetlen veszélyre, arra, hogy saját érdeke segíteni a török ellen küzdőket. E verset lemásolva, propagandairatként terjesztették Itáliában.

Janus vágyott arra, hogy hazáját felemelje, a „szkíta” tudatlanságot szétoszlassa, a humanista kultúrát meghonosítsa. Küzdött ezzel a feladattal, s élete értelmének tartotta, hogy mint költő, művével becsületet szerezzen hazájának. Művészi öntudata új elemet vegyít a hazafiság fejlődő fogalmába: a kultúra fejlesztésének kötelességét, azt a nagy feladatot, amelyet utána annyi kiváló költőnk, írónk vallott szent hivatásának. Az ő korában ez is új volt, úttörő jelentőségű.

A magyarországi humanizmus kiemelkedő képviselője maga Mátyás király. Nem volt humanista abban a felszínes értelmezésben, amely ezt a fogalmat az irodalmi stílus bizonyos külsőségeihez köti. Mátyás írásai – amennyire a neki tulajdonított, eddig pontosan nem azonosított levelekből megállapítható – nem követik a humanista írásmódnak külső követelményeit. Semmi cífraság, sehol egy mitológiai célzás – sietős, hevenyészett, olykor pongyola fogalmazás. De szerkezetükben, tartalmukban e levelek egész sereg vonást mutatnak, amelyek a humanisták írói és emberi törekvéseire jellemzők. Ilyen vitázó hangjuk, logikus érvelésük. Stílusukban nem, de tartalmukban e levelek elválaszthatatlan részei a humanista irodalom magyarországi fejlődésének. Írójuk, ha nem is volt humanista, sokban a humanisták nevelték. Nevelése korán megszakadt, de utóbb, olvasmányok és társalgások útján fejlesztve műveltségét, elsősorban ismét humanisták hatása alá került. Érdeklődése a humanizmus, a humanistákat foglalkoztató kérdések iránt nem pusztán kormányzati, gyakorlati szükségből, hanem művelődésének irányából is fakadt. Ez és a gyakorlati szükség egyaránt arra indította, hogy udvarában istápolja a humanizmust, igyekezzen megteremtteni a fejlődéséhez elengedhetetlen feltételeket. Mátyás idején a királyi udvar valóban humanista központtá lett. Ezt az udvari humanizmust, amelynek megfelelői másutt is (ekkor főleg az itáliai fejedelmek környezetében) kimutathatók, a régebbi történetírás tisztán importnak, üvegházi növénynek fogta fel. Hibásan, mert hozzátartozott a hazai fejlődéshez. Annak szükségleteiből fakadt, annak nélkülözhetetlen állomása volt.

Mátyás egész sor kiemelkedő külföldi humanistát ismert. Némelyikükkel, így az egyházellenes állásfoglalásáért bebörtönzött, majd nyomdai korrektorságra szorított Pomponius Laetusszal már házassága előtt levelezett. Sokan fordultak hozzá műveikkel, részint elismerésért, részint támogatásért. Egyikkel sem fukarkodott. Néha diplomáciai összeköttetéseit használta fel, hogy valamelyik gyámoltján segíthessen. (Így lépett közbe – firenzei kapcsolatai révén – Galeotto Marzio érdekében, mikor ezt, ugyancsak egyházellenes nézeteiért, az inkvizíció vette üldözőbe. A Galeottótól feljegyzett tréfás történetek érdekes fényt vetnek Mátyásra, udvarára s az ott kivirágzó humanizmusra.) Pártfogolt-

HUMANIZMUS ÉS RENAISSANCE MAGYARORSZÁGON

- ◻ Felszólalás
- ◻ Könyvtár
- Ny Nyomda
- Humanista kör

Renaissance művelődés 1526 előtt

- ◻ Vár, kastély, ill. építészeti emlékek
- ◻ Kápolna, templom, művelődési központok
- ✕ Szék
- ◻ Földesúr

jai személyesen is felkeresték, hosszabb-rövidebb időt töltve környezetében. Látogatásaik kivált uralkodása második felétől váltak gyakorivá, amikor egyrészt hatalma és tekintélye is megnőtt, másrészt udvartartása is kifejlődött, s alkalmasabbá vált a humanista igények kielégítésére. Sokan keresték feleségét is, aki Nápolyból humanista műveltséget s mecénási hajlamokat hozott. Lassan humanista kör alakult a király körül, amelynek tagjai változtak, maga a kör megmaradt. Ehhez csatlakoztak a Vitéz János és Janus Pannonius nyomain járó magyarországi humanisták, legalább a nevesebbek, így kegyvesztésükig Báthori Miklós és Váradi Péter.

A Mátyás udvarában felvirágzó humanizmusnak egyik nagy teljesítménye, egyben a király széleskörű érdeklődésének bizonyossága volt a hatalmas könyvtár, a híres Corvina. Mátyás halála után az egészet széthurcolták. Ma mintegy másfélszáz hiteles példánya ismeretes, eredetileg sokkal több lehetett, szerény becsléssel is legalább 4–500 kötet. Tartalmuk, amennyire a maradványokból megítélhető, széleskörű, döntően humanista irányú, részben újplatonista jellegű érdeklődést mutat. Az egyházi irodalom mellett képviselve voltak a fontosabb ókori és humanista szerzők. A válogatásban bizonyára szerepük volt a könyvtárosoknak, akik maguk is neves humanisták voltak (előbb Galcotto, majd Tadeo Ugoletto); de éppen az egyik könyvtáros, Ugoletto levelei mutatják, hogy a rendeléseket Mátyás személyesen irányította és ellenőrizte. Sokat dolgoztatott a budai 1470 körül alapított másoló és miniatúrafestő műhelyben, amely vele egyidejűen más hazai gyűjtők igényeit is kielégítette. E műhelyben készültek a kötések olaszos technikával, de felzetük díszítésében gyakran keleties motívumokat feldolgozó újszerű eljárással, így szokatlanul gazdag bőraranyozással.

Az udvarban kivirágzó humanizmussal szorosan összefügg az első kísérlet a könyvnyomtatás meghonosítására. Mátyás fontosnak tekintett, 1486-i törvénykönyvét Lipcsében kinyomatta; azért ott, mert az ottani egyetem híres jogi fakultása maga gondozta a törvénykiadásokat. Egyik hivatalnokának, Karai Lászlónak nevéhez fűződik a könyvnyomtatás meghonosításának kísérlete. Karai közvetítésével került Magyarországra Hess András, Lauer betűivel rendezvén be budai nyomdáját. A nyomda 1472–77 közt működött. Első keltezett terméke, a budai krónika kiadása 1473-ban készült el.

Kétségtelen, hogy a humanizmus, udvari formájában, Magyarországon a kiváltságosok közt is kevesek ügye volt. Az udvarban járatos nagyurak hóbotnak, a király s még inkább a királyné olaszos szeszélyének tekintették. A nagyurak kinevezték azt a társukat, aki – mint Báthori Miklós – könyvet fogott kezébe. Mégis hiba volna azt képzelni, hogy az udvari humanizmus elszigetelt maradt, s hatástalanul múlt el. Kisugárzása már ekkor érezhető, elsősorban a királyi hivatalok, kivált a kancelláriák tisztviselőinek munkásságában. A kancelláriában, legalább Vitéz óta, élő hagyományként hatott a humanista stílus (és bizonyos fokig a humanista gondolkodás) követelménye. Mindez talajt teremtett a humanizmus további térhódításának, legalább a hasznát látó hivatali arisztokrácia köreiben.

A Mátyás idején kivirágzó udvari humanizmus számos jelentős irodalmi alkotást hagyott az utókorra. Tulajdonképpen nincs is olyan írásmű, kezdve a királyi ítéletleveleken, végezve az 1486-i törvénykönyvön, amely humanista hatások nyomát ne viselné. A szorosabban vett humanista írásművekből ki kell emelni a történelmieket és az államelmélet egyes kérdéseivel foglalkozókat. Az első történelmi feldolgozás, amely már bizonyos fokig humanista jellegű. (Pontosabban: átmenet a humanista történetírás felé): Túróczy János ún. krónikája. Voltaképpen nem krónika ez, hanem – legalább 15. századi részében – írott és szóbeli forrásokat némi kritikával, egyben világos politikai tendenciával használó, az emberi cselekvés rugóit is kereső feldolgozás. Túróczy könyvét öltöztette humanista köntösbe Antonio Bonfini. Kiegészítette Túróczy anyagát, Hunyadi korától önálló kutatásokra, részben szemtanúk közléseire támaszkodva. Forrásait kritikával használta, ezzel összecyézethetőnek tartva, hogy formailag költött beszédek adjon a szereplők szájába, s kivált a régebbi eseményeket mód felett kiszínezzék. Abbeli törekvésében, hogy Mátyást római eredetűnek mutassa be, nemcsak családfát költött számára, hanem a magyar történetet is tetelűzdélte antik vonatkozásokkal.

Összefüggő államelméleti művet a magyarországi humanizmus nem hagyott hátra. Egyes Magyarországon járt humanisták – Brandolinus, Callimachus – műveikben számos utalást tartottak fent, amelyekről joggal feltehető, hogy Mátyás államvezetésének tapasztalatát, mintegy államrezonját összegezik, részben vele folytatott beszélgetések alapján. E gondolatok összefüggő államelmélet elemeinek látszanak. Ez annál jelentősebb, mert ettől fogva hosszú ideig – lehet mondani: egészen Zrínyi munkásságáig – nem ismerünk hasonlókat.

Bár a humanisták latinul írtak, érdeklődtek a népi nyelv, a népi nyelvű irodalom és helyesírás problémái iránt. Mátyás udvarában a humanizmus mellett felvirágzott a népi nyelvű, kisebb részben szerelmi, nagyobb részben törek-ellenes vitézi tárgyú költészet.

Mátyás korabeli eleven pezsgéséhez képest a Jagellók idején fokozatosan lehanyatlott az udvar humanista élete. Teljesen akkor sem szűnt meg, kivált nem rögtön. A kilencvenes évek végén Celtis Konrád, a kiváló német humanista cseh- és magyarországi barátaiból Budán szervezte meg a „Dunai Tudós Társaság”-ot, újplatonista színezetű vitázó körrel. Ez néhány évig fennmaradt. Később az udvar s Buda szerepe mindinkább elhalványult, az udvari jellegű humanizmus további fejlődése mecénáskodó nagyurakhoz kötődött. Ugyanakkor azonban megfigyelhető a humanizmusnak, legalább egyes elemeinek viszonylag széleskörű terjedése, elsősorban a mecénások székhelyein, de a világi értelmiség magasabb képzettségű – részben polgári származású – elemeinél is. Jellemzően polgári nézetek, részben mérsékelt társadalomkritikai szempontok találhatók több 16. század eleji műben. E művek a műveltség további elvilágiasodását segítették, s a fejlődő polgárság nézeteinek tolmácsolásával a humanizmus hazai bázisának szélesbedését tükrözték.

A humanizmusnak, illetve elemeinek viszonylag széleskörű terjedése a műveltség növekvő elvilágiasodását jelezte. Ez kedvezett a világi tárgyú irodalom

s ezen belül a népi nyelvű műköltészet, általában a népi nyelvű írásbeliség további fejlődésének. E téren a 15. században megindult fejlődés a századforduló táján s a következő század elején kiterébélyesedett. Tudjuk, Hunyadi is magyarul mondta kormányzói esküjét. A törvények, oklevelek megőrizték a finom jogügyi árnyalatok kifejezésére szolgáló magyar szavak, szakkifejezések egy részét. Drágiról, Mátyás korának képzett jogászáról Bonfini kiemelte, hogy „igen ékesszóló a szkíta nyelvű beszédben”. A jogügyi fogalomalkotás és írott kifejezéseinek emlékei mellett a század második felében megszorodtak a magyaros gondolkodás, szófűzés jelei a latin írásokban is. Különösen felöltő ez az akkortájt kialakuló magánügyi írásbeliség termékeiben, főként a „missilis” levelekben. A nyelv itt is hamarosan áttöri a latin írás burkát. A 16. század első évtizedeitől megszorodnak a vidéki nemesek magyar nyelvű írásai is, amelyek egy részét feltehetően nem ők maguk, hanem vándordeákok írták.

A magyar nyelvű írásbeliség kiterébélyesedésével párhuzamosan hasonló folyamat kezdődött a világi irodalom, elsöbben a költészet területén. Ennek sajátos – mennyiségre legjelentösebb – területe a századforduló táján az új, egyben utolsó virágzását élő kolostori irodalom. Ez túlnyomó részében az egyházon belüli reformtörekvésekből táplálkozott. A humanizmus térhódítása, a műveltség fokozódó elvilágiasodása veszélyeztette az egyház meglevő pozícióit. Ennél is nagyobb veszélyt jelentett, hogy az eretnek tanokat, a tömegek ellenállásának ideológiai kifejeződéseit nem sikerült kiirtani. Ezzel függnek össze a század derekán kezdődő, később megerősödő reformtörekvések, így a szerzetesrendek egymást követő átszervezései és szabályzatszigorításai. Ezzel függ össze végső soron az is, hogy a szerzetesrendek bizonyos mértékig teret engedtek egyes népi, eretnek eredetű tanoknak és követelményeknek. Ugyanakkor, küzdve a humanizmus és a növekvő elvilágiasodás ellen, érveik elavult fegyvertárát igyekeztek felfrissíteni ellenfeleik csiszoltabb módszercivel. Így az egyházi írásokba is behatolnak a humanizmus bizonyos elemei. Még fontosabb, hogy a szerzetesi reformok utat nyitottak a rendek, legalább egy részük összetételének változásához. A pálosok közt megszorodtak a polgári elemek. A ferencesek ún. harmadrendjébe sokan beléptek a városi és falusi egyszerű emberek soraiból. Ez részben az egyház helyzetének megszilárdulását eredményezte, egyben azonban eretnek tendenciák feléledését tette lehetővé az egyházon belül. A magyar nyelvű kolostori irodalom ennek a bonyolult, sokrétű, ellentmondásos fejlődésnek születte. Egészében az egyháznak azt a törekvését tükrözi, hogy némi engedmények árán megszilárdítsa, illetve helyreállítsa befolyását a tömegekre; azonban ezt a világos fő vonalat nem egy ponton megtöri eretnek jellegű tanok vagy eretnecség határát érintő reformgondolatok jelentkezése. – Szépirodalmi elemek vallásos célú felhasználásában kiemelkedő a neves ferencrendi hitszónok, Temesvári Pelbárt munkássága. Temesvári latinul írt, de fordítás és népi nyelvű terjesztés igényével. Maga mondja, hogy prédikációiban csak oly kérdésekkel foglalkozik, amelyeket az „együgyű nép” előtt ajánlatos ismertetni. A prédikációk javarészeinek magyar fordítása fennmaradt a századforduló kolostori kódexirodalmában, s hatott az egyházi irodalom további fejlődésére.

Az egyház szempontjából kétélű fegyvernek bizonyult két reformirányzat: a misztika és az ún. „devotio moderna” (új áhitat) terjesztése. Kódexeinkben mindkettőnek nyoma maradt. Az utóbbi mérsékelt, polgári irányú reformkövetelésekből eredt (előreformáció); az előbbi részben népi jellegű, eretnek tartalmú törekvéseket takart. Misztikába burkolt, lényegileg antifeudális tartalmú elképzelés: Istennel nem a túlvilágon, hanem már a földön kell egyesülni. A misztika terjedésével összefügg a Mária-kultusz felvirágzása is. Misztikus és vallásos köntösben világi, emberi érzelmek keresik itt a kifejezés útját.

Kódexeink számos legendaforrást tartottak fenn. E legendák legtöbbje bejárta Európát, és fejlődése során sok egyházon kívüli elemmel: antik történetekkel, keleti mesemotívumokkal, népi utalásokkal bővült. A Kazinczy-kódex őrizte meg Barlám és Jozafát híres legendáját, a Teleki-kódex Makárius képzelt útleírását. Egész kódexet kitölt a hazai tárgyú Margit-legenda, amelyet a Nyulak-szigetén 1510-ben Ráskai Lea másolt jóval korábban készült eredeti alapján.

A magyarországi kódexirodalom legjelentősebb alkotása az ún. Karthauzi Névtelennek az Érdy-kódexben megtartott terjedelmes műve. Egységes, tudatos írói alkotás. Szerzője a reformáció küszöbén, Mohács idején összegezni kívánja mindazt, ami a terjedő újtól a hanyatló régít: egyházát megmentheti. Eljárásában az fejeződik ki, hogy a műveltség új elemei olyan követelménnyé váltak, amely elől többé a régi védelmezői sem zárkózhattak el. E felismeréssel a Névtelen műve lezárja az egyházi irodalom fejlődésének átmeneti korszakát: jelzi az újat, amely már a reformációban összegeződő társadalmi és kulturális küzdelmek jegyében áll.

A 15. század kulturális fellendülése érvényesült a tudományok fejlődésében is. A humanizmus serkentő hatása főleg olyan tudományoknál mutatkozott, amelyek az állammal többé-kevésbé szorosan összefüggtek, mint a történelem, a jog, az államelmélet. Ez kétségtől összefügg a humanizmus udvari jellegével. Emellett azonban több jel mutatja Mátyás és a köréje csoportosuló humanisták természettudományos érdeklődését, így külföldi tudósoknak itt készített vagy itteni pártfogóknak ajánlott művei, valamint a híres budai csillagvizsgáló. Az érdeklődés kétségtől megvolt szélesebb körben is, a századfordulótól pedig, kapcsolatban a humanizmus magyarországi bázisának szélesedésével, tovább erősödött és terjedt.

A kulturális fellendülés elevenen érezhető a művészetek legtöbbjének fejlődésében. A korra jellemző elvilágiasodás itt is megfigyelhető, noha még többnyire egyházas lepel alatt. A kor a monumentális egyházépítés alkonya. Helyette más, világi elemek kerülnek előtérbe: az építészetben a királyok, nagyurak kastélyai és palotái, városi középületek és vagyonos polgárok művészien kiképzett, palotának beillő házai. A képzőművészet, kivált a festészet s még inkább a miniatúra fejlődésén érezhető a polgárság erősödése. Ezzel függ össze az ábrázolás fokozódó realizmusa. Kezd megváltozni az ábrázolás tárgya is: korábbi, inkább miniatúrás kezdetek után most már az oltárfestészetben is megjelenik a polgár, az egyszerű ember és – elsőként megint a miniatúrában – maga a termelőmunka. A művészetek és az egész társadalom fejlődésével összefügg, hogy

az alkotó művész egyéniséggé válik, kezdik névről ismerni. Különösen fejlett művészeti iparoknál a művész kezd megkülönböztetett helyzetbe jutni az egyszerű iparoshoz viszonyítva. Ez azonban csak kezdet, olykor annyi sem: tendencia csupán, amely a későbbi fejlődés irányát jelzi.

Az építészet fejlődéséről, ha töredékesen is, viszonylag nagyszámú emlék, épületmaradvány, régészeti lelet ad képet. Az emlékek viszonylag nagy száma és művészi színvonala az építészet kultúrájának aránylag széles kiterjedésére mutat. Az egys. nagyobb központok, főleg városok építkezéseinek, ott kialakult építő- és kőfaragóműhelyeknek, „iskoláknak” hatása a környékre, sőt olykor az ország egyes távolabbi részeire is kisugárzott. Valószínű, hogy a Báthoriak nyírbátori templomépítkezését a debreceni (azóta elpusztult) András-templom stílusa – alkalmasint építőinek közvetett vagy közvetlen hatása – befolyásolta. Jelentős építészeti központok alakultak más nagyobb városokban, így Kassán, Kolozsváron. Ezek hatása is érezhető környékük építészeti emlékein. Feltehető, hogy a legerősebb s legmesszebb kisugárzó hatású központ Pest és főleg Buda, az ország központja volt. E két városban igen nagy lendülettel folyt az építkezés az egész században. A városi hatóság mellett a királyok is serkentették, így már Zsigmond, majd különösen Mátyás. Utóbbi fejlett városrendészeti és esztétikai elvek alapján követelte az üres telkek beépítését, a „várost elformátlanító” csúf, elavult, omlatag épületek eltávolítását és pótlását. A városi építkezéseket – nemcsak Budán, hanem másutt, például Kolozsváron – adókönnnyisékekkel és más módon támogatta.

Az épületek nagy többsége, kivált a század első felében, csúcsíves stílusban készült. A magyarországi építőművészetben ez az időszak a gótika igazi kivirágzásának és legnagyobb kiterjedésének kora. Nemcsak az újonnan emelt épületek csúcsívesek; ilyen stílusban építenek át számtalan kisebb-nagyobb, régebbiről fennmaradt, eredetileg másképpen készült épületet is. Ugyanakkor azonban az építkezések egy részénél, esetleg csak az épületek egyes részletein már másfajta, a reneszánsz irányába mutató elemek is felbukkannak. A század derekától ezek az elemek megszorodnak; később, Mátyástól és humanista hatás alatt álló környezetétől, a humanizmus hazai istápolóitól kiindulva, reneszánsz stílusú építkezés emlékeivel is találkozunk.

A csúcsíves építészet fennmaradt emlékei jórészt templomok, egyházi épületek, illetve azok maradványai. A világi építészet emlékei jóval gyérebbek: a háborúk a lovagvárakat, erődnek használt kastélyokat különösen sújtották. Helyi hagyományokkal, sajátos vonásokkal bővülve, a csúcsíves stílus Magyarországon, kivált a magyar lakta városokban és a vidéken, önálló változatot hozott létre: olyan alkotásokat, amelyek a nyugatiaktól akkor is lényegesen különböztek, amikor kimutathatóan azok példáját követték. A csúcsíves építészet magyarországi változatát több realizmus, egyszerűbb térhatás, kevesebb külső dísz jellemzi, mint ez a városi csarnoktemplomok mellett különösen a vidéken szokásos, egyhajós megoldásoknál látható.

A világi építkezés e korra eső, legnagyobb szabású alkotásából, Zsigmond budai „friss” palotájából csak töredékek maradtak. Feljegyzésekből tudjuk, hogy

a palota Zsigmond egyéb – így tatai – építkezéseivel együtt kiváltotta a kortársak elismerését. Az építkezések némelyikén hazai, német és francia kőművesek mellett olyan kiemelkedő művészek is dolgoztak, mint Manetto Ammanatini, aki magyarországi tartózkodása idején előbb Ozorai Pipót, utána Zsigmondot szolgálta. Az itáliai kapcsolatokkal rendelkező nagyurak ekkori várépítkezései – a királyi udvar hatása mellett – olaszos vonásokat mutatnak. Az akkori kastélyépítéssel egyik legszebb, viszonylag épen maradt emléke a vajdahunyadi vár, amelyet Hunyadi János és felesége – talán a királyi építkezések példájától, részben esetleg francia vagy északolasz mintáktól is befolyásolva, de mindezeket az erdélyi építészet hagyományaival egyesítve – valószínűleg erdélyi mesterekkel építtettek.

Mátyás idején több neves külföldi, jórészt olasz mester járt Magyarországon. A híres bolognai építész, Aristotele Fioravante kétszer is. Szülővárosában úgy tudták, hidakat épített nálunk. Benedetto da Maiano, Giovanni Dalmata, illetve tanítványaik szintén hosszabb időt töltöttek hazánkban. Nagyobb építkezéseket irányítottak részben Mátyás, részben más humanista műveltségű építetők, így Báthori Miklós megbízásából. Tény, hogy az olaszos hatás a királyi udvar, az itáliai vonzódású megrendelők viszonylag szűk körére korlátozódott. Ott sem kizárólagosan s nem pusztán átvételként érvényesült. Az építészet hazai fejlődése megteremtette a technikai és művészi lehetőséget reneszánsz hatások befogadására; egyben a módot is meghatározta, ahogyan e hatások a további fejlődést, a meglevőhöz idomulva, befolyásolhatták.

A reneszánsz stílus teret hódított a világi építészetben, kivált Mátyásnak s udvara tagjainak megrendeléseinél. Elcinte nem annyira teljes és tiszta alkotásokkal, egész épületekkel, hanem alakításokkal, díszítő elemekkel, épületkiegészítő részek újszerű kiképzésével. Azonban az új elemek, főként a század vége felé, egyre nagyobb kiterjedésben, nagyobb nyomatékkal érvényesültek, bár a régebbi hagyományokat ekkor sem szorították ki, s a régi stílus országos túlsúlyát nem szüntették meg. A legjelentősebb reneszánsz építkezések: Mátyás budai, tatai, visegrádi és egyéb rendelkezései. Ezeknél az új stílust szükségképpen össze kellett egyeztetni a meglevő régivel. Tisztábban érvényesült a reneszánsz egyes, többé-kevésbé önálló részekben, valamint a korábbi maradványoktól kevésbé befolyásolt építkezéseken, így a visegrádi palota mellett a nyéki üdülőnél.

Fokozódó mértékben érvényesült a reneszánsz a Mátyás környezetéhez tartozó és a humanizmussal kapcsolatot tartó nagyurak: Báthori, Nagylucsei, utóbb Bakócz, Szatmári építkezéseinél. A század vége felé egyes városi patríciusházakon és középületeken is jelentkezett. Behatolt az egyházi építészetbe is. Bár az egyházi építészeti megörzsi a csúcsíves stílus fő vonásait, részleteiben egyre több reneszánsz elemet használ fel, kivált a századforduló tájától kezdve. Reneszánsz stílusú az egészében gótikus pesti plébániatemplom márványoltára, a menyői templom kapuja. Reneszánsz elemek díszítik a csikmenasági gótikus templom szárnyasoltárát. A gyulafehérvári Lászlai-kápolnán keveredik a két stílus. Ekkortájt keletkezett (1507) a reneszánsz stílusú egyházi építészet egyik legkiemelkedőbb, egységes alkotása Magyarországon, a híres esztergomi Bakócz-kápolna.

Az építészettel együtt fejlődött a monumentális épületszobrászat. Maradványok s írott források arról tanúskodnak, hogy a század folyamán az épületszobrászat – s általában a szobrászat – területén is megindult a stílusok harca. Ez, bár nem dőlt el, a reneszánsz elemek erősödését, előtérbe nyomulását eredményezte. A század folyamán terjedt a szokás, hogy egyházi és részben világi nagyurak alakját sírkövek fedőlapján megörökítsék. Az egyes alkotások művészi értéke igen különböző, stílusuk mégis közös iskolára vagy iskolákra, kialakult hagyományokra vall. Fejlődésük iránya azonos. A század elején a sírkövek a kőfaragás gótikus hagyományait mutatják. E hagyományok mindvégig erősek, de merevségüket fokozatosan áttöri az emberi test, a ruha és a páncélzat realisztikusabb ábrázolása. Mellékalakok ábrázolásában – így a Hunyadinak tulajdonított gyulafehérvári sírkő csataképein – már a század derekán túlsúlyra jut az életből ellesett mozgalmasság. A főalakok, különösen arcuk megmintázásánál ugyanakkor előtérbe kerül a törekvés a való élet megörökítésére: a kassai dóm szenteket ábrázoló fafaragványai közt polgár, polgárnő tűnik fel korhű viseletben, realisztikushoz közelítő arcmintázással.

Épületek díszítésében a szobrászathoz is nagyobb szerep jutott a festészethoz. Amennyire a fennmaradt adatokból megállapítható, a festészet fejlődése különösen két területen: a falfestészetben s a miniatúrában (illetve ezzel rokon műfajokban) volt kiemelkedő. A falfestészet igen szélesen elterjedt. Alkotásai eleinte az egyházdíszítő művészet keretében, egyházi tárgyakra korlátozódtak. A magyarországi templomok aránylag nagy falfelületeit festményekkel ékítették. Gyakran a kisebb, falusi templomok falait is telehintették képekkel. Ezek természetesen vallásos tárgyat, többnyire bibliai történeteket ábrázoltak. Azonban a század folyamán az egyházi falfestészet keretei közt is új tendencia jelentkezik: világi tartalmú mondanivaló és ennek megfelelő törekvés a kifejezés realisztikusabbá tételére. Emellett kialakul a világi tárgyú falfestészet, amelyben ezek a tendenciák fokozottan érvényesülnek.

A töröktől meg nem szállt terület templomai gyönyörű falképek sorát őrzik. Festészet és szobrászat egyesített eredményei az ún. szárnyasoltárok, a 15. századi egyházdíszítő művészet kiemelkedő alkotásai, amelyek – különösen a szlovák területen – igen fejlett helyi hagyományokat istápoló képzőművészeti kultúráról tanúskodnak. Hihető, hogy e szárnyasoltárok némelyikén helyiek mellett magyar mesterek is dolgoztak. Kassán például, a főoltár tábláinak megkezdése időpontjában egyszerre négy, máshonnan származó mester kapott polgárjogot, köztük egy lengyel, továbbá Jacobus de Waradin és Demetrius de Zentyvan. Hihető a fordítottja is: helyi mesterek bizonyára szép számmal vettek részt egyes nagyobb, többek együttes munkáját kívánó vállalkozások kivitelezésében. Ez is egyike a száznak, amelyek a Magyarországon élt népek kulturális fejlődését egymással és szomszédjaikkal összefűzték.

Virágzó helyi iskola fejlődéséről tanúskodnak a csíki székely templomok fal- és oltárképei. A század elejének kiemelkedő alkotása a székelyderzsi falképsorozat, amely László legendáját élettel, népies – egyes elemeivel már a későbbiének felfogásához közeledő – értelmezésben ábrázolja. A század végéről, a kö-

vetkező század elejéről származnak a szentimrei, szentléleki, somlyói oltárok festményei. Valamennyit egybefogják a közös iskola hagyományai, amelyek oly erősek, hogy akkor is érvényesülnek, ha valamelyik kép külföldi minta után készült, mint a somlyói oltár madonnája Dürer egyik metszete nyomán.

A világi tárgyú falképfestészet első ismert, összefüggő emléke a vajdahunyadi Mátyás-loggiát díszítő, szerelmi és vadászcenákat ábrázoló sorozat. Amennyire a maradványokból megítélhető, a képeken a festészet realista törekvései, szabadulva a vallásos tárgy és az egyházi hagyomány kötelékétől, fokozottan érvényesülhettek. A festmények még nem reneszánsz stílusúak, de a festészetben éppúgy a reneszánsz közvetlen előzményeit, előkészítő fokát jelzik, mint a szobrászatban a Hunyadinak tulajdonított sírkő mozgalmas csatajelenetei.

A reneszánsz festészet terjedéséről főleg írott források tájékoztatnak. Egyik kiváló képviselője, Masolino már a század elején Magyarországon járt, Ozorai Pipónak és Zsigmondnak dolgozott. Utóbb több olasz festő követte. Tudjuk, Mátyás és a reneszánsz műveltség más magyarországi hívei kiváló mesterektől, így Filippino Lippitől, talán Leonardótól is szereztek képeket. Egyik sem ismeretes. A hazánkban járt olasz mesterek alkotásai, köztük Mátyás palotájának híres falfestményei elpusztultak. Néma fogalmat adnak róluk az Esztergomban fennmaradt, erényeket ábrázoló freskók, amelyeket később, Bakócz rendelésére, hihetőleg Filippino Lippi egy tanítványa festett. A még későbbi, gyulafehérvári freskók már nem a quattrocento, hanem a cinquecento festészeti stílusának behatolását jelzik.

Még határozottabban erre vall a miniaturafestészet, amelynek a kódexekben és másutt viszonylag több nyoma maradt. Mátyás korától a kódexek díszítésének, képeinek stílusa döntő mértékben reneszánsz jellegű. A tárgyválasztás köre szélesedik. Világi ábrázolásban, így a címerlevelekben a vitézi élet több mozzanata s kelléke jelenik meg. A század végén egy kalendárium képén fel tűnik az arató paraszt.

A reneszánsz győzelme, túlsúlyra jutása leghatározottabban az iparművészet területén figyelhető meg. Az iparművészet ekkortájt kezdett kikülönülni a luxustárgyakat gyártó iparágakból. A fémművesség több neme – ötvösművészet, pecsétvésés, éremkészítés stb. – mellett ilyenek tekinthető nem egy, mai szemmel közszükségleti cikket gyártó iparág, például a bútorasztaloság, üveggyártás, sőt az agyag- és cserépművesség némely fajtája is. Kétségtelen, hogy míg a fazekasság egyszerű készítményei széles tömegek szükségleteit szolgálták, a fénymázás edényeket, a díszes csempéket, majolikagyártmányokat kevesen tudták megvásárolni. Ugyanígy a díszesebb bútorokat vagy az üvegipar termékeit. Mindezek tehát még luxusiparok. Azonban tény, hogy termékeik vásárló közönsége a század folyamán szélesbedett. Ez alkalmasint kihatott a tárgyak stílusára, kivitelezésére is.

A bútorasztaloság jelentékeny fejlődésen ment át, amennyire inkább egykorú ábrázolásokból mint maradványokból megállapítható. Fejlődésének útját egyfelől a lakberendezésnél felhasználható bútordarabok – ágy, szék, asztal,

láda – nagyobb változatossága és célszerűsége, másfelől az alapvonalak egyszerűsödése mellett a díszítő elemek (faragás, berakás) gazdagodása jelzi. Növekedett az üvegipar jelentősége; művelői a századforduló táján több városban külön céhet alkottak. Az üvegfestés nemcsak gótikus templomok, hanem világi épületek, köztük Mátyás budai könyvtára díszítésében is szerepet kapott. Egy székesfehérvári szerzetesről, Jakabról feljegyezték, hogy „csodálatos” ablakokat festett, és több tanítványt hagyott. Magyarországi üvegfestők külföldi szerepléséről is maradtak adatok.

A kor vas- és bronzművessége számos szép alkotást hagyott hátra: gótikusból reneszánszba átmenő rácszatok, edények, kandeláberek mutatják ez iparágak művészi fejlettségét. Magas formai tökélyre jutott a nemesfémek korábban is fejlett megmunkálása, különösen a híres magyarországi ötvösművészet. Ennek egyik európai hírnevet szerzett alkotása az ún. sodronyzománc. Magyarországi ötvösök kezéből gótikus és reneszánsz stílusú serlegek, ékszerek, egyházi és világi dísztárgyak tömege került ki a század folyamán. A magyarországi ötvösöket külföldön is nagyra tartották. A század végén Rómában egyszerre hárommal is találkozunk.

Figyelemre méltó, mily gyorsan honosodtak meg a reneszánsz stílus formái az agyag- és cserépiparban. Ebben az összefüggésben nem az olaszos ihletésű, jórészt alighanem itáliai eredetű majolikák, hanem a nyilván hazai, szélesebb rétegek szükségleteit kielégítő, mázas, sőt mázatlan korsók, cserépedények – maradványaik – klasszikus egyszerűségét, formaszépségét kell kiemelni. Közelfekvő a feltevés, hogy a reneszánsz művészet e ponton a népi műveltségéből merít, a népművészet stílusformáló erejének enged utat. Gazdag, noha jobbra töredékes leletanyag tanúskodik a cserépipar fejlettségéről (alakos kályhacsempék), valamint az olasz majolikatechnika terjedéséről. A majolikaleletek egy része azt sejteti, hogy Mátyás idején, aki a faenzai Betini-műhellyel kapcsolatban állt, legalább átmeneti időre hazánkban is meghonosodott ez az akkor még igen ritka művészet.

Bár emlékei jórészt elpusztultak, a fennmaradtakból is megállapítható, hogy hazánkban a művészetek fejlődése lépést tartott a kultúra egyéb területein kimutatható fellendüléssel. Része a kultúra általános, jelentős 15. századi fellendülésének. Ez a kulturális fellendülés lezár egy szakaszt a középkori fejlődésben; előremutató elemeivel jelzi és előkészíti a következő században kibontakozó, szélesebb tömegekre kiterjedő fellendülést.

XI. A rendi reakció és a röghözkötő tendencia felülkerekedése. Az 1514. évi parasztháború. Mohács (1490-1526)

1. A központosítás eredményeinek összeomlása

A bárói rend uralma

Az 1490-től 1526-ig tartó korszak elején a rendi reakció felülkerekedett, a központosítás terén elért eredmények összeomlottak. Ez hozzájárult a parasztság helyzetének további romlásához, ami viszont az antifeudális harc kiéleződéséhez, parasztháborúhoz vezetett. Ebben az időben egyre inkább fenyegetett a világuralomra törekvő oszmán birodalom nagy támadása. Még inkább szükség lett volna erős, jól szervezett államra, erejét a népből is merítő hadseregre. Mátyás halála után azonban a központi hatalom nem tudta folytatni a Hunyadiak központosító politikáját, a királyi hatalom lehanyatlott, a kormányra került bárók és főpapok mit sem tettek a honvédelemért. A bárók uralomra kerülésével megdőlték a központosításnak a rendi állam megszilárdításán túli eredményei. A magyar feudális állam egy szűk bárói és főpapi rend kezébe került, amellyel szemben felélénkült a középnemesek ellenállása, de már nem a királyi hatalom szövetségében.

Ezekben az években a központosítás eredményeit javarészt tönkretették a feudális urak. Az állandó hadsereget szétzüllesztették, majd szétverték. A haderő a fegyveres belső harcok eszközüvé vált az egyes bárók kezén. A központosítás alkotásait természetesen nem lehetett egy csapásra eltörölni, Mátyás halála után is fennmaradt, s bizonyos vonatkozásban fejlődött az általa kiépített intézmények egy része (kancellária, kincstartóság). Ezeknek az intézményeknek a szerepe azonban döntően megváltozott, többé nem a haladást szolgálták. A kancellárok a bárói-főpapi rendi párt, az udvari párt politikáját vitték. Éppen azok lettek Mátyás politikájának árulóivá és a bárói politika eszközüvé, akiket ő helyezett a központi apparátusba. Ennek oka az volt, hogy a nagy királytól báróvá, főpappá emelt személyek nemcsak a méltóságok előnyeit élvezték, hanem érezték a központosítás bárókat és főpapokat korlátozó lépéseit is. Azt is érezhették, hogy a kiépülő hivatali apparátusban ők csak eszközei, alárendeltjei lehetnek az erős királyi hatalomnak, országos méltóságuk immár nem lehet öncélú politikájuk eszköze. Mátyás több magas rangot elért „útitársának” a központosítás előrchaladása során bekövetkezett bukása még híveit is aggodalommal tölthette el. Joggal állapította meg már Verancsics Antal – aki történeti munkájában Mátyás halálától számította az ország hanyatlását –, hogy az összes főemberek arra törekedtek, hogy *még egyszer ilyen királyi uralom alá ne vessék őket.*

A rendi reakció felülkerekedését már Mátyás halálától kezdve nyomon kísérhetjük. Nyomban érvényesültek politikájának belső ellentmondásai. Királyválasztó országgyűlést készítettek elő. Ez korántsem úgy folyt le, ahogyan azt Mátyás elképzelte. Halála után több idegen trónkövetelő lépett fel, hogy elüsse fiát a tróntól. Elsősorban azok az ellenfelei léptek fel, akiket legyőzött, de nem tudott megsemmisíteni. Miksa római király annak a szerződésnek az alapján állt elő igényével, amelyet még Mátyás és III. Frigyes császár kötött. Mátyás másik ellenfele, Jagelló Ulászló cseh király is jelentkezett. Fellepett a Jagellók főága is, amely már Mátyás életében követelte a trónt, képviselője most János Albert lengyel herceg volt. E dinasztikus igények mögött belső erők álltak. Az urak olyan királyt akartak, aki külső erővel védi az országot, de magában az országban támasza nincs, így az „üstökét a markukban” tarthatják.

Így az összes idegen trónkövetelőkhöz támaszt találtak maguknak az országban, csak a központosítás politikájának bázisa szűkült egyre jobban össze. Miksa mellett elsősorban a dunántúli és a horvát-szlavonországi bárók léptek fel: a Bánfiak, a Kanizsaiak, a Szentgyörgyiek, a Frangepánok. János Albert mögött főleg felvidéki urak, elsősorban a Perényiek és a Rozgonyiak csoportosultak, továbbá a Báthoriak. De a lengyel herceg érdekében lépett fel Magyar Balázs is, Mátyás hajdani hadvezére, aki mint János Albert katonája esett el. Jagelló Ulászló támogatói elsősorban a Szapolyaiak voltak, akiket pedig ugyancsak Mátyás emelt magasra, akiktől elsősorban várta fia támogatását. Szapolyai István azonban már két héttel Mátyás király halála után célul tűzte ki, hogy *szabadulni kell a szorongattatástól és elnyomatástól*, amely alatt Mátyás idején az ország nyögött, s az országot „régii szabadságaiba” kell visszaállítani. Ulászló mellé állott Beatrix özvegy királyné, továbbá Mátyás utolsó kancellárja, Filipec János váradi püspök is (miután Corvin Jánost legalább színleg igyekezett a trónra juttatni), Bakócz Tamás titkár és püspök, a kancellária kiemelkedő alakja, Nagylucsei Orbán nádori helytartó és püspök, valamint Geréb Péter, Mátyás egyik hadvezére.

Corvin alapvető politikai hibája az volt, hogy egyes bárók maga mellé állításától túl sokat remélt, hogy alkudozott, s *nem mozgósította a megyei nemességet, a városi népet*. Holott a központosítás több évtizedes sikere a ligák jelentőségét, erejét felszámolta, s a ligapolitika ideje lejárt. Így Corvin János pártja most már nem volt országos párt, mint egykor a Hunyadi-párt, hanem tulajdonképpen az egyik *bárai* párttá süllyedt le. Éppen a Corvin mellett álló bárai párt lett a leggyengébb. E párt ereje súllyal a Délvidékre esett: Újlaki Lőrinc, a Szerémség dúsgazdag földbirtokosa volt mellette, továbbá Váradi Péter érsek, akit Mátyás börtönéből apja halála után Corvin szabadon bocsátott. Emellett Corvint az idegen trónkövetelők ellen más délvidéki – részben nem is magyar – nagyurak is támogatták.

A királyválasztási feltételeket megállapító országgyűlés egészen más körülmények között zajlott le, mint Mátyás megválasztása. Bár a köznemesség most is tömegesen jelent meg, mintegy 9–10 ezer fő, az országgyűlés irányítása czúttal a bárók kezében volt. A bárók és köznemességek rendi ellentétei itt is érvé-

nyesültek. A központosító Mátyás erősítette a megyei középnemességet, a megyei szervezetet. A bárók ezért is akarták a mátyási reformok felszámolását. A köznemesség nem tudta meggátolni a bárók elhatalmasodását. A kisebb nemesek és a katonák így hiába álltak zömükben Corvin János mellett. A bárók annyira elhúzták a királyválasztást, hogy a nemesség nem bírta költséggel, hazatért, és megyénként csak egy-két követet hagyott hátra. Ezzel megszűnt a bárókat befolyásoló fegyveres tömeg. A bárók most már túlsúlyra kerülve, az országgyűlési követeket is rávették választási feltételeik elfogadására. A nép tömegbefolyása ezúttal nem érvényesült.

A választási feltételek most még azon is túlmentek, amit annak idején Mátyásra igyekeztek erőszakolni. A magyar uralkodó osztály élt az alkalommal, hogy felszámolja a központosítás eredményeit. A legfőbb feltétel az volt, hogy a megválasztandó királynak el kell törölnie mindazokat a nemesi jogokat korlátozó újításokat, amelyeket Mátyás király vezetett be, kiváltképpen az egyforintos állandóvá vált adót. Az új királynak vissza kellett állítania a nemeseket „ősi jogaikba”. A bárók és a főpapok befolyása alatt álló királyi tanács hozzájárulása nélkül a legfontosabb ügyekben az új király nem intézkedhetik. Ezzel már a király megválasztása előtt lebontották az erős királyi hatalmat.

A korona és a kincstár, valamint a királyi várak és a hadsereg egy része Corvin János kezében volt. Mégsem mert fellépni a bárók ellen. A bárói frakciók többsége ugyanis egyetértett abban, hogy ne Corvin kerüljön a trónra. Corvin tehát már a királyválasztás előtt elfogadta azt a látszólag kecsegtető ajánlatot, hogy a Délvidéken további területeket és pénzjövedelmet kap. Úgy látszik, hogy egyelőre a Délvidéken akarta erősít meg szilárdítani. Ezért elfogadta a bosnyák királyságot, a szlavón hercegséget, a horvát-dalmát bánágot és évi 12 000 aranyforintos fizetést. Ebben azonban csak átmenetileg egyeztek meg, mert Újlaki Lőrinc több ezer főnyi serege közben felvonult Budára, és egyesült Corvin csapataival. Corvin mégis kiűrtette Budát, és a Délvidék felé vonult vissza. Az országgyűlés seregei azonban üldözték. Jellemző módon a haderőt olyan parancsnokok vezették ellene, akik Mátyásnak köszönhették hadvezéri tisztségüket (Kinizsi Pál, Báthori István). Ismételten megverték Corvin seregét. Ezzel el is vesztette reményét arra, hogy trónra jusson. A Corvin-párt megrendülése lehetővé tette, hogy a Szapolyaiak kiterjesszék felvidéki hatalmukat.

1490 júliusában Ulászló cseh királyt emelték a magyar trónra. A bárók tudatosan gyenge uralkodót választottak személyében. A többi báró véleménye is az lehetett, mint Báthori István erdélyi vajdái. Ez – mint utóbb kiderült – azt szokta mondogatni, hogy olyan királyra van szüksége, akinek üstökét a markában tarthatja. Ulászló ugyan belement mindabba a feltételbe, amit az országgyűlés rákényszerített, de az udvarnak voltak bizonyos gyenge kísérletei még a királyi hatalom megmentésére. Ilyen kísérletekre ösztönözték a központosítás egyes korábbi hívei. Amikor az új király bevonult az országba, Filipek János kancellár – visszaemlékezve Mátyás uralmára – azzal üdvözölte a királyt, mintegy a központosítás folytatásának programját adva neki, hogy a magyaro-

kat keménységgel, vasvesszővel kell kormányozni, nem pedig bocsánattal, kegyelmességgel, büntetlenséggel. Filipec szerint a „szittyák” megvetik a humánusmot, iszonyú vadságukat erőszakkal lehet megtörni. A központosítás politikai feltételei azonban többé nem voltak meg. A kancellár e nézeteit a bárók a legkevésbé sem osztották, Ulászló pedig éppen a bárókra támaszkodott. Trónra kerülése törést jelentett a központosítás folyamatában. Ulászlót 1490 szeptemberében királlyá koronázták, a szertartáson maga az új királynak meghódolt Corvin vitte a koronát. De idegen ellenfelei nem ismerték el Ulászlót. Corvin korábbi híveinek egy része is a Habsburgok mellé állt.

A lengyel és Habsburg *trónigénylők katonai erővel* törtek Ulászló ellen. János Albert már nyáron pusztította a határvidéket, Eperjest elfoglalta, s egészen Kassa környékéig nyomult be. 1490 őszén mintegy 4000 gyalogos és 8000 lovas katonából álló hada ostromolni kezdte Kassát, a város falait sikerrel ágyúzta, még a székesegyházat is lövette. De ennél sokkal veszélyesebb volt a Habsburgok fellépése. Miksa szinte harc nélkül, Mátyás hadvezéreinek árulása következtében elfoglalta Bécset és Ausztria Mátyástól megszállt részét. Bevette Bécsűhelyet is, bár Mátyás fekete seregének Sziléziából odamenő 6–7000 katonája – szekérvárral megerősítve – megkísérelte a város felmentését. Miksa még 1490 szeptemberében mélyen benyomult a Dunántúlra, egészen Székesfehérvárig hatolt be győztesen, a várost rövid lövés után gyalogos zsoldosai bevették, a bazilikát kirabolták, Mátyás király sírját is feldúlták. Míg a Dunántúl nemességének jelentős része a Habsburgok mellé állt, somogyi parasztokról tudunk, akik fegyvert ragadtak a császáriak ellen, s Székesfehérvár ifjúsága nagyrészt elesett a betolakodók elleni harcban. Miksa már-már a fővárost is fenyegette, de előnyomulása elakadt, mivel nem tudta fizetni zsoldosait.

Azok az erők, amelyek Ulászló körül még bizonyos mértékig képviselni igyekeztek a központosítás vonalát, egyre jobban meggyengültek. Filipec kancellár lemondott, és kolostorba vonult Csehországban. Most Bakócz Tamás lett a kancellár, aki a bárók érdekeit képviselte. Bakócz főpap létre színleges házasságkötési komédiát rendezett Ulászló és Beatrix között. Később azután tudomására adták Beatrixnek, hogy sem a trónon nem maradhat, sem vagyoni igényei nincsenek. Beatrix utóbb hiába perelt a pápa előtt, hosszú pereskedéseivel mit sem ért el, Magyarországról távozni kényszerült. Nehezebben lehetett szabadulni a támadó trónkövetelőktől. Ulászló harcokat folytatott saját testvére, János Albert ellen. 1490–91 kemény telén feudális bandériumok és városi puskás csapatok mellett Ulászló a fekete sereget vetette harcba, cseh királyi páncélos zsoldosokkal megerősítve. János Albert támadása kudarcba fulladt, Kassa ostroma véget ért. Nem sikerült eredményt elérnie a lengyel trónkövetelőnek második támadása során sem (1492). E harcok után megegyeztek. A vereséget szenvedett János Albert lemondott a magyar trónról. A lengyel fenyegetés azután is fennállott még egy ideig.

Miksát és a Habsburgok igényeit Ulászló csak olyan engedmények után tudta leszerelni, amelyek Magyarországot lekötölezték a Habsburgoknak. Bár a fekete sereg visszafoglalta Székesfehérvárt, sőt benyomult Habsburg-területre

is, a párhuzamos lengyel támadás folytán az udvar szégyenletes békét kötött. (A fekete sereg egyes kötelékei, amelyek a békefeltételek végrehajtását megtagadták, még 1492-ben is tartottak osztrák várat.) Az 1491 végén Pozsonyban megkötött béke rendkívül súlyos feltételeket szabott Magyarországra. Ulászló lemondott az ausztriai Habsburg-tartományokról és Bécsről, sőt még százezer forint kártérítést is ígért. Elismerte Miksa jogát a magyar királyi cím viselésére, és örökösödési jogát a magyar trónra, ha Ulászlónak vagy valamelyik utódjának fiúörököse nem lenne. Ezzel megerősödött a *Habsburgok igénye a magyar trón megszerzésére*. A pozsonyi szerződést magyar részről Bakócz Tamás írta alá, és az ország több főtisztviselője között Báthori István is megerősítette.

A külső ellenfelek leszerelése után Ulászlónak komoly belpolitikai nehézségei támadtak. Hogy megerősítse a Habsburgokkal kötött egyezményt, 1492 februárjában országgyűlést hívott össze. Ezen egyes középnemesi családok vezetésével fellépett a köznemesség. Ez a réteg már ekkor Habsburg-ellenes irányzatot képviselt, nagy hangon foglalt állást a „nemzeti” királyság mellett. A nemesség országgyűlési tiltakozásában kijelentette, hogy készebb ezerszer elszenvetni a halált, mintsem a németek szolgaságába jutni. Az országgyűlésen annyira kiéleződött az ellentét, hogy Miksa követi már életüket féltették, és a királyi palotába menekültek. A nemesség ellenállása azonban nem volt következetes, az országgyűlés elfogadta Ulászló szerződését a Habsburgokkal, és a legfőbb bárók ezt külön oklevélben is elismerték. Köztük nemcsak Szapolyai és Kinizsi szerezpel, hanem Corvin János is.

• A központosítás intézményeinek hanyatlása

Az 1492-i országgyűlésen megkezdték Mátyás *badügyi* reformjainak megsemmisítését. Kimondták, hogy az országot elsősorban a király és a zászlós-urak (a legnagyobb bárók) kötelesek védelmezni. A bárók részére azonban kikötötték, hogy csapataik után zsoldot kell kapniuk. Ez támadást jelentett a központi zsoldos haderő ellen. A központosítás eredményeinek lebontását jelenti a régi bíráskodási intézmények (nádori és országbirói bíráskodás) újbóli megerősödése, amelyeket Mátyás visszaszorított. A központosítás megyei reformjait is megnyirbálták. A perekben a tanúvallatást, a birtokba helyezést, az idézést ismét régi típusú királyi emberek végezték, azaz a bárók államának képviselői.

A rendi reakció győzelme meggyengítette Magyarország védelmét. A *törökök* ezt azonnal kihasználták. 1490 októberében, amikor északról és nyugatról támadás érte Magyarországot, a törökök is betörték Boszniába. Egyelőre azonban a jajcai bán visszaverte őket. 1491 tavaszán a törökök Erdélybe törtek be. Nagyvárad közelébe nyomultak. Ezeket Kinizsi verte vissza. 1492-ben Szörény alatt támadtak, de Kinizsi itt is megverte őket. 1493 elején megint betörték Erdélybe, de kiverték csapataikat. A Mátyás halála utáni időben tehát évenként támadtak a törökök, mégis éppen ezekben az években történt meg a magyar

állam állandó zsoldos hadseregének feloszlatása. A fekete sereg fenntartása a bárók számára csak addig volt fontos, míg a trónkövetelők fenyegették királyjelöltjüket. A veszély elmúltával a zsoldos sereg többé nem kapott zsoldot, szétzüllesztették, és arra kényszerítették, hogy osztagai szétszéledjenek az országban, rablásból és fosztogatásból éljenek.

A sereg legjelentékenyebb, egységben maradó részét Kinizsi Pál alá rendelték. Ezeket ellátatlanul a török frontra akarták dobni 1492-ben. Egy fekete seregbeli zsoldos későbbi leírása szerint 8000 főnyi haduk ment le a Száva mellé. A túloldalon a török fenyegetett. A harcosok zsold, ellátás híján rabolni kényszerültek: „nem ehattuk meg kezünket, lábunkat”. Erre a hadat az országra veszélyesnek nyilvánították. A magyar feudális hadak rájuk rontottak, két nap és két éjjel dúló véres harc során a fekete seregből mintegy 6000 esett el (vagy jutott fogságba), s körülbelül 2000 vágta ki magát (az is jórészt sebesülten), vonult ki Magyarországról. A Délvidéken, szinte a török szemeláttára így verte szét Mátyás hadvezére, Kinizsi a büszke haderő maradványait. A törökverő most részben a töröknek köszönhetette győzelmét: a fekete sereg nem tudott hova visszavonulni. Mint a visszaemlékező zsoldos katona írja: „... és ha átkeltünk volna a vizen, a törökök öltek volna meg s fizettek volna ki bennünket”.

A fogságba esettek nagy részére szintén halál várt. A fogságba esetteknek egy cseh főúrhoz írott levele feltárja a fekete sereg tragédiájának igazi okát, a magyar uralkodó osztály nagy felelősségét: „Mi, amint derék emberekhez illik, hiven és becsülettel szolgáltuk urunkat. Most vádolnak bennünket, *mikor nincs többé szükség ránk*, s a hatalmukban vagyunk. Míg szükség volt reánk, nem találtak bennünk semmi hibát.”

A fekete sereg szétverésétől kezdve természetesen a törökök támadásai is sikeresebbek. Nem volt olyan erő, amely az ellenállás alapja lehetett volna. Mátyás régi seregvezérei még egy darabig folytatták az ellenállást, de csökkenő eredménnyel. 1493 nyarán a törökök már mélyen be tudtak törni a Magyarországhoz csatolt észak-balkáni területre. Ostrom alá vették Belgrádot is, de Kinizsi csapatai felszabadították. A törökök benyomultak Horvátországba, és azon keresztültörve Karintiába. Az Ausztriából visszatérő törökök vereséget mértek a magyar-horvát csapatokra, és fogságba ejtették parancsnokait. A segítség nélkül maradt bosnyák feudális urak egymás után meghódoltak a töröknek. 1496-ban Hávasalföldet elárasztotta a török.

A bárók és a főpapok a haderő tönkretételével egy időben az állam *pénzügyi* forrásait is kisajátították. Mégis az 1493-i országgyűlésen nem átaláltak szemrehányást tenni a királynak, hogy az nem látja el az ország védelmét. A király védekezésében hangoztatta, hogy erre azért nem képes, mert a bárók minden állami jövedelmet magukhoz ragadtak, a királyi hatalmat megfosztották a honvédelem kiépítéséhez szükséges eszközöktől, de ők semmi intézkedést nem tesznek katonai téren. Ulászló elpanaszolta, hogy udvartartása, sőt Magyarország védelme költségeit is csehországi jövedelmeiből fedezi. De a bárók és a főpapok éppen azt a rendszert tartották kedvezőnek, hogy míg nekik semmi kötelességük nincs az állammal szemben, s jobbágyaik nagyarányú kizsákmányo-

lását az állami adóztatás sem korlátozza, addig a király a külföld költségére védelmezze az országot, benne hatalmas birtokaikat.

Az állami pénzügyek teljes zűrzavarba kerültek ebben az időben. A királyi jövedelem számos ága a bárók kezére jutott. A bányajövedelem legnagyobb része többé nem a királyt, hanem a zálogbirtokosokat gazdagította. A királyi kincstár nemesfémtartaléka kezdett eltűnni. A főtisztviselőknek ritkán tudott a király készpénzt adni járandóságul, hanem valamely megye adójának egy részét és sóilletményt adott ennek fejében. Nagyrészt a vámhelyek is a bárók kezére kerültek. 1494–95-ben a király kezén már alig egy-két vámhely volt, azt is bérlők kezelték. Ulászló kénytelen volt áruba bocsátani még egyes főispánságokat is. Földesurak kezére jutottak az ország jelentős városai is: ezeket vagy erőszakkal foglalták el a királytól, vagy kicsikarták tőle, hogy zálogba adja őket. Így feudális urak zálogába került Nagyszombat, Zágráb, Sopron, Bártfa, Esztergom.

A nagybirtokosok kezére ment át az adóbehajtás is, bár a királyi hatalom – a választási feltételek ellenére – nem mondhatott le a forintosadó behajtásáról. Ulászló már 1491 januárjában azt követelte Nyitra megyétől, hogy a zsoldosai fizetésére szedett taxát egészítsék ki egyforintosra. A forintos adó megtagadása, illetve a nagybirtokosok által való lefoglalása volt oka a fekete sereg felbomlásának is, a főurak pedig a kezükbe jutó adót csak kis mértékben használták fel haderő fegyverben tartására. 1493-ban az országgyűlés határozata alapján, 1494-ben országgyűlés megkérdése nélkül – csak a bárók és főpapok beleegyezésével – rendelt el a király forintos adószedést. A nemesség az utóbbi esetben azonban fellépett az adóbehajtás ellen. A király adószedőit több helyen megölték. Erdélyben pedig, ahol a bárók már Mátyás alatt is a legerősebben állottak ellen a központi hatalomnak, most lázadás tört ki a király ellen. Ezt azonban az erdélyi vajda elfojtotta. A dunántúli megyékben a temesi ispán huszársága hajtotta be az adókat.

Ulászló így 1494-ben üggyel-bajjal behajtatta az adót. Mégis az adónak közel a fele nem került a királyi kincstárba. A nem teljes összeírásból ismert 206 000 megadózottatott porta közül 91 000 porta adóját nem kapta meg a király. Természetesen itt is beszédtek az adót, de a pénz a nagybirtokosok és a főpapok kezében maradt. Ám a királyi kincstárba bekerült adókat sem mind használták országos feladatokra. A királyi kincstárt kezelő méltóságok ezek egy részét saját hasznukra fordították. A kincstartó, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, valamint helyettese hamisan könyveltek, tízezer forintot zsebre vágtak. Ezen azonban az ellenőrzés rajtakapta őket, a pécsi püspök fogságba került. Ezt Váradi Péter érsek egyházüldözésnek tüntette fel. A dúsgazdag Ernuszt kilenc szekérnyi arannyal és más kincessel azután megenyhítette a király szívét, és szabadult börtönéből.

A *kancellária* volt ez időben a központi államszervezet legjobban kiépült része. Ha a Mátyás halála utáni évtizedben vissza is esett átmenetileg az ügyek intézésének arányában a kancellária szerepe, az 1500 utáni évtizedben a kancelláriai belső ügyintézés felülmúlta már a Mátyás korabeli arányát. Csakhogy ez az ügyintézés más érdekek szolgálatában állt. Az ügyeket, folyamodványokat

később is a királyi titkárok terjesztették elő. A kancelláriai ügyvezetés egysége azonban hiányzott, egyszerre több, 2–4 titkár működött. A gyengeséget nem ellensúlyozta a szakszerű munkafelosztás pozitívuma. A személynöki bírósági iroda az 1490-es években mint kiskancellária működött. A hivatalnokkormányzat kiépülése tehát ezekben az évtizedekben is tovább haladt előre, nőtt a szakszerűsödés, a kancellária körül humanisták csoportosultak. A kancellár kezébe jutott a külügyek intézése, alkalmanként a követekkel való tárgyalás is, a királyi kihallgatások esetén pedig a kancellár adott választ a király nevében a követeknek. De ez a kancellária már a bárók politikájának eszköze, a Habsburg-behatolás egyengetője, a korrupció palástolója volt. Nem játszott következőképpen haladó szerepet.

1494–95-ben a királyi hatalmat erőpróba elé állította *Újlaki Lőrincsel való összeütközése*. Újlaki, a Délvidék legnagyobb birtokosa és Corvin János szövetségese nem vette figyelembe a király rendelkezéseit. A birtokai közelében levő délvidéki egyházi birtokokat megtámadta, fosztogatta. A király hiába utasította, hogy ezeket a támadásokat hagyja abba. Újlaki személyében is megsértette a királyt. Ulászló kikényszerítette, hogy ellene lovas és gyalogos sereg induljon tüzérséggel. Déli és nyugati várai elestével 1495-ben Újlaki kénytelen volt meghódolni. A gyenge királytól kegyelmet nyert, hatalma sem csorbult. Vereségébe azonban nem törődött bele. Már 1496-ban szövetségben állt Corvin Jánossal és Frangepánnal. (Corvin Frangepán-lányt vett feleségül.) A Délvidéken felkelés indult Ulászló ellen, és zsoldosokat gyűjtöttek Lengyelországban is. Frangepán azzal az ürüggyel lépett fel a királyi hatalom ellen, hogy az ország kormányzása rossz kezekben van, mert Bakócz jobbágy származású, Szapolyai nádor pedig eredetileg ugyancsak nem volt előkelő nemes. A nádor azonban leverte ezt a mozgalmat, kiszorította a lengyel segélycsapatokat, és miután az összeesküvők németországi és itáliai diplomáciai kísérletei is kudarcot szenvedtek, sikerült a délvidéki mozgalmat lecsillapítani.

A délvidéki lázadás annak volt a jele, hogy a bárók egy része még a királyi udvarban tömörülő bárókat kiszolgáló hivatalnoki kormányzatot is sokallta. Ezért támadták elsősorban Bakóczot. Később azonban együttműködtek vele az udvari pártban, védelmezve hatalmukat a köznemesi rendi párt ellen.

A középnemesség harca a hatalomban való nagyobb részesedésért.
A „köznemesi párt”

A bárók előretörése és az állami adóztatás okozta sérelmek a közép- és kisnemességet erősebb mozgalomra bírták. Ezek a rétegek az országgyűléseket igyekeztek felhasználni céljaik elérésére. Mozgalmuk azonban ugyancsak szemben állt a központosítással. A nemesség megerősödött, akcióiban nem volt többé annyira a királyra utalva, mint azelőtt. Másfelől a központosítás politikáját feladó király sem kereste a nemesség támogatását. Így egyre jobban eltávolodtak egymástól, s az ún. köznemesi pártot olyan nemesek mozgatták, akik alig maradtak el birtokaik nagyságát tekintve a bárók mögött, akik maguk is bárókká

akartak felemelkedni, és ezért használták fel ugródeszkának a kisebb nemesség követeléseit. Ez a párt nem lehetett alkalmas a bárók visszaszorítására és a királyi hatalom erősítésére. A köznemesi fegyveres tömegek hangos megmozdulásai, zavaros gyűlései az országgyűlések egyik fő színhelyén, a Rákos mezején játszódtak le – erről a névről ment át a lengyel nyelvbe a „rokosz”, fegyveres gyűlés, nemesi zendülés jelentéssel. Az országgyűléseken is kifejezésre jutott az a zűrzavar, amely ezektől az évektől kezdve fokozottan jellemezte az állam kormányzatát, az uralkodó osztály politikáját. Az országgyűlések nagyhangú határozatai és a végrehajtás elmaradása, az ellentmondó döntések, a bárói és köznemesi rendek szakadatlan küzdelme jellemzik a kibontakozott rendi anarchiát.

Ez a zűrzavar az 1495. és 1496. évi országgyűlések nemesi próbálkozásai után fokozottan érezhető volt az 1497. évi országgyűlésen. Ekkor a nemesek támadták az államhatalom még meglevő központi szervezeteit is. Azt követelték, hogy főpapok ne viselhessenek világi hivatalt. Ennek éle Bakócz ellen irányult, aki le is mondott a kancellárságról. A nemesek azonban nem elégedtek meg azzal, hogy állami hivataláról lemondott. Azt is követelték, mondjon le az egi püspökségről is, továbbá időközben szerzett hatalmas magánbirtokairól. Ekkor azonban a király fellépett Bakócz érdekében és megvédte. A kancellária vezetője 1498-tól *Szatmári György* lett. Ez a kancellár nemességet szerzett kassai kereskedőcsaládból eredt. 1494-ben már titkár volt a királyi kancelláriában. *Szatmári* is töltött be egyházi tisztségeket, már 1495-ben (mint világi ember) székesfehérvári prépost lett, majd 1498-ban veszprémi püspökké emelkedett. (A kancellár pappá szentelése csak évekkel később következett be.) A tényleges hatalom azonban nem került *Szatmári* kezébe, hanem a háttérből továbbra is Bakócz irányította. Sőt, Bakócz nemcsak megmentette, hanem meg is növelte hatalmát. *Bakócz Tamás* az egyházi ideológia befolyását felhasználva, örökösödési szerződéseket kötött, gazdag agglagényeket és özvegyasszonyokat vett rá, hogy utódok híján vagyonukat ráhagyják. Bakócz elérte, hogy *Kinizsi Pál* özvegye minden birtokát és vagyonát ráhagyta. Egy kevésbé hatalmas birtokos várát, mezővárosát és 75 falvát hagyta Bakóczra. Megszerezte a főpap a Rozgonyiak egész vagyonát is. Nem vetette meg Bakócz a pénzügyletkeket sem, ha így eladósodott földesurak birtokait meg lehetett kaparintani: többször is magához váltotta földesurak zálogban fekvő birtokait a kereskedőtökekektől. Bakócz évi jövedelme egi püspök korában 1495-ben több mint 26 000 forintot tett ki. Utóbb érsek korában még 85 000-re is felment összjövedelme. Az 1497–98. években ugyanis Bakócz *Estei Hippolit*tól csere révén elnyerte az esztergomi érsekséget. Ugyanakkor valójában nem mondott le az egi püspökség javadalmáról sem, hanem bérlet címén még azt is megtartotta. A velencei követ 1500-ban már azt állítja Bakóczról, hogy „második király az országban”.

Az ún. „köznemesi párt” jellege is hamarosan világosabban lelepleződött. Míg korábban általában szónokoltak a bárók ellen, idővel egyes nagyhatalmú urak, elsősorban a Szapolyaiak vezetése alá kerültek. Báró, dúsgazdag közp-nemesek és a szegényebb nemesek találkoztak a nemesi egyenlőség hamis ideoló-

giájában és a Habsburg-ellenes „nemzeti” jelszavakban. Ezt látjuk már az 1498. évi országgyűlésen is. Itt a nemesek tömegesen jelentek meg, és a jövőre nézve is kimondották a nemesek személyenkénti megjelenési kötelezettségét. Azt is kimondották, hogy országgyűlést 15 napnál hosszabb ideig tartani nem lehet. Ezen az országgyűlésen a nemesek nem fukarkodtak a látszólag nagy jelentőségű határozatokkal, bár a korábbi szerényebbeket sem tudták még végrehajtani. A királyi törvényszéknél a bárók számát kettőre, a főpapokét kettőre csökkentették, a nemesi ülnökök számát viszont 16-ra emelték fel, és azt is kimondták, hogy az utóbbiakat az országgyűlésnek kell megválasztania. Együttal a királyi udvarban is növelni akarták a köznemesi rend befolyását.

Ezen az országgyűlésen lépett fel *Werbőczy István* kúriai jegyző mint a nemesi rend egyik vezéralakja. Ő szerkesztette az országgyűlés dekrétumát. Werbőczy olyan köznemesi család sarja volt, amely már Zsigmond király idejében világi értelmiségi funkciókat töltött be (nagyapja akkor a főasztalnokmester helyettese volt). Anyai ágon is értelmiségi foglalkozású nemesek voltak az ősei (Deák-család). Valószínűleg nem járt külföldi egyetemre, csak valamelyik hazai főiskolán szerzett kánon- és római jogi képzést, latinul, görögül, németül „elegánsan” beszélt. Werbőczy még Mátyás kancelláriájában kezdte pályafutását, ahol 1482-ben registrator volt, feladata az oklevelek bevezetése a „királyi könyvekbe”. A központosításban bekövetkezett törés után mint Szobi Mihály köznemesi vezér jogtanácsosa emelkedett, vagyonosodott.

Werbőczy pályája egyre felfelé ívelő *jellegzetes „köznemesi” volt*: egyik példája ama férfiak, családok felemelkedésének, amelyek a 15. század óta familiárisi vagy hivatali szolgálattal, birtokszerzéssel és az árutermelés kihasználásával jutottak magasra. A köznemesi párt vezető csoportjának további jellegzetes alakjai a Szobi-, Paksi-, Ártándi-, Bajoni-, Kenderesi- vagy a kevésbé vagyonos dunántúli Perneszi-család tagjai. Mindezek 1520 körül érnek magas rendi méltóságokig, de sajátos vagyonosodási folyamat után. Így pl. Szobi Mihály és Paksi János 1521-ben adót szedető nemesi kapitányok, Ártándi Pál és Kenderesi Mihály 1518-ban az országgyűlés követei Lengyelországban, Perneszi Miklós 1516-ban országtanácsi tag, 1520-ban Somogy megyei alispán. A Szobi-, Paksi-, Bajoni-, Ártándi-családok megyei várurak voltak jelentős birtokokkal. A Pernesziek Somogy megyei névadó faluja már 1321-ben vásárhely volt, Zsigmond óta a család sorra szerzett adomány vagy vétel útján falvakat vagy részbirtokokat, telkeket. Kenderesi Mihály 1500-ban szükségesnek tartotta Pest megye nemességével igazoltatni, hogy maga is nemes ember, aki az egész országban vámentességet élvez. Ez a nemes tehát az árukereskedelemben kapcsolódó úri elemek egyike volt. A vagyont, hírnevet megalapozó ősök közt a Werbőczy-elődökhöz hasonló szerepet játszott Bajoni István Itáliában jogot tanult királyi titkár és diplomata Mátyás alatt, akinek apja Vitéz János familiárisa és váradi püspöki jószágkormányzó volt; Perneszi Imre Corvin Jánosnak volt familiárisa, apja, Perneszi Pál Zsigmond alatt allovászmester, V. László alatt macsói albán, majd alnádor volt 1460-ig.

A török veszély előtérbe kerülése, a Habsburg
hatalmi törekvések felújulása

1500-ban Ulászló magyar király, továbbá a lengyel király, a francia király, a velencei köztársaság és a pápa *szövetséget kötöttek a törökök ellen*. A szövetség valódi tartalma az volt, hogy a magyar katonák biztosítsák vérük hullásával a velencei kalmárok balkáni, különösen dalmáciai kereskedelmi érdekeit. Ennek fejében Velence évi százezer forintos állandó juttatást vállalt Magyarországra. Ulászló a szövetségnek és az 1500-i országgyűlés döntésének megfelelően háborút hirdetett a török ellen, hadat azonban nem indított, mert a nemesi hadak igen gyéren gyülekeztek. Így a törökök elleni harc terhét Corvin János viselte. A törökök Boszniában először megverték Corvint, de 1500-ban és 1501–02 telén több győzelmet aratott a törökön. 1502-ben a török betört Szlavóniába, Corvin azonban ekkor is megverte. Még ebben az évben a magyar csapatok nyomultak előre, és behatoltak Bulgáriába is. Corvin benyomult Boszniába is, de különösebb eredményeket nem tudott felmutatni. A 16. század elején Havasalföldön is kibontakozóban volt a törökellenes népi ellenállás, ám a bojárok elárulták. A magyar uralkodó osztály is elhárította magától a török elleni harcot. A nemesek helyénvalónak találták, hogy Corvin, illetve a velencei pénzen fizetett zsoldosok harcoljanak helyettük.

Ulászló külpolitikai kapcsolatainak megerősítése érdekében 1502-ben házasságra lépett egy francia hercegnővel. A törökellenes szövetség azonban hamarosan felbomlott. Velence 1502-ben békét kötött a szultánnal, s így többé nem volt érdeke Magyarország támogatása. A segélyek fizetését megszüntette. Felbomlott a francia szövetség is. Így Ulászló kénytelen volt befejezni a harcot a törökök ellen. 1503-ban hét évre békét kötött velük.

Corvin, kihasználva serege hősiei harcait a török hódítók ellen, most újra megkísérelte a hatalom megszerzését. Megerősödve az öröklött Geréb-vagyonnal, a nádori tisztséget akarta elnyerni. A középnemesség támogatta is, a bárók azonban megghiúsították tervét: jelöltjük, Perényi Imre lett a nádor. Az országgyűlés ismét megmutatta, hogy az egész uralkodó osztálytól távol esik a török hódítók elleni harc ügye.

A király ez időben az országgyűlés megkerülésével a megyéket hívta fel adókiivetésre. Az országgyűlés tiltakozott az adókiivetés ellen. A nemesség fellépése a bárók ellen is irányult, akik jobbágyaiktól maguk szedték be és tartották meg az adót. A török veszély egyre inkább a szűkebben vett ország területét fenyegette, de a nemesség az 1504. évi törvényben kimondotta, hogy csak végső szükség esetén fog fegyvert. Elsősorban a király zsoldosainak, utánuk a főpapoknak, azután a báróknak kell védeniük az országot. A királyi hatalom azonban anyagi erők híján nem volt képes biztosítani kellő zsoldos haderő kiállítását. Még a *végvári övezet* fenntartásához szükséges összegeket is csak a legnehezebben s nem is mindig tudta előteremteni. Hiszen a 15. század végén csak a belgrádi bán 6600 forint fizetést kapott (emellett megtartotta a várhoz tartozó uradalmak jövedelmét is). Ezeknek fejében bizonyos számú haderőt állandóan fegyverben

tartott, és igazgatási teendőket látott el. Még többet emésztett fel a távolabbi – nagyrészt délszlávoktól védett – Jajca végvár fenntartása. A jajcai bán a 15. század végén és a 16. század elején évi 11 000 forintot kapott zsoldosok fenntartására. De ezenfelül a tüzérség és a hadihajósok (naszádosok) ellátását, az építészeti, erődtítési munkálatokat központilag kellett fizetni, és a királyi kincstárat terhelte a hadfelszerelési utánpótlás is. (Ezt nagyrészt a városi adókból fedezték.) A várak korszerűsítéséért vajmi kevés történt, s időnként ijesztő bajok mutatkoztak a végvári őrségek ellátásában: 1506-ban pl. a belgrádi és a boszniai őrség egy része otthagya szolgálatát, mert zsoldját nem kapta meg, s elviselhetetlen nélkülözésbe jutott.

Hazánk külpolitikai helyzetének és haderejének romlása, a bárói és köznemesi párt küzdelme elősegítette a *Habsburgok* újabb beavatkozási kísérleteit. Ezek különösen akkor váltak aktívvá, amikor a Szapolyaiak a köznemesi párt élére álltak, és így törekedtek a trónra. 1504-ben meghalt Corvin János. A Szapolyaiak a Hunyadi-birtok megkaparintására törekedtek, hogy ezzel is egyengetseék útjukat a trónig. Ezért Corvin kiskorú leányát eljegyezték Szapolyai Györggyel. Így akarták biztosítani, hogy Corvin kiskorú fiának halála esetén az egész Hunyadi-örökség a Szapolyaiakra szálljon.

Az ellentétek 1505-ben robbantak ki. A nemesség fegyveres csapatokkal gyűlt össze, azzal fenyegette a királyt, hogy elűzi trónjáról, s Szapolyai Jánost teszi meg kormányzóvá. A király külön országgyűlésen gyülekeztette a főpapok és a bárók csapatait. Egyidejűen segítséget kért Miksa császártól, a velencei köztársaságtól, a cseh nemességtől. Az összeütközés azonban elmaradt, mindkét párt jobbnak látta elállni az országgyűléstől. A király belátta a Szapolyaiakkal való ellentét veszélyességét, ezért most egyengette a házasságot öccse, Zsigmond lengyel herceg és a Szapolyai-fiúk nővére között. A Habsburgok azonban nem vették tudomásul ezt a közeledést, most már nyíltan avatkoztak bele Magyarország ügyeibe. A császár azt ígérte a német birodalmi gyűlésnek, hogy Magyarországot a birodalomhoz csatolja. Miksa még 1505 szeptemberében hadat üzent a magyar rendeknek, színleg Ulászló érdekében. Valójában örökösödési jogait védelmezte. Miksa a maga oldalára vonta Bakóczot is, megígérve neki, hogy a legközelebbi pápaválasztáson támogatni fogja jelölését.

1505 szeptemberében végre összeült a rákosi országgyűlés. Ulászló utódlásának kérdésében Szapolyai és a megyei nemesség fegyveres csapatai állást foglaltak az idegen származású királyok ellen. Az ürügy az volt, hogy ezek – mint a köznemesi vezér, Werbőczy megfogalmazta – nem tanulták meg a „szittyá nép” erkölceit és szokásait. A nemesség elismerte, hogy ha Ulászlónak fia születik, természetesen az lesz a király. De végzésében az országgyűlés kimondotta, hogy ha a király örökös nélkül halna meg, nem fognak külföldit választani királlyá, csak magyart. A nemesség fegyveres csapataival a bárókat és a főpapokat is a határozat elfogadására, a Habsburg-ház ellen irányuló „konföderációhoz” való csatlakozásra kényszerítette. A király nem erősítette meg a végzést.

Ez a *határozat Szapolyai János érdekében* jött létre, a nemesség tehát tulajdonképpen az egyik bárói család uralmi törekvéseit támogatta. Szapolyai ki-

használta a pártot: az országgyűlés határozatával egy időben Szapolyai titkos szövetséget kötött Bakóczcal és a bárókkal, amelyben a királynak is hűséget fogadott. Az országgyűlés így eredmény nélkül végződött.

A Szapolyaival kötött megegyezés nem gátolta Ulászlót abban, hogy 1506-ban újabb szerződést kössön Miksával. Ebben ismét megerősítette a Habsburgokkal való trónöröklési megállapodást, sőt kikötötték, hogy ha Ulászlónak fiúgyermekke születik, az a Habsburg-házból kap feleséget. Ulászló azt is elfogadta, hogy halála esetén gyermekeinek a császár lesz a gyámja.

A színfalak mögött tehát megerősödtek a bárói párt és a Habsburgok kapcsolatai. Rövid idővel Ulászló és a császár szerződése után azonban az országgyűlés követelte a királytól, hogy üzenjen hadat a császárnak. A király kénytelen volt sereget indítani Ausztria ellen. Miksa betört Magyarországra, elfoglalta Sopront, Pozsonyt és a Csallóközt. Közben a magyar udvar és a Habsburgok fenntartották titkos kapcsolataikat. Ulászló és Miksa már 1506 nyarán békét kötöttek a magyar nemesség megkérdezése nélkül. A békekötés ismét fenntartotta a Habsburgoknak a magyar trónra formált igényét.

1506 nyarán Ulászlónak fia született, Lajos. Ez komoly csapást mért a Szapolyaiak trónrajutási terveire. Bár még az 1505. évi határozat is csak arra az esetre mondotta ki magyar származású király választását, ha Ulászlónak fiúörököse nem lenne, a király mégsem érezte biztosítva fia trónrajutását. Ezért minél előbb királlyá szerette volna koronáztatni a kisgyermeket. A bárók és főpapok hozzájárulásával 1508-ban megkoronáztatta fiát. Mivel a bárók és főpapok összeszedték erejüket, a nemesség nem tanúsított ellenállást. Ebben az évben csapás érte a Szapolyaiakat a Hunyadi-birtokok tekintetében is. Szapolyai György és Corvin leányának házassági szerződése ez időben felbomlott, a leány hamarosan meghalt. Nem élt már ekkor Corvin fia sem. A király a Hunyadi-birtokok tulajdonosát, Corvin János özvegyét a brandenburgi Hohenzollern Györggyel házásította össze. Ez megerősítette az udvari pártot és a Habsburgok befolyását. Hohenzollern felesége halála (1510) után teljesen kezébe kaparintotta a Hunyadi-vagyont. Ennek fejében tevékenyen támogatta Lajos trónutódlását.

A török fenyegetés elleni védekezés ebben az időben teljesen háttérbe szorult mind a magyar uralkodó osztály, mint a nyugati államok előtt. Szavakban állandóan emlegették a török veszélyt. A pápaság, hogy ezzel is növelje hatalmát és jövedelmeit, újra meg újra felvetette a török elleni általános hadjárat megindítását. Ebben a magyar uralkodó osztály is érdekelt volt, mert azt remélte, hogy áldozatok nélkül, külföldi erőkkkel megszabadul a török veszélytől. A keresztes hadjárat ügyét különösen az egyház karolta fel Magyarországon.

A pápa 1513-ban meghalt, a pápaválasztó gyűlésen Bakócz is fellépett. Tekintélyét mutatja, hogy a szavazás első fordulóján a szavazatok mintegy egyharmadát kapta meg. Az új pápa, hogy leszerelje Bakóczot, mint címzetes konstantinápolyi latin pátriárkát keresztes hadjárat szervezésével bízta meg Kelet- és Észak-Európában. (A törökök elleni harcban most is kímélni akarta nyugati szövetségeseit.) 1513-ban így került ismét előtérbe egy törökellenes támadó had-

járat terve. Ennek komoly szerepe volt a magyarországi keresztes hadjárat meghirdetésében 1514-ben. Ez a keresztes hadjárat az uralkodó osztály árulásának következtében az osztályharc kiéleződésének körülményei közt parasztháború kirobbanására vezetett.

A jobbágyság helyzete a parasztháború küszöbén

A parasztháború kitörése a parasztság helyzetéből következett. Az uralkodó osztály pártharcai, a keresztes hadjárat csak siettették a kitörését. A döntő ok a parasztság helyzetének Mátyás halála utáni nagymértékű súlyosbodása volt. Már Eötvös József felismerte, hogy a Dózsa-parasztháború „anyagi szenvedések által okoztatott”.

A polgári történetírás felfogása a parasztság Jagello-kori helyzetéről nem egyöntetű. A század elején, amikor a polgári történetírás egy részének még voltak haladó vonásai, a legkiemelkedőbb történetírók rámutattak a parasztság helyzetének romlására, így Márki Sándor, a parasztháború monográfusa, valamint Marczali Henrik. Hasonlóképpen felismerte a parasztság helyzetének romlását Acsády Ignác. Haladó felfogásukkal szemben az ellenforradalmi korszak történetírása több tekintetben elmosta a különbséget a parasztság megelőző és Jagello-kori helyzete között. Mályusz Elemér egy régebbi tanulmányában az 1514. évi parasztháború okait vizsgálva kifejtette: egyáltalán nem mondhatjuk, hogy Mátyás törvényei jobban védelmezték a jobbágyságot, mint az 1490 után hozottak, szerinte a jobbágyság sorsa a 14. és 15. században egyforma volt, amelyen nem változtattak sem különleges kedvezmények, sem pedig elnyomások. (Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágháború okai. Társadalomtudomány, 1926. évf.). E korszak polgári történetírásának azok az eredményei vitték előbbre a kutatást, amelyek a mezővárosi fejlődés jelentőségét és jellemvonásait világították meg (Mályusz Elemér, Szabó István).

A parasztság helyzetének a Jagello-korban bekövetkezett romlását a marxista történetírás fő vonásaiban tisztázta. Ez a korszak Európa-szerte nagy jelentőségű a parasztság helyzetének megváltozása szempontjából. A virágzó feudalizmus jobbágytelki gazdálkodásán mindenfelé rések keletkeznek – a fejlődés azonban kétirányú, nyugati és keleti változatok különülnek el egyre inkább. A centralizált nyugati országokra jellemző fejlődés legmesszebb Angliában haladt előre, itt az ipar és a kereskedelem gyors ütemben fejlődött, s az egykori jobbágyok ivadéakai lényegében szabad parasztokká váltak, akik telkükért pénzjáradékot fizettek, és néhány más kötelezettséget teljesítettek. Ilyen fejlődési vonalba vágott a magyar mezővárosi és parasztháború viszonyok alakulása, a napszámosmunka terjedése is. A fejlődés ellenkező tendenciája, a jobbágyok örökös jobbágyi kötöttségbe taszítása Közép-Európa egyes országaiban és Kelet-Európában tört előre. Ennek jellegzetes vonásai a jobbágyok költözési szabadságának elvonása, a robot lassú emelkedése, a nemesség bekapcsolódása az árukereskedelembé, árutermelő földesúri majorságok kialakulása, a városok elleni növekvő feudális nyomás.

Ebben a fejlődésben hazánk – sajátos változatokkal és valamivel később – a hozzá mindig legközelebb álló cseh és lengyel alakulás tüneteit mutatja. A hazai fejlődésben megmutatkozó keleti és nyugati vonások, ellenkező tendenciák szükségképpen robbanásra vezettek. Az árutermelés és a piaci kapcsolatok terén ugyan továbbfolyt a fejlődés, s a céhes ipar fejlődése a mezővárosokra is kiterjedt, de a rendi reakció felszámolta a parasztság viszonylagos biztonságát, a földesurak szinte minden vonalon növelték a parasztság elnyomását. Ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a parasztság körében rövid idő alatt kialakult a *pozitív néphagyomány Mátyás királyról*. A Mátyás halála után bekövetkezett belső harcok sok kárt, veszteséget okoztak a parasztságnak a Dunántúlon, Felvidéken és Délvidéken. A királyi hatalom feudális anarchiát megfékező szerepe megszűnt, viszont nagyjában továbbra is terhelték a parasztságot azok a súlyos adók, amelyeket Mátyás a központosítás érdekében vetett ki a parasztságra. Az adók nagy részét azonban az urak feneketlen zsebe nyelte el. A rendszeres pénzterhek az urbáriumok tanúsága szerint mindenféle kiegészítő pénzjáradék (erdőlőpénz vagy erdőbér, fahordópénz, rétpénz vagy fűpénz, kaszapénz, rákpénz, vajpénz) növelte.

Mátyás halála után a népre kedvezőtlen fordulat állott be a *költözés* terén is. Most már hazánkban is akadály nélkül érvényesült a bárók és a nemesek önkénye. A nagybirtokosok korlátlanul hurcolták el a jobbágynyakat, a közép- és kisnemesiség pedig a törvényeket figyelembe sem véve tartotta vissza a maga jobbágynyait. E jelenségek általános volta az okleveles anyagból és a törvények rendelkezéseiből világosan kiderül. Eltűnt a királyi hatalom következetes politikája a városokba, a mezővárosokba, a királyi birtokokra való paraszti költözés érdekében. Ezzel a röghözkötési folyamat erősödött, amely törvényszerű Közép- és Kelet-Európa más országaiban is, mint egyik előfeltétele a jobbágynyterhek fokozásának. A jobbágynyág természetesen nem vette harc nélkül tudomásul a költözési jog elvonását. A parasztnok továbbra is éltek a szökés lehetőségével, így próbálva ellensúlyozni a feudális jogszabályokat és a feudális önkénnyt. Most is folyt a jobbágynyok beszkökése a városokba.

A nemesek a városok és a mezővárosok érdekeit ezen a téren is nyíltan lábbal tiporták. 1505-ben és 1508-ban Ulászlónak ismételt parancsot kellett intéznie az erdélyi nemesekhez, hogy többé ne merjék elhurcolni azokat a jobbágynyokat, akik Kolozsvárra vagy pedig a szászok közé menekülnek. Felléptek a feudális urak az alföldi kunok ellen is, mert a jobbágynyok ezek közé is települtek. Általában mindazokkal szembeszálltak a nemesek, akik „elcsalogatták” a parasztnokat. A városok nem nézték tétlenül, hogy a feudális urak meggátolják jobbágynyaik beköltözését. Ilyen ügyekben egyes városok levelezést folytattak egymással, s olykor királyi rendeletet is szereztek a jobbágynyköltözés biztosítására. A városok azonban a központi hatalom tehetetlensége miatt magukra utalva, legtöbbször nem tudták elérni céljukat.

A jobbágynyok lesüllyesztésében a költözés megvonása fontos állomást jelentett. A jobbágynyot ismét *örökös jobbágyny* (Leibeigener) tartották, a római jog kifejezéseit is erre használta az uralkodó osztály. Ezek a törekvései vissza-

nyúlnak Mátyás utolsó évtizedére: ekkor jelenik meg jogkorlátozó értelmében a paraszti állapot (*rusticitas*) fogalma. Ezt követi a *servus* név s a szolgálai állapot (*servilis conditio*) az 1490-es évek jogalkotásában. 1502-ben egy Magyarországon járt francia úgy jellemezte a helyzetet, hogy a magyar nemes a parasztot a barommal egyenlőnek tartja, úgy is bánik vele. Az örökös *jobbágyságba süllyesztés földesúri és a bérleti, polgári jogok kiharcolásának falusi-mezővárosi törekvése* összeütközését kifejezően mutatja 1514-ből Dózsa György ceglédi beszéde: „A magyar nemesség titeket, jobbágyait nem tekint polgároknak; hanem mint rabszolgákon uralkodik rajtatok...”

A paraszti árutermelés elleni földesúri támadások jellegzetes fejezete volt a 15. század végén a *mezővárosok*, a paraszti árutermelés gócpontjai, a jobbágytelki viszonyokon rést ütő bérleti viszonyok fontos tényezői ellen bekövetkezett több lépés. A korábbi évszázados fejlődés eredményeképpen a mezővárosi lakosság helyzete e korban is több szempontból jobb volt, mint a falusi jobbágyoké: földesúri terheiket nem fejenként, hanem egy összegben rótták le. Ez a lakosság számbeli gyarapodásával az egy-egy főre eső teher állandó enyhülését jelentette, továbbá független volt a terméseredménytől. Ez is előmozdította a jobb és több termelést a mezővárosokban. A *mezővárosok iparosodása* is előrehaladt. A 15. század második felében ilyen fejlődést látunk Pozsony környékén Bazin, Szentgyörgy, Modor, Dévény, Sopron környékén Kismarton, Csepreg, Sárvár, északabbra Rimaszombat életében. De az alföldi mezővárosoknak is egyik jellemvonása bizonyos fokú ipar kibontakozása (legnagyobb Szegeden, ahol 1522-ben 291 kézművesről tudunk, Debrecenben, ahol 1513-ban több iparúzó esküdt ismeretes, s a céhes iparral rendelkező Miskolcon, Gyöngyösön). A Bodrog megyei Bodrog és a Bács megyei Szond kisebb mezővárosok lakosainak átlag egyötöde iparúzó jobbágy és zsellér volt. A mezővárosok némelyike fontos kereskedelmi gócpont is volt, pl. Tiszavarsány, ahová Szerémből és Szatmárból egyaránt áramlott forgalom, vagy Gönc, ahol évi négy országos vásár bonyolította le az árucserét.

A jobb módú mezővárosiak az Alföldön a nemesektől bérelt földön hajdúkkal legeltették állataikat. A hajdúk mezei kunyhókban, szállásokon éltek. E pásztoremberék, hajcsárok a nincstelenekből kerültek ki, pusztává lett földjeik is nagyrészt legelővé lettek. A debreceniek tilalmazták is környező legelők felszántását. Debrecen és Szeged (az Itáliába irányuló állatkivitel kiindulópontja) polgárai az állatexportnak is haszonélvezői voltak. Az egykor híres magyar szarvasmarhatípus, a hosszú szarvú, szürke marha kevés tejet, de jó húst adott, s igénytelen állat volt. A hazai szarvasmarhaexport látta el hússal Közép-Európa jelentékeny városait: Bécs, Nürnberg, Augsburg, Velence fogyasztotta többek között. Ez a *nagyméretű állattenyésztés és export* jellegzetes vonása volt a hazai árutermelésnek.

Az általános feudális támadás során az uralkodó osztály a mezővárosok elnyomására, előnyeiktől való megfosztására is törekedett. Ezt elősegítette, hogy a királyi mezővárosok egy része Ulászlótól adomány vagy zálogosítás útján feudális urak kezébe került. E mezővárosok helyzete erősen leromlott. De ezen

tulmenően, 1492 és 1498 országgyűlésein általában is igyekeztek megfosztani a mezővárosokat kedvezőbb helyzetűektől. Az uralkodó osztály megszüntetni törekedett a mezővárosi lakosság átlagos teherviselését, és őket is a földesúri *kilenced fizetésére* kívánta kényszeríteni. Ez alól az 1492. évi törvény 47. cikke csak a köfallal körülvett városokat vette ki. Különben a mezővárosi „jobbágyokat” a gabona és a bor kilenced részének fizetésére kötelezte. Ez súlyos lépés volt a pénzjáradékról a terményjáradékra való visszatérés irányában, valamint támadás a paraszti bérletek ellen. A mezővárosi lakosság átlagos jobbágysorba taszítása a feudális uralkodó osztály egészének érdeke volt – ilyen vagy olyan formában. A mezővárosokat tulajdonukban vagy zálogban bíró nagyurak közvetlenül voltak érdekeltek a mezővárosi lakosság fokozottabb kizsákmányolásában, és így akartak gabonához és borhoz jutni, amelyet *piacra vihetnek*. A kisebb nemesek közvetve voltak érdekeltek: a mezővárosok kiváltságainak megszűnésétől azt várták, hogy azután jobbágyaik kevésbé fognak törekedni a mezővárosokba jutásra; árutermelő elemcik pedig a versenytársaktól akartak szabadulni.

Az országgyűlés határozatait természetesen nem lehetett harc nélkül végrehajtani. A mezővárosi lakosság nem fogadta el ellenállás nélkül helyzete súlyosbítását. A falusi jobbágyság még mindig arra törekedett, hogy bejusson a viszonylag mégis nagyobb biztonságot nyújtó mezővárosokba. A földjüket vesztett zsellérek pedig azért voltak kénytelenek mezővárosba menni, hogy ott megélhetést találjanak. A harc még a 16. század elején is folyt. Erre mutat rá az 1500. évi törvény, amikor kimondja, hogy gabonából, egyéb veteményekből és borból az egész jobbágyságnak kilencedet kell fizetnie, nem pedig átalányt. Későbbi utalások is vannak arra, hogy mezővárosiak és bérlő polgárok nem teljesítették kilencedkötelezettségüket. Sőt a nagy pusztásodás következtében 1510 körül Nyitra és Pozsony megyei falusi jobbágyok is lakatlan telkek szántóföldjeit holdanként 1 kepe gabonáért vagy 1–3 véka búzáért kilencedfizetés nélkül művelhették.

Az erőviszonyok döntötték el, hol és milyen gyorsan sikerült keresztülvinni az országgyűlés határozatait. Ahol a mezővárosok vereséget szenvedtek ebben a küzdelemben, ott a lakosság helyzete megnehezedett, és sokkal élesebben küzdött a feudális uralkodó osztály ellen, mint annak előtte. Ez áll a mezővárosok zömére. Csak kivételesen tudtak egyes gazdagabb mezővárosok kibújni a súlyosabb teher alól. Ezek azután kevésbé voltak érdekeltek az anti-feudális harcban, s a döntő pillanatban ingadoztak vagy árulóvá lettek. Cegléd ellen akart állni a tehersúlyosbításnak, ezért 1492 nyarán a feudális uralkodó osztály érdekében maga a király lépett fel a mezővárossal szemben. Parancsában követelte, hogy Cegléd engedelmeskedjék földesurainak, fizesse meg vonakodás nélkül pénzterheit és kilencedterhét. Cegléd így az antifeudális harc egyik központjává lett.

A népes és erősebben iparosodott alföldi mezővárosnak, Szegednek sikerült elkerülnie a lesüllyedést, bár maga is zálogba került. Zálogbirtokosai Kinizsi Pál, Corvin János voltak. Fontos körülmény, hogy amikor Corvin zálogába

került, a gazdag mezőváros akkor is a királyi kincstárba fizette meg adóját. (A helység fejlettségére jellemző, hogy Budával, illetőleg Pesttel egyenlő összegű adót fizetett.) 1502-ben a királyi kincstár 9000 forintért kiváltotta Szegedet, visszavette Corvintól a korona birtokába. Ezt az tette lehetővé, hogy a szegediek gazdag elemei délvidéki szőlőbérletekből és hatalmas alföldi állattenyésztésük-ből igen meggazdagodtak. Feltehető, hogy a megváltás összegét sem a király, hanem maguk a szegediek fizették meg. A királyi udvar és a bárók részére adott „ajándékok” útján érhatték el a szegediek, hogy 1498-ban Szeged mezővárosát az országgyűlés becikkelyezte a szabad királyi városok sorába. Szeged tehát elkerülte a többi mezőváros sorsát, a királyi városok kedvezőbb helyzetébe emelkedett fel. Ennek folytán a szegedi gazdag parasztok ellentéte csökkent a nemességgel, eltávolodtak a parasztság általános antifeudális harcától. Csak a szegény lakosság és zsellérek vívták tovább Szegeden a harcot.

Az eddig vázolt folyamatokat országszerte a *zselléresedés előrehaladása* kísérte. Erre a folyamatra fényt vet egy 1500 körüli oklevél, amelyben egy nemes elpanaszolja a királynak jobbágyság éhezését. Ezek makkból voltak kénytelenek kenyeret sütni, nyomoruk folytán eladták ökreiket, így ha a király nem segít rajtuk: koldussá lesznek. A zsellérek és a töredéktelkesek arányszáma az ország különböző vidékein eltér egymástól. Általános azonban a pusztatelkek számának növekedése, a töredéktelkek nagyobb számban való előfordulása, a zsellérek létszámának emelkedése. A lékai, sárvári és kapuvári (1492) és kanizsai (1512) uradalmi összeírások tanúsítják, hogy itt a parasztság túlnyomó többsége már féltelkes vagy ennél is kisebb földtörredékkel rendelkező paraszt volt. Kanizsán 1493-ból is van összeírás, s a két urbárium összehasonlításából megállapítható, hogy a telekaprozódás még e rövid két évtized alatt is észrevehetően haladt előre. Magas a zsellérek arányszáma az ország más részein is: az 1510–12. években a Nyitra és Pozsony megyei semptei uradalomban és a Szatmár megyei Meggyes birtokon átlag 15–30 százalék körül mozgott, 1510-ben a Vas megyei Hencszeli-birtokon 23 százalék volt. Erős volt a pusztasodás: a Nyitra megyei Semptén 82 jobbágyra és 32 zsellérre 50 lakatlan jobbágytelek esett. Vercsváron 18 jobbágyra és 5 zsellérre 72 lakatlan telek. A zselléresedés meggyorsulása azonban nem mérhető le pusztán a falusi fejlődésen. A falun telküket elvesztett parasztok egy része ugyanis mezővárosba ment, s így nem szerepel már a falusi összeírásokban. A mezővárosokban ennek folytán a zsellérek arányszáma magasabb, mint falun. Néhol a lakosság fele vagy annál is több volt a zsellér. Szegeden egy egyházi összeírás szerint a Jagello-korban a tizedfizető gazdag és szegény jobbágyok mellett kézművesek és mintegy 900 zsellér élt. A mezővárosra tehát az előrehaladó iparosodás és mezőgazdasági árutermelés mellett jellemző a zsellérek nagy száma is. A zsellérek arányszáma nagy volt a sokkal kisebb lakosságú Pozsony megyei Szencen (itt 1510 körül 88 jobbágy és 48 zsellér élt), az Abaúj megyei Szikszón (1521-ben 79 jobbágy és 85 zsellér), a Bodrog megyei Bodrogon (1522-ben 36 jobbágy, 107 zsellér és 3 arató), a Bács megyei Szond mezővárosban meg éppen szinte kivétel nélkül zsellérek éltek.

A zsellérek egy része mint napszámos élhetett meg. Ezt lehetővé tette nemcsak a mezővárosi, gazdag paraszti, városi bérletekben, szőlőkben igényelt munkaerő, az ilyen rétegek nagyarányú állattenyésztésének munkaszükséglete, de a nagybirtok sajátos viszonyai is. A 15. század végi egri püspökségi számadások mutatják, hogy az ottani allódiumokat nemcsak jobbágyok munkaeszközeivel és robotjával művelték, hanem az igacserő mellé napszámosokat is fogadott a uraság (egy igához két napszámost). Ez az egyházi birtok egyike volt a legfejlettebbeknek, gazdálkodása erősen a *napszámosmunkához kapcsolódott*. Pénzfizetség ellenében foglalkoztattak itt napszámosokat a legváltozatosabb munkanemeknél (kaszálás, zab begyűjtése, kertimunka, pásztorkodás, kocsihajítás, gyomlálás, szőlőmunkák, szőlőőrzés, vadaskert őrzése, sövénykészítés, halászat, favágás, kapálás, útpítéssel kapcsolatos kövágás). Fejlett földművelési technikára vall, hogy asszonyoknak magvak tisztításáért és mosásáért fizettek. A püspökség allodiumain továbbá vásárolt magvakkal vetettek. Előfordul itt az aratórész pénzbeli megváltásának átmeneti formája is (a gabonarész megvásárlása). Mindez a pénzviszonyok előretörésének eredményeként alakult így. Más egyházi birtokokon is alkalmaztak napszámosokat (kapások, kaszások, gátépítők, kocsihajtók). Az erdélyi püspökség birtokain a napszámber munkanemek szerint már differenciálódott is (hat- vagy nyolcdénáros napszám fordul elő). Mindez azt mutatja, hogy a *feudális termelési viszonyokon a 15. század végén, a 16. század elején bizonyos repedések mutatkoztak. A jobbágytelki gazdálkodás bomlására, válságára utaló tünetek* (bérletek, szőlőgazdálkodás: állattenyésztés a pusztaföldeken; zselléresedés, napszámosmunka terjedése) mellett jelzi ezt az a makacs ellenállás is, ami az árutermelés fellendülésének feudális kihasználására irányuló kilencedtörvényeket az érintettek részéről fogadta.

Ha a jobbágy elveszítette igacserjét és földjét, akkor vagy a mezővárosba ment, vagy a faluban napszámosmunkával és vadászattal próbálta fenntartani magát. A földesúri támadás azonban a zsellérek ellen is folyt. 1498-ban az aratórészért dolgozó zselléreket is egyházi tizedfizetés alá vetették. (A napszámosmunkából őket egyébként ún. kereszténypénz terhelte.) A földesurak pedig megcsallták, hogy a telküket vesztett zsellérek még mindig vadászhattak és madarat foghattak a földközösség egyre szűkülő külsőségein. Egyrészt mindinkább szűkítették a földközösségi területeket, másrészt 1504-ben külön rendelkezést adtak ki a *paraszti vadászat és madarászat megakadályozására*. Ez a tilalom rámutatott a parasztnak ilyen foglalkozásának jelentőségére és elterjedt voltára. A törvény természetesen kiforgatja a valóságot, amikor elmondja, hogy a parasztnak elhagyják szőlőik és földjeik művelését, mert vadászattal és madárfogással foglalkoznak. A valóságban a jobbágyok a földeket és a szőlőket elvezítve adták magukat ilyen foglalkozásra. A törvény 18. cikke megtiltotta, hogy a parasztnak szarvast, dímvadat, nyulat, vaddisznót, fácánt és császármadarat ejtsenek. Az ilyen állatok elejtésén vagy fogásán rajtakapott parasztnak saját földesura vagy az, akinek földjén elfogták, három forintra bírságozhatta meg.

A vadászati-madarászati tilalom nem sajátos magyarországi jelenség. A fejlődés hasonló szakaszán Angliában és Németországban is nagy jelentősége

volt az ilyen tilalmaknak a parasztfelkelések okai között. Ezekkel a kétségbeesésbe kergették az éhező lakosságot, hiszen a tilalmak a zsellérek éhenpusztulását jelentették.

Az *egyház* a tizedszedésből folyó jövedelmeket több módon akarta emelni: részben nagyobb kulcs alkalmazásával, részben újabb termények tized alá vetésével. A törvény 1495-ben ezért volt kénytelen megtiltani, hogy az egyház felesleges és szokatlan tizedeket szedjen. Az 1500. évi törvény pedig arról beszél, hogy a tizedszedők több megyében a törvényes tizeden felül még minden telek után egy-egy csírkét szednek. Az egyház természetesen nem tudta az ilyen zsarolásokat simán keresztülvinni, a lakosság ellenállt az egyházi kizsákmányolásnak.

A parasztságot elnyomorodása következtében ebben az időszakban a súlyos járványok fokozottan sújtották, ami egyes helyeken a lakosság erős csökkenésére vezetett. 1510-ben és 1511-ben Csanád vármegyében és a környező területeken pestisjárvány dült, és rengeteg áldozatot szedett, elsősorban a parasztság legszegényebb rétegéből. Ez is fokozta az elégedetlen lakosság kétségbeesését.

A városi és a bányavárosi lakosság helyzete

A Jagello-korban tovább folyt a városi lakosság rétegződése. Ez kiélezte a különböző városi rétegek ellentéteit, közelebb vitte a kizsákmányolt városi elemeket a parasztsághoz. A *városi patriciátus* sorait kiegészítette a délnémet kereskedőtőke. A 15. század végétől az augsburgi Fuggerek és Welserek nagy üzleteket kötöttek hazánkban. (A Fuggerek kezükbe vették a rézbányászatot.) Nürnbergi kereskedőházak irodái is megnyitak Budán. A hazai kereskedőtőke tevékenységére a kassai kereskedőtársaság posztókereskedelme, a brassói „Nagy társaság” kiséxportja vet fényt. A városok felső rétege egyre jobban bekapcsolódott a parasztság kizsákmányolásába. Nagyszebeni, brassói, kassai, pozsonyi és más polgárok felvásárolták a jobbágyok terményeit, zálogba vették a jobbágyok szolgáltatásait. A városi patríciusok parasztkizsákmányolására jellemző, hogy 1494–95-ben Nagyszebennek 384, Brassónak 203, Kassának 351, Pozsonynak 362 jobbágytelke volt, s az 1490-es években a bártfaiak is tartottak zálogban jobbágytelkeket. A patríciusok – különösen az erdélyi szász vidéken – a környező területek egész életét befolyásolták. Brassó a környékbeli falvak kézműveseit is megszorította, arra kötelezve őket, hogy termékeiket ne maguk adják el, hanem adják át – persze olcsó áron – a brassóiaknak, hogy ők kereskedhessenek az árukkal.

A *kézművesek* patríciusellenes küzdelmeit ekkor már általában a kompromisszumok jellemezték. A királyi hatalom 1495-ben az elégedetlen szász céhpolgárság követelésére a patriciátus fellegváraiban, Brassó, Nagyszeben. Beszterce városokban is bevezette a külső (itt: százas) tanács intézményét. A céhmestert az ilyen félmegoldás is kielégítette, miközben harcuk legényeikkel fokozódott. Változatlanul tovább tartott a *hazai népelemek* benyomulása a váro-

sokba: Kassán az 1492–93-ban polgárjogot nyertek 24%-a magyar volt. Brassóban a magyar iparosok, román kereskedők, Nagyszebenben a román kereskedők száma nőtt. Eperjesen a vászonfehérítő ipar munkásai szlovákok és magyarok. Liptószentmiklóson 1508-ban a csizmadialegények egyesületének szabályzata szlovák nyelvű.

A *városi differenciálódás* során a céhmesterek középrétege maga is részekre bomlik. Egy része elszegényedik, és plebejussá süllyed. 1504-ben pl. a segesvári adójegyzékben olyanok szerepeltek, akiket túlságos szegénységük miatt mentesítettek az adózástól. Kiéleződtek a városi rétegek ellentétei Kolozsvárott és másutt. Előrehaladt a céhlegények önálló szervezkedése is. A céhlegényeknél is alacsonyabb sorban, súlyosabb helyzetben élt a városok napszámos eleme. A városi építkezéseknél, útépitéseknél, várfalemeléseknél, szőlőkben foglalkoztatták ezeket a napszámosokat (operarii, Arbeiter).

A céhes iparnak a 15. század második felére jellemző fejlődése tehát fókuszottn kibontakozott. Az *iparosodás feltételei megnehezültek* a növekvő feudális reakció közepette, amely egyelőre még csak közvetve fenyegette a városokat, megnehezítve a paraszti árutermelést. Városaink közül Sopronban megnőtt a mezőgazdaság fontossága, lényegesen több iparos foglalkozott Mohács előestéjén bor- és gabonatermeléssel, mint a 15. század első felében, megnőtt a gabona- és borexport jelentősége. Ezzel összefüggésben az ipar általános stagnálása mellett Sopronban csak a kádármesterség fejlődött. A mezőgazdasági export a jó módú kézművesek földbirtokairól került ki, de a szegényebbek is bekapcsolódnak a szántóművelésbe, s az egykori földközösségi parcellákat ismét követelik. A városi élelmiszerpiac nehézségeit jelzi a budai mészároscéhbeli mesterek számának csökkenése s egy részük eladósodása is a 16. század első negyedében.

A *városok elleni támadások* kezdetét jelzi, hogy az országgyűlés 1492-ben megtiltotta Budának a főpapok, bárók, nemesek ottani házai után adó követelését, hogy a Mátyás által iparosítani akart Visegrádot a századvégi országgyűlések megfosztják kiváltságaitól. A támadás fokozódását és általánossá válását mutatja, hogy 1498-ban egy törvénycikkben a városok (beleértve Budát és Székesfehérvárt) bérelt földjeit is bor- és gabonakilenced alá vetették. Megpecsételődött a sorsa az ország legrégebb városának, Esztergomnak. Ennek jogait maga érseke semmisítette meg. Bakócz ezt a várost megszerezte a királytól, és oklevélben csikarta ki Ulászlótól azt a jogot, hogy az esztergomiak kilencedfizetéssel tartozzanak neki. Ezzel a város jogait elvesztette, lakói jobbágysorba süllyedtek (1502). Ezek a feudális lépések azonban egyelőre esetenkéntiek vagy részleges hatásúak voltak, amelyek a városi rendet nem fenyegették a maga teljességében. Az erdélyi szászok a Jagellók szemében a „szent korona külön ága és ennek az országnak része”, ami a kiváltságok fenntartását mutatja.

A *bányavárosok* hozama a feudális urak mohóságát felkeltette a bányakincsek megszerzésére. Ezért támadást intéztek a bányavárosok ellen. A bányapolgárokat jobbágysorba igyekeztek süllyeszteni. A Mátyás által naggyá tett Dóczy-család a felvidéki bányavárosokat támadta, a bányavárosok szomszédságában levő várakra támaszkodva. Már 1494-ben megindították támadásaikat.

Kezdetben megakadályozták a bányászokat bányák feltárásában földbirtokaikon, utóbb a bányavárosok vámok alóli kiváltságai ellenére vámfizetésre kényszerítették a birtokaikon áthaladó polgárokat. A városi lakosság megtagadta a vámfizetést, mire pereskedés indult meg. Kieleződött a harc, és a bányavárosok lakossága 1497-ben több helyen megtámadta és elpusztította a Dócziak házait. De az 1510-es években már a király is elismerte Breznóbánya jobbágysorba súlyosztását, s a várostól engedelmességet követelt a Dócziak iránt.

Kieleződött a *bányamunkások harca* is kizsákmányolásuk ellen. Máramaros megye sóbányáiban 1492-ben a munkások megszüntették a bányászatot, ezzel arra kényszerítették a főispánt, hogy maga tárgyaljon velük. (A bányászok szakképzettségét nem lehetett egykönnyen pótolni, amellet a falusi népnél erősebben szervezkedett bányászok szerszámaikat fegyvernek is használhatták.) A munka megtagadása több hónapon keresztül tartott. 1492 júniusában a főispán Bártfának írott levelében arról panaszkodott, hogy a bánya nem tud sót szállítani a városnak: az egyforintos adó miatt súlyos vizsály dúl a bányavidéken, amelynek folytán sót jelenleg nem vágnak. A küzdelem még augusztusban is folyt. Csak 1492. augusztus végén indulhatott meg a munka, nyilván a bányászoknak tett engedményekkel. A főispán most már közölte a bártfaiakkal, hogy a sóvágókkal megegyezett annyira, hogy ismét vágnak sót. 1498-ban a bányászok küzdelme ismét fellángolt. A máramarosi sóvágók ekkor a királytól követelték, hogy rendezze béreiket. A bányászok eddig bérüket pénzben és természetben (elsősorban só, továbbá élelmezés) kapták. Élelmezésük azonban igen rossz volt, s a bányászok ekkor kiharcolták, hogy az élelmezést eltörölték. A bányamunkások fizetését egyidejűleg két és félszeresére emelték, továbbá a bányahelységek igazgatásában is bizonyos részesedést vívtak ki.

Helyi antifeudális mozgalmak

A parasztság kizsákmányolásának növekedése, költözési jogának felszámolása, a termelés biztonságának megingása és az ezekkel együtt járó egyre nagyobb mértékű zselléresedés kielezte a parasztság legkülönbözőbb elemeinek osztályharcát. Valószínűnek mondható, hogy a huszitizmus maradványait teljesen felszámolni, különösen Szlovákia területén, a cseh testvérek tragédiája után sem sikerült. Ebben az időben azonban a huszitizmus csak a mélységben lappangó tűz lehetett, amely a megszilárdult központosított államhatalom nyomása alatt pislákol. De az 1490-es évektől egyre jobban kibontakozó feudális reakció és a tömegek fokozódó, anarchikus kizsákmányolása megteremtette annak feltételeit, hogy a csehországi huszitizmus radikális irányzata segítségével, a lényegesen megváltozott politikai helyzet, megromlott jobbági sors folytán fellángoló antifeudális mozgalmakkal összefüggésben *ismét kibontakozzék a magyar nép körében a huszitizmus népi vállaja*. A huszitizmus fenyegető veszedelemről ír Laskai Osvát ferences szónok is.

A nép ellenállását, a földönfutók számának növekedését tükrözi, hogy mint a huszita mozgalmak idején, mindenfelé megjelentek a „rablók”. 1492–93-

ban az Északkeleti Felvidéken tűntek fel jelentős számban. Ellenük az ungi alispán, a barkói, a sztrapkói, a szepesi várnagyok egyaránt felléptek, ami elég kiterjedt küzdelmekre utal. Erdélyben ugyancsak kiszélesedett a magyar, a román és a székely „gonosztevők” és „rablók” mozgalma. Ennek méreteire jellemző, hogy a szász városok olykor lövészcsapataikat mozgósították ellenük.

Ez időben vált antifeudális réteggé a *hajdúság* is. A hajdúk védtek és hajtották a külföldre vitt szarvasmarhákat hatalmas területeken kercszül. Velen-cégig és Németországig is eljutottak. Foglalkozásuknak megfelelően harcedzett fegyveresek voltak. Nem voltak hozzákötve a földhöz, a parasztság legmozgékonyabb, világot látott elemét alkották. A Jagellók idején állatkiviteli tilalmakat rendeltek el, ezek folytán a hajdúk helyzete is megromlott, sokan elvesztették munkalehetőségüket, éhség fenyegette őket. A hajdúk így a parasztság fegyveres tartalékává váltak.

Egyre rosszabb helyzetbe kerültek az erdélyi *székelyek* dolgozó tömegei. Az osztálytársadalom egyre inkább kialakult, és kiéleződött a székely dolgozók harca saját kizsákmányoló rétegük és az erdélyi nemesek ellen. A székelyek küzdelme mégsem olvadt össze a jobbágyság harcával: a jobbágyság a feudális kizsákmányolás megdöntéséért küzdött, a székelyek pedig azokat a kiváltságokat akarták megmenteni, amelyek még megkülönböztették őket a jobbágyságtól. Elsősorban adózási kiváltságaik érdekében nyúltak fegyverhez. Ulászló uralma alatt semmivé tették a székelyek régi adómentességét, és állatállományuk nagy részét több ízben elkobozták. A székelyek jog szerint csak bizonyos rendkívüli alkalmakkor lettek volna kötelesek fizetni az ökoradót. Helyzetük azonban a valóságban egészen más volt. A feudális urak törekvéseire és gyakorlatára élénk fényt vet a székelyek panaszlevele a királynak 1492 végén. A székelyek azzal vádolták Báthori István erdélyi vajdát, hogy minden jogukból ki akarja forogni őket, mintha jobbágyparasztsággá lennének. A vajda állandóan kiválogatja legjobb állataikat és elveszi: a király uralkodása kezdetétől (tehát alig három év leforgása alatt) 10 000 ökröt. A székelyek elnyomására és kizsákmányolásuk biztosítására várat épített. A vajda változatos terményadókat vetett ki a székelyekre. Báthorit – mivel most kiderült róla, hogy a király „üstökét a markában” szereti tartani – Ulászló végére elcsapta. Ez a székelyek helyzetén azonban nem sokat javított. A király a 16. század elejétől a Székelyföldről folyó állatkivitel is tilalmazza, s ugyanakkor rendszeressé teszi a székelyek ökoradójának behajtását. Nemcsak a király házassága alkalmából, majd fia születésekor hajtották be az adót, hanem ismételten más alkalmakkor is. Törésre akkor került sor, mikor a király 1505-ben megparancsolta a székely ispánnak, hogy szedesse be az ökoradót, s a következő évben fia születése alkalmából az adót ismét kivette. Ez szinte létükben fenyegette a székelyeket, mivel ebben az időben családonként már egy-egy ökröt vettek el, vagy minden négy ökör után egyet. Az 1506. évi ökoradókivetés ellen a *fegyveres székelyek felkeltek*. Üldözték, sok helyen megölték az adószedőket. Elsősorban Marosvásárhely környékén. Mozgalmukat csak végvidéki várőrségek bevetésével tudta Tomori Pál levern.

Az állami adóztatás súlyosbodása mellett a székelyek dolgozó rétegének helyzetét a saját kialakuló uralkodó rétegük is nehezítette. A közszékelyek sorozatos gyűlései az 1490-es és 1500-as években határozatokat hoztak a székely földesurak ellen, mindamellett nem tudták megakadályozni, hogy a székelyek egész falvai földesúri jobbágysorba süllyedjenek. A határozatok rendkívül éles hangja is mutatja az *osztályharc kibontakozását* a Székelyföldön. A székelyek gyűlései ismételten számkivetésre ítélték főembereket, és feldúlatták házaikat, malmaikat, amiért elnyomták és kizsákmányolták a népet (Maros-, Csík- és Gyergyószék). A király azonban bírakat küldött ki, hogy a székelyeket egyeztessék ki saját uraikkal. A székelyek a szászok ellen is küzdöttek. 1504-ben a segesvári szászoknak okoztak károkat.

Élesedett a magyarországi románok és szerbek antifeudális harca is. Ennek egyik oka a katolikus egyház kizsákmányoló tevékenysége volt. 1495-ben törvény tiltotta meg a szerbek, kárpáti oroszok, románok tizedfizetését, de arra a tényre is utalt, hogy ezeket a főpapok tizedfizetésre akarták kényszeríteni. A király csak azokra a románokra ismerte el a tizedfizetés kötelezettségét, akik olyan földeken dolgoznak, ahol ezelőtt magyarok éltek. De a gyakorlatban a románok nagy részének tized alá vetését jelentette ez, hiszen a faluhatárok összehúzódása igen sok helyen teremtett ilyen helyzetet. A románok helyzetét az is rontotta, hogy a szász polgárok fokozottan zsákmányolták ki őket. Ebben az időben találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a románok, akik egykor még az ötvenedterhet is le akarták rázni, most maguk hívták meg az ötvenedszedőket, csak hogy az ötvened árán megszabaduljanak a szászok adókvetésétől. A románok antifeudális harca is erősödött. 1496-ban, 1498-ban, 1503-ban és 1511-ben *román megmozdulások* voltak a nemesek és a szászok ellen. Dél-Erdélyben kiéleződött a szász patríciusok és az általuk elnyomott városi és falusi szegénység ellentéte is.

1513-ban Nagyszebenben és más szász városokban *plebejus felkelés* tört ki. Élén egy Székely János nevű, valószínűleg székely származású ember állott. A városi felkelő nép elűzte a patríciusok által megválasztott tisztviselőket, és új kormányzatot állított fel, amely a városok plebejus rétegére és a környező vidékek parasztságára támaszkodott. Székely János igyekezett kapcsolatot teremteni a szász városok felkelői között. Városról városra járt. Vezetése alatt a szász városok azt is megtagadták, hogy katonai segítséget nyújtsanak a királynak.

A *Délvidéken* kiélezte az ellentéteket, hogy az egyház a görögkeleti szerbeket is tized alá akarta vetni. Ezek azonban megtagadták, nem lévén katolikusok. Az 1490-es évek derekán széles tizedmegtagadó mozgalom folyt, amelynek során nemcsak szerb, hanem a katolikus magyar jobbágyok is megtagadták a fizetést. Ennek letörésére a kalocsai érsek többek között Szabadkát is kiközösítette (1496). A király pedig felhatalmazta a vármegyei alispánt, hogy támogassa az egyházat. A kalocsai érsek ideológiai eszközökkel is elő akarta mozdítani a tized beszedését. Ezért azt hirdette, hogy az isten „Magyarországot kereszténnyé tette, nem szakadárá, és a szerb despotának sem áll hatalmában,

hogy azt szerb országgá alakítsa át. Keresztény országban, keresztény uralkodó alatt, a keresztény nép keresztény törvények és erkölcsök szerint köteles élni". Ez azt jelenti, hogy kötelesek az egyháznak tizedet fizetni. A mozgalom azonban egyre szélesebb körre terjedt ki, magyar lakta területekre is. A király Szerém, Bács, Bodrog és Csongrád megyében a tized erőszakos behajtását rendelte el. 1496-ban a dömösi prépost jobbágysai sem adták meg uruknak a tizedet. 1501-ben pedig a tized megtagadása miatt Szatmárt közösisítette ki az egyház, és megtiltotta, hogy a mezővárosban istentiszteletet tartsanak, eltemessék a megholtakat.

Az 1513. és 1514. évekből olasz források arról beszélnek, hogy a cseh husziták erősen terjesztették eszméiket, és a parasztok gondolatvilágához ügyesen alkalmazkodva, felkelésre biztatták a népet Magyarországon. E források utalnak a csehországi és a magyarországi népi szervezkedések összefüggésére is.

2. Az 1514. évi magyarországi parasztháború

A keresztes hadjárat. Dózsa György

A helyi antifeudális mozgalmak az 1514. évi nagy parasztháborúba torkolltak. A parasztháború a parasztság helyzetéből következett, közvetlen előzménye pedig a török ellen meghirdetett keresztes hadjárat volt. Az egyre bonyolultabb külpolitikai helyzet, a honvédelem terén egyre jobban megmutatkozó nemesi közöny, az osztályharc kiéleződése arra vezette Bakócz Tamás érseket, hogy mint pápai legátus meghirdesse a X. Leó pápától rábízott *keresztes hadjáratot*. A keresztes hadjárat azt jelentette, hogy az uralkodó osztály nagy része kizárólag a parasztokat akarta a török elleni harcba vetni. A parasztok és a plebejusok alkalmasak is lettek volna tömegerejüknel és a haza védelmére való hajlandóságuknál fogva a török elleni harcra.

Az uralkodó osztály nem tanúsított egységes magatartást a keresztes had kérdésében. Két csoport alakult ki. Az egyik csoport vezetője *Bakócz* volt, aki pápai megbízás alapján a keresztes hadjárat meghirdetését követelte. Bakócz nem félt attól, hogy a felfegyverzett parasztság szembefordul uraival. Legkevésebbé volt ez a szándéka. Bakóczcal szemben a keresztes hadjáratot ellenző nagybirtokos csoport vezetője *Telegdi István* egykori kincstartó, az egyik legkegyetlenebb kizsákmányoló volt, aki számos birtokot szerzett a Délvidéken. Telegdi jól látta, hogy az ellentétek egyre élesebbek az urak és a parasztok között. Attól is tartott, hogy a keresztes hadjárat veszélyt hozhat az uralkodó osztályra. Ez annál világosabb lehetett számára, mert Dél-Erdély nagy városaiban már 1513-ban nyílt felkelés robbant ki. Plebejusok és parasztok az ország egy részében már harcban állottak a feudális urakkal, mikor ezek megvitatták a keresztes hadjárat kérdését. Telegdi ezért tiltakozott a jobbágyság felfegyverzése ellen, és bizonyos korlátok közé akarta szorítani a keresztes hadjáratot. A kincs-

tartó azzal lépett fel, hogy koldusok, csavargók és földönfutók fognak belépni a keresztes seregbe, a földművesek közül csak a munkakerülők és azok, akik bosszút akarnak állni uraikon. A krónikás egész beszédet ad ezzel kapcsolatban Telegdi szájába. Eszerint arra is rámutatott, hogy ilyen összetételű sereg nem fog engedelmeskedni az uraknak, hanem szembe fog fordulni velük. Telegdi tehát azt javasolta, ne azoknak hirdessenek bűnbocsánatot, akik személyesen jelentkeznek a harcra (azaz a parasztoknak és a plebejusoknak), hanem azoknak, akik aranyat, ezüstöt és pénzt ajánlanak a zsoldosok fogadására (azaz a nemeseknek és patríciusoknak). Az uralkodó osztálynak ez a csoportja tehát inkább meg akarta akadályozni annak megismétlődését, amit a parasztok és a plebejusok egykor Belgrádnál elértek, semhogy fegyvert engedjen adni a „veszélyes” elemek kezébe. Az urak azonban Telegdi István intése ellenére a keresztes had meghirdetését fogadták el. A nemesek ugyanis aranyat és ezüstöt sem kívántak áldozni, nemcsak vérüket. A pápa bulláját tehát április 16-án változatlanul hirdette ki Bakócz. A nemesek azonban zömükben továbbra sem álltak a keresztes had mellé, a parasztságot magára hagyták, hadd vérezzék el a török elleni harcban.

Az uralkodó osztály egy csapással akart megszabadulni a török fenyegetéstől és a parasztság elégedetlenségétől. És egyre inkább erre törekedett, ahogyan a keresztes had gyülekezett. A parasztok és plebejus szövetségeik helyzetük nagyarányú romlása ellenére készek lettek volna a törököt vérük ontása árán is visszaszorítani. Bár a feudalizmus viszonyai között, különösen a feudális anarchia újabb kibontakozásának időszakában, a parasztság számára csak terheket adott a haza, mégis kész volt harcba indulni érte, mert az oszmán hódítás még nagyobb pusztítással fenyegette. A parasztság szemében azonban természetesen nem volt elválasztható az idegen hódítók elleni harc az osztályellenség elleni harctól. A török ellen áldozatkészen fegyvert fogó parasztok és plebejusok a maguk sorsán is változtatni akartak. A magyarországi parasztokban és plebejusokban ösztönösen élhetett a hódítók elleni és a kizsákmányolók elleni harc összefüggése. Ez is szerepet játszhatott a parasztság és a plebejusok tömeges gyülekezésében Pesten, Fehérvárott, Kalocsán, Nagyváradon.

A parasztság számára a keresztes hadjáratra gyülekezés tette lehetővé a súlyosbodó kizsákmányolás *országos méretének, általános voltának felismerését*. Helyesen állapította meg erről regényében Eötvös József: „... az egyes jobbágy legörnyedve terhe alatt, csak ura kegyetlenségének tulajdonítá szenvedéseit ... csak midőn a keresztes had a jobbágyokat az ország minden vidékeiről összegyűjté, akkor győződtek meg nyomoruk egész nagyságáról – akkor láták, hogy mit eddig kivételes állapotnak tartottak, az általános, az a jobbágyok rendes helyzetét képezi, s a gyűlölség, amely eddig egyes zsarnokok ellen fordult, most fegyvert adott kezeikbe az egész nemesség ellen.” A keresztes hadjárat igen jelentős volt azért is, mert meghirdetése lehetővé tette, hogy a parasztok *tömegesen távozzanak el* földesuraiktól, és gyülekezzenek, *szervezkedjenek*. Ezzel a parasztság rendes életmódjából, életfeltételeiből nem következő országos tömörülés alakulhatott ki. A parasztság fegyveres gyülekezése során kapcsolatot tu-

dott teremteni azokkal a *nem paraszti antifeudális rétegekkel*, ellenzéki elemekkel, amelyek készek voltak harcolni a feudalizmus ellen.

A toborzást a plébánosok és a szerzetesek végezték. Köztük pedig az uralkodó osztály és a pápa hívei mellett voltak antifeudális haladó elemek is, akik széles néptömegekkel tudtak kapcsolatot teremteni. Az egyházon belül már régóta élesen elkülönült a papi felső csoport és a középső réteg a *falusi plébánosoktól*. Utóbbiak egyre inkább elszegényedtek, és a néphez legközelebb álló, a népből kikerült elemek a jobbágyság oldalára álltak. Az alsópapság és a főpapság ellentétének fő oka az volt, hogy egyre elmélyült a két réteg vagyoni különbsége. A keresztes hadba tömegesen álltak be a munkanélkülivé vált hajdúk és azok a zsoldos katonák, akiket az uralkodó osztály nem fizetett, elhanyagolván a honvédelem ügyét. Találkozott a parasztság a keresztes gyülekezőhelyeken a legkövetkezetesebb antifeudális elemekkel, a városi plebejusokkal és bányamunkásokkal is.

A keresztes had élére az uralkodó osztály a maga köréből nem tudott alkalmas vezetőt állítani, aki a török elleni harcba kívánt volna indulni. Ezért Bakócz érsek a keresztes hadat az ez ideig országos hadsereget nem vezetett vitéz katonára, *Dózsa (Székely) Györgyre* bízta. Dózsa fiatal éveit homály fedi, életkorát sem ismerjük. Úgy látszik, hogy eredetileg nem volt nemes, hanem a kizsákmányolás elleni harcban lesüllyedő, a székely szabadság eszményét őrző székelyek közül került ki. Azok a szónokias beszédek, amelyeket az írók utóbb szájába adtak, nem teljesen megbízhatóak. Ezekben fiatalságáról is beszél, s belőlük annyit mindenesetre láthatunk, hogy ifjúsága nem volt úri élet. Dózsa is részt vett az erdélyi nép mozgalmaiban a szász patríciusok ellen. Később Dózsa mint jeles végvári vitéz bukkan fel a forrásokban. Belgrádban volt lovaskapitány. Ebben az időben a feudális urak magukra hagyták a végvárak katonáit, nem törődtek ezek felfegyverzésével, élelmezésével. E végvárak katonáinak annál nagyobb dicsősége, hogy most is bebizonyították hősiességüket, önfeláldozó hazaszeretetüket, azt, hogy nem csak a zsoldért harcolnak. A végvári vitézek között is kitűnt hőstettével Dózsa, aki Belgrád előtt párviadalban vágott le egy dicsékvő török főtisztet. Ezért a hőstettéért a király nemessé tette Dózsát. A hős azonban – aki mint végvári vitéz megismerhette a nemesek közömbösségét a törökök feltartóztatásának ügye iránt – ezzel nem vált az uralkodó osztály kiszolgálójává, nem süllyedt le a többi nemesek közé. Méltó vezére tudott lenni annak a keresztes hadnak, amely Magyarország dolgozóinak legkülönbözőbb rétegeiből alakult. Dózsának hamarosan bizonyosságot is kellett tennie arról, hogy kivel érez: az urakkal-e (akik ugyan birtokkal akarták hőstettéért „megjutalmazni”, de egyúttal megalázták, továbbá nem voltak hajlandók áldozatot hozni a török elleni harcban), vagy pedig a néppel, amely harcolni akart a török és a kizsákmányolók ellen egyaránt.

A keresztes had olyan emberekből alakult ki, akik régtől fogva gyűlölték a feudális kizsákmányolást. Csak fokozta gyűlöletüket, hogy a nemesség egyáltalán nem segítette a török elleni hadjárat szervezését, sőt egyenesen gátolta azt. Nemcsak abban mutatkozott ez meg, hogy a nemesek nem jelentek meg a fegyveres harcban való részvételre. Az uralkodó osztály vezetőket, zsoldosokat, felszerelést, pénzt, élelmiszert sem adott. Ezáltal csak megerősödött a haderő antifeudális, paraszti és plebejus osztályjellege. Különleges jelenség az európai parasztháborúk sorában, hogy a felkelők keresztes hadként gyűltek össze, s ez viszonylagos szervezettségre adott lehetőséget. Ez utóbbira utalt később Dózsa ceglédi beszéde: „Kövessétek hát istent, szabadságotok teremtőjét, ki ellenfeelitek eszt elvette, titeket egyesített s felfegyverzett, ugyanis isten akarata híján *nem gyűltetek volna egybe felfegyverkezve, a nemesek ellenállása nélkül.*”

Az uralkodó osztály egy ideig elnézte, hogy a parasztok hadba mennek, bizonyos idő múltán azonban igyekezett visszakényszeríteni őket a mezőgazdasági munkára. Ez azután *belyi összeütközésekre* vezetett a földesurak és a parasztok között. Ahogyan közeledett a nyári munka ideje, a nagybirtokosok és a nemesek egyre kevésbé engedték el a parasztokat uradalmaikból. Megtorló intézkedéseket hajtottak végre a később hadba vonulni akaró jobbágyok ellen, a hadba vonultak családtagjait pedig nehezebb munkával sújtották, kegyetlenkedtek velük, hogy rábírják a hadba vonult parasztokat a visszatérésre és munkába állásra. Ezzel azonban nem érték cél, a keresztes had együtt maradt. Az uralkodó osztály most a kellően fel nem szerelt, el nem látott, elégedetlen sereg Horvátországba irányította, hogy a török ágyúk torka elé vetve szétzúljön és elvérezzék. (Esetleg – mint már a fekete sereg esetében – így kívánták megkezdni a leszámolást.) Kiderült azonban, hogy az uralkodó osztály elszámolta magát, mert a keresztes hadsereg nem volt az uralkodó osztály eszköze. Dózsa ugyanis közben megszervezte és ki is képezte a hadsereget.

A sereg szervezete úgy alakult, mint általában az antifeudális hadseregeké ebben a korban. A kisebb csapatok vezetőiül, hadnagyokul a résztvevők maguk választottak meg arra alkalmas embereket, elsősorban papokat, barátokat, diákokat, kézműveseket, ahogyan egy krónika mondja. Az alvezéreket maga Dózsa nevezte ki. Környezetéből és az alsópapságból, valamint utóbb egyes helyi paraszvezetőkől kerültek ezek ki. Dózsa mellett a legkiemelkedőbb alvezér Mészáros Lőrinc volt, a néphez hű antifeudális szegénypap, akit különösen gyűlölnék Dózsa mellett a nemesi történeti források, és „elvetemült” embernek jellemeznék. Az alvezérek között szerepel Dózsa öccse, Gergely is. Az Alföldön csatlakozott később a haderőhöz Túrkevei Ambrus, a krakkói egyetemen teológiát járt dévaványai pap. A világi értelmiséget a hadvezérek között Balog diák képviselte.

A hadsereg a dolgozók széles rétegeit ölelte fel, vezetői a néphez közel álltak, bizonyára növelte felháborodásukat a török hódítók elleni harc akadályozása is. Ezért, amikor az urak kiadták a parancsot, hogy felfegyverzetlenül,

támogatás nélkül induljanak a török ellen, ezt a *parancsot megtagadták*. A feudális úri erőszakoskodás egyre jobban szembefordította a hadsereget és a népet az uralkodó osztállyal. Ez Bakóczot is arra kényszerítette, hogy végre állást foglaljon. Kitart-e továbbra is a keresztes hadjárat mellett, vagy maga is nyíltan színt vall az uralkodó osztály mellett? Bakócz az egyház érdekei alapján természetesen az utóbbit választotta. Ezért 1514. május 23-án *feljűggesztette a keresztes hadjáratot*. Megtiltotta, hogy bárki is belépjen ezután a keresztes seregbe. Dózsát és társait pedig figyelmeztette, hogy ha a török elleni indulási parancsnak néhány napon belül nem engedelmeskedik, akkor lázadókként fogják kezelni őket. Az érsek mellett hasonló parancsokat adott ki a király is. A hadsereg fejlődését megfordítani, a népet az urak szolgálatába visszatéríteni azonban többé nem lehetett. Ellenkezőleg, még élesebbé vált az ellentét az urak és a hadsereg között. A tilalmak legfeljebb a városi lakosság amúgy is vonakodó középrétegét tartották vissza a keresztes hadban való további részvételtől. (Így tettek a kassai polgárok, akik egy parasztsereggel levelezve, hivatkoztak az érsek tilalmára, mint amiért nem vehetnek részt a keresztes seregben.)

A parasztság és a városi plebejusok körében azonban semmilyen credményt nem értek el a tilalmakkal. Ezt korabeli rölap adatai bizonyítják még 1514 májusából szemtanú tollából. A rölap elmondja, hogy a keresztesekkel rokonszenvezett az egész ország, a dolgozó lakosság felháborodással fogadta az érsek és a király állásfoglalását, s ez még csak elősegítette azt, hogy egyre többen csatlakoztak a parasztsereghez. A rölap fényt vet a parasztok és a plebejusok patriotizmusára is, amely a törökök elleni harcot gátló nemesek ellen még jobban tüzelte őket. A *paraszti patriotizmust* ismételten a magyar dolgozó nép mozgalmának egyik gyökereként mutatják be a hazánkból Velencébe eljutott hírek is. A kizsákmányolás fokozása és a *török bódítók elleni harc elbanyagolása* miatt felháborodott tömegek teljesen szembe fordultak a földesurakkal és a főpapokkal. Ennek a felháborodásnak utóbb Dózsa is hangot adott, midőn ceglédi beszédében a feudális urak uralmát *tűrhetetlenül kevélynek és tehetetlennek nevezte*. A szakítással általános parasztháború tört ki. A paraszti-plebejus hadsereg fő ereje Cegléd irányában elindult az Alföldre. Cegléd piacán mondotta el Dózsa György híres beszédét a felkelők serege előtt. Ez a beszéd egyik legfelelősebb dokumentuma a dolgozó tömegek évszázados felszabadulási törekvéseinek.

A parasztháború ideológiája

Az 1514. évi magyarországi parasztháború ideológiáját különféle forrásokból ismerhetjük meg. Egyik fő forrása *Dózsa György ceglédi beszéde*, amely különböző későbbi forrásokban más-más formában maradt fenn. (Az uralkodó osztályhoz tartozó írók jegyezték fel.) Mégis a szövegkülönbségek ellenére valamennyi forrásban egyöntetű a ceglédi beszéd lényeges tartalma. Az összes források hangoztatják, hogy Dózsa a parasztságot sújtó szörnyű kizsákmányolás elleni elkeseredésnek adott hangot, és megmutatta a parasztság harcának egyetlen útját: a következtet, meg nem alkuvó harcot a kizsákmányolók ellen. Ez

a beszéd a parasztság felszabadulási törekvését fejezi ki az elviselhetetlen feudális terhek sokasága alól.

A parasztháború során a felkelők felléptek a jobbágyszolgáltatások ellen. Bethinus a Dózsa-parasztháború előzményeiről szólva, a cseh husziták olyan magyarországi agitációjáról is említést tesz, amely a dézsma és mindennemű adó ellen irányult. A keresztes had toborzása során pedig egyes alsóbb papok is hirdették a szolgáltatások eltörlését.

A ceglédi beszéd – a jobbágyterhek ellen mozgósítva a parasztságot – különös súllyal fejezte ki az árutermelő parasztság tiltakozását munkája gyümölcseinek elsajátítása, pénzének elvétele ellen: „*Ha pedig a mindenki által igen óhajtott pénzre vágnak, a tietekből rabolva töltik meg ládáikat, s a töletek raboltakból lesznek nagyok és gazdagok; egymás közt a legnagyobb dicséretet azok kapják, akik jobbágyaiktól a legtöbbet veszik el tiltott módon.*” A *pénzterhek elleni tiltakozás* tehát fontos része volt a parasztháború ideológiájának, lerázása pedig gyakorlatának. Idevág Mészáros Lőrinc Kassa levéltárában fennmaradt, valószínűleg még a parasztháború kitörése előtti levele is, amelyben elrendelte, hogy ha behajtók (questores) jönnek, és erőszakkal akarnának kicsikarni jogtalan pénzt, akkor az egész gyülekezet keljen fel, és ha az összes behajtókat megölik is, semmi kárt ne szenvedjenek. [Egy pénzbehajtót (exactor censusum) a későbbiek során maga Dózsa ölt meg Nagytúron, és a nála levő öt márkányi készpénzt elvette.] Mészáros megtiltotta a vámszedést is az élelemszállítóktól. Ez szintén az árutermelő parasztok érdekeit is szolgálta. A parasztháború során vámhelyeket is felégettek, vámszedőket is megöltek a felkelők.

Dózsa György politikájának következetes, radikális irányára jellemző a Dózsa beszédével nyilván egy időben *Cegléden kelt kiáltványa*. Ezt valószínűleg az ország különböző vidékeire küldte meg, ennek egyik (Pest és Szolnok megyéhez szóló) példánya maradt fenn hitelesnek tekinthető feljegyzésben. A kiáltvány a ceglédi beszédnek azt a lényeges tartalmát igazolja, hogy a parasztháborúban az uralkodó osztály, általában a feudális osztályrend elleni következetes harc folyt. A kiáltványban Dózsa mint a keresztesek feje és főkapitánya azt hangoztatta, hogy nem alattvalója az uraknak. A parasztfelkelők szinte általános illúziója, a királyhűség azonban Dózsánál is megvan: „csak a magyar királynak alattvalója” – mondja magáról. Dózsa felszólította a városok, a mezővárosok és a falvak népét, hogy levelének vétele után nyomban siessenek Cegléd mezővárosba. Aki nem tesz eleget parancsának, azt a keresztes háború céljaira kapott felhatalmazásra hivatkozva fenyegette meg: „Megparancsoljuk... tinek kiközösítés és az örök kárhozat büntetésének, valamint minden jószágotok és fejetek elvesztésének terhe mellett, hogy mihelyt e levelünket látjátok, késedelem és kifogásokkal való mentegetődzések nélkül jöjjetek, siessetek és jussatok el Cegléd mezővárosába... hogy így a szent had és áldott gyülekezet kényszeríthesse, megzabolázhassa és megtörhesse ama hitetlen és átkozott nemcesek erejét és hadát.” Az általános mozgósítás – amelynek más tényeit is említik a források – nem pusztán katonai rendelkezése volt Dózsának. A felkelő hadhoz állás vagy a lépés megtagadása választást jelentett a néphez vagy az urakhoz

való hűség között. Az 1525-i parasztháború radikális irányzata Németországban is olyan formában kívánta felszámolni a feudális uralkodó osztályt, hogy a nepi szövetkezésbe kényszerítette lépni az urakat. Ennek jeleivel a magyarországi parasztháborúban is találkozunk. Nem a nemesek megölése volt a jele a felkelő had radikalizmusának, ez csak ellenállásuk következménye volt. Egy pap, aki átmenetileg a parasztok fogságába esett, feljegyezte – a későbbi krónikások gyalázkodásaival ellentétben –, hogy sem neki, sem a foglyul ejtett katonáknak semmi bántódásuk nem esett, mert megadták magukat. Feljegyezte, hogy Dózsa az adott szó szentségére nevelte a parasztokat, megkövetelte, hogy az elvonulás engedélyezése fejében a várakat feladó katonákat lefegyverzés után ne bántsák. Ha források beszélnek arról, hogy a parasztok mindenkit megölnek, aki nem csatlakozik hozzájuk, hogy nemesek kényszerből álltak a felkelő hadba, nehogy megöljék őket, ezek a példák mutatják, hogy nem az egyes nemesek fizikai megsemmisítése, hanem a *nemesi rend, a földesúri osztály felszámolása* volt a cél. Ezt a haladó, de még meg nem valósítható társadalmi követelést fejezte ki a ceglédi beszéd: „*hogy egyenlően éljenek jobbágyaikkal s polgáraikkal.*”

A Dózsa-parasztháborúban ugyanúgy megtalálható az *ideológia vallásos formája*, mint általában az európai parasztháborúkban. A parasztháború ideológiájának megfogalmazói között Magyarországon is jelentős szerepet játszottak az alsópapság egyes, részben „eretnek” elemei. Hazánkban is felmerült a parasztháborúban az egyház megreformálásának terve. Az egyik forrás szerint Dózsa György úgy akarta megreformálni az egyházat, hogy az országban egyetlen püspököt hagyott volna meg, és különben rangban minden pap egymáshoz hasonló lett volna. Ez a követelés szinte szóról szóra megfelel az 1381-ben Angliában hirdetett programnak: egy püspököt egész Anglia számára, különben pedig eltörölni a püspökségeket, és megfelelően ellátni a plébánosokat az elkobzott egyházi vagyonból, a fennmaradó részt pedig a köznép között kell felosztani. Magyarországon is lefoglaltak a parasztok egyházi földeket, ami nemcsak a parasztok, de részben a csatlakozó alsópapság és kisnemesek érdekét is szolgálhatta.

A magyarországi parasztháború ideológiájának legradikálisabb formája *Mészáros Lőrinc* névéhez fűződik. Mészáros felfogása igen közel áll a cseh táborita papok és a német kiliasztikusok felfogásához. A kiliasztikus felfogás az isten ezeréves birodalmának eljövételét hirdette, amelyen az osztály nélküli társadalmat értették. Ehhez a kiliasztikusok felfogása szerint a felkelőknek a feudális kizsákmányolók megsemmisítésével kell hozzájárulniuk. Mészáros Lőrinc formailag a keresztes hadjáratra kapott pápai felhatalmazásra hivatkozott, azonban a *földi élet* megjavítását követelte konkrét terhek megsemmisítésével („jogtalan” pénztcher, vám) és a nemesek elleni harccal. Mészáros kiközösítéssel rendel sújtani mindenkit, aki a keresztes hadba való beállástól valakit – akárcsak egy szóval is – el akar vonni. Utóbb, mint Istvánfi történeti munkája elmondja, Mészáros tüzelte Dózsa Györgyöt a földbirtokosok és tisztjeik elleni bosszúra. Azzal vádolta a nemeseket, hogy nemcsak a gyülekező helyektől tiltják el a kereszteseket, hanem *szolgai munkára* akarják vetni őket. Itt tehát világosan

ismét állást foglal a feudális kizsákmányolás ellen. A nemesek és tisztjeik a legelvetemültebb emberek fajtájához tartoznak, akik azelőtt csak a testet vetették alá legkegyetlenebb uralmuk önkényének, most azonban a lelkek túlvilági üdvösségét és boldogságát is kapzsín és kegyetlenül irigylük: ti., hogy ne élvezhessék a pápa és az isten bűnbocsánatát. (Ezzel a keresztes vitézeknek nyújtott bűnbocsánatra hivatkozott, amit a keresztes had megtiltása lehetetlenné tesz.) Mészáros szerint Dózsa isteni küldetése a szegény nép halálánál is súlyosabb nyomorult *életét* megváltoztatni. Ezért – a forrás szavaival – fegyverét és hadseregét fordítsa az oly bűnös emberek (azaz a nemesek) megbüntetésére, türheterlen gőgjük alávetésére. Mészáros ceglédi pap volt, és szerepe lehetett Dózsa ceglédi beszédének és kiáltványának megalkotásában: ez a beszéd is a földi élet megváltoztatására mozgósított, ez a kiáltvány is a keresztes hadra kapott felhatalmazás alapján állva minősítette hitetlennek, a keresztes had ellenségének a feudális uralkodó osztályt.

A feudális osztályrend megdöntése, a feudális kizsákmányolás megszűntetése mint a parasztháború célja világosan állt az uralkodó osztály előtt is. A legtömörebben ezt II. Ulászló király fogalmazta meg 1514. július 3-án a pápához intézett levelében: parasztok, csordások, kecskepásztorok és más nyájörzök mind azt hajtogatják, mindennek az a célja, hogy szolgaságból *szabadságba jussanak*. Ez megfelelt a ceglédi beszéd szavainak, hogy a felkelők „*szabadságukat és jogaikat akarják helyreállítani*”.

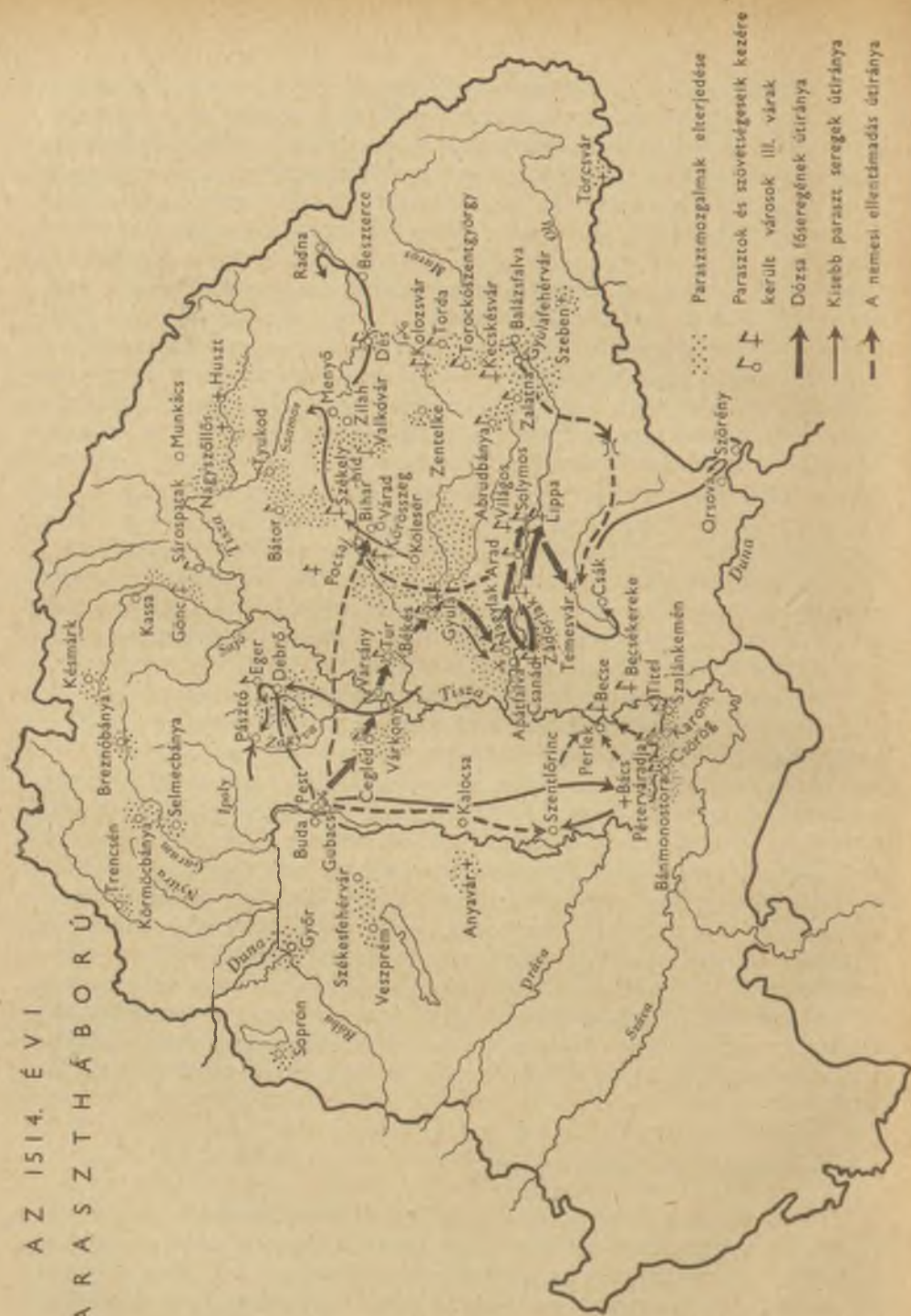
A parasztok és szövetségeseik természetesen nem ugyanazzal a tartalommal töltötték meg általános követeléseiket. A parasztsereg legkiemelkedőbb vezérei, Dózsa és Mészáros követelései mindenesetre a parasztok és a plebejusok érdekeit képviselték. Az okleveleket megsemmisítő parasztok így is állást foglaltak a feudális terhek és az úriszék ellen. A Dózsa mellé sorakozó mezővárosi lakosság a paraszti árutermelést béklyózó kilencedtcher lerázásáért harcolt. A parasztság és szövetségesei a nagybirtokos egyházat meg akarták fosztani birtokaitól. Mindezekben a követelésekben az tükröződik, hogy a parasztháború hősi kísérlet volt a feudális osztályrend megdöntésére. A felkelés célkitűzései a haladás irányába mutattak, egybeestek a termelőerők fejlődésének, az iparosodás kibontakozásának gyorsabb, szabadabb útjával. A parasztháborúban a nép egyben kísérletet tett a röghözkötő tendencia visszaverésére is: a parasztok és szövetségeseik győzelme elvágta volna az örökös jobbágytság második kiadása felé vezető utat. Az ország védelme is csak úgy lett volna biztosítható, ha a felkelők győznek.

A parasztháború felfelé ívelő szakasza

A felkelő sereg Dózsa ceglédi beszédétől feltüzelve, átkelt a Tiszántúlra. Ezen a fő seregen kívül az ország legkülönbözőbb részein más paraszti csapatok tevékenykedtek, ezekben az egyes területek dolgozó lakossága tömörült. A felkelők, seregei magukban foglalták az ország legnagyobb részének jobbágy-ságát, pásztorait, a hajdúkat, az alföldi kunokat, a Felvidék és Erdély bánya-

AZ 1514. ÉVI

PARASZTHÁBORÚ

munkásait, bizonyos vátosok plebejus elemeit, a szegényebb értelmiségieket és a néphez hű alsópapságot. Velük szemben a király és udvara, a bárók, a főpapok, a szerzetesek, a nemesek és a polgárság gazdag kizsákmányoló rétege, valamint ezek zsoldos és familiáris katonasága állott. Az ország tehát két szemben álló táborra szakadt. A keresztes had – bár továbbra is így nevezte magát – antifeudális paraszthaddá változott.

A parasztháború néhány hónapig tartott, az ország legnagyobb részét felölelte. Dózsa olyan területekre vezette seregét a főváros alól, ahol a legtöbb katonai és élelmezési utánpótlást tudta nyerni. Ezért ment – hatalmas meneteljesítménnyel – a Tiszántúlra, ahol a legtöbb mezőváros volt, hiszen az *alföldi mezővárosok jobbágy-, bérlo-, kézműves- és nagyszámú zselléreleme* általában élesen szemben állott a feudális rendszerrel. A fő sereg útvonalába eső Cegléd, Tiszavarsány, Nagytúr, Lippa, északon Gönc, délen Szalánkemen és Kamonc mezővárosok a parasztháború fontos bázisai. A mezővárosokban Dózsa serege valóban nagyon megerősödött, létszáma megsokszorozódott. Az így megerősödött sereg azután a töröktől közvetlenül fenyegetett Délvidék felé fordult, az országnak abba a részébe igyekezett, amely már megelőzően is a legelégedetlenebb volt, ahol a különböző eretnkségeknek már régi talajuk volt, ahol a legnagyobb lehetett a parasztság felháborodása az urak áruló, a török kezére játszó magatartása miatt. Dózsa innen Erdély felé tört. Ez volt Szapolyai bázisa, itt gyülekezett a nemesek legnagyobb hada.

Bármilyen jó hadvezér volt azonban Dózsa, ő sem tudta kiküszöbölni azokat a szükségszerű korlátozottságokat, amelyek minden parasztháborúra jellemzők szerte Európában. A parasztság helyzetéből következett, hogy a parasztháborúkban *szükségképpen szétszórt, elszigetelt akciók* folytak. Ennek nyomait látjuk Magyarországon is, bár itt a parasztság fő serege minden jel szerint tervszerűen harcolt, sőt nyoma van más seregtestek csatlakozásra hívásának is. Dózsa és Mészáros azonban nem tudott elég szoros kapcsolatot teremteni az ország más részein harcoló paraszti hadoszlopokkal, azok katonai akcióit nem tudta összehangolni a fő erő mozdulataival.

A források – elsősorban az elbeszélők – tudatosan paraszttellenesek, csak kevés olyan feljegyzés maradt – nem magyar kortársak részéről –, amely nem kimondottan paraszttellenes. A parasztoktól kiadott oklevél pedig alig maradt. A parasztháború után néhány évtizeddel író feudális történészek a parasztság harcát úgy színezték ki, hogy meggyűlöltessék a felkelőket. Ezért mindenféle rágalmakat szórtak rájuk, embertelen kegyetlenkedésekkel vádolták őket, ami a kortársak és a szemtanúk feljegyzései szerint alaptalannak bizonyul. Az uralkodó osztály krónikásai sem tudták viszont eltitkolni azt a tengernyi kegyetlenséget, gyilkosságot és rablást, amit a nemesek és zsoldosaik elkövettek. Ezek elsősorban nem a katonákat, hanem az otthon maradott családtagokat gyilkolták, a parasztok falvait kirabolták, a foglyokat leöldösték. Az uralkodó osztály, amely egyáltalában nem volt áldozatkész, amikor a török ellen anyagi áldozatokat kellett volna hozni, most igyekezett külföldi zsoldosokat szerezni a parasztsereg minél gyorsabb leverésére. Az urak egymás ellen akarták kijátszani

az országban élő különböző népeket. El tudták érni, hogy Horvátországban a parasztok nem keltek fel, s így onnan csapatokat hozhattak a délvidéki parasztok mozgalmainak elnyomására. A Magyarországon élő *szerbeket megosztották*. Silyánovics István, a szerbek despotája népével s dunai naszádosokkal együtt Dózsa oldalán harcolt, támaszpontja Szalánkemén mezőváros volt. Más szerb csapatok azonban királyi zsoldban, magyar urak vezetésével kegyetlenül pusztították a védtelen délvidéki magyar jobbágyszlovákokat. Az uralkodó osztály tehát minden eszközt megragadott a parasztháború elnyomására. Meggyengítette ezzel egyúttal a török elleni védelmet is, mert a délvidéki határvárak katonáit a parasztok ellen vetették harcba. Egy ízben azonban a szerb zsoldosokat éppen Silyánovics csapatai verték meg.

A parasztok fő serege több irányban seregrészeket küldött szét. Valószínűleg egy kisebb hadoszlop vonult Szeged ellen. Ez a csapat, amelynek élén nem Dózsa állott, kudarcot vallott az ellenálló szegedi polgárokkal és gazdag paraszttal szemben. A fő sereg, miután Cegléden mintegy 2000 paraszt csatlakozott Dózsához, tovább nyomult előre. Ahol a parasztok nem találtak ellenállásra, ott senkit sem öltek meg, csak elégették a parasztok terheit tartalmazó okleveleket. Az ellenálló nemeseket és egyházi katonaságot azonban mindenütt pusztították. Egy időben helyi mozgalmak folytak. Az előnyomuló parasztsereg százával, ezrével gyűjtötte magába az *alföldi mezővárosok helyi erőit*. A tiszántúli utat Dózsa serege a tiszavarsányi – hordókra szerelt hídon történő – átkelés után gyors menetben tette meg: Mezőtúron át a Körös folyó mentén Békésre, majd Gyulára. (Gyula várát azonban az egész parasztháború alatt nem tudták bevenni.) A sereg ekkor mintegy 33 000 lovasból és gyalogosból állott. A felkelők néhány kerek asztalú és zsákmányolt puszkaporról is rendelkeztek. Élelmiszereiket szállító társzerveik is voltak. A katonai szervezés előrehaladt, ennek egyik külsősége, hogy a Tiszántúlon Dózsa katonai zenészeket is osztott be csapataihoz. A parasztsereg szervezettségére is fényt vet, hogy a szállító parasztnak fizetett áruikért. Korabeli német röplap szerint „a keresztetsek semmit sem tesznek a szegény embereknek, megfizetik, amit szállítanak nekik”.

Gyuláról Dózsa egyik seregrészt – mintegy 2000 embert – Csanád alá küldte. E seregrészt Balog István vezette. Feladata az volt, hogy Apátfalvánál elfoglalja az átkelőhelyet, és így biztosítsa dél felé az átkelést a Maroson. Ezen a területen azonban a feudális urak már jelentős erőket vontak össze. Csanádon nemcsak Csáki Miklós püspök katonasága gyülekezett, hanem általában itt gyűlt össze a délvidéki feudális katonaság Báthori István temesi főispán és délvidéki főkapitány, a főúri párt kiemelkedő tagja vezetésével. (Nem azonos a 15. század erdélyi vajdájával.) Báthori és Csáki csapatai a Balog vezette elég kis létszámú előcsapathoz képest döntő túlerőt jelentettek, ezért Apátfalvánál a parasztseregét egy órai heves harc után szétszórta. A parasztsereg nagy része elesett, vagy harc közben a Marosba fullt. A feudális urak valószínűleg azt képzelték, hogy a parasztsereg fő seregével számoltak le, elbizakodtak, és minden katonai éberségről megfeledkeztek. Az apátfalvi révtől Nagylakra vonultak,

ahol a győzelem öröme nagy lakomát csaptak, sok bort ittak és osztottak katonáiknak, úgyhogy a sereget erősen elnyomta az álom.

Balog azonban meg tudott menekülni a csatából, és a vereség hírével eljutott Dózsához. Dózsa nyomban hadrakelt csapataival. Serege még azon az éjszakán felvonult Nagylak alá, és napkeltére körülzárta a mezővárost, amelyet csak tölgypalánk, sárral tapasztott fal, mély árok védett. Mire a feudális urak észbekaptak, Dózsa már rözsével hordatta tele ezt az árkot. Az urak beláthatták, hogy az ellenállás reménytelen. Báthori seregét elhagyva menekült. (Még a mezőváros teljes körülzárása előtt az ágyból kiugorva, mezítláb futott, és egy nyereg nélkül legelésző lóra kapva nyargalt Temesvárig. Itt gyülekeztek a nemesek más csapatai.) Dózsa – mivel a parasztok ebben az időben még igen gyenge tüzérséggel rendelkeztek – úgy foglalta el a mezővárost, hogy meggyújtatta az árokba vetett rőzsehalmazt, ezzel a falak is lángra lobbantak, a védekezés lehetetlenné vált. A feudális urak, így Csáki püspök és Ravazdi Péter alispán menekülni igyekeztek. Egyetlen módjuk nyílt erre, hogy a Maroson csónakkal kíséreljék meg az átkelést. A parasztok azonban elfogták őket.

A krónikák szerint Dózsa a püspök szemére hányta, hogy annak idején, amikor katonai érdemeiért a király megjutalmazta, Csáki ezt meg akarta akadályozni. A krónikások ezzel az egyházi kizsákmányolók és a parasztság ellentétét Csáki és Dózsa személyi ellentétére próbálták leszállítani. De az úri krónikások sem tagadhatják Csáki törpeségét és Dózsa nagyságát. Taurinus szerint Csáki, hogy kegyelmet nyerjen, életéért váltságdíj fizetését ajánlotta fel Dózsának, és azt is felajánlotta, hogy ezután hajlandó szolgálni a parasztsereget. Dózsa azonban nem hitt a megtévesztő ajánlatnak, Csákit, az alispánt és más ott levő feudális urakat, így az egyik Dóczit is a parasztok kivégezték. Nem sokkal ezután, még június első napjaiban elfogták a ezen a vidéken járó Telegdi Istvánt is, aki úgy látszik éppen a parasztok elleni haderő szervezése ügyében utazott. Megérdemelt sorsát ő sem kerülhette el, kivégezték.

Úgy látszik, hogy a püspöki katonaság Csanádon is ellenállott, mert a mezővárost felégették. A papok elmenekültek a parasztok elől, a parasztsereg elkobozta az egyház vagyonát. Csanád elfoglalása katonailag igen jelentős volt, mert ezzel megnyílt a parasztsereg Maros völgyi előnyomulásának lehetősége.

Közben a szomszédos vármegyékben is terjedt a parasztmozgalom. Június közepén Heves, Nógrád, Pest és Hont vármegyék gyűlésükről figyelmeztették a többi szomszédos vármegyék nemeseit, hogy milyen sors vár rájuk, ha nem nyújtanak katonai segítséget a parasztok ellen. Emlékeztették őket azoknak a megyéknek a sorsára, amelyeket már május végén „a lázadás tűzvésze” emésztett fel. Ilyennek jelölik meg Bihar, Békés, Zaránd és Csanád megyéket. A felkelő parasztok ezeken a területeken elsősorban a leghírhedtebb népnézűzők kastélyait pusztították el. Így Telegdi csanádi birtokait, feldúlták a Dócziak több kastélyát is. A helybeli parasztok mindenfelé maguk vezették a felkelő sereget a várak ellen. A feudális urak ekkor már menekülni igyekeztek, hátrahagyott várnagyaik pedig nem mindig mertek ellenállni a parasztoknak. A parasztsereg

előrenyomulása során Aradot is elfoglalta. A káptalan okleveleit megsemmisítették. Elfoglalták Világost is, amely a Báthoriaké volt.

Hogy Dózsa serege biztosítsa az Erdély felé vezető utat, el kellett foglalnia a *Maros völgyi* fontos várakat, Lippát és Solymost. Ez annál fontosabb volt, mert a feudális uraknak gyülekezési lehetőséget nyújtottak az ilyen várak. Lippát a parasztok aránylag könnyen elfoglalták, mivel a mezőváros lakosságának többsége önként csatlakozott, s támogatta a parasztokat. A feudális urak nem tudták megakadályozni, hogy a parasztseregek átkeljenek a Maroson, Solymos vára erősebb ellenállást tanúsított. A vár tűzértségének lövedékei mintegy 500 parasztot rövid idő alatt megöltek. Dózsa belátva, hogy alapos ostrom nélkül ezt a várat nem lehet elfoglalni, tűzértséget vetett be. A felkelők ágyúikat lövészárokkal is védték. Június 9-én a parasztok tűzérei felrobbantották Solymos vár puskaoros tornyát, úgyhogy a várat a védőknek fel kellett adniuk anélkül, hogy megelőzően a parasztok nagyobb rést ütöttek volna a falakon. A parasztok nemcsak ágyúval, hanem puskával is rendelkeztek, ezzel is lötték a vár védőit. Solymos mezőváros önként csatlakozott a parasztokhoz. E délvidéki területeken biztosítva volt a parasztsereg további előnyomulása és utánpótlása. A nép egységesen csatlakozott Dózsa seregéhez, hogy lerázza a gyűlölt Telegdiek, Hohenzollern György és a Dóczyak igáját.

Míg a tiszántúli fő sereg már a Maros völgyét igyekezett teljesen kezébe keríteni, addig a felkelő parasztok többi hadoszlopai is nehéz harcokat vívtak. Az egyik korabeli író, Bartholinus a parasztok nyolc hadseregéről beszél. A különböző források egybevetéséből megállapítható, hogy a legkisebb jelentőségű a *dunántúli mozgalom* volt. Ezt a feudális urak könnyűszerrel fojtották el.

Voltak harcok a *Felvidéken* is, elsősorban a bányavárosok vidékén. Szapolyai János anyja júniusban Trencsén várából azt írta Késmárk városának, hogy világiak és egyháziak (nyilván antif feudális, cretnek elemek) felkelésre izgatják a köznépet, és mindezek örülnek a prédálásnak. Körmöcbányára a parasztok két hadoszlopa tört be, és – nyilvánvalóan a bányamunkások közreműködésével – megölték a gazdag bányapolgárokat. Ezeket a hadoszlopokat Dózsa küldte a Felvidékre, hogy az egész parasztságot mozgassák meg a nemesek ellen.

A parasztoknak sikerült elfoglalniuk Sárospatakot. *Eger vidékén* Barnabás pap vezetésével portyázott a parasztok egyik serege. Ez a parasztsereg a püspök csapatai ellen harcolt, és a püspöki székhelyet ostromolta. Eger városát elfoglalták, felégették a székesegyházat, de a várat nem sikerült elfoglalniuk. Június hóban a vár alatt táborozó parasztokat a távollevő püspök adminisztrátora vezetésével a püspöki csapatok leverték. Június közepén ezen a vidéken a felvidéki urak más sikert is értek el, Pásztó mezőváros előtt legyőzték a kereszteseket. A felkelők két serege azonban átkelt a Tiszán, és ezzel – mint az urak panaszták – az egyik megsemmisített parasztsereg helyébe kettő lépett. Az egyik parasztsereg a Tisza menti Várkonynál, a másik pedig Heves mezőváros mellett állomásozott. Sikereket azonban nemigen tudtak elérni, éppen elszigeteltségük lehetett az oka, hogy egyenként felszámolták őket. Június 22. és 26.

között a nemesek egyik serege Drágfi vezetésével Debrő vára alatt mintegy 7000 főnyi parasztsereget zavart szét.

Az ország *keleti részén*, Bereg és Máramaros megyében szintén működött egy parasztsereg. A máramarosi parasztokhoz csatlakozott az ott nagyszámban élő – nagyrészt román – kisbirtokos nemesség is. Ennek egyik oka a nemesség szegényebb rétegeinek az ottani bányatulajdonosokkal és kereskedőpolgárokkal való ellentéte lehetett. Ezen a vidéken az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a huszti vár katonasága, néhány nagy feudális úr és a városok együtt harcoltak a máramarosi és Bereg megyei parasztok és kiscnemsek csapata ellen. Kiterjedt a parasztok harca az Alföld keleti részére is. Szatmár megyében az egytelkes nemessé süllyedő Tyukodiak álltak a parasztok mellé. Bihar vármegyében a parasztok seregei szervezetteren működtek. Itt igen erős talaja volt a parasztháborúnak, a parasztok a végsőkig kitartottak. Bihar vármegyében Körösszeg és Kölesér mezővárosok, Szabolcs megyében Nyírbátor mezőváros fogott fegyvert a parasztsereg mellett. A felkelők mindenekelőtt a helyi urakkal számoltak le. Körösszegen a Csákiak kastélyát foglalták el és dúlták fel, majd Székelyhíd várát ostrommal elfoglalták, és a várat védő feudális urakat, a Zólyomiakat megölték. A paraszthadak alvezére, Mészáros Lőrinc Temesvár ostromának első szakasza idején különválva a fő hadseregtől, Biharban „szerteszáguld”, és Nagyvárad környékén küzd csapataival. A püspökség adminisztrátora – egyben feudális katona – a püspöki és nemesi csapatok élén támadást intézett a parasztsereg ellen, hogy megakadályozza a város és a vár körülfogását. De vereséget szenvedett, és a parasztsereg visszaszorították a vár falai közé. A várost a parasztsereg elfoglalták, a harcok közben a város egy része leégett. Mészáros seregének egyik része a körülzárt nagyvárad erősséget ostromolta, más része pedig a város körül pusztította el azokat a nemesi kastélyokat, amelyekből támadni lehetett a körülzárt várat. A nagyvárad erősségbe bezárt feudális katonaság kirohanásokkal próbálkozott, a parasztsereg erejével azonban nem tudott megbirkózni.

A parasztsereg kapcsolatát igyekeztek teremteni *erdélyi fegyvertársaikkal* is. Elsősorban Erdély északnyugati részein, Nagyvárad vidéke és Erdély széle között sikerült ilyen kapcsolatot létrehozniuk. A parasztsereg seregei támadásukat kiterjesztették Radnâig, Besztercéig és Kolozsvárig. Így Erdély mind nagyobb részét felölelte lassanként a parasztháború. Mindenfelé folytak helyi támadások a földbirtokosok ellen. Júniusban a Vajdahunyad és Nagyszeben közötti útvonal mindkét oldaláról felkelő parasztsereg csapatok tűntek fel. Több vár is a parasztsereg kezére jutott.

A parasztsereg csapatai azonban nem tudták megakadályozni, hogy az *erdélyi nemesség főereje* összegyűlekezzen Szapolyai János és Werbőczy vezetésével. Ez utóbbiak mindent megtettek a feudális hadsereg összetoborzására. Szapolyai egyúttal a parasztsereg erejének megosztására is törekedett. Az erdélyi nemesekhez intézett felhívásában elrendelte, hogy gyűljenek össze, és a többi között azt is utasításba adta nekik, hogy a parasztsereg egy részét vigyék magukkal a seregbe. Természetesen számolhatott a parasztsereg egyes gazdagabb elemei-

nek aktív részvételével a parasztok elleni harcban, de fő célja az lehetett, hogy a fegyverfogásra alkalmas parasztok egy részét ellenőrizték, antifeudális harcukat lehetetlenné tegyék. Werbőczy a feudális rend válságos helyzetében saját költségén szervezett csapatot a parasztok ellen. Hogy zsoldosokat tudjon fogadni, egyes birtokainak zálogba adásával is igyekezett pénzt gyűjteni. Az egyik nemesi seregtest élén éppen Werbőczy harcolt saját felkelő jobbágyai ellen. Werbőczynek vezető szerepe volt abban is, hogy a Felvidék keleti részén Nyaláb és Huszt várakat vívó parasztfelkelők ellen nemesi sereg indult. A köznemesi párt tekintélyes bihari vezetői, az Ártándiak és Bajoniak is szívósan harcoltak a parasztc csapatok ellen.

A parasztháború hanyatlása

Dózsa serege a Maros völgyi várak elfoglalása után *Temesvárt vette ostrom alá*. A vár vívását az indokolta, hogy Temesvár volt ez időben a délvidéki urak vert hadaiból megmaradt töredékek gyűlőhelye. Báthori István maga vezette a vár védelmét. Temesvár a korabeli várakhoz képest igen ellenállóképes volt, kettős árok és sánc védte, bástyáit erősen építették, elég erős tüzérséggel rendelkezett. Az erőd őrségének létszáma is igen magas volt, mintegy 1500–2000 lehetett. A felkelők rohammal is megkísérelték a vár bevételét, de ágyúlövésekkel, kövek, lándzsák, gerendák, vasláncok ledobásával visszaverték őket. Dózsa serege ezért rendszeres ostrom alá vette a várat. A parasztok ágyúkkal és a várra hajított sziklákkal rombolták a falakat. A teljesen körülzárt őrséget kiéheztetés fenyegette. Dózsa olyan fontosnak tartotta Temesvár bevételét, hogy Solymos akkor még folyó ostromát másra bízva, június 9-től személyesen vette át Temesvár vívásának irányítását. Hogy az ostromot megkönnyítse, Dózsa nagyszabású tervbe fogott: június 15-e után a vár egyik oldalát védő Béga folyót el akarta vezetetni. A parasztok meg is kezdték az új meder ásását. Külső segítség nélkül a várat már nem lehetett sokáig tartani, éhínség kezdte felütni a fejét, s a vár védői kénytelenek voltak lovaikat levágni. A parasztháború *csúcspontját érte el* Temesvár ostromában.

1514 júniusában két fő erő alakult ki az osztályok frontjában. A parasztok fő serege a Maros völgyében harcolt, a feudális urak fő serege Erdélyben gyülekezett. Ebben a tartományban a „három nemzet” paraszttellenes szövetsége ismét betöltötte funkcióját. A többi helyi csapatok harca az egész háború szempontjából nem volt döntő. A többi területeken – az egyes elszórt harcokat figyelembe véve – egyensúlyi állapotról beszélhetünk.

Temesvár ostroma idején az *első nagy jelentőségű vereséget* szenvedte el a parasztság. A főváros környékén állomásozó seregüket a nemesek leverték. Ez érzékeny csapás volt, mert elősegítette, hogy a nemesek szabadabban mozogjanak. Dózsa annak idején éppen ennek megakadályozására hagyott hátra egy hadoszlopot, Szalereszi Ambrus pesti polgár vezetésével. Az ütközet Gubacson folyt le. (Gubacs akkor külön község volt, később Pesterzsébet épült ezen a területen.) Az urak seregét Bornemissza királyi várnagy és Tomori Pál vezette.

Budáról lefoglalt csónakokon, bárkákon, tutajokon és hajókon keltek át a feudális csapatok. A partra szálló feudális sereget a parasztek igyekeztek feltartóztatni, a paraszti táborig való eljutásukat megakadályozni. Ezért Szalereszi Ambrus megelőző támadást intézett Tomori csapata ellen. Szalereszi csapatát azonban a nemesek visszaverték, sok parasztki elesett vagy fogságba jutott. Bornemissza ekkor a parasztháborúban szokott leszerelő, megosztó módszert alkalmazta. Követekeket küldött a parasztek táborába, és kegyelmet ígért mindazoknak, akik leteszke a fegyvert. A polgárság ingadozását árulássá növelte Bornemissza ajánlata. A sereg vezére, Szalereszi Ambrus megadta magát a tábor egy részével együtt és elvonult. A parasztek többsége, elsősorban a hajdúk azonban hallani sem akartak a fegyverletételről. A sereg tehát újabb ütközetet vívott a nemesekkel. A harc igen véres volt. Tomori könnyűlovasságának, majd a Bornemissza által vezetett derékhadnak csak hosszú harc után sikerült eldönteni az ütközetet az urak javára.

A parasztek Buda alatt állomásozó seregének leverése nagy örömmel töltötte el az uralkodó osztályt. A király sietett erről tudósítani a városokat. Már június 26-án közölte pl. Kassával, hogy Gubacs közelében a kereszteseket megverték, és azok mindenfelé menekülnek. A visszavonuló parasztek Bornemissza lovasai egészen Isaszegig üldözték. A Dunán át menekülni akaró parasztek nagy része vízbe fulladt. A fegyverüket letevők is megtanulhatták, hogy mit ér az urak adott szava. A győztesek ugyanis egyaránt kegyetlenül bántak el az elfogott és a magukat megadott parasztekkel.

A parasztháború bukásában nagy szerepet játszott az, hogy az uralkodó osztály különböző rendi pártjai, frakciói a számukra egyaránt végveszélyt jelentő helyzetben ideiglenesen félretették ellentéteiket, *belyreállították az uralkodó osztály egységét*. A temesvári csata idején fogtak össze az uralkodó osztály egyébként viszálykodó csoportjai, hogy fegyveres erőikkel leverjék a parasztságot. A megegyezésben Báthori, a főúri párt vezetője és Szapolyai, a „közne-mesi” párt vezetője félretették ellentéteiket, és ideiglenesen megalkudtak a parasztek elleni közös harcra. A döntő csapás előkészítésében Tomori Pál és Werbőczy István is szerepet vállalt.

A különböző forrásokból megállapítható, hogy Báthori István több mint egy hónapig tartó ostrom után belátta, hogy Temesvár védelme kilátástalanná vált. Ekkor végre rászánta magát, hogy megalázkodik legnagyobb ellenfele, Szapolyai előtt, csak hogy segítséget nyerjen tőle. Úgy látszik, hogy a várból kicsempészett levél útján kérte fel vetélytársát a támogatásra. Báthori levelet küldött Budára is, s a királytól is kért felmentő sereget, de ilyen sereg megindításáról, sőt még szervezéséről sincs tudomásunk. Szapolyai az adott pillanatban már úgy látta, hogy hadba lépése szükséges a parasztek leverésére, másrészt alkalmas lesz arra is, hogy az uralkodó osztály belső harcaiban magának szerezzék meg a győzelmet. Báthori állítólag azt is megígérte vetélytársának, hogy Ulászló és Lajos halála esetén Szapolyait királlyá fogja koronáztatni. Így a vajda megindította hadait. A felkelők erdélyi csapatai nem voltak elég erősek ahhoz, hogy megakadályozzák az erdélyi nemesi hadsereg felvonulását a parasztek fő

serege ellen. Sőt úgy látszik, hogy nem is volt elég erős kapcsolat az erdélyi felkelők és Dózsa serege között. Szapolyai hadserege így meglepetésszerűen támadhatta meg a Temesvárat ostromló parasztsereget. A források részben ellentmondó előadásából is megállapítható, hogy a meglepetésszerű támadásnak nagy szerepe volt abban, hogy a parasztsereg nem bírt sikeresen ellenállni. A *temesvári csatában* igen véres harc folyt, a fő seregek összecsapása az egész parasztháborút döntötte el.

A csatában a parasztsereg derékhadát Dózsa György, szárnyait pedig Dózsa Gergely és Mészáros Lőrinc vezették. Szapolyai maga vezette az erdélyi sereg derékhadát. Seregében a nemesek mellett székelyek is voltak. Az adott pillanatban tehát ezeket is a parasztok ellen sikerült fordítani. A parasztsereg vitézül harcolt, vezetői igyekeztek rendbeszedni a parasztsereg szétbomlott sorait, hogy kiegyenlítsék Szapolyai meglepetésszerű támadását. A jó vezetés folytán a harc sokáig egyenlő erővel folyt. A parasztok annak ellenére, hogy az ellenség erős tűzérséggel is támadta őket, nem ijedtek meg, hanem nagy számukkal és lelkesedésükkel, elkeseredettségükkel ellensúlyozták a nemesi hadsereg jobb felszerelését. A legnagyobb erőfeszítéseket a páncélos lovasság rohamainak visszaverése követelte. A sorozatos támadásoknak a parasztok mind kevésbé tudtak ellenállni. A vereséget azonban mégsem a katonai erőviszony, hanem árulás okozta. A parasztok soraiban levő egyik csapat vezetője a döntő pillanatban át akarta vezetni csapatát a nemesek soraiba. Dózsa a csata fordulatanál is teljes nagyságában mutatkozott meg. Hogy a rendet helyreállítsa, saját kezével ölte meg az áruló csapatvezért. Ezután világossá vált, hogy a parasztsereg nagy része körül van zárva, a csata elveszett. Dózsa azonban ekkor sem gondolt a menekülésre, hanem egészen addig harcolt, míg kardja kicsorbult, majd eltört. Ekkor a fegyvertelenné vált parasztvezért Szapolyai egyik alvezére, Petrovics Péter lándzsájával megsebesítette, lováról letaszította, végre Dózsát megsebesülten elfogták. Elfogták Dózsa Gergelyt is.

A temesvári csata után a feudális urak – hogy a parasztságot elrettentsék a további harctól, és megtorolják a felkelést – állati kegyetlenséggel végeztek Dózsával és a parasztsereg többi elfogott vezérével, de a parasztkatonákkal is. Petrovics állítólag arra kérte Szapolyait, hogy kegyelmezzon meg Dózsának, a többi feudális urak azonban azzal hízelegtek a vajdának, hogy királylá teszik, ha leszámol a parasztokkal. Szapolyai azt tette, amit az urak kívántak. A parasztok és a plebejusok hős vezérét a középkori parasztháborúk leverésekor is ritkán előforduló válogatott kegyetlenséggel végezték ki. Mint parasztkirályt akarták megcsúfolni, tüzes vastrónra ültették, háromszor tettek a fejére izzó vaskoronát, kezébe tüzes jogart adtak. Kegyetlenségüket azzal is fokozták, hogy Dózsát és társait két hétig éhezttették. Katonái közül több hajdút és kézművest akartak arra kényszeríteni, hogy fogukkal tépjék meg, rágják a még élő Dózsa húsát. Aki ezt megtagadta, azonnal kivégezték. Így akadt néhány, akit rá tudtak kényszeríteni. Dózsa a szörnyű kínzások következtében elájult, ekkor vízzel locsolták fel, hogy tovább kínozzák. Az összes források egyöntetűen kiemelik, hogy Dózsa mindezeket a *kínzásokat jajszo nélkül tűrte*. A parasztháború hős

vezérét végül lefejezték. Testét szétvágták, és intő jelül szegezték Buda, Pest, Gyulafehérvár és Nagyvárad kapuira. Dózsa vértanúhalálában, hősies magatartásában a felkelő paraszttömegek halálmegvetése összpontosult. A foglyul ejtett felkelőket a legkegyetlenebb kínzások sem tudták megtörni. Szemtanú szerint elszántan mentek a halálba, magyar dalokat énekelve lehelték ki lelküket.

A feudális urak kegyetlenül leszámoltak a parasztok többi elfogott vezetőjével is. Dózsa Gergely sem számíthatott kegyelemre, hiába hozta fel maga Dózsa György öccse védelmére, hogy az mindig mérsékelni akarta, és nem helyeselte a nemesek kivégzését. Az uralkodó osztály az ingatag, a következetlen felkelőket sem kímélte meg. Szapolyai csak azt a „kegyelmet” gyakorolta, hogy Dózsa Gergelyt lefejezték.

Dózsa kivégzése nem törte meg a parasztsereg ellenállását, nem tántorította el a parasztokat a felkelés támogatásától. Ellenkezőleg, még jobban kiélezte a harcot az uralkodó osztály és a parasztság között. Taurinus szerint Dózsa levágott fejét lándzsahegyre tűzve, Szegedre vitték. Egy másik forrás – Szerémi – viszont azt beszéli el, hogy Szegeden ereklyeként tisztelték Dózsa fejét. Ezek a szegediek nyilvánvalóan nem a Dózsa ellen harcoló gazdag parasztok, hanem a szegények voltak.

Utolsó ellenállási kísérletek

A parasztháború – a többi európai parasztháborúhoz hasonlóan – nem tartott hosszú ideig. 1514 májusában tört ki, júliusában dőlt el, nagyobb arányú harcok folytak augusztusban is, míg szeptemberben és októberben a feudális urak már csak egyes megmaradt seregtesteket számoltak fel.

A parasztság fő serege a temesvári csatában megsemmisült, de ezzel a parasztháború nem ért véget. Megmenekült ugyanis, kivágta magát a gyűrűből Mészáros Lőrinc a felkelők egy csoportjával. Mészáros vezette tovább a megmaradt parasztseregeket. Természetesen a fő erőt, a Temesvár alatt szétvert sereget a parasztság többé nem tudta pótolni. Szétszórt, az egyes országrészekeken még küzdő erőit nem lehetett eredményesen egyesíteni. Mészáros Lőrinc és Hosszú Antal parasztvezérek ismét *megpróbálták újjászervezni a parasztcsapatokat*, mivel a szanaszétjel harcoló kisebb csapatokkal a nemesek könnyen végezhettek. A parasztság harcának rohamos hanyatlására mutat, hogy az elfoglalt várak egy részét a parasztok maguk hagyták el, részben Szapolyai serege ostrommal vette el tőlük. A parasztháborúnak ebben az utolsó, hanyatló szakaszában Mészáros Lőrinc Dózsa méltó utódjának bizonyult. A forrásokban úgy szerepel, mint a nép bosszúállója: Szerémi krónikája szerint Lőrinc pap, amikor megtudta, hogy Dózsa Györgyöt kegyetlenül megölték, a maga seregével Bihar városa mellett volt, azt ostromolta, pusztította és zsákmányolt a váradi egyházmegye hívei között, nagy vereséget mért a bárókra és a nemesekre.

A parasztháború utolsó küzdelme Erdélyben és Erdély határán zajlott le: Kolozs, Közép-Szolnok és Bihar megyékben. Mészáros Lőrinc egy ideig a Közép-Szolnok megyei Zilahon tartózkodott. Rejtekhelyét azonban hamarosan el-

hagyta, és Szapolyai alvezérei ellen vezette a harcot. Újabb kutatások azt sejtetik, hogy a vezetésével vívott *kolozsvári csata* nem kevésbé jelentős, mint a temesvári volt.

A magyarországi parasztsereg maradványaival megerősödött erdélyi felkelő sereg Kolozsvár alatt ütött táborn, és a várost a plebejusok segítségével elfoglalta. A kolozsvári csatában a székelyekkel és a szászokkal kiegészített nemesi hadsereg küzdött a Mészáros Lőrinc vezetése alatt álló parasztok és plebejusok seregével. Az antifeudális erők kitartó elkeseredett ellenállást tanúsítottak a nemesek sokkal jobban felfegyverzett lovas csapataival szemben. A parasztok kiegyenesített kaszával harcoltak, és elvágták a lovak lábát, úgyhogy még az egyik nemesi hadvezér, Drágfi János is a földre zuhant, és súlyosan megsebesült. Alig tudták élve kivinni a csatamezőről. Végül is ágyúkkal lötték szét a parasztok táborának sáncait, s csak ezután győzhették le a parasztokat. Mészáros ismét kivágta magát, más vezéreket azonban elfogtak és lefejeztek a nemesek, vagy kegyetlen kínzásokkal ölték meg őket. Ez a csata bátoríthatta fel a kolozsvári gazdag polgárokat arra, hogy a városon belül ők is fellépjének a plebejusok elnyomására.

A kolozsvári csata után még mindig tartotta magát egy ideig a parasztsereg Bihar megyében. Leverésében Tomori Pálnak jutott jelentős szerep. Mészáros és Tomori csapatai *Bihar mezővárosnál* ütköztek meg. Mészáros a megelőzően Nagyváradot ostromló csapatokkal kitartóan állott ellen. Helyesen ismerte fel, hogy könnyen megismétlődhetik Nagyváradnál a temesvári eset, amikor is a vár védői és a felmentő sereg gyűrűbe fogták a parasztokat. Ezért vonult el a parasztsereg Nagyvárad alól. Az ütközetben Mészáros Lőrinc valószínűleg az ősi bihari földvára támaszkodva állott ellen a megyei és püspöki katonaságnak. A heves, véres harcban mintegy 3000 ember esett el. Tomori Pál most ugyanazzal az eszközzel próbálkozott, mint megelőzően a gubacsi ütközetben: fegyverletételre való csalárd felhívással akarta megosztani a parasztokat. Tomorinak a parasztok egy részét valóban sikerült is megátévesztenie ebben az utolsó, döntő ütközetben. A győzelemben nem reménykedők elhitték ígéretét, hogy aki abbahagyja a harcot, az elmenekülhet. Szerémi szerint Tomori azt mondta, hogy aki paraszt haza akar térni, az ő, János vajda és a nemesek hitére szabadon elmehet. Mészáros Lőrinc azonban nem adta meg magát, világosan látva, hogy ez csapda. Éppen ezért azzal válaszolt: „Ha a magasságos isten segítségével győzünk, minden nemes megkapja a magáét!” A parasztsereg egy része mégis szétoszlott, ez a sereg vereségére vezetett. A parasztokkal rokonszenvező Szerémi elmondja, hogy Tomori megátévesztette a parasztokat, legyőzte és lemészárolta őket. Megjegyzi: „Így pusztult el végképp a magyarok hite, esküje.” (Ti a magyar urak becsülete.) Mészáros Lőrincet végül is elfogták, talán seregének áruló elemei adták ki, és Szapolyai máglyán égettette meg.

A parasztok vezérei közül csak Balog deák tudott elmenekülni, aki ebben az időben Munkács környékére hatolt, utána külföldre menekült.

A parasztok legtovább a *Délvidéken* harcoltak. Itt egy Mihály nevű parasztvezér sokáig ellenállt. Vereségeket szenvedve azonban visszavonulni kény-

szerült. Baja mellett és Bács falai mellett a parasztsereg maradványait levertek. Ezután a Szerémségbe vonultak vissza a felkelők, de itt is legyőzték őket. A megmaradt parasztok, akiket a nemesek sem legyőzni, sem elfogni nem tudtak, a lakhatatlan hegyekbe menekültek, és így mentették meg életüket.

A parasztháború leverése megsemmisítette azt a fegyveres erőt, amelyet a török ellen harcba lehetett volna vetni. Különös szerencséje volt Magyarországnak, hogy a törökök ebben az időben nem tudták kihasználni az urak árulását. A török támadása alkalmasint csak azért maradt el, mert ebben az időben Szelim szultán Ázsiában volt harcaival elfoglalva.

A városi lakosság és a bányamunkások szerepe a parasztháborúban

A parasztháború bukásának egyik oka az volt, hogy a feudalizmus elleni harcban a városok nagy része nem állt a parasztság mellé. A városi lakosság felső rétege szembefordult a felkelőkkel. A középpolgárok ingadoztak: aktív részvételükre a parasztok elleni harcban a nemesek sem igen számíthattak, viszont a felkelőkhöz csatlakozó fővárosi polgárok is cserben hagyták a döntő pillanatban a parasztokat. Csak a plebejus elemek és a bányamunkások álltak következetesen a harcoló parasztság mellett. A városi polgárság magatartása is egyik fontos oka volt annak, hogy a parasztsereg fegyverzete nem javult meg kielégítően a parasztháború során, kevés ágyújuk volt, csak egyesek rendelkeztek löfegyverekkel, s így a legfontosabb várakat (Buda, Temesvár) a felkelők nem tudták elfoglalni. A városi lakosság különböző rétegei azért viszonyultak eltérő módon a parasztháborúhoz, mert a városi patríciusok, a céhpolgárság és a plebejusok másképpen voltak érdekelve a feudalizmus elleni harcban, állásfoglalásukat a városon belüli társadalmi harc szabta meg. Budán a patríciusok a feudális rend mellé álltak, s mikor a budai és pesti plebejusok (a „csöcselék”) szembefordultak a király katonaságával, már a város elhagyására gondoltak.

A várossá emelkedő gazdag mezőváros, Szeged lakossága megoszlott. A gazdag parasztok szembeszállottak a parasztháború ügyével, míg a zsellérek a parasztok mellé állottak azután is, hogy a gazdag lakosság szembefordult Dózsaival. A gazdag szegediek meg tudtak egyezni a feudális urakkal, és amikor vagyonuk arra ingerelte a földesurak szerb és magyar zsoldosait, hogy Szegedet kirabolva, nagy zsákmányt szerezzenek, a városi küldöttség el tudta érni ennek megtiltását.

Erdélyben Kolozsvár patrícius és plebejus lakossága szembekerült egymással a parasztháború támogatása kérdésében. A dicsiek és a tordaiak a parasztok mellé álltak – utóbb azonban kényszerre hivatkoztak. A radnai plebejusok is szolidárisak voltak a felkelt parasztokkal. Dél-Erdély városaiban igen bonyolultan fonódtak össze a parasztság és a városi plebejusok, velük szemben pedig a kizsákmányoló nemesek és a városi patríciusok érdekei. A szász városokban igen erős volt a patrícius befolyás. Az adott helyzetben, a plebejus felkeléstől lekötve azonban a szász városok figyelemre méltó katonai ereje és fegyvergyártása nem támogathatta zavartalanul a feudális uralkodó osztályt. Pedig mint a szász vá-

rosi számadáskönyvek is bizonyítják, a gazdag szász polgárok igyekeztek részt venni a parasztek leverésében, és egyúttal keresni a fegyverszállításon. Brassó is, Nagyszeben is szállított 1514-ben tűzfegyvert a parasztsereg ellen küzdő uraknak. A brassói patríciusok zsoldos lovasságot és gyalogságot is állítottak ki Szapolyai seregébe. A patrícius-földesúri összefogás megzavarása szempontjából érezhető tényező volt néhány fejlett szász városban a plebejus kormányzat átmeneti uralma. Az erdélyi mozgalom a királyi udvar figyelmét is felkeltette, és Ulászló egyik vezető emberét, Bornemissza János budai várnagyot küldte le a mozgalom elfojtására. Ez azonban nem sikerült, úgyhogy a mozgalom össze tudott omladni a parasztháborúval. A harcok során a segesvári polgármestert is megölték a felkelők. Valószínű, hogy a dél-erdélyi plebejus felkelést csak akkor fojthatták el, amikor általában országszerte leverték a parasztháborút.

A plebejus ellenzéki elemek közül fontos szövetségese volt a felkelő parasztságnak a *bányamunkásság*. A felvidéki földesúr Dóczyiak, akik megelőzően is küzdöttek a bányavárosok alávetéséért, néhány breznóbányai bányászt kegyetlenül börtönbe vetettek, s közülük több el is pusztult. Tekintettel arra, hogy a bányavárosiak válaszul beszüntették a munkát, a király utasította a Dóczyiakat, hogy bocsássák szabadon az elfogott bányászokat. A király és tanácsosai ugyanis attól tartottak, hogy a bányászok is csatlakozni fognak a felkelt parasztokhoz. Maga az utasítás is kifejezi ezt: nehogy a bányászok a lázadó jobbagysággal és más népi elemekkel egyesüljenek az egész nemesség kiirtására. De így is történtek nyílt megmozdulások a parasztfelkelők mellett. Támogatta a parasztháborút a felvidéki bányászok megmozdulása. Segíthették a bányamunkások a parasztsztrájkot a körmöcbányai bányatulajdonosok elleni fellépésben is. A parasztháború után több száz bányász menekülni volt kénytelen.

Erdélyben a keresztes hadba hívó bulla a vízaknai bányászok körében a had betiltása után is terjedt. A földesúri hatalom alá vetett erdélyi bányaváros, Torockószentgyörgy bányász és kohász lakossága 1514-ben csatlakozott a felkelő parasztsztrájkhoz, és belülről támogatta őket Torockó várának elfoglalásában. A felkelők a Torockói-család okleveleit nagyrészt szétszaggatták.

A nemesi megtorlás

A parasztháború leverését követő megtorlásnak két útja volt. Az egyik a *nyílt terror*. Ezt minden törvényes forma nélkül, egyszerűen a győző jogán hajtották végre a feudális urak. Dózsa György, Mészáros Lőrinc, Silyánovics István és a parasztság többi vezetőjének halálra kínzása mellett tömegesen mészárolták le a foglyul ejtett parasztsztrájkot. Legkevesebb 50 000 parasztsztrájkot esett áldozatul a háborúnak, legnagyobb részük nem harcokban esett el. Egyes vármegyék – mint Bihar és Csanád – valósággal elnéptelenedtek. Az uralkodó osztály csak azért szorította több korlátok közé az ilyen gyilkosságokat, mert a munkaerő kímélése erre kényszerítette őket. Mint a megtorló törvény mondja, azért tekintenek el az összes felkelő legyilkolásától, mert az *urak nem tudnának meglenni parasztsztrájk nélkül, nem sokat érnének nélkülük*. Ez volt a nagy parasztsztrájk

felkelések korában másutt is a feudális megtorlás kegyetlenkedésének egyetlen mérséklője.

A parasztháború megismétlésétől azzal akarták elriasztani a parasztokat, hogy a legkegyetlenebbül bántak el az életben hagyottakkal. Kenderesi András Bács-Bodrog megyei nemes jobbágyságot tüzes vaskereszttel bélyegeztette meg homlokukon: Hohenzollern György jobbágyságot minden javuktól megfosztották. S az Arad megyei főispán – aki a parasztháború idején nem tudott sikeresen ellenállni Dózsa katonáinak – most „túlzott buzgalommal” járt el a parasztok elnyomásában. De nemcsak a nagybirtokosok tettek így. A parasztháború utáni évtizedben író Apáti Ferenc köznemesi költő is hirdette:

„Sámsonnak alejtá az pór önnön magát,
Látod nagy haragját, nem tiszteli urát,
Fogjad meg szakállát, vedd el csak jószágát,
Megalázza magát.”

A nyílt terrort nem lehetett állandósítani. A megtorlás azonban törvényes formákat is öltött, az országgyűlés törvényt hozott, amely a parasztok minden addigi terhét megerősítette, részben súlyosbította. Súlyos kihatásokkal járt a parasztság sorsára a röghözkötés.

1514-ben papíron is *megszüntették a parasztság szabad költözési jogát*. Az 1514. évi törvény 14. cikke ezt úgy fejezte ki, hogy a parasztok „földesuraiknak teljes és örök paraszti állapotban legyenek alávetve”. Ezen a „paraszti állapoton” (mera et perpetua rusticitas) már a kortársak is szolgaságot értettek. Már Verancsics krónikája arról beszél, hogy a jobbágyságot a rákosi országgyűlésen rabbá tették. Így írt utóbb Heltai Gáspár is. (Ekkor tették teljesen jobbágysággá az alföldi kunokat és jászokat is.) Hogy a jogfosztott parasztot szolgának tekintették, azt mutatja, hogy a földesura által kivételképpen jobb helyzetbe emelt parasztot a római jogból kölcsönzött szóval libertinusnak kezdték nevezni. (Értelme nem azonos az Árpád-korival.)

Ugyanebben az évben vitte az országgyűlés elé a parasztokat leverő nemesek egyik vezére, Werbőczy István a magyarországi feudális szokásjogot tartalmazó *Hármaskönyvét*. Elkészítésére megbízást még a század elején kapott, s 1514-re készült el. De míg a mű az országgyűlési bizottság előtt feküdt, Werbőczy belevette a szabad költözési jog elvonását is. Ezzel még jobban súlyosbította a parasztság helyzetét. Werbőczy, meghamisítva a korábbi állapotot, mint régi szokást értelmezte a megtorló törvény legfontosabb rendelkezéseit.

A Hármaskönyv – amely a megtorló törvényből is merített – jelentős állomás az *örökös jobbágyság második kiadása* felé vezető úton. A feudális jogalkotás jellegzetes alkotása az uralkodó osztálynak kedvező jogi eszközöket nyújtott ahhoz, hogy a parasztság örökös jobbágyságba döntését, az örökös jobbágyság második kiadásának jobbágyságba döntését a későbbi évtizedekben kialakíthassa az ország területének jelentékeny részén.

1514-ben így törvényesen is biztosították a parasztok elleni megtorlást.

Werbőczy Hármaskönyve a perpetua rusticitas hangsúlyozásával nemcsak a parasztok politikai jogokból való kizárásának évszázados folyamatát szentesítette, hanem lényegesen szűkebb térre szorította, csaknem a semmivel tette egyenlővé amúgy is korlátozott és kétes értékű jobbágyparaszti jogaikat is, így a birtokukban levő föld használata, földközösségi jogok gyakorlata tekintetében. Mindezt betetőzte a szabad költözés jogának megvonása. Az uralkodó osztály a törvényre támaszkodva, amely lehetővé teszi a parasztháború alatt elköltözött jobbágyok visszavitelét, a legkegyetlenebb formák között hajtotta végre visszahurcolásukat, a parasztháború előtt kialakult helyzetet is megbolygatva. Erdélyben a már régen elköltözött jobbágyokat is visszahurcolták, s a nemesség üldözte a kolozsváriakat, désieket és tordaiakat. Még a parasztháború évében Bánhegyes faluból összekötött kézzel, lovakhoz kötve hajtották vissza a jobbágyokat Battonyára.

A megtorlás és a röghözkötés fokozta a parasztság zselléresedését. 1520-ban már maga Werbőczy kénytelen volt elismerni, hogy a parasztok, „kiknek adójából élünk, el vannak nyomva, szegénnyé téve, ki vannak szipolyozva, és sokan közülük a nyomor miatt koldulni mennek”. Előfordult, hogy az uzsora hálójába keveredett jobbágyok Ausztriába és Morvaországba menekültek az adósság következményei elől.

A megtorló törvény egyik rendelkezésében az addiginál *súlyosabb robotot* szabott ki. A 16. század elején azonban a robotoltató allódium sokkal kevésbé volt fejlett hazánkban, semhogy ezt a rendelkezést valósággá lehetett volna tenni a nagybirtokon. A robotteher több ismert birtokon nem volt sokkal súlyosabb a 15. századinál. 1492-ben a sárvári és 1521-ben a kisvárdai uradalomban a robot egy-egy jobbágyra évi két-három napi munkát jelenthetett. A szántási robot Szinyér vára ekével rendelkező jobbágyainak évi 4 napi teher lehetett 1524. évi adat szerint. Nem volt jelentős gabonatermelő robot az 1524. évi urbárium szerint a veszprémi egyház allódiumain sem. Csak a kivételesen fejlett gyulai uradalomban múlta felül 1525-ben az uradalmi búzatermés a kilencedbúza mennyiségét, de a jobbágyi gabonatermelés mellett itt is eltörpült az uradalmi. A forrásokból kitűnik a napszámosmunka alkalmazása olyan munkanemnél is, amiben egyébként súlyos robot volt szokásos (1518. kaszás napszámosok, ónodi vár számadásai). A robotteherre vonatkozó adatok mellett a robotgazdaság gyengeségét mutatja, hogy 1492-ben és 1518–19-ben a forrásokban szó esik az allódiumhoz tartozó földek jobbágyoknak bérbeadásáról. 1524-ben pedig dunántúli majorsághoz tartozó földeket jobbágyok a maguk számára ugarnak szántottak fel, majorsági földek parlagon hevertek. A paraszti ellenállás folytatódása is akadályozhatta a robot emelését, a robotoltató majorsági gazdálkodásra való átterést.

A parasztháború leverése és vad megtorlása súlyosan hatott az erősödő török veszedelem elleni küzdelem esélyeire is. A földesurak megakadályozták, hogy a paraszti-plebejus sereg megismételje Hunyadi felkelőinek hőstetteit. Az uralkodó osztály végleg kivetette 1514-ben a parasztságot azoknak sorából, akik a haderőben fegyvert foghatnak. Az ország lakosságának legnagyobb részét

érintette ez. De a parasztság – amelyből a népi patriotizmus érzését az uralkodó osztály sem ölhette ki – mégis hajlandó lett volna később is harcolni a török ellen, csakhogy az urak ezt mindenképpen gátolták. Így *veszett el a parasztság szervezett tömegerejének* felhasználása a török hódítók elleni harcban.

3. A török hódítók elleni védelem összeomlása

Az államszervezet további bomlása a parasztháború leverése után

A parasztháború utáni évtizedet Eötvös József találóan jellemezte mint „... általános felosztást, amely a pórhad elnyomása után mindig ijesztőbb jelenségekben mutatkozott, s mely a nép tömlöcévé változott hazát szükségképpenszerűen vezeté...”

A parasztháború leverésétől kezdve a magyar állam szakadatlanul gyengült. A központosításnak immár évtizedek óta hátat fordító köznemesség a parasztháború után még kevésbé tartotta szükségesnek a központi hatalom megerősítését. Nyeregben érezte magát mind a néppel, mind az udvari párttal szemben. Ez arra vezetett, hogy hamarosan kiéleződött a rendi pártok harca, meggyengült a maradék központi hatalom is. Bebizonyult, hogy a rendi pártok csak ideiglenesen, a parasztság elnyomására egyesítették erőiket. De rendi céljaikat nem adták fel.

A parasztellenesség mellett a *rendi célok* jellemzik *Werbőczy Hármaskönyvét* (Tripartitum opus iuris consuetudinarii) is. Ez összefoglalja a köznemessi rendi párt ideológiáját és azokat a jogszabályokat, amelyeket a nemesség érdekében a szerkesztő Werbőczy besorolt a „szokásjogba”. Ebben a korban más országokban is előrehaladt a feudális jog rendszerezése, amihez felhasználták a római jog erre alkalmazható anyagát is. Hazánkban a jogkönyv megalkotásánál – a polgári fejlődés viszonylagos gyengesége és a centralizáció megrekedése következtében – a római jog hatása mellett viszonylag erősebben érvényesült a régi szokásjog és az egyházi jog. Jól tükrözik ezt az első kiadásban megjelent, Werbőczyt dicsőítő latin vers e sorai:

„Megtanítá, hogy a szittya szokás mily drága örökség,
Meg, hogy nem becsebb nála a római jog.”

A legsajátosabb Werbőczy Hármaskönyvében az ún. *Szent Korona-elmélet*. Ez lényeges tartalmát tekintve a köznemesség évszázados politikai követelését szentesíti. Mint feudális jogi alkotás, kirekeszti a parasztságot a „nemzetből”, az állampolgárok sorából. Másfelől a „nemzet” tagjainak, az előjogokkal rendelkező nemeseknek a formális egyenlőségét („una et eadem libertas”) kívánta bizonyítani, beleértve a legszegényebb nemeseket is. A Szent Korona-elmélet szerint a nemesség az államhatalom egyenjogú részese: „Az ilyen nemeseket

... a szent korona tagjainak tartjuk, akik a törvényesen megkoronázott fejedelmen kívül senki más hatalmának alávetve nincsenek.” Werbőczy tehát már mint „szokásjogot” fekteti le a nemesség akkor folyó, győzelemmel még egyáltalán nem végződött harcának céljait. A Hármaskönyv ideológiája megfelelt az országgyűlésen döntő szerepet játszó Szapolyai-párt elképzeléseinek. Ezért az országgyűlés nyomására – a kiküldött országgyűlési bizottság zömmel köznemesekből állt, köztük Szobi Mihály és Henczefi István – a király meg is erősítette a Hármaskönyvet. De a nemesi egyenjogúság kérdésében újból kiéleződtek a bárók és a nemesek ellentétei. Ezért a nemesek nagy tömegének hazaszéledése után a király megtagadta a törvény szétküldését a megyékbe. Ezzel elmaradt az a mozzanat, amely a jogkönyv teljes törvényi jogerejéhez szükséges lett volna. (Mindamellett Werbőczy kinyomatta a Hármaskönyvet 1517-ben Bécsben, és az elterjedt a nemesség körében.) A Hármaskönyv szét nem küldésének hatására a köznemesi párt kimondotta, hogy a megyék ne fizessék meg az országgyűlésen megszavazott királyi adót. A királynak azonban – éppen Werbőczy segítségével – hamarosan sikerült ezt a mozgalmat leszerelnie.

Werbőczinek igen nagy szerepe volt az 1514-i országgyűlésen abban is, hogy a királyi jövedelmek jelentős részét számos várral – parasztellenes szolgálataira hivatkozva – Szapolyainak kötötte le az országgyűlés. Ezáltal Werbőczy tevékenysége erősen hozzájárult az ország amúgy is düledező államrendjének további gyengüléséhez. A gyengülést még Bakócz Tamás is felismerte. A keresztes háború megindítója és megtiltója a parasztháború leverése után – természetesen elkésve – észrevette, mire vezetett a török elleni harcra alkalmas parasztlebejus sereg leverése. Az érsek még 1514 szeptemberében levelet írt Rómába egy ottani bíboroshoz. Ebben megírta, hogy a „parasztlázadást” szerencsésen elfojtották. Hozzátette azonban: *a török most már teljes erejével készül Magyarország ellen*, amelyet, ha a keresztény hatalmak segítségére nem sietnek, okvetlenül le is fog igázni. Az uralkodó osztály politikája mégis továbbra is az 1514 előtti vonalon haladt. A bárói-főpapi és a köznemesi rendi pártok harca egyelőre a Szapolyai vezette nemesi pártot erősítette, még az is felvetődött, hogy Ulászló halála esetén Szapolyai kormányzó legyen a kiskorú Lajos király mellett. Szóba került Szapolyai trónrakerülése is Lajos halála után. A köznemesi párt sikere volt, hogy Werbőczy István 1516-ban személynök (a személynök jelenlét kúriai bíróságának elnöke) lett, s ezzel az ország legfőbb bírái közé emelkedett.

A bárói párt a parasztháború leverése után igyekezett visszanyerni régi erejét akár a Habsburg-befolyás növelése árán is. Az *udvar a Habsburgokhoz közeledett* támogatásért. 1515-ben a magyar király fiával együtt Bécsbe ment. Ulászló és Miksa családi szerződést hoztak létre. Egyfelől Lajos magyar királyfi és Mária, a császár unokája közötti házasságban állapodtak meg. Másfelől a több évtizeddel idősebb császár Lajos nővérével kötött házassági szerződést, amelynek megvalósítása esetén a császár valamelyik unokája is lehetett férj. A szerződés kedvezett a Habsburgoknak, és mindenképpen elősegítette hazánk külpolitikai függésbe kerülését. Ulászló Magyarország sorsát mindjob-

ban a Habsburgokhoz kötötte, és ezzel bele is keverte a német birodalomnak Európa többi hatalmaival fennálló ellentéteibe. Az 1515-i családi szerződést a német kereskedőkés Fuggerek is szorgalmazták. Fugger Jakab már egy évtized óta törekedett a Habsburg–Jagello kapcsolatok minél erősebbé tételére, hogy a Habsburgok ne támasszanak nehézségeket a magyarországi réz Ausztrián keresztül történő szállítása céljára. A szerződést létrehozó bécsi tanácskozásokat Fugger azzal is előmozdította, hogy Miksának nem fizette ki az ígért kölcsönt, míg a családi szerződés ügyében követét nem küldte el.

II. Ulászló 1516-ban meghalt. Magyarországot területileg megfogyatkozva, összeomlott állami szervezettel és a Habsburgok járszalagjára fűzve hagyta utódjára. Ebben az időben a török hódítók már hosszú fronton közvetlenül Magyarország határán állottak, Szerbiának és Boszniának csak egészen kis része nem került még kezükre.

Ulászló halála előtt külföldiekre bízta elképzeléseinek végrehajtását, nem törődve azokkal a reményekkel, amelyeket a köznemesi rendi párt Szapolyai kormányzóvá választásához fűzött. Fia gyámjává Miksa német császárt és Zsigmond lengyel királyt (Ulászló öccsét) rendelte. Az ifjú király közvetlen nevelését pedig egy bizottságra bízta. Ezek az egyének sem politikailag, sem erkölcsileg nem voltak alkalmasak arra, hogy a királyt jól neveljék, a kormányzást egészséges irányba tereljék. A bizottság tagjai ugyanis Bakócz Tamás, Hohenzollern György és Bornemissza János (ez időben budai várnagy és a királyi birtokok igazgatója) voltak.

Lajos ebben az időben csak tízéves volt, így a kormányzás teljesen a nevelők kezébe került. Csoportjuk kezén csak megsokasodtak a hibák, amelyek a pénzügyek, a hivatalszervezés, a honvédelem terén Ulászló idején jellemzőek voltak. Most az állami szervezet tovább bomlott, a királyi hatalom pénzügyi alapjai összeomlottak. De sem a király, sem az udvarában csoportosuló bárók és főpapok, sem a középnemesség nem tett megfelelő intézkedéseket a züllés megállítására. Az udvar helyzete egyre ziláltabb lett. Az uralkodó osztály lassanként arra sem volt képes, hogy az ügyek menetét kezében tartsa. Ez természetesen nem menti fel a felelősség alól, ellenkezőleg még csak fokozza felelősségét. A honvédelem ügye fokozottan háttérbe szorult, egyre kevésbé lehetett számítani katonai és politikai segítségre a török hódítók ellen.

II. Lajos korában *egyre rosszabb pénzt* bocsátottak ki, de még e pénzben is csökkent az állam jövedelme, átlagosan évi 200 000 forintra. (A királyi jövedelem csekély voltára az is fényt vet, hogy 1525-ben a velencei követ a magyar püspöki kar jövedelmét átlag évi 210 000 forintra becsülte.) A *királyi javak* nagy része zálogban volt. Bár 1516-ban az országgyűlés kimondotta, hogy ezeket vissza kell váltani, illetve vissza kell adni a király kezébe, ebből semmi sem történt meg. 1518-ban tehát újra felszólították országgyűlési határozattal azokat, akiknek a kezén koronajavak voltak, igazolják, hogy azokat milyen címen tartják kezükben. A király most vissza tudott szerezni némi birtokot, de az állandó pénzzavarok következtében ezt hamarosan ismét zálogba bocsátották. 1521-ben azután újból elrendelték ezeknek a visszavételét, de hiába.

A királyi jövedelmek jelentős része a *bányászatból* folyt volna. A bányák egyrésze azonban magánbirtokosok kezébe került, más része a királyné kezére. Ez utóbbit részben ugyancsak bérbe adták, részben külföldi hivatalnokok útján irányították. E bányák bevételeiből nem sok került az országos célok ellátására. A Magyarország bányászatában oly jelentős rézbányák a Fuggerek kezére kerültek. Az ércbányák termelését a feudális urak féktelenkedése is gátolta. A Dócziak 1517-ben fegyveresen támadtak Breznóbányára, felgyújtották, kirabolták, nem kímélték a királyi házat sem. A sóbányák jelentős része is bérben vagy zálogban volt. A király kezelésében levő bányák pedig nem voltak eléggé jövedelmezőek. A befolyó jövedelmet a hivatalnokok lopkodták el. A sóbányák egy részét nem is művelték. A pénzügyi helyzet romlása következtében az udvari tisztviselőket is részben már nem pénzben, hanem sóban fizették.

A *vámjövedelmek* legnagyobb része is zálogba került. Szapolyai János erdélyi vajda kaparintotta így kezébe a vámjövedelmek nagy részét. Azok az 1518. évi törvényi rendelkezések, amelyek a király számára vissza kívánták szerezni a vámokat, nem valósultak meg. 1519-ben még azokat a vámokat is zálogba vetették, amelyek korábban állami kezelésben maradtak. A királyi vámjövedelmek annyira csekélylé zsugorodtak, hogy lassanként a vámokkal foglalkozó királyi tisztviselői gárdát sem lehetett belőlük fizetni.

A királyi jövedelmek korábban fontos ága volt a *városok adója*. Ez II. Lajos korában nem sokat hozott a kincstárnak. Ez időben még csak fokozódott a városok és a mezővárosok zálogba adása. Még olyan fejlett városok is zálogban voltak, mint Eperjes, Kiszszeben és Kolozsvár. Utóbb hiába rendelték el ezek visszaváltását. Az adózás is akadozott, kisebb összegű adókat tudtak behajtani a városokon, mint azelőtt. Kölcsönök fejében jelentős mennyiségű városi adó egyházi férfiakat és világi urakat gazdagított.

A *kölcsönvételeket* a királyi udvar rendkívül zilált gazdasági viszonyai indokolták. A királyi udvar azonban tisztában lehetett azzal, hogy ezeket a kölcsönöket visszaadni jobbra nem tudja. Így a kölcsönök csak az udvar függését erősítették. A római egyháztól az udvar kölcsönöket kért azon a címen, hogy azokat a török elleni háborúra fogják fordítani, ám az egyház is jól tudta, hogy ezek a kölcsönök egyszerűen a királyi udvar fenntartására szolgálnak. Ezt a külföldi diplomaták hamarosan felismerték. A királyi udvar mégsem tett semmit kiadásainak leszűkítésére. Az udvari tisztviselők, központi hivatalnokok immár nem kaphatták meg rendszeresen fizetésüket, ezért a király ezeknek is adósává vált. Hohenzollern György lett a király egyik legfőbb hitelezője. 1522-ben már 100 000 forintot követelt kölcsön fejében a királytól. Más hasonló adósságok is terheltek a királyt. Természetesen a honvédelmi kiadásokra még kevésbe jutott pénz, mint az udvar szükségleteire. A végvárakat teljesen elhanyagolták. 1521-ben a király már 70 000 arannyal volt adósa Belgrád várparancsnokának a vár fenntartása fejében. Ezrekre vagy tízezrekre menő számos adósság is terhelte a királyt. Utóbb egészen kis tételekben is eladósodott már, előfordult, hogy annyi pénze sem volt, hogy utazzék. 1525-ben a király évi jövedelme százezer forint alá esett, s Császár Mihály királyi titkár feljegyezte naplójába,

hogy „már nincs mit főzni, s a királyi palota annyira rossz állapotban van, hogy nincs egy ép ablak”. 1526-ban annyira lezüllött az állami pénzügy, hogy II. Lajosnak egy ízben tíz aranyat kellett kölcsön vennie egyik udvaroncától, sőt a budai kereskedőktől is hitelben kellett vásárolnia, mert már a mindennapi kiadásokat sem tudta fedezni. Az adósságok annyira megszorodtak, hogy 1525–26-ban sok tízezer forintot törlesztésre kellett kiadni, s az adók egy részét a király eleve átengedte hitelezőinek. 1526-ban a királynak természetesen zsoldosok fizetésére sem volt pénze. Ekkor, hogy valami pénzt szerezzenek, gyűjtéseket rendeztek, és igénybe vették az egyház különböző kincseit, erekleit is. Pl. ezüst gyertyatartókat gyűjtöttek, hogy belőlük pénzt veressenek.

Közben szívós – hol titkos, hol nyílt – küzdelem folyt a hatalomért. Az országgyűléseken tovább folyt a vita a királyi tanács összetétele tekintetében. 1516-ban maximális eredményként kimondották, hogy hat báró és hat főpap mellett 16 nemes is vegyen részt. A tényleges vezető szerepet mégis a bárói párt képviselői, Bakócz Tamás és Bornemissza János tartották kezükben. Ezekben az években Szapolyai egyre nyíltabban követte saját céljait, és még formailag sem képviselte a köznemesi pártot. Szapolyait már 1518-ban összeesküvéssel gyanúsították, s mikor fegyveresével megjelent az országgyűlésen, nem engedték be a budai várba. Egyre inkább ingadozott Werbőczy István is, igyekezett kompromisszumokat kötni saját anyagi érdekeit szolgálva.

Az országgyűlések teljesen tehetetlenek és egyre anarchikusabbak II. Lajos idejében. Fokozódott rajtuk a rendek hatalmi küzdelme. A Mohács előtti évtizedben is tovább tartott a hivatalsszerűség kialakulása az országos méltóságok körül. Pl. míg az országbírók személye változott, a hivatalnoknak tekinthető ítélőmesterük változatlan maradt. (Henczelfi 1515–24.) A nemesség a királyi tanácsban, a bíróságban, a kancelláriában a törvények ellenére sem tudott szerepet nyerni, mert a titkárok közvetlenül a királynak referáltak. A hivatalok a bárókat szolgálták ki, a nemesek ezért a még megmaradt központi *hivatalok szerepét is igyekeztek csökkenteni*. Különböző ügyeket igyekezett ennek során a köznemesi párt elvonni a királyi tanács elől, továbbá a központi pénzügyi szervezetet tovább akarta zsilálni. Ez a köznemesi politika – jóllehet báróellenes élű volt – nem felelt meg a haladásnak, veszélyeztette a központosítás eredményeinek fenntartását.

A török veszedelem a hadügyi és pénzügyi zűrzavar folytán egyre nőtt. Ezért merült fel ismét keresztes hadjárat hirdetésének gondolata 1518-ban. A saját néptől éles osztályellentéttel elválasztott és egész uralmának összeomlásával fenyegető külpolitikai helyzetét át nem látó uralkodó osztály azonban nagy ellenkezéssel utasította el ezt a megoldást is, és ebben a kérdésben ismét kiéleződtek az ellentétek az uralkodó osztály különböző csoportjai között. A keresztes had szervezését elvetették, de nem hajtották be azokat az adókat sem, amelyekből az állami haderőt kellett volna valamennyire növelni.

A tolnai országgyűlés (1518 július) kimondotta, hogy az egész ország haderejének, a nemeseknek is össze kell gyűlniük a török elleni támadó hadjárat megindítása érdekében. Ezt a nemesség, a bárók és a király egyaránt elfogad-

ták. De bár a boszniai várak legnagyobbbrszt elestek, csak Jajca maradt meg magyar kézen, s török támadás fenyegetett, a haderő mégsem gyülekezett Bácsón az 1518 szeptemberre hirdetett táborba. A nemesek abból a célból jelentek meg itt, hogy újabb országgyűléssé alakuljanak át, újabb határozatokat hozzanak. Ezeket ismét Werbőczy szerkesztette. Az országgyűlési határozatok arra mutatnak, hogy a megelőző törvényeket egyáltalán nem hajtották végre, a megszavazott adókat nem fizették be. Az országgyűlés ezért ismét kimondotta, hogy adót kell fizetni a török elleni harcra, de ennek lebonyolítását a királyi kincstartó helyett a nemesek külön kincstartóira bízták. Ezek a középnemesség legfelsőbb rétegéből kerültek ki, és így lehetővé vált számukra, hogy könnyebben emelkedjenek a bárók közé. Ezek a határozatok egyben az egységes központi szervezet további bomlásához járultak hozzá: most már *kétféle kincstartó* is működött, a rendek ilyen beavatkozása a pénzügyi tevékenységbe lényeges fordulat volt a Mátyás alatti helyzethez képest. A király az országgyűlés végzéseit mégis kénytelen volt megerősíteni. Összeült az új királyi tanács, ebben a nemesi ülnökök is részt vettek, és átmenetileg olyan nyomást gyakoroltak a királyra és udvarára, hogy az államhatalom ideiglenesen kezükben összpontosult. 1518-ban Bakóczot az országtanácsból is kizárták.

A nemesi rend hatalma most annyira nőtt, hogy önhatalmúlag *rendi megbízottakat* küldött idegen hatalmakhoz. Nemesi követek mentek a lengyel királyhoz, a számukra Werbőczy által készített utasítás a lengyel uralkodó osztályt kívánta meggyőzni a magyar köznemzeti politika helyességéről. Maga Werbőczy pedig Velencével és a pápával tárgyalt. Ezek a tárgyalások a törökök elleni segítséget sürgették, teljesen tájékozatlanul az európai külpolitikai helyzetben, amely egyáltalán nem kedvezett egy ilyen vállalkozásnak.

Werbőczy külföldi távolléte alatt fordulat következett be a rendi pártok erőviszonyaiban. A bárói párt megvásárolta a nemesi párt egyes vezetőit, befollyásolta a királyi tanácsban levő nemesi ülnököket. S míg Werbőczy segítségért tárgyalt külföldön, a királyi tanács három évi fegyverszünetet kötött a törökökkel.

1519-ben kiéleződött a rendi pártok ellentéte: meghalt a nádor, és a nádori tisztségért Báthori István és Szapolyai János, az egykori paraszttellenes fegyvertársak versengtek. A nemesek erőszakkal be akartak törni Bakócz érsek budai házába, ahol az országtanács ülésezett, s Bakócz menekülni volt kénytelen. (Bakóczot ebben az évben sülétés érte, de 1521-ben bekövetkezett haláláig megőrizte nagy befolyását az udvarban.) Az országgyűlésen mindkét párt fegyveres erővel jelent meg: az országgyűlés tulajdonképpen két ellenséges táborra szakadt. Bár a bárók tekintélyes számú zsoldossal rendelkeztek, a nemesek mégis megkísérelték erőszakkal is keresztülvinni céljukat. Ezért ostromolni kezdték Buda várát, amelybe a bárók és a királyi udvar bezárkóztak. Tomori Pál azonban Buda kapuja alól széjjelkergette az ostromló nemesi csapatokat. Ezek a levegőbe elsütött puskáktól is megijedtek, és átmenekültek Pestre. Az országgyűlésen ezután Báthori Istvánt választották nádorrá.

A rendi ellentétek kiéleződése és a mind nagyobb fejtelenség folytán az udvar még jobban *elmélyítette kapcsolatait a Habsburgokkal*, egyre kevésbé állt ellen azok behatolásának. Bekövetkeztek a házasságkötések a Habsburgok és Jagellók között: Habsburg Mária magyar királyné lett, Ferdinánd osztrák herceg pedig 1521 májusában Linzben feleségül vette Anna magyar királyleányt. E rokoni kapcsolatokkal Magyarország belekeveredett a Habsburgok külpolitikai bonyodalmaiba anélkül, hogy segítséget kapott volna tőlük. A Habsburgok a törökök elleni harcot teljesen elhanyagolták, Magyarországot nem segítették a szultán elleni védekezésben, csak előterepnek tekintették, amelynek ellenállása védi családi tartományait. 1521 augusztusában Ferdinánd herceg tartományi gyűlésekre küldött biztosaival közölte, hogy Magyarországnak azért kell segítséget nyújtani, nehogy a magyar korona elveszítse erejét, és Ausztriát támadják a törökök. „A mi tartományainknak és embereinknek sokkal becsületesebb, jobb és hasznosabb az ellenséggel szemben országunkon kívül tanúsítani ellenállást”, mint ha ez Ausztriára terjed át. Ez a Habsburgok később is következetesen érvényesülő politikájának volt bizalmas leszögezése.

A török támadások megélénkülése

Ezekben az években az oszmán támadás veszedelme erősen megnőtt. A magyar urak önző, szűk látókörű magatartása és a Habsburg-segítség elmaradása megkönnyítette a hódítók dolgát. De Bagno mantovai nemes már 1519-ben több levélben fejezte ki aggodalmát, hogy az ország a zavaros állapotok miatt és mert „a kormányzók csak a saját érdekeikkel gondolnak”, előbb-utóbb török kézre kerül. A törökök már ekkor folytonosan zaklatták a belgrádi magyar hadakat.

1520-ban új szultán lépett Törökország trónjára, Szelim fia, *II. Szulejmán*. Szulejmán félelmetes ellenfele volt Magyarországnak. Ellentétben a magyar uralkodó körökkel, jól tájékozott, a diplomáciához értő, szláv és nyugati nyelveken beszélő államférfi volt, kiváló katonai és politikai szervező. A szultán uralma elején békét ajánlott Magyarországnak. A magyar udvar azonban ezt elutasította. Abban az ábrándban ringatták magukat, hogy a külföldi hatalmak támogatásával támadó hadjáratot indítanak a török ellen. Szulejmán megunt a várakozást, és a válasz elmaradása ürügyet adott neki a Magyarország elleni támadásra.

1521 nyarán Szulejmán erős támadást indított *Magyarország déli végvárai ellen*. A várakat a magyar uralkodó osztály nem szerelte fel megfelelően az ostromra. Sem a feudális urak, sem a városok nem mozdultak meg a török visszaverésére. A király hiába rendelt el általános katonai összpontosítást a szultán várható betörése ellen, pl. a besztercei csapatok háromszori felszólításra sem szálltak hadba. A törökök a délnyugati védelem pillérét, *Jajcát*, úgy látszik csak figyelemelterelő céllal támadták, viszonylag kisebb lovas csapattal, így itt a támadókat megsemmisítették. A török támadás jóval nagyobb súllyal nehezedett *Sabac* erődjére, a támadás fő célja pedig *Belgrád* (Nándorfehérvár) elfoglalása volt. Ezzel Magyarország szívébe akarták megnyitni az utat. Sabácot Logodî

Simon vezetésével 700 vitéz védte, köztük parasztok. Magukra hagyatva is hősiiesen harcoltak a túlerő ellen. Megesküdtek, hogy inkább hősi halált halnak, de az erődöt nem engedik át az ellenségnek. Esküjükhöz híven több rohamot visszavertek, s miután a szultán tüzérsége a falak legnagyobb részét lerombolta, s az őrség zöme elesett, a belső várban védekeztek. Logodi és kevés embere ezután a várudvarban utolsó csepp véréig harcolva a törökök tömegét vágta le, míg hősi harcban elesetek. Egy szálíg elpusztult a Belgráddal szemben fekvő *Zimony* őrsége és harcoló lakossága is. Parancsnoka, Szkublity Márko, súlyos sebekkel esett török kézbe, a szultán felbőszített elefánttal tépette szét. Az őrség hősiiesen védelmezte *Belgrád* várát is. Egy görög krónika szerint „a vár nagyon erős volt”, ezért hosszú ideig kellett ostromolni. A védők húsz rohamot vertek vissza. Az augusztus 2-i általános rohamot is a vár Zimony felé eső leggyengébb oldalán. Augusztus 8-án a török roham teljesen elpusztította a megerősített külvárost, s a romokat fel kellett adni. A 700-ról 400-ra fogyott őrség és a város lakossága is a belső várba vonult. A még közel 3 hétig tartó harc során a lakosság a harc megszüntetését követelte, és a várőrség akarata ellenére támogatta ezt az áruló Moré Mihály várparancsnok is. Így a vár feladását ellenző őrség is kénytelen volt megadni magát a szabad elvonulás feltételével. De alig hagyták el a vár kapuját, a hitszegő Szulejmán egy szálíg lemészároltatta őket. (1521. aug. 29.)

Közben a király hiába rendelt felkelést, sőt egyes parancsaiban a parasztság egy részének felfegyverzését, a bárók és a nemesek cserbenhagyták az országot. A rendi pártok vezérei, Báthori István és Szapolyai János ugyan jelentékeny csapatokkal rendelkeztek, de az egyik Péterváradnál, a másik Lippánál várakozott, és nem siettek a hadszíntérre. A benyomuló török elől a magukra hagyott szerémi falvak lakói erődített helyekbe menekültek, és úgy védekeztek. A feudális seregek viszont harc nélkül szétszéledtek, és Belgrádot a szultán kezén hagyták.

A nyugati országok a török veszély hallatlan megnövekedése ellenére sem váltották be annyit hangoztatott ígéreteiket. A franciaellenes hatalmak Magyarország szorult helyzetét arra akarták felhasználni, hogy kicsikarják hazánk belépését is szövetségükbe. Wolsey angol bíboros és pápai legátus nyíltan megmondotta a magyar követnek, hogy nincs itt az ideje valamit tenni a török ellen, előbb le kell győzni a francia királyt. Felhívta tehát a magyar követet, hogy királya nevében lépjen a franciák ellen támadó szövetségre a pápával, a császárral és Anglia királyával. Ez volt V. Károly császár véleménye is. Hiába könyörgött tokona, Habsburg Mária magyar királyné segítségért, a császár nézete az volt, hogy a török elleni hadjárat érdekében a magyar és lengyel királyok a Franciaország elleni vállalkozáshoz csatlakozzanak, és akkor a kölcsönös szövetség alapján segíteni fogja őket a törökök ellen. Éppen így nem adott segítséget az 1521. évi wormszi német birodalmi gyűlés, ahol Werbőczy kísérelte megnyerni a birodalmi rendeket.

Ettől kezdve az ország védelme a Dráva és a Duna vonalán levő várakra szorult Pétervárad – Belgrádtól északra a legjelentősebb erőd – lett volna hi-

vatva a Duna–Tisza közére való török betörés megakadályozására. Az uralkodó osztály azonban az erőd védelmét is teljesen elhanyagolta, a kalocsai érsekre hagyta. A várról 1494-ben II. Ulászló – mikor személyesen megtekintette – megállapította, hogy romlásnak és pusztulásnak indult. A vár újjáépítésére és korszerűsítésére azonban semmi sem történt. A kalocsai érsekség 1520-tól be sem volt töltve, mivel most már nemcsak nagy jövedelem, hanem gondok is jártak ezzel a méltósággal. S ahogyan a török előretört, úgy nőttek a gondok, veszték el a birtokok. A tizedjövedelmeket a királyi kincstár nevében szedték be, s főként a dunai végvárok őrségének fizetésére fordították. Erről a vidékről a világi papok és a szerzetesek egyaránt menekültek. 1523-ban azután a katonáskodáshoz értő Tomori Pált, a székelyek és a felkelő parasztok leverőjét tették meg érsekké. De neki sem adták meg az anyagi lehetőséget arra, hogy megfelelően rendbehozhassa az erődöt. Sőt olyan időszak is volt, hogy a vár 300 gyalogosát sem tudta fizetni.

Belgrád eleste után az 1521. évi országgyűlés nagy adókat szavazott meg és vetett ki. Megállapodtak a bárók és a középnemeselek együttes adókezelésében. Zsoldos hadsereget is rendeltek állítani, egyidejűleg felmentve a bárókat és a nemeseket a személyes hadkötelezettség alól. De a lelkesedés hamar lelohadt, adó alig folyt be, s annak is nagy részét a fő- és alispánok tartották meg. Végeredményben csak a tervezett adó tizedrésze gyűlt be.

1522-ben a törökök az ország több részén (Erdély, Szlavónia, Horvátország) pusztítottak, bár közben fő erőik másutt voltak lekötve. II. Szulejmán a johannita lovagok Rodosz szigetét ostromolta. A magyar urak most abban reménykedtek, hogy ez a sziget földrajzi helyzeténél és jól kiépített erődjeinél fogva sikerrel áll ellen. Ezért a védelmi készüléket elhanyagolták. Az uralkodó osztály a rodoszi hadjárat idején még egy nagyobb arányú ellentámadást is elmulasztott. Csak Szapolyai János tört Erdélyből Havasalföldre, és olyan fejedelmet juttatott a hatalomba, aki nem a törökkel, hanem vele tartott kapcsolatot. A törökök közben Rodoszt is elfoglalták, s így fő erejükkel Magyarország ellen fordulhattak.

A Habsburgok célja az volt, hogy a keskeny horvát–szlovén területsávot segítsék a török betörés elleni védelemben, s így *biztosítsák az osztrák tartományokat*. Ugyanakkor a nagy területű Magyarországot sorsára hagyták, mert úgy vélték, hogy azon át a török nem tud olyan könnyen áttörni az osztrák tartományok felé. Már 1522-ben Ferdinánd a segítségül kapott zsoldosokat a horvátok kérésére oda engedte át a török elleni harcra. Ugyanez évben a Németországban járó Frangepán Bernát a német rendektől pénzsegélyt, Nürnberg városától ágyúkat kapott a horvát végek számára. Számos, Isztriához és Krajnához közelebb eső vár és város osztrák kézre került. 1522-ben a Horvátországban levő hadinépet a stájer kamara fizette. Hogy Horvátország is csak előterep volt a Habsburgok számára, azt 1523-ban elárulta Ferdinánd, amikor azzal akart fogadni 600 lovast, hogy ezzel megvédje tartományait a török benyomulástól, és „a horvát tartományt, amely tartományunk kulcsa”, a török ellen megtarthassa.

Ezekben az egyre nagyobb török támadással fenyegető években a magyar uralkodó osztály még mindig nem törekedett az állami szervezet megerősítésére, a pénz- és hadügyek megszilárdítására. Az 1523-i országgyűlésen éles rendi harcok folytak. A döntő szerepet játszó köznemesi párt fellépett Báthori István nádor ellen. A nádort azzal vádolták, hogy elsikkasztotta az adójövedelmeket, hamis pénz veretésében működött közre, sőt, hogy a törökökkel játszik össze. Ennek következtében a király kénytelen volt Báthorit átmenetileg megfosztani a nádorságtól, viszont a nádori méltóságot nem töltötte be. A köznemesi párt ugyanekkor adót is megszavaztatott a jobbágyok terhére. Egy külföldi megfigyelő méltán jegyezte meg: „Magyarországon nincs semmiféle rend; sűrűn fizetnek ott adót, de amit sokan adnak, azt kevesen szétosztják egymás közt”.

Az országgyűlés leglényegesebb lépése a *lutheri reformáció* hívei elleni határozat volt. A reformáció Magyarországon is összefüggött a polgárság kifejlődésével és az antifeudális harc erősödésével. Útját a huszitizmus késői fennmaradása is egyengette. Mint Németországban, Magyarországon is hiába tettek bármilyen megtorló intézkedést, a reformáció terjedését nem tudták elfojtani. Sőt az egyház tekintélyét a világi urak maguk is segítettek aláásni: az egyházi és földesúri terhek sorrendje körüli torzsalkodások mellett szekularizációs törekvések is fel-felbukkantak. A garamszentbenedeki apátság birtokait 1510-ben Henczefi királyi jogügyi igazgató szerezte meg (s magát, jogtalanul, előbb választott apátnak, majd az apátság kommandátorának minősítette), 1518-ban pedig Aczél Ferenc királyi titkár próbálta az apátságot megkaparintani.

A reformáció döntően az ellenzéki rétegek körében terjedt az ország minden részén. A dél-erdélyi városokban és Sopronban egyaránt megjelent az 1520-as évek első felében a lutheranizmus. Ez az ellenzék irányzatainak megfelelően hamar tagozódott mérsékelt és radikális áramlatokra. Ha ez az elkülönülés nem is nyomban mutatkozott meg, a lutheri reformáció ideológiája más mértékben mozgatta meg a polgárságot és a bányamunkásságot.

A köznemesi párt és Werbőczy politikája következtében az 1523. évi országgyűlés a király feladatává tette, hogy mint katolikus fejedelem, büntesse halállal és minden javuk elvesztésével a lutheránusokat, azok pártfogóit és követőit mint nyilvános eretnekeket. Gyakorlati lépésekkel is kísérleteztek a terjedő reformáció elfojtására: pl. 1524-ben Lajos király a nagyszombati tanácsot utasította, hogy – mivel ott sokan vásárolják és olvassák Luther Márton „istentelen” tanokat tartalmazó műveit – a városban és a fennhatósága alatt álló helyiségekben Luther munkáit házanként kutassák fel, s amit találnak, nyilvánosan égessék el. A király Sopron lakosainak fej- és jószágvesztés terhe alatt tiltotta meg Luther könyvének forgalombahozatalát, olvasását, tanai védelmezését, s elrendelte a könyvek beadását.

1524-ben a politikai hatalom ismét a Habsburg-barát bárói rend kezébe került vissza. Ez év nyarán a király Báthorit visszahelyezte a nádorságba, és államcsínyszerűen kihagyták a királyi tanácsból a nemesi ülnököket. Szatmári

halála után a Habsburgok híve, Szalkai László kancellár megkapta az esztergomi érsekséget is. Szalkai maga sem az uralkodó osztály soraiból került ki, varga fia, világi értelmiségi, II. Ulászló utolsó éveiben királyi titkár, aki érseksége előtt már több püspökséget töltött be, de pappá még felszentelve nem volt. Mint kancellár a bárókat szolgálta ki, szinte teljhatalommal kormányozva: a pápai követ szerint II. Lajos teljesen Szalkaitól függött.

Az ellentétek a rendi pártok között mind élesebbé váltak. Már-már attól lehetett tartani, hogy a nemesség fegyvert fog a bárók ellen. Az 1524. évi őszi országgyűlés igen viharosan folyt le, a nemesek lármásan tiltakoztak, de a fegyveres akció elmaradt.

A bomlás egyre fenyegetőbb jelei mutatkoztak, a rendek küzdelme még élesebbé vált, a királyi hatalom még jobban háttérbe szorult. Egy lengyel püspök 1525 nyarán írt levelében már „magyar tragédia”-ként jellemezte az eseményeket. A rákosi országgyűlésen a nemesség fegyveres tömegei léptek fel a király és a bárói-főpapi rend ellen, támadták Szalkai hatalmát. A nemesek követelték, hogy távolítsák el Magyarországról a német császár és a velencei köztársaság követeit, valamint a királyi udvarban levő németeket. Az országgyűlés egyúttal kimondotta, hogy az összes lutheránusokat ki kell irtani az országból, és az egyháziak vagy világiak szabadon elfoghatják és megégethetik őket, ha valahol megtalálják. A nemesek tehát önmagukat hatalmazták fel az inkvizíció jogainak gyakorlására, tettek is lépéseket arra, hogy ezt a határozatot végrehajtsák. A király és a bárók gyengítésére a nemesek felléptek Szerencsés Imre alkincstárnok (a dús jövedelmű pozsonyi vám zálogbirtokosa) ellen is. Szerencsés megkeresztelkedett zsidó volt, aki fontos szerepet játszott a király közvetlen környezetében. A nemesség most őt tette meg egyedül bűnbaknak a pénzromlásért, és amiatt, hogy az ország pénzét elikkasztották. A király, hogy átmenetileg leszerelje a nemességet, vizsgálatot rendelt el Szerencsés ellen és bebörtönöztette. A rákosi országgyűlés adó megszavazása nélkül oszlott szét, s a nemesség Hatvanba tűzött ki új országgyűlést.

A bárók célja azonban a nemesek esetleges fegyveres fellépésének megakadályozása volt. Ezért a király és udvara közvetlenül a nemesség vezérével, Szapolyai Jánossal fogott össze a nemesség visszaszorítására. Május 22-én a Habsburg-párti főurak, Szalkai László esztergomi érsek, más püspökök, Báthori István nádor, Thurzó Elek kincstartó szövetséget kötöttek Szapolyai Jánossal és Györggyel. A szövetséglevélben kimondották, hogy a köztük levő ellenségeskedéseket megszüntetve, az országban levő zavarok miatt egyesülnek a királyi tekintély védelmére. A király ennek alapján június 5-én rendeleti úton betiltotta a hatvani országgyűlést, továbbá szabadon bocsátotta Szerencsés Imrét. Werbőczy ekkor zsidóellenes uszításba kezdett, hogy ezzel is mozgósítsa a nemeseket az udvari párt ellen. A nemesek rombolni kezdtek a zsidók házaiban, de Szapolyai György fegyveres erővel megakadályozta.

Az 1525. évi pogromban a budai plebejus réteg is részt vett ugyan, de sokkal inkább a kereskedőke elleni gyűlölete vezette, mint zsidóellenesség. Hasonló jelenséggel találkozunk itt, mint a soproni 1521–25. évi városi tömegmoz-

galomban, amely a gazdag polgári vezetők, a céhek, a vallásos társulatok ellen irányult, de zsidóellenes jelszavakkal is vegyült. A zsidóellenesség a társadalmi ellentétek eltorzításának volt mindkét esetben eszköze és eredménye.

A bárók és a király megfélemlítésére Werbőczy fegyveres megjelenésre hívta fel a nemeseket Hatvanba. A rendek gyülekezni kezdtek. Több délvidéki megye fegyveres felvonulást határozott el, s végül a résztvevő nemesek száma tízezer körül mozgott. A király megijedt a fenyegető nemesi gyülekezéstől, s ezt Szapolyai kihasználta. Szalkai megállapodásra lépett Szapolyaival és Werbőczyvel, s feláldozta Báthorit és Thurzót, hogy a legexponáltabb Habsburg-pártiakat és az udvarban levő németek befolyását megmentse. Az érsek, úgy látszik, megígérte Szapolyainak, hogy II. Lajos halála után király lesz belőle, Werbőczyt pedig a nádori tisztség felkínálásával szerelték le. Hatvanban így szó sem esett a Habsburg-befolyásról, az udvarban megmaradhattak a németek. Szalkai lemondott kancellári méltóságáról, de mint érsek megőrizte befolyását. A nádorrá választott Werbőczy elejtette a nemesi párt legfontosabb rendi követeléseit, elmaradt a báróellenes fegyveres megmozdulás. Sőt Werbőczy nádor – németellenes demagógiájával ellentétben – Habsburg Mária királyné javára külön adót szavaztatott meg. Werbőczy kormányzata alatt Szerencsés Imre is megmaradt az ország pénzügyeinek intézésében származása ellenére, mivel a bárói pártból kiválva, a nemesség oldalára állt. Külpolitikai téren azonban a köznemesség fellépése azzal a következménnyel járt, hogy a Habsburgokkal feszültség támadt. A császári követ távozott az országból, elhagyta az országot Hohenzollern György is.

A besztercebányai bányamunkásmozgalmak 1525—1526

A Jagello-korban az ország legfontosabb felvidéki (szlovákiai) bányái, a rézbányák a *Fuggerek és Thurzók* kezén voltak. Részben a királytól, részben az Ernuszt-családtól bérelt bányáik évenként sok tízezer forinton felüli jövedelmet hoztak nekik. Ezeknek a bányakapitalistáknak jelentős szerepük volt abban, hogy a II. Ulászló idején bekövetkezett víz alá kerülés után a bányákat helyreállították. A Fuggerek és Thurzók kezükbe kaparintották a pénzverést is, s 1509-től 1523-ig a körmöci kamara-ispáni hivatalt Thurzók töltötték be. A Fuggerek szervezték és pénzelték a bányakapitalista csoportot. Milliós vagyon felett rendelkeztek elsősorban Németországban, kezükben voltak a tiroli bányavállalatok is. A magyarországi réztermelést kezükbe kaparintva, a Fuggerek erősen bekapcsolódtak a külkereskedelembé is, Lengyelországon keresztül a Balti- és az Északi-tengerig szállították a rezet. Nagy gazdasági hatalmuk Magyarországon is politikai befolyást szerzett számukra, s ez a Habsburgoknak vált javára.

1525-ben a rákosi országgyűlés száműzte a Fuggereket, magyarországi ügyvivőiket elfogták, hatalmuk átmenetileg megingott az országban. A besztercebányai rézbányászatot és műhelyeket most a király a *kincstár javára foglalta le*. Ezt az intézkedést azzal indokolták, hogy így próbálják rendbehozni az ország

pénzügyeit. A lefoglalás után azonban még nagyobb fejetlenség volt a bányák kezelése terén, mint előtte. A hatvani országgyűlés Thurzót kivetette a kincstartóságból, s a királyi tanács összetételét a nemesek javára növelte meg, a bárókat és a főpapokat tanácskozási jogra szorítva. De hiába mondták ki, hogy a Fuggerek milyen súlyosan károsították meg az országot, az üresen álló kincstár arra kényszerítette őket, hogy egyezkedjenek a bányakapitalistákkal. A Fuggerek emellett száműzetésük után sem szüntették meg kereskedelmi tevékenységüket Magyarországon. Kapcsolatot teremtettek Szapolyai Jánossal, aki megvédte a Fuggerek magyarországi vagyontárgyait és képviselőit a fosztogató nemesek ellen. De a Habsburg-befolyás más úton is érvényesült. A besztercebányai bányák Mária királyné egyik emberének kezébe kerültek. A királyi udvar pénzzavarán a bányák nem segíthettek, sőt csőd fenyegetett. A Fuggerek, felismerve a helyzetet, követelésekkel léptek fel elkobzott javaik visszaszerzése érdekében. 1526-ban a királyi udvar kiegyezett velük. Lefoglalt bányáikat 15 évre *ismét bérbe kapták*.

Ezekben az években az osztályellentétek egyre nőttek. Az államhatalom gyengülése többek között arra vezetett, hogy a parasztság több helyen megtagadta az adófizetést. Az osztályharc tetőpontját azonban a bányászok mozgalmában érte el. A Felvidéken már jóval korábban önállóan szervezkedik a növekvő számú bányamunkásság és a bányászathoz kapcsolódó iparágak bérmunkásai. Már a hét bányaváros 1487-i kassai statútuma a bányamunkások (*Arbeiter bére* (lhon) körüli *munkáspanaszokról* szólva, büntetést rendelt a munkások „önkéntes” követelései ellen. A bányászok szervezkedésének egyik formája az önszegélyezés volt. Ez akkor csak a tulajdonosok ellenőrzésével folytatható. 1496-ban Thurzó János szervezte meg az ún. bányatársulást (*Bruderlade*), amelyhez a bányászok bérükből járultak hozzá. Minden héten két dénárt vontak le tőlük. Ebből kellett kifizetni a segélyeket a nagyszámú rokkantaknak, betegeknek, özvegyeknek és árváknak. A híres mineralógus és bányaorvos Agricola írt a kárpáti bányászok közt pusztító légzési betegségről és tüdővészről, olyan asszonyokról, akik e betegségekben hét férjet vesztek el egymás után. (*De re metallica*.) A bányatársuláda gyakran adott vitára okot a bányamunkások és az uralkodó osztály érdekeit védő bányatisztviselők között. A harc oka volt az is, hogy a bányamunkások nem rendelkezhetek pénzükről a pénz elértéktelenedése, az ár-emelkedés idején sem. A pénzbérrrel fizetett bányászok számára a bányakapitalisták saját pékműhelyt, mészárszéket, sörfőzőt állítottak fel, hogy a kifizetett bérek nagy részét visszazippantsák munkásaiktól. A bányamunkás-szervezkedés leszerelésére II. Lajos már 1519-ben támogatta egy egyházi szervezet, ún. testvériség alakítását besztercebányai polgárokból. Ebbe akarták bevonni a bányamunkásokat is, hogy önálló szervezkedésüket meggátolják. Egyúttal a város jogának tekintették, hogy kinevezze a testvériség vezetőit. Így kívánták ellenőrizni a bányamunkások mozgalmát.

1525–26-ban a Fuggerek és Thurzók bányáinak átmeneti lefoglalása elősegítette a bányamunkások mozgalmának fellendülését. A mozgalmak középpontja Besztercebánya volt. A besztercebányai bányamunkásmozgalmak jelentőségét

csak a magyar és a szlovák marxista kutatás volt képes tisztázni. A mozgalmakra a reformáció terjedő gondolatai is hatottak, a besztlercebányai tanács maga hívott lutheránus prédikátort. A lutherizmus azonban a bányamunkások körében olyan követeléseket segített elő, amelyek a polgárság kívánalmain messze túlmutattak. Ezt segíthette elő a felvidéki bányászok kapcsolata az ausztriai, a csehországi és a thüringiai bányászokkal.

A besztlercebányai bányamunkások 1525-ben megtagadták a munkát. Ennek közvetlen oka az volt, hogy a bányászokat rossz pénzben akarták kifizetni, ami bérük leszállítását jelentette volna. A mozgalomról fennmaradt oklevelek a bányamunkások „lázaságáról és elégedetlenségéről” beszélnek. A mozgalom tehát nem terjedt ki az egész városi lakosságra. 1525 májusában a bányamunkások vezetői megegyezést kötöttek a Thurzók tiszttjeivel. Ez a megegyezés csak átmeneti volt. A kiújuló mozgalom letörésére és a Fugger-bányák lefoglalására a király kiküldötte főudvarmesterét, aki a munkásvezetőket bebörtönözte.

1526 tavaszán ismét fellángolt a béremelést követelő bányamunkások mozgalma. Besztlercebányán és környékén már nemcsak munkabeszüntetés, hanem *fegyveres felkelés* folyt. Erre többek között fényt vet Burgio pápai követ március 9-i levele. Szerinte a felkelők a Fuggerék rézbányaiban dolgozó falusiak. Számukat 4000 főre teszi. A vártemplomot megrohanták (ez ugyanis a város fegyverraktárául szolgált). A felkelés nem szorítkozott kizárólag a bányavárosra, kiterjedt a környező falvakra is. A mozgalom csehországi és sziléziai kapcsolataira fényt vet, hogy a bányamunkás-felkelés színhelyeit a pápai követ kifejezetten úgy írja le, hogy ezek szomszédosak Morvaországgal és Sziléziával, és a felkelők valamennyien beszélnek német és szláv nyelven. (Egy részük a falvak zselléresedő szlovák eleméből került ki.) Burgio azt is megjegyzi, hogy a felkelők meg vannak fertőzve a lutheránus eretnokség bűnével. A forrásokból azonban megállapítható, hogy itt a reformáció népi értelmezése volt a mozgalom ideológiája.

1526. április 13-án Werbőczy személyesen jelent meg Besztlercebányán a felkelés elnyomására. Zólyom megye nemeseiből *rendkívüli ítélőszéket* hívott össze. A híroság rendkívül kemény, elrettentő ítéletet hozott. Bár maga is kénytelen volt elismerni, hogy a bányamunkások által felvetett panaszok részben alaposak voltak, mégis úgy határozott, hogy példaadás végett halálos ítéletet hoz a vezetőkre. Werbőczy valóban ki is végeztette a mozgalom vezetőit. A nádor azonban nem elégedett meg a munkások vezetőinek legyilkolásával, hanem vizsgálatot rendelt el, hogy a bányatársládát milyen célokra használták. A bányatársládában talált 1070 aranyat, amely a bányászok munkájából gyűlt össze, elkozsította, és magáncélokra használta. A pénz sohasem került vissza a társládába, és a bányászok még 1535-ben is emlégették királyi vizsgálóbiztosoknak, hogy nem akarnak hozzájárulni a bányatársládához, mert félnek attól, ami tíz évvel azelőtt történt.

A besztlercebányai bányamunkások mozgalmát ezzel sem sikerült végképp elnyomni. Emléke a szlovák, a magyar és a német nép közös dicső hagyománya.

Midőn a feudális urak a bányamunkás-mozgalom elnyomását tartották szem előtt, a szultán az ország megtámadására tett előkészületeket. Mint Geszti László diák írta versében:

„Magyarország vala nagy fő szükségében,
Az végék valának mind elveszendőben.”

1525-ben a török ostrom alá fogta Jajca végvárát. Védői a halált megvetve, a megadás elutasítása jeléül vörös zászlót tűztek a vár tornyára. Egyelőre sikerült felmenteni a várat. De pusztá védekezéssel csak időt lehetett nyerni. A feudális urak a Délvidék megerősítésén és hatékony védelmén mégsem munkálkodtak, Horvátországot ez év elején Ferdinánd herceg védelme alá helyezték, aki katonáival részben megszállotta.

Az államot megbénította az uralkodó osztály éles rendi harca. A külföldi megfigyelők jól látták, hogy szó sem volt a kisebb nemesség hatalomra kerüléséről. Megállapították, hogy a hatalom lényegében Szapolyai János kezébe került, aki az eseményeket a maga javára használta ki. A velencei követ 1525 szeptemberében már arról írt, hogy Szapolyai János a trónra törekszik. Werbőczy viszont az udvarhoz közeledett. (A köznemesi párt vezérei nem törődtek a nemesség tömegeinek követeléseivel.) Tovább folyt a bárók és a középnemesek vetélkedése a nádori, a kincstartói, a kancellári hatalomért. A hatvani országgyűlés után a megbukott bárók Báthori és Szalkai érsek vezetésével szervezkedtek („kalandosok”). 1526 folyamán fokozatosan visszaszívárogtak a hatalomba. 1526-ban a kincstartói állás egyenesen a Fuggerek emberének kezébe került. S a budai országgyűlésen április végén bekövetkezett a teljes *fordulat a bárói párt javára*. Az országgyűlésen Báthori István fegyveresekkel jelent meg. Werbőczy nádor pedig távol maradt. Werbőczyt a báróktól függő kisenemesi réteg felhasználásával még abban a hónapban lemondatták a nádorságról, amikor Besztercebányán a statáriális ítéletet hozta. A király azon a címen semmisítette meg a Werbőczyt nádorra választó hatvani országgyűlés végzetményét, hogy azt a királyi tilalom és az ország szabadságai ellenére tartották meg, s a végzetmény megerősítését a fenyegető nemesi lázadás kényszerével csikarták ki tőle. Báthorit a király visszahelyezte nádori méltóságába. Werbőczyt és a nemesség másik vezetőjét, Szobi Mihályt pedig törvényen kívül helyezte. De a bárói rendi párt tehetetlennek mutatkozott. Hiába rendelték el Werbőczy jószágainak elkobzását hűtlenség címén, ő zavartalanul élt tovább egyik várában.

Hazánk külpolitikai helyzete egyre romlott. A szultán már 1525-ben szabad kezét készített elő magának a magyarok elleni támadás érdekében, s ezért megszüntette viszályait a krími kánnal is. Az európai hatalmi csoportosulások egyike sem tartotta szem előtt Magyarország védelmét a török hódítók ellen. Objektíve a töröknek segített a pápa politikája is, aki pedig pénzküldemények erejéig magyarországi legátusa útján erősíteni kívánta a magyar ellenállást a török hódítókkal szemben.

Ebben az időben két hatalmi csoportosulás küzdött egymással, a spanyol birodalommal megerősödött Habsburgok, illetve I. Ferenc francia király vezetése alatt. II. Szulejmán a francia királyhoz írt levelében kifejtette világhódító programját: „Dicső őseink sohasem szüntek meg hadakozni, és országokat foglalni. Mi is a lábuk nyomába lépve, minden időben foglaltunk el tartományokat és erős várakat. Paripánk éjjel-nappal fel van nyergelve, és felöveztek kardunkat.”

1526 májusában, amikor már világos volt, hogy török támadás fenyegeti Magyarországot, és a pápai követ mindenkit arra buzdított, hogy kitartóan álljon ellen a töröknek, új szövetséget hoztak létre, az ún. *cognaci ligát*. Ebben a szultánnal szövetséges francia király mellett részt vett a pápa, a velenceiek, később a milánói herceg is, az angol király pedig támogatásáról biztosította őket. Ezek a nyugati államok objektíve a török szultánt támogatták. Magyarország az egyébként sem őszinte szövetséges Habsburgoktól már csak azért sem kaphatott az adott esetben segítséget, mert 1526-ban a pápa és az itáliai államok a franciákat támogatták abban, hogy fegyveres támadást intézzenek a Habsburgok ellen. Velence és Anglia közönyösen fogadták a magyar segélykérést.

Így azután hazánk egyik európai hatalmi csoporttól sem kapott segítséget. A Habsburgok csak annyit „segítettek”, hogy Ferdinánd elfoglalta Horvátországot, s megígérte, hogy majd a császárt iparkodik rábírní a török elleni fellépésre. A császár viszont követe útján pillanatnyi ellenfelét, a pápát hívta fel, hogy az hirdessen keresztes hadjáratot. De ez sem következett be. Lengyelországot éppen a török támadás idején, 1526 júliusában támadták meg a törökök tatár szövetségesei. Lengyelország emiatt nem tudott tevékeny segítséget nyújtani. Így a török elleni harcra végül összegyűlt 24–25 000 főnyi királyi sereg egyharmada állt külföldiekből: lengyel, cseh, német és horvát önkéntesekből, illetve zsoldosokból. A mohácsi vész egyik török forrása is mindenekelőtt a lengyelek és a csehek szerepét emeli ki, a magyarok, a horvátok és a németek előtt említve őket.

A feudális hadvezetés csődje. A népi ellenállás kezdetei

A magyar uralkodó osztály a török készülődésének felismerése ellenére sem készült a török elleni harcra. Sem Báthori, sem Szapolyai nem tettek megfelelő előkészületeket. A nemesség sem mozdult. Inkább a végső kétségbeesés, mint az elszántság tükröződik II. Lajosnak a horvát bánhoz 1526 tavaszától kezdve írt leveleiben. Látna az uralkodó osztály mozdulatlanságát, a király hajlandó lett volna a jobbágyokat felfegyverezni. Előbb a jobbágyok egyötödének felfegyverzését rendelte el 1526 márciusában. Júliusban már a jobbágyok felének, augusztusban az összes jobbágyoknak a felfegyverzését követelte a horvát bántól. De a bán mégiscsak mintegy 4000 emberrel jelent meg a mohácsi csatában. A király Horvátországhoz intézett parancsát tehát nem hajtották végre, bár ott 1514-ben a parasztság nem kelt fel. És 1526-ban az egész uralkodó osztály

egységesen elutasította azokat a kísérleteket, hogy újra keresztes hadjáratban vonultassák fel az ország parasztságát a török ellen. Pedig ezúttal Tomori Pált jelölték a keresztes had élére mint a római egyház kapitányát. Az uralkodó osztály nem hajtotta végre a jobbágyok fejenkénti felfegyverzését, bár ezt az 1526 szentgyörgynapi rákosi országgyűlés 10. törvénycikke is előírta a végső szükség esetére. Hogy miért nem, azt Burgio egyik levele árulja el: az uralkodó osztály annyira félt a parasztságtól, hogy osztályérdekéből kiindulva még a végveszélyben is elmulasztotta a parasztság felfegyverzését. Burgio meglátta az osztályok közti lángoló gyűlöletet, de mint feudális úr nem látta a parasztság ragaszkodását a hozzá bármily mostoha hazához, elképzelte a parasztságról azt, hogy ha a török szabadságot ígérne a jobbágyoknak, akkor a jobbágyok még kegyetlenebb felkelése várható a nemesség ellen, mint 1514-ben. De hozzáteszi – és ez valóban igaz – hogy ha a király szabadságot adna a jobbágyoknak, féltő, hogy akkor a nemesség fordulna el a királytól. Burgio leveléből azt látjuk, hogy a magyar urak *teljesen megbénították az ellenállást*. A pápai követ azt írta a magyar urakról, hogy egyetlen egy sincs közöttük, aki el tudna vezetni csak egy csapatot is, nemhogy egy királyi hadsereget. A királyi tanács tagjairól pedig megállapította, hogy egy sincs közöttük, aki valaha egy kivont és vérrel borított kardot látott volna.

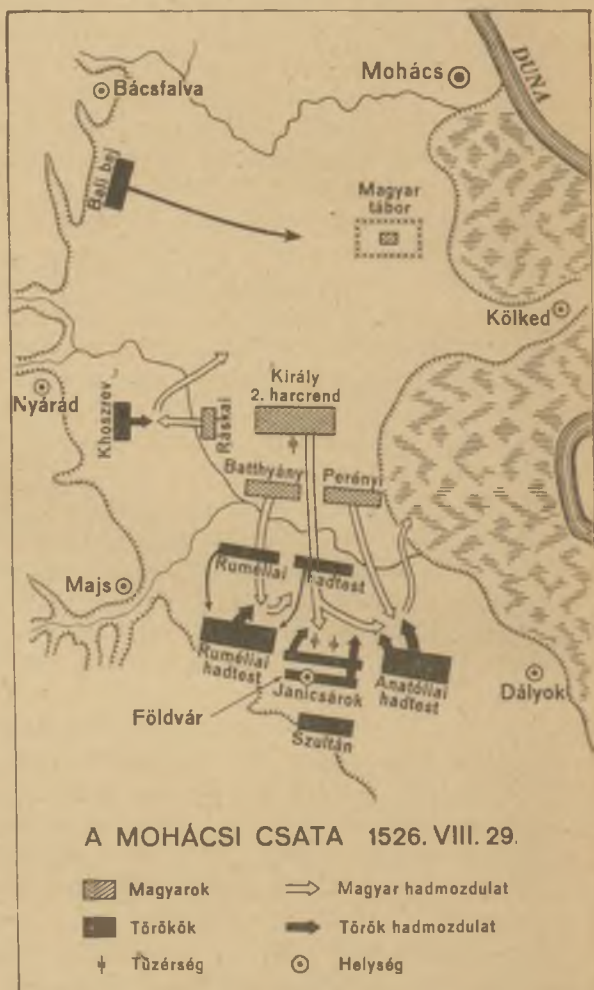
1526 nyarán Szulejmán csapatai szárazon és vízen zavartalanul közeledtek *Pétervárad* felé. Tomorinak mindössze 1500 lovas és gyalogos katonája, emellett parasztokból fogadott 3–4000 zsoldosa volt. Ilyen létszámú katonasággal a Duna déli oldalán nem lehetett védekezni, vissza kellett vonulni a Bácskába. A vár védelme kipróbált vitézekre hárult, akik valóban önfeláldozóan, halálukig védelmezték azt. Az uralkodó osztály azonban teljesen cserbenhagyta őket. Július végén, mint Burgio írja, Tomorinak nem volt több embere, mint 1000 lovasa és 3000 parasztja. Tomori katonáinak egy részét is visszavonta, hogy egész hadserege ne pusztuljon el. Július 27-én a vár levegőbe repült, és védői viasszorultak a fellegvárba. A hősök – mint a pápai követ írja – itt bokáig vérben védekeztek az ellenséges túlerő ellen. Hatalmas veszteségeket okoztak a töröknek, de számuk annyira megritkult, hogy viasszorultak egy toronyba. Azt védelmezték mindaddig, míg számuk 90-re olvadt. Csak akkor fogadták el a szultán ajánlatát, hogy szabadon elvonuljanak.

Az uralkodó osztály azonban még ebben az időben sem gyülekezett a király hadseregébe. A hatalmon levő bárói csoport az adott politikai helyzetben nem térhetett ki a hadba vonulás elől, de nem mozgósított számottevő erőket. A nemesség zöme távol maradt. A gazdag patríciusok – pl. a brassóiak – is alig-alig fogadtak zsoldosokat. *Szapolyai János* pedig, aki már nem is titokban akarta az országot megszerezni, *nem mozdult nagy seregével*. Török forrás meg is dicséri Szapolyait mint „bölc és tapasztalt ember”-t, aki „az óvatosság felé hajolva és a körülményekhez szabott eszélyesség szerint járva el, nem jelent meg a ... csatatéren”. 1526 július végén Brodarics kancellár már nyíltan megírta a pápának, hogy Magyarország végveszélybe jutott, s ő semmi menekülést nem lát. Brodarics szerint maga a király is tchetetlen ennyi zavar és emberi gonoszság

közepette. 1526. augusztus 5-én a király döntően zsoldosokból álló seregével végre déli irányba indult. A Dráva védelmét azonban elmulasztották. A magyar feudális hadvezérek a terep adottságaira sem fordítottak figyelmet, a mocsarakat nem használták fel az állások és ütegek védelmére, a magyar tábornok a mohácsi síkon állították fel, míg a törökök kezére hagyták jutni felvonulási terepül a közeli dombokat.

1526. augusztus 29-én folyt le a hazánkra oly végtetessé vált döntő *mohácsi csata*. Az uralkodó osztálynak egyetlen számottevő hadvezére sem volt, aki sikerrel vezethette volna a sereget a szultán túlerőben levő hadai ellen. A kényszerből vezérre emelt Tomori Pál és Szapolyai György egyáltalán nem voltak alkalmasak országos haderő vezetésére. Olyan tekintélyük sem volt, amellyel a fegyelmezetlen magyar urakat katonai rendben tudták volna tartani. (A csata után – a dél felé menekülők híreiből – a távol maradt Frangepán Kristóf azt a véleményt formálta, hogy a csatában „mindenki kapitány volt,

s ugyancsak ügyetlen-rendetlenül rohantak a harcnak”, a vezérekről pedig azt jegyezte meg, hogy nem értettek a hadművészethez, és semmiféle rendet nem tudtak teremteni.) Bár a sereg jelentős része zsoldosokból (köztük városi gyalogosokból) állt, a jelenlevő bárók és nemesek mégis ragaszkodtak a vezető szerephez. A zsoldosok vezetőinek javaslatát semmibe se vették. Így elutasították Gnojenski Lénárd lengyel csapatvezér javaslatát, aki azt követelte, hogy a sereg nagy számban levő szekereit használják fel támadásra. Gnojenski nézetét támogatta Radics Bosity, a mohácsi csatában részt vevő dunai naszádosok szerb

parancsnoka is. Végül is a szekereket csak a király hátul levő tábora körül állították fel, mozgásképtelenné erősítve azt. Török forrás is csodálkozva állapítja meg, hogy a magyar király ágyús szekereivel nem ment az ellenség elé, hanem táborát vette körül azokkal. (A tábor így természetesen nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, s egy lesből támadó török sereg elfoglalta, lemészárolva az őrséget és a szolgákat.)

A szultán halogatta az összecsapás megkezdését, hogy a tűző napban eltikadjanak ellenfelei, míg a török csapatok erdős helyeken álltak harcrakészen. Végül is a délutáni órákban a gyenge magyar tűzérség kezdte meg a harcot. A szultán csak akkor szólaltatta meg ágyúit, mikor már a magyar csapatok is támadásba lendültek. A csatát a magyar nemesi had fegyelmetlensége és a török janicsárok nagy tűzereje döntötte el. A török ágyúk tüze nemigen tett kárt a támadó királyi seregben: a golyók a harcosok feje felett szálltak el. A magyar sereg egy része mégis futásnak eredt. A sereg más része hősiessen folytatta a harcot. Ezek ideiglenesen áttörték a törökök harcvonalát, de a janicsárok soraiba ütköztek. A janicsárok háromszor-négyszer adtak sortüzet puskáikból, hogy viasszorítsák a királyi sereget, s golyóik ezrével ölték meg a támadókat. Egy csapat – állítólag a pécsi iskola tanulói – így is megközelítette a török táborát, és hősi harcban hullott el. A janicsárok harcát kihasználva azonban az először megzavart török lovasság időközben rendezte sorait. A janicsárok elől visszavonuló királyi csapatok még ezután is több helyütt áttörték a török lovasságot. Végül török csapatok kerültek a királyi sereg hátába, a csata elveszett. A mohácsi vészben elesetek a királyi sereg vezetői, számos báró és püspök, több száz nemes, s a csata után elpusztult a menekülő király is. De a *legnagyobb veszteségeket a zsoldos katonai elem*, a gyalogság szenvedte. Török forrás szerint ötször-tízszer annyi gyalogos esett el, mint lovas. Istvánfi szerint a csatában 12 000 gyalogos esett el.

De mohácsi sikerüket a törökök is drága áron érték el. A szultán először maga sem hitte, hogy győzött, hogy vége a harcnak. A megvert királyi csapatokat nem merte üldözni, cseltől tartva sokáig harcrendben tartotta csapatait, maga is éjfélkor tért csak sátrába, de a tábort erősen őriztette magyar rajtaütéstől tartva, csapatainak reggelig lovuk mellett kellett maradniuk, s nem mehettek a málhákhoz. Csak másnap reggel tudta a szultán felmérni győzelmét, mikor a csatateret borító halottak számát látva, meggyőződhetett a királyi sereg megsemmisüléséről.

A mohácsi csata önmagában még nem volt olyan vereség, amely Magyarország függetlenségét végleg veszélyeztette volna. Döntő vereséggé csak azért vált, mert az országban még fegyverben álló *feudális hadseregek nem vonultak a török ellen*. Szapolyai Tisztántúlon állomásozó hadserege nem bocsátkozott harcba a törökkel. Ez annál nagyobb mulasztás volt, mert a szultán, bár benyomult az ország belséjébe, célja ezzel a déli várövezet biztosítása volt, és nem szervezett hódítás.

Velence a csata után szerencsekívánatokat, majd külön üdvözlő követet küldött a szultánhoz. A német rendek csak egy nappal a mohácsi csata után,

amelynek lefolyásáról még nem tudtak, határozták el, hogy 10 000 főnyi segélycsapatot fognak küldeni. Ferdinánd osztrák herceg, értesülve a mohácsi csata eredményéről és a király haláláról, most lázas tevékenységet indított, hogy érvényesítse a Habsburg–Jagello szerződésből folyó jogait, és legalább Magyarország megmaradó részét hozzácsatolja birodalmához.

A törökök szeptember 8-án *elfoglalták Budát*. Az uralkodó osztály és a gazdag polgárság a fővárost már előbb elhagyta. A vár őrzésére a Pozsonyba futott Bornemissza csak 50 gyalogost hagyott, ezek persze ellenállás nélkül kénytelenek voltak meghódolni a szultáni seregnek. A város kulcsait meg már Dunaföldvárig a szultán elé vitték. A budai és pesti *köznép* várta Szapolyai seregét, de hiába. Budán a hódítók a királyi palotát ugyan megkímélték, Mátyás király könyvtárát azonban tönkretették, a szobrokat a királyi palotából elvitték. A várost magát pedig elpusztították. Nem volt jobb a vidék sorsa sem. Egy görög krónika szerint a török hódító „... felégette a falvakat mind, s az egész vidék pusztasággá lett”.

A magyar nép és vele a délszlávok egy része azonban vitézül ellenállt. Helyesen emelte ki Acsády Ignác: „... a jobbágyok ... voltak azok, akik a mohácsi csata rettenetes hírére, midőn az életben maradt nemesség fejét vesztve, tétlenül nézte a török további előnyomulását, legalább itt-ott a védekezés térére léptek.” (Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp., 1944., 210. l.) Népi ellenállási központok alakultak ki a Vértes és a Mátra hegységben, Szabadka környékén. Maguk a források mondják, hogy itt a *köznép*, a *szegények*, a *parasztok tömege* állt ellen. Verancsics szerint a Vértesben a szegénység táborban gyűlt össze egy tó mellett Heregynél és Marótnál, ezt a táborat azonban a törökök bevették, és az ott ellenállókat mind levágták. Itt szeptember derekán az árokkal is védett szekértáborban a nép fiai védelmezték asszonyaikat és gyermekeiket, és több ízben rohantak ki a törökre. Itt küzdött *Dobozi Mihály* Fejér megyei egytelkes nemes katona is a nép oldalán. Végül is 6000 janicsár, 10 000 lovas és több ágyú bevetésével, nagy veszteségek árán foglalták el a törökök a szekértáborát. Dobozi a tábor elestekor kivágta magát, feleségét is lovára kapva menekült. Mikor az üldöző török csapat már majdnem beérte, Dobozi, hogy megmentse felesége becsületét, maga szúrta agyon, majd pedig utolsó lehetetéig harcolt a túlerő ellen. A veszteség a vértesi ellenállásnál számbelileg is a mohácsihoz mérhető, vagy 20 000 embert tesz ki.

Másik ilyen tábor a Verancsics-krónika szerint a Mátrában alakult ki. Ezt a törökök ugyancsak bevették, és a népet levágták. Ez a krónika említi azt is, hogy Szabadkánál a „község” (köznép) táborba gyülekezett, ezt a táborat a törökök igen vívták, de semmiképpen sem tudták bevenni, így békében megmaradtak a táborbeliek. Egy görög krónika szerint a mohácsi vész után a városok és a falvak lakosságának tömege asszonyostul, gyermekestül a hegyek és mocsarak közé menekült, szekerekből és fákboldakból tákolta magának faerődöket. Szulejmán szultán naplója a Fruska Gora vidékén lévő erődített hely ostromáról ír, ezt csak heves ostrom után tudták bevenni és feldúlni, miután sok tiszt és igen sok szpáhi elesett. Bács mezővárosban egy csapat reggeltől estig védekezett egy egy-

házi épületbe zárkozva, végül is a törökök legyőzték, sok foglyot ejtettek, a mezővárost felgyújtották. A Bácskában – mint a szultán naplója említi – egy „Deli Radics nevű átkozott” (talán azonos a mohácsi csatában is küzdő szerb naszádoskapitánnyal) és harcosai a török portyázók közül 300–400 főt ejtettek foglyul, mintegy 500 törököt pedig levágtak. Az esztergomi várat a parancsnok gyáván elhagyta, miután a királyné és a gazdag budaiak hajón szállított kincseit fegyvereseivel elrabolta. A várost a törökök felégették, de a várat „az igen alacsony származású” Nagy Máté kevés katonával megmentette. Visegrád várat odamenekült parasztok védték meg. Tata és a keményen védekező Székesfehérvár sem került török kézre. A török rablóhad székesfehérvári veresége a szultáni seregben nagy riadalmat keltett, s oly fejvesztve vonultak át a pesti oldalra, hogy a dunai híd is három darabra szakadt, sokan a vízbe fúltak.

A nép szervezetlen és helyi ellenállása azonban általában nem lehetett eredményes, mert a feudális urak ekkor sem voltak hajlandók a parasztság erejére támaszkodni. A csatából megmenekült Báthori nádor futása közben a pécsi káptalan kincseit rabolta el. A pannonthalmi apát a menekülő bátai szerzeteseket fosztotta ki. Werbőczy István pedig visszavonulva élt felvidéki várában, és semmit sem tett, hogy a nemességet megszervezze a török ellen. Szapolyai és Werbőczy hamarosan az oszmán törökök bérenceivé, szolgálivá lettek. A centralizáció veresége Magyarországon is – akár Csehországban és utóbb Lengyelországban – törvényszerűen a függetlenség elvesztéséhez, idegen uralomhoz vezetett.

A mohácsi vész és az utána bekövetkezett események betetőzték az uralkodó osztály országvesztő politikáját, amely Mátyás halála után – a parasztháború leverésén keresztül – egyenesen vezetett az ország szétszakadásához. De a nép Mohács után megmutatkozó vitéz ellenállása annak az erőnek meglétét is mutatja, amely százados harcokban lehetővé tette Magyarország népeinek fennmaradását.

Időrendi áttekintés

Őskor	Istállóskői barlang, Szeleta-barlang, lovasi vörösföld-festékbánya.
Átmeneti kőkorszak	Fejér megyei leletek.
Újkőkorszak	Kőrös-kultúra, bükk-i és tiszai műveltség, „kőkenydombi Vénusz”.
Kőrézkorszak	
Rézkorszak	Tiszapolgári műveltség, dunántúli lengyeli kultúra, péceli kultúra, Tisza-vidéki bodrogkeresztúri kultúra.
Bronzkorszak	Sztálinvárosi bronzkori raktár, hatvani műveltség, nagybátonyi temető – illír és trák törzsek bevándorlása.
Vaskorszak	Hallstatti kultúra (korai vaskor), angyalföldi aranycsészék.
Preszkíta korszak	
I. e. I. évezred	<i>A magyar nép kialakulásának finnugor korszaka (ősközösségi társadalom, gyűjtögető, vadász-balász életforma).</i>
I. e. 7. századtól	<i>Szkiták benyomulása az Alföldre (fejedelmi stroke, zöldhalompusztai és tápiószentmártoni szarvasok).</i>
I. e. 400 k.	<i>A kelták megjelenése Sopron vidékén.</i>
I. e. 370-ig	<i>A kelták meghódítják a Dunántúlt, az illírek egy részét a Drávától délre szorítják.</i>
I. e. 318-tól	<i>Tűnik fel a hun nép a forrásokban</i>
I. e. 300 k.	<i>A kelták megtámadják a szkíta területeket.</i>
	<i>A kelta „La Tène”-műveltség: gellérthegyi, tabáni leletek.</i>
I. e. 3. sz.	<i>A trák eredetű dák nép válik uralkodóvá Erdélyben.</i>
I. e. 2. sz. végén	<i>A kelták az Alföld nagyobb részét elvesztik.</i>
I. e. 70-44.	<i>Burebista „király” egyesíti a dák törzseket.</i>
I. e. 1. sz.	<i>A szármata jaxigok benyomulnak a Duna torkolatvidékére</i>
I. sz. körüli évszázadok	<i>A magyar nép kialakulásának ugor szakasza (átterés a lovas pásztor-kodásra).</i>
I. e. 12-9.	<i>Augustus a római határokat a Dunáig tolja előre.</i>
I. sz. 1. sz.	<i>Kialakul a római Pannónia tartomány.</i>
20.	<i>Aquincumban állandó római tábor épül.</i>
80-106.	<i>Decebal dák király uralkodása.</i>
84.	<i>Decebal eredményesen védekezik a rómaiak hadjárata ellen.</i>
89.	<i>Domitianus császárt Decebal évi adófizetésre kényszeríti.</i>
90-es évek	<i>A rómaiak megkezdik a Duna menti palánk-, majd kőerődök és hídfő-állások kiépítését.</i>
101-102.	<i>Trajanus első hadjárata Decebal ellen.</i>
105-106.	<i>Trajanus második hadjáratában legyőzi a dákokat. Decebal öngyilkos lesz.</i>

106. Pannónia kettéosztása Alsó- és Felső-Pannóniára.
 107. A rómaiak provinciájukká teszik Daciát.
 118 után A rómaiak elszigetelik és megfékezik a támadó jazigokat.
 124. Aquincum municipium-, 194-ben coloniarangra emelkedik.
 139-161., Dák felkelések a római uralom ellen.
 189-192.
 162. A germánok és a jazigok végigpusztítják Pannóniát.
 161-180. Marcus Aurelius császár uralkodása; Pannóniából kiszorítja a barbárokat.
 2. század Megindul a kereszténység terjedése Pannóniában; a savariai Szent Quirinus templom, Aquincum, Sopianae, Fenékpusztá őkeresztény, Csopak arianus emlékei.
 2-3. sz. ford. Virágkorát éli a pannóniai fazekasság.
 248 k. A Viszta torkolatvidékéről jövő gepidák a Felső-Tisza-vidékre érnek.
 260 k. Az al-dunai roxolánok szármata törzse átvonul az Alföldre.
 270. A vandálok Pannóniára támadnak.
 271. A rómaiak feladják Daciát.
 274. Gótok bódítják meg Erdélyt.
 284-305. Diocletianus uralkodása; kiveri a szármatakat Pannóniából.
 294. Diocletianus Aquincummal szemben, a Duna bal partján erődöt épített.
 322. A limesen áttört szármatakat elpusztítják Camponát (Nagytétényt).
 336. A gepidák a Marosig megszállják a Tiszántúli jelentékeny részét.
 358. A rómaiak nagy győzelmet aratnak a szármatakat felett.
 364-375. I. Valentinianus császár uralkodása; helyreállítja a római limest, és újabb erődöket emel.
 4. század Ókeresztény bazilikák létesülnek Pannóniában.
 370-es évek A hunok Balambér vezetésével csapást mérnek a Don melletti keleti gótokra.
 4. sz. vége A hun nyomás Pannóniára zúditja a menekülő germán tömegeket.
 391. Hun támadás a római birodalom ellen (az alföldi szármatakat és a Káspi-tó mellett alávetett népek részvételével).
 401. A Tisza menti nyugati gótokat a hunok Pannóniába lökik.
 401-411. A hunok megszállják az Alföldet.
 409. A rómaiak kénytelenek Pannónia keleti részét a hunoknak átengedni.
 433. A rómaiak Pannónia nyugati részeit is átengedik a hunoknak.
 433-453. Attila uralkodása.
 436. Aetius római hadvezér Attila segítségével leveri a burgundokat.
 447. Attila hun-germán csapatokkal csaknem Bizáncig nyomul.
 451. Catalaunumi csata.
 452. A hunok itáliai hadjárata Róma előtt megtorpan.
 454. Attila fiai felosztják a hun birodalmat.
 455. Pannóniát még egyszer aláveti a római birodalom.
 456. Pannóniát a keleti gótok foglalják el.
 469. Germán és szármata törzsek északeről és keletről támadást indítanak a Pannóniát megszálló keleti gótok ellen. A keleti gótok a Balkánon át elvonulnak.
 471 után A gepidák lesznek a Kárpát-medence legerősebb törzsévé.
 527 táján A Dunántúli északi részén a longobárdok vetik meg a lábukat.

567. *Baján avar kagán megsemmisíti a gepidák uralmát.*
 567–582. *Baján kagán alatt az avarok létrehozzák (a mai Bécsből a Donig terjedő) birodalmukat.*
568. *Az avaroktól megriadt longobárdok Itáliába vándorolnak.*
 Keszthely környéki avar kultúra.
626. *Az avarok veresége Konstantinápoly alatt.*
8. század *A magyarok tartózkodása az Azovi-tengertől északra (Levediai őshaza).*
791. *Megindul az avarok elleni frank támadás.*
- 803-ra *Két frank hadjárat, bolgár támadás (és a szláv alattvalók felkelése) a Tisza-vidéken megdönti az avar kagán hatalmát.*
805. *Az avarok frank császári engedély alapján a mai Petronell és Szombathely közötti területre húzódnak vissza.*
9. század *Az avarok leverése után a Kárpát-medence legfontosabb elemévé a szláv népesség lesz.*
- 830-as évek *A levediai magyarok a dunai bolgárok szövetségeseiként megjelennek az Al-Dunánál.*
9. sz. második fele *A hét magyar törzshöz csatlakozik a kabarok három törzse.*
- 861 k. *Konstantin (Kyrill) szláv apostol kalandozó magyar csapatokkal találkozik.*
- 880-as évek *Egy „magyar király” ünnepélyesen fogadja Methodios szláv apostolt.*
9. sz. vége *A magyarok feltűnése Etelközben.*
892. *A magyarok Arnulf keleti-frank király szolgálatában.*
895. *A besenyők támadása elől a magyarok Etelközből nyugat felé vonulnak.*
895. *Árpád és Kuszán egyezsége a bizánci császár követével a dunai bolgárok ellen.*
896. **Honfoglalás**
9. sz. vége – 10. sz. első évei *A Tiszántúl, a Maros és a Tisza völgye és a Duna-Tisza köze elfoglalása.*
10. sz. első fele *A Dunántúl folyamatos megszállása.*
 Bölcs Leó „Taktika” című műve a magyarok régebbi történetéről.
 Regino prümi apát krónikája.
 Konstantinos Porphyrogennitos (uralk. 945–959– „De administrando imperio” című műve a magyarok régebbi történetéről.
10. sz. első fele **A magyarok kalandozó hadjáratai**
933. *A kalandozó magyarok merseburgi veresége I. (Madarász) Henrik től.*
948. *Tormacsu és Bulcsu a bizánci udvarban.*
955. *A kalandozó magyarok augsburgi (lechmezei) veresége I. Ottótól.*
963. *Kalandozó hadjárat Bizánc felé.*
970. *Szvjatoszlav kijevi fejedelemmel magyar csapatok harcolnak Bizánc ellen.*
- 972-től *Géza fejedelem uralkodása, az államszervezet csatáinak kialakulása.*
- 997–1038. *I. István uralkodása.*
- 998 k. *A somogyi Koppány lázadásának leverése.*
1000. vagy 1001. *István II. Szilveszter pápától elnyeri a „szent koronát”.*
1002. *Veszprémvölgyi alapítólevél.*
- 1002–03. *A Maros vidéki Ajtony és az erdélyi Gyula leverése.*
- 1003–04. *A bizánci császárral együtt István részt vesz Sámuel bolgár cár leverésében.*

- 1000–10-es évek **Egyházmegyék, püspökségek, kolostorok alapítása.**
I. István törvénykönyvei.
1030. *II. Konrád német-római császár támadása.*
1032. *István megvakíttatja Vazult, utódjául unokaöccsét, Orseolo Pétert jelöli ki.*
- 1038–41. és
 1044–46. *Péter uralkodása.*
- 1041–44. *Aba Sámuel uralkodása.*
1044. júl. 5. *Ménfői csata.*
1045. *Péter hűbérül felajánlja Magyarországot az őt támogató III. Henriknek.*
1046. *A Péterrel elégedetlen urak visszahívják az országra Vazul fiait, Endre, Béla és Levente hercegeket.*
- 1046 k. *Első pogánylázadás, vezetője Vata.*
- 1046–60. *I. Endre uralkodása, az ún. hercegség (ducatus) létrejötte.*
1052. *Zotmund elsüllyeszti a Pozsonyt ostromló német-római császár hajóit.*
1054. *A római és a görögkeleti egyház szakadása.*
1056. *Endre fiával, Salamonnal eljegyezteti III. Henrik leányát.*
1060. *Béla győzelme Endre felett (uralk. 1060–63).*
1061. *Második pogánylázadás, vezetője Vata fia, János.*
- 1063–74. *Salamon uralkodása.*
1067. *A százszdi monostor alapító oklevele.*
1069. *Fegyveres összecsapás Salamon és Béla fiai (Géza, Lampert és László hercegek) között.*
1074. márc. 14. *A hercegek seregei a mogoródi csatában legyőzik Salamont.*
- 1074–77. *I. Géza uralkodása (a koronát a bizánci császártól nyeri el).*
1075. *Garamszentbenedeki alapítólevél.*
- 1077–95. *I. László uralkodása.*
11. sz.
 második fele *„Invesztitúraharc” a pápaság és a német-római császárság között.*
1077. *VII. Gergely pápa kiátkozza IV. Henrik császárt.*
IV. Henrik „Canossa-járása”.
- 1083–1116. *A nagyobbik és a kisebbik István-legenda, a Szent Imre-legenda, a Hartvik-legenda és a kisebbik Gellért-legenda keletkezése.*
- 1086 k. *I. László pannonthalmi összeírása.*
1091. *A pápaság és a császárság küzdelmét kihasználva, I. László meghódítja Szlavóniát és Horvátországot.*
1092. *László legyőzi az Erdélybe tört besenyőket és kunokat.*
- 1092 k. *László törvényei*
- 1095–1116. *Kálmán uralkodása.*
1099. *Kálmán törvényei a szabadok lesüllyedését, a feudális földmonopólium kialakulását mutatják.*
1099. *Kálmán oroszországi hódító hadjárata.*
- 1102–05. *Kálmán hódító hadjáratai Dalmáciában.*
1109. *Veszprémvölgyi renovatio.*
1113. *A zombori egyház népei szabadoknak nyilvánítják magukat, amit az apátság visszautasít.*

1113. *Kálmán megvakíttatja Almost és fiát, Bélát. Almos Bizáncba menekül.*
- 1116-31. II. István uralkodása.
- 1120-as évek *Az Almos-párt Kálmán elűzött feleségének fiát, Boriszt állítja trónkövetelőnek II. Istvánnal szemben.*
1122. Wormsi konkordátum (a császársággal való küzdelemben a pápaság győzelmét tükrözi).
1123. II. István folytatja Kálmán oroszországi bódításait.
- 1131-41. II. (Vak) Béla uralkodása.
1132. *Az aradi országgyűlésen II. Béla – Belus szerb herceg segítségével – leszámol a Kálmán-frakcióval.*
1138. Dömösi összeírás.
- 1141-62. II. Géza uralkodása.
- 1140-es évek *A szászok betelepődése Erdélybe.*
1146. II. Géza győzelmet arat a Boriszt támogató Jasomirgott Henrik osztrák herceg és a lázadó magyar urak felett.
1147. *A II. keresztes hadsereg átvonulása. Freisingi Ottó Magyarországon.*
- 1148-52. II. Géza oroszországi bódító hadjáratai.
1151. *Mánuel bizánci császár Zimonymál megveri a magyar és a szerb csapatokat, bevonul a Szerémségbe és Szlavóniába.*
1154. István herceg Mánuelhez menekül.
1154. *A világhatalomért folytatott harcban Barbarossa Frigyes a pápával szövetséges itáliai városok ellen támad.*
1157. II. Géza Milánó elleni harcaihoz segítséget küld Barbarossa Frigyesnek.
1159. *A páviai zsinat III. Sándor pápával szemben ellenpápát választ IV. Adorján személyében.*
1161. *A két pápa viszályában II. Géza III. Sándor pártjára áll.*
- 1162-63. Mánuel jelöltje, II. László uralkodása.
1162. II. László elfogatja Lukács érseket. *Az érsek megátkozza a királyt.*
1163. jan.-jún. IV. István uralkodása (megh. 1165-ben).
1163. jún.-1172 III. István uralkodása.
1163. Mánuel III. István öccsét, Béla herceget udvarába viteti.
1169. évi *Constitutio biztosítja az egyházi nagybirtok sérthetetlenségét.*
- 1172-96. III. Béla uralkodása.
1176. Mánuel halála, a bizánci befolyás vége.
1180. III. Béla visszahódítja Dalmáciát.
1187. Béla beavatkozik a balicsi dinasztikus ellentétekbe. Fia, Endre balicsi kormányzó.
- 1192-i adat III. Béla által kiküldött hallgatók a párizsi főiskolán.
- III. Béla egész Modrus megyét Bertalan comesnek adományozza.
- III. Béla jövedelemkimutatása.
- A főbb országos tisztségek és a kancellária állandósulása III. Béla uralkodása alatt.*
12. végétől: *A feudális széttagolódás és a királyi birtok szétaprózódásának folyamata.*

12. sz.-tól Az írásbeliség terjedése Magyarországon.
12. század A bolgárok az Aszjen-dinasztia vezetése alatt felújítják a régi dunai bolgár birodalmat.
12. század A szerbek a Nemanja-dinasztia alatt független királyságot alapítanak.
- 1196–1204. Imre uralkodása.
A királyi birtokok eladományozása Imre és Endre trónküzdelmében.
12. sz. vége A pápai világhuralom csúcspontja (III. Ince pápasága).
- 1198-tól A kalocsai érsek feladata a schismaticusok térítése.
- 1200 k. A pápa felhívása magyarországi püspökökhöz: közöstsék ki azokat, akik az egyház vagyona ellen törnek.
- 1200 k. Anonymus gesta.
12. sz. vége Esztergomi királyi palota építése (kiforrott román stílus).
- 12–13. sz. Ciszterci építőműhely az ún. „conversi”-k részvételével.
fordulója
13. sz. első fele Jáki, lébenyi, zsámbéki templomok építése (román stílus).
13. sz. első évtizedei A Halotti Beszéd keletkezése.
- 1201–03. Imre bogumillelens hadjáratai a Balkánon.
1202. Aradi összeírás.
1204. Velencei kereskedők létrehozzák az ún. „latin császárságot”.
1205. Imre halála után Endre elűzi Imre kiskorú fiát, III. Lászlót.
- 1205–35. II. Endre uralkodása.
13. sz. eleje óta Rendszeressé válik a pénzrontás.
13. sz. eleje óta Kamarabérleti rendszer kialakulása.
- 1205–13. II. Endre halicsi hadjáratai.
1206. II. Endre felesége öccse, Berthold részére eszközli ki a kalocsai érsekséget.
- 1209–35. A Várad Regestrum bejegyzései.
1211. Tihanyi összeírás.
1211. A német lovagrend behívása a Barcaságba.
1213. A régi Imre-párt összecsapása az Endre-párttal és az „idegenekkel”.
Gertrud megöletése.
1214. A halicsi bojárok elismerik II. Endre fiát, Kálmánt királynak.
1217. II. Endre eredménytelen keresztes hadjárata.
- II. Endre vámmentességet biztosít a velencei kereskedőknek.
1221. Erőszakos várföld-visszavételek.
1222. Aranybulla-mozgalom. Az Aranybulla kiadása. A serviensek jogainak elismerése.
13. sz. első évtizedei Dzsingisz kán (megh. 1227-ben) meghódítja Mongóliát, Észak-Kínát, Szibéria déli részét és a Kaukázusontúlt.
1223. A tatárok győzelme a Kalka menti csatában.
1224. II. Endre kiváltságlevele az erdélyi szászoknak (Andreanum).

1224. *Honorius pápa az egri káptalan jogainak a világi uraktól való megvédését követeli.*
1224. *A német lovagrend a kezén levő területet a pápa fennhatósága alá ajánlja.*
1225. *A német lovagrendet II. Endre kiveri az országból.*
1225. *Honorius pápa támogatja Béla herceget a várföldek visszavételében.*
- 1226-40. *Az egyházi birtokok (pannonhalmi apátság, garamszentbenedeki apátság) népeinek mozgalmai.*
1231. **Dekrétum: az 1222-es bulla ún. megújítása, az egyházi nagybirtokosság győzelme.**
1232. **A zalai serviensek oklevele, első lépés a „nemesi megye” felé.**
1232. *IX. Gergely pápa egyházi tilalom alá veti Magyarországot.*
1232. febr. 25. *Róbert esztergomi érsek hatályba helyezi IX. Gergely tilalmát.*
1232. *Fehérvári oklevél: a trágyázás feltűnése a földművelésben.*
- 1232-től *Okleveles anyag a szántóterület nagyságának holdakban való kifejezésére.*
- 1230-as évektől **A rendkívüli állami adó („collecta”) megjelenése.**
1233. **Beregi egyezmény, az egyházi nagybirtok hatalmának csúcspontja.**
- 1230-as évek *A görög rítusú egyház felszámolása, schizmaticusok üldözése.*
- 1235-70. *IV. Béla uralkodása.*
- 1230-as évek *IV. Béla kiterjeszti hatalmát Turóc, Árva és Liptó megyékre.*
- 1235-37. *Julianus barát Baskíriában, híradása a tatárok előkészületeiről.*
1237. **A tatárok megindítják nyugatra irányuló hadműveleteiket.**
1239. *IV. Béla engedélyt ad a kunok letelepedésére.*
1240. **A tatárok elfoglalják Kijevet.**
- 1240-41. *IX. Gergely pápa és II. Frigyes megtagadják a tatárok elleni segítséget.*
1241. **Tatárjárás.**
1241. márc. *Köteny meggyilkolása, a kunok kivonulása.*
1241. márc. *Az erdélyi tatár csapatok leverik Pósa vajda seregét.*
- vége
1241. ápr. 11. **Sajó menti csata.**
1241. *IV. Béla menekülése Babenbergi Frigyeshez, majd Szlavóniába és a dalmát tengerpartra.*
- 1241-42 tele *A tatárok átkelnek a Dunántúlra.*
- 1242 nyara *A tatárok kivonulnak Magyarországról.*
1243. *IV. Béla beavatkozik az orosz fejedelmek egymás között vívott harcába.*
1243. **A jászói prépostság bányász népei városi kiváltságot kapnak.**
1245. **A pápa törekvése a „schizmaticus” oroszok alávetésére.**
1246. **Tatárelleses szövetség IV. Béla és Danyiil Romanovics halicsi fejedelem között.**
1248. **Danyiil Romanovics szakít a pápával.**
- 1240-es évektől **Törekvés a jobbágyszolgáltatások egységesítésére.**
13. sz. **Állandósuló törekvések a jobbágy „telekkel” való ellátására.**
- közepétől
13. század **A hospesfalvak számának növekedése.**

13. sz. folyamán A magyarországi külkereskedelem közvetítése regensburgi és bécsi kereskedők kezébe kerül.
13. sz. közepétől **A familiaritas kialakulása.**
13. sz. közepétől *Egyházi nemesítések.*
- 1250-es, 60-as évek *Szolgálatmegtagadások egyházi és világi nagybirtokokon.*
1251. Magyarországi származású eretnek pap a franciaországi pastoureaufelkelés élén.
- 1254-78. Interregnum a német-római birodalomban.
1255. Vámszabályzat Győrnek, Budának és Esztergomnak.
- 1260-as Az orosz nép felkelései, az Aranyhorda uralma ellen.
- 1260-as évektől *Paraszti vándormozgalom.*
- 1262., 1265. *Fegyveres összecsapás IV. Béla és az „ifjabb” király, V. István között.*
1263. A „flagelláns” mozgalom első jelentkezése Magyarországon.
1264. *Smaragd kalocsai érseket megölik szolgálói.*
1264. **Az esztergomi érsekség kiváltságlevele (a tartományúri rendszer egyik jele.)**
1266. *IV. Béla és V. István megosztják az ország feletti uralmat.*
1267. **Ún. Aranybulla, a világi nagybirtok előretörése.**
- 1270-72. *V. István uralkodása.*
1271. V. István kiváltságlevele a szepességi szászoknak.
1271. V. István városi kiváltságlevelet ad Győrnek.
1272. Sixtus pecsétje, az egyházi műveltség dokumentuma.
- 1272-90. *IV. (Kun) László uralkodása.*
1272. *X. Gergely pápa inkvizíciót rendel el a horvát- és magyarországi eretnekek ellen.*
- 1273., 1277. Muthmer szepesi, illetve László esztergomi prépost végrendelete fényt vet a korabeli egyházi műveltségre.
- 1275-85. Kézai Simon krónikája.
13. század Káptalani és kolostori iskolák megjelenése Magyarországon.
1278. aug. 26. **Dürnkriti csata, Kun László és Habsburg Rudolf győzelme II. Ottokár felett.**
- 1278-81. *Fülöp fermói püspök, pápai legátus Magyarországon.*
1279. *Kun László a feudális nagyurak fogságában.*
1279. jún. *Az egyházi és világi nagyurak nyomására Kun László kiadja az ún. kun törvényt.*
1279. Batiz comes szerződése német telepítőkkal.
- 1279-80. *Tizedmegtagadó mozgalmak Erzsébet királyné verőcei, lipovai és szepesi birtokain.*
1280. aug. **Hódtavi csata; a kúnok leverése.**
- 1280-as évek *Kun László barcai a Henrikfiakkal és más oligarchákkal.*
1285. *A tatárok sikertelen támadása Magyarország ellen.*
1288. Esztergom vámszabályzata.
1289. *Az esztergomi vám megkerülése miatt az esztergomi érsek kiközösíti a budai bírót.*

- 1290–1301. III. Endre uralkodása, a központi hatalom széthullása.
1290. Dekrétum : a központi hatalom kísérlete a megyei nemességgel való összefogásra.
1291. Pozsony kiváltságlevele tiltja a jobbágyság városba költözésének akadályozását.
1292. *A budaiak a Dunába dobják a budai káptalan tisztségviselőit.*
1294. *Az esztergomi érsek egyházi átokkal sújtja az esztergomi mészárosok vezetőit.*
1295. *A budai polgárok és a káptalan közötti viszályban a pápa a káptalan javára dönt.*
1297. Az esztergomi érsek felszólítása a patarén eretnekek elleni fellépésre.
1298. Dekrétum: Választott nemesi bírák közreműködése a hatalmaskodások feletti döntésben.
1299. *A budai polgárok viszályja a margitszigeti apácákkal.*
- 1300 k. Ómagyar Mária-siralom.
1301. aug. *Vencelt magyar királlyá koronázzák Székesfehérvárott. (Uralkodása 1305-ig.)*
1302. *Boccasini Miklós pápai legátus kiátkozza a budai polgárságot.*
1302. szept. **A budaiak kiátkozzák VIII. Bonifác pápát és az egyházi nagykat.**
- 1305–07. *Ottó bajor herceg trónjelöltsége és visszavonulása.*
1307. *Gentile bíboros magyarországi útja, Károly Róbert királyságának előkészítése.*
- 1308–42. *Károly Róbert egyeduralkodása.*
1311. *Kassa polgárai felkelnek Omode nádor ellen, és megölik.*
1312. *Csák Máté és familiárisai a király birtokait dúlják.*
1312. jún. 15. **Rozgonyi csata, Károly Róbert leveri az Omodékat.**
1314. Károly Róbert kiváltságlevelet ad Kolozsvárnak.
1315. *Csák Máté a cseh királlyal szemben megvédi tartományát.*
1316. *Károly Róbert leveri Borsa Kopaszt.*
- 1316–17. *Károly Róbert Csák Mátétől elfoglalja Visegrád és Kamárom várát.*
1317. *A nemesek debreceni gyűlése fellép az úri földet foglalo falusi nép ellen.*
- 1310-es évek **A zselléresedés első nyomai a fejlődő mezővárosokban (Nagyvárad, Kolozsvár).**
1317. Pető Szatmár megyei főispán familiárisi megállapodása alispánjával.
1318. *Egyházi vezetők fellépése lefoglalt egyházi javak visszaadása érdekében. Az aranybulla átírata.*
1320. Károly Róbert egyik oklevele a szentendrei és a dunabogdányi királyi népek élénk áruforgalmát mutatja.
- 1320 k. Szétválík a speciális notárius és a kápolnaispán tisztsége.
- 1320-as, 30-as évek **Világi értelmiség megjelenése.**
- 1320 k. *Debreceni Dózsa servienseikkal együtt hívja hadba a nemeseket.*
- 1320-as évektől *Károly Róbert bizottságokat küld ki a vár- és udvarnokföldrök visszavételére.*

1321. Csák Máté meghal, tartománya szétesik.
1321. Kún László fiainak leverése után Erdélyben is megszűnik a tartományúri hatalom.
1321. Károly Róbert lengyel sógorát esztergomi érsekké választatja.
1322. szept. 23. Szép Frigyes és a magyar-kun szövetséges sereg mühlldorfi veresége Bajor Lajostól.
A banderialis hadrendszer megszilárdulása Károly Róbert alatt.
1323. Az egri egyházat a király emberei támogatják a tízod beszédénél.
1323. Károly Róbert Temesvárról Visegrádra helyezi át székhelyét.
1325. Károly Róbert bevezeti a nemesérc-monopoliumot.
1326. Károly Róbert megalapítja a Szent György-lovagrendet.
14. század Elterjednek a lovagi tornák, játékok.
Károly Róbert ferencrendi kolostort, Debreczeni Dózsa templomot építtet Debrecenben.
1327. Boroszlói vámtarifa magyarországi ökröket említ.
- 1327–28. Károly Róbert bányareformja: a bányabér (urbura) egyharmadát a földesúr kapja.
1330. Záh Felicián merénylete és kivégzése.
1330. szept. Károly Róbert hadjárata Basarab havasalföldi fejedelem ellen, Szörény elfoglalása.
1330. nov. 9–12. Basarab posadai győzelme Károly Róbert felett.
- 1330-as évek Pénzverőkamarak, bányakamarák és kincstartóság felállítása.
- 1330-as évek Bevezetik az oklevelekre írt kancelláriai jegyzeteket és a registrum-vezetést.
1334. Zágrábi krónika.
1335. okt. Visegrádi kongresszus, magyar—lengyel—cseh szövetség Bécs ellen.
1336. Károly Róbert – cseh és lengyel segítséggel – leveri az osztrák hercegek támadását.
1336. Károly Róbert kőfalak építését kívánja a köszegi polgároktól.
1336. Az állandó értékű aranyforint bevezetése.
1338. Magyarországi püspökök panaszlevélben sorolják fel a pápának a királytól elszenvedett sérelmeket.
1339. Egyháziak panaszja a kaloccai érsekség birtokainak lefoglalása miatt.
1339. A lengyelek trónörökösnek ismerik el Károly Róbert fiát.
- 1339-től Rendszeresen behajtják a jobbágytelkenként szedett 18 dénáros adót.
1341. Károly Róbert bültlenségi perbe fog Hont megyei nemeseket polgárok ki-
rablása miatt.
- 1342–82. I. Lajos uralkodása.
1342. Erdélyben vajdai rendelet elismeri a feudális úriszéke jogot.
1343. A zsoldosok eltartására I. Lajos rendkívüli adót vet ki a városokra.
- 1343–95. A diósgyőri belső vár kiépülése.
- 1344–46. Az ország keleti határvidékeit pusztító tatárokat a székhelyek több ízben megverik.
1346. A Velencével folytatott háborúban I. Lajos kudarcot szenved.
- 1347–50. I. Lajos hódító hadjáratai a nápolyi királyság ellen.

14. sz. derekán Itáliai kereskedőtökések bekapcsolódnak a magyarországi réz-termelés kiaknázásába.
- 1350 k. Gyulafehérvári glosszák.
- 1350 k. Königsbergi töredék.
1350. *Paraszti megmozdulások a szentgotthárdi ciszterci apátság birtokain.*
14. sz. derekán *Tizedmegtagadások Somogy és Szabolcs megyékben.*
14. sz. közepe A flagelláns eretnekség ismét felüti a fejét Magyarországon.
14. sz. derekán Terjed a valdens eretnek mozgalom (Budán, Sopronban, Kőszegen, Erdélyben).
14. század A kolduló- és remeterendek megjelenése és térhódítása Magyarországon.
1351. *A proskripciójog használata alapján Tolna, Bács, Veszprém és Szabolcs megyékben jobbágyságot végeznek ki.*
1351. *Nemesi megmozdulások a jobbágyságot terhelő állami terhek miatt.*
1351. **Az országgyűlés kötelezővé teszi a kilenced szedését a telkes jobbágyságtól.**
14. sz. derekán **Előrehalad a nemesi rend kialakulásának folyamata.**
- 1350-es évek Terjed a háromnyomásos gazdálkodás.
- 1350-es évektől A kincstartóság állandó intézménnyé válik.
- 1351-54. *I. Lajos litvániai hódító hadjáratai.*
1358. *Velence átmenetileg lemond Dalmáciáról.*
- 1350-es, 60-as évek Toldi Miklós magister az itáliai magyar zsoldos seregben.
- 1358-tól Kálty Márk Képes Krónikája.
- 1350-es, 60-as évek Petrarca baráti köréhez tartozó humanisták Magyarországon.
14. sz. második fele A magyar nyelvű Nagy Sándor-regény átdolgozása.
- 1359-65. Bogdan fejedelemsége alatt Moldova önállóul.
1365. Szerbia és Bulgária adófizetésre kényszerül a török szultánnak.
- 1365-66. *I. Lajos meghódítja a vidini Bulgáriát. Tömeges térítés.*
- 1366, 1377. *Balkáni hódításai során I. Lajos összeütközésbe kerül a törökkel.*
- 1360-as évek A Kolozsvári-testvérek megalkotják István, Imre és László szobrát.
1367. A pécsi főiskola alapítása.
1369. *Román győzelem I. Lajos egyik serege felett.*
1370. *I. Lajosot lengyel királlyá választják.*
- 1370 k. Medgyesi Miklós miniatúrái a Képes Krónikában.
- 1370 k. Ferenc-legenda a Jókai-(Ehrenfeld-) kódexben.
1373. A Kolozsvári-testvérek megalkotják a Szent György-szobrot.
1374. Váradi Krónika.
- 1370-es évek I. Lajos sürgeti városok köfalainak építését.
- 1370-es évek A titkos kancellár méltósága különválik a kápolnaispánttól.
- 1370-es évek *Élesednek az osztályellentétek a felvidéki bányavárosokban.*
- 1370-es évektől *Pest város harca a margitszigeti apácákkal.*

- 1370-es évek **Fellendülés a céhek fejlődésében (szász városok, Pozsony stb.).**
1378. *I. Lajos felújítja a háborút Velence ellen.*
1380. *A Lajossal szövetséges genovai hajóhadat Velence megsemmisíti.*
1381. aug. 24. *Torinói béke; a dalmát városok megszabadulnak Velencétől.*
1382. *I. Lajos halála után a magyar–lengyel perszónálunió felbomlik.*
- 1382–87. *Mária királynő uralkodása.*
- 1380 k. *Temesvári uradalmi számadás szerint a nagybirtok hazai iparcik-keket és élelmet is vásárol.*
1383. *Pozsony polgársága sikeresen védi jogait feudális támadásokkal szemben.*
- 1385-i adat *Elöntött bányarész a vízmerítő berendezés gazdájának tulajdonába kerül.*
1385. *Nápolyi (Kis) Károly benyomul Magyarországra, és királlyá koronáztatja magát.*
1386. febr. *Erzsébet anyakirályné meggyilkoltatja Kis Károlyt.*
1387. *Kis Károly hívei meggyilkolják Erzsébet királynét.*
- 1387–1437. *Zsigmond uralkodása.*
- 1387–94. *Zsigmond pártja véres harcokban legyőzi a nápolyi Anjoukat támogató Horvátiakat.*
- 1380-as évek **Észak-balkáni államok szövetsége a török ellen.**
1389. jún. 15. **A törökök rigómezei győzelme.**
1389. *Egyik királyi oklevél szerint a szegedi lakosok Budára vagy Félegyházára viszik áruikat.*
1389. *Zsigmond király Óbudán főiskolát alapít.*
1390. *Küküllei János krónikája.*
14. sz. második fele *János ferencendi szerzetes krónikája (magyar nyelvemlékeket tartalmaz).*
1399. *A Kolozsvári-testvérek elkészítik László bronz lovassobrát.*
14. sz. vége *Felépül a budai domonkos templom.*
14. sz. vége *Építeni kezdik a kassai székesegyházat.*
14. sz. vége *Aquila János festészete.*
14. sz. vége *A Toldi-monda kialakulása.*
1396. szept. 28. **Nikápolyi csata, Zsigmond veresége a töröktől.**
- 1397 ősze **A temesvári országgyűlés kimondja a telekkatonaság felállítását. A birtokfoglalásokat és hatalmaskodásokat a megye hatósága jogosult megtorolni.**
1397. *Eperjes összeütközése az egri püspökkel és tizedszedőivel.*
1400. *Arad megyében a román és a szláv parasztok megtámadják a nemeseket és a gazdag polgárokat.*
- 14–15. sz. fordulója **A hatalom gyakorlásának fő formájaként kialakul a bárói ligák rendszere.**
1401. ápr.–aug. *Zsigmond a Kanizsai-liga fogságában.*

- 1401 ősze *Hatalma megszilárdítására Zsigmond szövetségre lép a Garaiakkal és a Cilleiekkel.*
- 1402 eleje *A budai nép demokratikus irányban átalakítja a város önkormányzatát.*
1402. *Zsigmond elnyeri a cseh helytartóságot.*
1402. Timur Lenk az ankarai csatában legyőzi a törököket.
1402. szept. *Zsigmond örökösödési szerződést köt a Habsburgokkal.*
1403. aug. 5. *A Zsigmond-ellenes főúri liga támogatásával Nápolyi László királlyá koronáztatja magát.*
- 1403 ősze *Zsigmond felszámolja az ellenligát. Nápolyi László visszatér országába.*
1403. Nápolyi László a dalmáciai városokat 100 ezer aranyért eladja Velencének.
- 1400-as évek *Nagyszombatban, Sopronban és Budán valdensüldöző inkvizíció működik.*
1404. ápr. 6. **Placetum regium.**
1405. máj. 24. **Városi dekrétum.**
1405. **II. dekrétum (aug. 5.) A megye hatáskörébe utalja a job-
bágyköltözésnél elkövetett hatalmaskodásokat.**
1405. Kolozsvár megkapja a „szabad királyi város” címet.
15. sz. első *Az ország vezető városaiban 17–23⁰/₁₀-ot tesz ki az iparból élők*
harmada *száma.*
15. sz. első *Új céhalakulások Pozsonyban, Sopronban, Kassán és Kolozs-*
fele *vártott.*
1408. *Uralma megszilárdítása céljából Zsigmond megalapítja a Sárkány-*
rendet.
1410. szept. 20. *Zsigmondot német–római királlyá választják.*
1411. **Zsigmond a megyékre bízta a kamarahaszna és a tized
behajtásának ellenőrzését.**
- 1410-es évek *Pozsonyban plebejus elemek támadják a patrícius vezetést (Rauben-*
eleje *warter-ügy).*
1414. nov. 1. *Konstanzi zsinat, Husz János kivégzése.*
- 1417-től *Vergerio olasz humanista Zsigmond kancelláriájában.*
15. sz. eleje *Masolino reneszánsz festő Magyarországon. Zsigmond budai
„friss” palotája, tatai építkezései (Manetto Ammanatini).*
1418. *Török portyázók Zágráb vidékén.*
1418. *Magyarországi területen is megjelenik a huszitizmust üldöző inkvizíció.*
1419. **Csehországban kitör a huszita háború**
1419. *Török portyázók végigdúlják a Barcaságot, elhurcolják a brassói tanácsot.*
- 1420-as évek *Sopronban tömegmozgalom indul a patrícius vezetés ellen.*
- 1421–51. **II. Murad szultán uralkodása új lendületet
ad a török hódításoknak.**
- 1420-as évek *Ozorai Pipo temesi ispán sikeres portyái a törökök ellen.*
1426. *Zsigmond Lazarevics István szerb fejedelemtől diplomáciai úton megszerzi
Belgrádot.*
- 1420-as évek *Zsigmond kíséretet tesz a régi bánságok (Szörény, Macsó, Só, Ozora)
újraszervezésére.*
1427. *Galambóc vára a törökök kezére kerül.*

1428. ápr. **Zsigmond sikertelenül ostromolja Galambócot.**
1430. *Felkelnek a székekelyek, feldúlják a nemesek birtokait.*
1431. *A havasalföldi fejedelem a törökhöz pártol, az erdélyi batár felé megnyílik a török útja.*
1432. *A város lakóinak segítségével Nagyszombat a husziták kezére jut.*
1432. *A jászói premontrei kolostor jobbágysai felkelnek a földesúri terhek miatt.*
- 1432, 1436. *Sáros megyeiek megtagadják a tízedfizetést.*
1433. **Zsigmond rossz pénzt veret.**
- 1430-as évek *A győri püspök kiközösíti a soproniakat, mert a tízedet nem hajlandók a nagyobb értékű, régi pénzben fizetni.*
- 1433-34. *Antifeudális román megmozdulás Fogarasban.*
1434. máj. 30. **Lipanyi csata, a német birodalmi seregek győzelme a husziták felett.**
1435. **I.—II. dekrétum növeli a nemesi megyék hatáskörét.**
1435. *Sós szabályzat említi a máramarosi sóbányászok szervezkedését.*
1436. *Lépes György erdélyi püspök 3 évre visszamenőleg jó pénzben követeli a tízedet.*
- 1436-37. *Marchiai Jakab inkvizítori működése Magyarországon.*
- 1430-as évek *Huszita bibliafordítás.*
1436. *A huszita bibliafordító Tamás és Bálint diák az inkvizíció elől híveikkel együtt Moldvába menekülnek.*
- 1437-38. **Erdélyi magyar—román parasztfelkelés.**
1437. jún. *A felkelők Alparét község határában, a Bábolnahegy oldalán székértábort építenek.*
1437. júl. eleje *A paraszti sereg Dés mellett győzelmet arat Csáki László erdélyi vajda seregén.*
1437. júl. 6. **Első kolozsmonostori egyezmény.**
1437. szept. *A magyar, a székelő és a szász uralkodó osztályok kápolnai uniója.*
1437. szept. vége *A nemesek újabb veresége az apáti ütközetben.*
1437. okt. 6. **Második kolozsmonostori egyezmény.**
1437. dec. 10-14. között. *A felkelők veresége Kolozsvár és Kolozsmonostor között.*
- Budai Nagy Antal halála.*
1437. dec. 15. *A nemesek elfoglalják Nagyenyedet.*
1438. jan. vége **A nemesi seregek beveszik Kolozsvárt.**
1438. febr. eleje *Az erdélyi uralkodó osztályok tordai uniója megerősíti a kápolnai szövetség határozatait.*
- 1437-39. *Habsburg Albert uralkodása.*
1438. *A törökök ellenállás nélkül pusztítanak Erdélyben*
1439. máj. 23. *Patrícusellenes felkelés Budán.*
1439. *Dekrétum, amely több köznemesi követelésnek ad hangot.*
1439. aug. *A törökök elfoglalják Szerbiát, (27-én) beveszik Szendrőt.*
1440. *A török főerők sikertelenül ostromolják Belgrádot.*
1440. *Fegyveres harc a Habsburgi-párt és a Jagello-párt között. A Felvidék nagy része a Jiskra vezette Habsburg-seregek kezére kerül.*
- 1440-44. *I. Ulászló uralkodása.*
1442. márc. 18. *Hunyadi szentimrei veresége.*
1442. márc. 22. *Hunyadi győzelme Mező bég felett.*

1442. szept. 6. Hunyadi győzelme Schábeddin felett.
1443. okt.–1444. jan. Hunyadi ún. „hosszú hadjárat”-a
1443. okt. *Nis elfoglalása.*
1443. nov. *Szófia elfoglalása.*
1443. dec. *Előnyomulás a Balkán hegységig.*
1443. dec. 24. Hunyadi győzelme Melsticánál, majd a Kunovica-hágónál.
- 1444-től Az albán nép honvédő harca Kasztrióta György (Szkander bég) vezetésével.
1444. ápr. *Országgyűlés: határozatok a királyi hatalom erősítésére.*
1444. júl. *Szegedi béke.*
1444. aug. *I. Ulászló megszegi a szegedi békét.*
1444. nov. 10. Várnai csatavesztés, I. Ulászló halála.
- 1445-től *A vezető városok országgyűlési részvétele.*
1446. Az országgyűlés határozata a kapitányságok és a bárói szövetségek feloszlatásáról. — Hunyadi János kormányzó.
1447. *Országgyűlés: uralkodói jövedelmek, rendkívüli hadiadó a kormányzó kezén.*
1448. Emelik a máramarosi sómunkások bérét.
1448. okt. 18–19. Hunyadi veresége a rigómezei csatában.
1448. nov.–dec. *Hunyadi szendrői fogsága és szabadulása.*
15. sz. második fele Bérletek terjedése, a mezővárosok gazdasági súlyának növekedése.
1452. *Egy évre felfüggesztik a jobbágyság szabad költözését.*
1452. *Hunyadi leköszön a kormányzóságról. Főkapitányi kinevezése.*
- 1452–57. *V. László uralkodása.*
1453. *Cillei Ulrik ligája a királlyal Hunyadi ellen.*
1453. máj. 29. II. Mohamed szultán elfoglalja Konstantinápolyt.
1454. aug.–okt. *A törökök elfoglalják, Hunyadi felmenti Szerbiát.*
1454. *Újabb egy évre felfüggesztik a jobbágyság szabad költözését.*
1456. **Török hadjárat.**
1456. máj. *V. László kiszökik az országból.*
1456. júl. 4. *Belgrád ostromának kezdete.*
1456. júl. 14. *A dunai török hajóhad leverése, Belgrád megsegítése.*
1456. júl. 21. *Általános török roham. Dugovics Titusz hőstette.*
1456. júl. 22. **A felkelők kirohanása, az ostromló sereg elvonulása. Belgrádi győzelem.**
1456. aug. 11. *Hunyadi János halála.*
1457. máj. 14. *Hunyadi László kivégzése.*
1457. *Hunyadi Mátyás fogsága Prágában.*
1457. nov. 23. *V. László halála.*
1458. jan. 24. **Hunyadi Mátyás királlyá választása (uralkodása 1458–90).**
1458. *Garai lázadása; lemondatása a nádorságról.*
1458. *Szilágyi Mihály kormányzó lemondatása, ligája Újlakival és Garaival, világosi fogsága.*

1458. A törökök Szerbiában megszilárdítják uralmukat.
1459. febr. 17. *A Garai-liga Németújváron Frigyes császárt választja királynak.*
1459. ápr. 7. *Nagy Simon körmendi veresége, majd győzelme (április 12-én). Garai pártja szétesik.*
1459. *Szilágyi Mihály török fogsága és kivégzése Konstantinápolyban.*
1459. *A jobbágyság szabad költözését felfüggesztik.*
1461. *Jiskra lázadása és megboldolása. Az Akszomit vezette „cseh testvérek” leverése.*
1462. *Jiskra Mátyás szolgálatába áll.*
1462. *Mátyás békét köt III. Frigyesel.*
- 1460-as évektől *Mátyás ismételten kiveti a rendkívüli hadiadót.*
- 1460-as, 70-es évek *Paraszti ellenállás a növekvő állami adózással szemben.*
- 1462-től *Mátyás bírói reformjai.*
1463. *A jobbágyság szabad költözését egy évre felfüggesztik.*
1463. *Török betörések a Temesközbe és a Szerémségbe.*
1463. okt.-dec. 25. **Jajca ostroma és bevétele.**
1464. márc. 29. *A Frigyesztől visszaszerzett koronával Mátyás megkoronáztatja magát.*
- 1464 ősze *Mátyás Jajcát felmenti, Szerebnyiket beveszi, Zvornyikot sikertelenül ostromolja.*
1464. *Szeben (erdélyi szászok) rendi kiváltsága.*
1467. *Mátyás kincstárügyi reformja.*
- 1460-as évektől *„Katonai-hivatali arisztokrácia” kialakulása, polgári származású tanácsadók Mátyás államában.*
1467. *Úri lázadások Mátyás ellen.*
1467. *Mátyás megfékezi az erdélyi lázadást, sikertelen hadjárata Moldva ellen.*
1468. ápr.-tól **Mátyás hódító hadjáratai Csehország ellen.**
1469. máj. *A cseh rendek egy része Mátyást királlyá választja.*
1469. *Pogyebrád a Jagellóknak ajánlja fel királyságát.*
- 1460-as évek vége *Török portyázások Horvátország területén.*
- 1470 k. *Másoló- és miniatúrafestő műhely Mátyás udvarában.*
1471. *Mátyás-ellenes főúri lázadás Vitéz János és Janus Pannonius részvételével.*
1471. okt.-nov. *Jagello Kázmér trónkövetelőként benyomul az országba. Mátyás a lázadást elfojtja.*
1472. *A török Sabácnál erős várát emel.*
- 1472-77. *Hess András budai nyomdájának működése.*
1473. *A Budai krónika kinyomtatása.*
1474. *A Jagellók szövetséget hoznak létre Mátyás ellen.*
1474. okt. 25-
nov. 19. **Boroszló ostroma. Mátyás győzelme.**
1474. *A jobbágyság szabad költözését ideiglenesen felfüggesztik.*
1475. *Thurzó János a 7 bányavárosban vízelvezető berendezések építésére kötelezi magát.*
- 1470-es évek *A nagy kancellária szervezetének átalakulása.*

- 1470-es évekre A kincstartóság hivatalá alakul.
1475. jan. *István moldvai fejedelem és Mátyás seregeinek győzelme a törökön.*
1476. jan.-febr. **Sabác viadala, febr. 15-én megvétele.**
1476. *Báthori István Boszniaából, Moldvából és Havasalföldről kiszorítja a törököket.*
1476. *Mátyás nőül veszi a nápolyi király leányát, Beatricot.*
- 1470-es évek *Mátyás kapcsolatot épít ki a milánóiakkal és a nápolyiakkal.*
1477. júl.-aug. **Mátyás hadjárata Frigyes ellen, Bécs körülzárása.**
1477. dec. 1. *Mátyás békét köt Frigyesseel.*
1478. dec. 7. **Béke Mátyás és Jagello Ulászló között.**
1478. **A rendek 5 évre megszavazzák a rendkívüli hadiadót.**
1479. *Mátyás tíz évre szóló szövetséget köt a svájciakkal.*
- 1470-es évek végére *Mátyás zsoldos seregének állandó keretlétszáma 8-10 ezer fő.*
1480. *Felújul Mátyás háborúja Frigyesseel. Mátyás elfoglalja Radkersburg várát.*
- 1480-81. *Kinizsi Pál csapatai Krusevácig nyomulnak előre.*
1481. aug.-szept. *Magyar Balázs megadásra kényszeríti Otranto török őrségét.*
1481. **II. Mohamed szultán halála; fiai között trónviszály.**
1482. *Mátyás érintkezésbe lép Dzsem török trónkövetelével.*
1482. *Mátyás szövetségre lép III. Iván moszkvai nagyfejedelemmel.*
- 1480-as évek *Mátyás saját fegyvergyártó műhelyek felállításával kísérletezik.*
- 1480-as évek *III. Iván Mátyástól kér ágyúöntőket és szerelőket.*
1482. szept. 30. *Mátyás hadai beveszrik Hainburgot.*
- 1483 végén *Mátyás fegyverszünetet köt a törökkel.*
1484. *Bajazid szultán elfoglalja Kilia és Akkermán moldvai kikötőket.*
1484. *Mátyás hadai teljessé teszik Bécs körülzárását.*
1485. jan. 29-jún. 1. **Bécs ostroma és elfoglalása, a város hűségesküje Mátyásnak**
1485. *Nádori cikkek (a nádor közbenjáró az uralkodó és a rendek között).*
1486. **Törvénykönyv: a feudális jog kodifikálásának első kísérlete.**
1486. **Szentesíti a köznemesség vezető pozícióját a megyében.**
1486. **A birodalmi rendek Habsburg Miksát választják királlyá.**
1487. aug. 17. *Mátyás elfoglalja Bécsújhelyet.*
1487. *Mátyás bécsújhelyi seregszemléje.*
1487. *A hét bányaváros kassai statútuma büntetést rendel a munkások „önkényes” követelése ellen.*
1488. *Mátyás védelmébe veszi a pápai fennhatóság ellen fellázadt Ancona városát.*
1488. *Turóczi János krónikája.*
- 1488-i adat *Corvina állománya 500 kötet.*
- Aristotele Fioravante, Benedetto da Maiano, Giovanni Dalmata magyarországi építkezései Mátyás uralkodása idején.*
- A Báthoriak nyírbátori templomépítkezése.*
- Pesti plébániatemplom, menyői templom, csikmenasági templom,*

gyulafehérvári Lászlai-kápolna (gótikus és reneszánsz stílus-
elemek keveredése.)

- 1480-as, 90-es
évek Temesvári Pelbárt munkássága.
- 1490-es évek Antonio Bonfini befejezi történeti művét (Rerum Ungaricarum
Decades).
1490. ápr. 6. Mátyás halála Bécsben.
1490. júl. Corvin János veresége az országgyűlés seregeitől. A rendek Ulászló cseh
királyt emelik a magyar trónra.
1490. szept. Ulászló királlyá koronázása (uralkodása 1490–1516).
1490. szept. Miksa betör a Dunántúlra – nov.: elfoglalja Székesfehérvárt.
1490. okt. A törökök boszniai betörése.
- 1490 ősze János Albert lengyel herceg Kassát ostromolja.
- 1490–91 tele Ulászló kiszorítja a Felvidékről János Albertet.
- 1491 tavasza A törökök erdélyi betörése, Kinizsi Pál győzelme.
- 1491 vége Pozsonyi béke Ulászló és Miksa között.
1492. febr. Az országgyűlés elfogadja a pozsonyi szerződést;
a rendek megkezdik a központosítás vívmányainak meg-
semmisítését.
1492. 47. tc.: a mezővárosi polgárság jobbágysorba taszítása.
- 1492 nyara Ulászló fellép a kilencedtörvénnyel szembeszegülő Cegléd ellen.
1492. János Albert újabb kudarca, megegyezése Ulászlóval.
1492. A törökök szörényi veresége Kinizsitől.
1492. Kinizsi Pál szétveri a fekete sereget.
1492. A máramarosi bányamunkások munkabeszüntetése.
- 1492 vége Székelyek panasza Báthori István vajda ellen jobbágysorba taszításuk
miatt.
1493. febr.–márc. Újabb török dúlás Erdélyben.
- 1493 nyara A törökök Belgrádot ostromolják, benyomulnak Karintiába, Kinizsi
győzelmei.
1494. Nemesi lázadás Erdélyben az állami adók miatt.
1494. 206 000 porta közül 91 000 porta adója nem folyik be a kincs-
tárba.
1494. A Dócziak támadása a felvidéki bányavárosok ellen.
- 1494–95. Az Ernuszt Zsigmond-féle összeírás alapján az ország lakossága
3 és fél–4 millióra tehető.
- 1494–95. A király kezén alig egy-két vármhely van.
- 1494–95. Újlaki Lőrinc lázadása és meghódolása.
1496. A török elárasztja Havasalföldet.
1496. A dömösi prépost jobbágysági megtagadja a tizedet; tizedmegtagadás miatt
a kalocsai érsek kiközösíti Szabadkát.
1496. Thurzó János megszervezi a bányatársulását.
- 1496–1511. Román megmozdulások a nemesek és a szász patríciusok ellen.
1497. Országgyűlés: a nemesség támadása az állam központi szervei ellen.
1497. A bányavárosok lakossága a Dócziak birtokait dúlja.
- 1497–98. Bakócz Tamás csere révén elnyeri a esztergomi érsekséget.
1498. Szatmári György kancellár.

1498. Országgyűlés: a „köznemesei párt” aktivizálódása, Werbőczy István fellépése.
1498. A zselléreket egyházi tizedfizetés alá vetik.
1498. Máramarosi bányászok bérkövetelése.
- 1490-es évek vége Celtis Konrád „Dunai Tudós Társaság”-ot szervez.
1500. Országgyűlési törvény a gabona, a bor és a vetemények után az egész jobbágságot kilenced fizetésére kötelezi.
1500. Törökellenes szövetség a magyar, a lengyel, a francia király, továbbá Velence és a pápa részvételével.
1501. Tizedmegtagadás miatt az egyház kiközösíti Szatmárt.
- 1500–02. Corvin János győzelmei a török felett.
1502. Velence békéje a szultánnal, a törökellenes szövetség felbomlása.
1502. A kincstár kiváltja Szegedet Corvin János zálogbirtokából.
1502. Esztergom lakóit Bakócz Tamás kilencedfizetés alá veti.
1503. aug. 20. Corvin János a nádorságra tör; kudarca. Nádor Perényi Imre lesz.
1504. Országgyűlés: a paraszti vadászat és madarászat tilalma.
1504. A nemesség kimondja, hogy csak végső szükség esetén fog fegyvert.
1504. Corvin János halála.
1505. Az ellentétek kirobbanása Ulászló és a Szapolyai-párt között.
1505. szept. Miksa hadüzenete a magyar rendeknek.
1505. szept.–okt. A rákosi országgyűlés határozata az idegen származású királyok ellen.
1506. Ulászló újabb családi szerződése Miksával.
1506. Miksa betör Magyarországra.
- 1506 nyara Béke Ulászló és Miksa között (fenntartja a Habsburgok igényét a magyar trónra).
- 1506 nyara II. Lajos születése.
1506. A székelyek felkelése az ököradokivetés miatt.
1506. A fizetetlen belgrádi és boszniai őrség egy része elhagyja szolgálatát.
1507. Az esztergomi Bakócz-kápolna építése (reneszánsz stílus).
1508. II. Lajos koronázása.
1509. Corvin János özvegyét Ulászló Hohenzollern Györggyel házasttja össze. A Szapolyaiak elesnek a Hunyadi-birtokoktól.
1510. Ráskai Lea Margit-legenda másolása.
- 1510–12. A semptei uradalomban és Szatmárban 15–30 százalék között van a zsellérek arányszáma.
1513. Plebejus felkelés a városok városokban.
1513. Bakócz Tamás a római pápaválasztáson. Megbízatása keresztes hadjárat szervezésére.
1514. ápr. 16. Bakócz Tamás kihirdeti a keresztes hadjáratra szóló pápai bullát.
1514. ápr.–máj. A paraszti sereg gyülekezése a rákosi táborban. Ellentétek az uralkodó oszttályon belül a sereg felfegyverzésének kérdésében.
1514. ápr. A keresztes had vezetését Bakócz Tamás Dózsa Györgyre bízta.
1514. máj. 23. Bakócz Tamás felfüggeszti a keresztes hadjáratot.
1514. máj.–júl. Magyarországi parasztháború.
- 1514 máj. Dózsa György ceglédi beszéde és kiáltványa.
1514. máj. vége A parasztsereg tiszavarsányi átkelése.

1514. jún. *Apátfalvi ütközet.*
1514. jún. *A parasztsereg nagylaki győzelme, Csáki Miklós, Telegdi István kivégzése.*
1514. jún. *A parasztsereg elfoglalja Aradot, Világost és Lippát.*
1514. jún. 9. *A parasztsereg felrobbantja Solymos puszkaporos tornyát, a várat elfoglalja.*
1514. jún. 9. *Dózsa a fősereggel ostrom alá veszi Temesvárt.*
1514. jún. 15. *A Temesvárt ostromló parasztsereg megkezdí a Béga folyó elvezetését.*
1514. jún. *Parasztmozgalmak a Felvidéken, a Tiszántúlon és Erdélyben.*
1514. jún. *A parasztlók gubacsi táborának leverése.*
1514. jún. 22–26. között. *A parasztlók veresége Debrő vára alatt.*
1514. júl. 3. *II. Ulászló segélykérő levele a pápához.*
1514. júl. **Temesvári csata, a parasztsereg leverése. Dózsa kivégzése.**
1514. júl.–aug. *Kolozsvári csata; Mészáros Lőrinc bihari harcai, veresége és kivégzése; a délvidéki parasztsereg leverése.*
1514. 14. tc.: **a jobbagyság röghözkötése. Nemesei megtorlás.**
1514. **Elkészül Werbőczy István Hármaskönyve.**
1515. **Ulászló és Miksa családi szerződése. A Fuggerek növekvő szerepe a közép- és kelet-európai politikában.**
- 1516–26. **II. Lajos uralkodása.**
1516. *Az országgyűlés nemesei ülnököket rendel a királyi tanácsba.*
1517. *A Hármaskönyv kinyomtatása Bécsben.*
1518. *Az országgyűlésen az adó behajtását a nemesek külön kincstartóra bízzák. Bakócz Tamást kizárják az országtanácsból.*
1519. *Országgyűlés: a nemesei csapatok szétkergetése. Báthori Istvánt választják nádorrá.*
1519. **Állami kezelésben levő vámok elzálogosítása.**
1519. **A bányamunkás-szervezkedés leszerelésére II. Lajos támogatja az ún. „testvériség” alakítását.**
- 1520-as évek első fele **A lutheranizmus megjelenése a dél-erdélyi városokban és Sopronban.**
- 1520-tól **II. Szulejmán Törökország trónján.**
1521. máj. *Ferdinánd és Anna házassága.*
1521. **A török ellen megszavazott adó tizedrésze gyűlik be.**
1521. **A király 70 ezer arannyal adós Belgrád várparancsnokának.**
1521. **A wormszi birodalmi gyűlés, V. Károly császár és az angol király megtagadják a török elleni segítséget.**
- 1521 nyara **II. Szulejmán támadásra indul Magyarország déli végvárai ellen.**
1521. aug. 15. **Sabác eleste (Logodi Simon hősi ellenállása).**
1521. aug. 29. **Belgrád eleste.**
- 1521–25. **Plebejus mozgalmak Sopronban.**
1522. **A törökök Erdélyben, Szlavóniában és Horvátországban pusztítanak.**
1522. **A Habsburgok erősítik Horvátország védelmét, Magyarországot magára hagyják.**
1523. **Az országgyűlés határozata a lutheri reformáció hívei ellen.**
- 1523-tól **Tomori Pál kalocsai érsek.**

1524. *A nemesi ülnökök kibagyása a királyi tanácsból. A bárói párt előretörése.*
1524. *II. Lajos Luther műveinek elégetésére utasítja a nagyszombati tanácsot.*
1525. *A király évi jövedelme 100 ezer forint alá esik.*
1525. *Besztercebányai bányászok munkabeszüntetése.*
1525. *A rákosi országgyűlés száműzi a Fuggereket.*
1525. máj. 22. *Főúri liga alakul a Szapolyaiak részvételével a királyi tekintély védelmére.*
1525. *Zsidóellenes pogrom Budán.*
1525. *Jajca ostroma és felmentése.*
1525. *Hatvani országgyűlés: a nemesi párt felülkerekedése. Werbőczy István nádor.*
1525. *A gyulai uradalomban a majorsági búzatermés felülmúlja a kilencedbúza mennyiségét.*
1525. *II. Szulejmán megszünteti viszálját a krími kánnal.*
1526. márc.-ápr. *A besztecebányai bányamunkások fegyveres felkelése.*
1526. ápr. 13. *Werbőczy Besztecebányán, a bányamunkás-felkelés elfojtása.*
1526. *A Fuggerek 15 évre ismét bérbe kapják a felvidéki bányákat.*
1526. ápr. *A budai országgyűlésen teljes fordulat a bárói párt javára. Werbőczy lemondatása és törvényen kívül helyezése.*
1526. máj. **Cognaci liga a Habsburgok ellen.**
1526. júl. *Tatár támadás Lengyelország ellen.*
1526. júl. *II. Szulejmán hadjárata Magyarország ellen. Pétervárad eleste.*
1526. júl. vége *Brodarics kancellár levele a pápának: Magyarország végveszélyben.*
1526. aug. 5. *II. Lajos Budáról a török ellen indul.*
1526. aug. 29. **Mohácsi csatavesztés.**
1526. aug. 30. *A német rendek határozata 10 ezer főnyi segélycsapat küldéséről.*
1526. szept. 8. *A törökök elfoglalják Budát.*
1526. szept. *Népi ellenállás a Vértesben, a Mátrában és a Bácskában.*
1527. *Karthauzi Névtelen: Érdy-kódex.*

Tartalom

A Kárpát-medence és a magyar nép története a honfoglalás előtt (Őstörténet)

I. A KÁRPÁTOK MEDENCÉJÉNEK LAKÓI A MAGYAROK ELŐTT.... 8

1. <i>A Kárpát-medence őstörténete</i>	8
Kőkorszak	8
A fémfeldolgozás kezdetei	9
Bronzkor	9
Vaskor	10
A kelták	11
A dákok	11
2. <i>Pannónia és Dacia a rómaiak, az Alföld a lovas nomádok uralma alatt</i>	12
A római hódítás	12
Társadalmi fejlődés és ideológia	13
A barbaricum	14
Dacia provincia	15
A pannóniai uralom hanyatlása	16
3. <i>A népvándorlás hullámai a Kárpátok medencéjében</i>	17
A hunok	17
Attila birodalma	19
Germán törzsek uralma	20
Az avarok uralma	21
A frank támadás	23
Erdély a népvándorlás korában	23

II. A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG KIALAKULÁSA 25

1. <i>A magyar nép kialakulásának finnugor és ugor szakasza</i>	25
A finnugor nyelvrokonság	25
Társadalomfejlődés a finnugor együttélés korában	27
Az ugorkori fejlődés	28
Az állattenyésztésre áttérés következményei	29
2. <i>A magyar pásztortársadalom vándorlása. A katonai demokrácia</i>	30
Vándorlás a mai Szovjetunió földjén	30
A mezőgazdaság fejlettsége	31
Társadalmi és szervezeti változások	32
A honfoglalás előestéjén	34

Magyarország története a feudalizmus korai szakaszában (A honfoglalástól kb. a 13. század derekáig.)

III. A FEUDÁLIS VISZONYOK FEJLŐDÉSE (a honfoglalástól az államalapításig) 39

1. <i>A honfoglalás</i>	39
A honfoglalókkal kapcsolatban álló országok helyzete	40
A honfoglaló magyarok hadszervezete	43
A honfoglalás története	44

2. <i>Az osztályviszonyok fejlődése</i>	47
A pásztortársadalom válsága	47
Az osztályviszonyok a szláv területeken	49
Az ún. kalandozó hadjáratok	50
A „kibékíthetetlen osztályellentétek” kialakulása	54
3. <i>Az állam megszervezése</i>	58
Harcok az államszervezésért	58
Az István-kori állam gazdasági alapja. (A feudális földtulajdon kialakulása.)	60
Az új magyar állam harca az idegen hódítók ellen.....	65

IV. A FEUDÁLIS FÖLDTULAJDON MONOPÓLIUMÁNAK KIALAKULÁSA 68

1. <i>A „pogánylázadások”</i>	68
2. <i>A korai feudális állam megszilárdulása</i>	72
3. <i>A feudális földtulajdon monopóliumának kifejlődése</i>	76
A világi magánnagybirtok	78
Az egyházi birtok	80
Királyi birtok	85
4. <i>A bonfoglaláskori pogány műveltség és a keresztény egyházi művelődés kezdetei</i>	87

V. A KORAI FEUDÁLIS ÁLLAM A SZÉTTAGOLÓDÁS ÚTJÁN..... 93

1. <i>A bel- és külpolitika fejlődése Kálmántól III. Bélig</i>	93
2. <i>Az állam III. Béla idején</i>	103
3. <i>A feudális anarchia éleződése a 13. század elején</i>	106
A királyi birtokok népei és helyzetük a 13. század elején.....	112
A „serviensek” (servientes regis)	114
Az Aranybulla-mozgalom és eredményei	115
Az egyházi nagybirtok reakciója: az 1231-i bulla és a beregi egyezmény	120
4. <i>A tatárjárás és következményei</i>	124
IV. Béla politikája a tatárjárás előtt	124
A tatár hódítás jellege és szervezete. A tatárjárás.....	126
IV. Béla bel- és külpolitikája a tatárjárás után	129
5. <i>A keresztény egyházi műveltség kibontakozása</i>	132

Magyarország története az érett feudalizmus időszakában (kb. a 13. század derekától)

VI. FEUDÁLIS SZÉTTAGOLTSÁG (a 13. század derekától kb. 1320-ig)..... 143

1. <i>Az árutermelés csúcsának jelentkezése</i>	143
A termelőerők fejlődése a magánnagybirtokon a 13. század folyamán..	143
A munkamegosztás fejlődése, városok alakulása	146
2. <i>Az uralkodó osztályon belüli réteg harcok kiegyeződése</i>	156
A nemesi megye	156
A tartományurasságok szervezete, magánhadserég, familiaritás.....	159
3. <i>A paraszti osztály harc és eredményei a 13. század második felében</i>	162
4. <i>Az interregnum: a nagy tartományurak leverése</i>	176

VII. AZ EGYSZERŰ ÁRUTERMELES RENDJÉNEK KEZDETEI. AZ URALKODÓ OSZTÁLY TÖREKVÉSEI AZ ÁLLAMHATALOM RENDI MEGOSZTÁSÁRA (kb. 1320—1382)..... 184

1. <i>A központi hatalom átmeneti megerősödése Károly Róbert idején</i>	184
A királyi hatalom és a nagybirtokosság egyensúlya	184
A magyar állam külpolitikájának fejlődése Károly Róbert idején. A külkereskedelem a 14. században	189
Az állami pénzügy fejlődése Károly Róbert idején	191
A bandériális hadrendszer	192
2. <i>Az árutermelés továbbfejlődése</i>	
A munka termelékenységének emelkedése a mezőgazdaságban és a paraszti árutermelés.....	194
A bányászat fejlődése a 14. században	199
A városok fejlődése, a céhek kezdődő kialakulása	201

3. <i>A rendi törekvések jelentkezése</i>	208
Az új nagybirtokosok felülkerekedése	208
I. Lajos külpolitikája	210
A hódító hadjáratok hatása a társadalmi ellentétek kiéleződésére. Az 1351. évi országgyűlés	213
4. <i>A világiás irányú nemesi és városi műveltség elemei az egyházi kultúra keretei között</i>	218

VIII. A VÁROSOK FEJLŐDÉSE ÉS A RENDI KÉPVISELETI ÁLLAM ELEMEINEK KIALAKULÁSA (1382—1439)

1. <i>A rendi-képviseleti állam elemeinek kialakulása</i>	233
Bárai ligák és dinasztiai harcok a hatalomért	233
A rendi ellentétek fejlődése a kiszélesedő árutermelés talaján	240
Zsigmond külpolitikája	254
2. <i>A huszitizmus magyarországi visszhangja és az erdélyi magyar—román parasztfelkelés</i>	258
A pénzjáradék előretörése és a zselléresedés a századforduló évtizedeiben	258
Antifeudális harcok, eretnekmozgalmak	262
Az 1437—38. évi erdélyi magyar—román parasztfelkelés	266

IX. HARCOK A TÖRÖK HÓDÍTÓK ELLEN. A RENDI-KÉPVISELETI ÁLLAM KIFEJLŐDÉSE (1439—1458)

1. <i>A hódítók visszaszorítása</i>	276
A török veszedelem kibontakozása a feudális pártharcok fokozódása idején	276
A török háborúk fordulata	278
Összefogás a török visszaszorítására	281
2. <i>Küzdelmek a központi hatalom megszilárdításáért a rendi-képviseleti államban</i>	287
A rendi-képviseleti állam kifejlődése	287
Újabb kísérletek a török visszaszorítására. A belgrádi győzelem	293

X. KÖZPONTOSÍTÓ TÖREKVÉSEK A RENDI-KÉPVISELETI ÁLLAMBAN A NÖVEKVŐ ÁRUTERMELÉS ÉS PÉNZGAZDÁLKODÁS TALAJÁN (1458—1490)

1. <i>A rendi-képviseleti állam megszilárdítása és a központosítás kezdetei</i>	302
Mátyás királlyá választása és a központosítás kérdése	302
A rendi-képviseleti állam megszilárdítása, függetlenségének és egységének biztosítása	306
Harcok Boszniában a török hódítók ellen	312
2. <i>A központosító politika belső erőforrásai</i>	314
Az egyszerű árutermelés rendjének fejlődése	314
Az osztályok és a központosító politika	321
3. <i>Az államhatalom központi szervezésének kiépítése</i>	328
Küzdelmek a központosítás belső és külső akadályaival	328
Az új intézmények: hadsereg, hivatalok	333
4. <i>Küzdelmek a központosítás eredményeinek megszilárdításáért</i>	340
Mátyás hivatali-rendeleti kormányzása és a rendek	340
„Két császár ellen”	343
5. <i>A világi elem megerősödése a műveltségben</i>	352

XI. A RENDI REAKCIÓ ÉS A RÖGHÖZ KÖTŐ TENDENCIA FELÜLKEREDÉSE. AZ 1514. ÉVI PARASZTHÁBORÚ. MOHÁCS. (1490—1526)

1. <i>A központosítás eredményeinek összeomlása</i>	368
A bárói rend uralma	368
A központosítás intézményeinek hanyatlása	372
A középnemesség harca a hatalomban való nagyobb részesedésért. A „közneemesi párt”	375

A török veszély előtérbe kerülése, a Habsburg hatalmi törekvések fel- újulása	378
A jobbágyság helyzete a parasztháború küszöbén.....	381
A városi és bányavárosi lakosság helyzete	387
Helyi antifeudális mozgalmak	389
2. <i>Az 1514. évi magyarországi parasztháború</i>	392
A keresztes hadjárat. Dózsa György	392
A parasztháború kirobbanása	395
A parasztháború ideológiája	396
A parasztháború felfelé ívelő szakasza	399
A parasztháború hanyatlása.....	406
Utolsó ellenállási kísérletek	409
A városi lakosság és a bányamunkások szerepe a parasztháborúban....	411
A nemesi megtorlás	412
3. <i>A török hódítók elleni védelem összeomlása</i>	415
Az államszervezet további bomlása a parasztháború leverése után.....	415
A török támadások megélénkülése	421
A rendi küzdelmek kiéleződése	424
A beszercebányai bányamunkásmozgalmak 1525—26.....	426
A török veszély növekedése és az európai politika	429
A feudális hadvezetés csődje. A népi ellenállás kezdetei.....	430
Időrendi áttekintés	436
Képmelléklet	463

61.1610 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.

Felelős vezető: Lengyel Lajos igazgató

Tankönyvkiadó Vállalat

A kiadásért felelős: Vágvölgyi Tibor igazgató

Felelős szerkesztő: Gold László

Műszaki vezető: Gortvai Tivadar

Műszaki szerkesztő: Vízkelety József

A kézirat nyomdába érkezett: 1961. március. Megjelenés: 1961. október

Példányszám: 3100 Terjedelem: 40,5 (A/5) ív + 3,5 ív melléklet

Készült: linó szedéssel, íves magasnyomással.

az MSZ 3601-34 és az MSZ 3602-35 szabvány szerint

Azonossági szám: 4626

Képmelléklet

I. Honfoglaláskori emlékek

1. Övveretek honfoglaló vitéz sírjából (Kenézlő), 2. Tarsolylemez (Galgóc), 3. Honfoglaló vitéz sírja (Kenézlő), 4. 10. századi magyar vezéri kard („Nagy Károly” kardja, Bécs)

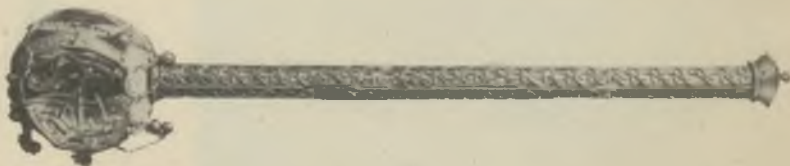
II. Államalapítás

1

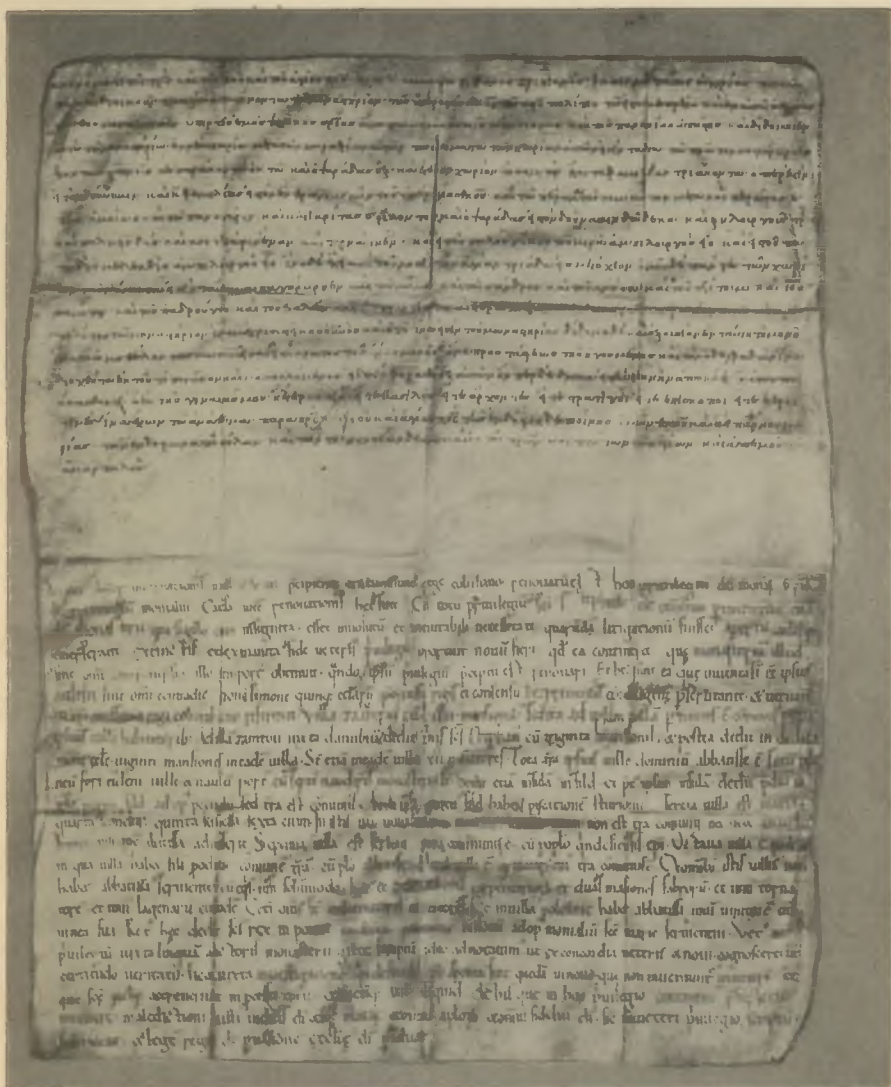
2

3

1. I. István király képe a koronázási paláston, 2. A magyar királyi korona (XI. század), 3. A magyar király jogara

III. Egyházszervezés

I. István király görög adománylevele a veszprémvölgyi apácolostor részére Kálmán király 1109-i átiratában, az adomány latin nyelvű megújításával

Annō in incarnatione dñi. d cccc xc vii. Adalbert epe mact
d cccc xc viii. Geysa pnceps ungarorū obit. L. rex autē

Guſt Stephan⁹ ungarorū rex coronat⁹ est.

Q. i. Q. xxxv.

Q. ii. Q. xxxvi. Maurus epi ē effect⁹.

Q. iii. Q. xxxvii.

Q. iii. Q. xxxvii. Dedicat⁹ ē monastium s. Benedicti a

Susinus rex mortuus est. a. Pet⁹ mregē deq⁹

Q. vi. Q. xxxviii.

Q. vii. Q. xl.

Q. vii. Q. xli. Pet⁹ rex eic⁹. a. Alia mregē deq⁹

Q. viii. Q. xlii. Bompas epe obit.

Q. x. Q. xliii.

Q. xi. Q. xliiii. Alia rex ungar⁹. a. Pet⁹ rex ungar⁹

Q. xii. Q. xliii.

Q. xiii. Q. xlii.

Q. xiiii. Q. xliiii. Iudicant⁹ epi. Gerard⁹ 7 Alad⁹. a

Q. xv. Q. xliiii. Petrus rex cum dolo obicit. a. Andras rex ungar⁹

Q. xvi. Q. xlv.

Q. xvii. Q. xlviii.

Q. xviii. Q. l.

Q. xviii. dedicat⁹ ecclā s. Adriani in.

Q. xxi. Q. li. Henric⁹ impator pannonia ungarorū

Q. xxi. Q. li. Henric⁹ impator castrū posui obicit.

Q. xxii. Q. lii. Samson fili⁹ Andras regis natus.

Q. xxiii. Q. liii.

Q. xxiii. Benedict⁹ papa obit.

Q. xxv. Q. lvi. Henric⁹ impator obit.

Q. xxvi. Q. lvi.

Q. xxvii. Q. lvii. Andras rex infirm⁹. 7 Solomonem

filium suum coronavit.

Q. xxviii. Q. lviii.

Q. xxx. Gerard⁹ epe ordinat⁹.

Q. xxxi. Henric⁹ fili⁹ Stephani regis obit.

Q. xxxii. Q. lvi.

Q. xxxiii. Q. lx. m. Andras 7 frēm eius bel⁹

gravi⁹ discordia orit⁹. 7 rex Andras mori.

1

2

3

4

5

1. Szarvasvadászat ebekkel a Képes Krónikából, 2. Solymász. (Kályhacsempe, Nadab. 16. század),
3. Vadkanvadászat ebekkel a Kálmáncsehi breviáriumból, 4. Farkas elejtése a Kistárkányi-család
címerén, 1434, 5. Vadkanvadászat a Cseh-család címerén, 1514

1

2

3

4

5

6

1. Makkot verő pásztorok (Kályhacsempe, Nadab 16. század), 2. Disznóölés 15. századi Kalendáriumból, 3. Béklyó a 15–16. századból, 4. Ökrösfogat a jakabfalvi oltárképről, 15. század, 5. Juhászok a radácsi oltárképről, 15. század, 6. Lovasfogat a jánosréti oltárképről, 15. század

1

2

3

4

5

6

1. Erdőirtás (Bagamér lipthói pecsétje, 1290), 2. Eke képe 1456-i címerről, 3. Vető 15. századi kalendáriumból, 4. Arató 15. századi kalendáriumból, 5. Cséplő 15. századi kalendáriumból, 6. Szőlőtaposó 15. századi kalendáriumból

VIII. Mezőgazdasági munkaeszközök

Gazdasági szerszámok 14-15. század: 1. sarló, 2. fejsze, 3. fenőkő, 4. üsztöke, 5. kaszaüllő, 6. 16. századi ekevas Szegespusztáról, 7. Árpád-kori ásópapucs, 8. Árpád-kori malomkő Kardoskútról

1

2

3

1. Bányaszerszámok Rudabánya 14. századi pecsétjén, 2. Bányászok Újbánya 14. századi pecsétjén, 3. Bányaüzem a rozsnyói oltárképen

1

2

3

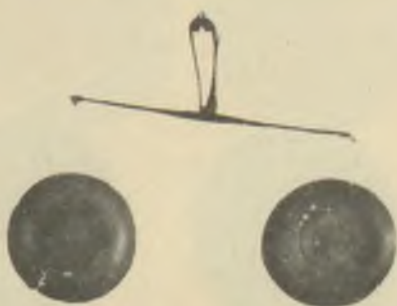
4

1. Kovács képe a 15. századból, 2. Templomépítés a Képes Krónikából, 3. Malom, 15. sz. eleje (Eperjesi fogadalmi kép), 4. Szerszámok

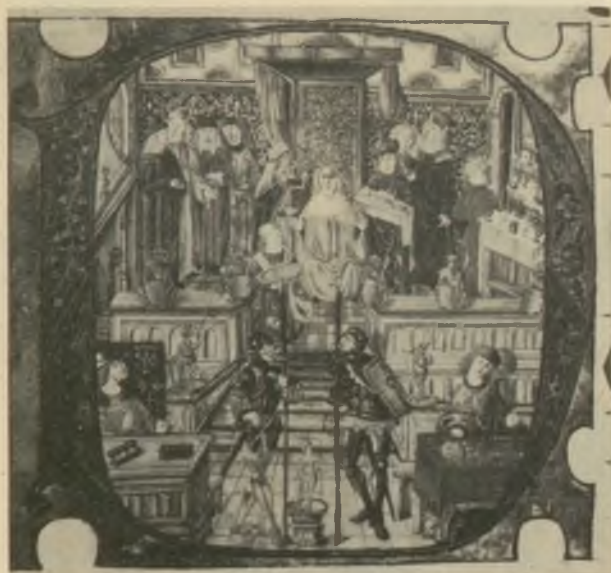
XI. Kereskedelem

1

2

3

1. 15. századi kereskedő a Bem-kódexből, 2. Pénzváltó mérleg a 12. századból Óbudáról, 3. Pénzváltó a Mátyás antifonaléból

XII. Pénzek (1.)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

1. I. István denárja, 2. I. Béla hercegi denárja, 3. I. László denárja, 4. 12. századi denár, 5. III. Béla rézpénze, 6. III. Béla bratátája, 7. II. Endre denárja, 8. IV. Béla szlavón denárja, 9. IV. László obulusa

XIII. Pénzek (II.)

10

11

13

12

14

15

16

10. I. Károly aranyforintja,
11. I. Károly obulusa, 12. I.
Lajos garasa, 13. Albert de-
nárja,

17

14. Hunyadi János denárja,
15. I. Mátyás aranyforintja,
16. II. Ulászló tallérja,
17. II. Lajos obulusa

XIV. Pecsétek (I.)

1

2

3

4

5

6

7

8

1. Péter király ólombullája, 2. I. Endre idézőbilloga, 3. Könyves Kálmán nagypécsetje, 4. II. Endre aranybullájának hátlapja, 5. IV. Béla tatárjárás előtti (1240) kettős pecsétjének előlapja, 6. IV. Béla tatárjárás előtti (1240) kettős pecsétjének hátlapja, 7. V. István pecsétjének hátlapja, 8. III. Endre herceggkori lovas pecsétje (1286 körül)

9

10

11

12

13

14

15

16

9. I. Lajos titkos pecsétje, 10. Zsigmond utolsó nagy pecsétje (kicsinyítve), 11. I. Mátyás aranybullája, elő- és hátlap, 12. Tristanus ispán pecsétje, 13. század, 13. Opulai László herceg és nádor lovas pecsétje, 14. század utolsó negyede (kicsinyítve), 14. A nyitrai káptalan pecsétje, 13. század, 15. Az csergomi latinok pecsétje, 13. század, 16. Buda város pecsétje, 13. század

XVI. Sokpecsétetes oklevél

1. Az országnagyok pecsétjei Hunyadi János oklevelén 1447, 2. Hédervári Lőrinc nádor s fia, Imre macsói bán pecsétetes oklevele, 1442

XVII. Írások (1.)

caus incipit unius alar seu epi iturea n. c. nu curare inde adholmodi rca. postea
rca. ac postea nou azol. febe rca. inde adacthe. a seherunara rca mench bodu uti r

inter em regem Stephanum regis pater beatus ypolito. In heres au regu
inter ut etas uenit in uoce ho inuicem autenticos cognoscit illos forte duras

rentes: tres partes theloni St'gonensis qual' felici memorie r
parte eide theloni qua nra deuocio p'medio aie nre.

cancelarius. Anno dñice incarnationis millesimo. centesimo nonagesimo. quarto. die
Deo amabili. Saulo colocoensi archi ep̃o. calanano qñq̃ eccl̃ie ep̃o.

quis vel p[ro]p[ri]a fideiustre detra[hi]t p[ro]p[ri]a p[ro]p[ri]a
quis dicit a cast[ro] de Borsod. ex[tra] p[ro]p[ri]a p[ro]p[ri]a
quis h[ab]et iure p[ro]p[ri]o g[ra]t[is] p[ro]p[ri]a et uti dicit f[ra]n[co]

pro qđ gñerunt corā tibi gñade corā dñō pñmā ab pñmā
a. p. dñō fñhō nūa voce pñfñt ē qđ quada pñtōne tñ

Aula vero nre consuetudinis nre pareat cū tamqua alio aulico nobilitati nri
mentis et seruicio committitur pulcherrime acquisita libertas acquisitis potestate pa

11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846.

1. A tihanyi alapítólevél 1055 (11. századi minuszcula) erősen kicsinyítve, 2. Zobori oklevél 1111 (olasz minuszcula), 3. Az esztergomi káptalan dézsmajegyzéke 1153 (koragót textuális), 4. Imre adománylevele 1198 (gótikus textuális), 5. II. Endre adománylevele 1229 (gótikus kurrens kurzív), 6. Budai káptalan 1243 (gótikus textuális kurzív), 7. IV. Béla 1243 (gótikus kurzív formáta), 8. Budai káptalan jelentése (1261 textuális kurzív)

de ac limitibus quibus nos eam tenuimus libera donacione

9

...
...
...
...
...

10

...
...
...
...
...

11

masimms rempui qtinget de reno possessionib et bonis m
Bauch et Oelbether voms in pudio fany in Commutu faule

12

habend Galus une aliene harenm lorum ma
ferua tercia proerna ante psumm beaci anachn

Mátyás Rex gra manu
punitum omnia pmissa obseruat

13

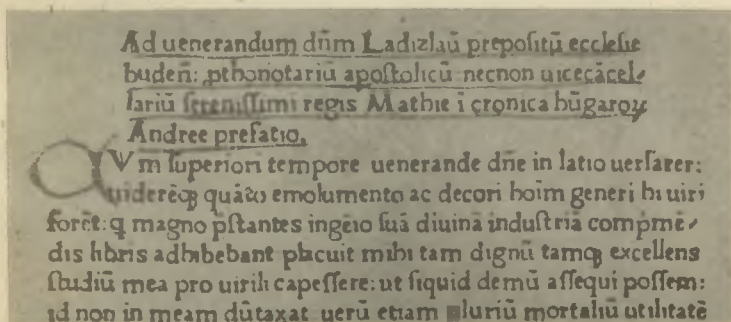
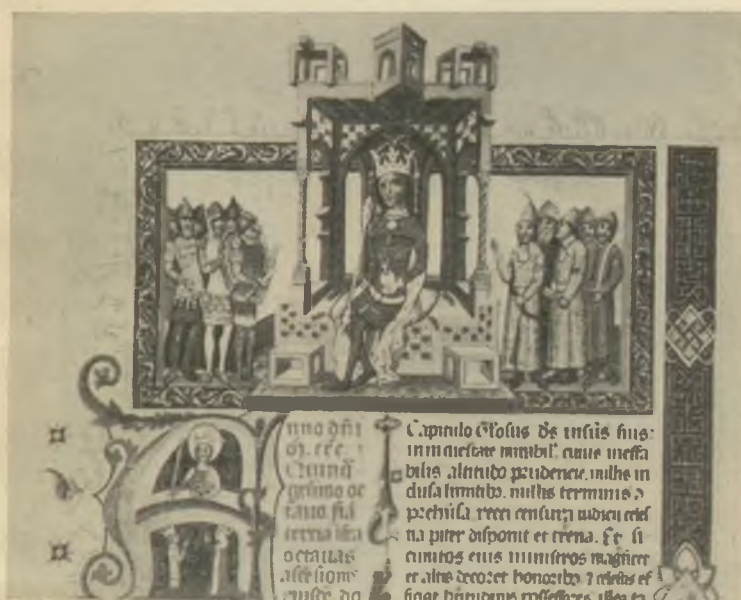
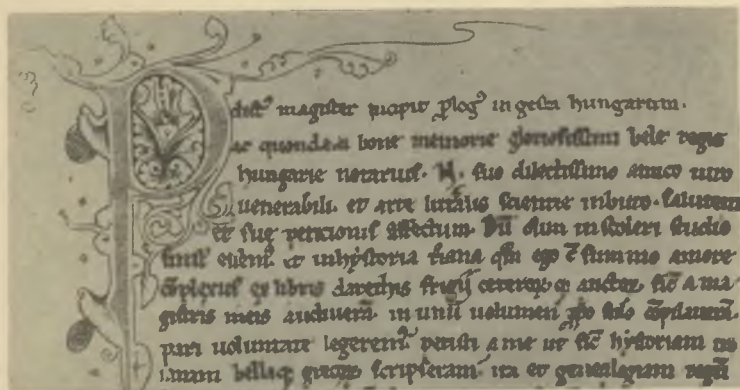
Privilegijs consuetis et litteris desuper confectis dno
Pauli apostolorum mion Beate Dorothee virginis om

14

Ludovico de ... cito cito voo
...
...
...

15

9. IV. László oklevele (textuális formáta), 10. I. Lajos oklevele 1356 (kurrens kurzív), 11. Somogy megye hatósága, 14. század közepe (kurrens kurzív), 12. Hédervári testvérek oklevele (1442 textuális kurzív), 13. Mátyás király aláírása (kurrens kurzív), 14. 16. század elejéről való kurzíva formátuma, 15. II. Lajos hadbahiró levele 1526. (kurrens kurzív levélírás)

1. Anonymus Gesta Hungarorumának kezdősorai, 2. A Képes Krónika kezdősorai, 3. A Budai Krónika kezdősorai

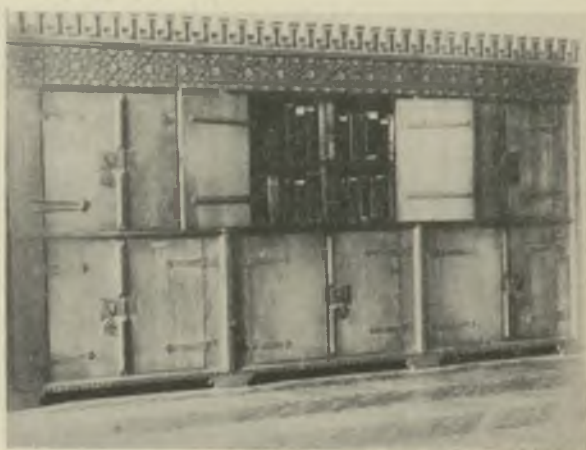
XX. A könyv

2

3

4

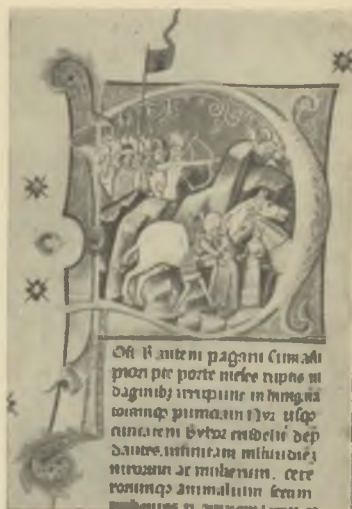
1. Történetíró képe a Képes Krónikából, 2. Corvina kötése, 3. Láncos könyv, 4. Könyvtárszekrény Bátfáról, 15. század

1

2

3

5

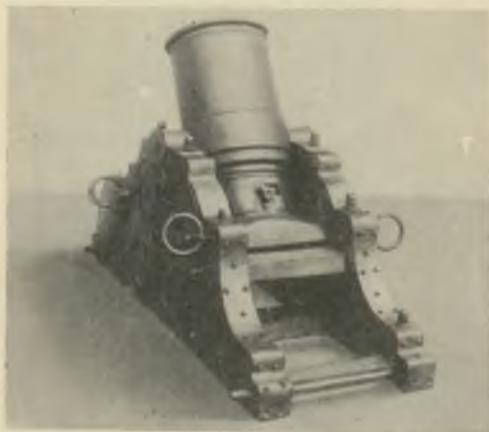

4

6

1. Csatajelenet a kigyósi csaton, 2. A mogyoródi csata, 1074, a Képes Krónikából, 3. Harc a kunokkal a Képes Krónikából, 4. Várvivás (Aquileia ostroma a Képes Krónikából), 5-6. Páncélos vitézek címeres leveleken (Bocskai-címer, 1414 és Weér-címer, 1509)

1. Számszerűj a 15. századból, 2. Kard a 15-16. századból, 3. Buzogány a 14-15. századból, 4. Pajzs a 15-16. századból, 5. Ágyú a 16. századból, 6. Kinizsi nagyvázsonyi sírjában lelt sodronying, 7. II. Lajos gyermekkori díszvértje

I

2/a

2/b

1. A szabolcsi földvár maradványai, 2. Lakótorony: a) A visegrádi „Salamon tornya”,
b) A sárospataki lakótorony, 13. század

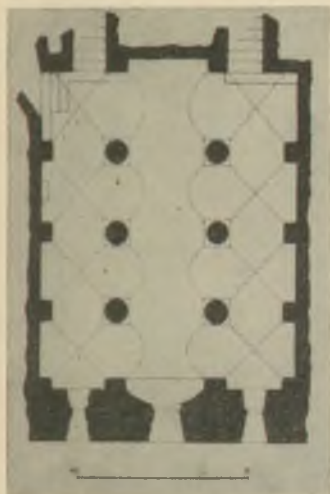

1

2

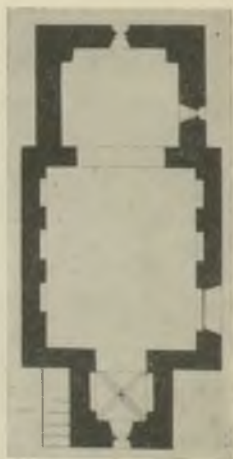
1. Belsőtoronyos vár: Diósgyőr (14. század), 2. Külsőtoronyos vár: Vajdahunyad (15. század)

1. A tihanyi altemplom I. Endre sírjával és az altemplom alaprajza, 2. A pécsi bazilika altemploma és alaprajza

1

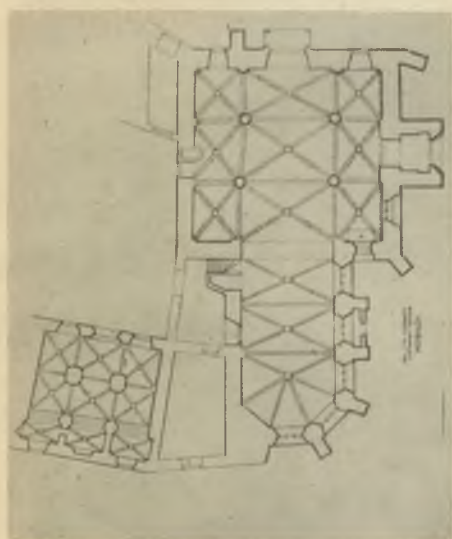
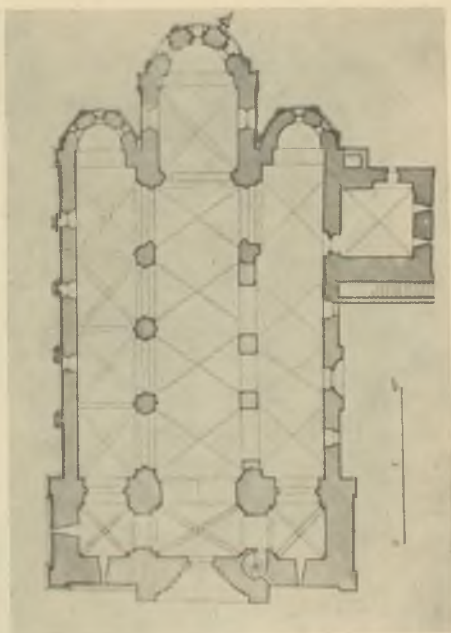

2

1. Az esztergomi várkápola bejárata, 2. Falusi templom Egregyen és alaprajza

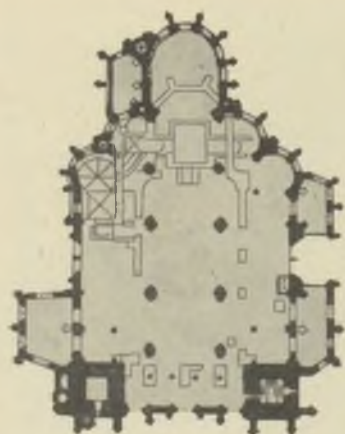
1

2

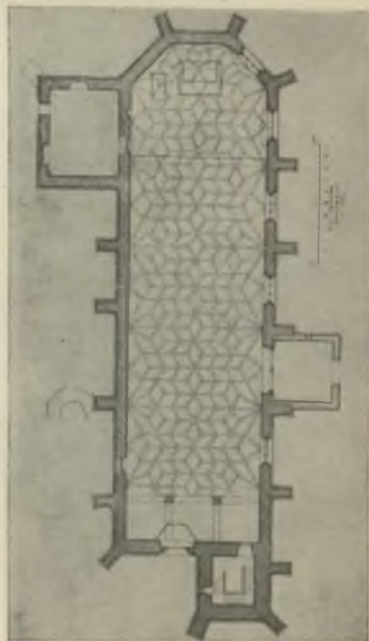
1. A jáki templom és alaprajza (késő román), 2. A soproni ferences templom és alaprajza (kora gótika)

I

2

1. A kassai dóm és alaprajza (érett gótika), 2. A nyírbátori templom belső tere és alaprajza (késő gótika)

1

2

3

1. Mátyás király domborművé képe, 2. Báthori madonna,
3. Az esztergomi Bakócz kápolna oltára

1

2

3

4

1. Apostolok, Veszprém, Gizella-kápolna, 12. század, 2. Szent László-legendája, Gelence, 14. század, 3. Károly király koronázása, Szepeshely, 14. század, 4. Erények, Esztergom, Királyi palota, 1500 körül

1. Szent László-herma, Győr, 2. Főoltár, Lőcse,
3. A Kolozsvári testvérek Szent György-szobra, Prága

XXXII. Középkori városkép

I

1. Budavár Mátyás király korában, Schedel krónika,
2. Középkori házak Budán az Országház utcában

57.- Ft